

KARL MARX

KAPITAL

KRITIKA POLITIČNE EKONOMIJE

»

DRUGI ZVEZEK

DRUGA KNJIGA

PROCES CIRKULACIJE KAPITALA

IZDAL FRIEDRICH ENGELS

1967

CANKARJEVA ZALOŽBA V LJUBLJANI

**PREVOD PO IZDAJI
KARL MARX - FRIEDRICH ENGELS**

**WERKE
BAND 24**

**INSTITUT FÜR MARXISMUS-LENINISMUS
BEIM ZK DER SED
DIETZ VERLAG, BERLIN 1963**

KAPITAL

II. KNJIGA

PREDGOVOR K PRVI IZDÁJI

Pripraviti za natis drugo knjigo »Kapitala«, in sicer tako, da bi bila po eni strani enotno in čimbolj zaokroženo delo, po drugi strani pa vendarle delo pisca samega in ne tistega, ki jo je izdal, ni bilo lahko delo. Veliko število razprav, ki so bile večinoma fragmentarne, je oteževalo to nalogo. Komaj ena sama (rokopis IV) je bila sama po sebi v celoti urejena za natis; pa tudi ta je bila zaradi kasnejših obdelav istega predmeta večinoma zastarela. Četudi je bila večina gradiva vsebinsko dodelana, pa jezikovno le še ni bila dokončana. Napisano je bilo v jeziku, v kakršnem si je Marx delal svoje izvlečke: površen slog, domačni, pogosto robato humoristični izrazi in rečenice, angleške in francoske tehnične označbe, pogosto celi stavki in celo strani napisani v angleščini. Misli so bile zapisane tako, kakor so se sproti rodile v piščevi glavi. Poleg posameznih, odlično izdelanih delov drugi enako pomembni deli, ki so bili komaj nakazani; zbrano je bilo gradivo dejstev, ki naj bi rabilo za zglede, bilo pa je komaj urejeno, kaj šele obdelano. V želji, da bi čimprej prešel na naslednje poglavje, je napisal na koncu prejšnjega mnogokrat kar nekaj pretrganih stavkov, ki naj bi zaznamovali misel, ki jo je pustil nedodelano; in slednjič še znana piščeva pisava, ki je velikokrat niti sam ni mogel razbrati.

Zadovoljil sem se s tem, da sem obnovil rokopise, kolikor se je le dalo, dobesedno. Stil sem spremenil samo toliko, kolikor bi ga bil spremenil Marx sam, pojasnilne stavke in zveze pa sem dodal samo tam, kjer so bili neogibno potrebni in je bil razen tega smisel popolnoma nedvoumen. Stavki, katerih razlaga je dopuščala tudi le

najmanjši dvom, so raje natisnjeni čisto dobesedno. Kar sem sam predelal in dodal, ne obsega skupno niti celih deset tiskanih strani in je čisto formalne narave.

Že samo naštevanje rokopisnega gradiva, ki ga je Marx zapustil za drugo knjigo, dokazuje, s kakšno brezprimerno vestnostjo, s kakšno strogo samokritičnostjo je nameraval dognati svoja velika ekonomska odkritja do skrajne popolnosti, preden bi jih objavil; ta samokritičnost mu je le redko omogočila prikrojiti razlago po vsebini in obliki svojemu obzorju, ki se je z novimi študijami nenehno širilo. To gradivo sestoji iz tehle delov.

Najprej je tu rokopis »Zur Kritik der politischen Ökonomie«, 1472 kvartnih strani v 23 zvezkih, ki ga je napisal avgusta 1861 do junija 1863. To je nadaljevanje prvega zvezka, ki je z istim naslovom izšel leta 1859 v Berlinu. Na straneh 1—220 (I.—IV. zvezek) in potem spet na straneh 1159 do 1472 (XIX.—XXIII. zvezek) obravnava teme, ki jih raziskuje prva knjiga »Kapitala«, od spreminjanja denarja v kapital do konca; to je prva redakcija teh tém, ki jo imamo. Strani 973—1158 (XVI.—XVIII. zvezek) obravnavajo: kapital in profit, profitno mero, trgovski kapital in denarni kapital, torej teme, ki jih je kasneje obdelal za tretjo knjigo. Teme, ki jih obravnava druga knjiga, kakor tudi veliko tém, ki jih obravnava kasneje tretja knjiga, pa še niso posebej zbrane. Obravnava jih mimogrede, posebno v oddelku, ki tvori jedro rokopisa: strani 220—972 (VI.—XV. zvezek): *Teorije o presežni vrednosti*. Ta oddelek vsebuje odlično kritično zgodovino osrednjega problema, teorije o presežni vrednosti, razen tega pa obravnava v polemiki s predhodniki večino problemov, ki jih raziskuje pozneje v rokopisu za drugo in tretjo knjigo posebej in v logični medsebojni zvezi. Pridržujem si pravico, da objavim kritični del tega rokopisa, ko bom izločil veliko mest, ki so obdelana že v drugi in tretji knjigi, kot četrto knjigo »Kapitala«. Kljub temu da je ta rokopis zelo dragocen, ga nisem mogel porabiti pri tej izdaji druge knjige.

Rokopis, ki zdaj sledi po datumu, je rokopis tretje knjige. Vsaj v pretežnem delu je bil napisan 1864 in 1865.

Šele ko je bil ta v bistvenih stvareh izdelan, je prešel Marx na izdelavo prve knjige, leta 1867 natisnjenega prvega zvezka. Ta rokopis tretje knjige pripravljam sedaj za natis.

Iz naslednjega razdobja — po izidu prve knjige — je zbirka štirih rokopisov za drugo knjigo, v preganjenih polah, ki jih je Marx označil sam z I—IV. Od tega je rokopis I (150 strani), verjetno iz 1865 ali 1867, prva samostojna, čeravno bolj ali manj fragmentarna obdelava druge knjige z razporedom, kakršnega ima sedaj. Tudi od tega nisem mogel ničesar porabiti. Rokopis III sestoji deloma iz zbirke citatov in opozoril na Marxove zvezke izvlečkov — ki se nanašajo večinoma na prvi oddelek druge knjige — deloma iz obravnave posameznih vprašanj, zlasti kritike pogledov A. Smitha na fiksni in cirkulirajoči kapital in na izvor profita; razen tega prikazuje razmerja med stopnjo presežne vrednosti in profitno stopnjo, kar spada v tretjo knjigo. Iz opozoril sem lahko uporabil le malo novega; gradivo, obdelano tako za drugo kakor tudi za tretjo knjigo, je zaradi kasnejših redakcij zastarelo in sem ga moral torej tudi izpustiti. — Rokopis IV je za tisk pripravljena obdelava prvega oddelka in prvega poglavja drugega oddelka druge knjige in sem ga v njej tam, kamor spada, tudi porabil. Čeravno se je pokazalo, da je bil napisan pred rokopisom II, sem ga vendar, ker je bil oblikovno popolnejši, s pridom uporabil za ustrezne dele knjige; moral sem iz rokopisa II samo tu pa tam kaj dodati. — Ta rokopis II je edina kolikor toliko dokončna obdelava druge knjige in datira iz 1870. V zapiskih za končno redakcijo, o katerih bo takoj govor, je izrečno rečeno: »Za podlago je treba vzeti drugo obdelavo.«

Po letu 1870 je nastala pavza, ki jo je povzročila predvsem bolezen. Kakor po navadi je porabil Marx ta čas za študij; agronomija, ameriksni, zlasti pa ruski kmetijski odnosi, denarni trg ter bančništvo in končno naravoznanstvo: geologija in fiziologija, posebno pa samostojna matematična dela so vsebina velikega števila zvezkov z izvlečki iz tega časa. Na začetku 1877 se je počutil toliko bolje, da

se je spet lahko lotil svojega pravega dela. S konca marca leta 1877 izvirajo opozorila in zapiski iz prej navedenih štirih rokopisov, ki naj bi bili podlaga za novo obdelavo druge knjige, katere začetek vsebuje rokopis V (56 preganjenih strani). Obsega prva štiri poglavja in je še zelo neizdelan; bistvena vprašanja obravnava v pripombah pod črto; gradivo je bolj zbrano kakor urejeno, je pa poslednja celotna obdelava tega najvažnejšega dela prvega oddelka. — Prvi poskus, da bi napravil iz tega za tisk goden rokopis, imamo v rokopisu VI (po oktobru 1877 in pred julijem 1878), ki ima le 17 četrtinskih strani in obsega večino prvega poglavja, drugi, in poslednji, pa je rokopis VII, z datumom »2. julij 1878«, ki obsega le 7 preganjenih strani.

Zdi se, da je v tem času Marxu postalo jasno, da brez temeljitega ozdravljenja nikoli ne bo prišel do tega, da bi lahko dokončal izdajo druge in tretje knjige, s kakršno bi bil sam zadovoljen. V rokopisih V—VIII so dejansko le prepogosto vidni sledovi, kako se je z vso silo boril z boleznijo, ki ga je morila. Najtežavnejši del prvega oddelka je v rokopisu V (razen sedemnajstega poglavja) obdelal na novo; ostanek prvega in ves drugi oddelek nista povzročala nobenih pomembnejših teoretičnih težav; za tretji oddelek, reprodukcijo in cirkulacijo družbenega kapitala, pa se mu je zdelo, da ga je nujno treba predelati. V rokopisu II je namreč obdelal reprodukcijo najprej ne glede na denarni obtok, ki jo posreduje, potem pa še enkrat tako, da ga je upošteval. To dvojnost je bilo treba odstraniti; nasploh je bilo treba ves oddelek tako predelati, da je ustrezal razširjenemu obzorju pisca. Tako je nastal rokopis VIII, zvezek, ki ima le 70 četrtinskih strani. Kaj vse je bil sposoben spraviti Marx v ta prostor, pokaže primerjava z natisnjenim oddelkom III, če mu odvzamemo dele, ki so bili vneseni vanj iz rokopisa II.

Tudi ta rokopis je samo začasna obravnava predmeta, pri kateri je šlo avtorju predvsem za to, da ugotovi in razvije pridobljene poglede, ki so bili v primerjavi z rokopisom II novi, in da pusti pri miru vsa vprašanja, o kate-

rih ni imel povedati nič novega. Tudi znaten del XVII. poglavja drugega oddelka, ki pa posega deloma že v tretji oddelek, je znovič povzel in razširil. Logično zaporedje je večkrat pretrgano, v obravnavi so tu pa tam praznine in zlasti na koncu je čisto fragmentaren. Vendar pa je, kar je Marx hotel povedati, v njem tako ali drugače povedano.

To je gradivo za drugo knjigo, iz katerega naj bi jaz, kakor je rekel Marx svoji hčerki Eleanor, »nekaj napravil«. To naročilo sem sprejel le v najbolj ozkih mejah; kjer je bilo le mogoče, sem omejil svojo nalogo na to, da sem izbral med različnimi redakcijami. Pri tem sem vedno vzel za podlago zadnjo redakcijo, ki sem jo primerjal s prejšnjimi. Resnične, ne le tehnične težave so se pojavile ob tem delu samo pri prvem in tretjem oddelku; te pa nikakor niso bile majhne. Skušal sem jih rešiti izključno v duhu pisca.

Citate v tekstu, ki jim je namen pokazati na dejstva ali jih ima vsakdo, ki želi priti stvari do dna, pri roki v izvorniku, npr. citate iz A. Smitha, sem večidel prevedel. Samo v X. poglavju to ni bilo mogoče, ker kritizira Marx tu prav angleški tekst. — Citati iz prve knjige so oštevilčeni s stranmi iz druge izdaje, poslednje, ki jo je Marx še doživel.*

Za tretjo knjigo imamo razen prvega rokopisa »Zur Kritik«, omenjenih delov rokopisa III in nekaj kratkih zapiskov, ki jih je tu in tam nametal v zvezke z izvlečki, samo še tole: že omenjeni rokopis v preganjenih polah iz let 1864—1865, izdela v približno isti popolnosti kakor rokopis II za drugo knjigo, in še zvezek iz leta 1875 z napisom: Razmerje med mero presežne vrednosti in profitno mero; to je obdelano matematično (z enačbami). Priprava te knjige za tisk mi gre hitro od rok. Kolikor lahko presodim po dosedanjem delu, bo delala večinoma le tehnične težave, razen, seveda, nekaterih zelo pomembnih oddelkov.

Prav je, da na tem mestu zavrnamo neko obtožbo proti Marxu. Ta obtožba je bila spočetka izražena le po tihem

* V pričujoči izdaji so navedene strani po slovenski izdaji prvega zvezka. — *Op. uredn.*

in posamično, zdaj, ko je Marx umrl, pa so jo katedrski in državni socialisti in njihovi privrženci razglasili kot nesporno dejstvo. Po tej obtožbi je baje Marx plagiator Rodbertusa. Najnujnejše o tem sem povedal že na drugem mestu*, šele tu pa lahko predložim odločilne dokaze.

Kolikor vem, se je pojavila ta obtožba prvič v »Emanipationskampf des vierten Standes« R. Meyerja na strani 43: »Iz teh publikacij« (Rodbertusovih, ki segajo nazaj vse do druge polovice tridesetih let) »je pobral Marx večino svoje kritike, kar se da *dokazati*.«

Dokler se ne pojavi kak drug dokaz, lahko pač domnevam, da je dokazanost te trditve edino v tem, da je Rodbertus o njej prepričal g. Meyerja. — Leta 1879 nastopi sam Rodbertus in piše J. Zellerju (glej tübinško »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft«, 1879, str. 219) o svojem spisu »Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände« (1842) tole: »Videli boste, da je to (v spisu razvite misli) prav lepo... porabil že Marx, seveda ne da bi bil to navedel.« Njegov posmrtni izdajatelj Th. Kozak ponavlja to za njim, ne da bi preveril (Rodbertus, »Das Kapital«, Berlin 1884, uvod, str. XV). — Slednjič, v »Briefe und Socialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzov«, ki jih je izdal leta 1881 R. Meyer, pravi Rodbertus brez ovinkov tole: »Danes vidim, da sta me Schäffle in Marx *okradla*, ne da bi bila omenila moje ime.« (Pismo št. 60, str. 134.) Na nekem drugem mestu pa dobi Rodbertusova trditev bolj določno vsebino: »Iz česa *izvira presežna vrednost* kapitalista, sem pokazal v svojem 3. socialnem pismu *v bistou prav tako* kot Marx, samo da veliko bolj kratko in jasno.« (Pismo št. 48, str. 111.)

O vseh teh obtožbah plagjata Marx ni nikoli izvedel ničesar. V njegovem primerku dela »Emanipationskampf« je bil razrezan samo tisti del, ki se nanaša na internacionalo; druge dele knjige sem razrezal šele jaz po njegovi smrti. Tübinškega časopisa ni nikoli bral. »Briefe etc.« R. Meyerju mu

* V predgovoru k »Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends«, spisal Karl Marx, v nemščino prevedla E. Bernstein in K. Kautsky, Stuttgart 1885.

prav tako niso bila znana, sam pa sem bil opozorjen na mesto o »ropanju« šele l. 1884 po ljubeznivosti g. dr. Meyerja. Nasprotno pa je Marx poznal pismo št. 48; g. Meyer je bil tako ljubezniv, da je podaril izvirnik najmlajši Marxovi hčerki. Marx, ki mu je seveda prišlo na ušesa nekaj skrivnostnega šušljanja o tem, da je treba iskati skrivni vir njegove kritike pri Rodbertusu, mi ga je pokazal s pripombo: Tu imam končno avtentično pojasnilo o tem, kaj šteje Rodbertus za svoje; če noče nič drugega, bi mi bilo lahko vseeno. Lahko bi mu pustil tudi veselje, da ima Rodbertus svojo lastno razlago za krajšo in jasnejšo. Dejansko je mislil, da je s tem Rodbertusovim pismom vsa zadeva opravljena.

To je bilo toliko laže, ker mu je bila, kakor vem pozitivno, vsa Rodbertusova literarna dejavnost neznana tja do leta 1859, ko je bila njegova kritika politične ekonomije dokončana ne le v temeljnih potezah, ampak tudi v najpomembnejših podrobnostih. Svoje ekonomske študije je začel 1843 v Parizu z velikimi francoskimi in angleškimi ekonomisti; od Nemcev je poznal samo Raua in Lista in mu jih je bilo dovolj. Niti Marx niti jaz nisva izvedela niti besede o obstoju Rodbertusa, vse dokler nisva 1848 v »Neue Rheinische Zeitung« kritizirala njegovih govorov, ki jih je imel kot berlinski poslanec, in njegovega ministrskega delovanja. Tako nevedna sva bila, da sva spraševala poreske poslance, kdo da je ta Rodbertus, ki je tako nenadno postal minister. Toda tudi ti nama niso vedeli povedati ničesar o Rodbertusovih ekonomskih spisih. Da pa je Marx že takrat tudi brez Rodbertusove pomoči zelo dobro vedel ne samo to, iz česa »izvira kapitalistova presežna vrednost«, ampak tudi kako, dokazujejo »Misère de la Philosophie«, 1847, in predavanja o mezdnem delu in kapitalu*, ki jih je imel 1847 v Bruslju in jih je objavil v št. 264 do 269 časopisa »Neue Rheinische Zeitung«. Šele od Lassalla je proti 1859 Marx izvedel, da obstaja tudi ekonomist Rodbertus, in je potem

* »Mezdno delo in kapital«, Cankarjeva založba, Ljubljana 1947. — *Op. uredn.*

našel njegovo »tretje socialno pismo« v Britanskem muzeju.

Takšno je bilo dejansko zaporedje dogodkov. Kako pa je z vsebino, katero naj bi bil Marx ukradel pri Rodbertusu? »Iz česa izvira presežna vrednost kapitalista,« pravi Rodbertus, »sem pokazal v svojem 3. socialnem pismu prav tako kot Marx, le da veliko bolj kratko in jasno.« V tem je torej jedro: teorija o presežni vrednosti. V resnici ni mogoče reči, kaj bi pri Marxu morebiti Rodbertus še sicer lahko razglasil za svojo lastnino. Rodbertus se torej razglša tu za dejanskega avtorja teorije o presežni vrednosti, katero naj bi mu bil Marx ukradel.

Poglejmo, kaj pravi 3. socialno pismo o nastanku presežne vrednosti! Kratko malo to, da »renta«, kakor Rodbertus imenuje z enim imenom zemljiško rento in profit, ne nastaja iz »dodatka vrednosti« k vrednosti blaga, ampak »zaradi odbitka vrednosti, ki gre na račun mezde, z drugimi besedami: ker je mezda samo del vrednosti produkta« in ker ob zadostni produktivnosti dela »ni treba, da bi bila enaka naravni menjalni vrednosti svojega produkta, da ga nekaj ostane še za nadomestitev (!) kapitala in za rento«. Pri tem pa ne pove, kaj je ta »naravna menjalna vrednost«, pri kateri za »nadomestitev kapitala«, očitno torej za nadomestitev surovin in obrabljenih orodij, ne ostane nič.

Na srečo lahko ugotovimo, kakšen vtis je napravilo na Marxa to epohalno Rodbertusovo odkritje. V rokopisu »Zur Kritik etc.« je v zvezku X, na strani 445 in naslednjih, »Skok v stran. Gospod Rodbertus. Nova teorija o zemljiški renti«. Tu obravnava 3. socialno pismo samo s tega vidika. Rodbertusovo teorijo o presežni vrednosti odpravi z ironično pripombo: »G. Rodbertus raziskuje najprej, kako je v deželi, v kateri zemljiška posest in posest kapitala nista ločeni, potem pa pride do *pomembne* ugotovitve, da je renta (z rento razume vso presežno vrednost) enaka neplačanemu delu ali tisti količini produktov, v kateri je vsebovano.«

No, kapitalistično človeštvo že kar precej stoletij producira presežno vrednost in je polagoma prišlo tudi do tega,

da je pričelo razmišljati o njenem nastanku. Prvo naziranje je bilo naziranje, ki izvira iz vsakdanje trgovske prakse: presežna vrednost naj bi nastajala iz pribitka k vrednosti produkta. Takšno je bilo naziranje merkantilistov. Že James Steuart pa je uvidel, da mora pri tem tisto, kar ta pridobi, oni nujno izgubiti. Kljub temu je zlasti med socialisti to naziranje še dolgo strašilo naprej; iz klasične ekonomske znanosti pa ga je pregnal A. Smith.

V šestem poglavju prve knjige »Wealth of Nations« pravi A. Smith tole: »Kakor hitro se kapital (stock) nako-piči v rokah posameznikov, ga seveda nekateri izmed njih uporabijo za to, da zaposlé marljive ljudi in jim dobavljajo surovine in življenjske potrebščine z namenom, da bi s prodajo produktov njihovega dela ali s tem, *kar je dodalo njihovo delo vrednosti teh surovin*, napravili dobiček... vrednost, ki jo dodajajo delavci surovinam, se deli tu na *dva dela*, od katerih plača eden *njihovo mezdo*, drugi pa *tistemu, ki jih je zaposlil, dobiček* na celotno vsoto surovin in mezd, ki jo je bil založil.« In nekoliko dalje: »Kakor hitro postane vsa zemlja v kakšni deželi zasebna lastnina, radi tako ko drugi ljudje tudi zemljiški lastniki žanjejo tam, kjer niso sejali, in zahtevajo zemljiško rento celo za naravne plodove zemlje... Delavec... mora *odstopiti* del tega, kar je zbralo ali produciralo njegovo *delo*, zemljiškemu lastniku. Ta del ali, kar je isto, cena tega dela je *zemljiška renta*.«

K temu mestu pripominja Marx v omenjenem rokopisu »Zur Kritik etc.«, str. 253: »A. Smith pojmuje torej presežno vrednost, namreč presežno delo, presežek opravljenega in v blagu opredmetenega dela *preko* plačanega dela, torej preko dela, ki je dobilo svoj ekvivalent v mezd, kot *splošno kategorijo*. Pravi profit in zemljiška renta sta samo njeni obliki.«

A. Smith pravi dalje v osmem poglavju prve knjige: »Ko postane zemlja zasebna lastnina, zahteva zemljiški lastnik delež pri vseh pridelkih, ki jih na njej producira ali nabere delavec. Njegova zemljiška renta je *proi odbitek* od produkta dela, ki je bilo opravljeno na zemlji. Obdelovalec

zemlje pa ima redkokdaj potrebščine, da bi se preživiljal, dokler ne pospravi žetve. Kar je potrebno za njegovo preživljanje, mu po navadi založi iz svojega kapitala (stock) zaposlovalec, zakupnik. Ta ne bi imel nobenega interesa, da bi ga zaposlil, če ne bi *delil z njim produkta njegovega dela*, če se mu ne bi povrnil kapital hkrati z dobičkom. Ta dobiček je *drugi odbitek* od dela, ki je bilo opravljeno na zemlji. Produkt skoraj vsakega dela je podvržen takšnemu odbitku za dobiček. V skoraj vseh panogah potrebuje večina delavcev zaposlovalca, da jim založi do dokončanega dela surovine in mezdo in oskrbo. Ta zaposlovalec *deli* z njimi produkt *njihovega dela* ali vrednost, ki jo dodaja njihovo delo predelanin surovinam. Ta delež je njegov dobiček.«

K temu pripominja Marx (navedeni rokopis, str. 256): »Tu označuje torej A. Smith v skupih besedah zemljiško rento in dobiček kapitala zgolj kot *odbitka* od delavčevega produkta ali od vrednosti njegovega produkta, ki je enaka delu, katero je dodal surovini. Ta odbitek pa lahko sestoji, kakor je prej razložil A. Smith sam, edino iz tistega dela dela, ki ga dodaja delavec tvarinam preko količine dela, ki plača samo njegovo mezdo ali daje samo ekvivalent za njegovo mezdo — torej iz presežnega dela, iz neplačanega dela njegovega dela.«

»Iz česa izvira kapitalistova presežna vrednost«, razen tega pa še tista, ki jo dobiva zemljiški lastnik, je vedel torej že A. Smith. Marx je to odkrito priznal že leta 1861; Rodbertus in krdele njegovih oboževalcev, ki so zrasli pod toplim poletnim dežjem državnega socializma kakor gobe, so to najbrž čisto pozabili.

»Vendar,« nadaljuje Marx, »Smith ni razločeval presežne vrednosti kot takšne, kot samostojne kategorije, od posebnih oblik, ki jih pridobi v profitu in zemljiški renti. Odtod šievilne zmote in pomanjkljivosti pri njegovih raziskavah, še več pa pri Ricardu.« — Ta stavek velja dobesedno za Rodbertusa. Njegova renta je kratko malo vsota zemljiške rente in profita; o zemljiški renti si je izdelal popolnoma napačno teorijo, profit pa jemlje nekritično, kakor ga je našel pri svojih predhodnikih. — Marxova

presežna vrednost je v nasprotju s tem *splošna oblika* tiste količine vrednosti, ki si jo brez ekvivalenta prilasčajo lastniki produkcijskih sredstev in ki se deli na dve posebni. *spremenjeni* obliki dobička in zemljiške rente po čisto posebnih zakonih, ki jih je odkril šele Marx. Te zakone razlaga tretja knjiga; šele ta bo pokazala, kako veliko vmesnih členov je potrebnih, da pridemo od poznavanja presežne vrednosti nasploh do poznavanja njene spremembe v profit in zemljiško rento, torej do poznavanja zakonov, po katerih se deli presežna vrednost v kapitalističnem razredu.

Ricardo sega že precej dalj ko A. Smith. Svoje pojmovanje presežne vrednosti utemelji na novi teoriji vrednosti, ki je postala izhodišče za vso kasnejšo ekonomsko znanost. To teorijo najdemo v zametku sicer že pri A. Smithu; v svojih izvajanjih pa jo vedno znova pozablja. Razdelitev količine vrednosti, ki jo dodaja delo surovinam, med delavce in kapitaliste, njeno razcepitev na mezdo in profit (tu pomeni to presežno vrednost), izvaja iz blagovne vrednosti, ki jo opredeljuje v blagu realizirana količina dela. Dokazuje, da ostane vrednost blaga nespremenjena ne glede na to, kako se spreminja razmerje med tema dvema deloma; to je zakon, ki ima po njegovem mnenju le redke izjeme. Ugotovi celo nekaj temeljnih zakonov o medsebojnem razmerju med mezdami in presežno vrednostjo (ki jo obravnava v obliki profita), čeravno preveč na splošno (Marx, »Kapital«, I. knjiga, 15. poglavje, A [584—588]), in dokaže, da je zemljiška renta presežek nad profitom, ki nastane v posebnih okoliščinah. — V nobenem od teh vprašanj Rodbertus ni prišel dalje od Ricarda. Notranja nasprotja Ricardove teorije, zaradi katerih je njegova šola propadla, so mu ostala ali popolnoma neznana ali pa so ga zapeljala (»Zur Erkenntniß etc.«, str. 129—134) namesto k ekonomskim rešitvam k utopističnim zahtevam.

Ricardovi teoriji o vrednosti in presežni vrednosti pa ni bilo treba čakati na Rodbertusa, da bi jo lahko izkoristili za socialistične potrebe. Na strani 663 prvega zvezka »Kapitala«* najdemo citat: »Posestniki presežnega produkta

* Slovenski prevod, 1961. — Op. uredn.

ali kapitala« iz spisa »The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell«, London 1821. V tem spisu, na katerega pomembnost bi moral opozoriti že sam izraz »presežni produkt ali kapital« in ki je štirideset strani obsegajoča brošura, katero je Marx rešil pozabe, je rečeno tole:

»Karkoli že gre kapitalistu (s kapitalistovega vidika), vedno si lahko prilasti le delavčevo presežno delo (surplus labour), kajti delavec mora živeti.« (Str. 23.)

Kako pa delavec živi in kako veliko je zato presežno delo, ki si ga prilasti kapitalist, je zelo relativno. »Če kapital ne zmanjšuje svoje vrednosti sorazmerno s povečevanjem svoje količine, potisne kapitalist delavcu produkt vsake delovne ure pod minimum, ki omogoča delavcu življenje... Kapitalist lahko navsezadnje reče delavcu: ‚Kaj boš jedel kruh..., saj se da živeti tudi od pese in krompirja‘; tako daleč smo že.« (Str. 23, 24.) »Če je mogoče pripraviti delavca do tega, da se hrani s krompirjem namesto s kruhom, je nedvomno res, da je mogoče izžeti več iz njegovega dela. Z drugo besedo, če bi moral zato, da preživlja sebe in svojo družino s kruhom, obdržati zase delo ponedeljka in torka, bi dobil ob prehrani s krompirjem zase samo polovico ponedeljka. Druga polovica ponedeljka in ves torek bi bila prosta bodisi v korist države, bodisi za kapitalista.« (Str. 26.) »Nobenega spora ni o tem, da so kapitalistu plačane obresti, naj bo v obliki rente, denarnih obresti ali poslovnega dobička, plačane iz dela drugih.« (Str. 23.) Torej docela Rodbertusova renta, le da namesto »renta« reče »obresti«.

K temu pripominja Marx (rokopis »Zur Kritik«, str. 852): »Ta komaj znana brošura, ki je izšla v času, ko je ‚neverjetni šušmar‘ MacCulloch dosegel, da so pričeli o njem govoriti, vsebuje bistven napredek v primeri z Ricardom. Presežno vrednost ali ‚profit‘, kakor jo imenuje Ricardo (pogosto tudi presežni produkt, surplus produce), ali interest, kakor jo imenuje pisec brošure, označuje naravnost kot surplus labour, presežno delo, delo, ki ga opravi

delavec zastonj, ki ga opravi nad tisto količino dela, s katero nadomesti vrednost svoje delovne sile, s katero torej producira ekvivalent za svojo mezdó. Prav tako kakor je bilo pomembno pokazati, da je *vrednost v delu*, je bilo pomembno pokazati, da je presežna vrednost (surplus value), ki se izraža v *presežnem produktu* (surplus produce), v *presežnem delu* (surplus labour). *A. Smith* je to v resnici že povedal; razen tega je poglavitni predmet *Ricardovih izvajanj*. Nista pa tega nikjer povedala in izrazila v dokončni obliki.« Dalje pravi na strani 859 rokopisa: »Sicer pa je pisec zapreden v ekonomske kategorije, kakršne je pač našel. Prav kakor je povzročilo pri Ricardu neprijetna protislovja zamenjavanje presežne vrednosti in profita, jih je tudi pri njem okoliščina, da krsti presežno vrednost za obresti kapitala. Ricarda sicer presega po tem, da, prvič, reducira vso presežno vrednost na presežno delo in da, če imenuje presežno vrednost obresti kapitala, hkrati poudari, da razume z interest of capital splošno obliko presežne vrednosti v nasprotju z njenimi posebnimi oblikami, rento, denarnimi obrestmi in poslovnim profitom... Ime za to posebno obliko, interest, pa uporablja znovič, ko misli na splošno obliko. To pa zadošča, da spet podleže vulgarni ekonomski govorici.« (V rokopisu pravi »slang«.)

To zadnje mesto se prilega našemu Rodbertusu, ko da bi bilo ulito nanj. Tudi on je opreden z ekonomskimi kategorijami, kakršne je pač našel. Tudi on krsti presežno vrednost z imenom, ki ga ima ena od njenih podoblik, v katerih nastopa, ki jo napravi razen tega še za popolnoma neizrazito, z imenom renta. Posledica teh dveh napak je, da spet podleže vulgarni ekonomski govorici, da svojega napredka nasproti Ricardu ne razvije kritično naprej in da se pusti namesto tega zapeljati, da postavi svojo nedokončano teorijo, še preden se je z nje odluščila jajčna lupina, za podlago utopije, s katero je, kakor vedno, prepozen. Brošura je izšla leta 1821, pa že v vsem anticipira Rodbertusovo »rento« iz leta 1842.

Naša brošura je samo prva prednja straža obsežne literature, ki je obrnila Ricardovo teorijo o vrednosti in pre-

sežni vrednosti v interesu proletariata proti kapitalistični produkciji, ki pobija buržoazijo z njenim lastnim orodjem. Ves Oznov komunizem, kolikor nastopa ekonomsko-politično, se opira na Ricarda. Razen njega pa je še cela vrsta piscev, od katerih navaja Marx proti Proudhonu že leta 1847 samo nekatere (»Misère de la Philosophie«, str. 49*): Edmondsa, Thompsona, Hodgskina itd., itd., »in še štiri strani in tako dalje«. Iz tega brezkončnega števila spisov vzamem enega kar na slepo srečo: »An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, by William Thompson, a new edition, London 1850«. Ta v letu 1822 napisani spis je izšel prvič leta 1824. Tudi v njem je bogastvo, ki si ga prilaščajo razredi, ki ničesar ne producirajo, povsod označeno kot odbitek od delavčevega produkta, in to s precej krepkimi izrazi.

»Neprestano prizadevanje tistega, kar imenujemo družba, je bilo v tem, da pripravi produktivnega delavca s prevaro ali s prepričevanjem, s prestraševanjem ali z nasiljem do tega, da opravlja delo za kolikor mogoče majhen del produkta svojega lastnega dela.« (Str. 28.) »Zakaj naj bi delavec ne dobival vsega absolutnega produkta svojega dela?« (Str. 32.) »To poplačilo, ki ga izsilijo kapitalisti od produktivnega delavca pod imenom zemljiške rente ali profita, zahtevajo za uporabo zemlje ali drugih predmetov... Ker so vsi fizični predmeti, iz katerih ali s katerimi produktivni delavec, ki nima v lasti ničesar razen svoje produkcijske sposobnosti, lahko uveljavi to svojo produkcijsko sposobnost, v posesti drugih, katerih interesi so v nasprotju z njegovimi in brez katerih privolitve ne more delovati — ali ni in mora biti stvar dobre volje teh kapitalistov, kakšen *del plodov njegovega lastnega dela* mu odmerijo kot odškodnino za to delo? (Str. 125.)... V sorazmerju z velikostjo *pridrzanega produkta*, pa naj ga imenujejo davke, profit ali tatvino... te utaje« (str. 126), itd.

Priznam, da teh vrstic ne pišem brez nekega sramu. To, da je protikapitalistična angleška literatura dvajsetih in

* V slovenščini: »Beda filozofije«, CZ, Ljubljana 1957, str. 62. — Op. uredn.

tridesetih let v Nemčiji tako čisto neznana, čeravno je Marx že v »*Misère de la Philosophie*« s prstom pokazal nanjo in marsikaj iz nje — v brošuro iz leta 1821, Ravenstona, Hodgskina itd. — v prvem zvezku »*Kapitala*« večkrat navajal, bi nekako še šlo. Da pa ne le literatus vulgaris, ki se obupno oklepa Rodbertusovih škricev, »ki se resnično ni bil ničesar naučil«, ampak tudi profesor s položajem in dostojanstvom, ki »se postavlja s svojo učenostjo«, tako temeljito pozabi svojo klasično ekonomijo, da Marxu z vso resnostjo očita, češ da je izmaknil Rodbertusu stvari, ki jih je mogoče prebrati že pri A. Smithu in Ricardu — to dokazuje, kako daleč je propadla dandanes oficialna ekonomija.

Kaj pa je potem Marx povedal novega o presežni vrednosti? Kako to, da je Marxova teorija o presežni vrednosti udarila ko strela z jasnega, in to v vseh civiliziranih deželah, medtem ko so se teorije vseh njegovih socialističnih predhodnikov, vštevši Rodbertusa, razblinile v nič?

Zgodovina kemije nam lahko razloži to z zgledom.

Še proti koncu prejšnjega stoletja je veljala flogistonska teorija, po kateri je bistvo vsakega izgorevanja v tem, da se odloči od gorečega telesa neko drugo hipotetično telo, nekakšno absolutno gorivo, ki so ga označevali z imenom flogiston. Ta teorija je zadoščala za razlago večine takrat znanih kemičnih pojavov, četudi v veliko primerih nekoliko nasilno. Leta 1774 pa je Priestley pridobil vrsto zraka, »ki je bil tako čist ali tako brez flogistona, da se je zdel navadni zrak v primeri z njim že pokvarjen«. Imenoval ga je »deflogistonizirani zrak«. Kmalu nato je pridobil Scheele na Švedskem isto vrsto zraka in dokazal njegov obstoj v atmosferi. Odkril je tudi, da izgine, če v njem ali v običajnem zraku zažgemo kakšno telo, zaradi česar ga je imenoval ognjeni zrak. »Iz teh ugotovitev je sklepal, da spoj, ki nastane pri združenju flogistona z eno sestavin zraka (torej pri gorenju), ni nič drugega ko ogenj ali toplota, ki uhaja skozi steklo.«*

* *Roscoe-Schorlemmer*, »*Ausführliches Lehrbuch der Chemie*«, Braunschweig 1877, I, str. 13, 18.

Priestley in Scheele sta pridobila kisik, nista pa vedela, kaj imata v rokah. Ostala sta »zapredena v« flogistonske »kategorije, kakršne sta pač našla«. Prvina, ki bi morala ovreči vse flogistonsko pojmovanje in sprožiti revolucijo v kemiji, je bila v njunih rokah obsojena na jalovost. Priestley pa je o svojem odkritju takoj nato v Parizu obvestil Lavoisiera. Na podlagi tega novega dejstva je Lavoisier preiskal vso flogistonsko kemijo. Odkril je, da je nova vrsta zraka nova kemična prvina, da skrivnostni flogiston pri izgorevanju ne *odhaja* iz izgorevajočega telesa, ampak da se ta nova prvina *veže* s telesom. S tem je šele postavil na noge vso kemijo, ki je stala v svoji flogistonski obliki na glavi. Čeprav, kakor je zatrjeval kasneje, ni pridobil kisika hkrati z drugimi in neodvisno od njih, ga je vendar *odkril* v nasprotju z obema, ki sta ga samo *pridobila*, nista pa vedela, *kaj* sta pridobila.

V enakem razmerju ko Lavoisier do Priestleya in Scheeleja je Marx do svojih predhodnikov v teoriji o presežni vrednosti. *Obstoj* tistega dela produkta, ki ga imenujemo zdaj presežno vrednost, je bil ugotovljen že zdavnaj pred Marxom. Prav tako je bilo bolj ali manj jasno povedano, iz česa je, namreč iz produkta dela, za katerega tisti, ki si ga prisvaja, ne plača ničesar. Tu se je raziskovanje ustavilo. Nekateri — klasični meščanski ekonomisti — so v najboljšem primeru raziskovali količinsko razmerje, v katerem se produkt dela deli med delavca in posestnika produkcijskih sredstev. Drugi — socialisti — so ugotavljali, da je ta delitev nepravilna, in so iskali utopistična sredstva, kako bi to nepravilnost odpravili. Oboji so ostali zapredeni v ekonomske kategorije, kakršne so pač našli.

Tedaj je nastopil Marx. In to v odkritem nasprotju z vsemi svojimi predhodniki. Kjer so videli ti *rešitev*, je videl on samo *problem*. Videl je, da tu nima opravka niti z deflogistoniziranim zrakom niti z ognjenim zrakom, ampak s kisikom — da tu ne gre niti za golo ugotovitev ekonomskega dejstva niti za konflikt tega dejstva z večno pravičnostjo ali s pravo moralo, ampak za dejstvo, ki mu je bilo usojeno, da preobrne vso ekonomijo, in ki je ponu-

jalo ključ za razumevanje celotne kapitalistične produkcije — tistemu, ki ga zna uporabljati. Na temelju tega dejstva je preiskal vse kategorije, ki so jih bili ustvarili pred njim, podobno kakor je Lavoisier na temelju kisika preiskal vse pred njim ustvarjene kategorije flogistonske kemije. Da bi vedel, kaj je presežna vrednost, je moral vedeti najprej, kaj je vrednost. Predvsem je moral kritično raziskati samo Ricardovo teorijo o vrednosti. Marx je torej raziskal delo z vidika njegove kvalitete, s katero ustvarja vrednost, in je kot prvi ugotovil, *katero* delo ter *zakaj* in *kako* ustvarja vrednost, in da ni vrednost sploh nič drugega ko strjeno delo *te* vrste — stvar, ki je Rodbertus ni razumel prav do konca svojih dni. Marx je raziskal potem razmerje med delom in denarjem in je dokazal, kako in *zakaj* mora blago in blagovna menjava, ker je v njem vrednost, voditi do nasprotja med blagom in denarjem. Njegova denarna teorija, ki jo je zasnoval na tem, je prva izčrpna in zdaj po tistem splošno prevzeta denarna teorija. Preiskal je spremembo denarja v kapital in dokazal, da temelji na nakupu in prodaji delovne sile. S tem da je postavil tu na mesto dela delovno silo, lastnost, ki ustvarja vrednost, je na mah rešil eno izmed težav, zaradi katerih je propadla Ricardova šola: medsebojne menjave kapitala in dela ni mogla uskladiti z Ricardovim zakonom, po katerem določa vrednost delo. Šele ko je odkril, da se razločuje kapital v konstantni in variabilni del, se mu je posrečilo prikazati proces ustvarjanja presežne vrednosti tako, kakor v resnici poteka, in ga s tem razložiti — česar ni dosegel nobeden izmed njegovih predhodnikov. Ugotovil je torej v kapitalu samem razložek, s katerim niso znali niti Rodbertus niti meščanski ekonomisti prav nič početi, ki pa je vendar ključ za rešitev najbolj zapletenih ekonomskih problemov, kar spet prepričevalno dokazuje druga knjiga, še bolj pa tretja, kakor se bo pokazalo. Presežno vrednost je raziskoval dalje, odkril obe njeni obliki, absolutno in relativno presežno vrednost, in pokazal različno, a obakrat odločilno vlogo, katero sta imeli v zgodovinskem razvoju kapitalistične produkcije ti dve obliki. Na podlagi

presežne vrednosti je razvil prvo racionalno teorijo o mezdi, ki jo imamo, in je kot prvi orisal zgodovino kapitalistične akumulacije in razložil njeno zgodovinsko tendenco.

Kaj pa Rodbertus? Ko je vse to prebral, je odkril v tem — vedno tendenciozen ekonomist — »vlom v družbo«, odkril je, da je že sam veliko bolj kratko in jasno povedal, odkod izvira presežna vrednost, in nazadnje še to, da ustreza vse to sicer današnji »obliki kapitala«, se pravi kapitalu, kakršen obstaja zgodovinsko, ne pa »pojmu kapitala«, se pravi utopični predstavi gospoda Rodbertusa o kapitalu. Čisto tako kakor stari Priestley, ki je prisegal vse do svojega konca na flogiston in ni hotel ničesar vedeti o kisiku. Le da je Priestley dejansko prvi pridobil kisik, medtem ko je Rodbertus v svoji presežni vrednosti, ali bolje v svoji »renti«, le znovič odkril davno znano resnico, in da je Marx, nasprotno temu, kar je napravil Lavoisier, zavračal trditev, da je prvi, ki je odkril *dejstvo*, da obstaja presežna vrednost.

Drugo, kar je še napravil Rodbertus v ekonomski vedi, je na isti ravni. Njegovo predelavo presežne vrednosti v utopijo je Marx, ne da bi bil hotel, kritiziral že v »*Misère de la Philosophie*«. Kar je bilo še treba reči o tem, sem povedal v predgovoru k nemškemu prevodu tega spisa. Rodbertusovo razlago trgovinskih kriz najdemo že v Sismondijevih »*Nouveaux Principes de l'Économie Politique*«, IV. knjiga, IV. poglavje*. Z edino razliko, da je imel Sismondi pri tem pred očmi vedno svetovni trg, medtem ko Rodbertusovo obzorje ni preseglo pruske meje. Njegove špekulacije o vprašanju, ali izvira mezda iz kapitala ali iz dohodka, spadajo v sholastiko in jih dokončno odpravlja tretji oddelek te druge knjige. Njegova teorija o renti je ostala njegova izključna

* »S koncentracijo bogastva v rokah majhnega števila posestnikov se vedno bolj oži notranji trg, industrija pa mora vedno bolj iskati svoja prodajna področja na tujih trgih, kjer jo čakajo še večji prevrati« (namreč kriza leta 1817, ki jo takoj nato opiše). »*Nouveaux Principes*«, izd. 1819, I, str. 336.

lastnina in lahko životari dalje, dokler ne izide Marxov rokopis, ki jo kritizira. Njegovi predlogi, kako bi se staropruska zemljiška posest osvobodila pritiska kapitala, so spet popolnoma utopični; izogibajo se namreč edinemu praktičnemu vprašanju, za katero pri tem gre, vprašanju, kako more staropruski zemljiški junker leto za letom dobivati npr. 20.000 mark in porabiti npr. 30.000 mark, pri tem pa se prav nič zadolžiti.

Ricardova šola je propadla ob koncu 1829 zaradi presežne vrednosti. Česar ni mogla rešiti, je ostalo v resnici nerešljivo za njeno naslednico, vulgarno ekonomijo. Vprašanje, zaradi katerih je propadla, sta bili tile:

1. Delo je merilo vrednosti. Živo delo pa ima v menjavi s kapitalom manjšo vrednost kakor opredmeteno delo, za katero se delo zamenjuje. Mezda, vrednost določene količine živega dela, je vedno manjša kakor vrednost produkta, ki jo je ustvarila ta ista količina živega dela ali v kateri se izraža ta količina živega dela. Če vprašanje tako postavimo, ga resnično ni mogoče rešiti. Marx ga je postavil pravilno, s tem pa je tudi odgovoril nanj. To, kar ima vrednost, ni delo. Kot delovanje, ki vrednost ustvarja, prav tako ne more imeti vrednosti, kakor ne more teža tehtati toliko in toliko, toplota imeti posebne temperature, elektrika pa posebne jakosti toka. Kot blago se ne kupuje in prodaja delo, ampak delovna *sila*. Brž ko postane blago, se ravna njena vrednost po delu, ki je utelešeno v njej kot družbenem produktu, enaka je za njeno produkcijo in reprodukcijo družbeno potrebnemu delu. Nakup in prodaja delovne sile po tej njeni vrednosti torej nikakor ne nasprotujeta ekonomskemu zakonu vrednosti.

2. Po Ricardovem zakonu vrednosti producirata kapitala, ki zaposlujeta enako množino enako plačanega živega dela, če so vse druge okoliščine enake, v enakem času produkte z enako vrednostjo, prav tako pa tudi presežno vrednost ali profit enake velikosti. Če pa uporabljata različni množini živega dela, ne moreta producirati presežne vrednosti ali, kakor pravijo rikardovci, profita v enaki velikosti. V resnici pa se dogaja ravno nasprotno. V resnici produ-

cirajo enaki kapitali, ne glede na to, koliko živega dela zaposlujejo, v enakem času v povprečju enake profite. Tu imamo torej nekaj, kar nasprotuje zakonu vrednosti; nasprotje je odkril že Ricardo in ga tudi njegova šola ni bila zmožna rešiti. Tudi Rodbertus ni mogel, da bi ga ne bil opazil; namesto da bi ga rešil, pa ga porabi za eno izmed izhodišč svoje utopije (»Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände, str. 131). To nasprotje je rešil Marx že v rokopisu »Zur Kritik«; ta rešitev pride po načrtu »Kapitala« na vrsto v tretji knjigi. Do njenega izida bo preteklo še precej mesecev. Ekonomisti, ki žele odkriti v Rodbertusu skrivni vir in predhodnika, ki prekaša Marxa, imajo priložnost, da pokažejo, kaj je mogoče doseči z Rodbertusovo ekonomijo. Če bodo pokazali, kako more in mora nastajati enaka povprečna profitna mera, ne le ne da bi kršila zakon vrednosti, ampak ravno na njegovi podlagi, se bomo pogovarjali dalje. Med tem časom pa naj pohité. Sijajne raziskave te druge knjige in njeni popolnoma novi rezultati na doslej skoraj nedotaknjenih področjih so samo uvod v vsebino tretje knjige, ki razvija končne rezultate Marxove razlage družbenega reprodukcijskega procesa v kapitalističnem gospodarstvu. Ko bo izšla ta tretja knjiga, bo redkokdo še kaj vedel o nekem ekonomistu Rodbertusu.

Druga in tretja knjiga »Kapitala« naj bi bili posvečeni, kakor mi je Marx večkrat dejal, njegovi ženi.

London, na Marxov rojstni dan, 5. maja 1885.

Friedrich Engels

PREDGOVOR K DRUGI IZDAJI

Ta, druga izdaja je v glavnem dobesedni ponatis prve. Popravlil sem tiskovne napake, iztrebil nekaj stilističnih površnosti, nekaj kratkih odstavkov, ki so samo ponavljali že rečeno, pa sem črtal.

Tretja knjiga, ki je povzročila čisto nepričakovane težave, je zdaj v rokopisu že skoraj dokončana. Če ostanim zdrav, se bo lahko začelo tiskanje še to jesen.

London, 15. julija 1893.

F. Engels

Da bi bil pregled lažji, navajam v nadaljevanju spisek mest, kakor sem jih pobral iz posameznih rokopisov II do VIII.

PRVI ODDELEK

Stran 31 iz rokopisa II, — strani 32—44, rokopis VII, — strani 44—48, rokopis VI, — strani 48—129, rokopis V, — strani 129—133, pripomba, ki sem jo našel med izvlečki iz knjig. — Strani 134 do konca rokopis IV, vendar sem vstavil: strani 142—144, mesto iz rokopisa VIII, strani 98 in 104, pripombe iz rokopisa II.

DRUGI ODDELEK

Začetek, strani 169—180, je sklep rokopisa IV. — Od tod pa do konca oddelka na strani 389 je vse iz rokopisa II.

TRETJI ODDELEK

Poglavje 18 (strani 391—400) iz rokopisa II.

Poglavje 19, *I* in *II* (strani 401—434) iz rokopisa VIII, *III* (strani 434—437) iz rokopisa II.

Poglavje 20: *I* (strani 437—441) iz rokopisa II, samo zadnji odstavek je iz rokopisa VIII. — *II* (strani 442—445) v bistvu iz rokopisa II. — *III*, *IV*, *V* (strani 445—471) iz rokopisa VIII. — *VI*, *VII*, *VIII*, *IX* (strani 471—488) iz rokopisa II. — *X*, *XI*, *XII* (strani 488—536) iz rokopisa VIII. — *XIII* (strani 536—546) iz rokopisa II.

Poglavje 21 (strani 547—584) v celoti iz rokopisa VIII.

DRUGA KNJIGA
PROCES CIRKULACIJE KAPITALA

PRVI ODDELEK

METAMORFOZE KAPITALA IN NJIHOV
KROŽNI TOK

Prvo poglavje

KROŽNI TOK DENARNEGA KAPITALA

Proces krožnega toka¹ kapitala poteka v treh stadijih, ki tvorijo, kot smo razložili v prvem zvezku, naslednje zaporedje:

Prvi stadij: Kapitalist se pojavi na trgu blaga in dela kot kupec; njegov denar se spremeni v blago oziroma opravi cirkulacijski akt $D - B$.

Drugi stadij: Kapitalist produktivno porabi kupljeno blago. Deluje kot kapitalistični producent blaga; njegov kapital opravi produkcijski proces. Rezultat: blago z večjo vrednostjo, kakor je vrednost njegovih produkcijskih elementov.

Tretji stadij: Kapitalist se vrne na trg kot prodajalec; njegovo blago se spremeni v denar oziroma opravi cirkulacijski akt $B - D$.

Obrazec za krožni tok denarnega kapitala je torej:

$D - B \dots P \dots B' - D'$, kjer nakazujejo pike prekinitev cirkulacijskega procesa, B' in D' pa pomenita B in D , ki sta se povečala za presežno vrednost.

¹ Iz rokopisa II.

Prvi in tretji stadij smo obravnavali v prvi knjigi samo, kolikor je bilo nujno za razumevanje drugega stadija, produkcijskega procesa kapitala. Zato se nismo ozirali na različne oblike, v katere se oblači kapital v svojih različnih stadijih in ki jih pri ponavljanem krožnem toku zdaj pri vzema, zdaj odlaga. Te so zdaj neposredni predmet raziskave.

Da bi oblike lahko jasno doumeli, moramo predvsem odmisлити vse momente, ki nimajo nobene zveze s spremi-njanjem in tvorjenjem oblik kot takima. Zato tu ne predpostavljam samo, da se prodaja blago po svoji vrednosti, ampak tudi, da se to dogaja ob nespremenjenih okoliščinah. Odmislili bomo torej tudi spremembe vrednosti, ki lahko nastanejo med procesom krožnega toka.

I. Prvi stadij. D — B²

D — B predstavlja spremembo denarne vsote v vsoto blaga; za kupca spremembo njegovega denarja v blago, za prodajalca spremembo njegovega blaga v denar. Kar napravi iz tega akta splošne blagovne cirkulacije hkrati tudi funkcionalno določen odsek v samostojnem krožnem toku individualnega kapitala, ni toliko oblika akta, kolikor njegova tvarna vsebina, posebni uporabni značaj blaga, ki zamenja svoje mesto z denarjem. Na eni strani so to produkcijska sredstva, na drugi delovna sila, materialni in osebni faktorji blagovne produkcije, ki morajo s svojim posebnim značajem seveda ustrezati vrsti predmeta, ki naj se izdela. Če označimo delovno silo z D_s , produkcijska sredstva s P_s , potem je vsota blaga, ki ga je treba kupiti,

$B = D_s + P_s$, ali krajše $B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$. Glede na svojo vsebino se

torej izkaže D — B kot $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$; z drugo besedo, D — B razpade na D — D_s in D — P_s ; denarni znesek D se razcepi na dva dela, od katerih kupi eden delovno silo, drugi

² Od tod naprej rokopis VII, začet 2. julija 1878.

produkcijska sredstva. Ti dve vrsti nakupov pripadata popolnoma različnima trgovinam: prva trgu blaga v pravem pomenu, druga trgu dela.

$D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ pa kaže razen te kakovostne razcepitve blagovne vsote, v katero se pretvarja denar, še izredno značilno količinsko razmerje.

Znano nam je, da se plača vrednost oziroma cena delovne sile njenemu lastniku, ki jo prodaja kot blago, v obliki mezde, se pravi kot cena količine dela, ki vsebuje presežno delo; tako, da nastopa ta količina v pogodbi med kupcem in prodajalcem, če je dnevna vrednost delovne sile enaka na primer trem markam, tj. produktu peturnega dela, kot cena ali mezda, denimo, deseturnega dela. Če se sklene takšna pogodba s 50 delavci, morajo opraviti kupcu v enem dnevu skupno 500 delovnih ur, od katerih sestoji polovica, 250 delovnih ur ali 25 deseturnih delovnih dni, izključno iz presežnega dela. Množina kakor tudi obseg produkcijskih sredstev, ki jih je treba kupiti, morata zadostovati za uporabo te količine dela.

$D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ ne izraža torej le kakovostnega razmerja, po katerem se določeni denarni znesek, denimo 422 f. št., pretvori v produkcijska sredstva in delovno silo, ki drug drugemu ustrezata, ampak tudi količinsko razmerje med obema deloma denarja, ki sta založena v delovno silo D_s in v produkcijska sredstva P_s in ki ga že vnaprej opredeljuje vsota prekomernega presežnega dela, katero mora opraviti določeno število delavcev.

Če znaša torej na primer v kaki predilnici tedenska mezda 50 delavcev 50 f. št., tedaj je treba izdati za produkcijska sredstva 372 f. št., če je to vrednost produkcijskih sredstev, ki pretvorijo 3000-urno tedensko delo, od katerega je 1500 ur presežnega dela, v prejo.

Tu je čisto vseeno, koliko dodatne vrednosti v obliki produkcijskih sredstev zahteva uporaba dodatnega dela v različnih industrijskih panogah. Važno je samo, da mora

v vsakem primeru za nakup produkcijskih sredstev porabljeni del denarja — oziroma v $D - P_s$ nakupljenih produkcijskih sredstev — zadoščati, biti torej vnaprej za ta namen preračunan in preskrbljen v ustreznem sorazmerju. Z drugo besedo, množina produkcijskih sredstev mora biti tolikšna, da lahko vsrka tisto količino dela, katera jo pretvori v produkt. Če ne bi bilo dovolj produkcijskih sredstev, ne bi bilo mogoče uporabiti dodatnega dela, ki je na voljo kupcu; njegova pravica, da razpolaga z njim, bi bila prazna. Če pa bi bilo več produkcijskih sredstev, kakor je razpoložljivega dela, jih delo ne bi nasitilo in se ne bi spremenila v produkt.

Kakor hitro je akt $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ opravljen, nima kupec v rokah samo za produkcijo koristnega predmeta potrebnih produkcijskih sredstev in delovne sile. Pridobil je možnost, da uporabi v produkciji več delovne sile, torej večjo količino dela, kot je potrebna za nadomestitev vrednosti delovne sile, obenem s produkcijskimi sredstvi, ki jih potrebuje, da to količino dela ostvari ali popredmeti; v rokah ima torej faktorje, ki ustvarjajo predmete z večjo vrednostjo, kakor je vrednost njihovih produkcijskih elementov, oziroma množino blaga, ki vsebuje presežno vrednost. Vrednost, ki jo je bil založil v obliki denarja, ima sedaj takšno naturalno obliko, v kateri se lahko uveljavi kot vrednost, ki producira presežno vrednost. Z drugimi besedami: zdaj je v stanju ali obliki *produktivnega kapitala*, ki je sposoben delovati kot ustvarjalec vrednosti in presežne vrednosti. Kapital v tej obliki imenujmo P.

Vrednost P pa je enaka vrednosti D_s plus P_s , enaka v D_s in P_s pretvorjenemu D. D je ista kapitalaska vrednost kot P, samo da obstaja v drugačni obliki, namreč kapitalaska vrednost v denarnem stanju oziroma denarni obliki — *denarni kapital*.

To dejanje splošne blagovne cirkulacije, $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ ali v njegovi splošni obliki $D - B$, vsota blagovnih nakupov, je kot stopnja v samostojnem procesu krožnega toka

kapitala zato hkrati sprememba kapitalске vrednosti iz njene denarne oblike v njeno produktivno obliko, ali krajše, sprememba *denarnega kapitala* v *produktivni kapital*. V podobi krožnega toka, ki ga tu predvsem proučujemo, je zato denar prvi nosilec kapitalске vrednosti, torej denarni kapital kot oblika, v kateri se kapital založi.

Kot denarni kapital je kapital v stanju, v katerem lahko opravlja funkcije denarja, kakor — v obravnavanem primeru — funkciji splošnega kupnega in splošnega plačilnega sredstva. (To, kolikor se delovna sila sicer najprej kupi, plača pa šele potem, ko je že delovala. Tudi pri $D - Ps$ deluje denar prav tako kot plačilno sredstvo, če produkcijska sredstva niso že pripravljena na trgu, ampak jih je treba šele naročiti.) Ta sposobnost ne izvira iz dejstva, da je denarni kapital kapital, ampak iz dejstva, da je denar.

Po drugi plati lahko opravlja kapitalска vrednost v denarnem stanju samo denarne funkcije in nobenih drugih. To, kar naredi le-te za kapitalске funkcije, je njihova določena vloga v gibanju kapitala, od tod tudi povezanost stadija, v katerem se pojavljajo, z drugimi stadiji njegovega krožnega toka. Na primer: v primeru, ki ga tu predvsem obravnavamo, se spreminja denar v razne vrste blaga, katerih spojitev tvori naturalno obliko produktivnega kapitala, ki torej latentno, se pravi glede na možnost, že skriva v sebi rezultat kapitalističnega produkcijskega procesa.

Del denarja, ki opravlja v $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ \swarrow \\ P_s \end{smallmatrix}$ funkcijo denarnega kapitala, preide z izvedbo te cirkulacije v funkcijo, v kateri njegov kapitalски značaj izgine, ostane pa njegov denarni značaj. Cirkulacija denarnega kapitala D se razdeli na $D - Ps$ in $D - Ds$, v nakup produkcijskih sredstev in nakup delovne sile. Oglejmo si zadnji akt sam zase! $D - Ds$ je kapitalistov nakup delovne sile; in je prodaja delovne sile — tu lahko rečemo dela, ker predpostavlja obliko mezde — po delavcu, lastniku delovne sile. Kar je za kupca $D - B$ (enako $D - Ds$), je tu, tako kakor pri vsakem nakupu, za prodajalca (delavca) $Ds - D$ (enako $B - D$), pro-

daja njegove delovne sile. To je prvi stadij cirkulacije ali prva metamorfoza blaga (I. knjiga, 3. poglavje, 2.a); za prodajalca dela je sprememba njegovega blaga v njegovo denarno obliko. Tako prejeti denar delavec postopoma izdaja za takšno blago, ki zadovoljuje njegove potrebe, za potrošne predmete. Celotno menjavo njegovega blaga predstavlja torej $Ds - D - B$, se pravi, prvič, $Ds - D$ (enako $B - D$) in, drugič, $D - B$, torej splošna oblika enostavne cirkulacije blaga $B - D - B$, v kateri nastopa denar zgolj kot prehodno menjalno sredstvo, zgolj kot posredovalec zamenjave blaga za blago.

$D - Ds$ je značilni moment spremembe denarnega kapitala v produktivni kapital, ker je bistveni pogoj, da se v denarni obliki založena vrednost dejansko spremeni v kapital, v presežno vrednost ustvarjajočo vrednost. $D - Ps$ je potreben samo, da popredmeti z $D - Ds$ nakupljeno množino dela. S tega vidika smo torej prikazali $D - Ds$ v drugem oddelku prve knjige »Spreminjanje denarja v kapital«. Tu moramo pogledati zadevo še z drugega vidika, s posebnim ozirom na denarni kapital kot pojavno obliko kapitala.

Na splošno velja akt $D - Ds$ za značilen za kapitalistični produkcijski način. Vendar nikakor iz navedenega razloga, po katerem je nakup delovne sile kupna pogodba, s katero se dogovori dobava večje količine dela, kot je potrebna za nadomestitev cene delovne sile, mezde; torej dobava presežnega dela, ki je glavni pogoj za kapitalizacijo založene vrednosti ali, kar je isto, za produkcijo presežne vrednosti. Pač pa zaradi svoje oblike, ker se v obliki mezde kupuje delo z *denarjem*, kar je značilno za denarno gospodarstvo.

Iracionalnost oblike tudi tu ne šteje za značilno. To iracionalnost puščamo celo ob strani. Iracionalnost je v tem, da delo samo kot vrednost ustvarjajoči element, torej tudi ne določena količina dela, ne more imeti nobene vrednosti, ki bi se izrazila v njegovi ceni, v njegovi enakovrednosti z določeno količino denarja. Znano pa nam je, da je mezda

le prikrita oblika, oblika, v kateri nastopa na primer dnevna cena delovne sile kot cena dela, ki ga opravi ta delovna sila v enem dnevu, tako da se na primer vrednost, ki jo je ta delovna sila producirala v šestih urah dela, izraža kot vrednost njenega dvanajsturnega delovanja ali dela.

D — Ds velja za značilnost, za spoznavno znamenje tako imenovanega denarnega gospodarstva, ker nastopa tu delo kot blago svojega posestnika in zato denar kot kupec — torej zaradi denarnega odnosa (se pravi nakupa in prodaje človekove dejavnosti). Denar pa nastopa že zelo zgodaj kot kupec tako imenovanih storitev, ne da bi se bil D spremenil v denarni kapital in ne da bi se bil preobrnil splošni značaj gospodarstva.

Denarju je popolnoma vseeno, v kakšno vrsto blaga ga spremenimo. Denar je splošna oblika, v kateri izpričajo ekvivalentnost vse vrste blaga, ki kažejo že s svojimi cenami, da so idealno neki denarni znesek, da čakajo na svojo spremembo v denar in da pridobe le z zamenjavo svojega mesta z denarjem obliko, v kateri se lahko pretvorijo v uporabne vrednosti za svoje posestnike. Če se torej pojavi na trgu delovna sila kot blago svojega posestnika in se prodaja v obliki plačila za delo, v obliki mezde, tedaj njen nakup in prodaja nista prav nič bolj nenavadna kot nakup in prodaja katerega koli drugega blaga. Značilnost ni v tem, da je blago — delovno silo mogoče kupiti, ampak v tem, da se delovna sila pojavi kot blago.

$Z D - B \begin{matrix} \swarrow D_s \\ \searrow P_s \end{matrix}$, spremembo denarnega kapitala v produktivni kapital, spoji kapitalist materialne in osebne produktijske faktorje, kolikor obstajajo ti faktorji kot blago. Če se pretvori denar prvič v produktivni kapital ali če prvič deluje kot denarni kapital za svojega posestnika, mora ta kupiti prej produktijska sredstva, delavnice, stroje itd., preden kupi delovno silo; kakor hitro preide delovna sila v njegovo oblast, morajo biti produktijska sredstva že tu, da jo lahko uporabi kot delovno silo.

Tako je to s kapitalistovega vidika.

Z vidika delavca: produktivno delovanje njegove delovne sile je mogoče šele od trenutka, v katerem se, ker je bila prodana, združi s produktijskimi sredstvi. Pred prodajo je torej ločena od produktijskih sredstev, materialnih pogojev svojega delovanja. Dokler je ločena od produktijskih sredstev, je ni mogoče uporabiti niti neposredno za produkcijo uporabnih vrednosti za njenega posestnika niti za produkcijo blaga, od katerega prodaje bi ta lahko živel. Kakor hitro pa se s svojo prodajo združi s produktijskimi sredstvi, je sestavni del produktivnega kapitala svojega kupca, prav tako kakor so to produktijska sredstva.

Ceprav se torej obnašata v aktu $D - D_s$ posestnik denarja in posestnik delovne sile drug nasproti drugemu le kot kupec in prodajalec, četudi stopata drug nasproti drugemu le kot posestnik denarja in posestnik blaga in sta torej po tej plati samó v denarnem odnosu, nastopa vendar kupec že prav od početka hkrati kot posestnik produktijskih sredstev, ki so materialni pogoji, da lahko posestnik produktivno porablja svojo delovno silo. Z drugimi besedami: ta produktijska sredstva nastopajo nasproti posestniku delovne sile kot tuja lastnina. Na drugi strani nastopa prodajalec dela nasproti kupcu dela kot tuja delovna sila, ki mora preiti v njegovo oblast, se vključiti v njegov kapital, da ta resnično lahko deluje kot produktivni kapital. Razredno razmerje med kapitalistom in meznim delavcem torej že obstaja, je že predpostavljeno v trenutku, ko stopita v aktu $D - D_s$ ($D_s - D$ s strani delavca) drug nasproti drugemu. To je nakup in prodaja, denarni odnos, vendar takšen nakup in prodaja, v katerem je kupec že vnaprej kapitalist, prodajalec pa že vnaprej mezni delavec, in je to razmerje določeno z okoliščino, da so pogoji za ostvaritev delovne sile — življenjske potrebščine in produktijska sredstva — kot tuja lastnina ločeni od posestnika delovne sile.

Kako ta ločitev nastane, nas tu ne zanima. Obstaja, kadarkoli pride do akta $D - D_s$. Kar nas tu zanima, je naslednje: če se pojavlja $D - D_s$ kot funkcija denarnega kapitala ali denar kot eksistenčna oblika kapitala, tedaj

nikakor ne le zaradi tega, ker nastopa tu denar kot plačilno sredstvo za človeško dejavnost, ki ima koristen učinek, za kakšno storitev; nikakor torej ne zaradi funkcije denarja kot plačilnega sredstva. V tej obliki se lahko izda denar edinole, ker je delovna sila ločena od svojih produkcijskih sredstev (vštevši življenjske potrebščine kot produkcijska sredstva same delovne sile) in ker se ta ločenost odpravi samo tako, da se delovna sila proda posestniku produkcijskih sredstev; da pripada kupcu torej tudi delovanje delovne sile, katerega meje nikakor ne sovpadajo z mejami količine dela, ki je potrebna za reprodukcijo njene lastne cene. Kapitalski odnos se pojavi v produkcijskem procesu samo zato, ker obstaja sam po sebi v cirkulacijskem aktu, v različnih temeljnih ekonomskih pogojih, v katerih nastopata drug nasproti drugemu kupec in prodajalec, v njunem razrednem odnosu. Ni denar tisti, ki s svojo naravo ustvarja ta odnos; pač pa je obstoj tega odnosa tisto, kar lahko spremeni zgolj denarno funkcijo v funkcijo kapitala.

V pojmovanju denarnega kapitala (z njim imamo za zdaj opravka le znotraj določene funkcije, v kateri se nam tu odkriva) hodita po navadi vštric ali se prepletata dve zmoti. Prva: funkcije, ki jih opravlja kapitalska vrednost kot denarni kapital, in ki jih lahko opravlja prav zato, ker se nahaja v denarni obliki, se napačno izvajajo iz njenega kapitalskega značaja; v resnici so le posledica denarnega stanja kapitalske vrednosti, njene denarne pojavne oblike. Druga pa prav nasprotno: specifična vsebina denarne funkcije, ki jo dela hkrati za kapitalsko funkcijo, se izvaja iz narave denarja (denar se torej zamenjuje s kapitalom), medtem ko predpostavlja, kakor tu v izvedbi D — Ds, družbene razmere, ki v goli blagovni in ustrezni denarni cirkulaciji nikakor niso podane.

Tudi nakup in prodaja sužnjev je po svoji obliki nakup in prodaja blaga. Brez obstoja suženjstva pa denar ne more opravljati te funkcije. Če obstaja suženjstvo, se denar troši za nakup sužnjev. Nasprotno pa denar v kupčevi roki nikakor ne zadošča, da bi omogočil suženjstvo.

Dejstvo, da prodaja lastne delovne sile (v obliki prodaje lastnega dela za mezdo) ni izoliran pojav, ampak družbeno odločilna predpostavka blagovne produkcije, da opravlja torej denarni kapital funkcijo $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$, ki jo tu proučujemo, v družbenem merilu, predpostavlja zgodovinske procese, ki so raztrgali prvotno spojenost produkcijskih sredstev z delovno silo; procese, zaradi katerih si stoje nasproti ljudske množice, delavci kot nelastniki in nedelavci kot lastniki teh produkcijskih sredstev. Pri tem je vseeno, ali je imela ta spojenost pred svojim razkrojem tako obliko, da je pripadal delavec kot produkcijsko sredstvo drugim produkcijskim sredstvom ali pa je bil njihov lastnik.

Dejstvo, na katerem temelji akt $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$, je razdelitev; ne razdelitev v navadnem smislu kot razdelitev potrošnih sredstev, ampak razdelitev samih produkcijskih elementov, od katerih so materialni faktorji koncentrirani na eni strani, delovna sila pa izolirana od njih na drugi.

Produkcijska sredstva, materialni del produktivnega kapitala, morajo stati nasproti delavcu torej že kot taka, kot kapital, preden lahko postane akt $D - D_s$ splošno družbeni akt.

Poprej smo videli, da kapitalistična produkcija, ko je uvedena, v svojem razvoju to ločitev ne samo reproducira, ampak da jo razširja v vedno večjem obsegu, dokler ne postane splošno vladajoče družbeno stanje. Stvar pa ima še drugo plat. Da lahko kapital nastane in se polasti produkcije, je potrebna določena razvojna stopnja trgovine, torej tudi blagovne cirkulacije in s tem blagovne produkcije; predmeti namreč ne morejo vstopati v cirkulacijo kot blago, če niso producirani za prodajo, torej kot blago. Blagovna produkcija kot normalna, prevladujoča značilnost produkcije pa se pojavi šele na osnovi kapitalistične produkcije.

Ruski zemljiški lastniki, ki obdelujejo zaradi tako imenovane kmečke odveze svoja posestva z meznimi de-

lavci namesto s podložnimi prisilnimi delavci, tarnajo nad dvojim. Najprej nad pomanjkanjem denarnega kapitala. Tako na primer pravijo: Preden prodamo pridelke, moramo v večjih zneskih plačati mezdne delavce, za to pa nam manjka prvi pogoj, gotovina. Kapital v obliki denarja mora biti vedno na razpolago za kapitalistično izvrševanje produkcije prav zaradi plačila mezd. Toda zemljiški lastniki naj se glede tega potolažijo. Čas zaceli vse rane in industrijski kapitalist bo imel ne samo svoj denar, ampak tudi l'argent des autres [denar drugih].

Bolj značilna pa je druga pritožba, namreč da ne dobe za nakup v zadostnem številu in v vsakem času proste delovne sile, četudi imajo denar, kajti ruski poljski delavec zaradi tega, ker je zemlja skupna last vaške občine, še ni popolnoma ločen od svojih produkcijskih sredstev in torej še ni »svobodni mezdni delavec« v pravem pomenu besede. Obstoj le-tega v družbenem merilu pa je neizogibni pogoj, da se $D - B$, sprememba denarja v blago, lahko pokaže kot sprememba denarnega kapitala v produktivni kapital.

Samo po sebi je torej umljivo, da je obrazec krožnega toka denarnega kapitala $D - B \dots P \dots B' - D'$ samoumevna oblika krožnega toka kapitala le na podlagi že razvite kapitalistične produkcije, ker predpostavlja obstoj razreda mezdnih delavcev v družbenem obsegu. Kakor smo videli, kapitalistična produkcija ne producira samo blaga in presežne vrednosti; reproducira, in v vedno večjem obsegu, razred mezdnih delavcev in spreminja ogromno večino neposrednih producentov v mezdne delavce. Ker je prva predpostavka, da se lahko izvrši akt $D - B \dots P \dots B' - D'$, nenehno eksistiranje razreda mezdnih delavcev, predpostavlja torej že kapital v obliki produktivnega kapitala, zato pa obliko krožnega toka produktivnega kapitala.

II. Drugi stadij. Delovanje produktivnega kapitala

Krožni tok kapitala, ki ga proučujemo tu, se začneja s cirkulacijskim aktom $D - B$, spremembo denarja v blago, z nakupom. Cirkulacijo je treba torej dopolniti z nasprotno

metamorfozo $B - D$, spremembo blaga v denar, s prodajo.

Neposredni rezultat $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ pa je prekinitev cirkulacije v denarni obliki založene kapitalске vrednosti. S spremembo denarnega kapitala v produktivni kapital je dosegla kapitalska vrednost naturalno obliko, v kateri ne more krožiti dalje, ampak mora priti v potrošnjo, namreč v produktivno potrošnjo. Uporaba delovne sile, tj. delo, je možna le v delovnem procesu. Kapitalist ne more delavca prodati kot blago naprej, ker ni njegov suženj in ker ni kupil nič drugega kot uporabo njegove delovne sile za določen čas. Po drugi strani lahko porabi delovno silo le tako, da z njo porabi produkcijska sredstva kot tvorce blaga. Rezultat prvega stadija je torej vstop v drugi stadij, produktivni stadij kapitala.

To gibanje se izraža kot $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right. \dots P$, pri čemer pomenijo pike, da je cirkulacija kapitala prekinjena, proces njegovega krožnega toka pa se nadaljuje s prehodom s področja blagovne cirkulacije na produkcijsko področje. Prvi stadij, sprememba denarnega kapitala v produktivni kapital, je torej le predhodnik in uvodna faza drugega stadija, delovanja produktivnega kapitala.

$D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ ne predpostavlja samo, da razpolaga individuom, ki opravlja ta akt, z vrednostmi poljubne uporabne oblike, ampak da ima te vrednosti v denarni obliki, da je posestnik denarja. Bistvo akta pa je prav oddaja denarja, zaradi česar lahko ostane posestnik denarja le, če mu denar priteka implicito s samim aktom oddaje. Denar pa mu lahko priteka nazaj le s prodajo blaga. Akt ga zato predpostavlja kot producenta blaga.

$D - D_s$. Mezdni delavec živi samo od prodaje svoje delovne sile. Njeno vzdrževanje — njegova samoohranitev — zahteva vsakdanjo potrošnjo. Treba ga je torej plačevati vedno znova v krajših rokih, da lahko ponavlja za svojo

samoohranitev nujne nakupe — akt $D_s - D - B$ ali $B - D - B$. Kapitalist se mora torej trajno pojavljati pred njim kot denarni kapitalist, njegov kapital pa kot denarni kapital. Po drugi strani pa se morajo nasproti množici neposrednih producentov, mezdnih delavcev, trajno nahajati nujne življenjske potrebščine v nakupni, se pravi v blagovni obliki, da lahko opravijo akt $D_s - D - B$. Ta položaj zahteva torej že visoko stopnjo cirkulacije produktov kot blaga, torej tudi obsega blagovne cirkulacije. Kakor hitro postane produkcija na osnovi meznega dela splošna, mora biti blagovna produkcija splošna oblika produkcije. Ko se ta uveljavi kot splošna, zahteva vedno večjo delitev družbenega dela, se pravi vedno večje diferenciranje produktov, ki jih producira določeni kapitalist kot blago, vedno večjo cepitev dopolnjujočih se produkcijskih procesov v osamosvojene. V enaki meri kot $D - D_s$ se razvija zato tudi $D - P_s$; se pravi, v istem obsegu se ločuje produkcija produkcijskih sredstev od produkcije blaga, v kateri delujejo produkcijska sredstva, ter nastopajo ta nasproti vsakemu blagovnemu producentu kot blago, ki ga le-ta ne producira, ampak kupuje za potrebe svojega določenega produkcijskega procesa. Prihajajo iz samostojno obratujočih produkcijskih panog, ki so od njegove popolnoma ločene, in vstopajo v njegovo produkcijsko panogo kot blago in jih je treba zato kupiti. Materialni pogoji blagovne produkcije se pojavljajo pred njim v vedno večjem obsegu kot produkti drugih blagovnih producentov, kot blago. V prav istem obsegu mora nastopati kapitalist kot denarni kapitalist oziroma se razširja obseg, v katerem mora njegov kapital delovati kot denarni kapital.

Po drugi strani: prav iste okoliščine, ki ustvarjajo temeljne pogoje za kapitalistično produkcijo — obstoj razreda mezdnih delavcev — pospešujejo prehod vse blagovne produkcije v kapitalistično blagovno produkcijo. V obsegu, v katerem se ta razvija, razkraja in razdira vsako starejšo obliko produkcije, ki zaradi naravnosti na neposredne lastne potrebe spreminja v blago le presežek produkta.

Prodajo produkta napravi za glavni namen, spočetka ne da bi vidno napadla sam način produkcije; takšen je bil na primer prvi učinek kapitalistične svetovne trgovine na narode, kakor so npr. Kitajci, Indijci, Arabci itd. Ko pa se kasneje zakorenini, uniči vse oblike blagovne produkcije, ki temelje bodisi na lastnem delu producenta, bodisi na prodaji zgolj presežnega produkta kot blaga. Najprej blagovno produkcijo posploši, potem pa postopoma spremeni vso blagovno produkcijo v kapitalistično.³

Kakršne koli že so družbene oblike produkcije, delavci in produkcijska sredstva so vedno njeni faktorji. Dokler so ločeni drug od drugega, pa so tako eni kot drugi samo možni faktorji. Če naj se sploh producira, se morajo združiti. Po posebnem načinu, kako se ta zveza vzpostavi, razločujemo različna ekonomska obdobja družbene strukture. V obravnavanem primeru je dano izhodišče ločitev svobodnega delavca od njegovih produkcijskih sredstev; videli pa smo že, kako in v kakšnih pogojih se združita oba v kapitalistovih rokah — namreč kot produktivna oblika njegovega kapitala. Dejanski proces, v katerem se tako združijo tvarni in osebni faktorji produkcije blaga, produkcijski proces, postane zato samo funkcija kapitala — kapitalistični produkcijski proces, katerega naravo smo izčrpno razložili v prvi knjigi tega spisa. Vsako produciranje blaga je hkrati izkoriščanje delovne sile; toda šele kapitalistična produkcija blaga postane tak način izkoriščanja, ki uvede novo dobo, ki v svojem nadaljnjem zgodovinskem razvoju prevrže z organizacijo delovnega procesa in z orjaškim napredkom tehnike vso ekonomsko strukturo družbe in neizmerno preseže vsa prejšnja obdobja.

Po različnih vlogah, ki jih igrajo v produkcijskem procesu pri nastajanju vrednosti in torej tudi pri nastajanju presežne vrednosti, se produkcijska sredstva in delovna sila, kolikor so eksistenčne oblike založene kapitalске vrednosti, razlikujejo kot konstantni kapital in variabilni ka-

³ Do tu rokopis VII. Od tod naprej rokopis VI.

pital. Kot različni sestavni deli produktivnega kapitala se razlikujejo poleg tega še po tem, da ostanejo produkcijska sredstva v posesti kapitalista, njegov kapital tudi zunaj produkcijskega procesa, medtem ko je delovna sila eksistenčna oblika individualnega kapitala samo znotraj njegovih meja. Medtem ko je delovna sila blago samo v rokah svojega prodajalca, meznega delavca, pa postane kapital le v rokah svojega kupca, kapitalista, ki mu pripada njena začasna uporaba. Produkcijska sredstva sama postanejo stvarni deli produktivnega kapitala oziroma produktivni kapital šele od trenutka, v katerem se mu lahko pripoji delovna sila kot osebna oblika njegovega obstoja. Prav tako kot človeška delovna sila tudi produkcijska sredstva po naravi niso kapital. Ta posebni družbeni značaj pridobe le v določenih zgodovinsko nastalih razmerah, podobno kot pridobe le v takšnih razmerah žlahtne kovine značaj denarja ali celo denar značaj denarnega kapitala.

Medtem ko produktivni kapital deluje, troši svoje lastne sestavine, da bi jih spremenil v več vredno množino produktov. Ker deluje delovna sila le kot eden njegovih organov, je tudi z njenim presežnim delom producirani presežek vrednosti produkta nad vrednostjo njegovih tvornih elementov plod kapitala. Presežno delo delovne sile je brezplačno delo za kapital in tvori zato za kapitalista presežno vrednost, za katero ne plača nobenega ekvivalenta. Produkt torej ni le blago, ampak s presežno vrednostjo oplojeno blago. Njegova vrednost je enaka $P + P_v$, vrednosti za njegovo produkcijo porabljenega produktivnega kapitala P in presežni vrednosti P_v , ki jo proizvede. Denimo, da sestoji to blago iz 10.000 funtov preje, za katere produkcijo je bilo porabljenih produkcijskih sredstev v vrednosti 372 f. št., delovne sile pa v vrednosti 50 f. št. Med procesom predenja prenesejo predilci vrednost s svojim delom porabljenih produkcijskih sredstev v znesku 372 f. št. na prejo, hkrati pa ustvarijo ustrezno svoji porabi dela novo vrednost v višini, denimo, 128 f. št. Teh 10.000 funtov preje vsebuje torej vrednost 500 f. št.

III. Tretji stadij. $B' - D'$

Blago postane *blagovni kapital* kot funkcionalna ekstenzenčna oblika že povečane vrednosti kapitala, ki izvira neposredno iz produkcijskega procesa samega. Če bi bila blagovna produkcija v vsem svojem družbenem obsegu kapitalistična, bi bilo vsako blago prav od početka element blagovnega kapitala, naj bo surovo železo ali bruseljske čipke, žveplena kislina ali cigare. Vprašanje, katerim vrstam blagovne vojske pripada zaradi njihove kakovosti čin kapitala, katere pa so določene za navadno blagovno službo, je ena od milih nadlog, ki si jih sholastična ekonomija sama dela.

V svoji blagovni obliki mora opravljati kapital blagovno funkcijo. Predmeti, iz katerih obstaja in ki se že od početka producirajo za trg, se morajo prodati, spremeniti v denar, opraviti torej gibanje $B - D$.

Denimo, da sestoji kapitalistovo blago iz 10.000 funtov bombažne preje. Če se je porabilo v predilnem procesu 372 f. št. vrednosti produkcijskih sredstev in je bila ustvarjena nova vrednost 128 f. št., ima preja vrednost 500 f. št., ki jo izraža v svoji ceni enakega imena. To ceno vnovči prodaja $B - D$. Kaj napravi iz tega preprostega akta vsake blagovne cirkulacije hkrati funkcijo kapitala? Nobena sprememba, ki bi nastala med njegovim potekom, niti v pogledu njegove uporabne vrednosti, kajti kot uporabni predmet preide blago h kupcu, niti v pogledu njegove vrednosti, kajti ta svoje velikosti ne spremeni, ampak spremeni le obliko. Prej je obstajala v preji, sedaj obstaja v denarju. Tako se pokaže bistvena razlika med prvim stadijem $D - B$ in zadnjim stadijem $B - D$. Tam deluje založeni kapital kot denarni kapital, ker se s posredovanjem menjave preobrazi v blago specifičnih uporabnih vrednosti. Tu pa lahko deluje blago kot kapital samo, če prinese ta značaj že izoblikovan s seboj iz produkcijskega procesa, preden začne njegova cirkulacija. Pri predenju so ustvarili predilci vrednost preje v znesku 128 f. št. Od tega je za kapitalista, recimo, 50 f. št. samo ekvivalent za to, kar je založil za delovno silo,

78 f. št. pa tvori — s stopnjo izkoriščanja delovne sile 156 % — presežno vrednost. Vrednost 10.000 funtov preje vsebuje torej, prvič, vrednost porabljenega produktivnega kapitala P, od katerega znaša konstantni kapital 372 f. št., variabilni 50 f. št., oba skupaj 422 f. št., enako 8440 funtom preje. Vrednost produktivnega kapitala P pa je enaka B, vrednosti njegovih sestavnih elementov, ki so stale v stadiju D — B nasproti kapitalistu kot blago v rokah svojih prodajalcev. — Drugič, vrednost preje vsebuje presežno vrednost 78 f. št., kar je enako 1560 funtom preje. B kot vrednostni izraz 10.000 funtov preje je torej $= B + \Delta B$, B plus prirastek (ki znaša 78 f. št.), ki ga bomo imenovali b, ker ima enako blagovno obliko, kot jo ima sedaj prvotna vrednost B. Vrednost 10.000 funtov preje ali 500 f. št. je torej enaka $B + b = B'$. To, kar naredi B kot vrednostni izraz 10.000 funtov preje za B', ni absolutna velikost njegove vrednosti (500 f. št.), kajti tako kakor pri vseh drugih B jo podobno kot vrednostni izraz katere koli druge vsote blaga določa velikost v njem opredmetenega dela. To je njegova relativna velikost vrednosti, velikost njegove vrednosti v primerjavi z vrednostjo v njegovi produkciji porabljenega kapitala P. V sebi nosi to vrednost plus presežno vrednost, ki jo je dal produktivni kapital. Njegova vrednost je večja, presega to vrednost kapitala za presežno vrednost b. Teh 10.000 funtov preje je nosilec povečane, s presežno vrednostjo obogatene vrednosti kapitala, in to kot produkt kapitalističnega produkcijskega procesa. B' izraža vrednostno razmerje, razmerje vrednosti blagovnega produkta do vrednosti v njegovi produkciji porabljenega kapitala, torej sestavljenost njegove vrednosti iz kapitalske vrednosti in presežne vrednosti. Teh 10.000 funtov preje je blagovni kapital, B', samo kot spremenjena oblika produktivnega kapitala P, torej v povezanosti, ki obstaja najprej le v krožnem toku tega individualnega kapitala, oziroma za kapitalista, ki je produciral prejo s svojim kapitalom. Tisto, kar napravi 10.000 funtov preje kot nosilca vrednosti za blagovni kapital, je tako rekoč samo notranje, ne kako zunanje razmerje; svojega kapitalističnega materinskega znamenja ne nosijo v

absolutni velikosti svoje vrednosti, ampak v svoji relativni velikosti, v velikosti svoje vrednosti, primerjane z vrednostjo, ki jo je imel v njih vsebovani produktivni kapital, preden se je spremenil v blago. Če se torej proda 10.000 funtov preje po njeni vrednosti 500 f. št., tedaj je cirkulacijski akt sam po sebi $B-D$, samo sprememba nespremenjene vrednosti iz blagovne oblike v denarno obliko. Kot poseben stadij v krožnem toku posameznega kapitala pa pomeni isti akt vnovčenje v blagu vsebovane vrednosti kapitala 422 f. št. plus v njem vsebovane presežne vrednosti 78 f. št., torej $B'-D'$, spremembo blagovnega kapitala iz njegove blagovne oblike v denarno obliko.⁴

Funkcija B' je torej enaka kakor funkcija vsakega blagovnega produkta: spremeniti se mora v denar, prodati, opraviti cirkulacijsko fazo $B-D$. Dokler vztraja kapital, katerega vrednost je sedaj povečana, v obliki blagovnega kapitala, dokler tiči na trgu, produkcijski proces miruje. Ne deluje niti kot ustvarjalec produktov niti kot ustvarjalec vrednosti. V skladu z večjo ali manjšo hitrostjo, s katero odlaga kapital svojo blagovno obliko in privzema denarno, ali v skladu z bolj ali manj hitro prodajo služi ista vrednost kapitala v zelo neenaki meri kot ustvarjalka produktov in vrednosti in se razširja ali krči obseg reprodukcije. V prvi knjigi smo pokazali, da določajo učinkovitost danega kapitala potence produkcijskega procesa, ki so v določeni meri neodvisne od velikosti njegove lastne vrednosti. Tu vidimo, da spravlja cirkulacijski proces v gibanje nove potence njegove učinkovitosti, njegovega širjenja in krčenja, ki so neodvisne od velikosti vrednosti kapitala.

Nadalje mora količina B' blaga kot nosilka kapitala, katerega vrednost je narasla, opraviti metamorfozo $B'-D'$ v vsem svojem obsegu. Prodana količina je tu bistvenega pomena. Posamezno blago velja le še kot sestavni del celotne količine. Vrednost 500 f. št. je v 10.000 funtih preje. Če proda kapitalist samo 7440 funtov za njihovo vrednost 372 f. št., tedaj nadomesti le vrednost svojega konstantnega

⁴ Do tu rokopis VI. Od tod naprej rokopis V.

kapitala, vrednost porabljenih produkcijskih sredstev; če 8440 funtov, potem le vrednost celotnega založenega kapitala. Da bi realiziral presežno vrednost, mora prodati več, če hoče realizirati celotno presežno vrednost 78 f. št. (= 1560 funtom preje), mora prodati vseh 10.000 funtov preje. V 500 f. št. denarja prejme torej le prodanemu blagu enako vrednost; njegova transakcija v cirkulaciji je preprosti akt $B - D$. Če bi plačal svojim delavcem 64 f. št. namesto 50 f. št. mezd, bi znašala njegova presežna vrednost le 64 f. št. namesto 78 f. št., mera izkoriščanja pa le 100 % namesto 156 %. Vrednost njegove preje pa bi ostala slej ko prej nespremenjena. Le razmerje med njenimi različnimi deli bi bilo drugačno. Akt cirkulacije $B - D$ bi bil slej ko prej prodaja 10.000 funtov preje za 500 f. št., za njihovo vrednost.

$B' = B + b$ (= 422 f. št. + 78 f. št.). — B je enak vrednosti P ali produktivnemu kapitalu, ta pa je enak vrednosti D , ki je bil založen v $D - B$, nakup produkcijskih elementov; v našem primeru je = 422 f. št. Če proda kapitalist to blago po njegovi vrednosti, potem je $B = 422$ f. št. in $b = 78$ f. št., vrednosti presežne vrednosti 1560 funtov preje. Če označimo z d v denarju izraženi b , dobimo $B' - D' = (B + b) - (D + d)$, in krožni tok $D - B \dots P \dots B' - D'$ v svoji eksplisitni obliki je torej $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \dots P \dots (B + b) - (D + d)$.

V prvem stadiju odtegne kapitalist uporabni predmet pravemu blagovnemu trgu in trgu delovne sile; v tretjem stadiju vrže blago vnovič na trg, vendar samo na en sam trg, na pravi blagovni trg. Toda če odtegne potem s svojim blagom trgu več vrednosti, kot je je bil prvotno vrgel nanj, lahko stori to le, ker vrže nanj večjo blagovno vrednost, kakor jo je prvotno odtegnil. Nanj je vrgel vrednost D , odtegnil pa je enako vrednost B ; nanj vrže vrednost $B + b$, odtegne pa enako vrednost $D + d$. — V našem primeru je bil D enak vrednosti 8440 funtom preje; na trg pa vrže 10.000 funtov preje, daje mu torej večjo vrednost, kakor mu jo je odvzel. Po drugi strani pa je vrgel to naraslo vrednost nanj le zato, ker je producoiral v produkcijskem

procesu z izkoriščanjem delovne sile presežno vrednost (kot alikvotni del produkta, izražen v presežnem produktu). Samo kot produkt tega procesa je množina blaga blagovni kapital, nosilec s presežno vrednostjo povečane vrednosti kapitala. Z izvedbo $B' - D'$ se vnovči tako založena vrednost kapitala kakor tudi presežna vrednost. Obedve se vnovčita skupaj v vrsti prodaj ali tudi v hkratni prodaji celotne količine blaga, ki jo izraža $B' - D'$. Ta isti cirkulacijski akt $B' - D'$ pa je toliko različen za kapitalsko in za presežno vrednost, kolikor pomeni za vsako od njiju drugačen stadij njune cirkulacije, drug odsek zaporedja metamorfoz, skozi katerega morata v okviru cirkulacije. Presežna vrednost b je prišla na svet šele v procesu produkcije. Na blagovni trg stopa torej prvič, in sicer v blagovni obliki. Ta je prva oblika, v kateri kroži, zaradi česar je tudi akt $d - b$ njen prvi cirkulacijski akt ali njena prva metamorfoza, ki se mora dopolniti še z nasprotnim cirkulacijskim aktom ali z obratno metamorfozo $d - b$.⁵

Drugače je s cirkulacijo, ki jo opravlja kapitalška vrednost B v istem cirkulacijskem aktu $B' - D'$, ki je zanj cirkulacijski akt $B - D$, kjer je $B = P$, enako prvotno založenemu D . Svoj prvi cirkulacijski akt je pričela kot D , kot denarni kapital, in se vrača z aktom $B - D$ v isto obliko; šla je torej skozi obe nasprotni fazi cirkulacije (1) $D - B$ in (2) $B - D$ in je zdaj vnovič v obliki, v kateri lahko znova prične isti krožni tok. Kar je za presežno vrednost prva sprememba blagovne oblike v denarno obliko, je za kapitalško vrednost vrnitev ali povratna sprememba v njeno prvotno denarno obliko.

$Z D - B \begin{matrix} D_s \\ P_s \end{matrix}$ se je denarni kapital spremenil v enakovredno vsoto blaga, D_s in P_s . To blago nič več ne deluje kot blago, kot predmeti za prodajo. Njihova vrednost je

⁵ To velja, kakor koli že ločimo kapitalško vrednost od presežne. V 10.000 funtih preje tiči 1560 funtov = 78 f. št. presežne vrednosti, v 1 funtu preje = 1 šiling pa tiči prav tako 2,496 unče = 1,872 penija presežne vrednosti.

sedaj v rokah kupca, kapitalista, kot vrednost njegovega produktivnega kapitala P. V funkciji P, v produktivni konsumpciji, pa se spremene v vrsto blaga, ki je snovno različna od produkcijskih sredstev, v prejo, v kateri se njihova vrednost ne le ohrani, ampak tudi poveča, od 422 f. št. na 500 f. št. S to realno metamorfozo se nadomesti v prvem stadiju D — B trgu odtegnjeno blago s snovno in vrednostno drugačnim blagom, ki mora zdaj delovati kot blago, se spremeniti v denar in prodati. Zaradi tega je produkcijski proces samo prekinitev procesa cirkulacije vrednosti kapitala, od katerega je opravljena dotlej le prva faza D — B. Drugo in zaključno fazo B — D opravi potem, ko se B snovno in vrednostno spremeni. Kolikor pa gre za vrednost kapitala samo po sebi, je doživela v produkcijskem procesu le spremembo svoje uporabne oblike. Obstajala je kot 422 f. št. vrednosti v Ds in Ps, sedaj obstaja kot 422 f. št. vrednosti 8440 funtov preje. Če opazujemo torej samo obe fazi cirkulacijskega procesa vrednosti kapitala, ki si jo zamislimo ločeno od njene presežne vrednosti, potem vidimo, da izvede (1) D — B in (2) B — D, pri čemer ima drugi B spremenjeno uporabno obliko, vendar pa isto vrednost kot prvi B; torej D — B — D, cirkulacijska oblika, ki z dvojno premestitvijo blaga v nasprotni smeri, spremembo denarja v blago in spremembo blaga v denar, nujno zahteva vrnitev vrednosti, ki je bila založena kot denar, v njeno denarno obliko: njeno vzvratno spremembo v denar.

Isti cirkulacijski akt B' — D', ki pomeni za kapitalsko vrednost, založeno v denarju, drugo, zaključno metamorfozo, vrnitev v denarno obliko, pa je za presežno vrednost, ki jo vsebuje blagovni kapital in ki se vnovčuje obenem z njegovo spremembo v denarno obliko, prva metamorfoza, sprememba iz blagovne oblike v denarno, B — D, prva faza cirkulacije.

Tu moramo pripomniti dvoje. Prvič: sklepna vzvratna sprememba vrednosti kapitala v njeno prvotno denarno obliko je funkcija blagovnega kapitala. Drugič: ta funkcija vključuje prvo oblikovno spremembo presežne vrednosti iz njene prvotne blagovne oblike v denarno. Denarna obli-

ka ima torej tu dvojno vlogo; na eni strani je vzvratna oblika prvotno v denarju založene vrednosti, torej vrnitev k vrednostni obliki, ki je pričela proces; po drugi strani pa je prva spremenjena oblika vrednosti, ki prvič vstopa v blagovni obliki v cirkulacijo. Če se proda blago, iz katerega sestoji blagovni kapital, tako kot tu predpostavljamo, po svoji vrednosti, se spremeni $B + b$ v enakovredni $D + d$; v tej obliki $D + d$ (422 f. št. + 78 f. št. = 500 f. št.) je vnovčeni blagovni kapital sedaj v rokah kapitalista. Vrednost kapitala in presežna vrednost obstajata sedaj kot denar, torej v splošni ekvivalentni obliki.

Na koncu procesa se torej znajde vrednost kapitala spet v isti obliki, v kateri je vanj stopila, in ga zato lahko kot denarni kapital znova prične in opravi. Prav zaradi tega, ker je izhodiščna in sklepna oblika procesa denarni kapital (D), imenujemo to obliko procesa krožnega toka krožni tok denarnega kapitala. Na koncu je spremenjena e velikost založene vrednosti, ne pa oblika.

$D + d$ nista nič drugega kot denarni znesek določene velikosti, v našem primeru 500 f. št. Kot rezultat krožnega toka kapitala, kot vnovčeni blagovni kapital, pa vsebuje ta denarni znesek vrednost kapitala in presežno vrednost; vendar ti dve zdaj nista več vraščeni druga v drugo kakor v prejšnji, zdaj stojita druga poleg druge. Njuna vnovčitev je dala vsaki od njiju samostojno denarno obliko. 211/250 je vrednost kapitala, 422 f. št., 39/250 pa presežna vrednost v višini 78 f. št. Ta ločitev, ki jo je povzročilo vnovčenje blagovnega kapitala, nima samo formalne vsebine, o kateri bomo takoj govorili. V skladu s tem, ali se d pripoji v celoti ali delno ali pa se sploh ne pripoji D , torej po tem, ali deluje še naprej kot sestavni del založene vrednosti kapitala ali pa ne, postane pomembna v reprodukcijskem procesu kapitala. d in D lahko izvedeta tudi popolnoma različni cirkulaciji.

V D' se je vrnil kapital znovič v svojo prvotno obliko D , v svojo denarno obliko; vendar v takšni obliki, v kateri je realiziran kot kapital.

Tu imamo, prvič, količinsko razliko. Prej smo imeli D , 422 f. št.; sedaj imamo D' , 500 f. št., to razliko pa izražata

$D \dots D'$, količinsko različna ekstrema krožnega toka, katerega gibanje označujejo samo pike $\dots D'$ je večji ko D , D' minus $D = P_v$, presežna vrednost. — Kot rezultat tega krožnega toka $D \dots D'$ pa obstaja sedaj samo še D' ; to je produkt, v katerem je končan proces njegovega nastanka. D' obstaja sedaj samostojno sam zase, neodvisno od gibanja, ki ga je ustvarilo. Gibanje je minilo, namesto njega je tu D' .

Kot $D + d$, kot 422 f. št. založenega kapitala plus njegov prirastek v višini 78 f. št., pa je D' , 500 f. št., hkrati kakovostno razmerje, čeprav obstaja to kakovostno razmerje samo le kot razmerje delov istoimenske vsote, torej kot količinsko razmerje. Založeni kapital D , ki je sedaj spet v svoji prvotni obliki (422 f. št.), obstaja sedaj kot realizirani kapital. Ni se le ohranil, ampak se je kot kapital tudi realiziral, ker se kot tak razlikuje od d (78 f. št.), s katerim je v istem razmerju kot s *svojim* prirastkom, *svojim* plodom, kot z dodatkom, ki ga je sam ustvaril. Kot kapital se je realiziral zato, ker se je realiziral kot vrednost, ki je rodila vrednost. D' obstaja kot kapitalsko razmerje: D se ne pojavlja več zgolj kot denar, ampak nastopa izrečno kot denarni kapital, izražen kot vrednost, ki se je povečala in ki ima zato tudi sposobnost povečati svojo vrednost, ustvariti več vrednosti, kakor je ima sama. D je postal kapital zaradi razmerja, v katerem je z drugim delom D' , s katerim je v razmerju kot s svojim produktom, kot z učinkom, ki ga povzroča, kot s posledico, katere vzrok je. Tako se pojavlja D' kot vsota vrednosti, ki je sama v sebi diferencirana, ki se sama v sebi funkcionalno (pojmovno) razlikuje in ki izraža kapitalsko razmerje.

Toda to razmerje je izraženo le kot rezultat, ne glede na proces, iz katerega izvira.

Deli vrednosti se kot taki ne razlikujejo med seboj kakovostno, razen kolikor nastopajo kot vrednosti različnih predmetov, konkretnih stvari, torej v različnih uporabnih oblikah, zato kot vrednosti različnih blagovnih teles — kar pa je razlika, ki ne izvira iz njih samih kot samo delov vrednosti. V denarju so zbrisane vse razlike med različnimi vrstami blaga, ker je denar vsem skupna oblika ekvivalent-

nosti. Denarni znesek 500 f. št. sestoji iz istoimenskih elementov po 1 f. št. Ker je v obstoju tega denarnega zneska zbrisana vsaka zveza z njegovim izvorom in ker je izginila vsaka sled o posebni razliki, ki so jo imeli različni sestavni deli kapitala v produkcijskem procesu, obstaja razlika samo še v pojmovni obliki glavnice (angleško principal), ki je enaka založenemu kapitalu v višini 422 f. št., in presežni vsoti vrednosti v višini 78 f. št. Recimo, da je na primer $D' = 110$ f. št., od česar $100 = D$, glavnica, in $10 = P_v$, presežna vrednost. Oba sestavna dela vsote 110 f. št. sta popolnoma enakovrstna, tako da ju pojmovno ni mogoče ločiti. Katerih koli 10 f. št. je vedno $1/11$ skupne vsote 110 f. št., bodisi da so $1/10$ založene glavnice 100 f. št. ali pa 10 f. št., ki jo presegajo. Glavnico in prirastek, kapital in presežno vsoto, lahko izrazimo zato z ulomki skupnega zneska; v našem primeru tvori $10/11$ glavnico ali kapital, $1/11$ pa presežno vsoto. Znesek, v katerem se pojavlja tu na koncu svojega procesa realizirani kapital v svojem denarnem izrazu, izraža torej nediferencirano kapitalsko razmerje.

Seveda velja to tudi za $B' (= B + b)$. Vendar s to razliko, da B' , v katerem sta tudi B in b samo sorazmerna vrednostna dela iste homogene blagovne množine, opozarja na svoj izvor P , katerega neposredni produkt je, medtem ko je v obliki D' , ki izvira neposredno iz cirkulacije, izginila neposredna zveza s P .

Vsebinsko neopredeljena razlika med glavnico in prirastkom, ki jo vsebuje D' , kolikor izraža rezultat gibanja $D \dots D'$, izgine takoj, kakor hitro spet aktivno deluje kot denarni kapital, kolikor torej nasprotno ni fiksiran kot denarni izraz industrijskega kapitala, ki je povečal svojo vrednost. Krožni tok kapitala se ne more nikoli pričeti z D' (čeprav deluje D' sedaj kot D), ampak le z D ; torej nikoli kot izraz kapitalskega razmerja, ampak le kot založitvena oblika kapitalске vrednosti. Kakor hitro je 500 f. št. ponovno založenih kot kapital, da bi ponovno povečali vrednost, so izhodiščna točka in ne povratna. Namesto kapitala 422 f. št. se založi sedaj kapital 500 f. št., več denarja kot prej, večja kapitalska vrednost. Razmerje med obema sestavnima deloma

pa je odpadlo, prav kot če bi bil znesek 500 f. št. namesto zneska 422 f. št. deloval kot kapital že na začetku.

Denarni kapital ne opravlja nobene aktivne naloge, ko se predstavlja kot D' ; njegovo predstavljanje kot D' je nasprotno funkcija B' . Že v enostavni cirkulaciji blaga, (1) $B_1 - D$, (2) $D - B_2$, deluje D aktivno šele v drugem aktu $D - B_2$; kot D se predstavi le kot rezultat prvega akta, ki mu šele omogoči, da nastopi kot spremenjena oblika B_1 . V D' vsebovano kapitalsko razmerje, odnos enega njegovih delov kot kapitalske vrednosti do drugega kot prirastka njegove vrednosti, pridobi seveda funkcionalni pomen, kolikor se pri nenehnem ponavljanju krožnega toka $D \dots D'$ cepi D' na dve cirkulaciji, cirkulacijo kapitala in cirkulacijo presežne vrednosti, kolikor torej ne opravljata oba dela samo količinsko, ampak tudi kakovostno različni funkciji, D drugo kakor d . Gledana sama zase pa oblika $D \dots D'$ ne vključuje potrošnje kapitalista, ampak izrečno edinole povečanje lastne vrednosti in akumulacijo, kolikor se izrazi le-ta v periodičnem povečanju vedno znova zalaganega denarnega kapitala.

Čeprav je vsebinsko neopredeljena oblika kapitala, je $D' = D + d$ vendar denarni kapital samo kot realizirani kapital, kot denar, ki je ustvaril denar. Od tega pa je potrebno ločiti delovanje denarnega kapitala v prvem stadiju

$D - B \begin{matrix} D_s \\ P_s \end{matrix}$. V tem prvem stadiju kroži D kot denar. Kot denarni kapital deluje le, ker samo v svojem denarnem stanju lahko opravlja denarno funkcijo, se spremeni v elemente P , to je v D_s in P_s , ki mu stoje nasproti kot blago. V tem cirkulacijskem aktu deluje le kot denar; ker pa je ta akt prvi stadij delujoče vrednosti kapitala, je zaradi specifične uporabne oblike kupovanega blaga D_s in P_s obenem tudi funkcija denarnega kapitala. D' , sestavljen iz kapitalske vrednosti D in iz presežne vrednosti d , katero je ustvarila, pa izraža povečano vrednost kapitala, namen in rezultat, funkcijo celotnega procesa krožnega toka kapitala. Da izraža ta rezultat v denarni obliki, kot vnovčeni denarni kapital, ne izvira iz tega, da je denarna oblika kapitala, da je *denarni*

kapital, ampak obratno iz tega, da je denarni *kapital*, kapital v denarni obliki, da je začel kapital proces v tej obliki, da je bil v denarni obliki založen. Kakor smo videli, je vzvratna sprememba v denarno obliko funkcija blagovnega kapitala B' , ne pa denarnega kapitala. Kar pa zadeva razliko med D' in D , je ta (d) le denarna oblika b , prirastka B ; D' je $D + d$ samo zato, ker je bil $B' = B + b$. B' vsebuje in izraža torej to razliko in razmerje kapitalске vrednosti do presežne vrednosti, ki jo je ustvarila, preden sta se obe spremenili v D' , v vsoto denarja, v kateri nastopata oba dela vrednosti drug proti drugemu kot samostojna in zaradi česar ju je mogoče tudi uporabiti za samostojne in med seboj različne funkcije.

D' je zgolj rezultat realizacije B' . Obadva, tako B' kakor tudi D' , sta le različni obliki, blagovna in denarna oblika, povečane kapitalске vrednosti: obema je skupno, da sta povečana kapitalska vrednost. Obedve sta realizirani kapital, ker obstaja kapitalska vrednost kot taka tu skupno s presežno vrednostjo kot od nje različnim plodom, ki ga je ustvarila, čeprav se izraža to razmerje le v vsebinsko neopredeljeni obliki sorazmerja dveh delov ene denarne vsote ali ene blagovne vrednosti. Kot izraza kapitala v razmerju do presežne vrednosti, ki jo je ustvaril, in v razliko od nje, torej kot izraza povečane vrednosti, pa sta D' in B' eno in isto in izražata isto, le v drugačni obliki; ne razlikujeta se kot denarni in blagovni kapital, ampak kot denar in blago. Kolikor pomenita povečano vrednost, kapital, ki je bil aktiven kapital, izražata le rezultat delovanja produktivnega kapitala, edine funkcije, v kateri kapitalska vrednost producira vrednost. Skupno jima je, da sta oba, denarni kakor tudi blagovni kapital, načina eksistence kapitala. Eden je kapital v denarni, drugi v blagovni obliki. Posebne funkcije, po katerih se razlikujeta, ne morejo biti torej nič drugega kot razlike med funkcijo denarja in funkcijo blaga. Kot neposredni produkt kapitalističnega produkcijskega procesa opozarja denarni kapital na ta svoj izvor in je zaradi tega po svoji obliki bolj racionalen, ni tako neracionalen kakor denarni kapital, v katerem je izginila vsaka

sled tega procesa, tako kot v denarju sploh zginе vsaka posebna uporabna oblika blaga. Samo tam, kjer deluje D' sam kot blagovni kapital, kjer je neposredni produkt produkcijskega procesa, ne pa spremenjena oblika tega procesa, izgine zato njegova nenavadna oblika — se pravi v reprodukciji denarne tvarine same. Za produkcijo zlata bi bil na primer obrazec: $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \dots P \dots D' (D + d)$, kjer pomeni D' blagovni produkt, ker daje P več zlata, kot je bilo založenega za njegove produkcijske elemente v prvem D , denarnem kapitalu. Tu izgine torej neracionalnost izraza $D \dots D' (D + d)$, v katerem nastopa en del denarne vsote kot mati drugega dela iste denarne vsote.

IV. Celotni krožni tok

Videli smo, da se cirkulacijski proces, ko konča svoj prvi stadij $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$, prekine s P , v katerem se porabijo na trgu nakupljene vrste blaga D_s in P_s kot tvarne in vrednostne sestavine produktivnega kapitala; produkt te porabe je stvarno in vrednostno spremenjeno novo blago B' . Prekinjeni cirkulacijski proces $D - B$ se mora dopolniti z $B - D$. Kot nosilec te druge in zaključne faze cirkulacije pa nastopa B' , blago, ki je stvarno in vrednostno različno od prvega B . Cirkulacijsko zaporedje je torej (1) $D - B_1$; (2) $B'_2 - D'$, kjer je med prekinitvijo, ki jo je povzročilo delovanje P , med produkcijo B' iz elementov B , eksistenčnih oblik produktivnega kapitala P , v drugi fazi zasedlo mesto prvega blaga B_1 drugo blago večje vrednosti in drugačne uporabne oblike, B_2 . Prva pojavna oblika, v kateri smo naleteli na kapital (I. knjiga, 4. poglavje, [str. 167—177]), $D - B - D'$ (razčlenjena: (1) $D - B_1$; (2) $B_1 - D'$), pa pokaže isto blago dvakrat. Blago, v katero se spremeni v prvi fazi denar in katero se v drugi fazi spremeni v več denarja, je obakrat isto. Kljub tej bistveni različnosti je obema cirkulacijama skupno to, da se spreminja

v njuni prvi fazi denar v blago in v drugi blago v denar, da torej priteka v prvi fazi izdani denar v drugi zopet nazaj. Na eni strani je obema skupen ta povratni tok denarja na njegovo izhodišče, po drugi pa tudi presežek vračajočega se denarja nad založenim. V tej meri vsebuje splošni obrazec $D - B - D'$ tudi $D - B \dots B' - D'$.

Nadalje se tu izkaže, da si v obeh metamorfozah $D - B$ in $B' - D'$, ki pripadata cirkulaciji, stojita nasproti in se medsebojno zamenjujeta vsakokrat enako veliki in istočasno obstoječi vrednosti. Do spremembe vrednosti pride izključno le v teku metamorfoze P , v produkcijskem procesu, ki je tako realna metamorfoza kapitala v nasprotju s čisto formalnima metamorfozama cirkulacije.

Poglejmo sedaj celotno gibanje $D - B \dots P \dots B' - D'$ ali njegovo razvito obliko $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \dots P \dots B' (B + b) - D' (D + d)$. Kapital nastopa tu kot vrednost, ki gre skozi vrsto povezanih, medsebojno pogojenih sprememb, skozi vrsto metamorfoz, ki tvorijo prav toliko faz ali stadijev celotnega procesa. Dve od teh faz pripadata področju cirkulacije, ena področju produkcije. V vsaki od teh faz ima vrednost kapitala drugačno obliko, kateri ustreza drugačna, posebna funkcija. Med tem spreminjanjem se založena vrednost ne le ohrani, ampak raste, poveča svojo velikost. V sklepnem stadiju se vrne nazadnje v isto obliko, v kateri se je pojavila na začetku celotnega procesa. Ta celotni proces je zaradi tega krožni proces.

Obe obliki, ki ju privzema kapitalaska vrednost v teku stadijev svoje cirkulacije, sta oblika *denarnega* in oblika *blagovnega kapitala*; njena oblika, ki pripada produkcijskemu procesu, je oblika *produktivnega kapitala*. Kapital, ki privzema v teku svojega celotnega krožnega toka te oblike in jih zopet odlaga, v vsaki pa opravi njej ustrezno funkcijo, je *industrijski kapital* — industrijski v tem pomenu, da vključuje vsako na kapitalistični način vodeno produkcijsko panogo.

Denarni kapital, blagovni kapital in produktivni kapital tu torej ne naznačujejo samostojnih vrst kapitala, ka-

terih funkcije bi tvorile vsebino prav tako samostojnih in medsebojno ločenih poslovnih panog. Tu naznačujejo samo posebne oblike funkcije industrijskega kapitala, ki jih vse tri privzema drugo za drugo.

Krožni tok kapitala poteka normalno samo, dokler prehajajo različne njegove faze brez zastoja druga v drugo. Če se zaustavi kapital v prvi fazi D — B, otrpne denarni kapital v zaklad; če se zaustavi v produkcijski fazi, obleže na eni strani produkcijska sredstva brez dela, na drugi pa ostane delovna sila brezposelna; če se zaustavi v zadnji fazi B' — D', zavre nakopičeno blago, ki ga ni mogoče prodati, tok cirkulacije.

Na drugi strani ustreza naravi stvari, da zahteva sam krožni tok, da se kapital zadržuje določen čas v posameznih njegovih odsekih. V vsaki od svojih faz je industrijski kapital vezan na določeno obliko, obliko denarnega, produktivnega, blagovnega kapitala. Šele ko opravi nalogo, ki ustreza njegovi vsakokratni obliki, pridobi obliko, v kateri lahko vstopi v novo fazo spreminjanja. Da bi to prikazali čim jasneje, smo v našem primeru predpostavili, da je vrednost kapitala v produkcijskem stadiju ustvarjene množine blaga enaka skupni vsoti prvotno kot denar založene vrednosti, z drugimi besedami, da vstopi celotna kot denar založena kapitalska vrednost naenkrat iz enega stadija v vsakokratnega naslednjega. Videli pa smo (I. knjiga, 6. poglavje), da služi del konstantnega kapitala, prava delovna sredstva (na primer stroji), v večjem ali manjšem številu ponovitev vedno znova istemu produkcijskemu procesu, da oddajajo torej tudi svojo vrednost na produkt le kos za kosom. Pozneje se bo pokazalo, v kakšni meri spreminja ta okoliščina proces krožnega toka. Tu zadošča naslednje: v našem primeru je vsebovala vrednost produktivnega kapitala v znesku 422 f. št. samo v povprečju obračunano obrabo tovarniških zgradb, strojev itd., torej le tisti del vrednosti, ki ga pri pretvorbi 10.600 funtov bombaža v 10.000 funtov preje prenašajo na le-to, na produkt 60-urnega tedenskega procesa predenja. Zaradi tega so produkcijska sredstva, v katera se je pretvoril založeni konstantni kapital v znesku 372 f. št.,

delovna sredstva, zgradbe, stroji itd., tudi nastopala tako, kot da bi bila na trgu le izposojena na tedensko obročno odplačevanje. Vendar to ne spremeni na stvari prav ničesar. V tednu dni producirano količino preje 10.000 funtov je treba samo pomnožiti s številom na določeno vrsto let preračunanih tednov, pa se prenese nanjo celotna vrednost kupljenih in v tem času porabljenih delovnih sredstev. Potem je jasno, da se mora založeni denarni kapital najprej spremeniti v ta sredstva, stopiti najprej iz prvega stadija D — B, preden lahko deluje kot produktivni kapital P. Prav tako jasno je v našem primeru, da vsota kapitalске vrednosti 422 f. št., ki se je utelesila v preji med produkcijskim procesom, ne more vstopiti kot sestavni del vrednosti 10.000 funtov preje v cirkulacijsko bazo B' — D', preden ni gotova. Preje ni mogoče prodati, dokler ni sprejena.

V splošnem obrazcu gledamo na produkt P kot na materialno stvar, ki je različna od elementov produktivnega kapitala, kot na predmet, ki ima od produkcijskega procesa ločen obstoj, ki ima uporabno obliko, ki je različna od uporabne oblike produkcijskih elementov. To, da nastopa rezultat produkcijskega procesa kot stvar, se zgodi v vsakem primeru, celo tam, kjer vstopi del produkta kot element vnovič v obnovljeno produkcijo. Tako služi žito kot seme za svojo lastno produkcijo; produkt pa sestoji samo iz žita, ima torej podobo, ki je različna od skupno z njim uporabljenih elementov, delovne sile, orodij, gnojil. Obstajajo pa samostojne industrijske panoge, v katerih produkt produkcijskega procesa ni predmetni produkt, ni blago. Ekonomsko pomembna od teh je le industrija komunikacij, najsi je prava prevozna industrija za blago in ljudi ali pa samo prenašanje sporočil, pisem, brzozajav itd.

A. Čuprov⁶ pravi o tem: »Tovarnar lahko predmet najprej producira in potem išče potrošnika zanj« (potem ko produkcijski proces izloči svoj produkt, ker je dokončan,

⁶ A. Чупров, »Железнодорожное хозяйство«, Москва 1875, str. 69, 70.

preide v cirkulacijo kot blago, ki je od procesa ločeno). »Produkcija in konsumpcija sta tako dva prostorsko in časovno ločena akta. V transportni industriji, ki ne ustvarja nobenih novih produktov, ampak samo premešča ljudi in stvari, ta dva akta sovpadata; storitve« (premesititve) »je treba porabiti v istem trenutku, v katerem so producirane. Zaradi tega sega področje, na katerem lahko iščejo železnice svoje odjemalce, največ 50 vrst (53 km) na vsako stran.«

Rezultat je — bodisi da se prevažajo ljudje, bodisi da se prevažata blago — sprememba njihovega krajevnega bivanja, na primer, da je preja sedaj v Indiji namesto v Angliji, kjer so jo izdelali.

To, kar prodaja transportna industrija, pa je premesititev sama. Ustvarjeni koristni učinek je neločljivo povezan s transportnim procesom, se pravi s produkcijskim procesom transportne industrije. Ljudje in blago potujejo s prevoznim sredstvom, njegovo potovanje, njegovo premeščanje pa je ravno produkcijski proces, katerega povzroča. Koristni učinek je mogoče konsumirati le med produkcijskim procesom; ne obstoji kot uporabna stvar, različna od tega procesa, ki nastopa šele po svoji produkciji kot trgovinski predmet, kroži kot blago. Menjalna vrednost tega koristnega učinka pa je določena tako kakor vrednost vsakega drugega blaga z vrednostjo v njem porabljenih produkcijskih elementov (delovne sile in produkcijskih sredstev) plus presežno vrednostjo, ki jo je ustvarilo presežno delo v transportni industriji zaposlenih delavcev. Tudi v razmerju do svoje konsumpcije se obnaša ta koristni učinek tako kakor drugo blago. Če se konsumira individualno, izgine njegova vrednost s konsumpcijo; če se porabi produktivno, tako da je sam produkcijski stadij blaga na transportu, se prenese njegova vrednost kot dodatna vrednost na blago. Obrazec za transportno industrijo bi bil torej $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right. \dots P - D'$, ker plačamo in konsumiramo sam produkcijski proces, ne pa od njega ločljivi produkt. Ima torej skoraj natančno isto obliko, kot jo ima obrazec za produkcijo žlahtnih kovin, samo da je D' tu

spremenjena oblika v produkcijskem procesu ustvarjenega koristnega učinka, ne pa naturalna oblika v tem procesu ustvarjenega in iz njega izločenega zlata ali srebra.

Industrijski kapital je edini način obstoja kapitala, v katerem ni naloga kapitala samo prilaščanje presežne vrednosti oziroma presežnega produkta, ampak hkrati tudi njegovo ustvarjanje. Je torej pogoj kapitalističnega značaja produkcije; njegov obstoj vključuje obstoj razrednega nasprotja med kapitalisti in meznimi delavci. V tistem obsegu, v katerem industrijski kapital osvaja družbeno produkcijo, prevrača tehniko in družbeno organizacijo delovnega procesa, s tem pa ekonomsko-zgodovinski tip družbe. Druge vrste kapitala, ki so se pojavile pred njim v preteklih ali propadajočih družbenih produkcijskih ureditvah, se mu ne le podredijo in prilagodijo z mehanizmom svojih funkcij, ampak delujejo samo še na njegovi podlagi, živijo in umrjejo, stoje in padejo s to svojo podlago. Denarni in blagovni kapital sta, kolikor nastopata s svojimi funkcijami kot nosilca lastnih poslovnih panog poleg industrijskega kapitala, le še na podlagi družbene delitve dela osamosvojena in razvita načina obstoja različnih funkcijskih oblik, ki jih industrijski kapital v sferi cirkulacije zdaj privzema, zdaj odlaga.

Krožni tok $D \dots D'$ se po eni strani prepleta s splošno blagovno cirkulacijo, izhaja iz nje in se vrača vanjo ter tvori njen del. Po drugi strani tvori za posameznega kapitalista lastno samostojno gibanje kapitalske vrednosti, gibanje, ki poteka deloma znotraj splošne blagovne cirkulacije, deloma zunaj nje, ki pa vedno ohranja svoj samostojni značaj. Prvič tako, da imata obe njeni v sferi cirkulacije potekajoči fazi $D - B$ in $B' - D'$, kot fazi gibanja kapitala, funkcionalno določena značaja; v $D - B$ je B stvarno opredeljen kot delovna sila in produkcijska sredstva; v $B' - D'$ se realizira kapitalska vrednost plus presežna vrednost. Drugič, produkcijski proces vključuje P , produktivno konsumpcijo. Tretjič, vrnitev denarja na njegovo izhodišče povzroči, da je gibanje $D \dots D'$ samo v sebi zaključeno krožno gibanje.

Po eni strani je torej vsak individualni kapital z obema svojima cirkulacijskima polovicama $D - B$ in $B' - D'$ gibalno splošne blagovne cirkulacije, v kateri deluje ali je z njo povezan bodisi kot denar, bodisi kot blago, in tvori tako sam člen splošnega zaporedja metamorfoz blagovnega sveta. Po drugi strani pa opravi v okviru splošne cirkulacije svoj lastni samostojni krožni tok, v katerem je produkcijsko področje prehodni stadij in v katerem se povrne k svojemu izhodišču v isti obliki, v kateri ga je zapustil. V mejah lastnega krožnega toka, ki vključuje njegovo realno metamorfozo v produkcijskem procesu, spremeni hkrati velikost svoje vrednosti. Vrne se ne le kot denarna vrednost, ampak kot povečana, narastla denarna vrednost.

Če si ogledamo končno $D - B \dots P \dots B' - D'$ kot posebno obliko procesa krožnega toka kapitala poleg drugih oblik, ki jih bomo proučili pozneje, se odlikuje po temle:

1. Pojavlja se kot *krožni tok denarnega kapitala*, ker tvori industrijski kapital v svoji denarni obliki, kot denarni kapital, izhodiščno in povratno točko njegovega celotnega procesa. Sam obrazec kaže, da se tu denar ne izdaja kot denar, ampak samo zalaga, da je torej le denarna oblika kapitala, denarni kapital. Nadalje kaže, da je odločilni namen gibanja menjalna, ne pa uporabna vrednost. Ravno zato, ker je denarna podoba vrednosti njegova samostojna, otipljiva pojavna oblika, kaže cirkulacijska oblika $D \dots D'$, katere začetna in sklepna točka je dejanski denar, na najbolj oprijemljivi način, da je pridobivanje denarja gonilni nagib kapitalistične produkcije. Produkcijski proces je pri tem le neizogibni srednji člen, nujno zlo zaradi pridobivanja denarja. Vse dežele s kapitalističnim produkcijskim načinom zajame zato od časa do časa vrtoglavica, v kateri hočejo priti do denarja brez posredovanja produkcijskega procesa.

2. Produkcijski stadij, delovanje P , prekinja v tem krožnem toku dve fazi cirkulacije, $D - B \dots B' - D'$, ki pa posredujeta le enostavno cirkulacijo $D - B - D'$. V obliki procesa krožnega toka se pokaže produkcijski proces formalno in izrecno takšen, kakršen v kapitalističnem produk-

cijskem načinu je, zgolj sredstvo za povečanje založene vrednosti; obogatitev sama po sebi se pokaže torej kot absolutni namen produkcije.

3. Ker se pričinja zaporedje faz z $D - B$, je drugi člen cirkulacije $B' - D'$; izhodiščna točka je torej D , denarni kapital, ki se mora povečati, sklepna točka D' , povečani denarni kapital $D + d$, kjer nastopa D kot realizirani kapital poleg svojega poganjka d . To razlikuje krožni tok D od obeh drugih krožnih tokov P in B' , in sicer na dvojen način. Na eni strani z denarno obliko obeh ekstremov; denar pa je samostojna otipljiva eksistenčna oblika vrednosti, vrednost produkta v njegovi samostojni obliki vrednosti, v kateri je zbrisana vsaka sled uporabne vrednosti blaga. Na drugi strani se oblika $P \dots P$ ne spremeni nujno v $P \dots P' (P + p)$, v obliki $B' \dots B'$ pa sploh ni vidna nobena razlika vrednosti med obema skrajnostma. — Za obrazec $D \dots D'$ je po eni strani torej značilno, da tvori kapitalaska vrednost izhodiščno, povečana kapitalaska vrednost pa povratno točko, tako da je založitev kapitalske vrednosti sredstvo, povečana kapitalaska vrednost pa namen celotne operacije; na drugi strani pa je zanj značilno, da je to razmerje izraženo v denarni obliki, v samostojni obliki vrednosti, denarni kapital torej kot denar, ki rodi denar. Produciranje presežne vrednosti s pomočjo vrednosti ni prikazano le kot alfa in omega procesa, ampak izrecno v bleščeči denarni obliki.

4. Ker je D' , realizirani denarni kapital kot rezultat $B' - D'$, dopolnilne in sklepne faze $D - B$, popolnoma iste oblike, v kateri je pričel svoj prvi krožni tok, lahko, brž ko pride iz njega, znovič prične isti krožni tok kot povečani denarni kapital: $D' = D + d$; vsaj v obliki $D \dots D'$ pa ni povedano, da se pri ponovitvi krožnega toka loči cirkulacija d od cirkulacije D . Če ga gledamo v njegovi enkratni podobi, formalno, izraža krožni tok denarnega kapitala le proces večanja vrednosti in akumulacije. Konsumpcijo izraža v njem $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ le kot produktivno konsumpcijo, samo ta je vključena v ta krožni tok individualnega kapi-

tala. $D - D_s$ je $D_s - D$ ali $B - D$ z delavčevega vidika; je torej prva faza cirkulacije, ki posreduje njegovo individualno konsumpcijo: $D_s - D - B$ (življenjske potrebščine). Druga faza $D - B$ ne spada več v krožni tok individualnega kapitala; jo je pa uvedel, predpostavil, ker mora delavec predvsem živeti, vzdrževati se torej z individualno konsumpcijo, da bi bil lahko vedno na trgu kot tvarina, ki je kapitalistu na voljo za izkoriščanje. Toda ta konsumpcija sama je tu predpostavljena le kot pogoj kapitalove produktivne konsumpcije delovne sile, torej tudi le toliko, kolikor se delavec s svojo individualno konsumpcijo ohranja in reproducira kot delovna sila. P_s , pravo, resnično blago, ki gre v krožni tok, pa je le hranivo produktivne konsumpcije. Akt $D_s - D$ posreduje delavčevo individualno konsumpcijo, spremembo življenjskih potrebščin v njegovo meso in kri. Seveda je potreben tudi kapitalist, torej mora tudi živeti in konsumirati, da lahko deluje kot kapitalist. Za to bi bilo dejansko dovolj, če bi trošil toliko, kolikor delavec, več pa ta oblika cirkulacijskega procesa zato ne predpostavlja. Formalno ne izraža niti tega, ker se končuje obrazec z D' , torej z rezultatom, ki takoj lahko znovič deluje kot povečani denarni kapital.

$B' - D'$ vsebuje prodajo B' neposredno; $B' - D'$, prodaja z ene strani, pa je $D - B$, nakup z druge; vendar se blago dokončno kupi le zaradi svoje uporabne vrednosti, da bi prišlo (vmesne prodaje odmislimo) v proces konsumpcije, naj bo že individualen ali produktiven, odvisno od narave kupljenega predmeta. Ta konsumpcija pa ne spada v krožni tok tistega individualnega kapitala, ki je ustvaril B' ; nasprotno, krožni tok ta produkt kot blago za prodajo izloča. B' je izrecno določen za tujo konsumpcijo. Zaradi tega najdemo pri tolmačih merkantilističnega sistema (ki mu je osnovna obrazec $D - B \dots P \dots B' - D'$) zelo razvlečene pridige o tem, da mora konsumirati posamezni kapitalist samo kot delavec, enako kakor mora kapitalistična dežela prepustiti drugim bolj zabitim deželam potrošnjo svojega blaga in proces potrošnje sploh, medtem ko si mora postaviti za svojo življenjsko nalogo produktivno

potrošnjo. Te pridige pogosto po obliki in vsebini spominjajo na podobne asketske opomine cerkvenih očetov.

Proces kroženja kapitala je torej enotnost cirkulacije in produkcije, vključuje obedve. Kolikor sta obe fazi $D - B$, $B' - D'$ cirkulacijska postopka, je cirkulacija kapitala del splošne cirkulacije blaga. Kot funkcionalno določena odseka, stadija v krožnem toku kapitala, ki ne pripada le cirkulacijskemu področju, ampak tudi produkcijskemu, opravlja kapital znotraj splošne blagovne cirkulacije svoj lastni krožni tok. Splošna blagovna cirkulacija mu v prvem stadiju služi, da privzame obliko, v kateri lahko deluje kot produktivni kapital; v drugi, da se znebi blagovne oblike, v kateri ne more obnoviti svojega krožnega toka; hkrati pa, da mu omogoči, da loči svoj lastni kapitalski krožni tok od cirkulacije presežne vrednosti, ki mu je prirastla.

Krožni tok denarnega kapitala je torej najbolj enostranska, zato najbolj prepričljiva in najbolj značilna pojavna oblika krožnega toka industrijskega kapitala, katerega cilj in gonilni nagib, večanje vrednosti, pridobivanje denarja in akumulacija, bije v oči (kupovati zaradi dražje prodaje). S tem, da je prva faza $D - B$, se pokaže tudi, da izvirajo sestavni deli produktivnega kapitala z blagovnega trga, kakor tudi, da na splošno brez cirkulacije, trgovine, ni kapitalističnega produkcijskega procesa. Krožni tok denarnega kapitala ni le produkcija blaga; mogoč je le s cirkulacijo, jo predpostavlja. To vidimo že po tem, ker nastopa cirkulaciji pripadajoča oblika D kot prva in čista oblika založene kapitalске vrednosti, ne pa tudi v drugih dveh oblikah krožnega toka.

Krožni tok denarnega kapitala je vedno splošni izraz industrijskega kapitala, če le vključuje povečevanje založene vrednosti. V $P \dots P$ se kaže denarni izraz kapitala le kot cena produkcijskih elementov, torej le kot vrednost, izražena v računskem denarju, in se v tej obliki izraža v knjigovodstvu.

$D - D'$ postane posebna oblika krožnega toka industrijskega kapitala, kadar se na novo nastopajoči kapital

najprej založi kot denar in potem v isti obliki odtegne, bodisi pri prehodu iz ene poslovne panoge v drugo, bodisi ko se industrijski kapital umakne iz posla. To terja, da deluje presežna vrednost, v začetku založena v denarni obliki, kot kapital, najbolj jasno pa se to pokaže, če deluje ta presežna vrednost v kakem drugem podjetju, ne v tistem, iz katerega izvira. $D - D'$ je lahko prvi krožni tok kakega kapitala; lahko je zadnji; lahko se šteje za obliko celotnega družbenega kapitala; $D - D'$ je oblika kapitala, ki se naloži na novo, bodisi kot v denarni obliki na novo akumulirani kapital ali pa kot stari kapital, ki se v celoti spremeni v denar, da bi prešel iz ene produkcijske panoge v drugo.

Kot oblika, ki jo vedno vsebujejo vsi krožni toki, opravlja denarni kapital ta krožni tok ravno za tisti del kapitala, ki ustvarja presežno vrednost, za variabilni kapital. Normalna oblika, v kateri se zalaga mezda, je plačilo v denarju; ta proces se mora v krajših obdobjih stalno obnavljati, ker živi delavec iz rok v usta. Nasproti delavcu mora zato nastopati kapitalist trajno kot denarni kapitalist, njegov kapital pa kot denarni kapital. Tu ne more priti, kakor pri nakupu produkcijskih sredstev in prodaji produktivnega blaga, do neposredne ali posredne izravnave (tako da nastopa večja količina denarnega kapitala dejansko le v obliki blaga, denar le v obliki računskega denarja, v gotovini pa končno le za izravnavo računov). Po drugi strani zapravi kapitalist del iz variabilnega kapitala izhajajoče presežne vrednosti za svojo zasebno potrošnjo, ki sodi v trgovino na drobno in ki se ne glede na vse ovinke plačuje v gotovini, v denarni obliki presežne vrednosti. Ali je ta del presežne vrednosti velik ali majhen, ni prav nič pomembno. Variabilni kapital se neprenehoma pojavlja na novo kot denarni kapital ($D - B$), naložen v mezdo, d pa kot presežna vrednost, ki se izdaja za zadovoljitev zasebnih potreb kapitalista. Torej D kot založena variabilna vrednost kapitala in d kot njen prirastek, oba pa ohranjena nujno v denarni obliki, da bi se v njej lahko potrošila.

Obrazec $D - B \dots P \dots B' - D'$ z rezultatom $D' = D + d$ vključuje v svoji obliki prevaro, ima varljiv značaj, ki izvira iz tega, ker nastopata založena in povečana vrednost v svoji ekvivalentni obliki, v denarju. Poudarek ni na večanju vrednosti, ampak na *denarni obliki* tega procesa, na tem, da se potegne na koncu v denarni obliki iz cirkulacije več vrednosti, kakor je bilo v začetku vanjo založene, torej na povečanju količine zlata in srebra, ki pripada kapitalistu. Tako imenovani monetarni sistem je zgolj izraz vsebinsko neopredeljene oblike $D - B - D'$, gibanja, ki poteka izključno le v cirkulaciji in ki zato lahko pojasni oba akta, (1) $D - B$ in (2) $B - D'$, le tako, da se prodaja B v drugem aktu nad svojo vrednostjo, kar pomeni, da potegne iz cirkulacije več denarja, kot ga je njegov nakup vrgel vanjo. Nasprotno temu pa je $D - B \dots P \dots B' - D'$, vzeta kot edina oblika, podlaga razvitejšega merkantilnega sistema, v katerem je nujen element ne le cirkulacija blaga, ampak tudi produkcija blaga.

Varljivi značaj oblike $D - B \dots P \dots B' - D'$ in njej ustrezajoča varljiva razlaga se pokaže takoj, kakor hitro jo obravnavamo kot enkratno, ne kot tekočo, nenehno se obnavljajočo; kakor hitro je torej ne štejemo za eno od oblik krožnega toka, ampak za njegovo edino obliko. Vendar pa opozarja sama na druge oblike.

Prvič. Ves ta krožni tok sam predpostavlja, da ima produkcijski proces kapitalistični značaj in da je zato njegova osnova ta produkcijski proces obenem s posebno družbeno ureditvijo, ki izhaja iz njega. $D - B = D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$; $D - D_s$ pa predpostavlja meznega delavca in s tem produkcijska sredstva kot del produktivnega kapitala, zaradi tega predpostavlja proces dela in večanja vrednosti, produkcijski proces že kot funkcijo kapitala.

Drugič. Če se $D \dots D'$ ponovi, je vrnitev k denarni obliki prav tako prehodna kakor denarna oblika v prvem stadiju. $D - B$ izgine zato, da napravi prostor P . Nepretrgano ponovno zalaganje v denarju kakor tudi njegovo

nepretrgano vračanje v denarni obliki sta tudi sama samo prehodna člena v krožnem toku.

Tretjič:

$$\underbrace{D - B \dots \overline{P \dots B' - D'}}_{\text{itd.}} \underbrace{D - B \dots \overline{P \dots B' - D'}}_{\text{itd.}} \underbrace{D - B \dots \overline{P \dots B' - D'}}_{\text{itd.}}$$

Že pri drugi ponovitvi krožnega toka se pojavi krožni tok $P \dots B' - D' \cdot D - B \dots P$, še preden se konča drugi krožni tok D ; in na vse nadaljnje krožne toke lahko tako gledamo z vidika oblike $P \dots B' - D' \dots P$, tako da je $D - B$ kot prva faza prvega krožnega toka le prehodna priprava stalno ponavljajočega se krožnega toka produktivnega kapitala, kakor je to v resnici pri industrijskem kapitalu, ki se prvič naloži v obliki denarnega kapitala.

Na drugi strani: prvi krožni tok $B' - D' \cdot D - B \dots P \dots B'$ (okrajšano $B' \dots B'$), krožni tok blagovnega kapitala, je opravljen, preden se sklene drugi krožni tok P . Tako vsebuje prva oblika že obe drugi, in tako izgine denarna oblika, razen kolikor ni zgolj vrednostni izraz, ampak je vrednostni izraz v obliki ekvivalenta, v denarju.

Končno. Če vzamemo posamezni na novo nastopajoči kapital, ki prvič opravlja krožni tok $D - B \dots P \dots B' - D'$, potem je $D - B$ pripravljalna faza, predhodnica prvega produkcijskega procesa, ki ga opravlja ta posamezni kapital. Ta faza $D - B$ torej ni njegova predpostavka, ampak jo nasprotno produkcijski proces določa oziroma pogojuje. Vendar velja to le za posamezni kapital. Krožni tok denarnega kapitala je splošna oblika krožnega toka industrijskega kapitala, če gre za kapitalistični produkcijski način, torej v okviru družbene ureditve, ki jo določa kapitalistična produkcija. Kapitalistični produkcijski proces je torej predpostavljen kot prius; če ne v prvem krožnem toku denarnega kapitala na novo naloženega industrijskega kapitala, pa zunaj njega; trajni obstoj tega produkcijskega procesa zahteva nenehno obnavljanje krožnega toka $P \dots P$. V prvem stadiju $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ se kaže ta predpostavka že s tem, ker predpostavlja po eni strani obstoj razreda mezd-

nih delavcev, po drugi pa, ker predpostavlja, da je to, kar je za kupca produkcijskih sredstev prvi stadij $D - B$, za njihovega prodajalca $B' - D'$, ker predpostavlja torej obstoj blagovnega kapitala v B' , zato blago samo kot rezultat kapitalistične produkcije in s tem delovanje produktivnega kapitala.

Drugo poglavje

KROŽNI TOK PRODUKTIVNEGA KAPITALA

Krožni tok produktivnega kapitala ima splošni obrazec: $P \dots B' - D' - B \dots P$. Pomeni periodično obnavljano funkcijo produktivnega kapitala, torej reprodukcijo, ali njegov produkcijski proces kot proces reprodukcije glede na večanje vrednosti; ne le produkcijo, ampak periodično produkcijo presežne vrednosti; funkcijo industrijskega kapitala v njegovi produktivni obliki, ne kot enkratno funkcijo, ampak kot periodično ponavljajočo se, tako da določa ponovni začetek izhodišče sâmo. Del B' lahko (v nekaterih primerih, v nekaterih panogah, v katere nalagajo industrijski kapital) takoj vstopi znovič v isti produkcijski proces, iz katerega je izšel kot blago; s tem doseže, da njegove vrednosti ni treba pretvoriti v dejanski denar ali denarni znak, oziroma samostojen izraz pridobi le kot računski denar. Ta del vrednosti ne gre v cirkulacijo. V produkcijski proces prihajajo tako vrednosti, ki ne pridejo v proces cirkulacije. Isto velja za tisti del B' , ki ga kapitalist porabi kot del presežnega produkta in natura. Vendar to za kapitalistično produkcijo ni pomembno; v pošteev pride kvečjemu v poljedelstvu.

Pri tej obliki je takoj videti dve stvari.

Prvič. Medtem ko produkcijski proces, funkcija P , v prvi obliki $D \dots D'$ prekinja cirkulacijo denarnega kapitala in nastopa kot posredovalec med obema njenima fazama $D - B$ in $B' - D'$, je celotni proces cirkulacije industrijskega kapitala, celotno njegovo gibanje v fazi cirkulacije, tu samo prekinitev in zato samo posredovanje med

produktivnim kapitalom, ki prične krožni tok kot prvi ekstrem in ki ga kot zadnji v isti obliki, torej v obliki njegovega ponovnega pričetka, sklene. Prava cirkulacija je le posredovanje periodično obnavljane in z obnavljanjem brez prestopa potekajoče reprodukcije.

Drugič. Celotna cirkulacija nastopa v obliki, ki je nasprotna tisti, katero ima v krožnem toku denarnega kapitala. Tam je bila: $D - B - D$ ($D - B. B - D$), če pustimo ob strani velikost vrednosti; tu je, če spet pustimo ob strani velikost vrednosti, $B - D - B$ ($B - D. D - B$), torej oblika enostavne cirkulacije blaga.

I. Enostavna reprodukcija

Poglejmo torej najprej proces $B' - D' - B$, ki poteka med ekstremoma $P \dots P$ v sferi cirkulacije.

Izhodiščna točka te cirkulacije je blagovni kapital: $B' = B + b = P + b$. Funkcijo blagovnega kapitala $B' - D'$ (realizacijo v njem vsebovane kapitalске vrednosti P , ki obstaja sedaj kot sestavni del blaga B , kakor tudi v njem vsebovane presežne vrednosti, ki obstaja kot sestavni del iste blagovne množine v vrednosti b) smo opazovali v prvi obliki krožnega toka. Vendar je tvorila tam drugo fazo prekinjene cirkulacije in sklepno fazo celotnega krožnega toka. Tu tvori drugo fazo krožnega toka, toda prvo fazo cirkulacije. Prvi krožni tok konča z D' ; ker pa lahko začne D' prav tako kakor začetni D na novo drugi krožni tok kot denarni kapital, najprej ni bilo treba raziskovati, ali nadaljujeta v D' vsebovana D in d (presežna vrednost) svojo pot skupaj ali pa ubirata različni poti. To bi bilo nujno samo, če bi nadalje zasledovali prvi krožni tok, ko se je obnovil. Toda to vprašanje se mora rešiti v krožnem toku produktivnega kapitala, ker je od tega odvisna že določitev njegovega prvega krožnega toka in ker je v njem $B' - D'$ prva faza cirkulacije, ki se mora dopolniti z $D - B$. Od te odločitve je odvisno, ali predstavlja obrazec enostavno reprodukcijo ali reprodukcijo v razširjenem obsegu. Po tem, ali se odloči za eno ali drugo, se spremeni značaj krožnega toka.

Vzemimo torej najprej enostavno reprodukcijo produktivnega kapitala, pri čemer predpostavljajmo tako kakor v prvem poglavju nespremenjene okoliščine in nakup in prodajo blaga po njegovi vrednosti. Vsa presežna vrednost gre po tej predpostavki v osebno porabo kapitalista. Kakor hitro se spremeni blagovni kapital B' v denar, kroži tisti del denarne vsote, ki predstavlja kapitalsko vrednost, naprej v krožnem toku industrijskega kapitala; drugi del, ki je vnovčena presežna vrednost, gre v splošno blagovno cirkulacijo, je denarna cirkulacija, ki se začne pri kapitalistu, poteka pa zunaj cirkulacije njegovega kapitala.

V našem primeru smo imeli blagovni kapital B' , sestoječ iz 10.000 funtov preje v vrednosti 500 f. št.; od tega so vrednost produktivnega kapitala in nadaljujejo kot denarna oblika 8440 funtov preje cirkulacijo kapitala, ki jo je začel B' ; presežna vrednost 78 f. št., denarna oblika 1560 funtov preje, presežnega dela blagovnega produkta, pa izstopa iz te cirkulacije in opisuje ločeno pot v okviru splošne cirkulacije blaga.

$$B' \left\{ \begin{array}{c} B \\ + \\ b \end{array} \right\} \begin{array}{c} - - \\ - - \\ - - \end{array} \left\{ \begin{array}{c} D \\ + \\ d \end{array} \right\} \begin{array}{c} - B \\ - \\ - b \end{array} \begin{array}{c} \angle D_s \\ P_s \end{array}$$

$d - b$ je vrsta nakupov z denarjem, ki ga troši kapitalist bodisi za blago v pravem pomenu besede, bodisi za storitve v prid svoji cenjeni osebi ali družini. Ti nakupi so razdrobljeni, izvršeni ob različnih časih. Denar obstaja torej začasno v obliki denarne zaloge ali zaklada, ki je določen za tekočo konsumpcijo, ker ima denar, katerega cirkulacija je prekinjena, obliko zaklada. Njegova funkcija cirkulacijskega sredstva, ki vključuje tudi njegovo prehodno obliko zaklada, ne gre v cirkulacijo kapitala v njegovi denarni obliki D . Denarja ne zalaga, ampak ga troši.

Predpostavili smo, da prehaja celotni založeni kapital vedno ves iz ene svoje faze v drugo. Tako predpostavljamo tudi tu, da vsebuje blagovni produkt P celotno vrednost produktivnega kapitala $P = 422$ f. št. plus v produkcijskem procesu ustvarjeno presežno vrednost $= 78$ f. št. V našem

primeru, v katerem imamo opravka s poljubno deljivim blagovnim produktom, obstaja presežna vrednost v obliki 1560 funtov preje; prav tako kakor obstaja, preračunana na 1 funt preje, v obliki 2,496 unč preje. Če pa bi bil blagovni produkt na primer stroj, vreden 500 f. št. in enake vrednostne sestave, bi bil sicer del vrednosti tega stroja 78 f. št. presežna vrednost, toda teh 78 f. št. bi obstajalo samo v celem stroju; stroja ni mogoče razdeliti na vrednost kapitala in presežno vrednost, ne da bi ga razbili na kose in tako uničili z njegovo uporabno vrednostjo tudi njegovo vrednost. Oba sestavna dela vrednosti je torej mogoče izraziti v sestavnih delih blagovnega produkta le idealno, ne kot samostojna elementa blaga B', kakor je vsak funt preje ločljiv, samostojen blagovni element 10.000 funtov preje. V prvem primeru je treba celotno blago, blagovni kapital, stroj, v celoti prodati, preden lahko začne d svojo posebno cirkulacijo. Če pa proda kapitalist 8440 funtov preje, bi pomenila prodaja nadaljnjih 1560 funtov preje popolnoma ločeno cirkulacijo presežne vrednosti v obliki b (1560 funtov preje) — d (78 f. št.) — b (potrošni predmet). Vrednostne elemente vsakega posameznega deleža produkta 10.000 funtov preje pa prav tako lahko nakažemo v delih produkta kakor v celotnem produktu. Tako kot lahko razdelimo le-tega, tj. 10.000 funtov preje, v vrednost konstantnega kapitala (c), 7440 funtov preje v vrednosti 372 f. št., v vrednost variabilnega kapitala (v), 1000 funtov preje z vrednostjo 50 f. št., in v presežno vrednost (pv), 1560 funtov preje z vrednostjo 78 f. št., se lahko razdeli vsak funt preje v $c = 11,904$ unč z vrednostjo 8,928 penija, $v = 1,600$ unč preje v vrednosti 1,200 penija, $pv = 2,496$ unč preje z vrednostjo 1,872 penija. Kapitalist bi lahko tudi pri postopni prodaji 10.000 funtov postopoma potrošil v zaporednih deležih vsebovane sestavine presežne vrednosti in s tem prav tako postopoma realiziral tudi vsoto $c + v$. Konec koncev pa tudi ta operacija zahteva, da proda vseh 10.000 funtov, da nadomesti s prodajo 8440 funtov torej tudi vrednost c in v (I. knjiga, 7. poglavje, 2).

Najsi je to tako ali drugače, tako v B' vsebovana kapitalaska vrednost kakor tudi presežna vrednost pridobita z

$B' - D'$ obstoj, v katerem se lahko razločita, obstoj različnih denarnih vsot; v obeh primerih sta tako D kakor tudi d resnično spremenjeni obliki vrednosti, ki ima prvotno v B' lastni izraz le kot cena blaga, torej le idealni izraz.

$b - d - b$ je enostavna cirkulacija blaga, katere prvo fazo $b - d$ vsebuje cirkulacija blagovnega kapitala $B' - D'$, torej krožni tok kapitala, katere dopolnilna faza $d - b$ pa sodi izven tega krožnega toka kot od njega ločeno dejanje splošne cirkulacije blaga. Cirkulacija B in b , kapitala in presežne vrednosti, se po spremembi B' v D' razcepi. Iz tega izhaja:

1. Ker se z $B' - D' = B' - (D + d)$ realizira denarni kapital, se gibanje kapitalске vrednosti in presežne vrednosti, ki je v $B' - D'$ še skupno in vsebovano v isti blagovni množini, lahko odcepi drugo od drugega, ker imata zdaj obe kot denarni vsoti samostojni obliki.

2. Če se kapitalска vrednost in presežna vrednost razcepi, ker troši kapitalist d kot dohodek, medtem ko nadaljuje D kot funkcionalna oblika kapitalске vrednosti svojo pot, kakor jo določa krožni tok — je mogoče prikazati prvi akt $B' - D'$ v zvezi z naslednjima aktoma $D - B$ in $d - b$ kot dve različni cirkulaciji: $B - D - B$ in $b - d - b$; po svoji splošni obliki pripadata obe zaporedji navadni blagovni cirkulaciji.

Sicer pa se v praksi sestavni deli vrednosti pri nedeljivih blagovnih telesih, ki jih ni mogoče razcepiti, izolirajo miselno vsak zase. V londonskem stavbarstvu na primer, ki dela večinoma na kredit, dobiva stavbenik glede na različne faze, v katerih je gradnja hiše, predujme. Nobena od teh faz ni hiša, ampak le dejansko obstoječ sestavni del nastajajoče hiše; kljub svoji realnosti torej le idealni del celotne hiše, pa vendar zadosti realen, da lahko služi za zavarovanje dodatnega predujma. (Glej o tem v 12. poglavju.)

3. Če se gibanje kapitalске vrednosti in presežne vrednosti, ki je v B' in D' še združeno, razdvoji samo deloma (tako, da se del presežne vrednosti ne potroši kot dohodek) ali pa sploh ne, tedaj se kapitalска vrednost spremeni še med svojim krožnim tokom, še preden se le-ta konča. V našem

primeru je bila vrednost produktivnega kapitala enaka 422 f. št. Če nadaljuje kroženje $D - B$, na primer kot 480 f. št. ali 500 f. št., preteče zadnje stadije krožnega toka kot za 58 f. št. ali 78 f. št. večja vrednost, kakor je bila spočetka. To je lahko hkrati združeno s spremembo njegove vrednostne sestave.

$B' - D'$, drugi stadij cirkulacije in sklepni stadij krožnega toka I ($D \dots D'$), je v našem krožnem toku drugi stadij le-tega in prvi stadij blagovne cirkulacije. Kolikor gre torej za cirkulacijo, se mora dopolniti z $D' - B'$. Toda $B' - D'$ nima že za seboj le procesa večanja vrednosti (tu funkcijo P, prvi stadij), ampak je že vnovčen tudi njegov rezultat, blagovni produkt B' . Proces večanja vrednosti kapitala kakor tudi vnovčenje blagovnega produkta, v katerem se prikaže povečana vrednost kapitala, se torej sklene z $B' - D'$.

Predpostavili smo torej enostavno reprodukcijo, to se pravi, da se $d - b$ popolnoma loči od $D - B$. Ker pripadata obe cirkulaciji, tako $b - d - b$ kakor tudi $B - D - B$, po svoji splošni obliki blagovni cirkulaciji (in zato tudi ne kažeta nobenih razlik v vrednosti med skrajnima točkama), je prav lahko videti, kakor vidi vulgarna ekonomija, v kapitalističnem produkcijskem procesu zgolj produkcijo blaga, uporabnih vrednosti za kakršno koli vrsto porabe, ki jih kapitalist producira edino zato, da bi jih nadomestil z blagom drugačne uporabne vrednosti ali da bi jih z njim zamenjal, kakor napačno trdi vulgarna ekonomija.

B' nastopa že od početka kot blagovni kapital; in namen vsega procesa, obogatitev (povečanje vrednosti), ne samo ne izključuje z velikostjo presežne vrednosti (torej tudi kapitala) naraščajoče konsumpcije kapitalista, ampak jo, nasprotno, vključuje.

V cirkulaciji kapitalistovega dohodka služi producirano blago b (oziroma njemu idealno ustrežajoči del blagovnega produkta B') v resnici le zato, da ga zamenja najprej v denar, iz denarja pa v vrsto drugega blaga, ki služi zasebni potrošnji. Pri tem pa ne smemo spregledati drobne okoliščine, da je b blagovna vrednost, ki kapitalista ni nič stala, da je utelešenje presežnega dela, da torej stopa na oder

izvirno kot sestavni del blagovnega kapitala B' . Ta b sam je torej že po svojem obstoju vezan na krožni tok cirkulirajoče kapitalске vrednosti. Če se ta tok zaustavi ali sicer na kakršen koli način moti, se omeji ali povsem odpade ne le konsumpcija b , ampak hkrati tudi prodaja blagovne vrste, ki tvori nadomestilo za b . To se zgodi tudi tedaj, če $B' - D'$ spodleti ali če se proda le del B' .

Videli smo, da pripada $b - d - b$ kot cirkulacija kapitalistovega dohodka cirkulaciji kapitala samo dotlej, dokler je b del vrednosti B' , kapitala v njegovi funkcijski obliki blagovnega kapitala; toda brž ko se z $d - b$ osamosvoji, torej v vsej obliki $b - d - b$, ne pripada gibanju kapitala, ki ga je založil kapitalist, čeprav izhaja iz tega kapitala. Cirkulacija dohodka je združena s cirkulacijo založenega kapitala toliko, kolikor predpostavlja obstoj kapitala obstoj kapitalista, obstoj kapitalista pa zahteva, da troši presežno vrednost.

V okviru splošne cirkulacije deluje B' , na primer preja, le kot blago; kot moment cirkulacije kapitala pa deluje kot *blagovni kapital*, kot podoba, ki jo kapitalska vrednost izmenoma privzema in odlaga. Po prodaji preje trgovcu je izločena iz procesa kroženja tistega kapitala, katerega produkt je, je pa kot blago kljub temu še naprej v toku splošne cirkulacije. Cirkulacija iste količine blaga se nadaljuje, čeprav ni nič več moment v samostojnem krožnem toku predilčevega kapitala. Dejanska dokončna metamorfoza količine blaga, ki jo vrže kapitalist v cirkulacijo, $B - D$, njen dokončni odhod v konsumpcijo, je torej lahko v času in prostoru docela ločena od metamorfoze, v kateri deluje ta količina blaga kot njegov blagovni kapital. Ista metamorfoza, ki je v cirkulaciji kapitala že opravljena, se mora na področju splošne cirkulacije še izvesti.

Stvar se prav nič ne spremeni, če vstopi preja znovič v krožni tok kakega drugega industrijskega kapitala. Splošna cirkulacija obsega prav tako prepletanje krožnih tokov različnih samostojnih delov družbenega kapitala, torej skupnost posameznih kapitalov, kakor tudi cirkulacijo vredno-

sti, ki ne pridejo na trg kot kapital oziroma ki vstopajo v individualno konsumpcijo.

Razmerje med krožnim tokom kapitala kot delom splošne cirkulacije in kot členom samostojnega krožnega toka se pokaže tudi, če opazujemo cirkulacijo $D' = D + d$. D kot denarni kapital nadaljuje krožni tok kapitala; d kot potrošnja dohodka ($d - b$) vstopi v splošno cirkulacijo, izpade pa iz krožnega toka kapitala. V ta krožni tok vstopi samo tisti del, ki deluje kot dodatni denarni kapital. V $b - d - b$ deluje denar samo kot denar; smoter te cirkulacije je individualna kapitalistova konsumpcija. Značilno za beba-vost vulgarne politične ekonomije je, da označuje to cirkulacijo, ki ne spada v krožni tok kapitala — cirkulacijo kot dohodek potrošenega dela producirane vrednosti — za karakteristični krožni tok kapitala.

V drugi fazi, $D - B$, se kapitalaska vrednost $D = P$ (enako vrednosti produktivnega kapitala, ki prične tu krožni tok industrijskega kapitala) pojavi vnovič, brez presežne vrednosti, torej v isti velikosti vrednosti kakor v prvem stadiju krožnega toka denarnega kapitala $D - B$. Kljub različnemu mestu ima denarni kapital, v katerega se je sedaj spremenil blagovni kapital, isto funkcijo: spremeniti se mora v P_s in D_s , v produkcijska sredstva in delovno silo.

Hkrati z $b - d$ je torej kapitalaska vrednost v funkciji blagovnega kapitala $B' - D'$ prešla fazo $B - D$ in stôpa sedaj v dopolnilno fazo $D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$; njena celotna cirkulacija je torej $B - D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$.

Prvič. Denarni kapital D je nastopal v obliki I (krožni tok $D \dots D'$) kot prvotna oblika, v kateri se zalaga kapitalaska vrednost; tu nastopa že od početka kot del tiste denarne vsote, v katero se je spremenil blagovni kapital v prvi cirkulacijski fazi $B' - D'$, torej že od početka kot sprememba P , produktivnega kapitala, v denarno obliko, ki jo omogoča prodaja blagovnega produkta. Denarni kapital ni tu že od početka niti kot prvotna niti kot končna oblika

kapitalske vrednosti, ker se lahko izvede faza $D - B$, ki dokonča fazo $B - D$, edinole tako, da znova odvrže denarno obliko. Zato tudi tisti del $D - B$, ki je hkrati $D - Ds$, ni več zgolj založitev denarja, izvedena z nakupom delovne sile, ampak je založitev denarja, s katero dobi delovna sila v denarni obliki predujem taistih 1000 funtov preje, vrednih 50 f. št., ki tvorijo del blagovne vrednosti, katero je ustvarila delovna sila. Denar, ki ga dobiva tu delavec v predujem, je le spremenjena ekvivalentna oblika dela vrednosti tiste blagovne vrednosti, ki jo je sam produciral. In že zaradi tega torej akt $D - B$, kolikor je $D - Ds$, nikakor ni samo nadomestitev blaga v denarni obliki z blagom v uporabni obliki, ampak vključuje druge elemente, ki so neodvisni od splošne blagovne cirkulacije kot take.

D' nastopa kot spremenjena oblika B' , ki je sam produkt preteklega delovanja P , produkcijskega procesa; celotna denarna vsota D' nastopa zato kot denarni izraz preteklega dela. V našem primeru je 10.000 funtov preje - 500 f. št., produkt predilnega procesa; od tega 7440 funtov preje = založenemu konstantnemu kapitalu $c = 372$ f. št.; 1000 funtov preje = založenemu variabilnemu kapitalu $v = 50$ f. št.; in 1560 funtov preje = presežni vrednosti $pv = 78$ f. št. Če se pri sicer nespremenjenih okoliščinah na novo založi od D' samo začetni kapital, ki je enak 422 f. št., dobi delavec prihodnji teden kot predujem v $D - Ds$ samo del ta teden produciranih 10.000 funtov preje (denarno vrednost 1000 funtov preje). Kot rezultat $B - D$ je denar vedno izraz preteklega dela. Če se izvede dopolnilni akt $D - B$ takoj na blagovnem trgu, če se torej zamenja D za obstoječe blago, ki je na trgu, pomeni spet spremembo preteklega dela iz ene oblike (denar) v drugo obliko (blago). $D - B$ pa se časovno razlikuje od $B - D$. Izjemoma je lahko istočasen, če na primer kapitalist, ki opravlja $D - B$, in kapitalist, za katerega je ta akt $B - D$, istočasno dajeta drug drugemu svoje blago, D pa potem samo izravna saldo. Časovna razlika med izvedbo $B - D$ in izvedbo $D - B$ je lahko večja ali manjša. Čeprav predstavlja D kot rezultat akta $B - D$ preteklo delo, lahko predstavlja D za akt

D — B spremenjeno obliko blaga, ki ga sploh še ni na trgu, ampak bo prišlo nanj šele v prihodnosti, ker je treba izvesti D — B šele potem, ko se B vnovič producira. Prav tako lahko predstavlja D blago, ki se producira istočasno z B, katerega izraz je. V zamenjavi D — B (nakup produkcijskih sredstev) lahko na primer nakupimo premog, preden ga v jami nakopljejo. Če predstavlja d denarno akumulacijo, če se ne potroši kot dohodek, lahko pomeni bombaž, ki bo pridelan šele naslednje leto. Isto velja pri trošenju kapitalistovega dohodka, d — b. Prav tako za mezdo $D_s = 50$ f. št.; ta denar ni le denarna oblika preteklega dela delavcev, ampak hkrati nakazilo na istočasno ali prihodnje delo, ki se šele realizira ali se bo realiziralo v prihodnosti. Delavec lahko kupi z njim suknjo, ki bo narejena šele naslednji teden. To velja zlasti za zelo veliko število nujnih življenjskih potrebščin, ki jih je treba konsumirati skoraj že takoj, ko so producirane, da se ne bi pokvarile. Tako dobi delavec v denarju, v katerem mu izplačajo njegovo mezdo, spremenjeno obliko svojega lastnega prihodnjega dela ali dela drugih delavcev. Z enim delom njegovega preteklega dela mu dá kapitalist nakazilo na njegovo lastno prihodnje delo. Njegovo preteklo delo mu plača z njegovim lastnim sočasnim ali prihodnjim delom, ki tvori še neobstoječo zalogo. Tu popolnoma izgine predstava o ustvarjanju zaloge.

Drugič. V cirkulaciji $B - D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ menja isti denar dvakrat svoje mesto; kapitalist ga prejme najprej kot prodajalec in ga odda kot kupec; sprememba blaga v denarno obliko ima le ta namen, da ga iz denarne oblike spremeni spet v blagovno; denarna oblika kapitala, njegov obstoj kot denarnega kapitala, je torej v tem gibanju samo prehodni moment; z drugimi besedami, dokler se gibanje ne prekine, je denarni kapital le cirkulacijsko sredstvo, če služi za kupno sredstvo; kot pravo plačilno sredstvo služi, če kupujejo kapitalisti med seboj drug od drugega, kadar je torej potrebno le izravnati nepobotane terjatve.

Tretjič. Funkcija denarnega kapitala, pa najsi služi le za cirkulacijsko ali pa za plačilno sredstvo, posreduje, da se nadomesti B z Ds in Ps, se pravi, da se nadomesti preja. blagovni produkt, ki predstavlja rezultat produktivnega kapitala (po odbitku presežne vrednosti, ki se bo uporabila kot dohodek) z njegovimi produkcijskimi elementi, da se torej spremeni vrednost kapitala iz svoje blagovne oblike nazaj v tvorbe elemente tega blaga; omogoča torej končno le povratno spremembo blagovnega kapitala v produktivni kapital.

Da bi potekal krožni tok normalno, je treba prodati B' po njegovi vrednosti in v celoti. Razen tega ne pomeni B — D — B le nadomestitev enega blaga z drugim, ampak nadomestitev v istih vrednostnih razmerjih. Naša predpostavka je, da se to godi. V resnici pa se vrednosti produkcijskih sredstev spreminjajo; ravno kapitalistični produkciji je lastno neprestano spreminjanje vrednostnih razmerij že zaradi stalnega spreminjanja produktivnosti dela, ki je značilno za kapitalistično produkcijo. Na to spreminjanje vrednosti produkcijskih faktorjev, ki ga moramo kasneje razložiti, tu le opozarjamo. Spreminjanje produkcijskih elementov v blagovni produkt, iz P v B', se dogaja na področju produkcije, povratno spreminjanje iz B' v P na področju cirkulacije. Posreduje ga enostavna metamorfoza blaga. Njegova vsebina pa je moment reproduksijskega procesa, gledanega kot celota. B — D — B vključuje kot oblika cirkulacije kapitala funkcionalno določeno menjavo stvari. Cirkulacija B — D — B razen tega omogoča, da je B enak produkcijskim elementom blagovne količine B' in da ohranijo ti svoja prvotna medsebojna vrednostna razmerja: predpostavljamo torej ne le, da se blago kupuje in prodaja po svoji vrednosti, ampak tudi, da ne pretrpi med kroženjem nobene spremembe vrednosti. Drugače proces ne more potekati normalno.

V D...D' je D prvotna oblika kapitalske vrednosti, ki jo odloži, da bi si jo ponovno nadela. V P...B' — D' —

B...P je D oblika, ki si jo nadene samo v procesu in ki jo že v njem spet odloži. Denarna oblika je tu le pre-

hodna samostojna oblika vrednosti kapitala; kot B' je kapital prav tako željan, da bi si jo nadel, kakor je kot D željan, da bi jo odložil, brž ko se zaprede vanjo, in se spet pretvoril v obliko produktivnega kapitala. Dokler vztraja v denarni podobi, ne deluje kot kapital in zato ne poveča svoje vrednosti; kapital leži neizkoriščen. D služi tu kot cirkulacijsko sredstvo, vendar kot cirkulacijsko sredstvo kapitala. Videz samostojnosti, ki jo ima denarna oblika vrednosti kapitala v prvi obliki svojega krožnega toka (denarnega kapitala), izgine v tej drugi obliki, ki potemtakem preveri prvo obliko in jo reducira zgolj na posebno obliko. Če zadene druga metamorfoza D — B na ovire (na trgu na primer ni produkcijskih sredstev), se kroženje, tok reprodukcijskega procesa, prekine kakor tedaj, kadar obleži kapital v obliki blagovnega kapitala. Razlika pa je tale: v denarni obliki lahko vzdrži dalj časa kakor v minljivi blagovni obliki. Ne preneha biti denar, kadar funkcionira kot denarni kapital; preneha pa biti blago in uporabna vrednost sploh, če se predolgo zadržuje v svoji funkciji blagovnega kapitala. Razen tega je v denarni obliki sposoben prevzeti namesto svoje prvotne oblike produkcijskega kapitala kakšno drugo, medtem ko kot B' sploh ne more nikamor.

B' — D' — B vključuje samo za B', ustrezno njegovi obliki, cirkulacijske akte, ki so momenti njegove reprodukcije; za izvedbo B' — D' — B pa je potrebna dejanska reprodukcija B, v katerega se pretvori B'; ta pa je odvisna od reprodukcijskih procesov zunaj reprodukcijskega procesa tistega individualnega kapitala, ki ga predstavlja B'.

V obliki I pripravi $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ le prvo spremembo denarnega kapitala v produktivni kapital; v obliki II pripravi povratno spremembo iz blagovnega kapitala v produktivnega; to je, dokler ostane naložba industrijskega kapitala ista, povratno spremembo blagovnega kapitala nazaj v iste produkcijske elemente, iz katerih je izšel. Tu se torej ne pojavlja, kakor v obliki I, kot pripravljalna faza produkcijskega procesa, ampak kot vrnitev k njemu, kot njegova ob-

novitev, torej kot predhodnik reprodukcijskega procesa in torej tudi ponovitve procesa večanja vrednosti.

Spet je treba pripomniti, da $D - B$ ni enostavna blagovna cirkulacija, ampak nakup blaga D_s , ki mora služiti produkciji presežne vrednosti, podobno kakor je $D - P_s$ samo procedura, ki je za izvedbo tega smotra stvarno neizogibno potrebna.

Z izvedbo $D - B \leftarrow \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ je spremenjen D spet v produktivni kapital, v P , in krožni tok se prične znova.

Razširjena oblika za $P \dots B' - D' - B \dots P$ je torej:

$$P \dots B' \left\{ \begin{matrix} B \\ + \\ b \end{matrix} \right\} - \left\{ \begin{matrix} D \\ + \\ d \end{matrix} \right\} - B \leftarrow \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \dots P$$

Sprememba denarnega kapitala v produktivni kapital je nakup blaga zaradi produkcije blaga. Potrošnja spada v krožni tok kapitala samo, kolikor je produktivna; pogoj je, da s tako konsumiranim blagom producira presežno vrednost. To pa je nekaj čisto drugega kakor produkcija in tudi blagovna produkcija, katere smoter je obstoj produkta; menjava blaga za blago zaradi produkcije presežne vrednosti je nekaj popolnoma drugega kakor menjava produktov sama po sebi — ki jo denar le posreduje. Ekonomisti pa vidijo v njej le to poslednje in dokazujejo, da hiperprodukcija ni mogoča.

Razen produktivne konsumpcije D , ki se spremeni v D_s in P_s , vsebuje krožni tok prvi člen $D - D_s$, ki je za delavca $D_s - D = B - D$. Od delavčeve cirkulacije $D_s - D - B$, ki vključuje njegovo konsumpcijo, spada le prvi člen kot rezultat $D - D_s$ v krožni tok kapitala. Drugi akt, namreč $D - B$, ne spada v kroženje individualnega kapitala, čeprav izhaja iz njega. Za razred kapitalistov pa je nujen trajni obstoj delavskega razreda, torej tudi delavčeva konsumpcija, ki jo posreduje $D - B$.

Akt $B' - D'$ zahteva tako za nadaljevanje krožnega toka kapitalne vrednosti kakor tudi za kapitalistovo konsumpcijo presežne vrednosti samo, da se B' spremeni v de-

nar, proda. Seveda ga kupijo samo, ker je predmet uporabna vrednost, sposoben torej za konsumpcijo kakršne koli vrste, produktivne ali individualne. Če pa B' cirkulira dalje, na primer v rokah trgovca, ki je kupil prejo, nima to neposredno prav nobenega pomena za nadaljevanje krožnega toka individualnega kapitala, ki je produciral prejo in jo prodal trgovcu. Ves proces se neprekinjeno nadaljuje, z njim pa tudi individualna konsumpcija kapitalista in delavca, ki je od tega odvisna. To je važna točka za proučevanje kriz.

Kakor hitro se namreč B' proda, spremeni v denar, se lahko spremeni nazaj v materialne faktorje delovnega procesa in zato reprodukcijskega procesa. Neposredno je torej popolnoma nepomembno, ali kupi B' končni potrošnik ali pa trgovec, ki ga nato spet proda. Obseg blagovnih količin, ki jih ustvarja kapitalistična produkcija, se odloča z obsegom te produkcije in z njeno potrebo po nenehnem širjenju, nikakor pa ne z vnaprej določenim krogom povpraševanja in ponudbe, s potrebami, ki jih je treba zadovoljiti. Razen drugih industrijskih kapitalistov je lahko neposredni kupec množične produkcije edino še veletrgovec. Znotraj določenih mej lahko poteka reprodukcijski proces v istem ali pa v razširjenem obsegu, čeprav iz njega izšlo blago dejansko ni prišlo v individualno ali produktivno konsumpcijo. Konsumpcija blaga ni vključena v krožni tok kapitala, iz katerega je izšlo. Kakor hitro se na primer preja proda, se lahko prične krožni tok v preji predstavljene vrednosti kapitala znova, ne glede na to, kakšna je nadaljnja usoda prodane preje. Dokler se produkt prodaja, gre z vidika kapitalističnega producenta vse svojo redno pot. Kroženje kapitalске vrednosti, ki jo reprezentira, se ne prekine. In če se ta proces razširi — kar vključuje razširjeno produktivno potrošnjo produkcijskih sredstev — lahko spremlja to reprodukcijo kapitala razširjena individualna potrošnja (torej povpraševanje) delavcev, ker ga uvaža in posreduje produktivna potrošnja. Tako lahko naraste produkcija presežne vrednosti in z njo tudi individualna potrošnja kapitalista, celotni reprodukcijski proces je lahko

v največjem razcvetu, vendar je kljub temu velik del blaga prišel v potrošnjo le navidezno, v resnici pa leži neprodano v skladiščih preprodajalcev, je torej še vedno na trgu. Zdaj meče val za valom blaga na trg, nazadnje pa se pokaže, da je prejšnji val pogoltala konsumpcija le navidezno. Blagovni kapitali drug drugemu odžirajo prostor na trgu. Da bi lahko prodali, prodajajo tisti, ki so prišli zadnji, pod ceno. Prejšnji valovi še niso razprodani, ko zapadejo plačilni roki zanje. Njihovi lastniki se morajo proglasiti za plačilno nesposobne ali pa prodati po vsaki ceni, da bi lahko plačali. Ta prodaja nima prav nobene zveze z dejanskim stanjem povpraševanja. Njen vzrok je le *povpraševanje po plačilu*, absolutna nujnost spremeniti blago v denar. Tedaž izbruhne kriza. Ne pokaže se v neposrednem zmanjšanju konsumnega povpraševanja, povpraševanja za individualno konsumpcijo, ampak v zmanjšanju menjave kapitala za kapital, reprodukcijskega procesa kapitala.

Če je treba blago P_s in D_s , v katero se je spremenil D , da bi opravil svojo funkcijo kot denarni kapital, kot kapitalaska vrednost, ki je določena, da se spremeni nazaj v produktivni kapital — če je treba to blago kupiti ali plačati ob različnih rokih, če tvori torej $D - B$ vrsto drug za drugim sledečih si nakupov in plačil, opravlja del D akt $D - B$, medtem ko ostane drugi del v denarni obliki, da bo služil istočasnim ali zaporednim aktom $D - B$ šele takrat, ko bodo zahtevali pogoji procesa samega. Cirkulaciji se odtegne samo začasno, da bi v določenem trenutku stopil v akcijo, opravil svojo funkcijo. To kopičenje enega dela denarja je tako funkcija, ki jo določa njegova cirkulacija in je namenjena tej cirkulaciji. Njegov obstoj kot kupnega in plačilnega sklada, odložitev njegovega gibanja, stanje, ko je njegova cirkulacija prekinjena, je stanje, v katerem opravlja denar eno od svojih funkcij kot denarni kapital. Kot denarni kapital; kajti v tem primeru je denar, ki začasno miruje, sam del denarnega kapitala D ($D' \text{ minus } d = D$), tistega dela vrednosti blagovnega kapitala, ki = P , vrednosti produktivnega kapitala, iz katerega izhaja kroženje. Po drugi strani ima ves denar, ki je odtegnjen cirkulaciji,

obliko zaklada. Zakladna oblika denarja postane torej tu funkcija denarnega kapitala, tako kakor se v $D - B$ spremeni funkcija denarja kot kupnega ali plačilnega sredstva v funkcijo denarnega kapitala. To zaradi tega, ker ima kapitalska vrednost tu denarno obliko, ker je tu denarno stanje industrijskega kapitala v enem njegovih stadijev, ki ga zahteva povezanost krožnega toka. Obenem pa to znova potrjuje, da ne opravlja denarni kapital v kroženju industrijskega kapitala nobenih drugih funkcij kot denarne in da imajo te denarne funkcije le zaradi svoje povezanosti z drugimi stadiji tega kroženja obenem značaj kapitalskih funkcij.

To, da se kaže D' kot razmerje d proti D , kot razmerje kapitala, samo po sebi ni nobena funkcija denarnega kapitala, ampak blagovnega kapitala B' , ki kot razmerje b proti B tudi sam ni nič drugega kot rezultat produkcijskega procesa, v njem opravljenega povečanja vrednosti kapitala.

Če trči nadaljnji cirkulacijski proces na zapreke, tako da mora D zaradi zunanjih okoliščin, položaja na trgu ipd., odložiti svojo funkcijo $D - B$ ter zaradi tega krajši ali daljši čas obtičati v svoji denarni podobi, imamo zopet opravka z denarjem v stanju zaklada, ki se pojavlja tudi v enostavni cirkulaciji blaga, kakor hitro zunanje okoliščine prekinejo prehod od $B - D$ v $D - B$. To je neprostoVOLjno tvorjenje zaklada. V našem primeru ima denar tako obliko neizkoriščenega, latentnega denarnega kapitala. Vendar pa za zdaj tega ne bomo podrobneje raziskovali.

V obeh primerih pa je zadrževanje denarnega kapitala v njegovi denarni podobi rezultat prekinitve gibanja, bodisi to smotrno ali nesmotrno, prostovoljno ali neprostoVOLjno, skladno z njegovimi funkcijami ali ne.

II. Akumulacija in reprodukcija v razširjenem obsegu

Ker sorazmerja, v katerih se produkcijski proces lahko razširi, niso samovoljna, ampak tehnično določena, more realizirana presežna vrednost, četudi je namenjena kapitalizaciji, narasti do obsega, v katerem lahko dejansko deluje

kot dodatni kapital ali se vključi v kroženje delujoče kapitalске vrednosti, pogosto šele potem, ko ponovi več krožnih tokov (dotlej se mora torej pogosto kopičiti). Presežna vrednost torej otrpne v zaklad in postane v tej obliki latenten denarni kapital. Latenten zato, ker ne more delovati kot kapital, dokler vztraja v denarni obliki.^{9a} Tvorjenje zaklada se pokaže tako kot pojav, vključen v kapitalistični proces akumulacije, katerega spremlja, od katerega pa se hkrati bistveno razlikuje. Kajti s samim tvorjenjem latentnega denarnega kapitala se reprodukcijski proces ne razširja. Nasprotno. Latentni denarni kapital nastaja tu zato, ker kapitalistični producent ne more takoj razširiti obsega svoje produkcije. Če proda svoj presežni produkt producentu zlata ali srebra, ki meče novo zlato ali srebro v cirkulacijo, ali, kar je isto, trgovcu, ki uvaža iz tujine dodatno zlato ali srebro za del nacionalnega presežnega produkta, tedaj pomeni njegov latentni denarni kapital povečanje nacionalnega zlatega ali srebrnega zaklada. V vseh drugih primerih je na primer tistih 78 f. št., ki so bili v rokah kupca cirkulacijsko sredstvo, privzelo v rokah kapitalista zgolj obliko zaklada; prišlo je torej le do drugačne porazdelitve nacionalnega zlatega ali srebrnega zaklada.

Če deluje denar v transakcijah našega kapitalista kot plačilno sredstvo (tako, da mora plačati kupec blago šele po krajšem ali daljšem roku), se presežna vrednost, ki je določena za kapitalizacijo, ne spremeni v denar, ampak v terjatve, v lastninski naslov na protivrednost, ki jo ima kupec mogoče že v posesti, mogoče pa jo šele pričakuje. Podobno kot denar, ki je naložen v obrestonosne papirje itd., ne gre v reprodukcijski proces krožnega toka, čeprav lahko vstopi v krožni tok drugih individualnih industrijskih kapitalov.

^{9a} Izraz »latenten« je povzet po fizikalnem pojmu latentne toplote, ki ga je sedaj teorija o spremembi energije skoraj popolnoma odpravila. Zaradi tega uporablja Marx v tretjem oddelku (kasnejša redakcija) namesto njega izraz, ki je povzet po pojmu potencialne energije: »potencialni« ali, po analogiji z D'Alembertovimi virtualnimi hitrostmi, »virtualni kapital«. — F. E.

Kapitalistični produkciji daje v celoti njen značaj večanje vrednosti založene vrednosti kapitala, predvsem torej produkcija kolikor mogoče veliko presežne vrednosti, potem pa (glej I. knjigo, 22. poglavje) produkcija kapitala, torej spreminjanje presežne vrednosti v kapital. Akumulacija ali produkcija v razširjenem obsegu, ki je kot sredstvo za vedno obsežnejšo produkcijo presežne vrednosti, torej kot sredstvo za kapitalistovo bogatenje, njegov osebni smoter in vključena v splošno tendenco kapitalistične produkcije, pa postane v svojem nadaljnjem razvoju, kakor smo pokazali v prvi knjigi, neizogibna za vsakega posameznega kapitalista. Nenehno večanje njegovega kapitala postane pogoj, da ga ohrani. Vendar ni potrebno, da bi se vračali na tisto, kar smo obravnavali že poprej.

Najprej smo obravnavali enostavno reprodukcijo, pri kateri smo predpostavljali, da se vsa presežna vrednost potroši kot dohodek. V resnici se mora ob normalnih okoliščinah del presežne vrednosti vedno potrošiti kot dohodek, drug del pa kapitalizirati. Pri tem je prav vseeno, če se v določenih obdobjih producirana presežna vrednost kdaj docela potroši, drugič pa v celoti kapitalizira. V povprečju — in splošni obrazec lahko ponazarja le povprečje — se dogaja oboje. Da ne bi obrazca zapletli, pa je vendar pametneje, če vzamemo, da se celotna presežna vrednost akumulira. Obrazec $P \dots B' - D' - B' \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \dots P'$ izraža: produktivni kapital, ki se reproducira v večjem obsegu in v večji vrednosti in ki prične svoj drugi krožni tok ali, kar je isto, obnovi svoj prvi krožni tok kot povečani produktivni kapital. Kakor hitro se prične ta drugi krožni tok, je P spet izhodiščna točka: le da je P večji produktivni kapital, kakor je bil prvi P. Tako je, če se začne v obrazcu $D \dots D'$ drugi krožni tok z D' , če deluje D' kot D, kot založeni denarni kapital določene velikosti; ta denarni kapital je večji kot tisti, s katerim se je začel prvi krožni tok. Kakor hitro pa nastopi v funkciji založenega denarnega kapitala, izgine vsako znamenje o njegovem povečanju s kapitaliziranjem presežne vrednosti. Ta izvor je zbrisan v njegovi obliki de-

narnega kapitala, ki prične njegov krožni tok. Prav tako je s P' , kakor hitro nastopi kot izhodišče novega krožnega toka.

Ce primerjamo $P \dots P'$ z $D \dots D'$ ali s prvim krožnim tokom, ugotovimo, da nikakor nimata istega pomena. Vzet sam zase, kot posamezen krožni tok, izraža $D \dots D'$ le, da je D , denarni kapital (ali industrijski kapital v svojem krožnem toku kot denarni kapital), denar, ki rodi denar, vrednost, ki rodi vrednost, ustvarja presežno vrednost. V krožnem toku P pa je proces večanja vrednosti že opravljen, kakor hitro se konča prvi stadij, to je produkcijski proces; potem ko gresta skozi drugi stadij (prvi stadij cirkulacije) $B' - D'$, obstajata kapitalska in presežna vrednost že kot realizirani denarni kapital, kot D' , ki je zadnja skrajna točka v prvem krožnem toku. To, da je bila producirana presežna vrednost, je prikazano v obliki $P \dots P$, obravnavani v začetku (glej razširjeni obrazec na strani 83), z $b - d - b$, ki v svojem drugem stadiju izpade iz cirkulacije kapitala in prikazuje cirkulacijo presežne vrednosti kot dohodka. Ta oblika, v kateri se ponazarja celotno gibanje s $P \dots P$, v kateri torej ni nobene vrednostne razlike med obema točkama, ponazarja večanje založene vrednosti, ustvarjanje presežne vrednosti, prav tako kot $D \dots D'$; samo da je akt $B' - D'$ v $D \dots D'$ zadnji stadij, v $P \dots P$ pa drugi stadij krožnega toka in prvi stadij cirkulacije.

V $P \dots P'$ ne izraža P' , da se presežna vrednost producira, ampak da se producirana presežna vrednost kapitalizira, da je bil torej akumuliran kapital in da sestoji zato P' v nasprotju s P iz začetne vrednosti kapitala plus vrednosti kapitala, ki ga akumulira s svojim gibanjem.

D' zgolj kot zaključek $D \dots D'$, enako kot tudi B' , kakor nastopa v vseh teh krožnih tokih, ne izražata — vzeta zase — gibanje, ampak njegov rezultat: v blagovni ali denarni obliki realizirano povečanje vrednosti kapitala in s tem vrednost kapitala kot $D + d$ ali kot $B + b$, kot razmerje kapitalske vrednosti nasproti njeni presežni vrednosti kot svoji potomki. Ta rezultat izražata kot različni cirkulacijski obliki povečane vrednosti kapitala. Toda niti v obliki B' niti

v obliki D' doseženo povečanje sâmo ni funkcija bodisi denarnega, bodisi blagovnega kapitala. Kot posebni, različni obliki, kot načina obstoja, ki ustrezata posebnim funkcijam industrijskega kapitala, lahko opravljata denarni kapital samo denarne, blagovni kapital pa samó blagovne funkcije; med seboj se razlikujeta le kot denar in blago. Prav tako lahko sestoji industrijski kapital v svoji obliki produktivnega kapitala samo iz istih elementov, iz katerih sestoji vsak drug delovni proces, ki ustvarja produkte: po eni strani iz stvarnih delovnih pogojev (produkcijskih sredstev), po drugi pa iz delovne sile, ki se produktivno (smotrno) udeležuje. Tako kot lahko obstaja industrijski kapital na produkcijskem področju samo v sestavi, ki ustreza produkcijskemu procesu nasploh, torej tudi nekapitalističnemu produkcijskemu procesu, lahko obstaja na cirkulacijskem področju samo v obeh ustreznih mu oblikah blaga in denarja. Toda kakor se razkriva vsota produkcijskih elementov že od začetka kot produktivni kapital zaradi tega, ker je delovna sila tuja delovna sila, ki jo je kupil kapitalist od njenega lastnika prav tako, kakor je kupil od drugih lastnikov blaga svoja produkcijska sredstva; tako kakor nastopa zaradi tega tudi produkcijski proces sam kot produktivna funkcija industrijskega kapitala, nastopata tudi denar in blago kot cirkulacijski obliki istega industrijskega kapitala, zato je tudi njuni funkciji kot njegovi cirkulacijski funkciji, ki funkcije produktivnega kapitala bodisi uvajata, bodisi izhajata iz njih. Samo ker sta obe obliki funkcij, ki jih mora opraviti industrijski kapital, v različnih stadijih svojega procesa krožnega toka povezani, sta denarna in blagovna funkcija tu hkrati funkciji denarnega in blagovnega kapitala. Zato je nápak izvajati posebne lastnosti in funkcije, ki označujejo denar kot denar in blago kot blago, iz njihovega kapitalskega značaja; in prav tako nápak je tudi izvajati lastnosti produktivnega kapitala iz načina njegovega obstoja v produkcijskih sredstvih.

Kakor hitro se D' ali B' utrdita kot $D + d$, $B + b$, se pravi kot razmerje vrednosti kapitala nasproti presežni vrednosti kot potomki prve, se izraža to razmerje v obeh,

enkrat v denarni, drugič v blagovni obliki, kar pa za bistvo stvari ni pomembno. To razmerje ne izvira zato niti iz lastnosti in funkcij, ki pripadajo denarju kot takemu, niti iz onih, ki pripadajo blagu kot takemu. V obeh primerih se lastnost, ki označuje kapital, to, da je vrednost, ki ustvarja vrednost, izraža edinole kot rezultat. B' je vedno produkt delovanja P, in D' je vedno le oblika B', spremenjena v krožnem toku industrijskega kapitala. Kakor hitro realizirani denarni kapital znova začne svojo posebno funkcijo kot denarni kapital, preneha zato izražati kapitalsko razmerje, ki je vsebovano v $D' = D + d$. Ko je $D \dots D'$ mimo in prične D' znova krožni tok, ne nastopa več kot D', ampak kot D, četudi bi se kapitalizirala vsa presežna vrednost, ki jo vsebuje D'. V našem primeru prične drugi krožni tok z denarnim kapitalom 500 f. št., namesto, kakor prvi, s 422 f. št. Denarni kapital, ki začne krožni tok, je za 78 f. št. večji kot prej; to razliko vidimo, če primerjamo prvi krožni tok z drugim; v okviru enega samega krožnega toka pa primerjava ni možna. Kot denarni kapital založenih 500 f. št., od katerih je bilo prej 78 f. št. presežna vrednost, nima prav nič drugačne vloge kakor 500 f. št., s katerimi začne kak drug kapitalist svoj prvi krožni tok. Prav tako je v krožnem toku produktivnega kapitala. Povečani P' nastopi pri ponovnem začetku kot P, enako kakor P v enostavni reprodukciji $P \dots P$.

V stadiju $D' - B' \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ se kaže povečani obseg le z B', ne pa z D_s' in P_s' . Ker je B vsota D_s in P_s , kaže že B', da je vsota v njem vsebovanih D_s in P_s večja kot prvotni P. Razen tega pa bi bila označba D_s' in P_s' napačna, ker vemo, da je naraščanje kapitala povezano s spremembo njegove vrednostne sestave; s spreminjanjem sestave narašča vrednost P_s , vrednost D_s pa se vedno zmanjšuje relativno, pogosto tudi absolutno.

III. Denarna akumulacija

Ali se d , vnovčena presežna vrednost, takoj spet doda cirkulirajoči kapitalski vrednosti in lahko vstopi tako v proces krožnega toka skupno s kapitalom D v obsegu D' , je odvisno od okoliščin, ki so neodvisne od samega obstoja d . Če naj služi d kot denarni kapital v kakem drugem samostojnem podjetju, ustanovljenem poleg prvega, potem je gotovo, da ga je mogoče uporabiti za to samo, če ima za tako podjetje zahtevano minimalno velikost. Če naj se uporabi za razširitev prvotnega podjetja, zahtevajo razmerja tvarnih faktorjev in njihova vrednostna razmerja prav tako določeno minimalno velikost d . Vsa v tem podjetju delujoča produkcijska sredstva niso med seboj samo v kakovostnem, ampak tudi v določenem količinskem razmerju, imajo določen sorazmeren obseg. Ta tvorna in na njih zasnovana vrednostna razmerja faktorjev, ki preidejo v produktivni kapital, določajo najmanjši obseg, ki ga mora imeti d , da se lahko spremeni v dodatna produkcijska sredstva in delovno silo ali samo v prva kot prirastek produktivnega kapitala. Tako predilec ne more povečati števila svojih vreten, če ne nabavi hkrati ustreznih mikalnikov in strojev za debelo predenje, da ne omenimo povečanih izdatkov za bombaž in delovno silo, ki jih zahteva takšna razširitev podjetja. Da ga je mogoče razširiti, mora doseči presežna vrednost že precejšnjo vsoto (po navadi računajo po 1 f. št. novih nabav na vreteno). Dokler nima d tega najmanjšega obsega, se mora krožni tok kapitala večkrat ponoviti, da lahko deluje vsota vseh d ,

ki jih postopoma ustvarja, skupno z D , torej v $D' = B' \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$.

Že same spremembe v podrobnostih, na primer pri predilnih strojih, zahtevajo večje izdatke za predilni material, pomnožitev strojev za debelo predenje itd., če jih napravijo produktivnejše. Medtem se d torej kopiči; njegovo kopičenje pa ni njegova lastna funkcija, ampak rezultat ponavljanih $P \dots P$. Njegova funkcija je, da vztraja v denarnem stanju, dokler se iz ponavljanih krožnih tokov

večanja vrednosti, torej od zunaj, ne poveča toliko, da doseže minimalno velikost, ki jo zahteva njegova aktivna funkcija. Edino v tej velikosti se lahko vključi kot denarni kapital, v danem primeru kot akumulirani del delujočega denarnega kapitala D, v njegovo delovanje. Dotlej pa se kopiči in obstaja le v obliki nastajajočega, naraščajočega zaklada. Potemtakem je denarna akumulacija, tvorjenje zaklada, tu proces, ki začasno spremlja dejansko akumulacijo, razširitev obsega, v katerem deluje industrijski kapital. Začasno, kajti dokler ostane zaklad v stanju zaklada, ne deluje kot kapital, se ne udeležuje procesa večanja vrednosti, ostaja denarna vsota, ki narašča samo zaradi tega, ker leti denar, nastal brez njenega sodelovanja, v isto skrinjo.

Oblika zaklada je zgolj oblika denarja, ki ne cirkulira, denarja, katerega cirkulacija je bila pretrgana in se zaradi tega shranjuje v svoji denarni obliki. Kar zadeva sam proces tvorjenja zaklada, ga nahajamo v vsaki blagovni produkciji, kot namen samemu sebi pa le v njenih nerazvitih predkapitalističnih oblikah. V obravnavanem primeru pa nastopa zaklad kot oblika denarnega kapitala in tvorjenje zaklada kot proces, ki prehodno spremlja akumulacijo kapitala, ker in kolikor se pojavlja denar kot *latentni denarni kapital*; ker je tvorjenje zaklada, zakladno stanje presežne vrednosti, ki ima denarno obliko, funkcionalno določen, zunaj krožnega toka kapitala potekajoči pripravljalni stadij za spremembo presežne vrednosti v resnično delujoči kapital. Denarni kapital je torej latenten zaradi te svoje določenosti. Zaradi tega določa vsakokratna vrednostna sestava produktivnega kapitala tudi obseg, ki ga mora doseči za vstop v proces. Dokler pa vztraja v zakladnem stanju, še ne deluje kot denarni kapital, je še neizkoriščen denarni kapital; ne v svojem delovanju prekinjeni, kot prej, ampak za svoje delovanje še nesposobni denarni kapital.

Tu obravnavamo kopičenje denarja v njegovi prvotni, realni obliki, v kateri je dejanski denarni zaklad, lahko pa ima tudi obliko zahtevkov na plačilo, terjatev kapitalista,

ki je prodal B'. Druge oblike, v katerih obstaja ta latentni kapital v vmesnem razdobju kot denar, ki rodi denar, na primer kot obrestujoča se vloga v banki, v menicah ali raznovrstnih vrednostnih papirjih, pa ne spadajo sem. V denarju realizirana presežna vrednost opravlja potem posebne kapitalske funkcije zunaj krožnega toka industrijskega kapitala, iz katerega izvira; funkcije, ki, prvič, s tem krožnim tokom nimajo nobenega opravka, in, drugič, predpostavljajo kapitalske funkcije, ki so različne od funkcij industrijskega kapitala in ki jih tu še nismo raziskali.

IV. Rezeroni sklad

V pravkar obravnavani zakladni obliki, v kateri obstaja presežna vrednost, je zaklad, akumulacijski denarni sklad, denarna oblika, ki jo prehodno privzema akumulacija kapitala in ki je zaradi tega tudi njen pogoj. Ta akumulacijski sklad pa lahko opravlja tudi posebne postranske posle, se pravi, lahko vstopi v proces krožnega toka kapitala, četudi ta nima oblike P...P', čeprav torej kapitalistična reprodukcija ni razširjena.

Če se podaljša proces B' — D' čez svojo normalno mero, če se torej blagovni kapital nenormalno dolgo zadržuje v svojem spreminjanju v denarno obliko ali če se je po tej spremembi zvišala na primer cena produkcijskih sredstev, v katera se mora pretvoriti denarni kapital, nad raven ob začetku krožnega toka, se lahko uporabi zaklad, ki služi kot akumulacijski sklad, za to, da zavzame mesto denarnega kapitala ali njegovega dela. Denarni akumulacijski sklad služi tako kot rezervni sklad za izravnavanje motenj krožnega toka.

Kot tak rezervni sklad se razlikuje od sklada kupnih in plačilnih sredstev, ki smo ga obravnavali v krožnem toku P...P. Ta sredstva so del delujočega denarnega kapitala (torej obliki, v katerih sploh obstaja del v proces vključene kapitalske vrednosti), katerega deli pričenjajo delovati drug za drugim le v različnih časovnih obdobjih. V nepretrganem toku produkcijskega procesa se stalno ustvar-

ja rezervni denarni kapital, ker pritečejo vplačila danes, izplačila pa zapadejo šele ob kasnejšem roku, ker se danes prodajo velike količine blaga, spet kupiti pa jih je treba šele čez nekaj dni; v teh premorih leži zato del cirkulirajočega kapitala vedno v denarni obliki. V nasprotju s tem pa rezervni sklad ni sestavni del delujočega kapitala, natančneje rečeno, denarnega kapitala, ampak kapitala, še preden se je akumuliral, presežne vrednosti, ki se še ni spremenila v aktivni kapital. Sicer pa se razume samo po sebi, da je v stiski kapitalistu prav malo mar, kakšne funkcije ima denar, katerega ima v rokah, ampak uporabi, kar ima, da bi ohranil v teku proces krožnega toka svojega kapitala. V našem primeru imamo na primer $D = 422$ f. št., $D' = 500$ f. št. Če leži del kapitala 422 f. št. kot sklad plačilnih in kupnih sredstev, kot denarna zalog, tedaj je preračunan tako, da pride pri nespremenjenih okoliščinah ves v krožni tok in da zanj tudi zadošča. Rezervni sklad pa je del 78 f. št. presežne vrednosti; v proces krožnega toka kapitala 422 f. št. vrednosti lahko vstopi le, če poteka ta v okoliščinah, ki se spreminjajo; je namreč del akumulacijskega sklada in nastopa tako, četudi se obseg reprodukcije ne poveča.

Akumulacijski denarni sklad pomeni že obstoj latentnega denarnega kapitala; torej spremembo denarja v denarni kapital.

Splošni obrazec krožnega toka produktivnega kapitala, ki vključuje enostavno in razširjeno reprodukcijo, je:

$$P \dots \overbrace{B' - D'}^1 \quad \overbrace{D - B}^2 < \begin{matrix} D_s \\ P_s \end{matrix} \dots P \quad (P').$$

Če je $P = P'$, potem je D v 2 enak D' minus d ; če je $P \neq P'$, potem je D v 2 večji kot D' minus d ; to pomeni, da se je d v celoti ali deloma spremenil v denarni kapital.

Krožni tok produktivnega kapitala je oblika, v kateri obravnava klasična ekonomija proces krožnega toka industrijskega kapitala.

Tretje poglavje

KROŽNI TOK BLAGOVNEGA KAPITALA

Splošni obrazec za krožni tok blagovnega kapitala je:

$$B' - D' - B \dots P \dots B'$$

B' ni le produkt, ampak tudi predpostavka obeh prejšnjih krožnih tokov, ker je to, kar je za en kapital $D - B$, za drug kapital že $B' - D'$, če je vsaj del produkcijskih sredstev samih blagovni produkt drugih individualnih kapitalov, ki se gibljejo v svojem krožnem toku. V našem primeru so na primer premog, stroji itd. blagovni kapital lastnika premogovnika, kapitalističnega izdelovalca strojev, itd. Razen tega smo pokazali že v poglavju I, 4, da predpostavlja že prva ponovitev $D \dots D'$, še preden se dokonča ta drugi krožni tok denarnega kapitala, ne le krožni tok $P \dots P$, ampak tudi krožni tok $B' \dots B'$.

Če se reprodukcija razširi, je končni B' večji kakor začetni B' in ga bomo zaradi tega tu označevali z B'' .

Razlika med tretjo obliko in prvima dvema je, prvič, v tem, da začne v tem primeru celotna cirkulacija krožni tok s svojima dvema nasprotujočima si fazama, medtem ko prekinja v obliki I cirkulacijo produkcijski proces, v obliki II pa je celotna cirkulacija s svojima dopolnjujočima se fazama le posredovalka reprodukcijskega procesa in tvori zato posredovalno gibanje med $P \dots P$. Pri $D \dots D'$ je oblika cirkulacije $D - B \dots B' - D' = D - B - D'$. Pri $P \dots P$ je obratna $B' - D'$. $D - B = B - D - B$. V $B' \dots B'$ ima prav tako zadnje navedeno obliko.

Drugič. V ponovitvi krožnih tokov I in II, tudi če sta sklepni točki D' in P' izhodišči obnovljenega krožnega toka, izgine oblika, v kateri sta nastali. $D' = D + d$, $P' = P + p$ začne novi proces spet kot D in P . V obliki III pa moramo označiti izhodišče B kot B' , tudi pri obnovitvi krožnega toka v istem obsegu, in sicer iz naslednjega razloga. Kakor hitro začne v obliki I D' kot tak nov krožni tok, deluje kot denarni kapital D , kot v denarni obliki založena kapital-ska vrednost, ki naj se poveča. Količina založenega denar-nega kapitala, narastla z akumulacijo iz prvega krožnega toka, se je povečala. Če znaša založeni denarni kapital bo-disi 422 f. št. ali pa 500 f. št., to prav nič ne spremeni dej-stva, da nastopa samo kot kapital-ska vrednost. D' ne ob-staja več kot kapital, ki je povečal vrednost, ali kot s presežno vrednostjo oplojeni kapital, kot kapital-sko razmerje. Saj mora povečati vrednost šele v procesu. Isto velja za $P \dots P'$; P' mora zmeraj delovati in obnavljati krožni tok kot P , kot kapital-ska vrednost, ki mora producirati presežno vred-nost. — V nasprotju s tem se krožni tok blagovnega kapi-tala ne prične s kapital-sko vrednostjo, ampak s povečano kapital-sko vrednostjo v blagovni obliki, zaradi česar že od začetka ne vključuje le krožnega toka kapital-ske vrednosti v blagovni obliki, ampak tudi krožni tok presežne vredno-sti. Če poteka enostavna reprodukcija v tej obliki, nastopa B' enake velikosti tako na sklepni točki kakor tudi na izhodišču. Če pride del presežne vrednosti v krožni tok kapitala, se sicer pojavi namesto B' na koncu B'' , večji B' , naslednji krožni tok pa spet začne B' , kar je samo večji B' kakor v prejšnjem krožnem toku, in začne svoj novi krožni tok z večjo akumulirano kapital-sko vrednostjo, torej tudi z razmeroma večjo novo ustvarjeno presežno vred-nostjo. V vsakem primeru začne B' krožni tok vedno kot blagovni kapital, ki je enak kapital-ski vrednosti plus pre-sežni vrednosti.

Kot B se B' ne pojavi v krožnem toku posameznega industrijskega kapitala kot oblika tega kapitala, ampak kot oblika nekega drugega industrijskega kapitala, če so pro-

dukcijska sredstva njegov produkt. Akt $D - B$ (se pravi $D - Ps$) prvega kapitala je za ta drugi kapital $B' - D'$.

V cirkulacijskem aktu $D - B \begin{smallmatrix} D_s \\ Ps \end{smallmatrix}$ nastopata D_s in Ps kot istovetna toliko, kolikor sta oba blago v rokah svojih prodajalcev; tu delavcev, ki prodajajo svojo delovno silo, tam posestnikov produkcijskih sredstev, ki prodajajo ta sredstva. Za kupca, katerega denar deluje pri tem kot denarni kapital, sta blago le, dokler ju ne kupi, dokler nastopata torej nasproti njegovemu kapitalu, ki ima denarno obliko, kot blago. Ps in D_s se pri tem razlikujeta samo toliko, kolikor je lahko Ps v rokah svojega prodajalca enak B' , torej kapital, medtem ko je D_s za delavca vedno le blago in postane kapital šele v rokah kupca, kot sestavni del P .

Zato B' ne more nikoli pričeti krožnega toka zgolj kot B , kot zgolj blagovna oblika kapitalske vrednosti. Kot blagovni kapital pomeni vedno dvoje. Z vidika uporabne vrednosti je produkt delovanja P , v našem primeru preja, katerega elementi D_s in Ps , ki so bili prišli iz cirkulacije kot blago, so delovali samo kot tvorci tega produkta. Drugič, z vidika vrednosti pa je kapitalska vrednost P plus presežna vrednost p_v , ustvarjena v delovanju P .

Edinole v krožnem toku B' samega se lahko in se mora ločiti $B = P =$ kapitalska vrednost od tistega dela B' ; v katerem obstaja presežna vrednost, torej blagovni produkt, v katerem obstaja kapitalska vrednost, od presežnega produkta, v katerem tiči presežna vrednost, bodisi da sta res deljiva, kakor pri preji, ali pa ne, kakor pri stroju. Deljiva postaneta vselej, kakor hitro se B' spremeni v D' .

Če se lahko razdeli celotni blagovni produkt v samostojne enakovrstne delne produkte, kakor na primer naših 10.000 funtov preje, in se lahko zato predoči akt $B' - D'$ kot vsota zapored opravljenih prodaj, lahko deluje kapitalska vrednost v blagovni obliki kot B , se lahko loči od B' , preden se realizira presežna vrednost, torej preden se realizira B' v celoti.

Od 10.000 funtov preje za 500 f. št. je vrednost 8440 funtov = 422 f. št. = kapitalna vrednost, ločena od presežne vrednosti. Če proda kapitalist najprej 8440 funtov preje za 422 f. št., pomeni teh 8440 funtov preje B, vrednost kapitala v blagovni obliki. Presežni produkt 1560 funtov preje = presežna vrednost v višini 78 f. št., ki jo vrh tega vsebuje B', gre v cirkulacijo šele kasneje; kapitalist lahko opravi $B - D - B \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ pred cirkulacijo presežnega produkta $b - d - b$.

Ali, če bi kapitalist prodal najprej 7440 funtov preje v vrednosti 372 f. št., nato pa 1000 funtov preje v vrednosti 50 f. št., tedaj bi lahko nadomestil s prvim delom B produkcijska sredstva (konstantni del kapitala c), z drugim delom B pa variabilni del kapitala v, delovno silo, in rezultat bi bil enak.

V primeru takšnih postopnih prodaj in če to dopuščajo pogoji krožnega toka, pa lahko izvede kapitalist, namesto da bi delil B' v $c + v + pv$, to ločitev tudi na alikvotnih delih B'.

Na primer: 7440 funtov preje = 372 f. št., ki predstavljajo kot deli B' (10.000 funtov preje = 500 f. št.) konstantni del kapitala, se lahko sami spet dele na 5.535,360 funtov preje v vrednosti 276,768 f. št., ki nadomestijo samo konstantni del, samo vrednost v 7440 funtih preje porabljenih produkcijskih sredstev; 744 funtov preje v vrednosti 37,200 f. št., ki nadomeste le variabilni kapital; 1.160,640 funtov preje v vrednosti 58,032 f. št., ki so kot presežni produkt nosilec presežne vrednosti. Od prodanih 7440 funtov lahko torej nadomesti v njih vsebovano kapitalno vrednost s prodajo 6.279,360 funtov preje za ceno 313,968 f. št., vrednost presežnega produkta 1.160,640 funtov = 58,032 f. št. pa potroši kot dohodek.

Prav tako lahko nadalje deli 1000 funtov preje = 50 f. št. = variabilno vrednost kapitala in potemtakem proda: 744 funtov preje za 37,200 f. št., kar je konstantna vrednost kapitala 1000 funtov preje; 100 funtov preje za 5,000 f. št., kar je variabilni del kapitala istih 1000 funtov preje; torej

844 funtov preje za 42,200 f. št., kar je nadomestilo v 1000 funtih preje vsebovane vrednosti kapitala; končno 156 funtov preje v vrednosti 7,800 f. št., ki predstavljajo v njih vsebovani presežni produkt in se kot taki lahko potrošijo.

Slednjič lahko deli, če se prodaja posreči, še preostalih 1560 funtov preje v vrednosti 78 f. št. tako, da nadomesti prodaja 1.160,640 funtov preje za 58,032 f. št. vrednost v 1560 funtih preje vsebovanih produkcijskih sredstev, prodaja 156 funtov preje v vrednosti 7,800 f. št. pa variabilno vrednost kapitala; skupno 1.316,640 funtov preje = 65,832 f. št., ki nadomeste skupno vrednost kapitala; končno preostane presežni produkt 243,360 funtov = 12,168 f. št. za porabo kot dohodek.

Tako kot se vsak element c, v, pv, ki ga vsebuje preja, lahko razstavi na enake sestavne dele, se lahko razstavi tudi vsak posamezni funt preje v vrednosti 1 šilinga = 12 penijev.

c = 0,744 funta preje =	8,928 penija
v = 0,100 funta preje =	1,200 penija
pv = 0,156 funta preje =	1,872 penija
<hr/>	
c + v + pv = 1	funt preje = 12 penijev

Če seštejemo rezultate gornjih treh delnih prodaj, dobimo isti rezultat kot pri istočasni prodaji vseh 10.000 funtov.

Pri konstantnem kapitalu imamo:

pri prvi prodaji:	5.535,360 funtov preje =	276,768 f. št.
pri drugi prodaji:	744,000 funtov preje =	37,200 f. št.
pri tretji prodaji:	1.160,640 funtov preje =	58,032 f. št.
<hr/>		
skupaj	7.440	funtov preje = 372 f. št.

Pri variabilnem kapitalu:

pri prvi prodaji:	744,000 funtov preje =	37,200 f. št.
pri drugi prodaji:	100,000 funtov preje =	5,000 f. št.
pri tretji prodaji:	156,000 funtov preje =	7,800 f. št.
<hr/>		
skupaj	1.000	funtov preje = 50 f. št.

Pri presežni vrednosti:

pri prvi prodaji:	1.160,640 funtov preje =	58,032 f. št.
pri drugi prodaji:	156,000 funtov preje =	7,800 f. št.
pri tretji prodaji:	243,360 funtov preje =	12,168 f. št.
skupaj	1.560 funtov preje =	78 f. št.

Summa summarum:

konstantni kapital:	7.440 funtov preje =	372 f. št.
variabilni kapital:	1.000 funtov preje =	50 f. št.
presežna vrednost:	1.560 funtov preje =	78 f. št.
skupaj	10.000 funtov preje =	500 f. št.

B' — D' ni sam po sebi nič drugega kot prodaja 10.000 funtov preje. Teh 10.000 funtov preje je blago kakor vsaka druga preja. Kupca zanima cena 1 šiling za funt ali 500 f. št. za 10.000 funtov. Če se spravi kupec pri trgovanju na razčlenjanje vrednostne sestave, stori to le z zahrbtnim namenom dokazati, da bi prodajalec lahko prodal funt preje za manj ko 1 šiling in bi napravil pri tem še vedno dobro kupčijo. Količina, ki jo kupi, pa je odvisna od njegovih potreb; če je na primer lastnik tkalnice, je odvisna od sestave njegovega lastnega kapitala, ki deluje v tkalnici, ne pa od predilčevega, od katerega kupuje. Razmerja, v katerih mora B' po eni strani nadomestiti v njem porabljeni kapital (oziroma različne njegove sestavne dele), po drugi strani pa služiti kot presežni produkt bodisi za potrošnjo presežne vrednosti, bodisi za akumulacijo kapitala, obstajajo samo v krožnem toku kapitala, katerega blagovna oblika je 10.000 funtov preje. S prodajo kot tako nimajo nobenega opravka. Razen tega pri tem predpostavljamo, da se prodaja B' po svoji vrednosti, da gre torej le za njegovo spremembo iz blagovne oblike v denarno. Za B' kot funkcionalno obliko v krožnem toku tega posameznega kapitala, iz katere se mora nadomestiti produktivni kapital, je seveda odločilno, ali in koliko sta pri prodaji cena in vrednost različni. Toda to nas tu, ko obravnavamo samó oblikovne razlike, ne zanima.

V obliki I, $D \dots D'$, se pojavlja produkcijski proces sredi med dvema dopolnjujočima se in druga drugi nasprotima si fazama cirkulacije kapitala; opravljen je, preden pride do sklepne faze $B' - D'$. Denar se založi kot kapital, najprej v produkcijske elemente, iz teh se spremeni v blagovni produkt, ta blagovni produkt pa se spremeni spet v denar. To je do kraja sklenjeni kupčijski krog, katerega rezultat je za vse in vsakogar uporabljivi denar. Ponoven začetek je tako možen, ne pa tudi nujen. $D \dots P \dots D'$ je prav tako lahko zadnji krožni tok, ki pri izstopu iz podjetja konča funkcijo individualnega kapitala, kakor tudi prvi krožni tok kapitala, ki nanovo stopa v funkcijo. Splošno gibanje je tu $D \dots D'$, od denarja k več denarja.

V obliki II, $P \dots B' - D' - B \dots P (P')$, sledi celotni proces cirkulacije prvemu P in se vrši pred drugim; poteka pa v obratnem redu kakor v obliki I. Prvi P je produktivni kapital, njegovo delovanje pa produkcijski proces kot predhodni pogoj naslednjega procesa cirkulacije. Sklepni P pa ni produkcijski proces; je le ponovni pojav industrijskega kapitala v njegovi obliki produktivnega kapitala. In sicer je to kot rezultat v zadnji fazi cirkulacije izvedene spremembe vrednosti kapitala v $D_s + P_s$, v subjektivne in objektivne faktorje, ki tvorijo s svojo združitvijo eksistenčno obliko produktivnega kapitala. Bodisi kot P ali kot P' doseže kapital na koncu spet obliko, v kateri mora znova delovati kot produktivni kapital, izvesti produkcijski proces. Splošna oblika gibanja $P \dots P$ je oblika reprodukcije in ne kaže, tako kakor $D \dots D'$, da je povečanje vrednosti smoter procesa. Zaradi tega še toliko bolj olajšuje klasični ekonomiji, da pušča ob strani posebno kapitalistično obliko produkcijskega procesa in da prikazuje produkcijo kot tako za smoter procesa, kakor da gre samo za to, da se producira čim več in čim ceneje in da se menjava produkt za čim bolj raznovrstne druge produkte, deloma za obnovo produkcije ($D - B$), deloma za konsumpcijo ($d - b$). Ker nastopata pri tem D in d le kot prehodno cirkulacijsko sredstvo, se lahko spregledajo tako posebnosti denarja kakor tudi denarnega kapitala in je videti celotni

proces preprost in naraven, prav kakor je naraven primitivni racionalizem. Tudi pri blagovnem kapitalu se tu pa tam pozabi na profit; tako nastopa, kakor hitro je govor o produkcijskem krožnem toku kot celoti, le kot blago; kakor hitro pa je govor o sestavnih delih vrednosti, nastopa kot blagovni kapital. Seveda se pojavlja potem tudi akumulacija tako kakor produkcija.

V obliki III, $B' - D' - B \dots P \dots B'$, začneta obe fazi cirkulacijskega procesa krožni tok, in sicer v istem vrstnem redu kakor v obliki II, $P \dots P$; potem sledi P, in sicer tako kot v obliki I s svojo funkcijo, produkcijskim procesom; z rezultatom slednjega, z B' , se krožni tok sklene. Kakor se sklene v obliki II s P kot z zgolj ponovnim pojavom produktivnega kapitala, se sklene tu z B' kot ponovnim pojavom blagovnega kapitala; kakor mora v obliki II kapital v svoji sklepni podobi P znova pričeti proces kot produkcijski proces, se mora s ponovnim nastopom industrijskega kapitala, v obliki blagovnega kapitala, pričeti krožni tok tu znova s cirkulacijsko fazo $B' - D'$. Obedve obliki krožnega toka sta nedokončani, ker se ne skleneta z D' , s povečano, nazaj v *denar* spremenjeno vrednostjo kapitala. Obedve se morata torej nadaljevati, zaradi česar vključujeta reprodukcijo. Celotni krožni tok v obliki III je $B' \dots B'$.

To, kar razlikuje tretjo obliko od obeh prvih, je dejstvo, da nastopa samo v tem krožnem toku kot izhodiščna točka povečana vrednost kapitala, ne pa prvotna kapital-ska vrednost, ki se mora šele povečati. B' kot kapital-sko razmerje je tu izhodišče in kot tak določilno vpliva na celotni krožni tok, ker vključuje tako krožni tok vrednosti kapitala kakor tudi krožni tok presežne vrednosti že v svoji prvi fazi in ker se mora presežna vrednost v enem delu potrošiti kot dohodek, opraviti cirkulacijo $b - d - b$, v drugem pa delovati kot element akumulacije kapitala, če že ne v vsakem posameznem krožnem toku, pa vsaj v njihovem povprečju.

Oblika $B' \dots B'$ predpostavlja konsumpcijo celotnega blagovnega produkta kot pogoj za normalen potek krožnega toka kapitala. Individualna delavčeva konsumpcija in

individualna konsumpcija neakumuliranega dela presežnega produkta obsegata celotno individualno konsumpcijo. Konsumpcija spada torej v celoti — kot individualna in kot produktivna konsumpcija — v krožni tok B' kot pogoj. Produktivno konsumpcijo (v katero spada po svoji naravi tudi delavčeva individualna konsumpcija, ker je znotraj določenih meja delovna sila stalni produkt delavčeve individualne konsumpcije) opravi vsak posamezni kapital sam. Individualno konsumpcijo — razen kolikor je nujna za obstoj posameznega kapitalista — predpostavljamo samo kot družbeni akt, nikakor ne kot akt posameznega kapitalista.

V oblikah I in II se kaže celotno gibanje kot gibanje založene vrednosti kapitala. V obliki III tvori izhodišče kapital v povečani vrednosti v podobi celotnega blagovnega produkta in ima obliko kapitala v gibanju, blagovnega kapitala. Šele ko se spremeni v denar, se razcepi to gibanje v gibanje kapitala in gibanje dohodka. V tej obliki je vključena v krožni tok kapitala tako razdelitev celotnega družbenega produkta kakor tudi posebna razdelitev produkta vsakega posameznega blagovnega kapitala na individualni konsumpcijski sklad na eni strani in na reprodukcijskega na drugi.

D...D' vključuje možnost, da se krožni tok razširi v skladu z velikostjo d, ki vstopi v obnovljeni krožni tok.

V P...P lahko začne P novi krožni tok z isto, lahko tudi z manjšo vrednostjo, pa vendar pomeni reprodukcijo v razširjenem obsegu; na primer, če se zaradi povečane produktivnosti dela pocenijo blagovni elementi. Obratno pomeni lahko v nasprotnem primeru, če se na primer produkcijski elementi podražijo, po vrednosti narastli produktivni kapital reprodukcijo v tvarno zoženem obsegu. Isto velja za B'...B'.

V B'...B' je kapital v blagovni obliki predpostavka produkcije; v tem krožnem toku se vrne znova kot predpostavka v drugem B. Če ta B še ni produciran znova ali reproduciran, se krožni tok zaustavi; ta B se mora reproducirati, večinoma kot B' kakega drugega industrijskega kapitala.

V tem krožnem toku je B' izhodiščna, prehodna in sklepna točka gibanja; vedno je prisoten. Je trajen pogoj reprodukcijskega procesa.

B' ... B' se razlikuje od oblik I in II zaradi nekega drugega momenta. Vsem trem krožnim tokom je skupno to, da je oblika, v kateri začne kapital svoj proces krožnega toka, hkrati tudi oblika, v kateri ga sklene, in tako se znajde vnovič v začetni obliki, v kateri znova odpre isti krožni tok. Začetna oblika D, P, B' je vedno oblika, v kateri se založi vrednost kapitala (v III s presežno vrednostjo, ki ji je prirastla), torej z vidika krožnega toka prvotna oblika; sklepna oblika D', P, B' je vsakokrat spremenjena oblika funkcionalne oblike, ki je v krožnem toku pred njo, ki pa ni prvotna oblika.

Tako je D' v I spremenjena oblika B', sklepni P v II spremenjena oblika D (tako v I kot v II se doseže ta sprememba z navadnim postopkom blagovne cirkulacije, s formalno menjavo mesta med blagom in denarjem); v III je B' spremenjena oblika P, produktivnega kapitala. Toda tu v III se, prvič, sprememba ne nanaša samo na funkcionalno obliko kapitala, ampak tudi na velikost njegove vrednosti; drugič pa sprememba ni rezultat zgolj menjave mesta, katera pripada procesu menjave, ampak resnične spremembe, ki jo doživita uporabna oblika in vrednost blagovnih sestavin produktivnega kapitala v produkcijskem procesu.

Oblika začetne skrajne točke D, P, B' je izhodišče vsakega ustreznega krožnega toka I, II, III; obliko, ki se ponovi v sklepni skrajni točki, poraja in torej določa zaporedje metamorfoz samega krožnega toka. B' kot sklepna točka posameznega industrijskega krožnega toka kapitala predpostavlja samo obliko P, katera ne pripada cirkulaciji istega industrijskega kapitala, ki jo je produciral. D' kot sklepna točka v I, kot spremenjena oblika B' (B' — D'), predpostavlja D v rokah kupca, kakor da obstaja izven krožnega toka D...D' in pride vanj s prodajo B' ter postane njegova sklepna oblika. Enako predpostavlja sklepni P v II Ds in Ps (B) kot nekaj, kar obstaja izven njega in

kar se mu pripoji z $D - B$ kot sklepna oblika. Če odmislimo sklepno skrajno točko, pa vendar ne predpostavlja niti krožni tok individualnega denarnega kapitala obstoja denarnega kapitala nasploh niti krožni tok individualnega produktivnega kapitala obstoja produktivnega kapitala v njegovem krožnem toku. V I je lahko D prvi denarni kapital, v II je lahko P prvi produktivni kapital, ki nastopi na odru zgodovine; v III

$$\cdot \left\{ \begin{array}{l} B - \\ - D' \\ b - \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} D - B \left\langle \begin{array}{l} D_s \\ P_s \end{array} \right. \dots P \dots B' \\ d - b \end{array} \right.$$

pa je predpostavljen B dvakrat zunaj krožnega toka. Enkrat v krožnem toku $B' - D' - B \left\langle \begin{array}{l} D_s \\ P_s \end{array} \right.$. Kolikor sestoji iz P_s , je ta B blago v rokah prodajalca; če je produkt kapitalističnega produkcijskega procesa, pa je tudi blagovni kapital; toda tudi če ni, nastopa kot blagovni kapital v rokah trgovca. Drugič v drugem b, v $b - d - b$, ki mora prav tako obstajati kot blago, da ga je mogoče kupiti. Na vsak način sta D_s in P_s , če sta blagovni kapital ali pa ne, prav tako blago, kakor je B' , in se obnašata drug nasproti drugemu kot blago. Isto velja za drugi b v $b - d - b$. Kolikor je torej $B' = B (D_s + P_s)$, sestoji iz blaga in se mora v cirkulaciji nadomestiti z enakim blagom; kakor se mora tudi v $b - d - b$ drugi b nadomestiti v cirkulaciji z drugim enakim blagom.

Razen tega mora biti, kjer prevladuje kapitalistični produkcijski način, vsako blago v rokah prodajalca blagovni kapital. To je tudi v rokah trgovca ali pa postane v njegovih rokah, če še ni bilo. Ali pa mora biti — kakor na primer uvoženi predmeti — takšno blago, ki nadomesti prvotni blagovni kapital, ki mu da torej le drugo obliko obstoja.

Blagovni elementi D_s in P_s , iz katerih sestoji produktivni kapital P, nimajo kot eksistenčne oblike P iste podobe kakor na različnih blagovnih trgih, od koder so zbrani.

Zdaj so združeni in v svoji združitvi lahko delujejo kot produktivni kapital.

To, da nastopa B kot predpostavka B znotraj samega krožnega toka samó v tej obliki III, izvira iz dejstva, da je izhodišče kapital v blagovni obliki. Krožni tok se prične s pretvorbo B' (kolikor deluje kot vrednost kapitala, bodisi že povečana ali nepovečana s presežno vrednostjo) v blago, ki tvori njegove produkcijske elemente. Ta pretvorba pa obsega ves proces cirkulacije: $B - D - B (= D_s + P_s)$ in je njegov rezultat. Tu stoji torej B na obeh skrajnih točkah; druga skrajna točka, ki dobi svojo obliko B s posredovanjem $D - B$ od zunaj, z blagovnega trga, pa ni zadnja skrajna točka krožnega toka, ampak le prvih dveh njegovih stadijev, ki vključujeta cirkulacijski proces. Njegov rezultat je P, ki prične potem delovati, produkcijski proces. Šele kot njegov rezultat, torej ne kot rezultat cirkulacijskega procesa, nastopa B' kot zaključek krožnega toka in v isti obliki kot začetna skrajna točka B'. V nasprotju s tem sta sklepni skrajni točki D' in P v $D \dots D'$, $P \dots P$ neposredna rezultata cirkulacijskega procesa. Tu se torej predpostavlja, da sta prvič D', drugič P v drugih rokah samo na koncu. Dokler poteka krožni tok med skrajnima točkama, se niti D (v prvem primeru) niti P (v drugem) — obstoj D kot tujega denarja, P kot tujega produkcijskega procesa — ne pojavlja kot predpostavka teh krožnih tokov. B'...B' pa predpostavlja nasprotno temu $B (= D_s + P_s)$ kot tuje blago v tujih rokah, ki ga uvodni cirkulacijski proces pritegne v krožni tok in spremeni v produktivni kapital; kot rezultat njegovega delovanja postane B' spet sklepna oblika krožnega toka.

Prav zato, ker predpostavlja krožni tok B'...B' v svojem poteku drug industrijski kapital v obliki B ($= D_s + P_s$) (P_s pa vključuje raznovrstne druge kapitale, v našem primeru npr. stroje, premog, olje itd.), napeljuje sam po sebi, da vidimo v njem ne le *splošno* obliko krožnega toka, to se pravi družbeno obliko, v kateri lahko motrimo vsak posamezni industrijski kapital (razen pri njegovi prvi naložbi), zato ne le obliko gibanja, ki je skupna vsem posameznim

industrijskim kapitalom, ampak hkrati obliko gibanja vsote posameznih kapitalov, torej vsega kapitala kapitalističnega razreda, gibanje, v katerem nastopa vsak posamezni industrijski kapital kot delno gibanje, ki se z drugimi prepleta in je od njih odvisno. Če opazujemo na primer celotni letni blagovni produkt kake dežele in razčlenjujemo gibanje, s katerim nadomešča del celotnega blagovnega produkta produktivni kapital v vseh posameznih podjetjih, drugi del pa prehaja v individualno konsumpcijo različnih razredov, opazujemo $B' \dots B'$ kot obliko gibanja tako družbenega kapitala kakor tudi presežne vrednosti oziroma presežnega produkta, ki ga ustvarja. To, da je družbeni kapital enak vsoti posameznih kapitalov (vštevši delniški kapital oziroma državni kapital, kolikor uporabljajo vlade produktivno mezdno delo v rudnikih, na železnicah itd., kolikor delujejo kot industrijski kapitalisti) in da je celotno gibanje družbenega kapitala enako algebrajski vsoti gibanj posameznih kapitalov, nikakor ne izključuje, da kaže to gibanje združenih posameznih kapitalov drugačne pojave kakor isto gibanje, če ga gledamo z vidika enega dela celotnega gibanja družbenega kapitala, torej v njegovi povezanosti z gibanji njegovih drugih delov, in da hkrati rešuje vprašanja, ki se morajo šteti pri proučevanju krožnega toka posameznega individualnega kapitala za rešena, namesto da bi odgovarjalo nanja.

$B' \dots B'$ je edini krožni tok, v katerem je prvotno založena vrednost kapitala samo del skrajne točke, ki pričenja gibanje, in v katerem se najavlja zato gibanje že vnaprej kot totalno gibanje industrijskega kapitala; tako tistega dela produkta, ki nadomesti produktivni kapital, kakor onega, ki pomeni presežni produkt in ki se v povprečju potroši deloma kot dohodek, deloma pa mora služiti za element akumulacije. Kolikor je vključena v ta krožni tok potrošnja presežne vrednosti kot dohodek, toliko je vključena vanj tudi individualna potrošnja. Ta pa je vključena tudi še zato, ker obstaja izhodiščna točka B, blago, kot tak ali drugačen uporaben predmet; vsak kapitalistično producirani predmet pa je blagovni kapital, najsi ga določa nje-

gova uporabna podoba za produktivno ali za osebno potrošnjo ali za obe. $D \dots D'$ kaže samo na vrednostno plat, na povečanje vrednosti založene vrednosti kapitala kot smoter vsega procesa; $P \dots P$ (P') na produkcijski proces kapitala kot reprodukcijski proces z nespremenjeno ali naraščajočo velikostjo produktivnega kapitala (akumulacija); $B' \dots B'$, ki se že v svoji začetni skrajni točki najavlja kot tvorba kapitalistične blagovne produkcije, že prav od začetka obsega produktivno in osebno konsumpcijo; produktivna konsumpcija z večanjem vrednosti, ki ga vključuje, nastopa le kot veja njegovega gibanja. Končno nakazuje dejstvo, da ima B' lahko uporabno obliko, ki ne more vnovič vstopiti v noben produkcijski proces, da morajo zavzeti različni sestavni deli B' , ki jih izražajo deli produkta, različno mesto glede na to, ali je $B' \dots B'$ oblika gibanja celotnega družbenega kapitala ali pa samostojno gibanje posameznega industrijskega kapitala. Vse te njegove posebnosti kažejo, da je ta krožni tok dosti več kakor osamljen krožni tok posameznega kapitala.

V podobi $B' \dots B'$ nastopa gibanje blagovnega kapitala, se pravi kapitalistično produciranega celotnega produkta, tako kot predpostavka samostojnega krožnega toka posameznega kapitala kakor tudi kot njegova posledica. Če hočemo torej razumeti to podobo v njeni posebnosti, ni več dovolj zadovoljiti se z ugotovitvijo, da sta metamorfozi $B' - D'$ in $D - B$ po eni strani funkcionalno določena odseka metamorfoze kapitala, po drugi strani pa člena splošne blagovne cirkulacije. Nujno postane pojasniti prepletanje metamorfoz enega individualnega kapitala z metamorfozami drugih individualnih kapitalov in s tistim delom skupnega produkta, ki je namenjen osebni potrošnji. Zaradi tega jemljemo pri analizi krožnega toka posameznega industrijskega kapitala za podlago predvsem prvi dve obliki.

Kot oblika posameznega kapitala nastopa krožni tok $B' - B'$ na primer v poljedelstvu, kjer računajo od žetve do žetve. Podoba II izhaja torej iz setve, podoba III pa iz žetve ali, kakor pravijo fiziokrati, prvi iz avances [predujmov], drugi pa iz reprises [izkupičkov]. Gibanje vredno-

sti kapitala nastopa v III že od početka le kot del gibanja splošne količine produktov, medtem ko je v I in II gibanje B' le moment v gibanju posameznega kapitala.

V podobi III je vse blago, ki se nahaja na trgu, stalna predpostavka produkcijskega in reprodukcijkega procesa. Če gledamo na ta lik kot ustaljen, se zaradi tega zdi, kakor da bi vsi elementi produkcijskega procesa izhajali iz blagovne cirkulacije in obstajali samo iz blaga. To enostransko pojmovanje spregleduje elemente produkcijskega procesa, ki niso odvisni od blagovnih elementov.

Ker je v B'...B' izhodiščna točka celotni produkt (celotna vrednost), se v njem pokaže (zunanjo trgovino pri tem izvzemamo), da lahko poteka pri sicer nespremenjeni produktivnosti reprodukcija v razširjenem obsegu samo, če tisti del presežnega produkta, ki naj se kapitalizira, že vsebuje stvarne elemente dodatnega produktivnega kapitala; če se torej v primeru, da služi produkcija enega leta za izhodišče produkcije naslednjega, ali v primeru, da je mogoče opraviti to hkrati s procesom enostavne reprodukcije v teku istega leta, presežni produkt takoj producira v obliki, ki mu omogoča, da deluje kot dodatni kapital. Povečana produktivnost lahko pomnoži samo snovnost kapitala; ne poveča pa njene vrednosti; ustvarja pa s tem dodatne tvarine za večanje vrednosti.

B'...B' je podlaga Quesnayevega Tableau économique; dejstvo, da je v nasprotju z D...D' (obliko, ki se je izključno drži merkantilistični sistem) izbral to obliko in ne P...P, kaže na njegov ostri in pravilni občutek.

Četrto poglavje

TRIJE LIKI PROCESA KROŽNEGA TOKA

Če označimo s Ck celotni proces cirkulacije, lahko prikažemo tri like takole:

- I. $D - B \dots P \dots B' - D'$
- II. $P \dots Ck \dots P$
- III. $Ck \dots P (B')$

Če pogledamo vse tri oblike skupaj, se pokažejo vse predpostavke procesa za njegov rezultat, za predpostavko, ki jo ustvarja sam. Vsaka točka se pokaže za izhodiščno, prehodno in povratno. Celotni proces se pokaže kot enotnost produkcijskega in cirkulacijskega procesa; produkcijski proces postane posredovalec cirkulacijskega, in narobe.

Vsem trem krožnim tokom je skupno, da je povečanje vrednosti določilni smoter, gonilni motiv vseh. V I izraža to oblika. Oblika II se začne s P, procesom večanja vrednosti samim. V III se prične krožni tok s povečano vrednostjo in se sklene z novo povečano vrednostjo, celo če se gibanje ponovi v nespremenjenem obsegu.

Kolikor je $B - D$ za kupca $D - B$ in $D - B$ za prodajalca $B - D$, je cirkulacija kapitala zgolj navadna blagovna metamorfoza in veljajo v zvezi z njo razloženi zakoni o količini krožečega denarja (I. knjiga, 3. poglavje, 2). Če pa se ne držimo te formalne plati, ampak raziščemo stvarno povezanost metamorfoz različnih posameznih kapitalov, dejansko torej povezanost krožnih tokov posameznih kapitalov kot delnih gibanj reprodukcijskega procesa celotnega

družbenega kapitala, pa ga ne moremo pojasniti z enostavno menjavo oblik denarja in blaga.

V krogu, ki se nenehno vrti, je vsaka točka hkrati izhodiščna in povratna. Če vrtenje prekinemo, ni več vsaka izhodiščna točka tudi povratna. Tako smo videli ne le, da vsak posebni krožni tok (implicite) predpostavlja drugega, ampak tudi, da vključuje ponovitev krožnega toka v eni obliki pot krožnega toka v drugih oblikah. Tako se pokaže vsa razlika kot izključno formalna ali tudi kot izključno subjektivna, takšna, ki obstaja samo za opazovalca.

Kolikor opazujemo vsakega teh krožnih tokov kot posebno obliko gibanja, v katerem so različni individualni industrijski kapitali, obstaja tudi ta različnost vedno le kot individualna. V resnici pa je vsak posamezni industrijski kapital hkrati v vseh treh krožnih tokih. Vsi trije krožni toki, reprodukcijske oblike treh podob kapitala, potekajo neprekinjeno drug poleg drugega. Del vrednosti kapitala, na primer, ki deluje sedaj kot blagovni kapital, se spremeni v denarni kapital, istočasno pa vstopi drug del iz produkcijskega procesa v cirkulacijo kot nov blagovni kapital. Tako se krožna oblika B'... B' nikoli ne pretrga; prav tako ne drugi dve obliki. Reprodukcijski kapital v vsaki od njegovih oblik in v vsakem njegovem stadiju je prav tako neprekinjena kakor metamorfoza teh oblik in zaporedni pretek skozi tri stadije. Tu je torej celotni krožni tok dejanska enotnost njegovih treh oblik.

V naši raziskavi smo predpostavljali, da nastopa vrednost kapitala v svoji celotni velikosti vsa bodisi kot denarni kapital, bodisi kot produktivni kapital, bodisi kot blagovni kapital. Tako smo npr. imeli 422 f. št. najprej v celoti kot denarni kapital, potem v vsem svojem obsegu spremenjene v produktivni kapital, nazadnje pa kot blagovni kapital: prejo v vrednosti 500 f. št. (od tega 78 f. št. presežna vrednost). Tu je prav toliko prekinitev, kolikor je različnih stadijev. Dokler na primer ostane 422 f. št. v denarni obliki, se pravi, dokler niso opravljeni nakupi $D - B$ ($D_s + P_s$), obstaja in deluje celotni kapital samo kot denarni kapital. Kakor hitro se spremeni v produktivni kapital, ne deluje

niti kot denarni niti kot blagovni. Njegov celotni proces cirkulacije se prekine, prav tako kakor se prekine po drugi strani njegov celotni produkcijski proces, če deluje v enem od obeh cirkulacijskih stadijev bodisi kot D ali kot B'. Tako krožni tok P...P torej ne bi pomenil samo občasne obnovitve produktivnega kapitala, ampak prav tako prekinitev njegovega delovanja, produkcijskega procesa, vse dotlej, dokler ne bi bil opravljen cirkulacijski proces; namesto neprekinjeno bi potekala produkcija sunkoma in se obnavljala le po naključno dolgih časovnih obdobjih, odvisnih od tega, ali se dokončata oba stadija cirkulacijskega procesa hitreje ali počasneje. Tako je na primer pri kitajskem rokodelcu, ki dela le za zasebne odjemalce: njegov produkcijski proces se prekine, dokler ne dobi novega naročila.

V resnici velja to za vsak posamezni del kapitala v gibanju; vsi deli kapitala po vrsti opravijo to gibanje. Vzemimo, da je tedenski produkt kakega predilca 10.000 funtov preje. Teh 10.000 funtov preje v celoti izstopi iz produkcijske sfere v cirkulacijsko; v njih vsebovana vrednost kapitala se mora v celoti spremeniti v denarni kapital, in dokler ostane v obliki denarnega kapitala, ne more znova vstopiti v produkcijski proces; poprej mora v cirkulacijo in se spremeniti nazaj v elemente produktivnega kapitala Ds + Ps. Krožni tok kapitala je neprestano prekinjanje, zapuščanje enega stadija, vstopanje v naslednjega; odlaganje ene oblike, bivanje v drugi; vsak teh stadijev je ne le pogoj naslednjega, ampak ga tudi izključuje.

Vendar je neprekinjenost kljub temu značilna za kapitalistično produkcijo. Čeravno je ne more doseči vedno in brezpogojno, jo omogoča njena tehnična podlaga. Poglejmo torej, kako poteka zadeva v resničnosti. Medtem ko stopa na primer 10.000 funtov preje kot blagovni kapital na trg in se spreminja v denar (bodi to plačilno ali kupno sredstvo ali celo le računski denar), stopa na njihovo mesto v produkcijskem procesu nov bombaž, premog ipd., se je torej že povrnil iz denarne in blagovne oblike v obliko produktivnega kapitala in pričenja kot tak svojo funkcijo. Vtem

ko se prvih 10.000 funtov preje spreminja v denar, opravlja prejšnjih 10.000 funtov preje že drugi stadij svoje cirkulacije in se spreminja iz denarja nazaj v elemente produktivnega kapitala. Vsi deli kapitala opravijo proces krožnega toka po vrsti, so hkrati v različnih njegovih stadijih. Tako je industrijski kapital v svojem nepretrganem krožnem toku istočasno v vseh svojih stadijih in njim ustreznih različnih funkcijskih oblikah. Za del, ki se prvič spreminja iz blagovnega kapitala v denar, se krožni tok $B' \dots B'$ pričinja, medtem ko je za industrijski kapital kot giblivo celoto krožni tok $B' \dots B'$ že opravljen. Z eno roko se denar zalaga, z drugo sprejema; začetek krožnega toka $D \dots D'$ na eni točki je hkrati njegova vrnitev na drugi. Isto velja za produktivni kapital.

Dejanski krožni tok industrijskega kapitala v svoji nepretrganosti torej ni samo enotnost cirkulacijskega in produkcijskega procesa, ampak tudi enotnost vseh treh njegovih krožnih tokov. Ta pa more biti takšna enotnost samo, če lahko preteče vsak različni del kapitala zaporedoma drugo drugi sledeče si faze krožnega toka, če lahko preide iz ene faze, ene funkcijske oblike v drugo, če je torej industrijski kapital kot celota teh delov istočasno v različnih fazah in funkcijah in tako istočasno opisuje vse tri krožne toke. Vsak del lahko tu zaporedoma sledi drugemu zaradi sočasnega obstoja vseh delov drugega ob drugem, se pravi zaradi delitve kapitala. Tako je v razčlenjenem tovarniškem sistemu produkt prav tako nenehno na različnih stopnjah procesa svojega tvorjenja kakor pri prehajanju iz ene produkcijske faze v drugo. Ker ima posamezni industrijski kapital določeno velikost, ki je odvisna od kapitalistovih sredstev in ki ima za vsako industrijsko panogo neki minimalen obseg, se mora deliti v določenih sorazmerjih. Velikost razpoložljivega kapitala določa obseg produkcijskega procesa, ta določa obseg blagovnega in denarnega kapitala, kolikor delujeta poleg produkcijskega procesa. Sočasni obstoj, od katerega je odvisna nepretrganost produkcije, pa je mogoč le s takšnim gibanjem delov kapitala, v katerem drug za drugim opišejo različne

stadije. Sočasni obstoj sam je le rezultat zaporednosti. Če se npr. zaustavi $B' - D'$ enega dela, če se blago ne more prodati, tedaj se krožni tok tega dela pretrga in njegova produkcijska sredstva se ne nadomeste; naslednji deli, ki prihajajo kot B' iz produkcijskega procesa, vidijo, da so jim zaprli njihovi predniki menjavo njihove funkcije. Če to traja nekaj časa, se produkcija skrči in ves proces se zaustavi. Vsak zastoj v zaporednosti spravi v nered sočasni obstoj, vsak zastoj v enem stadiju povzroči večji ali manjši zastoj v celotnem krožnem toku ne samo zastalega dela kapitala, ampak tudi celotnega individualnega kapitala.

Naslednja oblika, v kateri se pokaže proces, je oblika zaporedja faz: prehod kapitala v novo fazo je mogoč samo, če zapusti prejšnjo. Zato tudi ima vsak poseben krožni tok eno od funkcijskih oblik kapitala za izhodiščno in povratno točko. Na drugi strani je celotni proces dejansko enota treh krožnih tokov, ki so tiste različne oblike, v katerih se izraža nepretrganost procesa. Za vsako od funkcijskih oblik kapitala je celotni krožni tok njen poseben krožni tok; pri tem je nepretrganost celotnega procesa odvisna od vsakega teh krožnih tokov: krožni tok ene funkcionalne oblike omogoča krožni tok druge. Nujni pogoj celotnega produkcijskega procesa, zlasti družbenega kapitala, je, da je hkrati reprodukcijski proces in zato tudi krožni tok vsakega od njegovih momentov. Različni deli kapitala gredo postopoma skozi različne stadije in funkcijske oblike. Čeprav je v njej vsak čas drug del kapitala, opravlja tako vsaka funkcijska oblika svoj lastni krožni tok hkrati z drugimi. Del kapitala, vendar neprenehoma menjujoč se, neprenehoma reproduciran, obstaja kot blagovni kapital, ki se spreminja v denar; drugi del kot denarni kapital, ki se spreminja v produktivnega; tretji kot produktivni kapital, ki se spreminja v blagovnega. Krožni tok celotnega kapitala prav preko teh treh faz omogoča trajno pričujočnost vseh treh oblik.

Kot celota obstaja zato kapital sočasno v vseh svojih različnih fazah, razporejenih druga poleg druge. Vsak del pa nenehno prehaja po vrsti iz ene faze, ene funkcijske

oblike v drugo, deluje tako po vrsti v vseh. Tako so oblike tekoče oblike, katerih zaporednost posreduje njihovo istočasnost. Vsaka oblika sledi drugi in gre pred njo, tako da je odvisna vrnitev vsakega dela kapitala v kako obliko od vrnitve drugega dela v drugo obliko. Vsak del opisuje nenehoma svoj lastni tok; vendar je v tej obliki vedno drug del kapitala; ti posebni obtoki pa so le istočasni in zaporedni členi celotnega poteka.

Nepretrganost celotnega procesa uresničuje ob zgoraj opisanem prekinjanju samo enotnost vseh treh krožnih tokov. Celotni družbeni kapital je vedno nepretrgan, njegov proces pa je vedno enotnost vseh treh krožnih tokov.

Pri individualnih kapitalih se reprodukcija tu pa tam bolj ali manj prekine. Prvič so pogosto količine vrednosti v različnih obdobjih razdeljene v neenakih delih na različne stadije in funkcijske oblike. Drugič se lahko porazdelijo ti deli različno skladno z naravo blaga, ki naj se producira, torej v skladu s posebnim produkcijskim področjem, v katerem je naložen kapital. Tretjič se neprekinjenost lahko bolj ali manj pretrga v produkcijskih panogah, ki so odvisne od letnega časa, bodisi zaradi naravnih pogojev (poljedelstvo, lov na sledi ipd.) ali pa zaradi konvencionalnih okoliščin, kakor pri tako imenovanih sezonskih delih. Najbolj redno in najbolj enakomerno poteka proces v tovarni in v rudarstvu. Vendar pa ne povzroča ta različnost produkcijskih panog nobene razlike v splošnih oblikah procesa krožnega toka.

Kot vrednost, ki se povečuje, kapital ne vključuje le razrednih odnosov, določenega družbenega značaja, ki temelji na obstoju dela kot mezdnega dela. Je gibanje, proces krožnega toka preko različnih stadijev, ki vključuje sam spet tri različne oblike procesa krožnega toka. Zato ga je mogoče razumeti le kot gibanje in ne kot mirujočo stvar. Tisti, ki vidijo v osamosvojitvi vrednosti zgolj abstrakcijo, pozabljajo, da je gibanje industrijskega kapitala ta abstrakcija in actu. Vrednost gre tu skozi različne oblike, različna gibanja, v katerih se ohranja in obenem povečuje. Ker imamo tu opravka predvsem z obliko gibanja, nam ne

gre za prevrate, ki jih lahko pretrpi vrednost kapitala v procesu svojega krožnega toka; jasno pa je, da lahko kljub vsem prevratom v vrednosti obstaja in se nadaljuje kapitalistična produkcija le tako dolgo, dokler se vrednost kapitala povečuje, se pravi, dokler opisuje proces svojega kroženja kot osamosvojena vrednost, dokler je torej mogoče prevrate v vrednosti na tak ali drugačen način premagovati in izravnati. Gibanja kapitala se kažejo kot dejanja posameznega industrijskega kapitalista, ker deluje kot kupec blaga in dela, prodajalec blaga in produktivni kapitalist, ker torej s svojo dejavnostjo poganja krožni tok. Če pride do prevrata v vrednosti družbenega kapitala, se lahko zgodi, da mu njegov individualni kapital podleže in da propade, ker ne more izpolniti pogojev tega gibanja vrednosti. Čim ostrejši in pogostnejši postajajo prevrati v vrednosti, tem bolj se uveljavlja nasproti predvidevanju in preračunanosti posameznih kapitalistov avtomatično gibanje osamosvojene vrednosti, ki deluje s silo elementarnega naravnega procesa, tem bolj podlega tok normalne produkcije nenormalni špekulaciji, tem večja postane nevarnost za obstoj posameznih kapitalov. Ti občasni prevrati potrjujejo torej prav tisto, kar naj bi baje ovrgli; da se vrednost kot kapital osamosvoji in da gibanje kapitala to osamosvojitve ohranja in zaostruje.

V tem zaporedju metamorfoz delujočega kapitala se nenehno primerja velikost vrednosti kapitala, ki se v krožnem toku spreminja, s prvotno vrednostjo. Če se začne vrednost osamosvajati nasproti sili, ki ustvarja vrednost, delovni sili, z aktom $D - D_s$ (nakupom delovne sile), med produkcijskim procesom pa se z izkoriščanjem delovne sile izvede, se v krožnem toku, v katerem so denar, blago, produkcijski elementi le izmenične oblike delujoče vrednosti kapitala in se primerja pretekla velikost vrednosti kapitala z njegovo sedanjo spremenjeno vrednostjo, vrednost nič več ne osamosvaja.

»Vrednost,« ugovarja Bailey proti pojmu osamosvojene vrednosti kot značilnosti kapitalističnega produkcijskega načina, ki ga šteje za iluzijo nekih ekonomistov, »vrednost

je razmerje med istočasno obstoječimi dobrinami, ker je mogoče samo takšne med seboj menjavati.« To pravi Bailey proti primerjanju blagovnih vrednosti v različnih časovnih obdobjih, ki pomeni, brž ko poznamo vrednost denarja za vsako obdobje, samo primerjanje porabe dela, ki je potrebna za produkcijo iste vrste blaga v različnih obdobjih. To izvira iz njegovega splošnega zmotnega mišljenja, po katerem je menjalna vrednost isto kot vrednost, oblika vrednosti vrednost sama, zaradi česar blagovnih vrednosti ni mogoče primerjati, kakor hitro ne delujejo več aktivno kot menjalne vrednosti, kakor hitro se torej ne morejo resnično menjavati med seboj. Niti najmanj ne slutiti, da deluje vrednost kot vrednost kapitala ali kot kapital le, če se v različnih fazah svojega krožnega toka, ki nikakor niso istočasne, ampak slede druga drugi, prav nič ne spreminja in se primerja s seboj samo.

Če hočemo proučevati obrazec krožnega toka v vsej jasnosti, ni dovolj predpostavljati, da se prodaja blago po svoji vrednosti, ampak je treba dodati, da se to dogaja pri sicer neizpremenjenih okoliščinah. Vzemimo za primer obliko $P \dots P$, ne glede na tehnične prevrate za časa produkcijskega procesa, ki lahko razvrednotijo produktivni kapital določenega procesa, in prav tako ne glede na vsak vzvratni učinek, ki ga ima lahko sprememba vrednostnih elementov produktivnega kapitala na vrednost obstoječega blagovnega kapitala, katera se lahko poveča ali zmanjša, če je blago v zalogi. Recimo, da se proda B' , 10.000 funtov preje, po svoji vrednosti 500 f. št.; 8440 funtov preje = 422 f. št. nadomesti v B' vsebovano vrednost kapitala. Če pa vrednost bombaža, premoga itd. naraste (ker tu ne upoštevamo nihanja cen), teh 422 f. št. lahko ne zadošča, da bi v celoti nadomestili elemente produktivnega kapitala; potreben je dodaten denarni kapital; denarni kapital se veže. In nasprotno, če se te cene znižajo; denarni kapital se sprošča. Popolnoma normalno poteka proces samo, če ostanejo razmerja vrednosti konstantna; dejansko poteka normalno, dokler se motnje v ponavljanju krožnega toka izravnavajo; čim večje so motnje, tem večji denarni kapital mora

imeti industrijski kapitalist, da jih lahko izravna; in ker se z napredkom kapitalistične produkcije povečuje obseg vsakega posameznega produkcijskega procesa in z njim vred minimalna velikost kapitala, ki ga je treba založiti, je to še ena okoliščina, ki spreminja funkcijo industrijskega kapitalista čedalje bolj v monopol velikih denarnih kapitalistov, posameznih ali združenih.

Mimogrede je treba pri tem pripomniti naslednje: če se spremeni vrednost produkcijskih elementov, se pokaže razlika med obliko $D \dots D'$ na eni strani in oblikama $P \dots P'$ ter $B \dots B'$ na drugi.

V $D \dots D'$ kot obrazcu novo naloženega kapitala, ki prvič nastopa kot denarni kapital, bo zaradi znižanja vrednosti produkcijskih sredstev, na primer surovin, pomožnih tvarin itd., potrebno izdati za začetek podjetja nekega obsega manj denarnega kapitala kot pred znižanjem, ker je odvisen obseg produkcijskega procesa (pri nespremenjeni ravni produktivnih sil) od množine in obsega produkcijskih sredstev, ki jih lahko obvlada neka količina delovne sile; ne pa niti od vrednosti teh produkcijskih sredstev niti od vrednosti delovne sile (ta vpliva le na velikost povečanja vrednosti). In obratno. Če se poveča vrednost produkcijskih elementov tistega blaga, ki tvorijo elemente produktivnega kapitala, je potrebno več denarnega kapitala za osnovanje podjetja določene velikosti. V obeh primerih je prizadeta samo količina denarnega kapitala, ki ga je treba naložiti; v prvem je denarnega kapitala preveč, v drugem pa je potreben dodaten denarni kapital, če postavimo, da priraščajo v ustrezni produkcijski panogi novi posamezni industrijski kapitali kakor ponavadi.

Krožna toka $P \dots P$ in $B' \dots B'$ nastopata kot $D \dots D'$ le toliko, kolikor je gibanje P in B' obenem akumulacija, kolikor se torej dodatni d , denar, spreminja v denarni kapital. Če odmislimo to, pa ju sprememba vrednosti prvin produktivnega kapitala prizadene drugače, kot prizadene $D \dots D'$; pri tem zopet odmišljamo vzvratne učinke takšne spremembe vrednosti na sestavne dele kapitala, ki

jih obsega produkcijski proces. Pri tem ni neposredno prizadeta prvotna naložba kapitala, ampak industrijski kapital v svojem reprodukcijskem procesu in ne v svojem prvem krožnem toku; torej $B' \dots B < \frac{D_s}{P_s}$, ponovna pretvorba blagovnega kapitala v njegove produkcijske elemente, kolikor so blago. Pri zmanjšanju vrednosti (oziroma cene) so možni trije primeri: reprodukcijski proces se nadaljuje v istem obsegu; potem se del dotedanjega denarnega kapitala sprosti in denarni kapital se kopiči brez dejanske akumulacije (produkcije v razširjenem obsegu) oziroma spremembe d (presežne vrednosti) v akumulacijski sklad, ki dejansko akumulacijo uvaja in spremlja; ali pa se, če dopuščajo to tehnična razmerja, razširi reprodukcijski obseg v večjem obsegu, kakor bi se sicer; ali pa nastanejo večje zaloge surovin itd.

Nasprotno pri povečanju vrednosti nadomestnih elementov blagovnega kapitala. Reprodukcijski proces se potem ne razvije več v svojem normalnem obsegu (dela se, na primer, krajši čas); ali pa mora vstopiti dodatni denarni kapital, da bi se lahko nadaljevala v svojem dotedanjem obsegu (vezanje denarnega kapitala); ali pa rabi denarni akumulacijski sklad, če ga je kaj, v celoti ali delno namesto za razširitev reprodukcijskega procesa za njegovo obratovanje v prejšnjem obsegu. Tudi to je vezanje denarnega kapitala, le da tu dodatni denarni kapital ne prihaja od zunaj, z denarnega trga, ampak iz sredstev industrijskega kapitala samega.

Pri $P \dots P$ in pri $B' \dots B'$ pa lahko nastopijo spreminjvalne okoliščine. Če ima na primer naš predilec bombaža veliko zalogo bombaža (torej velik del svojega produktivnega kapitala v obliki zaloge bombaža), razvrednoti znižanje cen bombaža del njegovega produktivnega kapitala; če pa se cene zvišajo, se poveča vrednost tega dela njegovega produktivnega kapitala. Če je, po drugi strani, nakopičil velike količine v obliki blagovnega kapitala, na primer v bombažni preji, se z znižanjem bombaža razvrednoti del njegovega blagovnega kapitala, torej nasploh njegovega kapi-

tala, ki se zadržuje v krožnem toku; nasprotno pri zvišanju cen bombaža. Končno v procesu $B' - D - B \leftarrow \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$: če je prišlo do $B' - D$, realizacije blagovnega kapitala, pred spremembo vrednosti elementov B, je prizadet kapital samo na način, ki smo ga opazovali v prvem primeru, namreč v drugem cirkulacijskem aktu $D - B \leftarrow \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$; če pa se je to zgodilo pred izvedbo $B' - D$, povzroči znižanje cene bombaža ob sicer enakih okoliščinah ustrezno znižanje cene preje, zvišanje cene bombaža pa nasprotno zvišanje cene preje. Učinek na različne posamezne kapitale, ki so naloženi v isti produkcijski panogi, je lahko zelo različen glede na različne okoliščine, v katerih se lahko nahajajo. — Sproščanje in vezanje denarnega kapitala lahko izvirata tudi iz razlik v trajanju cirkulacijskega procesa, torej tudi v hitrosti cirkulacije. Vendar spada to v proučevanje obrata. Tu nas zanima samo stvarna razlika, ki se pokaže glede sprememb vrednosti elementov produktivnega kapitala med $D \dots D'$ in obema drugima oblikama procesa krožnega toka.

V odseku cirkulacije $D - B \leftarrow \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix}$ bo v razdobju že razvitega, torej prevladujočega kapitalističnega načina produkcije velik del blaga, iz katerega sestoji P_s , produkcijska sredstva, tuji delujoči blagovni kapital. Z vidika prodajalca pride torej do $B' - D'$, spremembe blagovnega kapitala v denarnega. To pa ne velja brez izjeme. Nasprotno! V procesu svoje cirkulacije, kjer deluje industrijski kapital bodisi kot denar, bodisi kot blago, se križa krožni tok industrijskega kapitala, bodisi kot denarni kapital, bodisi kot blagovni, z blagovno cirkulacijo najrazličnejših družbenih načinov produkcije, kolikor so ti hkrati blagovna produkcija. Najsi je blago produkt na suženjstvu temelječe produkcije. kmetov (Kitajcev, indijskih kmetov), skupnosti (Nizozemska Vzhodna Indija), državne produkcije (kakršna se na temelju podložništva pojavlja v zgodnjih obdobjih ruske zgodovine) ali pol divjih lovskih plemen itd.: kot blago in denar se srečuje z denarjem in blagom, v katerem nastopa

industrijski kapital, in vstopa prav tako v njegov krožni tok kakor v krožni tok presežne vrednosti, ki jo vsebuje blagovni kapital, kolikor se troši kot dohodek; torej v obe veji cirkulacije blagovnega kapitala. Značaj produkcijskega procesa, iz katerega izhaja, je čisto nepomemben: kot blago nastopa na trgu, kot blago prihaja v krožni tok industrijskega kapitala kakor tudi v cirkulacijo presežne vrednosti, ki jo vsebuje. Za cirkulacijski proces industrijskega kapitala je torej značilno, da izvira blago lahko od kjerkoli, da obstoji trg kot svetovni trg. Kar velja glede tujega blaga, velja glede tujega denarja; kakor nastopa nasproti njemu blagovni kapital le kot blago, nastopa ta denar nasproti njemu le kot denar; denar deluje tu kot svetovni denar.

Pri tem pa je treba pripomniti dvoje.

Prvič. Kakor hitro se opravi akt D — Ps, preneha biti blago (Ps) blago in postane eden od načinov eksistence industrijskega kapitala v njegovi funkcijski obliki P, produktivni kapital. S tem pa je zbrisan njegov izvor; obstaja samo še kot oblika obstoja industrijskega kapitala, je v njem utelešeno. Kljub temu pa velja, da ga je treba reproducirati, če naj se nadomesti, in v tej meri je kapitalistični način produkcije odvisen od produkcijskih načinov, ki niso na njegovi razvojni stopnji. Teži pa za tem, da bi spremenil vso produkcijo čimbolj v blagovno produkcijo; glavno njegovo sredstvo, s katerim si pri tem pomaga, je ravno pritegovanje teh produkcijskih načinov v njegov cirkulacijski proces; razvita blagovna produkcija pa pomeni sama po sebi kapitalistično blagovno produkcijo. Nastop industrijskega kapitala pospešuje to spremembo vsepovsod, z njo vred pa tudi spremembo vseh neposrednih producentov v mezdne delavce.

Drugič. Najsi je njegov izvor, družbena oblika produkcijskega procesa, iz katerega izvira, takšen ali drugačen, vedno se srečuje blago, ki prihaja v cirkulacijski proces industrijskega kapitala (sèm spadajo tudi nujne življenjske potrebščine, v katere se spremeni variabilni kapital, ko se za reprodukcijo delovne sile izplača delavcem), z indu-

strijskim kapitalom samim že v obliki blagovnega kapitala, v obliki trgovskega ali trgovskega kapitala; to pa že po svoji naravi obsega blago vseh produkcijskih načinov.

Tako kot predpostavlja kapitalistični produkcijski način velik obseg produkcije, predpostavlja nujno tudi velik obseg prodaje; torej prodajo trgovcu namesto posameznemu konsumentu. Kolikor je ta konsument produktivni konsument, torej industrijski kapitalist, kolikor torej dobavlja industrijski kapital ene produkcijske panoge drugi panogi produkcijska sredstva, imamo tudi (v obliki naročil itd.) neposredno prodajo enega industrijskega kapitalista številnim drugim. V tej meri je vsak industrijski kapitalist neposredni prodajalec, sam svoj trgovec; sicer pa je to tudi pri prodaji trgovcu.

Razvoj kapitalistične produkcije predpostavlja in vedno bolj razvija blagovno trgovino kot funkcijo trgovskega kapitala. Tu pa tam jo zato vzamemo za ponazoritev posameznih strani kapitalističnega procesa cirkulacije; pri njej splošni analizi pa si zamišljamo, da poteka prodaja brez posredovanja trgovca, ker le-to prikriva različne pojave gibanja.

Poglejmo Sismondija, ki prikazuje zadevo nekoliko naivno:

»Trgovina uporablja precejšen kapital, za katerega se na prvi pogled zdi, da ni del kapitala, katerega gibanje smo podrobno orisali. Na prvi pogled se zdi, da nima vrednost sukna, ki je nakopičeno v skladiščih trgovca s suknom, nobene zveze s tistim delom letnega produkta, ki ga dá bogataš revežu kot mezdo zato, da dela. Vendar pa je ta kapital le nadomestil tistega, o katerem smo govorili. Da bi čim jasneje doumeli nastajanje bogastva, smo ga zasledovali od nastanka do konsumpcije. Pri tem se nam je zdel kapital, ki se uporablja na primer v izdelavi sukna, vedno isti; pri zamenjavi za dohodek konsumenta se je razdelil samo na dva dela: eden je bil kot profit dohodek tovarnarja, drugi pa kot mezda dohodek delavcev, ko so izdelovali sukno.

Kmalu pa so odkrili, da je v korist vseh bolje, če se različni deli tega kapitala medsebojno nadomeščajo in če se 100.000 tolarjev, ki zadoščajo za vso cirkulacijo med tovarnarjem in potrošnikom, v enakih delih porazdele med tovarnarja, trgovca na debelo in trgovca na drobno. Prvi je samo s tretjino opravil isti posel, kakor bi ga bil opravil s celoto, ker je našel v trenutku, ko je dokončal svojo produkcijo, kot kupca dosti prej trgovca, kakor bi našel potrošnika. Prav tako se je kapital trgovca na debelo veliko hitreje nadomestil s kapitalom trgovca na drobno... Razlika med vsoto založenih mezd in kupno ceno, ki jo plača zadnji konsument, je dobiček kapitalov. Ker so si razdelili med seboj njihove funkcije in ker je bilo opravljeno delo isto, čeprav so bili zaposleni namesto enega trije ljudje in trije delni kapitali, se razdeli med tovarnarja, trgovca in prodajalca na drobno.« (*»Nouveaux Principes«, I. del., str. 139, 140.*) — »Vsi (trgovci) so posredno sodelovali v produkciji; ker je smisel produkcije poraba, je namreč ni mogoče šteti za dokončano, dokler ne da produkta na razpolago konsumentu.« (Prav tam, str. 137.)

Pri proučevanju splošnih oblik krožnega toka in v vsej tej drugi knjigi nasploh štejemo za denar kovinski denar in izključujemo simbolični denar, vrednostne znake, ki so posebnost samo nekaterih držav, kakor tudi kreditni denar, ki ga še nismo obravnavali. Predvsem je zgodovinski razvoj tak: kreditni denar ne igra nobene ali pa le nepomembno vlogo v prvem razdobju kapitalistične produkcije. Razen tega pa dokazuje nujnost takšnega razvoja teoretično tudi to, da vse, kar so doslej kritičnega povedali o cirkulaciji kreditnega denarja, sili Tooka in druge vedno znovič nazaj k proučevanju, kakšna bi bila stvar, če bi bil obtok izključno kovinski. Ne smemo pa pozabiti, da lahko služi kovani denar tako za kupno sredstvo kakor tudi za plačilno sredstvo. Zaradi poenostavitve ga jemljemo v tej drugi knjigi na splošno le v njegovi prvi funkcionalni obliki.

Kolikor je cirkulacijski proces industrijskega kapitala, ki tvori le del njegovega individualnega procesa krožnega toka, samo zaporedje dogodkov v splošni blagovni cirkula-

ciji sami, odločajo o njem poprej (I. knjiga, 3. poglavje) razloženi splošni zakoni. Ista količina denarja, na primer 500 f. št., spravlja toliko več industrijskih kapitalov (ali tudi posamičnih kapitalov v njihovi obliki blagovnih kapitalov) drugega za drugim v cirkulacijo, kolikor večja je obtočna hitrost denarja, kolikor hitreje gre torej vsak posamezni kapital skozi vrsto svojih blagovnih ali denarnih metamorfoz. Po vrednosti enaka množina kapitala zahteva zategadelj toliko manj denarja za svojo cirkulacijo, kolikor bolj deluje denar kot plačilno sredstvo, kolikor bolj je treba, na primer pri nadomestitvi blagovnega kapitala z njegovimi produkcijskimi sredstvi, plačati samo salda in kolikor krajši so plačilni roki, na primer pri plačilu mezd. Če si mislimo, da so hitrost cirkulacije in vse druge okoliščine nespremenjene, določa po drugi strani količino denarja, ki mora cirkulirati kot denarni kapital, vsota blagovnih cen (cena pomnožena s količino blaga) ali, pri dani množini in vrednosti blaga, vrednost denarja sama.

Toda zakoni splošne cirkulacije blaga veljajo le, kolikor je proces cirkulacije kapitala vrsta enostavnih cirkulacijskih aktov, ne pa, kolikor tvorijo ti funkcionalno določene odseke krožnega toka posameznih industrijskih kapitalov.

Da bi to pojasnili, je najprimerneje pogledati cirkulacijski proces v njegovi nepretrgani povezanosti, kakor nastopa v obeh oblikah:

$$\text{II) } P \dots B' \left\{ \begin{array}{l} B - \\ -D' \\ b - \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} D - B \left\langle \begin{array}{l} D_s \\ P_s \end{array} \dots P (P') \\ d - b \end{array} \right.$$

$$\text{III) } B' \left\{ \begin{array}{l} B - \\ -D' \\ b - \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} D - B \left\langle \begin{array}{l} D_s \\ P_s \end{array} \dots P \dots B' \\ d - b \end{array} \right.$$

Kot vrsta cirkulacijskih aktov kot takih pomeni cirkulacijski proces (bodisi kot $B - D - B$ ali kot $D - B - D$) samo obe nasprotni vrsti blagovnih metamorfoz, vsaka po-

samezna metamorfoza obeh vrst pa vključuje spet nasprotno metamorfozo tujega blaga ali tujega denarja, ki ji stoji nasproti.

Kar je $B-D$ za lastnika blaga, je $D-B$ za kupca; prva metamorfoza blaga v $B-D$ je druga metamorfoza blaga, ki nastopa kot D ; nasprotno v $D-B$. To, kar smo torej povedali o prepletanju metamorfoze blaga v enem stadiju z metamorfozo drugega blaga v drugem stadiju, velja za cirkulacijo kapitala, kolikor nastopa kapitalist kot kupec in prodajalec blaga, torej njegov kapital nasproti tujemu blagu kot denar ali nasproti tujemu denarju kot blago. Ni pa to prepletanje obenem tudi izraz prepletanja metamorfoz kapitalov.

Prvič. $D-B$ (Ps) lahko pomeni, kakor smo videli, preplet metamorfoz različnih posameznih kapitalov. Vzemimo, da se blagovni kapital predilca bombaža preja delno nadomešča s premogom. Del njegovega kapitala ima denarno obliko in se spreminja iz nje v blagovno obliko, medtem ko ima kapital kapitalističnega producenta premoga blagovno obliko in se torej pretvarja v denarno obliko; isti cirkulacijski akt pomeni tu nasprotni metamorfozi dveh industrijskih kapitalov (ki pripadata različnima produkcijskima panogama), torej preplet zaporedja metamorfoz teh kapitalov. Kakor pa smo videli, ni treba, da bi bil Ps , v katerega se spreminja D , blagovni kapital v kategoričnem smislu, se pravi funkcionalna oblika industrijskega kapitala, produkt kakšnega kapitalista. Vedno imamo $D-B$ na eni strani, $B-D$ na drugi, nimamo pa vedno prepleta metamorfoz kapitala. Nadalje, $D-Ds$, nakup delovne sile, nikdar ni preplet metamorfoz kapitala, ker je delovna sila sicer delavčevo blago, kapital pa postane šele, ko jo prodaja kapitalistu. Na drugi strani ni D' v procesu $B'-D'$ nujno spremenjeni blagovni kapital; lahko izvira iz vnovčitve blaga delovna sila (mezda) ali produkta, ki ga je izdelal samostojen delavec, suženj, tlačan ali skupnost.

Drugič. Nikakor pa ne velja, da bi morala imeti funkcionalno določena vloga, ki jo igra vsaka v cirkulacijskem procesu posameznega kapitala nastopajoča metamorfoza,

ustrezno nasprotno metamorfozo v krožnem toku drugega kapitala, ob predpostavki seveda, da je vsa produkcija svetovnega trga kapitalistična. V krožnem toku $P \dots P$ je na primer D' , ki je vnovčeni B' , za kupca lahko le vnovčenje njegove presežne vrednosti (če je blago konsumni predmet);

ali pa lahko vstopi v $D' - B' \left\langle \begin{smallmatrix} D_s \\ P_s \end{smallmatrix} \right.$ (kamor vstopi torej kapital akumuliran) za prodajalca P_s le kot nadomestilo za kapital, ki ga je založil, ali pa celo sploh ne vstopi več v cirkulacijo njegovega kapitala, če se namreč odcepi v potrošnje dohodka.

Iz enostavnih prepletanj metamorfoz blagovne cirkulacije, katerih akti cirkulacije kapitala so enaki kakor akti vsake druge cirkulacije blaga, torej ni mogoče dognati, kako se v procesu cirkulacije medsebojno nadomeščajo — glede na kapital kakor tudi glede na presežno vrednost — različni sestavni deli celotnega družbenega kapitala, pri čemer so posamezni kapitali le njegovi sestavni deli, ki samostojno delujejo. Potreben je drugačen način raziskave. Doslej smo se pri tem zadovoljevali s frazami, ki niso pri podrobnejši analizi nič drugega ko nedoločne predstave, kakršne omogočajo le prepletanja metamorfoz, ki so skupna vsem blagovnim cirkulacijam.

Ena izmed najočitnejših posebnosti procesa krožnega toka industrijskega kapitala, torej tudi kapitalistične produkcije, je okoliščina, da prihajajo po eni strani sestavine produktivnega kapitala z blagovnega trga in da jih je treba na njem trajno obnavljati, kupovati kot blago; da izhaja po drugi strani produkt delovnega procesa iz njega kot blago in da se mora vedno znova prodajati kot blago. Primerjajmo na primer modernega spodnješkotskega zakupnika s staromodnim kontinentalnim malim kmetom. Prvi proda ves svoj produkt in mora zato tudi vse njegove elemente, celo seme, obnoviti z nakupom na trgu, drugi pa porabi večji del svojega produkta neposredno, kupuje in prodaja kolikor mogoče malo, izdeluje orodja, oblačila itd., če le mogoče, sam.

V skladu s tem so postavili naturalno gospodarstvo, denarno gospodarstvo in kreditno gospodarstvo drugo nasproti drugemu kot tri značilne ekonomske oblike gibanja družbene produkcije.

Prvič: te tri oblike niso enakovredne razvojne faze. Tako imenovano kreditno gospodarstvo samo je le oblika denarnega gospodarstva, če upoštevamo, da označujeta oba izraza način, kako je organizirana menjava med producenti. V razviti kapitalistični produkciji je denarno gospodarstvo samo še podlaga kreditnega gospodarstva. Denarno in kreditno gospodarstvo sta tako samo izraza različnih razvojnih stopenj kapitalistične produkcije, nikakor pa nista različni samostojni obliki menjave v primerjavi z naturalnim gospodarstvom. S prav isto upravičenostjo bi lahko kot enakovredne postavili nasproti tema dvema zelo različne oblike naturalnega gospodarstva.

Drugič: ker se pri kategorijah denarno gospodarstvo in kreditno gospodarstvo ne poudarja in podčrtuje kot odločilna razlika gospodarstvo, to je produkcijski proces, ampak gospodarstvu ustrezní način menjave med različnimi produkcijskimi agenti ali producenti, bi morali napraviti isto tudi pri prvi kategoriji. Namesto naturalnega gospodarstva torej menjalno gospodarstvo. Popolnoma zaprto naturalno gospodarstvo, na primer perujska država Inkov, ne bi spadalo v nobeno od teh kategorij.

Tretjič: denarno gospodarstvo je skupno vsaki blagovni produkciji, produkt pa nastopa kot blago v najrazličnejših družbenih produkcijskih organizmih. Kapitalistično produkcijo bi označeval torej samo obseg, v katerem se proizvaja produkt kot trgovinski predmet, kot blago, v katerem morajo torej tudi njegovi lastni tvorni elementi priti v gospodarstvo, iz katerega izhaja, kot trgovinski predmeti, kot blago.

Kapitalistična produkcija je v resnici blagovna produkcija kot splošna oblika produkcije. To pa je le, in postaja čedalje bolj v svojem razvoju, ker se prodaja tu sâmo delo kot blago, ker prodaja delavec delo, se pravi delovanje delovne sile, in sicer, kakor predpostavljamo, po

vrednosti, ki jo določajo njeni reprodukcijski stroški. V obsegu, v katerem postaja delo mezdno delo, postaja producent industrijski kapitalist; zato se pojavi kapitalistična produkcija (torej tudi blagovna produkcija) v vsem svojem obsegu šele, ko je tudi neposredni kmetijski producent mezdni delavec. V odnosu med kapitalistom in meznim delavcem postane denarno razmerje, to je razmerje med kupcem in prodajalcem, razmerje, ki je imanentno sami produkciji. Po svoji osnovi pa temelji to razmerje na družbenem značaju produkcije, ne na načinu menjave; ta izhaja iz onega. Sicer pa ustreza meščanskemu obzorju, kjer so glave polne mešetarnjenja, da ne vidi temeljev načina menjave v ustreznem produkcijskem načinu, ampak obratno.⁷

Kapitalist meče v obliki denarja manjšo vrednost v cirkulacijo, kakor jo iz nje potegne, ker meče v obliki blaga vanjo več vrednosti, kot ji je odvzel v obliki blaga. Kolikor nastopa le kot posebljenje kapitala, kot industrijski kapitalist, je njegova ponudba blagovne vrednosti vedno večja ko njegovo povpraševanje po blagovni vrednosti. Če bi se njegova ponudba in njegovo povpraševanje skladala, bi v tej zvezi pomenilo, da njegov kapital ni povečal svoje vrednosti; ne bi deloval kot produktivni kapital; produktivni kapital bi se spremenil v blagovnega, ki ne bi bil oplojen s presežno vrednostjo; med produkcijskim procesom ne bi izvilkel iz delovne sile v blagovni obliki nobene presežne vrednosti, torej sploh ne bi deloval kot kapital. V resnici mora »prodati dražje, kot je kupil«. To pa se mu posreči le, ker je s pomočjo kapitalističnega produkcijskega procesa spremenil cenejše, manj vredno blago, ki ga je kupil, v več vredno, torej dražje. Ne prodaja dražje, ker bi prodajal preko vrednosti, ampak ker prodaja blago, katerega vrednost je večja kakor vsota vrednosti njegovih produkcijskih sestavin.

Mera, v kateri poveča kapitalist svoj kapital, je tem večja, čim večja je razlika med njegovo ponudbo in njego-

⁷ Do tod rokopis V. — Kar sledi do konca poglavja, je zapisek, najden v zvezku od 1877 do 1878 med izvlečki iz knjig.

vim povpraševanjem, se pravi, čim večji je presežek blagovne vrednosti, ki jo ponuja, nad vrednostjo blaga, po katerem povprašuje. Namesto v njuni skladnosti je njegov cilj čim večja neskladnost, presežek njegove ponudbe nad njegovim povpraševanjem.

Kar velja za posameznega kapitalista, velja tudi za kapitalistični razred.

Kolikor kapitalist samo pooseblja industrijski kapital, obstaja njegovo lastno povpraševanje le iz povpraševanja po produkcijskih sredstvih in delovni sili. Njegovo povpraševanje po P_s , merjeno po njihovi vrednosti, je manjše kakor njegov založeni kapital. Produkcijska sredstva kupuje v manjši vrednosti, kakor znaša vrednost njegovega kapitala, in torej v še veliko manjši, kakor jo ima blagovni kapital, katerega ponuja.

Kar zadeva njegovo povpraševanje po delovni sili, določa njegovo vrednost razmerje njegovega variabilnega kapitala do njegovega celotnega kapitala. Torej je enako $v : C$, zaradi česar je v kapitalistični produkciji sorazmerno vedno manjše kot njegovo povpraševanje po produkcijskih sredstvih. V vedno naraščajoči meri kupuje več P_s kot D_s .

Kolikor zamenjava delavec svojo mezdo po večini za življenjske potrebščine in največ za nujne življenjske potrebščine, je kapitalistovo povpraševanje po delovni sili posredno hkrati povpraševanje po konsumnih sredstvih, ki jih porablja delavski razred. To povpraševanje pa je $= v$ in niti za atom večje (če delavec varčuje s svojo mezdo — tu nujno puščamo vnemar vse kreditne odnose — pomeni to, da del svoje mezde tezavriira in da pro tanto ne nastopa kot povpraševalec, kot kupec). Zgornja meja kapitalistovega povpraševanja je enaka $C = c + v$, njegova ponudba pa je enaka $c + v + pv$. Če je torej sestava njegovega blagovnega kapitala $80c + 20v + 20pv$, je njegovo povpraševanje enako $80c + 20v$, po vrednosti torej za $\frac{1}{3}$ manjše kakor njegova ponudba. Čim večji je odstotek množine pv (profitna mera), ki jo producira, tem manjše je njegovo povpraševanje v primeri z njegovo ponudbo. Čeprav postaja kapitalistovo povpraševanje po delovni sili in s tem

posredno po nujnih življenjskih potrebščinah z napredkom produkcije čedalje manjše od njegovega povpraševanja po produkcijskih sredstvih, vendar po drugi strani ne smemo pozabiti, da je njegovo povpraševanje po Ps v povprečju vedno manjše ko njegov kapital. Vrednost njegovega povpraševanja po produkcijskih sredstvih mora biti torej vedno manjša kakor blagovni produkt kapitalista, ki mu dobavlja ta produkcijska sredstva in ki dela z enakim kapitalom in ob enakih okoliščinah. Da so to številni kapitalisti in ne en sam, stvari nič ne spremeni. Če si mislimo, da znaša njegov kapital 1000 f. št., njegov konstantni del pa 800 f. št., tedaj znaša njegovo povpraševanje nasproti njim vsem 800 f. št. Skupno dobavijo na vsakih 1000 f. št. (ne glede na to, koliko od tega pripade vsakemu posameznemu in kakšen del njegovega celotnega kapitala tvori količina, ki pride na vsakega) pri enaki profitni meri za 1200 f. št. vrednosti produkcijskih sredstev. Njegovo povpraševanje krije torej samo $\frac{2}{3}$ njihove ponudbe, medtem ko znaša po vrednosti njegovo celotno povpraševanje le $\frac{4}{3}$ njegove lastne ponudbe.

Zdaj moramo mimogrede vnaprej poseči še v obravnavo obrata. Vzemimo, da znaša njegov celotni kapital 5000 f. št., od tega 4000 f. št. fiksni in 1000 f. št. cirkulirajoči; teh $1000 = 800c + 200v$ po gornji predpostavki. Njegov cirkulirajoči kapital se mora obrniti petkrat v letu, da se njegov celotni kapital obrne enkrat v letu. Njegov blagovni produkt je potem enak 6000 f. št., je torej za 1000 f. št. večji od njegovega založenega kapitala, kar daje spet isto razmerje presežne vrednosti kakor zgoraj:

$5000C: 1000pv = 100(c + v): 20pv$. Ta obrat torej prav nič ne spremeni razmerja njegovega celotnega povpraševanja do njegove celotne ponudbe; še vedno je za $\frac{1}{3}$ manjše kot ponudba.

Vzemimo, da se mora njegov fiksni kapital obnoviti v 10 letih. Letno torej odpiše $\frac{1}{10} = 400$ f. št. Tako ima samo še vrednost 3600 f. št. fiksnega kapitala plus 400 f. št. v denarju. Če so potrebna popravila in ne presegajo povprečne velikosti, ne pomenijo prav nič drugega kot kapital, ki ga

nalaga šele naknadno. Zadevo lahko gledamo tako, kakor da bi vračunal stroške popravil takoj pri oceni vrednosti svojega naloženega kapitala, kolikor prehaja v letni blagovni produkt, tako da so vsebovani v $\frac{1}{10}$ odpisov. (Če so njegove potrebe po popravilih v resnici pod povprečjem, profitira, prav kakor ima izgubo, če so nad povprečjem. To pa se izravna za celotni razred kapitalistov, ki delajo v isti industrijski panogi.) Čeprav ostane torej njegovo lastno povpraševanje pri enkratnem letnem obratu celotnega njegovega kapitala 5000 f. št., enako njegovi prvotno založeni kapitalski vrednosti, se v razmerju do cirkulirajočega dela kapitala vsekakor povečuje, medtem ko se v odnosu do njegovega fiksnega dela stalno zmanjšuje.

Preidimo zdaj še k reprodukciji. Vzemimo, da porabi kapitalist vso presežno vrednost m in da vnovič prenese v produktivni kapital samo prvotno velikost kapitala C . Sedaj je kapitalistovo povpraševanje enakovredno njegovi ponudbi. Vendar ne glede na gibanje njegovega kapitala; kot kapitalist povprašuje le po $\frac{4}{5}$ svoje ponudbe (vrednostno); $\frac{1}{5}$ porabi kot nekapitalist, ne v svoji funkciji kapitalista, ampak za svoje zasebne potrebe ali zadovoljstvo.

Računano v odstotkih, je njegov račun potem takle:

kot kapitalist:	povpraševanje = 100, ponudba = 120
kot uživalec:	povpraševanje = 20, ponudba = 0
Vsota:	povpraševanje = 120, ponudba = 120.

Ta predpostavka je istovetna s predpostavko, da kapitalistična produkcija ne obstaja in da zato tudi industrijski kapitalist sam ne obstaja. Kajti kapitalizem je odpravljen že v osnovi, če predpostavljamo, da je gonilni motiv kapitalizma užitek, ne pa bogatenje samo.

Nemogoča pa je ta predpostavka tudi tehnično. Kapitalist mora ustvarjati ne le rezervni kapital za obrambo pred nihanjem cen in zato, da bi lahko pričakal najugodnejše konjunkturo za nakup in prodajo; akumulirati mora kapital, da bi lahko razširil produkcijo in pripojil v svoj produktivni organizem nove tehnične iznajdbe in odkritja.

Če hoče akumulirati kapital, mora najprej odtegniti v denarni obliki cirkulaciji del presežne vrednosti, ki mu je pritekla iz cirkulacije, jo zbirati kot zaklad, dokler ne postane tolikšen, kakor je potreben za razširitev že obstoječega podjetja ali za ustanovitev podružničnega. Dokler kapitalist zbira zaklad, ne povečuje svojega povpraševanja; denar je imobiliziran; za denarno protivrednost, ki jo je pobral s trga za prodano blago, ne pobere z njega prav nobene protivrednosti v blagu.

Kredit puščamo pri tem ob strani; za kredit pa se šteje, če npr. kapitalist nalaga denar, kakor ga postopoma nabira, pri kakšni banki na obrestovani tekoči račun.

Peto poglavje

CIRKULACIJSKI ČAS^a

Kakor smo videli, se giblje kapital prek produkcijskega področja in prek dveh faz cirkulacijskega področja v določenem časovnem zaporedju. Čas, v katerem se zadržuje na produkcijskem področju, je njegov produkcijski čas; čas, v katerem se zadržuje na cirkulacijskem področju, pa njegov cirkulacijski ali menjalni čas. Celotni čas, v katerem opiše svoj krožni tok, je torej enak vsoti produkcijskega in cirkulacijskega časa.

Produkcijski čas obsega seveda razdobje delovnega procesa; vendar ga ta ne izpolni v celoti. Najprej moramo vedeti, da obstaja del konstantnega kapitala v delovnih sredstvih, kakor strojih, zgradbah itd., ki služijo do konca svojega življenja v istih, vedno znova ponavljajočih se delovnih procesih. Občasna prekinitev delovnega procesa, na primer ponoči, pretrga sicer delovanje teh delovnih sredstev, ne pa njihovega bivanja na produkcijskem mestu. Temu pripadajo ne le medtem, ko delujejo, ampak tudi medtem, ko ne delujejo. Na drugi strani mora imeti kapitalist pripravljeno določeno zalogo surovin in pomožnih snovi, da lahko poteka produkcijski proces v krajših ali daljših odsekih v vnaprej določenem obsegu, ne da bi bil zaradi naključij vsakodnevne ponudbe odvisen od trga. Ta zaloga surovin itd. se le postopoma produktivno konsumira. Zato nastane razlika med njenim produkcijskim časom^a in

^a Od tod dalje rokopis IV.

^b Produkcijski čas razumemo tu aktivno: produkcijski čas produkcijskih sredstev ni čas, v katerem jih producirajo, ampak čas, v katerem sodelujejo v produkcijskem procesu kakega blagovnega produkta. — *F. E.*

njenim delovalnim časom. Produktivni čas produktivnih sredstev obsega torej na splošno: 1. čas, v katerem delujejo kot produktivna sredstva, to je, služijo v produkcijskem procesu, 2. premore, v katerih je produkcijski proces, torej tudi delovanje njemu priključenih produktivnih sredstev, pretrgan, 3. čas, v katerem so kot pogoji procesa sicer pripravljena, so torej že produktivni kapital, niso pa še vstopila v produkcijski proces.

Doslej obravnavana razlika je vsakokrat razlika med časom, v katerem se zadržuje produktivni kapital na produkcijskem področju, in časom, v katerem se zadržuje v produkcijskem procesu. Produktivni proces pa lahko sam zahteva prekinitev delovnega procesa in s tem delovnega časa, premore, v katerih prepušča delovni predmet delovanju fizikalnih procesov brez nadaljnega sodelovanja človeškega dela. V tem primeru se produkcijski proces, torej delovanje produktivnih sredstev, nadaljuje, čeprav je delovni proces prekinjen, s tem pa tudi delovanje produktivnih sredstev kot delovnih sredstev. Tako npr. žito, ki je posejano, vino, ki vre v kleti, surovine v mnogih manufakturah, kakor na primer v strojarnah, kjer te surovine predelujejo v kemičnih procesih. Produktivni čas je tu daljši kakor delovni. Razlika med obema je presežek produkcijskega časa nad delovnim. Ta presežek temelji vedno na tem, da se produktivni kapital *latentno* zadržuje na produkcijskem področju, ne da bi deloval v produkcijskem procesu samem, ali da deluje v produkcijskem procesu, ne da bi bil v delovnem.

Tisti del latentnega produktivnega kapitala, ki leži pripravljen samo kot pogoj produkcijskega procesa, kakor bombaž, premog itd. v predilnici, ne ustvarja niti produktivne vrednosti. Je nedejaven kapital, čeprav je njegova dejavnost pogoj za nepretrgani tek produkcijskega procesa. Zgradbe, aparati itd., ki so potrebni kot shranjevalci produktivnih zalog (latentnega kapitala), so pogoji produkcijskega procesa in so zato sestavni deli založenega produktivnega kapitala. Svojo funkcijo opravljajo kot varuhi produktivnih sestavnih delov v pripravljalnem stadiju. Če

so v tem stadiju potrebni delovni procesi, podražujejo surovine itd., pomenijo pa produktivno delo in ustvarjajo presežno vrednost, ker del tega dela, tako kakor vsakega drugega meznega dela, ni plačan. Normalne prekinitve celotnega produkcijskega procesa, torej premori, ko produktivni kapital ne deluje, ne ustvarjajo niti vrednosti niti presežne vrednosti. Od tod prizadevanje, da se dela tudi ponoči (I. knjiga, 8. poglavje, 4). — Premori v delovnem času, prek katerih mora delovni predmet med produkcijskim procesom, ne ustvarjajo niti vrednosti niti presežne vrednosti; pospešujejo pa produkt, so del njegovega življenja, proces, skozi katerega mora. Vrednost aparatov itd. se prenaša na produkt sorazmerno s celotnim časom, v katerem delujejo; delo samo postavlja produkt v ta stadij, uporaba teh aparatov pa je prav tako pogoj produkcije kakor razprašitev dela bombaža, ki ne preide v produkt, ki pa vendar prenese nanj svojo vrednost. Drugi del latentnega kapitala, kakor zgradbe, stroji itd., to se pravi delovna sredstva, katerih funkcijo prekinjajo le redni premori produkcijskega procesa — neredne prekinitve zaradi omejitve produkcije, kriz itd. so čista izguba — dodaja vrednost, ne sodeluje pa pri ustvarjanju produkta; celotno vrednost, ki jo doda produktu, določa njegovo povprečno trajanje; vrednost izgublja zato, ker izgublja uporabno vrednost, tako takrat, kadar deluje, kakor tudi tedaj, ko ne deluje.

Naposled se vrednost konstantnega dela kapitala, ki ostaja v produkcijskem procesu, čeprav je delovni proces pretrgan, spet pojavi v rezultatu produkcijskega procesa. Delo samo postavi tu produkcijska sredstva v takšne pogoje, v katerih opravijo sama od sebe določene naravne procese, katerih rezultat je določen koristen učinek ali spremenjena oblika uporabne vrednosti. Delo vedno prenaša vrednost produkcijskih sredstev na produkt, če jih dejansko smotrno porabi kot produkcijska sredstva. Glede tega se nič ne spremeni, če mora delo, da doseže ta učinek, z uporabo delovnih sredstev nepretrgano delovati na predmet dela, ali pa zadostuje že, da spravi delo produkcijska sredstva v stanje, v katerem sama od sebe, brez nadalj-

njega sodelovanja dela, zaradi naravnih procesov doživijo nameravane spremembe.

Najsi je razlog za presežek produkcijskega časa nad delovnim takšen ali drugačen — bodisi da tvorijo produkcijska sredstva le latentni produktivni kapital, da so torej šele na pragu pravega produkcijskega procesa, bodisi da prekinjajo njihovo delovanje premori v produkcijskem procesu ali da zahteva produkcijski proces sam prekinitve delovnega procesa — v nobenem od teh primerov produkcijska sredstva ne vsrkujejo dela. Če ne vsrkujejo dela, tudi presežnega dela ne vsrkujejo. Dokler je vrednost produktivnega kapitala v tistem delu svojega produkcijskega časa, ki presega delovnega, se zato ne povečuje, naj je izvedba procesa povečanja vrednosti še tako neločljiva od teh njegovih premorov. Jasno je, da sta produktivnost in povečanje vrednosti danega produktivnega kapitala v danem obdobju tem večja, čim bolj se ujemata produkcijski in delovni čas. Od tod težnja kapitalistične produkcije čimbolj skrajšati presežek produkcijskega časa nad delovnim. Toda čeprav se lahko produkcijski čas kapitala razlikuje od njegovega delovnega časa, ga vedno obsega in presežek sam je pogoj produkcijskega procesa. Produkcijski čas je torej vedno čas, v katerem producira kapital uporabne vrednosti in povečuje sam sebe, deluje torej kot produktivni kapital, čeprav vključuje čas, v katerem je ali latenten ali pa sicer producira, se pa ne povečuje.

Na cirkulacijskem področju biva kapital kot blagovni in denarni kapital. Oba njegova cirkulacijska procesa obstajata v tem, da se spremeni iz blagovne oblike v denarno in iz denarne v blagovno. Okoliščina, da je tu sprememba blaga v denar obenem realizacija v blagu utelešene presežne vrednosti in da je sprememba denarja v blago hkrati sprememba ali vrnitev kapitalске vrednosti v podobo njenih produkcijskih elementov, ničesar ne spremeni na tem, da so ti procesi kot cirkulacijski procesi procesi enostavne blagovne metamorfoze.

Cirkulacijski in produkcijski čas izključujeta drug drugega. Med svojim cirkulacijskim časom kapital ne deluje kot produktivni kapital in zato ne producira niti blaga niti presežne vrednosti. Če opazujemo krožni tok v njegovi najbolj enostavni obliki, tako da prestopi celotna vrednost kapitala na mah iz ene faze v drugo, je čisto jasno, da je produkcijski proces pretrgan in je zato tudi večanje vrednosti kapitala pretrgano, dokler traja cirkulacijski čas, in da se bo v skladu z njegovo dolgotrjeto produkcijski proces hitreje ali počasneje obnovil. Če pa nasprotno pretekajo različni deli kapitala krožni tok drug za drugim, tako da se izvrši krožni tok celotne vrednosti kapitala kot zaporedje krožnih tokov različnih njegovih delov, pa je očitno, da mora biti tisti njegov del, ki stalno deluje na produkcijskem področju, toliko manjši, kolikor dlje se njegovi alikvotni deli trajno zadržujejo na cirkulacijskem področju. Širjenje in krčenje cirkulacijskega časa deluje torej kot negativna meja krčenja in širjenja produkcijskega časa ali obsega, v katerem kapital določene velikosti deluje kot produktivni kapital. Čim bolj so cirkulacijske metamorfoze kapitala samo idealne, se pravi, čim bolj je cirkulacijski čas enak ničli ali se bliža ničli, toliko bolj deluje kapital, toliko večja je njegova produktivnost in večanje vrednosti. Če dela na primer kak kapitalist po naročilu, tako da dobi plačilo ob dobavi produkta, in to v obliki njegovih lastnih produkcijskih sredstev, se cirkulacijski čas približuje ničli.

Cirkulacijski čas kapitala torej na splošno omejuje njegov produkcijski čas in s tem proces večanja njegove vrednosti. Omejuje pa ga sorazmerno s svojim lastnim trajanjem. Ta pa se lahko na zelo različne načine daljša ali krči in torej tudi v zelo različni meri omejuje produkcijski čas kapitala. Politična ekonomija pa vidi le *zunanjost* pojava, namreč vpliv cirkulacijskega časa na proces večanja vrednosti kapitala nasploh. Ta negativni vpliv šteje za pozitivnega, ker so pozitivne njegove posledice. Te zunanosti se oklepa toliko trdneje, ker navidezno dokazuje, da je v kapitalu mistični vir večanja vrednosti, ki mu priteka iz sfere cirkulacije popolnoma neodvisno od njegovega produkcij-

skega procesa in zato od izkoriščanja dela. Kasneje bomo videli, da se pusti slepiti s tem videzom celo znanstvena ekonomija. Kakor bomo prav tako pokazali, ga utrjuje več pojavov: 1. kapitalistični način preračunavanja profita, v katerem nastopa negativni razlog kot pozitivni, ker na kapitalu na različnih naložbenih področjih, kjer je različen samo cirkulacijski čas, deluje daljši cirkulacijski čas kot razlog višanja cen, skratka, kot eden od razlogov za izravnavanje profitov. 2. Cirkulacijski čas je samo moment časa obrata; le-ta pa vključuje čas produkcije oziroma reprodukcije. Kar je sad časa obrata, se zdi, da je sad cirkulacijskega časa. 3. Sprememba blaga v variabilni kapital (mezdo) je mogoča le, če se prej spremeni v denar. Pri akumulaciji kapitala poteka torej sprememba v dodatni variabilni kapital na področju cirkulacije ali med cirkulacijskim časom. Zato se zdi, da izhaja tako dosežena akumulacija iz cirkulacijskega časa.

Znotraj cirkulacijskega področja preteče kapital — bodisi v enem ali v drugem vrstnem redu — obe nasprotni si fazi B — D in D — B. Tudi njegov cirkulacijski čas se torej cepi na dva dela, na čas, ki ga potrebuje, da se spremeni iz blaga v denar, in na čas, ki ga potrebuje, da se spremeni iz denarja v blago. Iz analize enostavne blagovne cirkulacije že vemo (I. knjiga, 3. poglavje), da je B — D, prodaja, najtežji del njegove metamorfoze in da zavzema zato v običajnih okoliščinah večji del cirkulacijskega časa. Kot denar je vrednost v svoji vedno zamenljivi obliki. Kot blago se mora prej spremeniti v denar, da pridobi to obliko neposredne zamenljivosti in s tem stalne delovne pripravljenosti. Vendar pa gre pri cirkulacijskem procesu kapitala v njegovi fazi D — B za njegovo spremembo v blago, ki tvori določene elemente produktivnega kapitala v dani naložbi. Zgodi se lahko, da produkcijskih sredstev ni na trgu, ampak jih je treba šele producirati, ali da jih je treba dobiti z oddaljenih trgov, ali da se njihova običajna dobava pretrga, ali da se spremenijo cene itd., skratka, množica okoliščin, ki jih v enostavni menjavi oblike D — B ni mogoče opaziti, ki pa vendar zahtevajo tudi za ta del cirkulacijske faze zdaj več, zdaj manj časa. Kakor sta

B — D in D — B ločena lahko časovno, sta lahko tudi prostorsko; nakupni in prodajni trg sta lahko prostorsko različna trga. Pri tovarnah so na primer nakupovalci in prodajalci kaj pogosto različne osebe. Pri blagovni produkciji je cirkulacija prav tako potrebna kakor produkcija sama, cirkulacijski agenti torej prav tako nujni kakor produkcijski. Reprodukcijski proces vključuje obe funkciji kapitala, torej tudi nujnost, da ju kdo zastopa, bodisi kapitalist sam, bodisi mezdni delavec, njegov agent. Zaradi tega pa nikakor ni treba cirkulacijskih agentov zamenjavati s produkcijskimi, kakor zaradi tega tudi ni treba zamenjavati funkcij blagovnega in denarnega kapitala s funkcijami produktivnega kapitala. Cirkulacijske agente plačujejo produkcijski agenti. Če pa kapitalisti, ki med seboj kupujejo in prodajajo, s tem aktom ne ustvarjajo niti produktov niti vrednosti, se to nič ne spremeni, če jim obseg njihovih kupčij omogoči in jih prisili, da prevale te funkcije na druge. V mnogih podjetjih plačujejo nakupovalce in prodajalce z deležem dobička. Fraza, da jih plačujejo konsumenti, ničesar ne pojasni. Konsumenti lahko plačajo le, kolikor si kot produkcijski agenti sami producirajo ekvivalent v blagu ali ga pridobe od produkcijskih agentov, bodisi s kakšnim pravnim naslovom (kot njihovi družabniki itd.), bodisi z osebnimi storitvami.

Med B — D in D — B je razlika, ki nima nobenega opravka z raznoličnostjo oblik blaga in denarja, ampak izhaja iz kapitalističnega značaja produkcije. Sama po sebi sta tako B — D kakor D — B zgolj prenosa določene vrednosti iz ene oblike v drugo. B' — D' pa je hkrati realizacija v B' vsebovane presežne vrednosti. Ne tako tudi D — B. Zatorej je prodaja važnejša kakor nakup. V normalnih okoliščinah je akt D — B potreben za povečanje vrednosti, ki jo izraža D, ne realizira pa presežne vrednosti; je uvod v njeno produkcijo, ne pa njeno dopolnilo.

Cirkulaciji blagovnega kapitala B' — D' postavlja določene meje že oblika, ki jo ima blago, njegov obstoj kot uporabne vrednosti. Uporabne vrednosti so po naravi minljive. Če v določenem času ne pridejo v produktivno ali

osebno konsumpcijo, za kar so pač določene, če se, drugače povedano, v določenem času ne prodajo, se pokvarijo in izgube s svojo uporabno vrednostjo tudi lastnost nosilca menjalne vrednosti. Kapitalska oziroma njej prirasla presežna vrednost, ki jo vsebujejo, gre po zlu. Uporabne vrednosti ostanejo nosilke ohranjujoče se in povečujoče se vrednosti kapitala samo, dokler se nenehoma obnavljajo in reproducirajo, nadomeščajo z novimi uporabnimi vrednostmi iste ali druge vrste. Njihova prodaja v njihovi končni blagovni obliki, tj. njihov vstop v produktivno ali osebno konsumpcijo, ki ga posreduje prodaja, pa je vedno znova pogoj njihove reprodukcije. Če hočejo zaživeti v novi, morajo v določenem času zamenjati svojo staro uporabno obliko. Menjalna vrednost se ohranja samo s takšnim stalnim obnavljanjem svojega telesa. Uporabne vrednosti različnega blaga se pokvarijo hitreje ali počasneje; med njihovo produkcijo in njihovo porabo preteče lahko torej več ali manj časa; ne da bi propadle, lahko torej dalj ali manj časa vzdrže kot blagovni kapital v cirkulacijski fazi B — D, prenesejo kot blago krajši ali daljši cirkulacijski čas. Meja cirkulacijskega časa blagovnega kapitala, ki jo postavlja pokvarljivost blagovnega telesa sama, je zgornja meja tega dela cirkulacijskega časa ali cirkulacijskega časa, v katerem lahko deluje blagovni kapital kot blagovni kapital. Kolikor hitreje je kako blago minljivo, toliko hitreje po svoji produkciji se mora porabiti, torej tudi prodati, toliko manj se lahko oddalji od svojega produkcijskega mesta, toliko ožje je torej njegovo prostorsko cirkulacijsko območje, toliko bolj krajevnega značaja je njegov prodajni trg. Čim hitreje mine torej blago, čim nižja je zaradi njegovih fizičnih lastnosti zgornja meja njegovega cirkulacijskega časa v podobi blaga, tem manj primerno je, da bi bilo predmet kapitalistične produkcije. V to produkcijo se lahko vključi le v zelo obljudenih krajih ali kjer se zaradi razvoja prevoznih sredstev krčijo krajeвне razdalje. Koncentracija produkcije kakega predmeta v malo rokah in v zelo obljudenih krajih pa lahko ustvari razmeroma velik trg tudi za take predmete; tako npr. za velike pivovarne, mlekarne ipd.

Šesto poglavje CIRKULACIJSKI STROŠKI

I. Čisti cirkulacijski stroški

1. Nakupni in prodajni čas

Oblikovne spremembe kapitala iz blaga v denar in iz denarja v blago so hkrati kapitalistovo trgovanje, akti nakupa in prodaje. Čas, v katerem se te oblikovne spremembe kapitala izvajajo, je subjektivno, z vidika kapitalista, prodajni čas in nakupni čas, čas, v katerem nastopa na trgu kot prodajalec in kupec. Kakor je obtočni čas kapitala potreben odsek njegovega reprodukcijskega časa, je čas, v katerem kapitalist kupuje in prodaja, ko se mudi na trgu, potreben odsek njegovega časa, v katerem deluje kot kapitalist, kot poosebljeni kapital. Je del njegovega poslovnega časa.

[Ker smo postavili, da se kupuje in prodaja blago po svoji vrednosti, gre pri teh procesih samo za prenos iste vrednosti iz ene oblike v drugo, iz blagovne oblike v denarno in iz denarne v blagovno — za spremembo stanja. Če se prodaja blago po svoji vrednosti, ostane velikost vrednosti tako v rokah kupca kakor tudi prodajalca nespremenjena; spremeni se samo oblika njenega bivanja. Če se blago ne prodaja po vrednosti, ostane vsota zamenjanih vrednosti nespremenjena; kar je na eni strani plus, je na drugi minus.

Metamorfozi $B - D$ in $D - B$ pomenita trgovanje, ki poteka med kupcem in prodajalcem; ta dva potrebujeta čas, da se pogodita, to toliko bolj, ker pri tem bijeta boj,

v katerem skuša vsaka stranka prelisičiti drugo; drug drugemu nasproti stojita poslovna človeka, a »when Greek meets Greek then comes the tug of war«.* Sprememba stanja stane čas in delovno silo, vendar ne, da bi se vrednost ustvarjala, ampak da bi se vrednost prenesla iz ene oblike v drugo. Obojestranski poskus prilastiti si ob tej priložnosti dodatno količino vrednosti, tega prav nič ne spremeni. To delo, povečano z obojestranskimi zlobnimi nameni, ne ustvarja vrednosti, kakor delo, ki ga povzroča sodni postopek, ne povečuje vrednosti spornega predmeta. S tem delom — ki je nujni člen kapitalističnega produkcijskega procesa v njegovi celovitosti, v kateri vključuje tudi cirkulacijo oziroma se vključuje vanjo — je nekako tako kakor z delom pri sežiganju tvarine, ki se uporabi za proizvodnjo toplote. To delo pri sežiganju ne ustvarja nobene toplote, čeprav je nujen člen procesa sežiganja. Če hočemo porabiti na primer premog kot kurivo, ga moramo spojiti s kisikom in spraviti iz čvrstega v plinasto stanje (kajti v ogljikovem dvokisu, ki je rezultat izgorevanja, je premog v plinastem stanju), povzročiti torej fizikalno spremembo oblike obstoja ali stanja. Razdružitev ogljikovih molekul, ki so združene v čvrsto celoto, in razcepitev ogljikove molekule v njene posamezne atome se morata opraviti pred ponovno spojitvijo. Za to pa je potrebna poraba določene sile, ki se torej ne spremeni v toploto, ampak jo zmanjša. Če torej posestniki blaga niso kapitalisti, ampak samostojni neposredni proizvajalci, je za nakup in prodajo porabljeni čas odbitek od njihovega delovnega časa. Zato so vedno skušali (tako v starem kot v srednjem veku) odložiti takšne opravke na praznike.

Dimenzije, ki jih zavzameta nakup in prodaja blaga v rokah kapitalistov, seveda tega dela, ki ne ustvarja nobene vrednosti, ampak omogoča le spremembo oblike vrednosti, ne morejo spremeniti v delo, ki bi ustvarjalo vrednost. Prav tako se čudež te transsubstanciacije ne more dogoditi s transpozicijo, se pravi tako, da napravijo industrijski kapi-

* Kadar Grk sreča Grka, se vname hud boj.

talisti tisto »delo sežiganja« za izključno opravilo tretjih oseb, katere plačujejo, namesto da bi ga opravljali sami. Te tretje osebe jim seveda ne dajejo svoje delovne sile na voljo iz ljubezni do njihovih lepih oči. Pobiralcu zakupnine zemljiškega lastnika ali bančnemu slugi je prav vseeno, če njuno delo niti za groš ne povečuje ne velikosti vrednosti zakupnine ne zlatnikov, ki jih v vrečah prenaša v drugo banko.¹⁰

Kapitalistu, ki dá drugim, da delajo zanj, postaneta nakup in prodaja poglavitna funkcija. Ker si prisvoja produkt mnogih v večjem družbenem obsegu, ga mora v takem obsegu tudi prodajati in kasneje znovič spreminjati iz denarja nazaj v produkcijske elemente. Prej ko slej nakupni in prodajni čas ne ustvarjata vrednosti. Iluzijo o tem ustvarjanju vrednosti povzroči delovanje trgovskega kapitala. Ne da bi se v to spuščali поблиže, pa je jasno tole: če funkcijo, ki je sama po sebi neproduktivna, vendar nujen člen reprodukcije, delitev dela spremeni iz postranskega opravila mnogih v izključno opravilo maloštevilnih, v njihov posebni posel, se značaj funkcije same ne spremeni. *En* trgovec (tu ga gledamo zgolj kot agenta spreminjanja oblik blaga, zgolj kot kupca in prodajalca) lahko skrajša s svojimi operacijami nakupni in prodajni čas *številnih* producentov. Treba ga je torej obravnavati kot stroj, ki zmanjšuje nekoristni napor ali pomaga sproščati delovni čas.¹¹

Zaradi poenostavitve (ker bomo trgovca kot kapitalista in trgovski kapital proučevali šele kasneje) vzemimo, da

¹⁰ Besedilo v oklepajih je iz neke pripombe na koncu rokopisa VIII.

¹¹ »Čeprav so stroški trgovanja potrebni, jih je vendar treba šteti za bremenilne stroške.« (*Quesnay*, »Analyse du Tableau Économique«, »Physiocrates«, izd. Daire, I. del, Paris 1846, str. 71.) — Po Quesnayu je »profit«, ki ga prinaša konkurenca med trgovci, to namreč, da jih prisili »znižati njihov zaslužek ali dobiček, ... natančno vzeto, za prodajalca-producenta in za kupca-potrošnika samo *zmanjšanje izgube*. Zmanjšanje izgube zaradi trgovinskih stroškov pa seveda ni nikak *dejanski produkt* ali povečanje boga-

je ta agent za kupovanje in prodajanje človek, ki prodaja svoje delo. Svojo delovno silo in svoj delovni čas troši v operacijah B—D in D—B. Od tega živi, tako kot kdo drug npr. od predenja ali od vrtanja makaronov. Opravlja potrebno funkcijo, ker obsega reprodukcijski proces sam ne-produktivne funkcije. Dela prav tako kakor kdorkoli drug, vsebina njegovega dela pa ne ustvarja niti vrednosti niti produkta. On sam spada v *faux frais** produkcije. Njegova koristnost ni v tem, da bi spreminjal neproduktivno funkcijo v produktivno ali neproduktivno delo v produktivno. Bil bi čudež, če bi bilo mogoče doseči takšno spremembo s takšnim prenosom funkcije. Nasprotno, koristen je zato, ker povzroči, da se troši za to neproduktivno funkcijo manjši del družbene delovne sile in družbenega delovnega časa. Še več! Recimo, da je navaden mezdni delavec, lahko tudi bolje plačan. Njegova plača je lahko takšna ali drugačna, kot mezdni delavec dela del svojega časa zastonj. Dnevno dobi, denimo, vrednostni produkt osmih delovnih ur, dela pa deset. Ti dve uri presežnega dela, ki ga opravi, prav tako ne producirata vrednosti, kot je ne producira njegovih osem ur potrebnega dela, čeprav prenaša s tem svojim delom nase del družbenega produkta. Prvič: gledano z družbenega vidika, se vendar ena delovna sila uporablja deset ur za zgolj cirkulacijsko funkcijo. Za kaj drugega, za produktivno delo, je ni mogoče uporabiti. Drugič: družba teh dveh ur presežnega dela ne plača, čeprav jih individuum, ki ga opravlja, potroši. S tem si družba ne prisvoji nobenega presežnega produkta ali vrednosti. Cirkulacijski stroški, ki jih predstavlja, pa se zmanjšajo za petino, od desetih ur na osem. Družba ne plača za petino

stva, ki bi ga dosegla trgovina, najsi jo gledamo samo zase kratko malo kot menjavo, neodvisno od transportnih stroškov, ali pa skupno s temi stroški.« (Str. 145, 146.) »Trgovinske stroške vedno plačajo prodajalci produktov, ki bi dobili celo ceno, katero plačajo zanje kupci, če ne bi bilo nobenih posredniških stroškov.« (Str. 163.) »Lastniki in prodajalci plačujejo meздо, trgovci pa jo prejemajo.« (Quesnay, »Problèmes Économiques«, »Physiocrates«, izd. Daire, I. del, Paris 1846, str. 164.)

* Neproduktivni, vendar potrebni stroški.

tega aktivnega cirkulacijskega časa, katerega agent je, nobene protivrednosti. Če pa uporablja tega agenta kapitalist, se, ker dveh ur ne plača, zmanjšajo cirkulacijski stroški *njegovega* kapitala, ki pomenijo odbitek od njegovih prejemkov. Zanj je to pozitiven dobiček, ker se zoži negativna meja večanja vrednosti njegovega kapitala. Dokler porabljajo samostojni mali blagovni producenti del svojega lastnega časa za nakup in prodajo, je to samo čas, ki ga trošijo v premorih med svojim produktivnim delovanjem, ali pa skrčenje njihovega produkcijskega časa.

Čas, ki se uporablja za ta namen, pomeni v vsakem primeru cirkulacijske stroške, ki ničesar ne dodajo prodanim ali kupljenim vrednostim. To so stroški, ki so potrebni, da jih spremene iz blagovne v denarno obliko. Kolikor nastopa kapitalistični blagovni producent kot agent cirkulacije, se razlikuje od neposrednega blagovnega producenta samo po tem, da kupuje in prodaja v večjem obsegu in da zato v večjem obsegu deluje kot agent cirkulacije. Ko ga pa obseg njegovega posla prisili ali usposobi, da kupi (najame) kot mezdne delavce posebne agente cirkulacije, se pojav v svojem bistvu ne spremeni. V neki meri se delovna sila in delovni čas morata trošiti v procesu cirkulacije (kolikor je zgolj sprememba oblike). Zdaj pa postane to dodatni izdatek kapitala; del variabilnega kapitala se mora založiti v nakup teh delovnih sil, ki delujejo le v cirkulaciji. Ta založitev kapitala ne ustvarja niti produkta niti vrednosti. Pro tanto zmanjšuje obseg, v katerem deluje založeni kapital produktivno. To je isto, kakor če bi se del produkta spremenil v stroj, ki bi kupoval in prodal preostali del produkta. Ta stroj povzroči odbitek od produkta. Čeprav lahko zmanjša delovno silo itd., ki se troši v cirkulaciji, ne sodeluje v produkcijskem procesu. Tvori samo del cirkulacijskih stroškov.

2. Knjigovodstvo

Razen pri kupovanju in prodajanju v pravem pomenu se porablja delovni čas v knjigovodstvu; v njem se porablja

razen tega še popredmeteno delo, kakor peresa, črnilo, papir, pisalna miza, stroški pisarne. V tej dejavnosti se porabljajo torej na eni strani delovna sila, na drugi pa delovna sredstva. To je prav tako kot pri nakupnem in prodajnem času.

Kot enotnost v svojih krožnih tokih, kot krožeča vrednost, bodisi na produkcijskem področju ali pa v obeh fazah cirkulacijskega področja, obstaja kapital samo idealno v podobi obračunskega denarja, predvsem v glavi blagovnega producenta oziroma kapitalističnega blagovnega producenta. To gibanje zajema in nadzira knjigovodstvo, ki obsega tudi določanje cen ali izračun blagovnih cen (kalkulacijo cen). Potek produkcije in zlasti večanja vrednosti — pri čemer nastopajo razne vrste blaga le kot nosilci vrednosti, kot imena stvari, katerih idealni obstoj vrednosti je izražen v obračunskem denarju — pridobi tako simbolično podobo v predstavi. Dokler vodi posamezni blagovni producent knjigovodstvo bodisi samo v svoji glavi (kot na primer kmet; šele kapitalistična produkcija ustvari zakupnika, ki vodi knjige) ali pa dela zapiske o svojih izdatkih, prejemkih, plačilnih rokih itd. kot postransko opravilo, ne v svojem produkcijskem času, toliko časa je očitno, da pomenijo ta njegova funkcija in delovna sredstva, ki jih pri tem uporablja, kakor papir itd., dodatno porabo delovnega časa in delovnih sredstev. Ta čas in sredstva so potrebna, odvzame pa jih tako času, katerega lahko porabi produktivno, kakor tudi delovnim sredstvom, ki delujejo v dejanskem produkcijskem procesu, sodelujejo pri tvorjenju produkta in vrednosti.¹² Narava funkcije

¹² V srednjem veku so imeli v poljedelstvu knjigovodstvo samo v samostanih. Videli pa smo (I. knjiga, str. 407), da nastopa že v prastari indijski skupnosti v poljedelstvu knjigovodja. Tu se je osamosvojilo knjigovodstvo v izključno opravilo občinskega uradnika. S to delitvijo dela so prihranili čas, trud in izdatke; produkcija in knjigovodstvo o produkciji pa sta prav tako različni stvari kakor ladijski tovor in tovarni list. S knjigovodjo je odvzet produkciji del občinske delovne sile. Stroškov njegovega delovanja ne nadomešča njegovo lastno delo, ampak odbitek od občinskega produkta. Kar velja za knjigovodjo indijske občine, velja mutatis mutandis za kapitalistovega knjigovodjo. (Iz rokopisa II.)

same se ne spremeni niti z obsegom, ki ga pridobi s tem, da se koncentrira v rokah kapitalističnega blagovnega producenta in nastopa namesto kot funkcija mnogih majhnih blagovnih producentov kot funkcija *enega* kapitalista, kot funkcija produkcijskega procesa v velikem obsegu, niti s tem, da jo odtrga od produktivnih funkcij, ki jim je bila postransko opravilo, in da se osamosvoji kot funkcija posebnih agentov, ki jim je izključno opravilo.

Če kaka funkcija ni sposobna ustvarjati produktov in vrednosti sama po sebi, torej že pred svojo osamosvojitvijo, je tudi delitev dela, njena osamosvojitvev, ne napravi za tako. Če naloži kapitalist svoj kapital na novo, mora naložiti del kapitala v nakup knjigovodje itd. in v knjigovodske potrebščine. Če njegov kapital že deluje, če je že v svojem stalnem reprodukcijskem procesu, mora stalno spreminjati s pretvorbo v denar del blagovnega produkta nazaj v knjigovodjo, pomočnika in podobno. Ta del kapitala je odtegnjen produkcijskemu procesu in pripada cirkulacijskim stroškom, odtegljajem od skupnega donosa (vštevši tisto delovno silo, ki se uporablja izključno za to funkcijo).

Vendar pa je neka razlika med stroški, ki izvirajo iz knjigovodstva, oziroma med neproduktivnim trošenjem delovnega časa na eni strani in stroški samega nakupnega in prodajnega časa na drugi. Slednji izvirajo izključno iz določene družbene oblike produkcijskega procesa, iz tega, da je to proces produkcije blaga. Knjigovodstvo kot kontrola in miselno zajetje tega procesa postaja tem bolj potrebno, čim bolj poteka proces v družbenem obsegu in izgublja čisto individualni značaj; torej je bolj nujno v kapitalistični kot v razdrobljeni produkciji rokodelskega in kmečkega gospodarstva, bolj nujno v kolektivni produkciji kakor v kapitalistični. Stroški knjigovodstva pa se krčijo, čim bolj se produkcija koncentrira in čim bolj se knjigovodstvo spreminja v družbeno knjigovodstvo.

Tu nam gre le za splošni značaj cirkulacijskih stroškov, ki jih povzroča čisto formalna metamorfoza. Tu ni treba obravnavati vseh njihovih posebnih oblik. Kako pa nas lahko te oblike, ki jih povzroča zgolj oblikovno spre-

minjanje vrednosti in izhajajo torej iz določene družbene oblike produkcijskega procesa, katere so pri individualnem blagovnem producentu samo kratkotrajni in komaj opazni momenti, ki spremljajo njegove produktivne funkcije ali se z njimi prepletajo — kako nas lahko te oblike zaradi množičnosti cirkulacijskih stroškov zavarajo, vidimo že pri prejemanju in izdajanju denarja, kakor hitro se kot izključna funkcija bank ipd. ali blagajnika v posameznih podjetjih osamosvoje in koncentrirajo v velikem obsegu. Ne smemo pa pozabiti, da ti cirkulacijski stroški ne spremenijo svojega značaja, če se spremeni njihova podoba.

3. Denar

Ne glede na to, ali se kak produkt producira kot blago ali ne, je vedno stvarna podoba bogastva, uporabna vrednost, ki je določena, da preide v osebno ali produktivno konsumpcijo. Kot blago ima svojo vrednost idealno v ceni, ki ničesar ne spremeni na njegovi dejanski uporabni podobi. To, da nekatere vrste blaga, kakor zlato in srebro, delujejo kot denar in se kot take zadržujejo izključno v cirkulacijskem procesu (tudi kot zaklad, rezerva itd. ostanejo, čeprav latentno, na področju cirkulacije), je zgolj nasledek določene družbene oblike produkcijskega procesa, ki je produkcijski proces blaga. Ker postane na podlagi kapitalistične produkcije blago splošna oblika produkta in se producira največja množina produkta kot blago in mora zato privzeti denarno obliko, ker torej množina blaga, kot blago nastopajoči del družbenega bogastva, nenehno raste se povečuje tudi količina zlata in srebra, ki služi za cirkulacijsko sredstvo, plačilno sredstvo, zaklad itd. To kot denar delujoče blago ne gre niti v osebno niti v produktivno konsumpcijo. Je družbeno delo, strnjeno v obliki, v kateri služi zgolj kot cirkulacijski stroj. Razen tega, da je prikovan del družbenega bogastva v to neproduktivno obliko, zahteva obraba denarja, da ga stalno nadomeščamo ali da spreminjamo več družbenega dela — v obliki produkta — v več zlata in srebra. Ti stroški za nadomeščanje

so v kapitalistično razvitih deželah pomembni, ker je sploh obsežen del bogastva prikovan v obliko denarja. Denar in srebro pomenita kot denarno blago za družbo cirkulacijske stroške, ki izvirajo zgolj iz družbene oblike produkcije. To so faux frais blagovne produkcije nasploh, ki naraščajo z razvojem blagovne produkcije in zlasti kapitalistične. To je del družbenega bogastva, ki se mora žrtvovati cirkulacijskemu procesu.¹³

II. Stroški za hrambo

Cirkulacijski stroški, ki jih povzroča golo spreminjanje oblike vrednosti, cirkulacija, abstraktno gledana, ne gredo v vrednost blaga. Kolikor imamo v mislih kapitalista, so zanje porabljeni deli kapitala čisti odtegljaji od produktivno porabljenega kapitala. Drugačne narave pa so cirkulacijski stroški, ki jih obravnavamo sedaj. Ti lahko izhajajo iz produkcijskih procesov, ki se v cirkulaciji samo nadaljujejo, katerim cirkulacijska oblika samo zakriva njihov produktivni značaj. Po drugi strani so z družbenega vidika lahko goli stroški, neproduktivni izdatki bodisi živega, bodisi opredmetenega dela, pa vendar ravno s tem delujejo za posameznega kapitalista kot ustvarjalci vrednosti, so dodatek k prodajni ceni njegovega blaga. To izhaja že iz tega, ker so ti stroški na različnih produkcijskih področjih in tu pa tam tudi za različne posamezne kapitale znotraj istega produkcijskega področja različni. S tem da se dodajo ceni blaga, se porazdelijo tako, kakor obremenijo posamezne kapitaliste. Vsako delo, ki dodaja vrednost, pa lahko dodaja tudi presežno vrednost in bo na kapitalistični podlagi vedno dodajalo presežno vrednost, ker je

¹³ »Denar, ki cirkulira v kaki deželi, je določen del kapitala te dežele, ki je docela odtegnjen produktivnim smotrom z namenom, da se olajša ali poveča produktivnost ostalega kapitala. Zato je določen obseg bogastva prav tako potreben za uporabljanje zlata kot obtočnega sredstva, kakor je potreben za izdelavo stroja, ki naj olajša katero koli drugo produkcijo.« (»Economist«, 8. maja 1847, V. zv., str. 520.)

vrednost, ki jo ustvarja, odvisna od količine dela, presežna vrednost, ki jo ustvarja, pa od obsega, v katerem ga kapitalist plača. Stroški, ki podražujejo blago, ne da bi mu dodajali uporabno vrednost, ki spadajo torej za družbo med faux frais produkcije, so zato lahko za posameznega kapitalista vir obogatitve. Po drugi strani pa se ne odpravi njihov neproduktivni značaj, če dodatek, ki ga pribijajo k ceni blaga, te cirkulacijske stroške enakomerno porazdeli. Zavarovalne družbe, na primer, porazdelijo izgube posameznih kapitalistov na kapitalistični razred. To pa vendar ne prepreči, da ne bi tako izravnane izgube bile z vidika celotnega družbenega kapitala vendarle izgube.

1. Ustvarjanje zalog nasploh

V času, ko je blagovni kapital, ko se zadržuje na trgu, torej v presledku med produkcijskim procesom, iz katerega prihaja, in konsumnim procesom, v katerega stopa, je produkt v blagovni zalogi. Kot blago na trgu, in zato v podobi zaloge, nastopa blagovni kapital v vsakem krožnem toku dvakrat. Enkrat kot blagovni produkt tistega delujočega kapitala, katerega krožni tok opazujemo, drugič kot blagovni produkt takega drugega kapitala, ki mora biti na trgu, da ga je moč kupiti in spremeniti v produktivni kapital. Možno je seveda, da se producira ta blagovni kapital le po naročilu. Tedaj nastane prekinitev, dokler blago ni producirano. Tok produkcijskega in reprodukcijskega procesa pa zahteva, da se stalno zadržuje na trgu določena množina blaga (produkcijskih sredstev), da torej tvori zalogo. Prav tako obsega produktivni kapital nakup delovne sile, in njegova denarna oblika je tu samo oblika vrednosti življenjskih potrebščin, ki jih mora delavec večidel že dobiti na trgu. V nadaljevanju tega paragrafa si bomo to поблиže ogledali. Za zdaj velja, da je to že doseženo. Če se postavimo na stališče krožeče vrednosti kapitala, ki se je spremenila v blagovni produkt in se mora sedaj prodati oziroma spremeniti nazaj v denar, ki torej deluje zdaj kot blagovni kapital na trgu, je njegov položaj, ko tvori

zalogo, nesmotrno, neprostovoljno zadrževanje na trgu. Čim hitreje se proda, tem hitreje poteka reprodukcijski proces. Zadrževanje v spreminjanju oblike B' — D' zavira stvarno presnavljanje tvarine, ki se mora izvesti v krožnem toku kapitala, kakor tudi njegovo nadaljnje delovanje kot produktivnega kapitala. Po drugi strani je nenehna prisotnost blaga na trgu, blagovna zaloga, z vidika D — B pogoj toka reprodukcijskega procesa kakor tudi naložbe novega ali dodatnega kapitala.

Zadrževanje blagovnega kapitala kot blagovne zaloge na trgu zahteva stavbe, skladišča, posode za blago, shrambe, torej izdelek konstantnega kapitala; prav tako plačilo delovne sile za spravljjanje blaga v njegove shrambe. Razen tega se blago kviri in je izpostavljeno škodljivim elementarnim vplivom. Da se pred njimi zavaruje, je treba založiti dodatni kapital, deloma v delovnih sredstvih, v tvorni obliki, deloma v delovni sili.¹⁴

Bivanje kapitala v njegovi obliki blagovnega kapitala in zato blagovne zaloge povzroča torej stroške, ki štejejo, ker ne spadajo na produkcijsko področje, k stroškom cirkulacije. Ti cirkulacijski stroški se razlikujejo od onih, ki smo jih navedli pod I, po tem, da v določenem obsegu preidejo v vrednost blaga, da torej podražujejo blago. V vsakem primeru sta kapital in delovna sila, ki sta potrebna za vzdrževanje in hrambo blagovnih zalog, odtegnjena neposrednemu produkcijskemu procesu. Na drugi strani je potrebno kapitale, ki se pri tem uporabljajo, vštevši delovno silo kot sestavni del kapitala, nadomestiti iz druž-

¹⁴ Corbet ceni leta 1841 stroške za uskladiščenje pšenice za sezono devetih mesecev na $\frac{1}{2}$ % izgube pri količini, 3 % za obresti na ceno pšenice, 2 % za najemnino skladišča, 1 % za natovarjanje in prevoz, $\frac{1}{2}$ % za delo pri odpremi, skupno 7 % ali 3 šilinge 5 penijev za quarter, če znaša cena pšenice 50 šilingov. (*Th. Corbet*, »An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.«, London 1841.) Po izpovedih liverpoolskih trgovcev pred železniško komisijo so znašali (čisti) stroški skladiščenja pšenice leta 1865 mesečno 2 penija za quarter ali 9 do 10 penijev za tono. (»Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence«, London 1867, str. 19, št. 331.)

benega produkta. Njihov izdatek učinkuje zato kot zmanjšanje produktivne sile dela, v tem smislu, da je potrebna večja količina dela in kapitala za doseg določenega koristnega učinka. To so *neproduktivni stroški*.

Kolikor izvirajo cirkulacijski stroški, ki jih zahteva tvorjenje blagovnih zalog, le iz časa, ki je potreben za spremembo obstoječih vrednosti iz blagovne oblike v denarno, torej le iz določene družbene oblike produkcijskega procesa (samo iz tega, da se produkt producira kot blago in da se mora zaradi tega tudi spremeniti v blago) — so povsem enakega značaja kakor cirkulacijski stroški, ki smo jih našli pod I. Po drugi strani se vrednost blaga ohranja oziroma povečuje samo zato, ker se postavlja uporabna vrednost, produkt sam, v takšne stvarne pogoje, ki povzročajo trošenje kapitala, in ker se podvrže operacijam, ki povzročajo učinkovanje dodatnega dela na uporabne vrednosti. Preračunavanje blagovnih vrednosti, knjigovodstvo o tem procesu, prodajno in nakupno trgovanje pa v nasprotju s tem ne vplivajo na uporabno vrednost, v kateri obstaja blagovna vrednost. Vplivajo le na njeno obliko. Čeprav povzroča v obravnavanem primeru te neproduktivne stroške tvorjenja zalog (ki je tu neprostovoljno) samó zavlačevanje oblikovne spremembe in nujnost te spremembe, se vendar razlikujejo od neproduktivnih stroškov pod I po tem, da njihov smoter ni sprememba oblike vrednosti, ampak ohranitev vrednosti, ki obstaja v blagu kot produkt, kot uporabna vrednost, in ki se torej lahko ohrani le z ohranitvijo produkta, njegove uporabne vrednosti. Uporabna vrednost se pri tem niti ne poveča niti ne pomnoži; nasprotno, zmanjšuje se. Toda njeno zmanjšanje se omejuje in uporabna vrednost se ohranja. Tudi založena vrednost, ki obstaja v blagu, se ne poveča. Dodaja pa se ji novo delo, opredmeteno in živo.

Sedaj je treba raziskati še, v kakšni meri izvirajo ti neproduktivni stroški iz posebnega značaja blagovne produkcije nasploh in blagovne produkcije v njeni splošni, absolutni obliki, se pravi iz kapitalistične blagovne produkcije; po drugi strani, koliko so skupni vsaki družbeni

produkciji in privzemajo tu, v okviru kapitalistične produkcije, samo posebno podobo, posebno pojavno obliko.

A. Smith je avtor čudovite ideje, da je ustvarjanje zalog poseben pojav kapitalistične produkcije.¹⁵ Novejši ekonomisti, na primer Lalor, pa trdijo nasprotno, da se z razvojem kapitalistične produkcije zaloge zmanjšujejo. Sismondi vidi v tem celo eno temnih strani te produkcije.

Zaloga obstaja v resnici v treh oblikah: v obliki produktivnega kapitala, v obliki osebnega konsumpcijskega sklada in v obliki blagovne zaloge ali blagovnega kapitala. Zaloga v eni obliki se relativno zmanjšuje, če v drugi obliki narašča, čeprav lahko po svoji absolutni velikosti narašča v vseh treh oblikah istočasno.

Že od začetka je jasno, da tam, kjer je usmerjena produkcija neposredno na zadovoljitev potreb producentov in se producira le v manjšem delu za menjavo ali prodajo, kjer torej družbeni produkt sploh ne privzame oblike blaga ali pa jo privzame le v manjšem delu, tvori zaloga v obliki blaga ali blagovna zaloga samo neznaten in nepomemben del bogastva. Konsumpcijski sklad, posebno pravih življenjskih potrebščin, pa je tam razmeroma velik. Pogledati je treba samo staroveško kmečko gospodarstvo. Pretežni del produkta se spreminja neposredno, ne da bi ustvaril blagovno zalogo — ravno zato, ker ostane v rokah svojega posestnika — v zalogo produkcijskih sredstev ali življenjskih potrebščin. Ne navzame pa oblike blagovne zaloge. Zaradi tega po A. Smithu v gospodarstvih, ki temeljijo na takšnem produkcijskem načinu, ni nobenih zalog. A. Smith zamenjuje obliko zaloge z zalogo samo in misli, da je živela družba doslej iz rok v usta in da se je zanašala na to, kaj bo prinesel prihodnji dan.¹⁶ To je otročje nerazumevanje.

¹⁵ »Wealth of Nation«, II. knjiga, uvod.

¹⁶ Namesto da bi nastale zaloge šele s spremembo produkta v blago in zaloge za potrošnjo v blagovno zalogo, kakor domneva A. Smith, povzroča nasprotno ta sprememba oblike med prehodom iz produkcije za lastne potrebe v blagovno produkcijo najhujše krize v gospodarstvu producentov. V Indiji se je na primer do najnovejšega časa ohranila »navada, da se žito, za katero se dobi

Zaloga v obliki produktivnega kapitala ima obliko produkcijskih sredstev, ki so že v produkcijskem procesu ali pa vsaj v procentovih rokah, torej latentno že v produkcijskem procesu. Prej smo videli, da z razvojem produktivnosti dela, torej tudi z razvojem kapitalističnega produkcijskega načina — ki razvija družbeno produktivno silo dela bolj ko vsi drugi produkcijski načini — nenehno raste množina produkcijskih sredstev, ki so v obliki delovnih sredstev enkrat za vselej pripojena procesu in v njem vedno znova delujejo v daljših ali krajših obdobjih (stavebe, stroji itd.), in da je njeno naraščanje tako predpostavka kakor tudi posledica razvoja družbene produktivne sile dela. Ne samo absolutna, ampak tudi relativna rast bogastva v tej obliki je značilna posebno za kapitalistični produkcijski način (prim. I. knjigo, 23. poglavje, 2). Tvarne oblike, v katerih obstaja konstantni kapital, produkcijska sredstva, pa ne sestoje le iz takšnih delovnih sredstev, ampak tudi iz delovnih tvarin na najrazličnejših stopnjah predelave in iz pomožnih tvarin. Z obsegom produkcije in z večanjem produktivne sile dela s kooperacijo, z delitvijo dela, stroji itd. raste množina surovin, pomožnih tvarin itd., ki prihajajo vsak dan v reprodukcijski proces. Ti elementi morajo biti že pripravljeni na mestu produkcije. Obseg te zaloge, ki ima obliko produktivnega kapitala, narašča torej absolutno. Da bi proces lahko potekal — pri tem je čisto brez pomena, ali je možno obnavljati to zalogo dnevno ali le v določenih obdobjih — mora biti na mestu produkcije ved-

v letih izobilja le malo, v velikih množinah uskladišči«. (»Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C. 1867«, I, str. 230, št. 75.) Zaradi naglo povečanega povpraševanja po bombažu, juti itd., ki ga je povzročila ameriška državljanska vojna, so v mnogih delih Indije producenti zelo omejili pridelovanje riža, zvišali njegovo ceno in prodali stare zaloge riža. Vrh tega se je v letih 1864—66 kakor doslej še nikoli povečal izvoz riža v Avstralijo, na Madagaskar itd. Od tod akutni značaj lakote leta 1866, ki je samo v okrožju Orissa pobrala milijon ljudi. (Prav tam, str. 174, 175, 213, 214, in III: »Papers relating to the Famine in Behar«, str. 32, 33, kjer se poudarja med vzroki lakote the drain of old stock [izčrpanje stare zaloge].) (Iz rokopisa II.)

no nakopičenih več že pripravljenih surovin itd., kakor jih porabi npr. na dan ali na teden. Nepretrganost procesa zahteva, da obstoj njegovih pogojev ni odvisen niti od prekinitev, ki so možne pri dnevnih nakupih, niti od tega, da se pri dnevni ali tedenski prodaji blagovni produkt le neenakomerno spreminja nazaj v svoje produkcijske elemente. Vendar je očitno produktivni kapital lahko latenten ali tvori zalogo v zelo različnih obsegih. Velika razlika je, na primer, ali mora imeti predilec zalogo bombaža ali premoga za tri mesece ali za en mesec. Vidimo torej, da se ta zaloga relativno lahko krči, čeprav absolutno narašča.

To je odvisno od različnih pogojev, katerih bistvo so večja hitrost, rednost in zanesljivost, s katerimi se potrebna množina surovin lahko vedno dobavi tako, da nikoli ne pride do prekinitve. Čim slabše so izpolnjeni ti pogoji, tem manjša je torej zanesljivost, rednost in hitrost dobave, tem večji mora biti latentni del produktivnega kapitala, tj. zaloga surovin itd., ki čaka v rokah producenta na svojo predelavo. Ti pogoji so v obratnem sorazmerju z razvojno stopnjo kapitalistične produkcije in s tem produktivne sile človeškega dela. Torej tudi zaloga v tej obliki.

Vendar je to, kar se kaže kot zmanjšanje zaloge (na primer pri Lalorju), deloma le zmanjšanje zaloge v obliki blagovnega kapitala ali prave blagovne zaloge; torej le sprememba oblike iste zaloge. Če je na primer množina premoga, ki se dnevno producira v lastni deželi, torej količina in energija produkcije premoga, velika, predilec ne potrebuje velikega skladišča, da zagotovi nepretrganost svoje produkcije. Zaradi stalnega zanesljivega obnavljanja dobave premoga postane odveč. Drugič: hitrost, s katero lahko preide produkt kakega procesa kot produkcijsko sredstvo v drug proces, je odvisna od razvoja prevoznih in komunikacijskih sredstev. Cenenost transporta igra pri tem veliko vlogo. Nepretrgan transport, na primer premoga od rudnika do predilnice, bi bil dražji kakor oskrbovanje z večjo množino premoga za daljši čas ob razmeroma cenejšem transportu. Obe ti dve doslej obravnavani okoliščini izhajata iz samega produkcijskega procesa. Tretjič,

pomemben je razvoj kreditnega sistema. Čim manj je odvisen predilec glede obnovitve svojih zalog bombaža, pre-moga itd. od neposredne prodaje svoje preje — in čim bolj je razvit kreditni sistem, tem manjša je ta neposredna odvisnost — tem manjša je lahko relativna velikost teh zalog, da zagotovi nepretrgano produkcijo preje v določenem obsegu, neodvisno od naključij pri prodaji preje. Četrtrič, mnoge surovine, polizdelki ipd. pa potrebujejo daljša obdobja za svojo produkcijo; zlasti velja to za vse surovine, ki jih dobavlja poljedelstvo. Da se produkcijski proces ne pretrga, mora biti torej v zalogi določena količina surovin za vse obdobje, v katerem novi produkt ne more nadomestiti starega. Če se ta zaloga v rokah industrijskega kapitalista zmanjša, pomeni to le, da narašča v obliki blagovne zaloge v rokah trgovca. Razvoj prevoznih sredstev omogoča, na primer, da se prepelje bombaž, ki leži v uvoznem pristanišču, hitro iz Liverpoola v Manchester, tako da lahko tovarnar v razmeroma majhnih delih po potrebi obnavlja svojo zalogo bombaža. Vendar pa leži potem isti bombaž v toliko večjih količinah kot blagovna zaloga v rokah trgovcev v Liverpoolu. Gre torej samo za spremembo oblike zaloge; Lalar in drugi so to prezrli. Z vidika družbenega kapitala leži tu v obliki zaloge slej ko prej ista množina produktov. Z razvojem prevoznih sredstev se za posamezno deželo zmanjšuje obseg potrebne množine, ki mora biti pripravljena na primer za eno leto. Če pluje veliko parnikov in jadrnic med Ameriko in Anglijo, je več možnosti za obnovev bombažnih zalog v Angliji in se zato zmanjšuje količina bombaža, ki mora biti v Angliji povprečno v zalogi. Enako učinkuje razvoj svetovnega trga, ker se tako pomnože dobavni viri istega blaga. Blago se dovaža postopoma iz različnih dežel in ob različnih rokih.

2. Prava blagovna zaloga

Videli smo že, da postane na podlagi kapitalistične produkcije blago splošna oblika produkta, in to tem bolj, čim bolj se ta produkcija razvije po obsegu in globini. Celó

pri enakem obsegu produkcije ima torej, bodisi v primerjavi s prejšnjimi produkcijskimi načini, bodisi v primerjavi s kapitalističnim produkcijskim načinom na manj razviti stopnji, neprimerno večji del produkta obliko blaga. Vsako blago — torej tudi vsak blagovni kapital, ki je samo blago, vendar blago kot eksistenčna oblika vrednosti kapitala — pa je, razen če iz svoje produkcijske sfere ne preide neposredno v produktivno ali osebno potrošnjo, dokler se torej zadržuje na trgu, sestavina blagovne zaloge. Sama po sebi — ob nespremenjenem obsegu produkcije — zato blagovna zaloge (se pravi ta osamosvojitev in utrditev blagovne oblike produkta) narašča hkrati s kapitalistično produkcijo. Videli smo že, da je to le sprememba v obliki zaloge; na eni strani narašča zaloge v blagovni obliki zato, ker se na drugi strani v obliki neposredne produkcijske in konsumpcijske zaloge zmanjšuje. To je samo spremenjena družbena oblika zaloge. Če se povečuje hkrati ne le relativna velikost blagovne zaloge v primeri z družbenim celotnim produktom, ampak tudi njegova absolutna velikost, je to posledica dejstva, da se s kapitalistično produkcijo povečuje množina celotnega produkta.

Z razvojem kapitalistične produkcije se določa obseg produkcije v čedalje manjši meri z neposrednim povpraševanjem, v čedalje večji meri pa z obsegom kapitala, ki je na voljo posameznemu kapitalistu, z nagonom po večanju vrednosti njegovega kapitala in nujnostjo, da ostane njegov produkcijski proces nepretrgan in da se razširi. S tem nujno raste v vsaki posamezni produkcijski panogi množina produktov, ki je kot blago na trgu ali išče kupca. Narašča množina kapitala, ki je krajši ali daljši čas prikovana na obliko blagovnega kapitala. Zaradi tega narašča blagovna zaloge.

Končno, največji del družbe se spreminja v mezdne delavce, ljudi, ki žive iz rok v usta, prejemajo svojo mezdo tedensko in jo dnevno trošijo, za katere morajo biti torej njihove življenjske potrebe pripravljene kot zaloge. Najsi se posamezne sestavine te zaloge še tako hitro zamenjujejo,

nekaj jih mora biti vendar vedno pri roki, če naj jih nenehno jemljejo iz zaloge.

Vse te značilnosti izhajajo iz oblike produkcije in iz oblikovne spremembe, ki jo vključuje in skozi katero mora produkt v procesu cirkulacije.

Kakršna koli že je družbena oblika zaloge produktov, vedno zahteva njeno hranjenje stroške: stavbe, posodo itd., v katerih se hranijo, prav tako pa produkcijska sredstva in delo, ki jih je treba v večji ali manjši meri trošiti v obrambo pred kvarnimi vplivi, kakor pač zahteva narava produktov. Čim bolj so zaloge družbeno koncentrirane, tem manjši so sorazmerno ti stroški. Ti izdatki pomenijo vedno del družbenega dela, bodisi v opredmeteni, bodisi v živi obliki — v kapitalističnem gospodarstvu torej izdatke kapitala — ki ne preide v ustvarjanje produkta, torej odbitke od produkta. To so nujni neproduktivni stroški družbenega bogastva. So vzdrževalni stroški družbenega produkta, ne glede na to, ali izhaja kot sestavina blagovne zaloge izključno iz družbene oblike produkcije, torej iz oblike blaga in njene nujne spremembe oblike, ali pa štejemo blagovno zalogo samo za posebno obliko zaloge produktov, ki je skupna vsem družbam, čeprav ne v obliki *blagovne* zaloge, tiste oblike zaloge produktov, ki pripada cirkulacijskemu procesu.

Vprašanje je zdaj, v kakšni meri prehajajo ti stroški v vrednost blaga.

Če je kapitalist svoj v produkcijska sredstva in v delovno silo založeni kapital spremenil v produkt, v dogotovljeno količino blaga, ki je določena za prodajo, in ostane ta neprodana v skladišču, se v tem času ne zaustavi samo proces večanja vrednosti njegovega kapitala. Izdatki, ki jih zahteva vzdrževanje te zaloge za zgradbe, dodatna dela itd., so za kapitalista nedvomna izguba. Končni kupec bi se mu smejal, če bi rekel: »Svojega blaga šest mesecev nisem mogel prodati. Njegovo vzdrževanje v teh šestih mesecih mi ni le omrtvičilo toliko in toliko kapitala, ampak povzročilo razen tega x neproduktivnih stroškov.« »Toliko slabše za vas,« pravi kupec. »Tu poleg vas je drug

prodajalec, čigar blago je bilo dogotovljeno šele predvčerajšnjim. Vaše blago ni kurantno in najbrž ga je že bolj ali manj načel zob časa. Prodati ga morate torej ceneje kakor vaš tekmeč.« — Vprašanje, ali je blagovni producent dejanski producent svojega blaga ali njegov kapitalistični producent, v resnici torej samo predstavnik njegovega dejanskega producenta, prav nič ne spremeni življenjskih pogojev blaga. Svojo robo mora spremeniti v denar. Neproduktivni stroški, ki mu jih povzroča okoliščina, da je vključena v blagovno obliko, spadajo med njegove osebne prigode, ki se kupca blaga nič ne tičejo. Ta mu ne plača cirkulacijskega časa njegovega blaga. Celo če kapitalist namerno zadržuje svoje blago, ga ne da na trg v časih dejanskega ali domnevnega prevrata vrednosti, je odvisno od tega, ali bo ta prevrat vrednosti res nastal, od pravilnosti ali nepravilnosti njegove špekulacije, ali bo lahko realiziral dodatne neproduktivne stroške. Prevrat vrednosti pa ni posledica njegovih neproduktivnih stroškov. Kolikor pomeni torej tvorjenje zaloge zastoj cirkulacije, ne dodajo stroški, ki jih povzroča, blagu nobene vrednosti. Po drugi strani pa ne more biti nobene zaloge brez postanka na cirkulacijskem področju, brez daljšega ali krajšega zadrževanja kapitala v njegovi blagovni obliki; torej ni nobene zaloge brez zastoja v cirkulaciji, kakor tudi noben denar ne more krožiti, če se ne ustvari denarna zaloga. Brez blagovne zaloge torej ni blagovne cirkulacije. Če se ne pokaže ta nujnost kapitalistu v $B' - D'$, se mu pokaže v $D - B$; ne za njegov blagovni kapital, ampak za blagovni kapital drugih kapitalistov, ki producirajo produkcijska sredstva zanj in življenjske potrebščine za njegove delavce.

Zdi se, da ne more stvari prav nič spremeniti, če je tvorjenje zaloge prostovoljno ali neprostovoljno, se pravi, če dela blagovni producent zalogo namerno ali pa ostaja njegovo blago v zalogi, ker se upirajo njegovi prodaji okoliščine cirkulacijskega procesa. Vendar je za rešitev tega vprašanja koristno vedeti, kaj razlikuje prostovoljno tvorjenje zaloge od neprostovoljnega. Neprostovoljno tvorjenje zaloge izhaja ali je istovetno z zastojem cirkulacije,

ki nastane brez vednosti blagovnega producenta in je navzkriž z njegovo voljo. Kaj označuje prostovoljno tvorjenje zaloge? Vsekakor se skuša prodajalec znebiti svojega blaga kakor le mogoče hitro. Svoj produkt ponuja vedno na prodaj kot blago. Če bi ga odtegnil prodaji, bi bil samo možen (*δυναμει*), ne pa dejanski (*ἐνεργεια*) element blagovne zaloge. Blago kot tako je prej ko slej le nosilec svoje menjalne vrednosti, kot tako pa lahko deluje samo, če in ko zapusti svojo blagovno obliko in privzame denarno.

Zaloga blaga mora imeti določen obseg, da lahko v določenem razdobju zadošča za obseg povpraševanja. Pri tem se računa, da se krog kupcev neprestano širi. Zato, da lahko zadošča na primer en dan, se mora del blaga, ki je na trgu, trajno zadrževati v blagovni obliki, medtem ko drugi del teče, se spreminja v denar. Tisti del, ki zastaja, medtem ko drugi teče, se sicer stalno zmanjšuje, kakor se zmanjšuje obseg zaloge nasploh, dokler ni končno vsa prodana. Zastajanje blaga šteje torej tu kot nujni pogoj njegove prodaje. Razen tega mora biti obseg večji kot povprečna prodaja ali obseg povprečnega povpraševanja. Sicer ne bi bilo mogoče zadovoljiti nadpovprečnega povpraševanja. Po drugi strani je treba zalogo stalno obnavljati, ker se stalno izčrpava. Ta obnovitev lahko pride navsezadnje le iz produkcije, iz ponudbe blaga. Ali pride iz uvoza ali ne, je čisto nepomembno. Obnavljanje je odvisno od obdobj, ki jih potrebuje blago za svojo reprodukcijo. Med tem časom mora zadoščati blagovna zaloga. Dejstvo, da ne ostane v rokah prvotnega producenta, ampak teče skozi različne rezervoarje, od trgovca na debelo do prodajalca na drobno, spremeni samo pojav, ne pa stvari same. Dokler ne preide blago v produktivno ali osebno konsumpcijo, je z družbenega vidika prej ko slej del kapitala v obliki blagovne zaloge. Da ne bi bil odvisen neposredno od produkcije in da bi si zagotovil stalen krog strank, skuša imeti producent tolikšno zalogo blaga, ki ustreza povprečnemu povpraševanju po blagu. Skladno s produkcijskimi periodami se določajo nakupni termini, blago pa je daljši ali krajši čas v zalogi, dokler se ne more nadomestiti z novimi primerki

iste vrste. Samo takšno tvorjenje zalog zagotavlja trajnost in nepretrganost cirkulacijskega procesa, in torej tudi reprodukcijskega, ki vključuje cirkulacijskega.

Pomnimo: za producenta B je lahko B' — D' opravljen, čeprav je B še vedno na trgu. Če bi hotel zadržati producent svoje lastno blago sam v skladišču, dokler ga ne bi prodal končnemu kupcu, bi moral naložiti dvojni kapital, enega kot producent blaga, drugega kot trgovec. Za blago samo — ali ga gledamo kot posamezno blago ali pa kot sestavni del kapitala — je popolnoma nepomembno, ali obremenijo stroški tvorjenja zaloge njegovega producenta ali pa vrsto trgovcev od A do Ž.

Kolikor ni blagovna zaloga nič drugega kot blagovna oblika zaloge, ki bi obstajala na določeni stopnji družbene produkcije bodisi kot produktivna zaloga (latentni produkcijski sklad), bodisi kot konsumpcijski sklad (rezerva konsumpcijskih sredstev), če ne bi obstajala kot blagovna zaloga, so tudi stroški, ki jih zahteva ohranitev zaloge, torej stroški tvorjenja zaloge — se pravi za to uporabljeno opredmeteno ali živo delo — samo preneseni stroški za vzdrževanje bodisi družbenega produkcijskega sklada, bodisi družbenega konsumpcijskega sklada. Povečanje vrednosti blaga, ki ga povzroče, porazdeli te stroške na različne vrste blaga pro rata, ker so za različne vrste blaga različni. Prej ko slej ostanejo stroški tvorjenja zaloge odtegljaji od družbenega bogastva, čeprav so eden izmed pogojev za njegov obstoj.

Samo kolikor je blagovna zaloga pogoj blagovne cirkulacije in celo oblika, ki je nujno nastala v blagovni cirkulaciji, kolikor je torej ta navidezni zastoj oblika toka samega, podobno kakor je nastanek denarne zaloge pogoj denarnega kroženja — samo toliko je normalna. Kakor hitro pa se blago, ki se mudi v svojem cirkulacijskem rezervoarju, ne umakne dohitevajočemu ga valu produkcije, brž ko so torej rezervoarji prenapolnjeni, se razširi blagovna zaloga zaradi zastoja cirkulacije, prav tako kakor naraščajo zakladi, če zastaja denarna cirkulacija. Pri tem je vseeno, ali nastane ta zastoj v kašah industrijskega kapitalista ali v skladiščih

trgovca. V takem primeru blagovna zaloge ni pogoj nepretrgane prodaje, ampak posledica dejstva, da blaga ni mogoče prodati. Stroški ostanejo enaki. Ker pa izhajajo sedaj izključno iz oblike, namreč iz nujnosti, da se spremeni blago v denar, in iz težavnosti te metamorfoze, pa ne preidejo v vrednost blaga, ampak pomenijo odtegljaje, izgubo dela vrednosti pri njeni realizaciji. Ker se normalna in nenormalna oblika zaloge po obliki ne razlikujeta in sta obe zastoj v cirkulaciji, se lahko pojavi zamenjujeta drug z drugim, in toliko lažje lahko prevarita celo produkcijskega agenta samega, ker za producenta cirkulacijski proces njegovega kapitala lahko poteka v redu, čeprav je cirkulacijski proces njegovega blaga, ki je prešlo v roke trgovcev, zastal. Če se povečata obseg produkcije in konsumpcije, se poveča ob sicer nespremenjenih okoliščinah tudi obseg zaloge blaga. Obnavlja in črpa se prav tako hitro, njen obseg pa je večji. Naraščajoči obseg blagovne zaloge, ki ga povzroča zastoj v cirkulaciji, se zato lahko napak šteje za znamenje razširjanja reprodukcijskega procesa, posebno ko razvoj kreditnega sistema omogoči, da se prikrijejo dejanska gibanja.

Stroški tvorjenja zaloge sestoje iz: 1. količinskega skrčenja množine produktov (na primer pri zalogi moke); 2. kvara kakovosti; 3. popredmetenega in živega dela, ki ga zahteva vzdrževanje zaloge.

III. Transportni stroški

Tu ni treba obravnavati vseh podrobnosti cirkulacijskih stroškov, kakor pakiranja, sortiranja ipd. Splošni zakon je, da *ne dodajajo nobeni cirkulacijski stroški, ki izhajajo zgolj iz oblikovne spremembe, blagu nobene vrednosti*. To so le stroški, potrebni za realizacijo vrednosti ali za njeno spremembo iz ene oblike v drugo. V te stroške založeni kapital (vštevši delo, ki se uporabi zanj) spada k faux frais kapitalistične produkcije. Nadomestiti jih je treba iz presežne vrednosti in so z vidika vsega razreda kapitalistov odtegljaj od presežne vrednosti ali presežnega produkta,

tako kakor je za delavca čas, ki ga potrebuje za nakup svojih življenjskih potrebščin, izgubljen čas. Transportni stroški pa igrajo prevažno vlogo, da jih ne bi tu vsaj na kratko obravnavali.

V krožnem toku kapitala in v blagovni metamorfozi, ki tvori enega njegovih odsekov, se menjuje tvarina družbenega dela. Ta menjava lahko zahteva prostorsko premostitev produktov, njihovo dejansko premaknitev z enega kraja v drug kraj. Cirkulacija blaga pa se lahko izvede brez njihovega fizičnega premikanja in transport produktov brez blagovne cirkulacije in celo brez neposredne menjave produktov. Hiša, ki jo A proda B, cirkulira kot blago, vendar pa ne gre na drug kraj. Premične blagovne vrednosti, kakor bombaž ali surovo železo, tičijo v istem skladišču ob istem času, ko opravijo ducate cirkulacijskih procesov, ko jih špekulanti¹⁷ kupujejo in znova prodajajo. Kar se pri tem resnično premika, je lastninski naslov na stvari, ne stvar sama. Na drugi strani pa je igrala transportna industrija, na primer v državi Inkov, veliko vlogo, čeprav družbeni produkt ni cirkuliral kot blago niti ga niso razdeljevali z neposredno zamenjavo.

Če se torej pojavlja transportna industrija na podlagi kapitalistične produkcije kot vzrok cirkulacijskih stroškov, ta posebna pojavnost oblika v ničemer ne spremeni bistva stvari.

Transport ne povečuje množine produktov. Tudi sprememba njihovih naravnih lastnosti, ki jo morebiti povzroči, ni z nekaterimi izjemami noben nameravani koristni učinek, ampak le nujno zlo. Toda uporabna vrednost stvari se uveljavi edinole v njihovi konsumpciji, in da bi se konsumirale, utegne biti potrebno, da se premestijo, to je, potreben je dodaten produkcijski proces transportne industrije. V njo naloženi produktivni kapital dodaja torej premeščenim produktom vrednost, deloma s prenosom vrednosti transportnih sredstev, deloma z dodatkom vrednosti zaradi trans-

¹⁷ Storch imenuje to *circulation factice* [namišljena cirkulacija].

portnega dela. Le-ta dodatek vrednosti se deli tako kakor pri vsaki kapitalistični produkciji na nadomestilo za meздо in na presežno vrednost.

V vsakem produkcijskem procesu je zelo pomembno premeščanje delovnega predmeta in za to potrebna delovna sredstva in delovne sile — na primer bombaž, ki gre iz mikalnice v predilnico, premog, ki ga iz jame spravljajo na površino. Prehod gotovega produkta kot gotovega blaga z enega samostojnega produkcijskega mesta, na drugo, ki je prostorsko oddaljeno, kaže prav isti pojav, samo v večjem obsegu. Transportu produktov z enega produkcijskega mesta na drugo sledi še transport gotovih produktov s produkcijskega področja v konsumpcijsko. Produkt je pripravljen za porabo šele, kadar dokonča to gibanje.

Kakor smo prej pokazali, se glasi splošni zakon blagovne produkcije: produktivnost dela in ustvarjanje vrednosti z delom sta si v obratnem sorazmerju. Kakor za vsako drugo, velja to tudi za transportno industrijo. Čim manjša je količina dela, mrtvega in živega, ki ga zahteva transport blaga na določeno razdaljo, tem večja je produktivna sila dela, in narobe.¹⁸

Absolutna velikost vrednosti, ki jo blagu dodaja transportna industrija, je ob sicer nespremenjenih okoliščinah v obratnem sorazmerju s produktivno silo transportne indu-

¹⁸ Ricardo navaja Saya, ki šteje za blagoslov trgovine, da s transportnimi stroški podražuje produkte ali povečuje njihovo vrednost. »Trgovina,« pravi Say, »omogoča, da dobimo blago na kraju njegovega nastanka in da ga transportiramo na drug kraj, kjer ga konsumiramo; omogoča nam, da povečamo vrednost blaga za vso razliko med njegovo ceno na prvem in na drugem kraju.« Ricardo pripominja k temu: »Prav, toda kako se mu dodaja dodatna vrednost? Tako, da se dodajo produkcijskim stroškom, prvič, izdatki za transport in, drugič, profit od kapitala, ki ga je založil trgovec. Blago je več vredno samo iz istega razloga, iz katerega lahko postane več vredno vsako drugo blago, ker se porabi za njegovo produkcijo in transport več dela, preden ga kupi konsument. Tega ne smemo označiti kot eno od prednosti trgovine.« (Ricardo, »Principles of Political Economy«, 3. izd., London 1821, str. 309, 310.)

strije in v premem sorazmerju z razdaljami, ki jih je treba premagati.

Relativni del vrednosti, ki ga ob sicer nespremenjenih okoliščinah dodajajo transportni stroški ceni blaga, je v premem sorazmerju z njegovo obsežnostjo in njegovo težo. Je pa veliko okoliščin, ki spreminjajo to pravilo. Transport zahteva na primer večje ali manjše varnostne ukrepe, torej večjo ali manjšo porabo dela in delovnih sredstev, kolikor je pač potrebno zaradi relativne krhkosti, minljivosti, eksplozivnosti predmeta. Pri tem kažejo železniški mogotci s fantastičnim razčlenjevanjem vrst večjo genialnost kakor botaniki in zoologi. Klasifikacija dobrin, na primer na angleških železnicah, obsega debele knjige in je po svojem splošnem načelu zasnovana na težnji spremeniti najrazličnejše naravne lastnosti dobrin v prav toliko transportnih težav in neizogibnih pretvez za goljufije. »Steklo, ki je bilo prej vredno 11 f. št. per crate (zaboj določene prostornine), je zaradi izpopolnitev v industriji in odprave davka na steklo vredno sedaj samo 2 f. št., transportni stroški pa so prav tako visoki kakor prej, za prevoz po kanalih pa še višji. Prej so razvažali steklo in steklenino za svinčeno obdelavo do 50 milj daleč od Birminghama po 10 šil. za tono. Zdaj so povišali transportno ceno, češ da zaradi loma veliko tvegajo, na trikratno višino. Toda tisti, ki ne plača, kar se v resnici razbije, je uprava železnice.«¹⁹ Dalje je dejstvo, da je relativna velikost vrednosti, ki jo dodajajo predmetu prevoznim stroškom, v obratnem sorazmerju z njegovo vrednostjo, za železniške mogotce poseben razlog, da obremenijo tak predmet premo sorazmerno z njegovo vrednostjo. Pritožbe industrijcev in trgovcev nad tem se ponavljajo na vsaki strani pričevanj navedenega poročila.

Kapitalistični produkcijski način zmanjšuje transportne stroške za posamezno blago z razvojem transportnih in komunikacijskih sredstev kakor tudi s koncentracijo — velikostjo obsega — transporta. Pomnožuje tisti del družbenega dela, živega in opredmetenega, ki se troši pri transportu

¹⁹ »Royal Commission on Railways«, str. 31, št. 630.

blaga, najprej s spremembo velike večine vseh produktov v blago, potem pa še, ker stopajo na mesto krajevnih trgov oddaljeni trgi.

Cirkuliranje, se pravi dejansko kroženje blaga v prostoru, je v bistvu transport blaga. Po eni strani je transportna industrija samostojna produkcijska panoga in zato posebno naložbeno področje produktivnega kapitala. Po drugi strani pa se razlikuje po tem, da nastopa kot nadaljevanje produkcijskega procesa *znotraj* cirkulacijskega procesa in za cirkulacijski proces.

DRUGI ODDELEK

OBRAT KAPITALA

Sedmo poglavje

ČAS OBRATA IN ŠTEVILO OBRATOV

Videli smo, da je celotni čas, v katerem opiše kak kapital svoj krožni tok, enak vsoti njegovega cirkulacijskega časa in njegovega produkcijskega časa. To je razdobje od trenutka, ko se založi vrednost kapitala v določeni obliki, do vrnitve vrednosti kapitala v isti obliki.

Odločilni smoter kapitalistične produkcije je vedno povečanje založene vrednosti, pa naj se založi ta vrednost v svoji samostojni obliki, se pravi v svoji denarni obliki, ali pa v blagu, tako da je njena vrednostna oblika v ceni založenega blaga samostojna samo v zamisli. V obeh primerih gre ta vrednost kapitala med svojim krožnim tokom skozi različne eksistenčne oblike. Njeno istovetnost s samo seboj ugotavljajo kapitalistove knjige ali oblika obračunskega denarja.

Bodisi da vzamemo obliko $D \dots D'$ ali pa obliko $P \dots P$, obedve vključujeta: 1. da je delovala založena vrednost kot vrednost kapitala in da se je povečala; 2. da se je, ko je opravila svoj proces, povrnila v obliko, v kateri ga je započela. Očitno je razvidno povečanje založene vrednosti D in hkrati vrnitev kapitala v to obliko (denarno) v $D \dots D'$. Prav isto pa se dogodi v drugi obliki. Izhodišče P je namreč obstoj produkcijskih elementov, blaga določene vrednosti. Ta oblika vključuje povečanje te vrednosti (B' in D') in

vrnitev v prvotno obliko, kajti v drugem P ima založena vrednost spet obliko produkcijskih elementov, v katere je bila prvotno založena.

Prej smo videli: »Če ima produkcija kapitalistično obliko, jo ima tudi reprodukcija. Kakor se v kapitalističnem produkcijskem načinu pojavlja delovni proces samo kot sredstvo za proces večanja vrednosti, tako se pojavlja tudi reprodukcija samo kot sredstvo, da se reproducira založena vrednost kot kapital, tj. kot vrednost, ki se sama povečuje.« (I. knjiga, 21. poglavje, str. 637.)

Tri oblike: I. $D \dots D'$, II. $P \dots P$ in III. $B' \dots B'$ se razlikujejo po temle: v obliki II ($P \dots P$) se obnovitev procesa, reprodukcijski proces, izraža kot dejanska, v obliki I pa le kot možna. Obedve pa se razlikujeta od oblike III po tem, da je založena vrednost kapitala — bodisi kot denar, bodisi v podobi stvarnih produkcijskih elementov — izhodiščna in zato tudi povratna točka. V $D \dots D'$ pomeni vrnitev $D' = D + d$. Če se obnovi proces v istem obsegu, je D znovič izhodišče in d ne vstopi vanj, ampak nam le kaže, da se je kapital povečal in torej ustvaril presežno vrednost, ki pa jo je odbil od sebe. V obliki $P \dots P$ je prav tako izhodiščna točka vrednost kapitala, založena v obliki produkcijskih prvin P. Oblika vključuje njeno povečanje. Če se vrši enostavna reprodukcija, prične ista vrednost kapitala znova svoj proces v isti obliki P. Če se vrši akumulacija, začne P' (po velikosti vrednosti enak $D' = B'$) proces kot povečana vrednost kapitala. Prične pa znovič z založeno vrednostjo kapitala v začetni obliki, čeprav ima kapital večjo vrednost kot prej. Nasprotno pa v obliki III kapitala vrednost ne prične procesa kot založena, ampak kot že povečana vrednost, kot celotno bogastvo, ki ima obliko blaga, in je založena kapitala vrednost le del tega bogastva. Ta zadnja oblika je važna za tretji oddelek, kjer proučujemo gibanje posameznih kapitalov v zvezi z gibanjem celotnega družbenega kapitala. Ni pa je mogoče uporabiti pri obratu kapitala, ki se vedno prične z založitvijo kapitalске vrednosti, bodisi v obliki denarja ali blaga, in ki vedno zahteva vrnitev krožeče kapitalске

vrednosti v isti obliki, v kateri je bila založena. Od krožnih tokov I in II je treba proučiti prvega, če nas zanima predvsem vpliv obrata na nastanek presežne vrednosti; drugega, če nas zanima njegov vpliv na nastanek produkta.

Tako kakor ekonomisti niso razločevali različnih oblik krožnih tokov, jih tudi niso proučevali ločeno glede na obračanje kapitala. Po navadi vzamejo obliko $D \dots D'$, ker obvladuje posameznega kapitalista in mu služi pri njegovem računanju, celo če je denar izhodiščna točka zgolj v podobi obračunskega denarja. Drugim je izhodišče izdatok v obliki produkcijskih elementov, dokler jim ne priteče nazaj, pri čemer sploh ne govorijo o obliki, v kateri priteče nazaj, ali v blagu ali v denarju. Na primer: »Gospodarski cikelus... se pravi celotni tok produkcije od časa, ko se založe izdatki, pa dotlej, da je tu donos. V poljedelstvu je setev njegov začetek, žetev pa njegov konec.« (»Economic Cycle, ... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting its ending.« — *S. P. Newman*, »Elements of Political Economy«, Andover in New York 1835, str. 81, prip.) Drugi prično z B' (III. oblika): »Produkcijsko menjavo si lahko predočimo, kot da poteka v krogu, ki ga bomo imenovali gospodarski cikelus in v katerem napravi po en obrat, kakor hitro pride posel po izvedbi zaporednih transakcij spet do točke, iz katere je izšel. Začetek lahko postavimo v točko, ko je prejel kapitalist dohodke, s katerimi mu priteče nazaj njegov kapital; od te točke dalje vnovič najema svoje delavce in jim razdeljuje v mezdi oskrbo ali, pravzaprav, moč, da si jo nabavijo; prejema od njih dogotovljene izdelke, s katerimi se ukvarja; te izdelke nosi na trg in dokonča tam krožni tok tega zaporedja gibanj s tem, da prodaja in dobi v izkupičku za blago nadomestilo za vse svoje kapitalske izdatke.« (*Th. Chalmers*, »On Political Economy«, druga izdaja, Glasgow 1832, str. 85.)

Kakor hitro preteče celotna vrednost kapitala, ki jo naloži individualni kapitalist v kateri koli produkcijski panogi, krožni tok svojega gibanja, je spet v svoji začetni

obliki in lahko ponovi isti proces. Če naj se vrednost ohrani in poveča kot kapitalaska vrednost, mora proces ponoviti. Posamezen krožni tok je v življenju kapitala le odsek, ki se venomer ponavlja, torej obdobje. Na koncu obdobja D...D' se znajde kapital spet v obliki denarnega kapitala, ki gre znova skozi vrsto oblikovnih sprememb, katere vključujejo proces njegove reprodukcije oziroma večanja vrednosti. Na koncu obdobja P...P se znajde kapital znova v obliki produkcijskih elementov, ki so prvi pogoj za obnovo njegovega krožnega toka. Krožni tok kapitala, in sicer ne kot posamezen dogodek, ampak kot periodičen proces, imenujemo njegov obrat. Trajanje tega obrata določa vsota njegovega produkcijskega časa in cirkulacijskega časa. Ta časovna vsota tvori čas obrata kapitala. Obsega torej presledek med enim obdobjem krožnega toka in naslednjim; označuje periodičnost v življenjskem procesu kapitala ali, da tako rečemo, čas obnovitve, ponovitve procesa večanja vrednosti oziroma produkcijskega procesa iste vrednosti kapitala.

Če pustimo ob strani individualne prigode, ki lahko pospešijo ali zavirajo čas obrata posameznega kapitala, je čas obrata kapitala različen glede na različnost investicijskih področij.

Kakor je delovni dan naravna merska enota za funkcijo delovne sile, je leto naravna merska enota za obrate krožečega kapitala. Naravna podlaga te merske enote je v dejstvu, da so najvažnejši zemeljski plodovi zmerne cone, ki je domovina kapitalistične produkcije, letni pridelki.

Če označimo leto kot mersko enoto časa obrata z O, čas obrata posameznega kapitala z o, število njegovih obratov

z n, potem je $n = \frac{O}{o}$. Če znaša na primer čas obrata $o = 3$

mesece, potem je $n = \frac{12}{3} = 4$; kapital opravi v letu štiri

obrate ali se štirikrat obrne. Če je $o = 18$ mesecev, znaša

$n = \frac{12}{18} = \frac{2}{3}$ ali kapital opravi v enem letu le $\frac{2}{3}$ svojega

časa obrata. Če znaša čas njegovega obrata več let, se računa torej po večkratniku enega leta.

Za kapitalista je čas obrata njegovega kapitala čas, v katerem mora založiti svoj kapital, da bi ga lahko povečal in dobil nazaj v prvotni podobi.

Preden pobliže preiščemo vpliv obrata na proces produkcije in večanja vrednosti, moramo proučiti dve novi obliki, ki ju dobi kapital iz cirkulacijskega procesa in ki vplivata na obliko njegovega obrata.

Osmo poglavje

FIKSNI IN CIRKULIRAJOČI KAPITAL

I. Razlike v obliki

V šestem poglavju prve knjige smo videli, da ohrani del konstantnega kapitala nasproti produktom, ki jih pomaga ustvariti, tisto uporabno obliko, v kateri vstopa v produkcijski proces. Torej opravlja v krajših ali daljših obdobjih v vedno ponavljajočih se delovnih procesih vedno znova iste funkcije. Tako na primer obratna zgradba, stroji itd., skratka vse, kar razumemo z označbo *delovno sredstvo*. Ta del konstantnega kapitala oddaja vrednost produktu v razmerju, v katerem izgublja s svojo uporabno vrednostjo svojo menjalno vrednost. Ta oddaja vrednosti ali to prehajanje vrednosti takšnega produkcijskega sredstva na produkt, pri katerega ustvarjanju sodeluje, se izračuna kot povprečje; meri se po povprečnem trajanju njegovega delovanja od trenutka, ko vstopi produkcijsko sredstvo v produkcijski proces, do trenutka, ko je popolnoma izrabljeno, ko odmre in ga je treba nadomestiti ali reproducirati z novim primerkom iste vrste.

Posebnost tega dela konstantnega kapitala — pravih delovnih sredstev — je torej tale:

Del kapitala je bil založen v obliki konstantnega kapitala, se pravi produkcijskih sredstev, ki delujejo sedaj kot faktorji delovnega procesa, dokler traja samostojna uporabna oblika, s katero so stopili vanj. Dokončani produkt, torej tudi tvorce produkta, kolikor se pretvorijo v produkt, produkcijski proces izloča, da bi prešel kot blago s pro-

dukcijskega področja na cirkulacijsko. Nasprotno pa delovna sredstva produkcijske sfere po svojem vstopu vanjo nikoli ne zapuste. Njihova funkcija jih trdno veže nanjo. Del založene kapitalске vrednosti je fiksiran v tej obliki, ki jo določa funkcija delovnih sredstev v procesu. S funkcijo in zato z obrabo delovnega sredstva prehaja del njegove vrednosti na produkt, drugi del pa ostane fiksiran v delovnem sredstvu in s tem v produkcijskem procesu. Tako fiksirana vrednost se neprenehoma zmanjšuje, dokler delovno sredstvo ne dotraja in se zato tudi njegova vrednost v krajšem ali daljšem času ne porazdeli na množino produktov, ki prihajajo iz vrste nenehoma ponavljajočih se delovnih procesov. Dokler pa še deluje kot delovno sredstvo, dokler ga torej ni treba zamenjati z novim primerkom iste vrste, je konstantna vrednost kapitala še naprej fiksirana v njem, medtem ko prehaja drugi del prvotno v njem fiksirane vrednosti na produkt in torej kroži kot sestavni del blagovne zaloge. Čim dalj traja delovno sredstvo, čim počasneje se obrablja, tem dalj časa je konstantna vrednost kapitala fiksirana v tej uporabni obliki. Najsi je njegovo trajanje krajše ali daljše, vedno je delež, v katerem oddaja vrednost, v obratnem sorazmerju s celotnim časom njegovega delovanja. Če se obrabi od dveh strojev enake vrednosti eden v petih letih, drugi pa v desetih, odda prvi v istem razdobju dvakrat toliko vrednosti kot drugi.

Ta del vrednosti kapitala, ki je fiksiran v delovnem sredstvu, kroži prav tako kot kateri koli drug. Nasploh smo videli, da je celotna vrednost kapitala v nenehni cirkulaciji in da je v tem smislu torej ves kapital cirkulirajoči kapital. Cirkulacija tu obravnavanega dela kapitala pa je nekaj posebnega. Prvič, ne kroži v svoji uporabni obliki, ampak kroži le njegova vrednost, in sicer postopoma, po delih, v obsegu, v katerem prehaja na produkt, ki cirkulira kot blago. Med vsem trajanjem njegove funkcije je del njegove vrednosti nenehno fiksiran v njem, samostojen nasproti blagu, ki ga pomaga producirati. Zaradi te svoje posebnosti pridobi ta del konstantnega kapitala obliko: *fiksni kapital*. Vsi drugi tvorni sestavni deli v produkcij-

skem procesu založenega kapitala pa tvorijo v nasprotju s tem: *cirkulirajoči ali tekoči kapital*.

Del produkcijskih sredstev — namreč takšne pomožne tvarine, ki jih trošijo sama delovna sredstva med svojim delovanjem, kot premog, ki ga troši parni stroj, ali ki samo pomagajo pri postopku, kakor svetilni plin itd. — ne preide snovno v produkt. Samo njihova vrednost tvori del vrednosti produkta. Produkt spravi s svojo lastno cirkulacijo tudi njihovo vrednost v cirkulacijo. Glede tega so enaki fiksnemu kapitalu. V vsakem delovnem procesu, v katerega vstopijo, pa se porabijo popolnoma in jih je treba za nov delovni proces v celoti nadomestiti z novimi primerki iste vrste. Med svojim delovanjem ne ohranijo svoje samostojne uporabne oblike. Zato tudi med njihovim delovanjem del vrednosti kapitala ne ostane fiksiran v svoji stari uporabni obliki, v svoji naturalni obliki. Okoliščina, da ta del pomožnih tvarin ne preide snovno v produkt, ampak preide le po svoji vrednosti kot del vrednosti v vrednost produkta, in s tem združeno dejstvo, da je delovanje teh tvarin prikovano na produkcijsko področje, je zavedla ekonomiste, kakor Ramsaya (pri istočasnem zamenjavanju fiksnega in konstantnega kapitala), da jih uvrščajo v fiksni kapital.

Tisti del produkcijskih sredstev, ki snovno prehaja v produkt, torej surovina itd., pridobi s tem delno oblike, v katerih lahko kasneje preide kot potrošno sredstvo v osebno konsumpcijo. Prava delovna sredstva, tvarni nosilci fiksnega kapitala, pa se trošijo samo produktivno in ne morejo preiti v osebno konsumpcijo, ker ne preidejo v produkt ali v uporabno vrednost, ki jo pomagajo ustvariti, ampak ohranijo nasproti njej svojo samostojno podobo tako dolgo, dokler se popolnoma ne obrabijo. Izjema so transportna sredstva. Koristni učinek, ki ga napravijo med svojo produktivno funkcijo, torej med svojim zadrževanjem na produkcijskem področju, premestitev, gre istočasno v osebno konsumpcijo, na primer popotnika. Ta plača njihovo uporabo prav tako, kakor plača uporabo drugih potrošnih sredstev. Videli smo, da se na primer v kemijski

produkciji spajajo surovina in pomožne tvarine druga z drugo. Tako tudi delovno sredstvo in pomožna tvarina ter surovina. Tako gredo na primer v poljedelstvu tvarine, ki jih dodajajo zemlji, da bi jo izboljšali, deloma v pridelek rastlin kot njegovi tvorci. Po drugi strani je porazdeljeno njihovo učinkovanje na daljša obdobja, na primer štirih do petih let. Nekaj jih prehaja torej snovno v produkt in prenaša hkrati s tem svojo vrednost na produkt, medtem ko drugi del fiksira v svoji stari uporabni obliki tudi svojo vrednost; deluje še naprej kot produkcijsko sredstvo in pridobi zato obliko fiksnega kapitala. Kot delovna živina je vol fiksní kapital. Če ga pojemo, pa ne deluje kot delovno sredstvo, torej tudi ne kot fiksní kapital.

Razlog, ki daje delu v produkcijskih sredstvih založene vrednosti kapitala značaj fiksnega kapitala, je izključno v posebnem načinu kroženja te vrednosti. Ta posebni način cirkulacije izhaja iz svojevrstnega načina, kako oddaja delovno sredstvo svojo vrednost produktu oziroma nastopa med produkcijskim procesom kot ustvarjalec vrednosti. Ta pa izhaja spet iz posebnosti funkcije delovnega sredstva v delovnem procesu.

Znano je, da vstopa ista uporabna vrednost, ki prihaja iz enega produkcijskega procesa kot produkt, v drugega kot produkcijsko sredstvo. Samo funkcija takega produkta kot delovnega sredstva v produkcijskem procesu napravi ta produkt za fiksní kapital. Kolikor pa sam šele izide iz procesa, še nikakor ni fiksní kapital. Npr. stroj kot produkt oziroma blago tovarnarja strojev spada v njegov blagovni kapital. Fiksni kapital postane stroj šele v rokah svojega kupca, kapitalista, ki ga produktivno uporablja.

Če so vse druge okoliščine enake, narašča stopnja fiksiranosti delovnega sredstva z njegovo trajnostjo. Od te trajnosti je namreč odvisna velikost razlike med vrednostjo kapitala, ki je fiksirana v delovnih sredstvih, in tistim delom te velikosti vrednosti, ki jo v ponavljajočih se delovnih procesih oddaja produktu. Čim počasnejše je to oddajanje vrednosti — vrednost pa oddajajo produkcijska sredstva pri vsaki ponovitvi istega delovnega procesa — tem večji

je fiksni kapital, tem večja je razlika med kapitalom, ki se v produkcijskem procesu uporablja, in kapitalom, ki se v njem potroši. Kakor hitro ta razlika izgine, delovno sredstvo neha živeti in s svojo uporabno vrednostjo vred izgubi svojo vrednost. Preneha biti nosilec vrednosti. Ker oddaja delovno sredstvo tako kakor vsak drug tvarni nosilec konstantnega kapitala vrednost produktu samo v tisti meri, v kateri izgublja s svojo uporabno vrednostjo vred svojo vrednost, je jasno, da vzdrži v produkcijskem procesu tem dalj, da je doba, v kateri je fiksirana v njem konstantna vrednost kapitala, tem daljša, čim počasneje propada njegova uporabna vrednost.

Če kako produkcijsko sredstvo, ki ni delovno sredstvo v pravem pomenu besede, na primer pomožna tvarina, surovina, polizdelek ipd., oddaja vrednost in cirkulira zato njegova vrednost na isti način kakor delovna sredstva, je prav tako tvarni nosilec, eksistenčna oblika fiksnega kapitala. To velja za takšne že prej omenjene melioracije zemljišč, pri katerih se dodajajo kemične sestavine, ki se njih učinkovanje razteza na več produkcijskih obdobjih ali let. Tu obstaja del vrednosti v svoji samostojni obliki ali v obliki fiksnega kapitala še naprej poleg produkta, medtem ko preide drugi del vrednosti na produkt in zato z njim cirkulira. V tem primeru preide v produkt ne le del vrednosti fiksnega kapitala, ampak tudi uporabna vrednost, substanca, v kateri obstaja ta del vrednosti.

Če pustimo ob strani poglavitno napako — zamenjavo kategorij fiksni in cirkulirajoči kapital s kategorijama konstantni in variabilni kapital — temelji zmešnjava doseданjega pojmovanja ekonomistov predvsem na naslednjem:

Nekatere lastnosti, ki jih imajo delovna sredstva kot tvarni predmeti, štejejo za neposredne lastnosti fiksnega kapitala; na primer fizično nepremičnost hiše. V takem primeru je vedno lahko dokazati, da imajo druga delovna sredstva, ki so kot taka tudi fiksni kapital, nasprotno lastnost, na primer fizično premičnost ladje.

Ali pa zamenjujejo ekonomsko opredeljenost oblik, ki izhaja iz cirkulacije vrednosti, s kakšno stvarno lastnostjo;

kakor da bi mogle biti stvari, ki same po sebi sploh niso kapital, ampak postanejo to le v določenih družbenih odnosih, same *po sebi* in že po naravi kapital v določeni, fiksni ali cirkulirajoči obliki. V petem poglavju prve knjige smo videli, da se dele produkcijska sredstva v vsakem delovnem procesu, ne glede na to, v kakšnih družbenih razmerah poteka, v delovna sredstva in predmet dela. Šele v kapitalističnem produkcijskem načinu pa postanejo kapital, in sicer »produktivni kapital«, kakor smo ga opredelili v prejšnjem oddelku. Tako se pokaže v naravi delovnega procesa utemeljena razlika med delovnim sredstvom in predmetom dela spet v novi obliki razlike med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom. Šele s tem postane kakšna stvar, ki deluje kot delovno sredstvo, fiksni kapital. Če pa lahko služi s svojimi stvarnimi lastnostmi tudi v drugih funkcijah kakor v funkciji delovnega sredstva, tedaj je odvisno od tega, kakšno funkcijo opravlja, ali je stvar fiksni kapital ali ne. Kot delovna živina je govedo fiksni kapital; kot živina za zakol je surovina, ki pride kot produkt v cirkulacijo, torej ni fiksni, ampak cirkulirajoči kapital.

Če je kakšno produkcijsko sredstvo samó dolgotrajneje fiksirano v ponavljanih delovnih procesih, ki pa spadajo drug k drugemu in so nepretrgani ter tvorijo zato eno produkcijsko obdobje — se pravi ves produkcijski čas, ki je potreben, da se produkt izdela — zahteva to, da mora kapitalist za krajšo ali daljšo dobo založiti kapital tako, kakor da bi bil to fiksni kapital, ne napravi pa takega kapitala za fiksni kapital. Seme, na primer, ni nikak fiksni kapital, ampak je le surovina, ki je približno leto dni fiksirana v produkcijskem procesu. Kolikor deluje kot produktivni kapital, je fiksiran v produkcijskem procesu vsak kapital, torej tudi vsi elementi produktivnega kapitala, najsi je njihova stvarna oblika, njihova funkcija in oblika cirkulacije njihove vrednosti takšna ali drugačna. Če traja to od vrste produkcijskega procesa ali nameravanega koristnega učinka odvisno fiksirano bivanje dalj ali manj

časa, iz tega ne nastane razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom.²⁰

Del delovnih sredstev, med katera spadajo splošni delovni pogoji, se bodisi ustali na določenem kraju, kakor hitro vstopi kot delovno sredstvo v produkcijski proces, oziroma je pripravljen za produktivno delovanje, kakor na primer stroji, ali pa se že od početka producira v tej nepremični, na določen kraj vezani obliki, kakor na primer melioracije zemljišč, tovarniške zgradbe, visoke peči, kanali, železnice itd. Trajno privezanost delovnega sredstva na produkcijski proces, v katerem naj deluje, zahteva tu tudi tvarna oblika njihovega obstoja. Po drugi strani lahko kako delovno sredstvo fizično venomer spreminja kraj, se premika, pa je vendar neprestano v produkcijskem procesu, kakor na primer lokomotiva, ladja, delovna živina itd. Kakor mu nepremičnost v prvem primeru ne daje značaja fiksnega kapitala, mu ga v drugem premičnost ne odvzema. Okoliščina, da so delovna sredstva krajevno fiksirana, da so zakoreninjena v zemljo, pa daje temu delu fiksnega kapitala posebno vlogo v gospodarstvu dežel. Ni jih mogoče poslati v tujino, ne morejo cirkulirati kot blago na svetovnem trgu. Lastninski naslovi na tem fiksnem kapitalu se lahko menjajo, ta kapital se lahko kupi in proda in lahko tako simbolično cirkulira. Ti pravni naslovi lahko cirkulirajo celo na tujih trgih, na primer v obliki delnic. Z zamenjavo oseb, ki so lastniki te vrste fiksnega kapitala, pa se ne spremeni razmerje nepremičnega, tvarno fiksiranega dela bogastva v kaki deželi nasproti njegovemu premičnemu delu.²¹

Iz posebnosti kroženja fiksnega kapitala izhaja posebnost obrata. Tisti del vrednosti, ki ga izgubi z obrabo v svoji naravni obliki, cirkulira kot del vrednosti produkta. S svojo cirkulacijo se produkt spremeni iz blaga

²⁰ Zaradi težav, ki jih povzroča opredelitev fiksnega in cirkulirajočega kapitala, misli Lorenz Stein, da poznamo to razlikovanje samo zaradi lažje razlage.

²¹ Do tu rokopolis IV. Od tod rokopolis II.

v denar; torej se spremeni v denar tudi tisti del vrednosti delovnega sredstva, katerega cirkulacijo posreduje produkt. Njegova vrednost kaplja kot denar iz cirkulacijskega procesa v istem sorazmerju, v katerem preneha biti to delovno sredstvo nosilec vrednosti v produkcijskem procesu. Njegova vrednost dobi tako dvojen obstoj. Del te vrednosti je še nadalje priklenjen na njegovo uporabno ali naturalno obliko, ki pripada produkcijskemu procesu, drugi del pa se odloči od nje kot denar. Med svojim delovanjem se del vrednosti delovnega sredstva, ki obstaja v naturalni obliki, nenehno zmanjšuje, medtem ko njegov v denarno obliko spremenjeni del vrednosti nenehno narašča, vse dotlej, dokler končno ne neha živeti in ni njegova celotna, od trupla ločena vrednost spremenjena v denar. Tu se pokaže posebnost obrata tega elementa produktivnega kapitala. Spreminjanje njegove vrednosti v denar gre v korak z vnovčevanjem blaga, ki je nosilec njegove vrednosti. Njegova povratna sprememba iz denarne oblike v uporabno pa se loči od povratne spremembe blaga v njegove druge produkcijske elemente. To spremembo določa njena lastna reprodukcijska doba, tj. čas, v katerem se delovno sredstvo izrabi in ga je treba nadomestiti z drugim primerkom iste vrste. Če znaša obratovalna doba kekega stroja, vrednega recimo 10.000 f. št., na primer 10 let, tedaj znaša čas obrata v njem prvotno založene vrednosti 10 let. Pred potekom tega časa ga ni treba obnavljati, ampak deluje naprej v svoji naturalni obliki. Njegova vrednost med tem postopoma kroži kot del vrednosti blaga, ki ga brez prestopa producira, in se tako polagoma spreminja v denar, dokler ni na koncu desetih let do kraja spremenjena v denar, iz denarja pa nazaj v stroj, dokler torej ne opravi svojega obrata. Dokler ne pride čas reprodukcije, se akumulira njegova vrednost polagoma najprej v obliki denarnega rezervnega sklada.

Preostali elementi produktivnega kapitala sestojijo deloma iz elementov konstantnega kapitala, ki obstoje v pomožnih tvarinah in surovinah, deloma iz variabilnega, v delovno silo založenega kapitala.

Razčlemba delovnega procesa in procesa večanja vrednosti (I. knjiga, 5. poglavje) je pokazala, da se ti različni sestavni deli povsem različno obnašajo kot tvorci produktov in tvorci vrednosti. Vrednost tistega dela konstantnega kapitala, ki sestoji iz pomožnih tvarin in surovin, se — tako kakor vrednost tistega njegovega dela, ki sestoji iz delovnih sredstev — vnovič pojavi v vrednosti produkta samo kot prenesena vrednost. Delovna sila pa dodaja z delovnim procesom produktu ekvivalent svoje vrednosti ali dejansko reproducira svojo vrednost. Dalje: del pomožnih tvarin, premog za kurjavo, svetilni plin ipd., se v delovnem procesu porabi, ne da bi prešel snovno v produkt, medtem ko preide njegov drugi del telesno v produkt in je snov njegove substance. Vse te različnosti pa so nepomembne za cirkulacijo in zato za način obračanja. Kolikor se pomožne tvarine in surovine popolnoma porabijo pri tvorjenju svojega produkta, prenesejo svojo celotno vrednost na produkt. Zato tudi cirkulira s produktom vsa ta vrednost, se spremeni v denar in iz denarja nazaj v produkcijske elemente blaga. Njen obrat se ne pretrga tako kakor obrat fiksnega kapitala, ampak teče neprenehoma skozi ves krožni tok njenih oblik, tako da se ti elementi produktivnega kapitala nenehno obnavljajo in natura.

Kar zadeva variabilni, v delovno silo naloženi sestavni del produktivnega kapitala, velja naslednje. Delovna sila se kupuje za določeno razdobje. Kakor hitro jo kapitalist kupi in pripoji produkcijskemu procesu, je sestavni del njegovega kapitala, in sicer njegov variabilni del. Deluje dnevno v času, v katerem dodaja produktu ne le vso svojo dnevno vrednost, ampak še dodatno presežno vrednost, ki je tu za zdaj ne upoštevamo. Ko je bila delovna sila kupljena, na primer za en teden, in je delovala, jo je treba trajno znova kupovati v običajnih rokih. Ekvivalent svoje vrednosti, ki jo doda delovna sila med svojim delovanjem produktu in ki se s cirkulacijo produkta spremeni v denar, se mora nenehoma spreminjati iz denarja nazaj v delovno silo ali mora neprenehoma opisovati ves

krožni tok svojih oblik, to se pravi obračati se, da se ne bi prekinil krožni tok nepretrgane produkcije.

V delovno silo založeni del vrednosti produktivnega kapitala preide torej v celoti v produkt (tu še vedno ne upoštevamo presežne vrednosti), izvrši z njim obe metamorfozi, ki pripadata cirkulacijskemu področju, in ostane s tem neprestanim obnavljanjem trajno vključen v produkcijski proces. Kakorkoli se sicer delovna sila, glede na ustvarjanje vrednosti, razlikuje od tistih sestavnih delov konstantnega kapitala, ki *niso* fiksni kapital, jim je po tem načinu obrata svoje vrednosti v nasprotju s fiksnim kapitalom vendar enaka. Ti sestavni deli produktivnega kapitala — deli njegove vrednosti, ki so naloženi v delovno silo in v tista produkcijska sredstva, ki niso fiksni kapital — stoje torej zaradi tega vsem skupnega značaja obrata kot *cirkulirajoči* ali *tekoči* kapital nasproti fiksnemu kapitalu.

Kakor smo prej videli, je denar, ki ga plača kapitalist delavcu za uporabo delovne sile, v resnici le splošna ekvivalentna oblika delavčevih življenjskih potrebščin. V tem smislu sestoji variabilni kapital tvarno iz življenjskih potrebščin. Tu, pri proučevanju obrata, pa gre za obliko. Kar kupuje kapitalist, niso delavčeve življenjske potrebščine, ampak njegova delovna sila. Kar tvori variabilni del njegovega kapitala, niso delavčeve življenjske potrebščine, ampak njegova delujoča delovna sila. Kar porabi kapitalist produktivno v delovnem procesu, je delovna sila sama, ne pa delavčeve življenjske potrebščine. Delavec sam je tisti, ki spreminja za svojo delovno silo prejeti denar v življenjske potrebščine, zato da jih spremeni nazaj v delovno silo, da se ohrani pri življenju, prav kakor spreminja npr. kapitalist del presežne vrednosti za denar prodanega blaga v svoje življenjske potrebščine, pa zaradi tega nihče ne reče, da ga plačuje kupec njegovega blaga z življenjskimi potrebščinami. Celo če dobi delavec del svoje mezde v življenjskih potrebščinah in natura, je to dandanes druga transakcija. Svojo delovno silo proda za določeno ceno in se pri tem domeni, da dobi del te cene v življenjskih potrebščinah. To spremeni samo obliko plačila, ne pa tega,

da je to, kar resnično prodaja, njegova delovna sila. To je druga transakcija, ki ne poteka več med delavcem in kapitalistom, ampak med delavcem kot kupcem blaga in kapitalistom kot prodajalcem blaga, medtem ko je v prvi transakciji prodajalec blaga (svoje delovne sile) delavec, njegov kupec pa kapitalist. To je tako, kakor če bi si dal kapitalist svoje blago nadomestiti z blagom, na primer stroj, ki ga proda železarui, z železom. To, kar postane tekoči kapital v nasprotju s fiksnim kapitalom, niso torej delavčeve življenjske potrebščine. To tudi ni delovna sila, ampak vanjo naloženi del vrednosti produktivnega kapitala, ki pridobi ta značaj zaradi oblike svojega obrata, ki ga družijo z nekaterimi in razločuje od drugih sestavnih delov konstantnega kapitala.

Vrednost tekočega kapitala — v delovni sili in produkcijskih sredstvih — je založena samo za čas, v katerem se izgotavlja produkt. Odvisna je od obsega produkcije, ki ga določa obseg fiksnega kapitala. Ta vrednost v celoti preide v produkt, se torej s prodajo produkta spet v celoti vrne iz cirkulacije in se lahko znova založi. Delovna sila in produkcijska sredstva, iz katerih obstaja tekoči sestavni del kapitala, se v obsegu, ki je potreben za ustvaritev in prodajo produkta, odtegnejo iz cirkulacije, treba jih je pa neprenehoma nadomeščati in obnavljati s povratnim nakupom, s povratno spremembo iz denarne oblike v produkcijske elemente. Kapitalisti jih pobirajo s trga naenkrat v manjših količinah kakor elemente fiksnega kapitala, morajo pa jih toliko pogosteje znova nabavljati, in zanje založeni kapital se obnavlja v krajših obdobjih. To neprestano obnavljanje je omogočeno z neprestanim vnovčevanjem produkta, s katerim cirkulira celotna njihova vrednost. In neprenehoma opisujejo celotni krožni tok metamorfoz, ne le po svoji vrednosti, ampak tudi v svoji tvarni obliki; vedno znova se spreminjajo iz blaga nazaj v produkcijske elemente istega blaga.

S svojo lastno vrednostjo delovna sila neprenehoma dodaja produktu presežno vrednost, utelešenje neplačanega dela. Ta torej prav tako neprenehoma kroži z dogotovljenim

produktom in se spreminja v denar kakor drugi njegovi vrednostni elementi. Vendar pa tu, kjer gre predvsem za obrat vrednosti kapitala, ne pa za obrat hkrati z njo obračajoče se presežne vrednosti, le-to za zdaj puščamo ob strani.

Iz dosedanjega izhaja naslednje:

1. Oblikovne značilnosti fiksnega in tekočega kapitala izhajajo izključno iz razlik v obratu v produkcijskem procesu delujoče vrednosti kapitala ali *produktionega kapitala*. Te razlike v obratu izhajajo, dalje, iz razlik v načinu, kako prenašajo različni sestavni deli produktivnega kapitala svojo vrednost na produkt, in ne iz njihovega različnega sodelovanja v produkciji produktove vrednosti ali iz posebnosti njihovih vlog v procesu večanja vrednosti. Razlike v oddajanju vrednosti produktu — in zato tudi različen način, kako cirkulira ta vrednost s produktom in se obnavlja z njegovimi metamorfozami v svoji prvotni naravni obliki — izhajajo, končno, iz razlik v stvarnih oblikah, v katerih obstaja produktivni kapital in od katerega se med ustvarjanjem posameznega produkta nekaj porabi v celoti, nekaj pa samo postopoma obrabi. Samo produktivni kapital se torej lahko deli v fiksni in tekoči. Ni pa tega nasprotja pri nobenem od drugih dveh eksistenčnih načinov industrijskega kapitala, torej niti pri blagovnem niti pri denarnem kapitalu, in niti v obliki nasprotja med tema dvema in produktivnim kapitalom. To nasprotje obstaja samo pri *productionem kapitalu in znotraj tega kapitala*. Naj denarni in blagovni kapital še tako delujeta kot kapital in še tako tekoče krožita, vendar moreta postati cirkulirajoči kapital v nasprotju s fiksnim šele, ko se spremenita v cirkulirajoče sestavne dele produktivnega kapitala. Ker pa domujeta obe ti obliki kapitala v sferi cirkulacije, se je dala ekonomija, kakor bomo videli, od A. Smitha dalje zapeljati, da ju je vrgla v en koš s tekočim delom produktivnega kapitala pod kategorijo »cirkulirajoči kapital«. Dejansko sta cirkulacijski kapital v nasprotju s produktivnim, nista pa cirkulirajoči kapital v nasprotju s fiksnim.

2. Obrat fiksnega sestavnega dela kapitala, torej tudi zanj potrebni čas obrata, obsega več obratov cirkulirajočih

sestavnih delov kapitala. V istem času, v katerem se obrne fiksni kapital enkrat, se obrne cirkulirajoči večkrat. Obliko fiksnega kapitala pridobi neki sestavni del vrednosti produktivnega kapitala samo, če se produkcijsko sredstvo, v katerem obstaja, ne porabi v istem razdobju, v katerem se produkt dogotovi in kot blago izloči iz produkcijskega procesa. Del njegove vrednosti mora ostati vezan v stari, še dalje trajajoči uporabni vrednosti, medtem ko drugi del cirkulira z dogotovljenim produktom, njegova cirkulacija pa istočasno cirkulira celotno vrednost tekočih sestavnih delov kapitala.

3. V fiksnem kapitalu založeni del vrednosti produktivnega kapitala se založi v celoti naenkrat za ves čas delovanja tistega dela produkcijskih sredstev, iz katerih sestoji fiksni kapital. To vrednost torej vrže kapitalist v cirkulacijo naenkrat. Cirkulaciji pa jo znova odteguje le postopoma in počasi z vnovevanjem tistih delov vrednosti, ki jih fiksni kapital dodaja blagu postopoma. Po drugi strani se produkcijska sredstva, v katerih je fiksiran kak sestavni del produktivnega kapitala, odtegnejo cirkulaciji naenkrat, da bi se pripojila produkcijskemu procesu za vso dobo svojega delovanja. V tem času jih ni treba nadomeščati z novimi primerki iste vrste, jih ni treba reproducirati. Krajši ali daljši čas kar naprej sodelujejo pri tvorjenju blaga, ki pride v cirkulacijo, ne da bi odtegovala iz cirkulacije elemente, potrebne za lastno obnovo. V tem času torej tudi ni potrebno, da bi kapitalist zaradi njih znovič založil kapital. Slednjič: v fiksnem kapitalu založena vrednost kapitala med funkcijsko dobo produkcijskih sredstev, v katerih obstaja, krožnega toka svojih oblik ne preteče tvorno, ampak samo s svojo vrednostjo, in tudi to le deloma in postopoma. To pomeni, da del njene vrednosti neprenehoma cirkulira kot del vrednosti blaga in se spreminja v denar, ne da bi se spreminjal iz denarja nazaj v svojo prvotno naravno obliko. Denar se spremeni nazaj v naravno obliko produkcijskega sredstva šele na koncu funkcijske dobe, ko je produkcijsko sredstvo popolnoma obrabljeno.

4. Elementi tekočega kapitala so prav tako trajno fiksirani v produkcijskem procesu — če naj bo nepretrgan — kakor elementi fiksnega kapitala. Toda tako fiksirani elementi prvega se nenehoma obnavljajo in natura (produkcijska sredstva z novimi primerki iste vrste, delovna sila z vedno ponavljajočim se nakupom), medtem ko se elementi fiksnega kapitala med svojim trajanjem niti sami ne obnavljajo niti jih ni treba na novo kupovati. V produkcijskem procesu so vedno surovine in pomožne tvarine, vendar vedno novi primerki iste vrste, potem ko se stari porabijo pri ustvarjanju dokončanega produkta. Prav tako je v produkcijskem procesu vedno delovna sila, vendar le tako, da jo nenehoma znova kupujejo, pri čemer so osebe pogosto druge. Nasprotno pa delujejo iste istovetne stavbe, stroji itd. med ponavljajočimi se obrati krožečega kapitala še naprej v istih ponavljajočih se produkcijskih procesih.

II. Sestavni deli, zamenjava, popravila, akumulacija fiksnega kapitala

V isti naložbi kapitala imajo posamezni elementi fiksnega kapitala različno življenjsko dobo, torej tudi različne čase obrata. Na primer pri železnici imajo tirnice, pragovi, nasipi, železniške postaje, mostovi, predori, lokomotive in vagoni različne funkcijske dobe in reprodukcijske čase. Zato ima tudi v njih založeni kapital različne čase obrata. Dolgo vrsto let ne potrebujejo stavbe, peroni, vodni rezervoarji, viadukti, predori, useki in nasipi, skratka vse, kar se imenuje na angleških železnicah *works of art*, nobene obnove. Kmalu in pogosto se obrabijo zlasti tirnice in vozni park (*rolling stock*).

Spočetka, ko so začeli graditi moderne železnice, je prevladovalo mnenje, ki so ga podpirali najodličnejši praktični inženirji, da trajajo železnice večno in da je obraba tirnic tako zelo neopazna, da jo glede finančnih in praktičnih učinkov lahko prezremo. Življenjsko dobo dobrih tirnic so računali na sto do stopetdeset let. Kmalu pa se je pokazalo, da življenjska doba tirnic, ki je seveda od-

visna od hitrosti lokomotiv, teže in števila vlakov, debeline tirnic in množice drugih postranskih okoliščin, v povprečju ne preseže 20 let. Na posameznih postajah, središčih velikega prometa, se obrabijo tirnice celo vsako leto. Okoli 1867 so pričeli uvajati jeklene, ki so stale približno dvakrat toliko kakor železne, so pa zato vzdržale več ko dvakrat dalj. Življenjska doba lesenih pragov je trajala 12 do 15 let. Pri voznem parku se je pokazalo, da je obraba tovornih vagonov precej večja kakor potniških. Življenjsko dobo lokomotive so računali leta 1867 na 10 do 12 let.

Obraba je predvsem posledica uporabe. V splošnem se obrabljajo tirnice v sorazmerju s številom vlakov (R. C., št. 17645).²² Pri povečani brzini se je obraba povečala v večjem razmerju kot kvadrat hitrosti. To pomeni, da se je povečala obraba pri podvojeni brzini vlakov za več kot štirikrat (R. C., št. 17046).

Do nadaljnje obrabe pride zaradi delovanja naravnih sil. Tako ne trpijo pragovi samo zaradi dejanske obrabe, ampak tudi zaradi trohnenja. »Stroški vzdrževanja proge niso odvisni toliko od obrabe, ki jo povzroča železniški promet, kakor od kakovosti lesa, železa in zidarskih del, ki so izpostavljeni vplivom atmosfere. En sam oster zimski mesec utegne napraviti progi več škode kot celo leto železniškega prometa.« (R. P. Williams, »On the Maintenance of Permanent Way«, predavanje v Institute of Civil Engineers, jeseni 1867).

Končno, kakor vsepovsod v veliki industriji igra tudi tu svojo vlogo moralna obraba: po desetih letih lahko po navadi kupimo isto količino vagonov in lokomotiv, ki je stala prej 40.000 f. št., za 30.000 f. št. Tako je treba računati pri tem materialu z razvrednotenjem v višini 25 % tržne cene, tudi če uporabna vrednost ni prav nič razvrednotena. (Lardner, »Railway Economy«, str. 120.)

²² Z R. C. označeni citati so iz »Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament«, London 1867. — Vprašanja in odgovori so oštevilčeni in številke tu navedene.

»Cevnih mostov v njihovi sedanji obliki ne bomo obnavljali« (ker imamo sedaj boljše oblike za takšne mostove). »Na njih ni mogoče izvesti običajnih popravil ali odstraniti in zamenjati posameznih delov.« (*W. B. Adams, »Roads and Rails«*, London 1862.) Pri delovnih sredstvih pride z napredkom industrije skoraj vedno do prevrata. Zato jih ne zamenjujemo v njihovi prvotni obliki, ampak v spremenjeni obliki. Po eni strani je količina fiksnega kapitala, ki je naložen v določeni naturalni obliki in mora v njej vzdržati določeno povprečno življenjsko dobo, vzrok za le počasno uvajanje novih strojev itd. in zato ovira za hitrejšo splošno uvedbo izboljšanih delovnih sredstev. Po drugi strani sili konkurenčni boj, zlasti pri odločilnih prevratih, k zamenjavi starih delovnih sredstev pred njihovim naravnim koncem življenja z novimi. Predvsem so vzrok katastrofe, krize, da se morajo predčasno obnoviti produkcijske naprave v večjem družbenem obsegu.

Obraba (ne upošteva moralno) je tisti del vrednosti, ki ga fiksni kapital s svojo porabo polagoma prenaša na produkt v tisti povprečni meri, v kateri izgublja svojo uporabno vrednost.

Ta obraba je deloma takšna, da daje fiksnemu kapitalu določeno povprečno življenjsko dobo. Založi se za to dobo v celoti. Ko ta doba poteče, ga je treba v celoti zamenjati. Za živa delovna sredstva, na primer konje, predpisuje reprodukcijski čas narava sama. Njihovo povprečno življenjsko dobo kot delovnega sredstva določajo naravni zakoni. Kakor hitro poteče ta rok, je treba zamenjati obrabljene primerke z novimi. Konja ni mogoče zamenjati kos za kosom, ampak le z drugim konjem.

Drugi elementi fiksnega kapitala dopuščajo postopno ali delno obnavljanje. Pri tem je treba razlikovati delno ali postopno zamenjavo od postopnega širjenja poslovanja podjetja.

Fiksni kapital sestoji deloma iz enakovrstnih sestavnih delov, ki pa vsi ne trajajo enako dolgo, ampak jih je treba obnavljati v različnih časovnih presledkih. Tako tirnice na železniških postajah, ki jih je treba pogosteje izmenjati kakor

drugod na progi. Prav tako pragovi, ki so jih obnovili po Lardnerju v petdesetih letih na belgijskih železnica po 8 % na leto; torej so obnovili vse pragove v teku 12 let. Tu je torej razmerje naslednje: Neki znesek založimo na primer za deset let v neko vrsto fiksnega kapitala. Ta znesek založimo naenkrat. En del tega fiksnega kapitala, tisti, čigar vrednost je prešla v vrednost produkta in se je z njim spremenila v denar, pa se obnavlja vsako leto in natura, medtem ko živi drugi del v svoji prvotni naravni obliki naprej. To, kar razlikuje ta kapital kot fiksni od tekočega, je enkratni izdatek in le postopno reproduciranje v naravni obliki.

Drugi deli fiksnega kapitala sestojijo iz neenakih sestavnih delov, ki se obrabijo v neenakih obdobjih in jih je treba zato obnoviti. Tako je posebno pri strojih. Kar smo pravkar pripomnili glede na različno življenjsko dobo različnih sestavnih delov nekega fiksnega kapitala, velja tu glede na življenjsko dobo različnih sestavnih delov istega stroja, ki šteje kot kos tega fiksnega kapitala.

Glede na postopno razširjanje podjetja med delnim obnavljanjem pripominjamo naslednje: čeprav fiksni kapital, kakor smo videli, dalje deluje in natura v produkcijskem procesu, je del njegove vrednosti, ki je odvisen od povprečne obrabe, cirkuliral hkrati s produktom, se spremenil v denar in tvori element denarnega rezervnega sklada za nadomestitev kapitala ob času njegove reprodukcije in natura. Ta del vrednosti kapitala, ki je tako spremenjen v denar, se lahko uporabi za razširjenje podjetja ali za izboljšave strojev, ki povečajo njihovo učinkovitost. V krajših ali daljših razdobjih pride tako do reprodukcije, in sicer do reprodukcije — gledano z družbenega vidika — v povečanem obsegu; do ekstenzivne, če se razširi produkcijsko področje; do intenzivne, če se poveča učinkovitost produkcijskega sredstva. Ta reprodukcija v razširjenem obsegu ne izhaja iz akumulacije — spremembe presežne vrednosti v kapital — ampak iz povratne spremembe vrednosti, ki se je odcepila, v denarni obliki odločila od telesa fiksnega kapitala, v nov, bodisi dodatni, bodisi samo učinkovitejši fiksni kapital iste vrste. Seveda je deloma odvisno

od posebne narave podjetja, doklej in v kakšnih dimenzijah je sposobno za takšne postopne dodatke, torej tudi v kakšnem obsegu je treba zbrati rezervni sklad, da bi ga bilo mogoče na ta način znovič naložiti, in v kakšnih razdobjih se to lahko zgodi. Do kod so možne delne izboljšave obstoječih strojev, je po drugi strani odvisno seveda od narave izboljšav in od konstrukcije stroja. Kako zelo pa imajo to točko že od početka pred očmi, na primer pri železniških napravah, dokazuje Adams: »Celotna konstrukcija se mora ravnati po načelu, ki vlada v čebelnjem panju — sposobnosti za neovirano širjenje. Vse pretrdne in od začetka somerne strukture so zlo, v primeru razširitve jih je treba podreti.« (N. d., str. 123.)

To je večinoma odvisno od razpoložljivega prostora. Pri nekaterih stavbah se lahko nadzidajo nadstropja v višino, pri drugih je potrebno povečanje v širino, torej večje zemljišče. V kapitalistični produkciji se pripravljajo po eni strani številna sredstva, po drugi strani pa se pri postopnem večanju podjetje širi nesmotrno v širino (deloma v škodo delovne sile), ker se prav nič ne godi po družbenem planu, ampak je vse odvisno od neskončno različnih okoliščin, sredstev itd., s katerimi dela posamezen kapitalist. To vodi k velikemu zapravljanju produktivnih sil.

To postopno ponovno nalaganje denarnega rezervnega sklada (se pravi v denar povrnjenega dela fiksnega kapitala) je najlažje v poljedelstvu. Producersko področje določenega obsega lahko vsrka tu postopno največje količine kapitala. Prav tako v primeru naravne reprodukcije, kakor pri živinoreji.

Fiksni kapital povzroča posebne vzdrževalne stroške. Del vzdrževanja opravi sam delovni proces: fiksni kapital se kviri, če ne deluje v delovnem procesu (glej I. knjigo, 6. pogl., str. 233 in 13. pogl., str. 458: obraba strojev, ki jo povzroča njihova neuporaba). Angleški zakon šteje zato izrečno za izgubo (waste), če se zemljišča, dana v zakup, ne obdelujejo tako, kot je v deželi običajno (*W. A. Holdsworth*, Barrister at Law, »The Law of Landlord and Tenant«, London 1857, str. 96). To vzdrževanje, ki izhaja iz uporabe

v delovnem procesu, je brezplačni naravni dar živega dela. In sicer je vzdrževalna sila dela dvojna. Po eni plati ohranjuje vrednost delovnih tvarin s tem, da jo prenaša na produkt, po drugi plati pa ohranja vrednost delovnih sredstev, kolikor ne prenaša na produkt tudi te, tako da z njihovim delovanjem v produkcijskem procesu ohranja njihovo uporabno vrednost.

Fiksni kapital pa zahteva za svoje vzdrževanje tudi dejansko trošenje dela. Stroje je treba od časa do časa čistiti. Tu gre za dodatno delo, brez katerega postanejo nesposobni za uporabo; za obrambo pred škodljivimi elementarnimi vplivi, ki jih ni mogoče ločiti od produkcijskega procesa, torej za ohranitev njihove delovne sposobnosti v najbolj dobesednem pomenu. Normalna življenjska doba fiksnega kapitala je seveda preračunana na to, da se izpolnijo pogoji, v katerih lahko v tem času normalno deluje, tako kakor predpostavljamo, da se mora človek, če živi povprečno trideset let, tudi umivati. Tu tudi ne gre za nadomestitev v stroju vsebovanega dela, ampak za stalno dodatno delo, ki je potrebno zaradi njegove rabe. Ne gre za delo, ki ga stroj opravlja, ampak za delo, ki se opravlja na njem, pri katerem stroj ni aktiven tvorec, ampak surovina. Za to delo izdani kapital pripada tekočemu kapitalu, čeprav ne pride v pravi delovni proces, v katerem nastaja produkt. To delo se mora neprestano trošiti v produkciji, torej se mora tudi njegova vrednost neprenehoma nadomeščati z vrednostjo produkta. Vanj založeni kapital spada k tistemu delu tekočega kapitala, ki mora kriti splošne stroške, in se mora porazdeliti na producirano vrednost na podlagi letnega povprečja. Videli smo, da opravljajo to delo čiščenja v pravi industriji delavci brezplačno v odmorih in prav zaradi tega pogosto tudi med produkcijskim procesom samim, kjer postane vzrok večine nezgod. To delo ne šteje v ceno produkta. V tem smislu ga dobi potrošnik brezplačno. Na drugi strani pa kapitalist tako ne plača vzdrževalnih stroškov svojega stroja. Plača jih delavec osebno. To je eden od skrivnostnih načinov, kako se ohranja kapital, ki ustanavljajo dejansko juridično pravico delavca

do strojev in ga napravljajo celo z meščanskega pravnega vidika za njihovega solastnika. V drugih produkcijskih panogah, kjer se morajo stroji zaradi čiščenja odstraniti iz produkcijskega procesa in se čiščenje, kot na primer pri lokomotivah, ne more opraviti že med delom, pa se šteje to vzdrževalno delo med tekoče stroške, torej za element tekega kapitala. Lokomotivo je treba po največ tridnevnem delu prepeljati v kurilnico in tam očistiti; kotel se mora najprej ohladiti, da ga je mogoče izprati brez škode (R. C., št. 17823).

Prava popravila ali reparature zahtevajo izdatke kapitala in dela, ki niso obseženi v prvotno založenem kapitalu. Torej jih tudi ni mogoče nadomestiti in kriti s postopnim nadomeščanjem vrednosti fiksnega kapitala, vsaj ne vedno. Če znaša na primer vrednost fiksnega kapitala 10.000 f. št., njegova življenjska doba pa 10 let, nadomesti teh 10.000 f. št., ki se po 10 letih v celoti spremenijo v denar, samo vrednost prvotno naloženega kapitala, ne nadomestijo pa kapitala oziroma dela, dodanega med tem časom s popravili. To je dodaten sestavni del vrednosti, katerega tudi ni treba založiti naenkrat, ampak po potrebi, katerega različni roki za založitev so po svoji naravi naključni. Takšno kasnejše postopno dodatno trošenje kapitala v delovnih sredstvih in delovni sili zahteva vsak fiksni kapital.

Poškodbe, ki so jim izpostavljeni posamezni deli strojev itd., so po svoji naravi naključne. Prav taka so zato tudi popravila, ki so zaradi njih potrebna. Vendar pa se iz te množice izločata dve vrsti popravil bolj ali manj stalnega značaja, ki pripadata različnim razdobjem življenjske dobe fiksnega kapitala. To so bolezni otroške dobe in dosti številnejše bolezni v dobi, ki presega srednjo življenjsko dobo. Stroj lahko vstopi v produkcijski proces s še tako popolno konstrukcijo; pri dejanski uporabi se pokažejo pomanjkljivosti, ki jih je treba popraviti z naknadnim delom. Po drugi strani, čim bolj prekoračuje svojo srednjo življenjsko dobo, čim bolj se je torej nakopičila normalna obraba, kolikor bolj se je obrabil in oslabil material, iz katerega je, tem številnejša in pomembnejša so popravila,

ki so potrebna, da se obdrži stroj pri življenju do konca svoje povprečne življenjske dobe; tako, kakor mora star človek več trošiti za zdravila kakor močan mladenič, da ne bi prezgodaj umrl. Kljub svojemu naključnemu značaju se torej razdelijo popravila v neenakih množinah na različna življenjskega obdobja fiksnega kapitala.

Iz tega, kakor tudi iz sicer naključnega značaja popravil stroja izhaja tole:

Po eni plati so dejanski izdatki za delovno silo in delovna sredstva pri popravilih prav tako naključni, kakor so okoliščine, zaradi katerih postanejo nujni; obseg potrebnih popravil je različno porazdeljen na različna življenjska obdobja fiksnega kapitala. Po drugi strani se pri presoji povprečne življenjske dobe fiksnega kapitala predpostavlja, da se stalno vzdržuje njegova delovna sposobnost, deloma s čiščenjem (kamor spada tudi vzdrževanje čistoče v prostorih), deloma s popravili tako pogosto, kot je potrebno. Preračunavanje vrednosti z obrabo fiksnega kapitala je preračunano na njegovo povprečno življenjsko dobo, ta povprečna življenjska doba sama pa je preračunana na domnevi, da se stalno zalaga dodatni kapital, ki je potreben za vzdrževanje.

Po drugi plati je prav tako jasno, da ne more preiti vrednost, ki jo dodaja ta dodatni izdatek kapitala in dela, v ceno blaga istočasno z dejanskim izdatkom. Predilec, na primer, ne more prodajati svoje preje ta teden draže, kot jo je prejšnji, ker se mu je ta teden polomilo kolo ali strgal jermen. Splošni stroški predenja se niso prav nič spremenili zaradi te nezgode v kaki posamezni tovarni. Tako kakor pri vsakem določanju vrednosti odloča tu povprečje. Izkušnja pokaže povprečni obseg takšnih nezgod in potrebnih vzdrževalnih del in popravil med povprečno življenjsko dobo fiksnega kapitala, naloženega v določeni poslovni panogi. Ta povprečni izdatek se razdeli na povprečno življenjsko dobo in se pribija v ustreznih alikvotnih delih k ceni produkta in se zato nadomesti z njegovo prodajo.

Dodatni kapital, ki se tako nadomešča, pripada k tekočemu kapitalu, čeprav se izdaja neenakomerno. Ker je

izredno važno, da se vsaka napaka na strojih takoj popravi, je priključeno tovarniškimi delavcem v ožjem pomenu besede v vsaki večji tovarni posebno osebje, inženirji, mizarji, mehaniki, ključavničarji itd. Njihova meзда je del variabilnega kapitala, vrednost njihovega dela pa se porazdeli na produkt. Po drugi strani se določajo izdatki, ki jih zahtevajo produkcijska sredstva, po zgoraj omenjenem povprečju in so v tem povprečju trajno del vrednosti produkta, čeprav se dejansko zalagajo v nerednih razdobjih in torej tudi prehajajo v produkt oziroma v fiksni kapital v nerednih razdobjih. Ta kapital, ki je vložen v prava popravila, je v marsikaterem pogledu kapital posebne vrste, ki ga ni mogoče uvrstiti niti v tekoči niti v fiksni kapital, pa spada bolj k prvemu, ker šteje med tekoče izdatke.

Način knjigovodstva seveda prav nič ne spremeni dejanske notranje zveze med stvarmi, ki so predmet knjigovodstva. Važno pa je pripomniti, da imajo v mnogih poslovnih panogah navado obračunavati stroške popravil skupno z dejansko obrabo fiksnega kapitala na naslednji način. Založeni fiksni kapital znaša npr. 10.000 f. št., njegova življenjska doba 15 let; letna obraba je potem $666\frac{2}{3}$ f. št. Obraba pa se preračuna samo na 10 let, to se pravi, ceni produciranega blaga se pribije za obrabo fiksnega kapitala letno 1000 f. št. namesto $666\frac{2}{3}$ f. št. To pomeni, da se rezervira $333\frac{1}{3}$ f. št. za popravila itd. (števíli 10 in 15 sta vzeti samo kot primer). Toliko se torej v povprečju porabi za popravila, da traja fiksni kapital 15 let. Ta račun seveda ne preprečuje, da ne bi tvorila fiksni kapital in v popravila založeni dodatni kapital dve različni kategoriji. Na podlagi takega računanja so na primer določili, da znaša najnižji znesek stroškov za vzdrževanje in za zamenjavo parnikov 15 % letno, da znaša torej reprodukcijski čas $6\frac{2}{3}$ leta. V šestdesetih letih je odobraval angleška vlada podjetju Peninsular and Oriental Co. odškodnino 16 % letno, kar je torej enako reprodukcijskemu času $6\frac{1}{4}$ leta. Pri železnicah znaša povprečna življenjska doba lokomotive 10 let, z vračunanimi popravili pa cenijo obrabo na $12\frac{1}{2}$ odstotka, kar skrči življenjsko dobo na 8 let. Pri potniških

in tovornih vagonih računajo 9 %, za podlago vzamejo torej življenjsko dobo 11 $\frac{1}{2}$ leta.

Pri najemnih pogodbah glede hiš in drugih stvari, ki so za njihovega lastnika fiksni kapital in jih kot tak kapital oddaja v najem, je zakonodaja v vseh deželah priznala razliko med normalno obrabo, ki nastaja zaradi časa, elementarnih vplivov in pa normalnega trošenja, in priložnostnimi popravili, ki so potrebna od časa do časa za vzdrževanje med normalno življenjsko dobo hiše in njeno normalno uporabo. Po pravilu zadene prva lastnika, druga pa najemnika. Popravila se razločujejo dalje v navadna in osnovna. Le-ta pomenijo deloma obnovo fiksnega kapitala v njegovi naravni obliki in zadenejo prav tako lastnika, kjer v pogodbi ni izrečno drugače določeno. Tako velja, na primer, po angleškem pravu:

»Najemnik od leta do leta je dolžan samo obvarovati zgradbe pred vetrom in vodo, dokler se to lahko doseže brez osnovnih popravil, in opraviti nasploh samo takšna popravila, ki jih je mogoče označiti kot navadna. Pa tudi pri tem je treba upoštevati starost in splošno stanje prizadetih delov stavbe ob času, ko jih je najemnik prevzel: ni namreč dolžan zamenjati niti starega niti obrabljenega materiala z novim, niti nadomestiti neizogibnega razvrednotenja, ki nastaja zaradi časa in zaradi redne uporabe.« (Holdsworth, »The Law of Landlord and Tenant«, London 1857, str. 90, 91.)

Popolnoma različno, tako od nadomestitve obrabe kakor tudi od vzdrževalnih del in popravil, je *zavarovanje*, ki se nanaša na škodo, ki jo povzročajo nenavadni naravni dogodki, požar, povodnji itd. Vedno se mora poravnati iz presežne vrednosti in tvori odtegljaj od nje. Ali, gledano z vidika celotne družbe: če naj bodo produkcijska sredstva na voljo za poravnavo izrednih poškodb, ki jih povzročajo izredni dogodki in naravne sile, je treba stalno producirati presežek, se pravi producirati v večjem obsegu, kakor je potrebno za navadno nadomestitev in reprodukcijo obstoječega bogastva — čisto brez ozira na množenje prebivalstva.

V resnici je le neznatn del za nadomestitev potrebnega kapitala v denarnem rezervnem skladu. Največji del gre za samo razširitev obsega produkcije, ki je deloma dejansko povečanje, deloma pa spada v normalni obseg produkcijskih panog, ki producirajo fiksni kapital. Tako računa na primer strojna tovarna s tem, da se bodo vsako leto povečevale tovarne njenih strank, kakor tudi, da bo del teh tovarn vedno treba v celoti ali deloma reproducirati.

Pri določanju obrabe kakor tudi stroškov popravil v družbenem povprečju se nujno pokažejo velike neenakosti celo med enako velikimi in v sicer enakih okoliščinah delujočimi naložbami kapitala v isti produkcijski panogi. V praksi traja stroj ipd. pri enem kapitalistu dalj ko povprečno dobo, pri drugem pa manj. Stroški popravil so pri enem nad povprečjem, pri drugem pod njim, itd. Dodatek k ceni blaga, ki je potreben zaradi obrabe kakor tudi zaradi stroškov popravil, pa je isti in ga določa povprečje. S tem dodatkom k ceni dobi torej eden več, kakor resnično dodaja, drugi manj. To, kakor tudi vse druge okoliščine, ki povzročajo pri enakem izkoriščanju delovne sile razlike v dobičkih različnih kapitalistov v isti poslovni panogi, prispeva, da je težje spoznati pravo naravo presežne vrednosti.

Meja med pravim popravilom in zamenjavo, med vzdrževalnimi in obnovitvenimi stroški, je bolj ali manj premična. Odtod večni prepir, na primer pri železnicah, ali so določeni izdatki popravila ali zamenjava, ali jih je treba poravnati iz tekočih izdatkov ali pa iz osnovnega kapitala. Prenašanje izdatkov za popravila na račun kapitala namesto na račun dohodka je znano sredstvo, s katerim železniške direkcije umetno zvišujejo svoje dividende. Vendar pa so tudi za to izkušnje že dale poglavitno podlago. Naknadna dela v prvi življenjski dobi železnice na primer niso »popravila, ampak jih je treba šteti za bistvene sestavine gradnje železnic, in jih je torej treba vpisati v breme računu kapitala in ne računu dohodkov, ker ne izvirajo iz obrabe ali normalnega učinkovanja prometa, ampak jih povzroča začetna in neizogibna nepopolnost železniške gradnje« (Lardner, n. d., str. 40). »Nasprotno je edina pravilna me-

toda obremeniti dohodke vsakega leta z razvrednotenjem, ki nujno nastane, da je mogoče zaslužiti te dohodke, ne glede na to, ali je bila vpisana vsota resnično potrošena ali ne.« (*Captain Fitzmaurice*, »Committee of Inquiry on Caledonian Railway«, natisnjeno v *Money Market Review*, 1868.)

Praktično nemogoče in brez pomena je razločevanje med zamenjavo in vzdrževanjem fiksnega kapitala v poljedelstvu, vsaj dokler še ne dela s paro. »Pri popolni, vendar ne pretirano obilni opremljenosti z orodjem (potrebno množino poljedelskih in drugih delovnih in gospodarskih orodij vseh vrst) ocenjujejo po navadi letno obrabo in vzdrževanje orodja glede na razlike v obstoječih razmerah povprečno na 15 do 25 % začetnega kapitala.« (*Kirchhof*, »Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre«, Dessau 1852, str. 137.)

Pri železniškem voznem parku sploh ni mogoče ločiti popravil od zamenjav. »Naš vozni park ohranjamo v vedno istem številu. Kakršno koli število lokomotiv imamo, vedno ga ohranjamo nespremenjenega. Če postane katera sčasoma neuporabna, tako da je koristneje zgraditi novo, jo zgradimo na račun dohodkov, pri čemer seveda knjižimo v dobro dohodkov vrednost materialov, ki so preostali od starega stroja... Vedno preostane še precej... Kolesa, gredi, kotli itd., skratka, kar dober del stare lokomotive nam ostane.« (*T. Gooch*, Chairman of Great Western Railway Co., R. C. Nr. 17327, 17329.) — »Popravljeni pomeni obnavljati; besede 'zamenjava' zame ni; ... če je železniška družba kdaj kupila vagon ali lokomotivo, bi ju morala tako popravljeni, da bosta lahko večno vozila.« (17784.) »Stroške lokomotive računamo v višini 8 ½ penija na angleško miljo vleke. S temi 8 ½ penija vzdržujemo lokomotive za vselej. Naše stroje obnavljamo. Če kupite nov stroj, boste izdali več denarja, kot je potrebno... Na starem stroju se vedno najde par koles, gred ali kak drug kos, ki je uporaben, to pa poceni gradnjo stroja, ki je prav tako dober kakor popolnoma nov.« (17790.) »Ždaj izdelam vsak teden po eno novo lokomotivo, se pravi lokomotivo, ki je prav taka kakor nova, ker so novi kotel, cilinder in ogrodje.« (17823.)

Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway, v R. C., 1867.)

Prav tako je pri vagonih: »Z leti se zaloga lokomotiv in vagonov nepretrgoma obnavlja; zdaj se nataknejo nova kolesa, drugič se napravi novo ogrodje. Deli, ki služijo gibanju in ki so najbolj izpostavljeni obrabi, se obnavljajo postopoma; stroji in vagoni lahko potem prenesejo takšno vrsto popravil, da v mnogih od njih ni več sledu o starem materialu... Tudi ko jih ni več mogoče popraviti, vdelaajo kose starih vagonov ali lokomotiv v druge in tako nikoli popolnoma ne izginejo s proge. Gibljivi kapital je torej v nenehni reprodukciji; kar je treba napraviti na progi ob izbranem času naenkrat, kadar se obnovi cela proga, se izvaja pri voznem parku postopoma od leta do leta. Njegov obstoj je neminljiv, neprestano se pomlaja.« (*Lardner*, n. d., str. 115, 116.)

Ta proces, kakor ga tu opisuje Lardner za železnico, ne ustreza za posamezno tovarno, pač pa kot podoba trajnega delnega, s popravili prepletajočega se reproduciranja fiksne kapitala znotraj cele industrijske panoge ali v splošnem znotraj celotne produkcije, gledane v družbenem obsegu.

Tu navajamo dokaz, kako široke so meje, v katerih lahko spretne direkcije premikajo pojma popravilo in zamenjava, da pridejo do dividend. Po zgoraj navedenem predavanju R. P. Williamsa so odpisovale razne angleške železniške družbe v večletnem povprečju za popravila in vzdrževalne stroške prog in stavb naslednje zneske na račun dohodka (na angleško miljo dolžine proge letno):

London & North Western	370 f. št.
Midland	225 f. št.
London & South Western	257 f. št.
Great Northern	360 f. št.
Lancashire & Yorkshire	377 f. št.
South Eastern	263 f. št.
Brighton	266 f. št.
Manchester & Sheffield	200 f. št.

Te razlike izvirajo samo v najmanjši meri iz razlik v dejanskih izdatkih; izhajajo skoraj izključno iz različnih načinov obračunavanja, iz tega, ali obremenjujejo postavke izdatkov račun kapitala ali račun dohodka. Williams pravi kar naravnost: »Manjšo obremenitev izberejo, ker je to potrebno za dobro dividendo, večjo obremenitev pa, ker obstaja večji dohodek, ki jo lahko prenese.«

V nekaterih primerih je obraba, torej tudi njena nadomestitev, praktično nepomembna količina, tako da pridejo v račun le stroški popravil. Kar pravi Lardner v naslednjem o works of art pri železnicah, velja na splošno za vsa takšna trajna dela, prekope, doke, železne in kamnite mostove itd. »Obraba, ki nastaja pri trpežnih delih, ker polagoma deluje nanje zob časa, je v krajših razdobjih skoraj neopazna; po daljšem obdobju, na primer po stoletjih, pa mora vendar imeti za posledico celotno ali delno obnovo celo pri najbolj trpežnih konstrukcijah. Razmerje med to neopazno obrabo in bolj občutno pri drugih delih proge lahko primerjamo z razmerjem med sekularnimi in periodičnimi neenakostmi v gibanju nebesnih teles. Delovanje časa na masivnejše železniške konstrukcije, mostove, predore, viadukte itd., daje zglede o tem, kaj lahko imenujemo sekularno obrabo. Hitrejše in vidnejše razvrednotenje, ki ga v krajših obdobjih izravnavajo popravila ali zamenjave, ustreza periodičnim neenakostim. V letne stroške popravil spada tudi nadomestitev naključne škode, ki jo pretrpi od časa do časa zunanjsčina tudi pri trajnejših konstrukcijah; toda tudi ne glede na ta popravila ne gre staranje brez posledic mimo njih. Najsi je še tako oddaljen, mora vendar priti čas, ko zahteva njihovo stanje novo gradnjo. V finančnem in ekonomskem pogledu je lahko ta čas preveč oddaljen, da bi ga upoštevali v praktičnem računu.« (Lardner, n. d., str. 38, 39.)

To velja za vsa takšna dela, trajajoča stoletja, pri katerih ni treba v njih založenega kapitala postopno nadomeščati skladno z njihovo obrabo, ampak je treba prenesti v ceno produkta le povprečne letne stroške vzdrževanja in popravil.

Čeprav se spreminja, kot smo videli, precej velik del denarja, ki priteka nazaj za nadomestitev obrabe fiksnega kapitala, letno ali celo v krajših razdobjih spet v svojo naturalno obliko, vendar potrebuje vsak posamezni kapitalist amortizacijski sklad za tisti del fiksnega kapitala, ki ga je treba šele po preteku več let naenkrat spet reproducirati in se mora takrat v celoti zamenjati. Pomembnega dela fiksnega kapitala zaradi njegove narave ni mogoče postopno reproducirati. Razen tega je potrebna v skladu s posebnim značajem produkcijske panoge v primerih, kjer poteka reprodukcija postopno tako, da se v krajših presledkih dodajajo razvrednotenim sredstvom nova, predhodna večja ali manjša akumulacija denarja, preden je mogoča takšna zamenjava. Zato ne zadošča kakršna koli vsota denarja, ampak je potrebna vsota določenega obsega.

Če predpostavljamo pri proučevanju tega vprašanja le enostavno denarno cirkulacijo, ne upošteva je kreditni sistem, ki ga moramo obdelati kasneje, je mehanizem gibanja tale: v prvi knjigi (3. poglavje, 3 a) smo pokazali, da se — če leži v kakšni družbi del obstoječega denarja stalno neaktiven kot zaklad, medtem ko deluje drugi del kot cirkulacijsko sredstvo oziroma kot vedno razpoložljiv rezervni denarni sklad neposredno cirkulirajočega denarja — ne prestando spreminja razmerje, v katerem se deli celotna razpoložljiva količina denarja na zaklad in na cirkulacijsko sredstvo. V našem primeru pride denar, ki mora biti zbran kot zaklad v rokah večjega kapitalista v večjem obsegu, pri nakupu fiksnega kapitala naenkrat v cirkulacijo. V družbi se porazdeli spet na cirkulacijsko sredstvo in na zaklad. V amortizacijskem skladu, v katerega priteka skladno z obrabo fiksnega kapitala njegova vrednost nazaj na izhodiščno točko, postane del cirkulirajočega denarja spet zaklad — za daljši ali krajši čas — v rokah istega kapitalista, čigar zaklad se je pri nakupu fiksnega kapitala spremenil v cirkulacijsko sredstvo in oddaljil od njega. To je neprestano spreminjajoča se porazdelitev zaklada, obstoje-

čega v družbi, ki deluje izmenično kot cirkulacijsko sredstvo, potem pa se spet izloči kot zaklad iz mase krožečega denarja. Z razvojem kredita, ki se nujno razvija vzporedno z razvojem velike industrije in kapitalistične produkcije, ta denar ne deluje kot zaklad, ampak kot kapital, vendar ne v rokah svojega lastnika, ampak drugih kapitalistov, ki ga dobe v uporabo.

Deveto poglavje

CELOTNI OBRAT ZALOŽENEGA KAPITALA. CIKLUSI OBRATOV

Videli smo, da se obračata fiksni in tekoči sestavni del produktivnega kapitala različno in v različnih obdobjih, prav tako pa, da se obračajo skladno z razlikami v svojih življenjskih in zato reprodukcijskih dobah različno dolgo tudi različni sestavni deli fiksnega kapitala v istem podjetju. (O dejanski ali navidezni različenosti v obratu različnih sestavnih delov tekočega kapitala v istem podjetju glej na koncu tega poglavja pod 6.)

1. Celotni obrat založenega kapitala je povprečni obrat njegovih različnih sestavnih delov; o načinu izračunavanja kasneje. Kolikor gre le za različna razdobja, seveda ni nič preprostejšega kot ugotoviti njihovo povprečje; toda:

2. ta razlika ni samo količinska, ampak tudi kvalitativna.

Tekoči kapital, ki pride v produkcijski proces, prenese vso svojo vrednost na produkt in ga je treba zato s prodajo produkta neprestano obnavljati in natura, da lahko poteka produkcijski proces brez prekinitve. Fiksni kapital, ki pride v produkcijski proces, prenese na produkt samo del svoje vrednosti (obrabo) in kljub obrabi še naprej deluje v produkcijskem procesu; in natura ga je treba torej obnavljati le po krajših ali daljših presledkih, nikakor ne tako pogosto kot tekoči kapital. Ta nujnost obnove, reprodukcijski rok, ni za različne sestavne dele fiksnega kapitala različna samo količinsko. Kot smo videli, se lahko del dolgotrajnega, več let trajajočega fiksnega kapitala obnovi letno ali v krajših razdobjih in pripoji in natura

staremu fiksnemu kapitalu. Fiksni kapital druge vrste pa se lahko obnovi samo naenkrat na koncu svoje življenjske dobe.

Potemtakem je treba reducirati posebne obrate različnih delov fiksnega kapitala na enakovrstno obliko obrata, tako da se razlikujejo samo še kvantitativno, glede na trajanje obrata.

Takšne kakovostne enakovrstnosti ne dosežemo, če vzamemo za izhodišče $P \dots P$ — obliko nepretrganega produkcijskega procesa. Nekateri elemente P je treba namreč obnavljati stalno in natura, drugih pa ne. Pač pa omogoča to enakovrstnost obrata oblike $D - D'$. Vzemimo za zgled stroj z vrednostjo 10.000 f. št., ki traja 10 let, od katerega se torej spremeni nazaj v denar vsako leto $\frac{1}{10} = 1000$ f. št. Teh 1000 f. št. se je v teku enega leta spremenilo iz denarnega kapitala v produktivnega in v blagovnega, iz tega pa nazaj v denarnega. Povrnili so se tako v svojo izhodiščno denarno obliko tako, kot se povrne tekoči kapital, če ga gledamo v tej obliki. Pri tem je vseeno, ali se denarni kapital 1000 f. št. na koncu leta spremeni nazaj v naturalno obliko stroja ali ne. Pri izračunavanju celotnega obrata založenega produktivnega kapitala fiksiramo torej vse njegove elemente v denarno obliko, tako da vrnitev v denarno obliko sklene obrat. Vrednost vzamemo vedno, kakor da je bila založena v denarju, celo pri nepretrganem produkcijskem procesu, kjer je ta denarna oblika vrednosti samo obračunskega značaja. Tako lahko potem ugotovimo povprečje.

3. Iz tega izhaja, da je celo v primeru, da sestoji odločno večji del založenega produktivnega kapitala iz fiksnega, katerega reprodukcijska doba, in torej tudi čas obrata, obsega večleten cikel, vrednost kapitala, ki se obrne v teku leta, vendar lahko večja kot celotna vrednost založenega kapitala. To zato, ker tekoči kapital med letom ponavlja svoje obrate.

Recimo, da znaša fiksni kapital 80.000 f. št., njegova reprodukcijska doba 10 let, tako da se povrne letno 8000 f. št.

tega kapitala nazaj v svojo denarno obliko, kar pomeni, da opravi $\frac{1}{10}$ svojega obrata. Tekoči kapital je enak 20.000 f. št. in naj se obrne petkrat na leto. Celotni kapital je potem enak 100.000 f. št. Obrnjeni fiksni kapital je enak 8000 f. št.; obrnjeni tekoči kapital znaša $5 \times 20.000 = 100.000$ f. št. Torej znaša v teku leta obrnjeni kapital 108.000 f. št., za 8000 f. št. več, kot znaša založeni kapital. Obrnilo se je $1 + \frac{2}{25}$ kapitala.

4. *Obrat vrednosti* založenega kapitala se torej razlikuje od njegove resnične reprodukcijske dobe ali od dejanskega časa obrata njegovih sestavnih delov. Vzemimo, da se kapital 4000 f. št. obrne petkrat na leto. Obrnjeni kapital znaša potem $5 \times 4000 = 20.000$ f. št. To, kar se povrne na kraju vsakega obrata, da bi bilo znova založeno, pa je na začetku založeni kapital v znesku 4000 f. št. Njegova velikost se ne spremeni s številom obratnih obdobj, v katerih ponovno deluje kot kapital (ne upošteva je presežno vrednost).

V primeru pod 3 se je na koncu leta vrnila po predpostavki v roke kapitalista torej a) vsota vrednosti 20.000 f. št., ki jo znova naloži v tekoče sestavne dele kapitala, in b) vsota 8000 f. št., ki se je zaradi obrabe odločila od vrednosti založenega fiksnega kapitala. Pri tem je v produkcijskem procesu slej ko prej še nadalje isti fiksni kapital, samo da z zmanjšano vrednostjo 72.000 f. št. namesto 80.000 f. št. Produkcijski proces bi se moral torej nadaljevati še devet let, da bi založeni fiksni kapital prenehal živeti in delovati tako kot tvorec produktov kakor tudi kot tvorec vrednosti in da bi ga bilo treba nadomestiti. Založena vrednost kapitala mora torej opisati cikel obratov, v našem primeru na primer cikel desetih letnih obratov — ta cikel pa določa življenjska doba, torej reprodukcijska doba ali čas obrata uporabljanega fiksnega kapitala.

V isti meri, kakor se z razvojem kapitalističnega načina produkcije razvijata obseg vrednosti in življenjska doba uporabljanega fiksnega kapitala, se torej razvija življenje industrije in industrijskega kapitala v vsaki posebni na-

ložbi in traja več let, recimo povprečno deset let. Če z ene strani razvoj fiksnega kapitala podaljšuje to življenje, ga z druge nenehno revolucioniranje produkcijskih sredstev, ki prav tako stalno narašča z razvojem kapitalističnega načina produkcije, skrajšuje. Odtod stalno spreminjanje produkcijskih sredstev in neizbežnost, da jih zaradi moralne obrabe neprestano zamenjujejo z novimi dosti prej, preden fizično dotrajajo. Lahko vzamemo, da traja sedaj ta življenjski cikel v najbolj odločilnih panogah velike industrije povprečno deset let. Vendar tu ni važno določeno število. Jasno pa je tole: ta cikel med seboj povezanih obratov, ki obsega vrsto let, v katerih je privezan kapital s svojim fiksnim sestavnim delom, daje materialno podlago periodičnih kriz, v katerih preživlja gospodarstvo zaporedna obdobja zastoja, srednje živahnosti, prenatrženosti, krize. Res je, da so obdobja, v katerih se nalaga kapital, zelo različna in se križajo. Vendar pa je kriza vedno izhodišče za veliko novo naložbo in zato tudi — z vidika celotne družbe — bolj ali manj novo materialno podlago za naslednji cikel obratov.^{22a}

5. O načinu izračunavanja obrata naj spregovori ameriški ekonomist.

»V nekaterih poslovnih panogah se založeni kapital v enem letu večkrat obrne ali opravi več krožnih tokov; v drugih se obrne kakšen del več ko enkrat v letu, drug del pa ne tako pogosto. Kapitalist mora izračunati svoj dobiček po povprečnem razdobju, ki ga potrebuje njegov celotni kapital, da gre skozi njegove roke ali da se enkrat obrne. Vzemimo, da je kdo naložil v določenem podjetju polovico svojega kapitala v zgradbe in stroje, ki se obnavljajo enkrat v desetih letih, četrtno kapitala v orodja itd., ki se obnavljajo vsaki dve leti, zadnja četrtna, založena v mezde in

^{22a} »Mestna produkcija je vezana na zaporedje dni, podeželska pa na zaporedje let.« (Adam H. Müller, »Die Elemente der Staatskunst«, Berlin 1909, III, str. 178.) To je otroška podoba, ki jo ima romantika o industriji in poljedelstvu.

surovine, se obrne dvakrat na leto. Ves njegov kapital znaša, recimo, 50.000 dolarjev. Njegov letni izdatek je tedaj:

$$\frac{50.000}{2} = 25.000 \text{ dolarjev v } 10 \text{ letih} = 2.500 \text{ dolarjev na leto}$$

$$\frac{50.000}{4} = 12.500 \text{ dolarjev v } 2 \text{ letih} = 6.250 \text{ dolarjev na leto}$$

$$\frac{50.000}{4} = 12.500 \text{ dolarjev v } \frac{1}{2} \text{ leta} = 25.000 \text{ dolarjev na leto}$$

na leto = 33.750 dolarjev

Povprečni čas, v katerem se njegov celotni kapital enkrat obrne, je 18 mesecev*... Vzemimo drug primer: četrtna celotnega kapitala v znesku 50.000 dolarjev cirkulira 10 let, četrtna 1 leto, preostala polovica pa dvakrat v letu. Letni izdatek znaša tedaj:

$$\frac{12.500}{10} = 1.250 \text{ dolarjev}$$

$$\frac{12.500}{1} = 12.500 \text{ dolarjev}$$

$$25.000 \times 2 = 50.000 \text{ dolarjev}$$

V enem letu se obrne = 63.750 dolarjev.«

(*Scrope*, »Political Economy«, izd. Alonzo Potter, New York 1841, str. 142, 143.)

6. Dejanske in navidezne razlike v obratu različnih delov kapitala. — Isti *Scrope* pravi na istem mestu: »Kapital, ki ga založi tovarnar, poljedelec ali trgovec v plačilo mezd, cirkulira najhitreje, ker ga obrnejo tedenski dohodki iz njegovih prodaj ali plačanih računov morda tudi enkrat na teden, če plačuje svoje ljudi tedensko. V surovine ali gotove izdelke zaklizen kapital ne cirkulira tako hitro; obrne se lahko dvakrat ali štirikrat na leto, skladno s časom, ki mine med nakupom enih in prodajo drugih, predpostavljajoč, da kupuje in prodaja na enak kreditni rok. Kapital v orodjih in strojih cirkulira še počasneje, ker se povprečno

* V izvirniku 16 mesecev, kar je očitna napaka. Tudi 18 mesecev je samo približno. — *Op. prev.*

obrne, to se pravi konsumira in obnovi, morda samo enkrat v petih ali desetih letih, čeprav se nekatera orodja izrabijo že v eni sami seriji operacij. Kapital, ki je založen v zgradbe, na primer tovarne, trgovine, skladišča, skednje, v ceste, namakalne naprave itd., cirkulira skoraj neopazno. V resnici pa se tudi te naložbe pri sodelovanju v produkciji prav tako popolnoma izrabijo kot prej navedene in jih je treba reproducirati, da producent lahko nadaljuje svoje operacije. Z edino razliko, da se konsumirajo in reproducirajo počasneje kot druge... Vanje naloženi kapital se obrne morda šele v 20 ali 50 letih.«

Scrope pomeša tu različnost v toku nekaterih delov krožečega kapitala, ki jo povzročajo za posameznega kapitalista plačilni roki in kreditne okoliščine, z obrati, ki izhajajo iz narave kapitala. Pravi, da se mora plačati mezda tedensko s tedenskimi dohodki iz plačanih prodaj ali računov. Pri tem moramo, prvič, pripomniti, da nastanejo že pri mezdi razlike zaradi neenako dolgih plačilnih rokov, se pravi zaradi neenake dolgotrajnosti časa, v katerem mora delavec kreditirati kapitalistu, torej glede na to, ali je plačilni rok mezde tedenski, mesečni, trimesečni, polletni itd. Tu velja prej ugotovljeni zakon: »Potrebna množina plačilnih sredstev (torej denarnega kapitala, ki ga je treba založiti naenkrat) je v premem* sorazmerju z dolgotrajno plačilnih obdobji.« (I. knjiga, 3. poglavje, 3 b, str. 160.)

Drugič: v tedenski produkt prehaja ne samo celotna nova vrednost, ki jo dodaja tedensko delo med njegovo produkcijo, ampak prav tako tudi vrednost za tedenski produkt porabljenih surovin in pomožnih tvarin. S produktom cirkulira vrednost, ki jo vsebuje. S prodajo tega produkta pridobi denarno obliko in se mora na novo spremeniti v iste produkcijske elemente. To velja prav tako za delovno silo kakor za surovine in pomožne tvarine. Videli pa smo že (6. poglavje, II, 1), da zahteva nepretrganost produkcije zalogo produkcijskih sredstev, ki je različna za različ-

* V prvi in drugi izdaji izvirnika I. knjige napačno natisnjeno: *obratnem*. V slovenskem prevodu je med korekturami po pomoti izpadla pojasnilna opomba pod črto. — *Op. uredn.*

ne poslovne panoge, v isti poslovni panogi pa spet različna za različne sestavne dele tega elementa cirkulirajočega kapitala, na primer za premog in bombaž. Čeprav je treba te elemente neprenehoma nadomeščati in natura, jih za to ni treba neprenehoma na novo kupovati. Kako pogosto jih je treba kupovati na novo, je odvisno od velikosti naložene zaloge, od tega, kako dolgo traja, preden se izčrpa. Pri delovni sili nimamo takšnih naložb v zalogo. Tisti del kapitala, ki je založen v delo, se spreminja nazaj v denar z roko v roki s tistim, ki je založen v pomožne tvarine in surovine. Povratna sprememba denarja na eni strani v delovno silo, na drugi v surovine pa poteka ločeno. Razlog so posebni kupni in plačilni roki obeh sestavnih delov, od katerih se kupuje eden kot produktivna zaloga na daljša razdobja, drugi, delovna sila, na krajša, na primer tedensko. Na drugi strani mora imeti kapitalist poleg produkcijske zaloge zalogo gotovega blaga. Pustimo na strani težave s prodajo itd. Vzemimo, da je treba izdelati določeno množino po naročilu. Medtem ko se izdeluje njen zadnji del, čaka že dogotovljeni v skladišču do časa, ko se lahko izpolni naročilo v celoti. Druge razlike v obratu tekočega kapitala nastanejo, če se morajo zadrževati posamezni njegovi elementi dalj časa v kakšni pripravljalni stopnji produkcijskega procesa (sušenje lesa itd.) kakor drugi.

Kreditni sistem, ki ga tu upošteva Scrope, kakor tudi trgovinski kapital spremenita obrat za posameznega kapitalista. V družbenem merilu ga spremenita samo, če ne pospešujeta le produkcije, ampak tudi konsumpcijo.

Deseto poglavje

TEORIJE O FIKSNEM IN CIRKULIRAJOČEM KAPITALU FIZIOKRATI IN ADAM SMITH

Pri Quesnayu se pojavi razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom kot razlika med avances primitives [začetne založbe] in avances annuelles [vsakoletne založbe]. To razliko pravilno prikaže kot razliko znotraj produktivnega, v neposredni produkcijski proces vključenega kapitala. Ker šteje v poljedelstvu uporabljeni kapital, torej kapital zakupnika, za edino res produktivni kapital, se tudi te razlike nanašajo samo na zakupnikov kapital. Iz tega izhaja tudi enoletni čas obrata prvega dela kapitala in več kot enoletni (desetletni) drugega. Mimogrede so fiziokrati v nadaljnjem razpravljanju prenesli te razlike tudi na druge vrste kapitala, na industrijski kapital nasploh. Za družbo je razlika med enoletnimi in večletnimi založbami tako pomembna, da se vračajo k njej mnogi ekonomisti celo po A. Smithu.

Razlika med obema vrstama založitev nastane šele, ko se spremeni založeni denar v elemente produktivnega kapitala. Ta razlika velja edino in samo v mejah produktivnega kapitala. Zato Quesnayu ne pride na misel, da bi štel denar bodisi k začetnim, bodisi k vsakoletnim založitvam. Kot založitvi za produkcijo — se pravi kot produktivni kapital — sta obedve vrsti v nasprotju tako z denarjem kakor tudi z blagom na trgu. Razen tega omejuje Quesnay razliko med obema tema elementoma produktivnega kapitala pravilno na razliko v načinu, kako prehajata v vred-

nost dokončanega produkta, torej na razliko v načinu, kako cirkulira njuna vrednost z vrednostjo produkta, in torej na razliko v načinu, kako se nadomeščata ali reproducirata, pri čemer se nadomesti vrednost enega v celoti vsako leto, vrednost drugega pa kos za kosom v daljših razdobjih.²³

Edini korak naprej, ki ga napravi A. Smith, je posplošitev obeh kategorij. Pri njem se ne nanašata več na posebno obliko kapitala, na zakupnikov kapital, ampak na vsako obliko produktivnega kapitala. Iz tega izhaja samo po sebi, da stopi na mesto razlike med enoletnim in večletnim obratom, ki je povzeta iz poljedelstva, splošna razlika različno dolgih obratov, tako da obsega en obrat fiksnega kapitala vedno več kot en obrat cirkulirajočega, ne glede na to, kako dolgo trajajo ti obrati cirkulirajočega kapitala, ali leto dni, več kot leto ali manj kot leto dni. Tako se spremene pri A. Smithu avances annuelles v cirkulirajoči in avances primitives v fiksni kapital. Vendar pa se omejuje njegov korak naprej na to posplošitev kategorij. V razlagi je daleč za Quesnayem.

Že grobi empirični način, s katerim prične raziskavo A. Smith, povzroči nejasnost: »Dva različna načina sta, kako se lahko uporabi kapital, da prinese svojemu posestniku dohodek ali dobiček.« (Wealth of Nations, II. knjiga, 1. pogl., str. 189, izd. Aberdeen 1848.)

²³ Prim. za Quesnaya »Analyse du Tableau Économique« (»Physiocrates«, izd. Daire, I. del, Paris 1846). Tam na primer stoji: »Vsakoletne založitve sestojijo iz izdatkov, ki jih potrošimo vsako leto za obdelovanje zemlje; te založitve je treba razlikovati od začetnih založitev, ki tvorijo sklad za začetek obdelovanja.« (Str. 59.) — Kasnejši fiziokrati označujejo avances večkrat že neposredno kot kapital: »Capital ou avances«, Dupont de Nemours, »Maximes du Docteur Quesnay etc.« (Daire, I. del, str. 391); dalje, Le Trosne: »Zaradi daljše ali krajše življenjske dobe delovnih produktov ima vsaka dežela precejšnjo zalogo bogastev, ki je neodvisna od letne reprodukcije in ki pomeni v teku dolgih let zbrani kapital, plačan prvotno s produkti, ki se stalno ohranja in pomnožuje.« (Daire, II. del, str. 928, 929.) — Turgot uporablja besedo capital že bolj redno za avances in še bolj istoveti industrijske avances z zakupnikovimi (Turgot, »Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses«, 1766).

Načini, kako lahko naložimo vrednost, da bo delovala kot kapital, prinašala svojemu lastniku presežno vrednost, so prav tako različni, kot so mnogovrstna naložbena področja kapitala. To je vprašanje različnih produkcijskih panog, v katere se lahko naloži kapital. Tako formulirano vprašanje gre še dalje. Vključuje vprašanje, kako lahko deluje vrednost za svojega lastnika kot kapital, četudi ni naložena kot produktivni kapital, na primer kot posojilni kapital, trgovski kapital itd. Tu smo torej že neskončno daleč od pravega predmeta analize, namreč od vprašanja: kako delitev *produktionega* kapitala na njegove različne elemente vpliva na njihov obrat ne glede na razlike v področju naložbe.

A. Smith potem takoj nadaljuje: »Predvsem ga lahko naložimo v pridelovanje, predelavo ali nakup dobrin in njihovo preprodajo za dobiček.« A Smith nam tu ne pove nič drugega, kot da se kapital lahko uporabi v poljedelstvu, manufakturi in trgovini. Govori torej samo o različnih naložbenih področjih kapitala in tudi o takšnih, v katerih, kakor v trgovini, kapital ni vključen v neposredni produkcijski proces, torej ne deluje kot produktivni kapital. S tem že zapusti tisto podlago, na kateri razlagajo fiziokrati razlike v produktivnem kapitalu in njihov vpliv na obrat. Pri obravnavi vprašanja, pri katerem gre izključno za razlike v *produktionem* kapitalu v procesu ustvarjanja produkta in vrednosti, ki povzročajo nadalje razlike v njegovem obratu in njegovi reprodukciji, vzame celo najprej za zgled trgovski kapital.

Smith nadaljuje: »Kapital, ki se založi v tej obliki, ne prinaša svojemu posestniku nobenega dohodka ali dobička, dokler bodisi ostaja v njegovi posesti ali ohrani isto obliko.« — Kapital, ki se založi v tej obliki! Smith govori vendar o kapitalu, ki je naložen v poljedelstvo, v industrijo, in nam kasneje pove, da se deli tako naloženi kapital na fiksni in cirkulirajoči! Naložba kapitala v tej obliki ne more napraviti kapitala niti fiksnega niti cirkulirajočega.

Ali pa je mislil, da se mora kapital, ki se uporablja za produkcijo blaga in za prodajo tega blaga z dobičkom, po

svoji spremembi v blago prodati in s prodajo prvič preiti iz prodajalčeve posesti v kupčevo, drugič pa se preleviti iz svoje naravne blagovne oblike v svojo denarno obliko in da je zato za posestnika nekoristen, dokler ostaja bodisi v njegovi posesti, bodisi — za njega — v isti obliki? Tedaj je stvar ta: ista vrednost kapitala, ki je delovala prej v obliki produktivnega kapitala, v obliki, ki pripada produkcijskemu procesu, deluje zdaj kot blagovni in denarni kapital, v svojih oblikah, ki pripadata cirkulacijskemu procesu. Zaradi tega ni več niti fiksni niti tekoči kapital. To pa velja prav tako za tiste sestavine vrednosti, ki jih dodajo surovine in pomožne tvarine, torej tekoči kapital, kakor tudi za tiste, ki jih doda obraba delovnih sredstev, torej fiksni kapital. Razliki med fiksnim in tekočim kapitalom tudi tako ne pridemo niti za korak bliže.

Dalje: »Trgovcu ne prinesejo njegove dobrine niti dohodka niti dobička, dokler jih ne proda za denar, denar pa mu prinaša prav tako malo, dokler ga spet ne zamenja za dobrine. Njegov kapital brez prekinitve odhaja v eni obliki od njega in se mu v drugi vrača, in mu lahko daje sploh kak dobiček samo s pomočjo takšne cirkulacije ali drugo za drugo sledečih si menjav. Takšne kapitale lahko zato imenujemo v pravem pomenu besede cirkulirajoče kapitale.«

Kar opredeljuje tu A. Smith kot cirkulirajoči kapital, je to, kar bom imenoval *cirkulacijski* kapital, kapital v obliki, ki pripada cirkulacijskemu procesu, spreminjanju oblike z menjavo (menjavo tvarine in menjavo rok), torej blagovni in denarni kapital, v nasprotju z obliko kapitala, ki pripada produkcijskemu procesu, z obliko produktivnega kapitala. To nista posebni vrsti, na kateri bi industrijski kapitalist delil svoj kapital, ampak različni obliki, ki ju ista založena kapitalska vrednost zaporedoma vedno znova privzema in odlaga v svojem curriculum vitae. A. Smith ju meče v isti koš — in to je velik korak nazaj v primerjavi s fiziokrati — z oblikovnimi razlikami, ki izvirajo iz cirkulacije kapitalske vrednosti, iz njenega kroženja skozi njene zaporedne oblike v času, ko ima kapitalska vrednost obliko *produktivnega* kapitala; in sicer izvirajo iz razlik v načinu,

kako sodelujejo različni elementi produktivnega kapitala v procesu ustvarjanja vrednosti in kako prenašajo svojo vrednost na produkt. Posledice tega temeljnega zamenjavanja produktivnega kapitala in kapitala s cirkulacijskega področja (blagovnega in denarnega kapitala) na eni strani s fiksnim in tekočim kapitalom na drugi bomo videli kasneje. Vrednost kapitala, ki je založena v fiksnem kapitalu, prav tako cirkulira s produktom kakor vrednost, ki je založena v tekočem kapitalu, in se s cirkulacijo blagovnega kapitala prav tako, kot ta spreminja v denarni kapital. Razlika je samo v tem, da cirkulira njegova vrednost le postopoma in se mora postopoma, v krajših ali daljših obdobjih, tudi nadomestiti, reproducirati v naravni obliki.

Zgled, ki ga je izbral posebno nespretno, dokazuje, da ne razume A. Smith pri tem s cirkulirajočim kapitalom nič drugega ko cirkulacijski kapital, to je kapitalsko vrednost v njenih oblikah, ki pripadata cirkulacijskemu procesu (blagovni in denarni kapital). Kot zgled navaja vrsto kapitala, ki sploh ne spada v produkcijski proces, ampak obstaja samo na cirkulacijskem področju, sestoji samo iz cirkulacijskega kapitala, namreč trgovski kapital.

Kako nesmiselno je pričenjati z zgledom, v katerem kapital sploh ne nastopa kot produktivni kapital, pove takoj nato sam: »Kapital trgovca je skozi in skozi cirkulirajoči kapital.« Razlika med cirkulirajočim in fiksnim kapitalom pa mora izhajati, kakor nam pove kasneje, iz bistvenih razlik, ki so v produktivnem kapitalu samem. Na eni strani ima A. Smith v glavi fiziokratsko razliko, po drugi strani pa razliko v oblikah, skozi katere gre kapitalaska vrednost v svojem kroženju. Oboji sta pomešani druga z drugo.

Docela nerazumljivo pa je, kako naj bi nastal kak dobiček s spreminjanjem oblike denarja in blaga, samo s spremembo vrednosti iz ene od teh oblik v drugo. Razlaga je tudi povsem nemogoča, ker pričanja s trgovskim kapitalom, ki se giblje samo na cirkulacijskem področju. K temu se bomo še povrnili; čujmo najprej, kaj pravi o fiksnem kapitalu:

»Drugič ga (kapital) lahko naložimo v izboljšavo zemlje, v nakup koristnih strojev in delovnih orodij ali v podobne reči, ki prinašajo dohodek ali dobiček, ne da bi zamenjale posestnika ali kakor koli cirkulirale. Takšne kapitale lahko imenujemo zato fiksne kapitale v pravem pomenu besede. Različne zaposlitve zahtevajo zelo različna velikostna razmerja v njih naloženih fiksnih in cirkulirajočih kapitalov... Vsak obrtni mojster ali tovarnar mora naložiti določen del svojega kapitala v delovna sredstva svoje stroke. Ta del je pri nekaterih zelo majhen, pri drugih pa zelo velik... Znatno večji del kapitala vseh teh obrtnikov (krojačev, čevljarjev, tkalcev) cirkulira bodisi v mezdah njihovih delavcev, bodisi v ceni njihovih surovin in ga povrne cena izdelka z nekim dobičkom.«

Ne glede na otročjo ugotovitev glede izvora profita, sta šibkost in zmeda očitni že v naslednjem: za tovarnarja strojev je, na primer, stroj produkt, ki cirkulira kot blagovni kapital, ki z besedami A. Smitha torej »odhaja, menja lastnike, cirkulira dalje«. Stroj po njegovi lastni ugotovitvi torej ne bi bil fiksn kapital, ampak cirkulirajoči. Ta zmeda izhaja znova iz tega, da zamenjuje Smith razliko med fiksnim in tekočim kapitalom, ki izhaja iz razlik v cirkulaciji različnih prvin produktivnega kapitala, z razlikami v oblikah, skozi katere gre isti kapital, ko deluje v produkcijskem procesu kot *produktivni* kapital, na cirkulacijskem področju pa kot cirkulacijski kapital. se pravi kot blagovni ali kot denarni kapital. Glede na položaj, ki ga zavzemajo v življenjskem procesu kapitala, so zato pri A. Smithu iste stvari lahko fiksn kapital (delovna sredstva, elementi produktivnega kapitala) in »cirkulirajoči« kapital, blagovni kapital (produkt, ki prehaja s produkcijskega področja na cirkulacijsko).

A. Smith pa nenadoma spremeni vso osnovo razločevanja in ugovarja tistemu, s čimer je nekaj vrstic prej začel vso to raziskavo. Začel jo je namreč s stavkom: »Dva različna načina sta, kako se lahko uporabi kapital, da prinese svojemu posestniku dohodek ali dobiček,« namreč kot cirkulirajoči in fiksn kapital. Skladno s tem sta bila to različna

načina uporabe različnih med seboj neodvisnih kapitalov, kakor se lahko uporabljajo kapitali na primer v industriji ali v poljedelstvu. Zdaj pa trdi: »Različne zaposlitve zahtevajo zelo različna velikostna razmerja v njih naloženih fiksnih in cirkulirajočih kapitalov.« Fiksni in cirkulirajoči kapital nista zdaj nič več različni samostojni naložbi kapitala, ampak različna dela istega produktivnega kapitala, ki zavzemata v različnih naložbenih področjih različen delež celotne vrednosti tega kapitala. To je tedaj razlika, ki izhaja iz delitve *produktivnega* kapitala samega glede na njegovo stvarno vsebino in ki velja samo glede njega. Temu pa spet nasprotuje, da postavlja nasproti fiksnemu kapitalu trgovinski kapital kot zgolj cirkulirajoči kapital. Smith sam namreč pravi: »Kapital trgovca je skoz in skoz cirkulirajoči kapital.« V resnici je kapital, ki deluje le na cirkulacijskem področju in je kot tak nasprotje produktivnega kapitala, v produkcijski proces vključenega kapitala nasproh. Zaradi tega ne more biti kot tekoči (cirkulirajoči) sestavni del produktivnega kapitala nasprotje fiksnega sestavnega dela produktivnega kapitala.

V zgledih, ki jih navaja Smith, opredeli kot fiksni kapital *instruments of trade* [delovna sredstva], kot cirkulirajoči kapital pa del kapitala, ki je založen v mezde in surovine, računajoč tu tudi pomožne tvarine, in ki ga povrne cena izdelka z nekim dobičkom [repaid with a profit by the price of work].

Najprej izhaja torej iz različnih sestavnih delov delovnega procesa, delovne sile (dela) in surovin na eni strani, delovnih priprav na drugi. To pa so sestavni deli kapitala, ker je vložena vanje vsota vrednosti, ki naj deluje kot kapital. V tej meri so stvarni elementi, oblike bivanja *produktivnega*, se pravi v produkcijskem procesu delujočega kapitala. Zakaj se pa imenuje neki del fiksen? Ker »je treba nekatere dele kapitala naložiti v delovna orodja«. Toda tudi drugi del je fiksiran v mezdah in surovinah. Stroji in »orodja ali podobne reči« pa... »prinašajo dohodek ali dobiček, ne da bi zamenjale lastnika ali kakor koli

dalje cirkulirale. Takšne kapitalne zato lahko popolnoma pravilno imenujemo fiksne kapitalne.«

Vzemimo za zgled rudarstvo. Surovin sploh ne uporablja, ker je predmet dela, recimo baker, produkt narave, ki si ga je treba z delom šele prilastiti. Produkt procesa, baker, ki si ga je treba šele prilastiti, ki cirkulira pozneje kot blago oziroma kot blagovni kapital, ni prav noben element produktivnega kapitala. Nobenega dela njegove vrednosti ni v njem. Po drugi strani niti drugi elementi produkcijskega procesa, delovna sila in pomožne tvarine, kot premog, voda itd., ne prihajajo v produkt stvarno. Premog se porabi v celoti, v vrednost produkta pa gre le njegova vrednost, prav kakor prehaja v produkt del vrednosti stroja itd. In tudi delavec ohrani prav tako svojo samostojnost nasproti produktu, bakru, kot jo ohrani stroj. Samo vrednost, ki jo je ustvaril s svojim delom, je zdaj sestavni del vrednosti bakra. V tem primeru torej niti en sam sestavni del produktivnega kapitala ne menja rok (lastnikov) oziroma nobeden od njih ne cirkulira dalje, ker nobeden od njih ne prehaja telesno v produkt. Kje je tu cirkulirajoči kapital? Po opredelitvi A. Smitha samega bi bil sestavljen ves kapital, ki ga uporablja rudnik bakra, edinole iz fiksne kapitala.

Vzemimo nasprotno kakšno drugo industrijo, ki uporablja surovine, katere tvorijo substanco produkta, dalje pomožne tvarine, ki prehajajo v produkt telesno in ne le po vrednosti, kakor npr. premog za kurjavo. S produktom, recimo s prejo, zamenja lastnika tudi surovina, iz katere je napravljen bombaž, in gre iz procesa produkcije v proces potrošnje. Dokler pa deluje bombaž kot element produktivnega kapitala, ga lastnik ne proda, ampak ga predeluje, napravi iz njega prejo. Ne dá ga iz rok. Ali, če uporabimo Smithov popolnoma napačni in trivialni izraz, ne napravi nobenega dobička by parting with it, by its changing masters, or by circulating it [s tem da ga odda, da menjuje lastnike ali da ga dá v cirkulacijo]. Svojih tvarin prav tako ne da v cirkulacijo, kot ne da svojih strojev. Fiksirane so v produkcijskem procesu prav tako kakor pre-

dilni stroji ali tovarniške zgradbe. Da, v obliki premoga, bombaža itd. mora biti prav tako vedno fiksiran del produktivnega kapitala kakor v delovnih sredstvih. Razlika je le v tem, da se na primer za tedensko produkcijo preje potrebni bombaž, premog itd. vedno do kraja porabi v produkciji tedenskega produkta, da ga je torej treba obnoviti z novimi primerki bombaža, premoga itd., da sestojte ti elementi produktivnega kapitala vedno iz novih primerkov iste vrste, čeprav so po vrsti vedno enaki, medtem ko isti individualni predilni stroj, ista individualna tovarniška stavba sodeluje v celi vrsti tedenskih produkcij, ne da bi jo nadomestili z novim primerkom iste vrste. Kot elementi produktivnega kapitala so vsi njegovi sestavni deli trajno fiksirani v produkcijskem procesu, kajti brez njih ne more potekati. In vsi elementi produktivnega kapitala, fiksni kakor tudi tekoči, so kot produktivni kapital enako nasprotje cirkulacijskega kapitala, se pravi blagovnega in denarnega kapitala.

Prav tako je z delovno silo. Del produktivnega kapitala mora biti stalno fiksiran v njej. Tako kakor iste stroje uporablja isti kapitalist daljšo dobo tudi istovetno delovno silo. Razlika med njo in stroji ni v tem, da kupi stroj enkrat za vselej (kar tudi ne drži, če ga plačuje na primer v obrokih), delavca pa ne, ampak v tem, da preide delo, ki ga troši ta, v celoti v vrednost produkta, vrednost stroja pa le po odlomkih.

Smith pomeša različne opredelitve, ko pravi o cirkulirajočem kapitalu v nasprotju s fiksnim: »Kapital, ki ga naloži v tej obliki, ne prinaša svojemu posestniku nobenega dohodka ali dobička, dokler bodisi ostane v njegovi posesti ali ohrani isto obliko.« Čisto formalno metamorfozo blaga, ki jo opravi produkt, blagovni kapital na cirkulacijskem področju, in ki omogoča, da prehaja blago iz rok v roke, šteje za eno s telesno metamorfozo, ki jo dožive različni elementi produktivnega kapitala med produkcijskim procesom. Spremembo blaga v denar in denarja v blago, nakup in prodajo, meče brez pomisleka v isti koš s preтворbo produkcijskih elementov v produkt. Njegov zgled

za cirkulirajoči kapital je trgovski kapital, ki se spreminja iz blaga v denar in iz denarja v blago — sprememba oblik B — D — B, ki spada v blagovno menjavo. Ta sprememba oblik v okviru cirkulacije je pomembna za delujoči industrijski kapital zato, ker so blago, v katero se spreminja nazaj denar, produkcijski elementi (delovna sredstva in delovna sila), ker torej omogoča, da deluje nepretrgano, ker omogoča produkcijski proces kot nepretrgan proces ali kot reprodukcijski proces. Vse to spreminjanje se dogaja v *cirkulaciji*; posreduje dejanski prehod blaga iz enih rok v druge. V nasprotju s tem pa so metamorfoze, ki jih pretrpi produktivni kapital v svojem produkcijskem procesu, metamorfoze, ki spadajo v *proces dela*, ki so nujne, da se spremenijo produkcijski elementi v nameravani produkt. A. Smith se opira na okoliščino, da služi del produkcijskih sredstev (prava delovna sredstva) v delovnem procesu (kar napačno izrazi: »prinašati svojemu lastniku dobiček« — yield a profit to their master) tako, da ne spremeni svoje naturalne oblike, da se torej le postopoma troši, medtem ko se drug del, tvarine, spremeni in ravno s svojo spremembo opravi svojo nalogo produkcijskega sredstva. To različno porabljanje elementov produktivnega kapitala v delovnem procesu pa je le izhodišče razlike med fiksnim in nefiksnim kapitalom, ne pa že ta razlika sama. To je razvidno že iz dejstva, da je enako v vseh produkcijskih načinih, kapitalističnih in nekapitalističnih. Temu različnemu porabljanju tvarine pa ustreza *oddajanje vrednosti* produktu, le-temu pa spet nadomeščanje vrednosti s prodajo produkta; in šele to je tista razlika. Kapital potemtakem ni fiksni, ker je fiksiran v delovnih sredstvih, ampak ker ostaja v njih fiksiran del njegove vrednosti, ki je naložena v delovnih sredstvih, medtem ko drugi del cirkulira kot sestavni del vrednosti produkta.

»Če se (kapital) uporablja zato, da prinese dobiček, mora prinesiti ta dobiček bodisi tako, da ostane pri njem (lastniku), ali pa tako, da ga zapusti. V prvem primeru je fiksni, v drugem pa cirkulirajoči kapital.« (Str. 189.)

Predvsem bije pri tem v oči grobo vsakdanje pojmovanje profita, posneto iz načina, kakor gleda nanj običajen kapitalist, in ki vseskozi nasprotuje globljemu ezoteričnemu razumevanju A. Smitha. Cena produkta nadomesti tako ceno tvarin kakor tudi delovne sile, prav tako pa tudi tisti del vrednosti, ki se z obrabo prenese od delovnih sredstev na produkt. Iz te nadomestitve v nobenem primeru ne priteče profit. Vprašanje, ali se nadomešča z njegovo prodajo v produkcijo produkta založena vrednost v celoti ali kos za kosom, naenkrat ali postopoma, lahko spremeni samo vrsto in čas nadomestitve. V nobenem primeru pa ne more tistega, kar je skupno obema — nadomeščanja vrednosti — spremeniti v ustvarjanje presežne vrednosti. Podlaga tega pojmovanja je splošno mišljenje, da izvira presežna vrednost, ker se realizira šele s prodajo produkta, z njegovo cirkulacijo, samó iz prodaje, iz cirkulacije. V resnici je različni način nastanka profita tu samó napačen izraz dejstva, da služijo različni elementi produktivnega kapitala na različen način, da kot produktivni elementi različno delujejo v delovnem procesu. Nazadnje, razlike ne izvaja iz procesa dela oziroma procesa večanja vrednosti, iz delovanja produktivnega kapitala samega, ampak naj bi veljala samo subjektivno za posameznega kapitalista, ki mu koristi del kapitala na ta, drugi del pa na drug način.

V nasprotju s tem je izvajal Quesnay razlike iz reprodukcijskega procesa in njegovih nujnosti samih. Da bi bil ta proces lahko nepretrgan, se mora vrednost vsakoletnih založitev nadomestiti iz vrednosti letnega produkta vsako leto v celoti, vrednost naložbenega kapitala pa nasprotno le kos za kosom, tako da se mora v celoti nadomestiti in zato v celoti reproducirati (nadomestiti z novimi primerki iste vrste) šele v vrsti let, na primer v desetih letih. A. Smith je torej ostal daleč za Quesnayem.

Tako A. Smithu ne ostane za opredelitev fiksnega kapitala prav nič drugega kakor to, da ga tvorijo v nasprotju s produkti, ki jih pomagajo ustvarjati, delovna sredstva, ki svoje oblike v produkcijskem procesu ne spremenijo in še naprej služijo produkciji do svoje izrabe. Pri tem pozab-

lja, da so vsi elementi produktivnega kapitala v svoji naradni obliki (kot delovna sredstva, tvarine in delovna sila) stalno nasprotje produkta in kot blago cirkulirajočega produkta ter da je razlika med tistim delom, ki ga sestavljajo tvarine in delovna sila, in onim, ki je sestavljen iz delovnih sredstev, samo v naslednjem: glede na delovno silo v tem, da jo stalno kupuje na novo (je ne kupuje za vse njeno trajanje kakor delovna sredstva); glede na tvarine pa v tem, da ne delujejo v delovnem procesu eni in isti, ampak vedno novi primerki iste vrste. Hkrati ustvarja zmotni videz, kot da vrednost fiksnega kapitala ne bi tudi cirkulirala, čeprav je poprej seveda obravnaval obrabo fiksnega kapitala kot del produktive cene.

Pri cirkulirajočem kapitalu kot nasprotju fiksnega A. Smith ne poudari, da je v nasprotju samo kot tisti sestavni del produktivnega kapitala, ki se mora *v celoti* nadomestiti iz vrednosti produkta in opravičiti z njim zato vse njegove metamorfoze, medtem ko pri fiksnem to ni tako. Nasprotno, vrže ga v isti koš skupaj z oblikami, ki jih privzema kapital pri svojem prehodu iz produkcijskega področja na cirkulacijsko, kot blagovni in kot denarni kapital. Obe obliki, blagovni in denarni kapital, pa sta nosilca vrednosti tako fiksnih kakor tudi tekočih sestavnih delov produktivnega kapitala. Obadva sta cirkulacijski kapital v nasprotju s produktivnim, ne pa cirkulirajoči (tekoči) kapital v nasprotju s fiksnim.

Končno: s popolnoma napačno razlago, da daje fiksní kapital profit tako, da ostane v produkcijskem procesu, cirkulirajoči pa tako, da ga zapusti in cirkulira, in da sta obliki, ki ju imata variabilni kapital in tekoči sestavni del konstantnega kapitala *v obratu*, identični, prikríje bistveno razliko med njima v procesu večanja vrednosti in *tvorjenja presežne vrednosti*, torej še bolj zamegli vso skrivnost kapitalistične produkcije. S skupno označbo »cirkulirajoči kapital« izbríše to bistveno razliko. To je vodilo kasnejšo ekonomijo še dalje do tega, da je za bistveno in edino razločujoče štela nasprotje med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom namesto med variabilnim in konstantnim.

Potem ko A. Smith označi fiksni in cirkulirajoči kapital kot dva posebna načina nalaganja kapitala, ki prinašata profit vsak samostojno, pravi: »Brez pomoči cirkulirajočega kapitala ne more prinašati dohodka noben fiksni kapital. Najbolj koristni stroji in orodja za delo ne bodo producirali ničesar brez cirkulirajočega kapitala, ki dobavlja surovine, katere s stroji in orodji predeluje, in ki vzdržuje delavce, ki jih uporabljajo.« (Str. 188.)

Tu se pokaže, kaj pomenijo prejšnji izrazi *yield a revenue*, *make a profit* [prinašati dohodek, dajati dobiček] itd.: namreč, da delujeta oba dela kapitala kot ustvarjalca produkta.

Nato da A. Smith naslednji zgled: »Tisti del zakupnikovega kapitala, ki je naložen v poljedelska orodja, je fiksni, tisti, ki je naložen v mezde in vzdrževanje njegovih delavcev, pa je cirkulirajoči kapital.« (Tu se torej razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom nanaša pravilno na različno cirkulacijo, obrat različnih sestavnih delov produktivnega kapitala.) »Pri prvem doseže dobiček tako, da ga obdrži v svoji posesti, pri drugem pa tako, da ga odda. Cena ali vrednost njegove delovne živine je fiksni kapital« (tu zopet pravilno, ker se nanaša razlika na vrednost, ne pa na materialni element), »prav tako kakor cena ali vrednost gospodarskih orodij; njena« (delovne živine) »krma je cirkulirajoči kapital prav tako kakor živež delavcev. Zakupnik doseže svoj dobiček tako, da drži pri sebi svojo delovno živino, njeno krmo pa daje proč.« (Zakupnik živinsko krmo obdrži, je ne proda. Porabi jo kot živinsko krmo, medtem ko uporabi živino kot delovno orodje. Razlika je le tale: živinsko krmo, ki se uporablja za vzdrževanje delovne živine, porabi popolnoma in jo mora stalno nadomeščati z novo živinsko krmo iz poljedelskega pridelka ali s prodajo tega pridelka; živino pa nadomešča le toliko, kolikor postaja živinče za živinčetom nezmožno za delo.) »Tako cena kakor tudi krma za živino, ki je ne kupi in redi za delo, ampak za prodajo, sta cirkulirajoči kapital. Zakupnik napravi dobiček tako, da jo proda.« (Vsak blagovni producent, torej tudi kapitalistični, proda svoj pro-

dukt, rezultat svojega produkcijskega procesa. Zaradi tega pa ni ta produkt niti fiksni niti tekoči sestavni del njegovega *produktivnega* kapitala. Nasprotno, je v obliki, v kateri ga je produkcijski proces izločil in mora delovati kot blagovni kapital. Pitovna živina ima v produkcijskem procesu vlogo surovine in ne orodja kakor delovna živina. Gre torej v produkt kot substanca in celotna njena vrednost preide vanj tako kakor vrednost pomožnih tvarin (njena krma). Zato je cirkulirajoči del produktivnega kapitala, ne pa zato, ker ima tu prodani produkt — pitovna živina — enako naturalno obliko kakor surovina, še ne spitana živina. To je naključno. Hkrati pa bi Smith iz tega zgleda lahko videl, da ne opredeljuje vrednosti, ki tiči v produkcijskih elementih, za fiksno in tekočo vrednost njihova telesna oblika, ampak njihova funkcija v produkcijskem procesu.) »Celotna vrednost semena je prav tako fiksni kapital. Čeprav roma sem in tja med njivo in kaščo, nikoli ne menja lastnika in torej v resnici ne cirkulira. Zakupnik ne doseže svojega dobička z njegovo prodajo, ampak tako, da ga pomnožuje.«

Tu pride na dan vsa nesmiselnost Smithove distinkcije. Po njegovem bi bilo seme fiksni kapital, če ne bi bilo change of masters (menjave lastnikov), to se pravi, če se nadomesti seme neposredno iz letnega produkta, odtegne od njega. Nasprotno pa bi bilo cirkulirajoči kapital, če bi se ves produkt prodal in iz dela njegove vrednosti kupilo tuje semensko žito. V enem primeru pride do change of masters, v drugem ne. Smith tu spet zamenjuje tekoči kapital z blagovnim. Produkt je tvarni nosilec blagovnega kapitala. Seveda pa samo tisti njegov del, ki resnično pride v cirkulacijo in ne stopi neposredno spet v produkcijski proces, iz katerega je izšel kot produkt.

V obeh primerih, če se seme odtegne neposredno kot del od produkta ali če se ves produkt proda in se del njegove vrednosti spremeni v semena, kupljena drugod, gre le za nadomestitev in se s to nadomestitvijo ne napravi noben dobiček. V enem primeru vstopi seme z ostalim produktom kot blago v cirkulacijo, v drugem pa nastopa le

v knjigovodstvu kot sestavni del vrednosti založenega kapitala. V obeh primerih pa ostane tekoči sestavni del produktivnega kapitala. Da se produkt dogotovi, se v celoti porabi, da se omogoči reprodukcija, pa se mora iz njega v celoti nadomestiti.

»Surovine in pomožne snovi zgube torej samostojno obliko, v kateri stopajo v delovni proces kot uporabne vrednosti. Drugače je s pravimi *delovnimi sredstvi*. Orodje, stroj, tovarniško poslopje, posoda itd. služijo v delovnem procesu le toliko časa, dokler ohranijo svojo prvotno obliko in stopajo danes v delovni proces v isti obliki kakor včeraj. Kakor ohranijo v svojem življenju, v delovnem procesu, svojo prvotno obliko nasproti produktu, tako jo ohranijo tudi po svoji smrti. Trupla strojev, orodij, delavnic itd. obstajajo še naprej ločena od produktov, ki so jih pomagala proizvesti.« (»Kapital«, I. knjiga, 6. poglavje, str. 229.)

Ta različna načina, na katera se trošijo produkcijska sredstva za ustvaritev produkta, ko ena ohranijo nasproti produktu svojo samostojno obliko, druga pa jo spremene ali popolnoma izgube — to razliko, ki pripada delovnemu procesu kot takemu, ki se torej nanaša prav tako na delovne procese, katerih cilj so izključno lastne potrebe, na primer patriarhalne družine, brez sleherne menjave, brez blagovne produkcije — popači A. Smith prvič s tem, da ju pomeša z opredelitvijo profita, ki s stvarjo nima nobene zveze in po kateri prinašajo ena lastniku profit tako, da obdrže svojo obliko, druga pa tako, da jo izgube; drugič s tem, da vrže spremembe enega dela produkcijskih elementov v delovnem procesu v isti koš z menjavo produktov, s spremembo oblike (nakup in prodaja), ki je stvar blagovne cirkulacije in ki vključuje hkrati spremembo lastnine cirkulirajočega blaga.

Obrat predpostavlja reprodukcijo, ki jo posreduje cirkulacija, torej prodaja produkta, njegova sprememba v denar in povratna sprememba iz denarja v njegove produkcijske elemente. Kolikor pa služi kapitalističnemu producentu del njegovega lastnega produkta spet neposredno kot produkcijsko sredstvo, nastopa producent kot njegov

prodajalec samemu sebi. Tako je prikazana zadeva v njegovem knjigovodstvu. Tega dela reprodukcije torej ne posreduje cirkulacija, ampak je neposredna. Tisti del produkta, ki tako vnovič služi za produkcijsko sredstvo, pa nadomesti tekoči kapital in ne fiksni, če, prvič, preide njegova vrednost v celoti v produkt in se, drugič, v celoti nadomesti in natura z novim primerkom iz novega produkta.

Nato nam A. Smith pove, iz česa sestojita cirkulirajoči in fiksni kapital. Našteva stvari, tvarne prvine, iz katerih sestoji fiksni kapital, in one, ki tvorijo cirkulirajočega, kakor da bi pripadala ta lastnost tem stvarjem tvarno, po naravi, in ne nasprotno iz značaja njihove funkcije v kapitalističnem produkcijskem procesu. Vendar pa pripominja v istem poglavju (II. knjiga, 1. poglavje), da, čeprav lahko daje neka stvar, kot na primer stanovanjska hiša, ki je pridržana neposredni konsumpciji, »svojemu lastniku dohodek in mu tako služi v funkciji kapitala, vendar ne more dajati skupnosti nobenega dohodka niti ji ne more služiti v funkciji kapitala, in ne more nikoli niti v najmanjši meri povečati dohodka ljudstva kot celote«. Tu torej A. Smith jasno pove, da ne pripada lastnost kapitala stvarjem kot takim in v kakršnih koli okoliščinah, ampak da je funkcija, katero privzamejo ali ne privzamejo v skladu z okoliščinami. Kar pa velja za kapital nasploh, velja tudi za njegove pododdelke.

Iste stvari so sestavni deli tekočega ali fiksnega kapitala glede na to, kakšno funkcijo opravljajo v delovnem procesu. Živina kot delovna živina (delovno sredstvo) je na primer tvarna oblika obstoja fiksnega kapitala, kot pitovna živina (surovina) pa je nasprotno sestavni del zakupnikovega cirkulirajočega kapitala. Po drugi strani je lahko ista stvar nekaj časa sestavni del produktivnega kapitala, nekaj časa pa pripada neposrednemu fondu konsumpcije. Če služi na primer hiša kot delovni prostor, je fiksni sestavni del produktivnega kapitala; če kot stanovanjska hiša, ni qua stanovanjska hiša prav nobena oblika kapitala. Ista delovna sredstva so v veliko primerih lahko zdaj produkcijska sredstva, zdaj konsumpcijska sredstva.

Ena od zmot, ki izhajajo iz Smithovega pojmovanja, je bila v tem, da so pojmovali lastnosti fiksnega in cirkulirajočega kapitala kot lastnosti, ki pripadajo stvarjem. Že razčlemba produkcijskega procesa je pokazala (»Kapital«, I. knjiga, 5. poglavje), kako se opredelitve delovnega sredstva, delovnih tvarin in produkta spreminjajo skladno z različno vlogo, ki jo ena in ista stvar prevzame v procesu. Opredelitvi fiksnega in nefiksnega kapitala pa sta zasnovani na določenih vlogah, ki jih imajo ti elementi v delovnem procesu in zato tudi v procesu ustvarjanja vrednosti.

Drugič, pri naštevanju stvari, iz katerih obstajata fiksni in cirkulirajoči kapital, pa se docela razkrije, da meče Smith razliko med fiksnimi in tekočimi sestavnimi deli kapitala, ki velja in ima smisel le glede na produktivni kapital (kapital v svoji produktivni obliki), v isti koš z razliko med produktivnim kapitalom in oblikama, ki pripadata kapitalu v njegovem cirkulacijskem procesu: blagovnim in denarnim kapitalom. Na istem mestu (str. 187, 188) pravi: »Cirkulirajoči kapital sestoji... iz življenjskih potrebščin, surovin in končnih izdelkov vseh vrst, ki so v rokah trgovcev, in iz denarja, ki je potreben za njihovo cirkulacijo in distribucijo itd.« — Če pogledamo pobliže, vidimo, da v nasprotju s prejšnjimi ugotovitvami cirkulirajoči kapital dejansko spet enači z blagovnim in denarnim kapitalom, torej z dvema oblikama kapitala, ki sploh ne pripadata produkcijskemu procesu, ki nista cirkulirajoči (tekoči) kapital v nasprotju s fiksnim, ampak cirkulacijski kapital v nasprotju s produktivnim. Sestavni deli produktivnega kapitala, ki so založeni v tvarine (surovine ali polizdelke) in dejansko vključeni v produkcijski proces, nastopajo zato spet samo *poleg* teh oblik. Takole pravi:

»...Tretji in zadnji od treh delov, na katere se po naravi deli celotna zaloga družbe, je cirkulirajoči kapital, za katerega je najznačilnejše, da daje dohodek le s cirkulacijo ali s spremembo lastnika. Ta je prav tako sestavljen iz štirih delov: prvič, iz denarja...« (denar vendar ni nikoli oblika produktivnega, v produkcijskem procesu delujočega kapitala; vedno je samo ena od oblik, ki jih privzema

kapital med svojim cirkulacijskim procesom), »drugič, iz zalog življenjskih potrebščin, ki so pri mesarju, živinorejcu, zakupniku..., kateri računajo, da bodo z njihovo prodajo prišli do dobička... Četrtrič in zadnjič, iz produkta, ki je sicer izdelan in dokončan, ki pa je še vedno v rokah trgovca ali tovarnarja.« — In: »tretjič, iz tvarin, ki so bodisi še sploh neobdelane, bodisi so bolj ali manj obdelane, iz oblek, pohištva in zgradb, ki niso še predelane do teh treh oblik, ampak so še v rokah poljedelcev, tovarnarjev, prodajalcev in izdelovalcev tkanin, lesnih trgovcev, tesarjev in mizarjev, izdelovalcev opeke itd.«

Št. 2 in 4 ne vsebujeta drugega kakor produkte, ki jih je kot take odložil produkcijski proces in ki jih je treba prodati; skratka, ki nastopajo sedaj kot blago, torej kot blagovni kapital, ki imajo takšno obliko in so na takšnem mestu v procesu, da niso element produktivnega kapitala, ne glede na to, čemu so navsezadnje namenjeni, se pravi ne glede na to, ali spadajo po svojem namenu (uporabni vrednosti) v individualno ali produktivno konsumpcijo. Ti produkti pod 2 so živila, pod 4 pa vsi drugi dokončani produkti, ki sestojijo torej tudi sami le iz dokončanih delovnih sredstev ali iz dokončanih življenjskih potrebščin (drugih, ne tistih živil, ki jih vsebuje št. 2).

Dejstvo, da govori Smith pri tem tudi o trgovcu, kaže, kako zmeden je. Če je prodal producent svoj produkt trgovcu, ta produkt sploh ni več nobena oblika njegovega kapitala. Z družbenega vidika je vsekakor še vedno blagovni kapital, čeprav je v drugih rokah, ne več v rokah svojega producenta. Prav zato, ker je blagovni kapital, pa ni niti fiksni niti tekoči kapital.

V vsaki produkciji, ki ni namenjena za neposredne lastne potrebe, mora produkt cirkulirati kot blago, producent ga mora torej prodati, vendar ne z namenom, da bi prišel do dobička, ampak zato, da sploh lahko živi. Pri kapitalistični produkciji se pridruži še to, da se realizira s prodajo blaga tudi presežna vrednost, ki tiči v njem. Kot blago izstopi produkt iz produkcijskega procesa, torej ni niti njegov fiksni niti tekoči element.

Sicer pa izpodbija tu Smith samega sebe. Dokončani produkti so tu vsi blagovni kapital, torej kapital v obliki, ki pripada cirkulacijskemu procesu, ne glede na to, kakšna je njihova stvarna podoba ali njihova uporabna vrednost ali njihov koristni učinek. V tej obliki niso sestavni deli morebitnega produktivnega kapitala svojega lastnika. To nikakor ne preprečuje, da ne bi, kakor hitro so prodani, *postali* v rokah svojega kupca sestavni deli produktivnega kapitala, bodisi tekoči ali fiksni. Tu se pokaže, da lahko delujejo iste stvari, ki nastopajo ob nekem času na trgu kot blagovni kapital v nasprotju s produktivnim, brž ko so odtegnjene trgu, tako kot tekoči kakor tudi kot fiksni sestavni deli produktivnega kapitala; pa tudi, da lahko sploh ne delujejo.

Produkt predilca bombaža — preja — je blagovna oblika njegovega kapitala, je zanj blagovni kapital. Ne more več delovati kot sestavni del njegovega produktivnega kapitala, niti kot delovna tvarina niti kot delovno sredstvo. Toda v rokah tkalca, ki ga kupi, se priključi njegovemu produktivnemu kapitalu kot eden njegovih tekočih sestavnih delov. Za predilca pa je preja nosilec vrednosti tako dela njegovega fiksnega kakor tudi njegovega tekočega kapitala (če presežno vrednost pustimo ob strani). Enako je stroj kot produkt stojnega tovarnarja blagovna oblika njegovega kapitala, blagovni kapital zanj; dokler zadržuje to obliko, ni niti tekoči niti fiksni kapital. Če ga proda kakšnemu tovarnarju, ki ga uporablja, postane fiksni sestavni del produktivnega kapitala. Celo če lahko preide produkt po svoji uporabni obliki kot produkcijsko sredstvo deloma vnovič v proces, iz katerega je izšel, kot na primer premog v produkcijo premoga, ni ravno za prodajo določeni del produkta premoga niti tekoči niti fiksni, ampak blagovni kapital.

Po drugi strani je lahko produkt po svoji uporabni obliki povsem nesposoben, da bi bil sploh kakršenkoli element produktivnega kapitala, bodisi kot delovna tvarina ali kot delovno sredstvo. Na primer kakršnokoli živilo; kljub temu pa je za svojega producenta prav tako blagovni

kapital, nosilec vrednosti tako fiksnega kakor tekočega kapitala; ali prvega ali drugega, je odvisno od tega, ali se mora v njegovi produkciji uporabljati kapital nadomestiti v celoti ali deloma, ali je prenesel nanj svojo vrednost v celoti ali deloma.

Po eni strani nedodelana tvarina (surovine, polizdelki, pomožne tvarine) pod št. 3 pri Smithu ne nastopa kot sestavni del, ki je že vključen v produktivni kapital, ampak v resnici le kot posebna vrsta uporabnih vrednosti, iz katerih sploh sestoji družbeni produkt, kot posebna vrsta blaga poleg drugih tvarnih sestavnih delov, življenjskih potrebščin itd., naštetih pod 2 in 4. Po drugi strani pa jih vendar navaja kot pripojene k produktivnemu kapitalu in zato tudi kot njegove elemente v rokah producenta. Zmešnjava se pokaže v tem, ker jih pojmuje deloma, kakor da delujejo v rokah producenta (in the hands of the growers, the manufacturers etc. [v rokah poljedelcev, tovarnarjev itd.]), po drugi strani pa, kakor da so v rokah trgovcev (»kramarjev, prodajalcev tkanin in lesnih trgovcev«), kjer so zgolj blagovni kapital, ne pa sestavni deli produktivnega kapitala.

Pri tem naštevanju elementov cirkulirajočega kapitala A. Smith v resnici popolnoma pozabi na razliko med fiksnim in tekočim kapitalom, ki velja samo glede produktivnega kapitala. Pač pa postavlja nasproti produktivnemu kapitalu blagovni in denarni kapital, torej obe obliki kapitala, ki pripadata cirkulacijskemu procesu, pa še to nevedoma.

Čudno je, slednjič, da A. Smith pri naštevanju sestavnih delov cirkulirajočega kapitala pozabi na delovno silo. To se je zgodilo iz dveh razlogov.

Pravkar smo videli, da je — če se ne oziramo na denarni kapital — cirkulirajoči kapital samo drugo ime za blagovni kapital. Toda delovna sila, kolikor cirkulira na trgu, ni kapital, ni oblika blagovnega kapitala, sploh ni kapital; delavec ni kapitalist, čeprav prinese na trg blago, namreč svojo lastno kožo. Šele ko je delovna sila prodana, pripojena produkcijskemu procesu — ko torej prestane

krožiti kot blago — šele potem postane sestavni del produktivnega kapitala: variabilni kapital kot izvor presežne vrednosti, tekoči sestavni del produktivnega kapitala glede na obrat v njej založene vrednosti kapitala. Ker zamenjuje tu Smith tekoči kapital z blagovnim kapitalom, ne more uvrstiti delovne sile v svojo rubriko cirkulirajočega kapitala. Zato nastopa variabilni kapital pri njem v obliki blaga, ki ga nakupi delavec s svojo mezdo, v obliki življenjskih potrebščin. V tej obliki naj bi pripadala v mezdo založena vrednost kapitala k cirkulirajočemu kapitalu. To, kar se pripoji produkcijskemu procesu, je delovna sila, je delavec, ne življenjske potrebščine, s katerimi se delavec vzdržuje. Res smo sicer videli (I. knjiga, 21. poglavje), da spada z družbenega vidika tudi reprodukcija delavca sama prek njegovega individualnega konsuma v reprodukcijski proces družbenega kapitala. Vendar pa to ne velja za posamezen, v sebi sklenjen produkcijski proces, ki ga proučujemo tu. The acquired and useful abilities [pridobljene in koristne sposobnosti] (str. 187), ki jih navaja Smith v rubriki fiksnega kapitala, tvorijo nasprotno sestavne dele tekočega kapitala, kakor hitro so abilities mezdnega delavca in je ta prodal svoje delo skupno z njegovimi abilities.

Velika Smithova napaka je, da deli celotno družbeno bogastvo na 1. fond neposredne konsumpcije, 2. fiksni kapital, 3. cirkulirajoči kapital. Po tem, kar smo ugotovili, bi bilo treba razdeliti bogastvo na 1. konsumpcijski fond, ki sploh ni del delujočega družbenega kapitala, čeprav *lahko* njegovi deli stalno delujejo kot kapital, in na 2. kapital. Del bogastva deluje torej kot kapital, drugi kot nekapital ali kot konsumpcijski fond. Za vsak kapital pa se pojavlja tu neizogibna nujnost, da je bodisi fiksni ali tekoč, nekako tako, kot je za sesalce po naravi nujno, da so bodisi moškega, bodisi ženskega spola. Videli pa smo, da se da uporabiti nasprotje med fiksnim in tekočim samo za elemente *produktivnega* kapitala, da imamo torej poleg tega še zelo pomembno količino kapitala — blagovni in denarni kapi-

tal — ki ima obliko, v kateri *ne more biti* niti fiksen niti tekoč.

Ker razen tistega dela produkta, ki ga posamezni kapitalistični producenti sami neposredno, brez prodaje ali nakupa, znova porabijo kot produkcijsko sredstvo, cirkulira celotna množina družbene produkcije — v kapitalističnem gospodarstvu — kot blagovni kapital na trgu, je jasno, da morajo priti iz blagovnega kapitala tako fiksní kakor tudi tekoči elementi produktivnega kapitala, pa tudi elementi konsumpcijskega fonda. To v resnici ne pomeni nič drugega, kakor da nastopajo na podlagi kapitalistične produkcije tako produkcijska kakor tudi konsumpcijska sredstva predvsem kot blagovni kapital, četudi so namenjena služiti kasneje kot konsumpcijska ali produkcijska sredstva; tudi delovno silo samo najdemo na trgu kot blago, čeprav ne kot blagovni kapital.

Odtod naslednja nova zmeda pri A. Smithu. Takole pravi:

»Od teh štirih delov kapitala« (misli circulating capital, cirkulirajoči kapital, se pravi kapital v njegovih oblikah blagovnega in denarnega kapitala, ki pripadata cirkulacijskemu procesu — dva dela, ki se spremenita v štiri zaradi tega, ker razločuje Smith sestavne dele blagovnega kapitala še s stvarnega vidika) »se trije — življenjske potrebsčine, surovine, končni izdelki — redno odtegujejo iz njega, bodisi letno, bodisi v daljšem ali krajšem razdobju, in se vnašajo bodisi v fiksní kapital, bodisi v zalogo, ki je namenjena neposredni konsumpciji. Vsak fiksní kapital izvira prvotno iz cirkulirajočega in le-ta ga mora neprestano vzdrževati. Vsi koristni stroji in delovna orodja izhajajo prvotno iz cirkulirajočega kapitala, ki dobavlja tvarine, iz katerih so narejeni, in oskrbo delavcev, ki jih izdelujejo. Iste vrste kapital pa potrebujejo tudi za to, da jih stalno vzdržuje v dobrem stanju.« (Str. 188.)

Izvemši tisti del produkta, ki ga njihovi producenti porabijo neposredno kot produkcijsko sredstvo, velja za kapitalistično produkcijo splošno pravilo: vsi produkti pridejo na trg kot blago in cirkulirajo zato za kapitalista kot

blagovna oblika njegovega kapitala, kot blagovni kapital, čeprav morajo ali morejo glede na svojo naturalno obliko, na svojo uporabno vrednost, delovati kot elementi produktivnega kapitala (produkcijskega procesa), kot produkcijska sredstva, in s tem kot fiksni ali tekoči elementi produktivnega kapitala, ali pa lahko služijo le kot sredstvo osebne, ne pa produktivne konsumpcije. Vsi produkti prihajajo na trg kot blago; vsa produkcijska in konsumna sredstva, vse elemente produktivne in osebne konsumpcije je treba torej z nakupom spet jemati trgu kot blago. Ta trivialnost (truism) je seveda pravilna. To velja torej tako za fiksne kakor tudi za tekoče elemente produktivnega kapitala, tako za delovna sredstva kakor za delovne stvari vseh oblik (pri tem je še pozabljeno, da daje nekatere elemente produktivnega kapitala narava, da torej niso produkti). Stroj prav tako kupimo na trgu kakor bombaž. Iz tega pa nikakor ne izhaja, da izvira vsak fiksni kapital prvotno iz tekočega kapitala. To izhaja le iz smithovske zamenjave cirkulacijskega kapitala s cirkulirajočim ali tekočim, se pravi z nefiksnim kapitalom. Pri vsem tem pa spodbija Smith samega sebe. Po njegovi lastni trditvi so stroji del cirkulirajočega kapitala št. 4. Da potekajo iz cirkulirajočega kapitala, pomeni torej le, da so delovali kot blagovni kapital, preden so delovali kot stroji, da pa izhajajo tvarno iz sebe samih; prav tako, kakor izhaja bombaž kot tekoči element predilčevega kapitala iz bombaža na trgu. Če izvaja Smith v svojih kasnejših izvajanjih fiksni kapital iz tekočega zato, ker so potrebni za izdelavo strojev delo in surovine, je treba dodati, da so, prvič, potrebna za izdelavo strojev še delovna sredstva, torej fiksni kapital, drugič pa, da je fiksni kapital, stroji itd., prav tako potreben za izdelavo surovin, ker vključuje produktivni kapital vedno delovna sredstva, ne vključuje pa vedno delovnih tvarin. Takoj nato pravi sam: »Zemlja, rudniki in ribištvo zahtevajo, da jih je mogoče uporabljati, tako fiksni kakor tudi cirkulirajoči kapital« (priznava torej, da ni potreben za produkcijo surovin samo tekoči, ampak tudi fiksni kapital); »in« (to je spet naro-

be) »njihov produkt nadomesti z dobičkom ne samo te kapitale, ampak tudi vse druge v družbi.« (Str. 188.) To je popolnoma napačno. Njihov produkt dobavlja vsem drugim industrijskim panogam surovine, pomožne tvarine itd. Njihova vrednost pa ne nadomesti vrednosti vseh drugih družbenih kapitalov; nadomesti samo svojo lastno vrednost kapitala (plus presežno vrednost). Tu prevzame A. Smitha spet vpliv fiziokratov.

Z družbenega vidika drži, da mora tisti del blagovnega kapitala, ki sestoji iz produktov, kateri služijo lahko samo za delovna sredstva, prej ali slej kot delovna sredstva tudi delovati, da ne bi bila producirana brez koristi in jih torej ne bi bilo mogoče prodati. Drugače povedano, na podlagi kapitalistične produkcije morajo, kakor hitro nehalo biti blago, postati, kakor so bili poprej že vnaprej predvideni, tudi dejanski elementi fiksnega dela družbenega produktivnega kapitala.

Tu se pokaže razlika, ki izvira iz naturalne oblike produkta.

Predilni stroj, na primer, nima nobene uporabne vrednosti, če se ne uporablja za predenje, če torej ne deluje kot produkcijski element, s kapitalističnega vidika torej kot fiksni sestavni del kakšnega produktivnega kapitala. Predilni stroj pa je premičen. Iz dežele, v kateri so ga izdelali, ga lahko izvozijo in neposredno ali posredno prodajo v tujo deželo, bodisi za surovine itd., bodisi za šampanjec. V deželi, v kateri so ga producirali, je deloval torej samo kot blagovni kapital, nikoli pa ne kot fiksni kapital, niti potem, ko je bil prodan.

Nasprotno temu pa se produkti, ki se s pripojitvijo zemlji lokalizirajo in se morejo zato tudi porabiti samo lokalno, na primer tovarniške stavbe, železnice, mostovi, predori, doki itd., melioracije tal itd., ne morejo izvoziti telesno, s kostmi in kožo. Niso premični. Ali so nekoristni ali pa morajo takoj po prodaji delovati kot fiksni kapital v deželi, v kateri so jih producirali. Za njihovega kapitalističnega producenta, ki gradi kot špekulant tovarne ali meliorira zem-

ljišča, da bi jih prodal, so ti predmeti oblika njegovega blagovnega kapitala, torej po A. Smithu oblika cirkulirajočega kapitala. Gledano z družbenega vidika, pa morajo te stvari — da bi ne bile brez koristi — konec koncev delovati kot fiksni kapital v lastni deželi v produkcijskem procesu, ki ga določa njihov lastni kraj. Iz tega nikakor ne izhaja, da so nepremične stvari kot take že same po sebi fiksni kapital. Kot stanovanjske hiše ipd. lahko pripadajo konsumpcijskemu skladu in torej sploh ne štejejo k družbenemu kapitalu, čeprav so element družbenega bogastva, v katerem je kapital samo en njegov del. Če se izrazimo po smithovsko, napravi producent teh stvari dobiček z njihovo prodajo. Torej cirkulirajoči kapital! Njihov uporabnik, končni kupec, jih lahko izkoristi samo, če jih uporabi v produkcijskem procesu. Torej fiksni kapital!

Lastninski naslovi, na primer do kakšne železnice, lahko prehajajo vsak dan iz rok v roke, njihovi lastniki pa lahko napravijo s prodajo teh naslovov dobiček celo v tujini — ker je mogoče lastninske naslove v nasprotju z železnico sâmo izvoziti. Kljub temu pa morajo te stvari v isti deželi, kjer so locirane, ali ležati neizkoriščene ali delovati kot fiksni sestavni del produktivnega kapitala. Prav tako lahko napravi tovarnar A dobiček s prodajo svoje tovarne tovarnarju B. To pa ne ovira, da ne bi delovala tovarna slej ko prej kot fiksni kapital.

Čeprav morajo zato krajevno vezana, od zemlje neločljiva delovna sredstva, kljub temu da lahko delujejo za svojega producenta kot blagovni kapital in niso elementi *njegovega* fiksne kapitala (ta sestoji zanj iz delovnih sredstev, ki jih potrebuje za gradnjo stavb, železnice itd.), vendar nujno po svoji namembi delovati kot fiksni kapital v domači deželi, pa iz tega nikakor ne izhaja nasprotno, da sestoji fiksni kapital nujno iz nepremičnih stvari. Ladja in lokomotiva učinkujeta samo s svojim gibanjem, pa vendar delujeta kot fiksni kapital, ne sicer za svojega producenta, pač pa za svojega uporabnika. Po drugi strani so tekoči sestavni deli produktivnega kapitala stvari, ki so najbolj

trdno fiksirane v produkcijskem procesu, ki v njem živijo in umrejo in ga nikoli ne zapuste, če so kdaj stopile vanj. Na primer premog, ki je potreben za pogon stroja v produkcijskem procesu, plin, ki se troši za razsvetljavo v tovarniški zgradbi itd. To niso tekoči elementi zato, ker zapuščajo produkcijski proces telesno s produktom in cirkulirajo kot blago, ampak zato, ker preide njihova vrednost v celoti v vrednost blaga, ki ga pomagajo izdelati, in jo je treba zato tudi v celoti nadomestiti iz prodaje blaga.

Na zadnje navedenem mestu A. Smitha je treba opozoriti še na stavek: »Cirkulirajoči kapital, ki... dobavlja življenjske potrebščine delavcev, ki jih (stroje itd.) izdelujejo.«

Pri fiziokratih nastopa v mezdo založeni del kapitala pravilno med *avances annuelles* v nasprotju z *avances primitives*. Na drugi strani ne nastopa pri njih kot sestavni del produktivnega kapitala, ki ga uporablja zakupnik, delovna sila sama, ampak življenjske potrebščine (*the maintenance of the workmen*, kakor pravi Smith), ki jih dajejo poljedelskim delavcem. To je docela v skladu z njihovo posebno doktrino. Del vrednosti, ki ga dodaja produktu delo (prav tako kakor tisti del vrednosti, ki ga dodajajo produktu surovina, delovna sredstva itd., skratka tvarni sestavni deli konstantnega kapitala), je namreč pri njih enak zgolj vrednosti delavcem plačanih življenjskih potrebščin, ki jih nujno morajo porabiti, da lahko delujejo kot delovna sila. Njihova doktrina sama jim onemogoča, da bi odkrili razliko med konstantnim in variabilnim kapitalom. Če je delo tisto, ki ustvarja presežno vrednost (razen reprodukcije svoje lastne cene), jo producira v industriji prav tako kakor v poljedelstvu. Ker pa jo producira v njihovem sistemu samo v eni produkcijski panogi, v poljedelstvu, ne izvira iz dela, ampak iz posebne dejavnosti (sodelovanja) narave v tej panogi. In samo zaradi tega je poljedelsko delo zanje produktivno v primerjavi z drugimi vrstami dela.

A. Smith opredeli življenjske potrebščine delavcev kot cirkulirajoči kapital v nasprotju s fiksnim:

1. ker zamenjuje krožeči kapital kot nasprotje fiksnega z oblikami kapitala, ki pripadajo cirkulacijskemu področju, s cirkulacijskim kapitalom. To zamenjavo so po njem na slepo prevzeli poznejši ekonomisti. Zamenjuje torej blagovni kapital s tekočim sestavnim delom produktivnega kapitala. Žato je samo po sebi razumljivo, da mora dobavljati tam, kjer privzema družbeni produkt obliko blaga, blagovni kapital tako življenjske potrebščine delavcev kakor tudi nedelavcev, tako tvarine kakor tudi delovna sredstva.

2. Smithu pa se včasih neopazno primeša tudi fiziokrat-sko pojmovanje, čeprav nasprotuje ezoteričnemu — resnič-no znanstvenemu — delu njegove razlage.

Založeni kapital se v celoti spremeni v produktivni kapital. To pomeni, da privzame obliko produkcijskih elementov, ki so sami produkt prejšnjega dela (med njimi delovna sila). Samo v tej obliki lahko deluje v produkcijskem procesu. Če postavimo sedaj na mesto delovne sile, v katero se je spremenil variabilni del kapitala, delavčeve življenjske potrebščine, postane jasno, da se te življenjske potrebščine kot takšne glede na tvorjenje vrednosti ne razlikujejo od drugih elementov produktivnega kapitala, od surovin in od življenjskih potrebščin delovne živine, s katerimi jih postavlja Smith, po zgledu fiziokratov, na enem od prej navedenih mest v isto vrsto. Življenjske potrebščine ne morejo same povečati svoje vrednosti ali ji dodati presežno vrednost. Njihova vrednost se tako kakor vrednost drugih elementov produktivnega kapitala lahko v vrednosti produkta samo na novo pojavi. Ne morejo mu dodati več vrednosti, kot je imajo same. Tako kakor surovina, polizdelek itd. se razlikujejo od fiksnega kapitala, ki sestoji iz delovnih sredstev, samo po tem, da se popolnoma porabijo (vsaj za kapitalista, ki jih plača) v produktu, pri izdelavi katerega sodelujejo, zaradi česar je treba njihovo vrednost v celoti nadomestiti, kar se dogaja pri fiksnem kapitalu le počasi, postopno. V delovno silo (oziroma delavčeve življenjske potrebščine) založeni del produktivnega kapitala se razločuje torej od drugih materialnih prvin

produktivnega kapitala sedaj samo stvarno, ne pa glede na proces dela in proces večanja vrednosti. Ker spada skupno z delom stvarnih produkcijskih tvorcev (materials, pravi Smith splošno) v kategorijo cirkulirajočega kapitala, se razlikuje samo od drugega dela stvarnih produkcijskih tvorcev, ki sodi v kategorijo fiksnega kapitala.

Dejstvo, da sodi za mezdo izdani del kapitala k tekočemu delu produktivnega kapitala, da ima v nasprotju s fiksnim sestavnim delom produktivnega kapitala z enim delom stvarnih produkcijskih tvorcev, surovinami itd., skupno to lastnost, da cirkulira, nima prav nič opraviti s funkcijo, ki jo ta variabilni del kapitala opravlja v procesu večanja vrednosti v nasprotju s konstantnim. To dejstvo se nanaša samo na način, kako se mora ta del založene vrednosti kapitala s cirkulacijo nadomestiti, obnoviti, torej reproducirati iz vrednosti produkta. Nakup in ponovni nakup delovne sile spadata v cirkulacijski proces. Toda šele v produkcijskem procesu se spremeni v delovno silo založena vrednost (ne za delavca, pač pa za kapitalista) iz določene, konstantne velikosti v variabilno velikost, in šele s tem se založena vrednost sploh spremeni v kapitalsko vrednost, v kapital, v vrednost, ki se povečuje. S tem pa, da se, kakor pri Smithu, kot tekoči sestavni del produktivnega kapitala ne šteje za delovno silo izdana vrednost, ampak vrednost, izdana za delavčeve življenjske potrebščine, se onemogoči razumevanje razločka med variabilnim in konstantnim kapitalom, torej razumevanje kapitalističnega produkcijskega procesa nasploh. Opredelitev tega dela kapitala za variabilni v nasprotju s konstantnim, naloženim v stvarne produkcijske tvorce, se prikrije z ugotovitvijo, da pripada v delovno silo naloženi del kapitala z vidika obrata k tekočemu delu produktivnega kapitala. Prikritje je popolno, ko štejejo za element produktivnega kapitala delavčeve življenjske potrebščine, ne pa delovno silo. To, ali je založena vrednost delovne sile v denarju ali neposredno v življenjskih potrebščinah, je čisto nepomembno. Četudi

je, seveda, to drugo v kapitalistični produkciji lahko le izjema.²⁴

S tem, da je postavil okoliščino, da je cirkulirajoči kapital, kot odločilno za vrednost kapitala, ki je založena v delovno silo — to fiziokratsko značilnost brez fiziokratske predpostavke — se je A. Smithu posrečilo, da je svojim naslednikom onemogočil spoznanje, da je v delovno silo založeni del kapitala variabilen. Globlje in točne ugotovitve, do katerih je prišel sam na drugih mestih, se niso uveljavile, pač pa se je ta njegova napaka. Kasnejši pisci so šli celo še dalje. Po njihovem ni za tisti del kapitala, ki je založen v delovno silo, odločilnega pomena samo to, da je cirkulirajoči kapital v nasprotju s fiksnim. Za bistveno značilnost cirkulirajočega kapitala so postavili okoliščino, da je založen v življenjske potrebščine za delavce. Na to so, čisto razumljivo, navezali nauk o delovnem fondu, ki sestoji iz nujnih življenjskih potrebščin kot dani količini, ki po eni strani fizično omejuje delež delavcev pri družbenem produktu, po drugi strani pa se mora pri nakupu delovne sile v vsem svojem obsegu tudi potrošiti.

²⁴ Kako zelo si je A. Smith sam zaprl pot k spoznanju vloge delovne sile v procesu večanja vrednosti, dokazuje naslednji stavček, ki postavlja po fiziokratski navadi delo delavcev v isto vrsto z delom delovne živine: »Ne samo njegovi delavci-hlapci, ampak tudi njegova delovna živina so produktivni delavci.« (II. knjiga, 5. pogl., str. 243.)

Enajsto poglavje

TEORIJE O FIKSNEM IN CIRKULIRAJOČEM KAPITALU RICARDO

Ricardo navaja razliko med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom samo, da prikaže izjeme od vrednostnega pravila, namreč takšne primere, v katerih vpliva višina mezde na cene. O tem bo govor šele v tretji knjigi.

Prvotna nejasnost se pokaže že od početka, ko postavlja mirne vesti drugo poleg drugega: »Ta razlika v stopnji trajnosti fiksnega kapitala in to spreminjanje razmerij, v katerih sta lahko kombinirani obe vrsti kapitala.«²⁵

Če vprašamo, kateri sta ti dve vrsti kapitala, slišimo odgovor: »Tudi razmerja, v katerih sta kapital, ki naj vzdržuje delo, in kapital, ki je naložen v orodjih, strojih in stavbah, so lahko različno kombinirana.«²⁶ Fiksni kapital je torej enak delovnim sredstvom, cirkulirajoči kapital kapitalu, ki je založen v delo. »Kapital, ki naj vzdržuje delo«, je že nesmiseln, od Smitha prevzet izraz. Po eni strani meče v isti koš cirkulirajoči kapital in variabilni kapital, to je tisti del produktivnega kapitala, ki je založen v delo, po drugi strani pa pride zato, ker ne črpa nasprotja iz procesa večanja vrednosti — konstantni in variabilni kapital — ampak iz cirku-

²⁵ »This difference in the degree of durability of fixed capital, and this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined.« (»Principles«, I. pogl., str. 25.)

²⁶ »The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined.« (Prav tam.)

lacijskega procesa (stara Smithova zmešnjava), do dvakrat napačnih opredelitev.

Prvič: razlike v stopnji trajnosti fiksnega kapitala in razlike v sestavi kapitala iz konstantnega in variabilnega šteje za enakovredne. Zadnje navedena razlika pa odloča o razliki v produkciji presežne vrednosti. V nasprotju z njo se nanaša prva, kolikor gre za proces večanja vrednosti, samo na način, kako se prenaša dana vrednost s produkcijskega sredstva na produkt; kolikor gre za cirkulacijski proces, pa zadeva le obdobje obnavljanja založenega kapitala ali, gledano drugače, čas, za katerega se založi. Če se postavimo na stališče pojavov, kakršne neposredno opazujemo, namesto da pregledamo notranje vzvode kapitalističnega produkcijskega procesa, so te razlike res eno in isto. Pri porazdelitvi družbene presežne vrednosti med kapitale, ki so naloženi v različne poslovne panoge, vplivajo razlike v različnih obdobjih, za katera se zalaga kapital (pri fiksnem kapitalu torej različna življenjska doba), in različne organske sestave kapitala (torej tudi različna cirkulacija konstantnega in variabilnega kapitala) enako na izenačenje splošne profitne mere in na spremembo vrednosti v produkcijske cene.

Drugič: z vidika cirkulacijskega procesa stojе na eni strani delovna sredstva, fiksni kapital, na drugi strani delovne tvarine in mezda, tekoči kapital. Nasprotno stojе z vidika procesa dela in večanja vrednosti na eni strani produkcijska sredstva (delovna sredstva in delovne tvarine), konstantni kapital, na drugi strani delovna sila, variabilni kapital. Za organsko sestavo kapitala (I. knjiga, 23. poglavje, str. 691) ni pomembno, ali sestoji ista količina vrednosti konstantnega kapitala iz mnogo delovnih sredstev in malo delovnih tvarin ali iz mnogo delovnih tvarin in malo delovnih sredstev. Vse je odvisno od razmerja med kapitalom, ki je založen v produkcijska sredstva, in kapitalom, ki je založen v delovno silo. In narobe: z vidika cirkulacijskega procesa, razlike med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom, je prav tako nepomembno, v kakšnih razmerjih se dana količina vrednosti cirkulirajočega kapitala deli na delovno tvarino in mezdo. Z enega vidika je uvrščena de-

lovna tvarina v isto kategorijo z delovnimi sredstvi v nasprotju z vrednostjo kapitala, ki je založena v delovno silo. Z drugega vidika pa se uvršča v delovno silo založeni del kapitala v nasprotju z delom kapitala, ki je založen v delovna sredstva, v isto vrsto s kapitalom, ki je založen v delovno tvarino.

Zaradi tega se pri Ricardu v delovne tvarine (surovine in pomožne tvarine) založeni del kapitala ne pojavi na nobeni strani. Ta del kapitala popolnoma izgine. Na stran fiksnega kapitala namreč ne sodi, ker se po načinu svoje cirkulacije povsem ujema s tistim delom kapitala, ki je založen v delovno silo. Po drugi strani pa ga ne sme postaviti na stran cirkulirajočega kapitala, ker bi se s tem od A. Smitha preneseno in potihoma prisotno enačenje nasprotja: fiksni in cirkulirajoči kapital z nasprotjem: konstantni in variabilni kapital sâmo razveljavilo. Ricardo ima vse preveč logičnega instinkta, da tega ne bi čutil, zato pa ta del kapitala pri njem docela izgine.

Tu je treba pripomniti, da kapitalist v mezdi naloženi kapital zalaga, če se izrazimo z jezikom politične ekonomije, na različno dolge roke, pač po tem, ali plačuje to mezdo na primer tedensko, mesečno ali trimesečno. V resnici pa je to ravno narobe. Delavec zalaga svoje delo kapitalistu za teden, mesec, tri mesece, kar je odvisno od tega, ali je plačan tedensko, mesečno ali trimesečno. Če bi kapitalist delovno silo *kupil*, namesto da jo plača, če bi torej plačal delavcu mezdo za dan, teden, mesec ali tri mesece naprej, bi se dalo govoriti o založitvi na te roke. Ker pa plača potem, ko je delo že *trajalo* dneve, tedne, mesece, namesto da bi ga kupil in plačal za čas, v katerem *naj* traja, je vse to samo kapitalistični *quidproquo* [zamenjaval] in se založitev, ki jo daje v delu delavec kapitalistu, spremeni v založitev, ki jo daje v denarju kapitalist delavcu. Stvari prav nič ne spremeni dejstvo, da dobiva kapitalist produkt sam ali njegovo vrednost iz cirkulacije nazaj ali ju realizira — skladno z različnim trajanjem, ki ga zahteva njegova izdelava, ali tudi z različnim trajanjem, ki ga zahteva njegova cirkulacija — le po krajših ali daljših

rokih (skupno s presežno vrednostjo, ki jo vsebuje). Prodajalcu je popolnoma vseeno, kaj bo kupec blaga z njim počel. Kapitalist ne dobi stroja ceneje, ker mora založiti celotno njegovo vrednost naenkrat, medtem ko mu priteka ista vrednost nazaj iz cirkulacije le polagoma, kos za kosom, niti ne plača bombaža dražje, ker preide njegova vrednost v celoti v vrednost iz njega izdelanega produkta in se zato v celoti in naenkrat nadomesti s prodajo produkta.

Povrnimo se k Ricardu.

1. Značilnost variabilnega kapitala je v tem, da se določeni, dani (kot takšen torej konstanten) del kapitala, dana vsota vrednosti (po predpostavki enaka vrednosti delovne sile, čeprav je pri tem vseeno, ali je mezda enaka, večja ali manjša kakor vrednost delovne sile) zamenja za silo, ki povečuje svojo vrednost, ki ustvarja vrednost — delovno silo, ki ne reproducira samo svoje vrednosti, katero kapitalist plača, ampak ustvari hkrati še presežno vrednost, vrednost, ki je poprej ni bilo in ki je ne odkupi z nobeno protivrednostjo. Ta značilna lastnost v mezdo založenega dela kapitala, ki ga toto coelo [v vsakem pogledu] razlikuje kot variabilni kapital od konstantnega, takoj izgine, kakor hitro gledamo na tisti del kapitala, ki je založen v mezdi, samo z vidika cirkulacijskega procesa, zaradi česar se pokaže kot cirkulirajoči kapital v nasprotju s fiksnim, ki je založen v delovna sredstva. To je razvidno že iz tega, ker se postavlja potem hkrati s tistim delom konstantnega kapitala, ki je založen v delovne tvarine, pod isto rubriko — rubriko cirkulirajočega kapitala — v nasprotje z drugim sestavnim delom konstantnega kapitala, ki je založen v delovna sredstva. Presežna vrednost, torej prav tista okoliščina, ki spreminja založeno vsoto vrednosti v kapital, se pri tem sploh ne upošteva. Prav tako se ne upošteva okoliščina, da se del vrednosti, ki ga dodaja v delovni sili založeni kapital produktu, producira na novo (da je torej tudi resnično reproduciran), medtem ko se del vrednosti, ki ga dodaja produktu surovina, ne producira na novo, ne reproducira resnično, ampak se v vrednosti produkta le ohrani,

konservira in zato kot sestavni del vrednosti produkta samo na novo pojavi. Razlika, kakor se kaže glede na nasprotje med tekočim in fiksnim kapitalom, je tako samo v temle: vrednost pri produkciji kakega blaga uporabljenih delovnih sredstev preide le deloma v vrednost blaga in se zaradi tega s prodajo blaga tudi nadomešča samo delno. Nadomešča se torej na splošno samo kos za kosom in polagoma. Po drugi plati pa preide vrednost za produkcijo kakega blaga uporabljene delovne sile in predmetov dela (surovin itd.) v celoti v blago in se zato z njegovo prodajo v celoti nadomesti. V tem smislu nastopa glede na cirkulacijski proces del kapitala kot fiksen, drugi del pa kot tekoč ali cirkulirajoč. V obeh primerih gre za prenos danih, založenih vrednosti na produkt in za njihovo ponovno nadomestitev s prodajo produkta. Razlikujeta pa se samo po tem, ali se prenaša in zato nadomešča vrednost po kosih in polagoma ali naenkrat. S tem se zbriše razlika, ki odločilno razločuje variabilni kapital od konstantnega, torej vsa skrivnost nastajanja presežne vrednosti in kapitalistične produkcije, izločijo okoliščine, ki določene vrednosti in stvari, v katerih se pojavljajo, spreminjajo v kapital. Vsi sestavni deli kapitala se razlikujejo samo še po načinu cirkulacije (cirkulacija blaga pa se tiče seveda samo že obstoječih danih vrednosti); poseben način cirkulacije pa je skupen kapitalu, ki je založen v mezdo, ter delu kapitala, ki je založen v surovine, polizdelke, pomožne tvarine v nasprotju s tistim delom kapitala, ki se zalaga v delovna sredstva.

Zato je razumljivo, zakaj se je meščanska politična ekonomija instinktivno oklepala in celo stoletje od generacije do generacije nekritično ponavljala A. Smithovo zmedo med kategorijama »konstantni in variabilni kapital« in kategorijama »fiksni in cirkulirajoči kapital«. V mezdo založeni del kapitala se pri njej sploh nič več ne razlikuje od tistega dela kapitala, ki je založen v surovino, in se samo formalno razlikuje — po tem, ali kroži s produktom po kosih ali v celoti — od konstantnega kapitala. S tem je z enim udarcem pokopana podlaga za razumevanje dejan-

skega gibanja kapitalistične produkcije in zato tudi kapitalističnega izkoriščanja. Gre samo še za ponovno pojavljanje založenih vrednosti.

Nekritični prevzem Smithove zmešnjave pri Ricardu ne moti samo bolj kakor pri kasnejših apologetih, pri katerih je pojmovna zmešnjava že navada, ampak tudi bolj kakor pri A. Smithu samem, ker obravnava Ricardo v nasprotju z njim vrednost in presežno vrednost bolj dosledno in bistro, ker dejansko uveljavlja ezoteričnega A. Smitha nasproti eksoteričnemu.

Pri fiziokratih ni sledu o tej zmedi. Razlika med *avances annuelles* in *avances primitives* se nanaša le na različna reprodukcijska obdobja različnih sestavnih delov kapitala, posebno poljedelskega kapitala, medtem ko so njihovi nazori o produkciji presežne vrednosti od teh razlik neodvisen del njihove teorije, in sicer tisti del, ki ga poudarjajo kot jedro teorije. Tvorjenja presežne vrednosti ne izvajajo iz kapitala kot takega, ampak ga pripisujejo samo določenemu produkcijskemu področju kapitala, poljedelstvu.

2. Za opredelitev variabilnega kapitala — zato tudi za spremembo katere koli vsote vrednosti v kapital — je bistveno, da zamenjuje kapitalist določeno, dano (in v tem smislu konstantno) velikost vrednosti za silo, ki ustvarja vrednost: velikost vrednosti za produkcijo vrednosti, za vrednost, ki povečuje sama sebe. Ta bistvena opredelitev ostane nespremenjena, najsi plačuje kapitalist delavca v denarju ali v življenjskih potrebščinah. Spremeni se le način obstoja vrednosti, ki jo zalaga. Prvič obstaja v obliki denarja, s katerim si delavec sam kupi na trgu svoje življenjske potrebščine, drugič pa v obliki življenjskih potrebščin, ki jih neposredno troši. Tako kakor predpostavlja razvita kapitalistična produkcija nasploh produkcijski proces, ki ga posreduje cirkulacijski, torej denarno gospodarstvo, predpostavlja tudi plačevanje delavcev v denarju. Ustvarjanje presežne vrednosti — torej kapitaliziranje založene vsote vrednosti — pa ne izhaja niti iz denarne niti iz naturalne oblike mezde ali v nakup delovne sile založenega kapitala.

Izhaja iz menjave vrednosti za silo, ki ustvarja vrednost, iz spremembe konstantne količine v variabilno.

Večja ali manjša stalnost delovnih sredstev je odvisna od stopnje njihove trajnosti, torej od neke fizične lastnosti. Skladno s stopnjo svoje trajnosti se pri sicer enakih drugih okoliščinah hitreje ali počasneje obrabijo, delujejo torej daljši ali krajši čas kot fiksni kapital. Vendar pa ne delujejo kot fiksni kapital samo zaradi te fizične lastnosti trajnosti. Surovina v tovarnah, kjer predelujejo kovine, je prav tako trajna kot stroji, s katerimi jih predelujejo, in bolj trajna ko marsikateri sestavni del teh strojev, npr. usnje, les itd. Kljub temu je kovina, ki rabi za surovino, del cirkulirajočega kapitala, morebiti iz iste kovine producirano delujoče delovno sredstvo pa del fiksnega kapitala. Torej ni tvarna fizična narava, ni njena večja ali manjša minljivost odločilna, da se uvršča ista kovina enkrat pod rubriko fiksnega, drugič pa pod rubriko cirkulirajočega kapitala. Nasprotno, ta razlika izhaja iz vloge, ki jo igra v produkcijskem procesu, zdaj kot predmet dela, zdaj kot delovno sredstvo.

Funkcija delovnega sredstva v produkcijskem procesu praviloma zahteva, da služi v daljših ali krajših razdobjih vedno znova v ponavljanih delovnih procesih. Njegova funkcija zahteva torej večjo ali manjšo trajnost njegove tvarine. Vendar pa ga trajnost tvarine, iz katere je narejen, sama po sebi še ne spremeni v fiksni kapital. Ista tvarina, če je surovina, postane cirkulirajoči kapital, in pri ekonomistih, ki zamenjujejo razliko med blagovnim in produktivnim kapitalom z razliko med cirkulirajočim in fiksnim kapitalom, je ista tvarina, isti stroj kot produkt cirkulirajoči kapital, kot delovno sredstvo pa fiksni kapital.

Čeprav torej delovnega sredstva ne napravi za fiksni kapital trajna tvarina, iz katere je izdelano, zahteva vendar njegova vloga delovnega sredstva, da sestoji iz relativno trajnega materiala. Trajnost njegove tvarine je torej pogoj njegove funkcije kot delovnega sredstva, torej tudi tvarna podlaga načina cirkulacije, ki ga napravi za fiksni kapital. Ob sicer enakih okoliščinah mu pritisne večja ali

manjša minljivost njegove tvarine močnejši ali šibkejši pečat stalnosti. Torej je zelo bistveno združena z njegovo lastnostjo fiksnega kapitala.

Če gledamo na tisti del kapitala, ki je založen v delovno silo, izključno z vidika cirkulirajočega kapitala, torej kot na nasprotje fiksnega kapitala, in če vržemo zato v isti koš z razlikami med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom tudi razlike med variabilnim in konstantnim kapitalom, potem je naravno — ker je stvarna realnost delovnega sredstva bistvena podlaga njegovega značaja kot fiksnega kapitala — izvajati v nasprotju z le-tem iz stvarne realnosti kapitala, ki je založen v delovno silo, njegov značaj cirkulirajočega kapitala, potem pa spet cirkulirajoči kapital opredeliti s stvarno realnostjo variabilnega kapitala.

Resnična stvarina v delovno silo založenega kapitala je delo samo, udeležujoča se, vrednost ustvarjajoča delovna sila, živo delo, ki ga je zamenjal kapitalist za mrtvo, opredmeteno delo in ga pripojil svojemu kapitalu, s čimer se je šele spremenila vrednost, ki je v njegovih rokah, v vrednost, ki povečuje samo sebe. Te sile, ki povečuje svojo lastno vrednost, pa kapitalist ne prodaja. Enako kot njegova delovna sredstva je vedno samo sestavina njegovega produktivnega kapitala, nikoli njegovega blagovnega kapitala, kakor je na primer dokončani produkt, ki ga prodaja. Kot sestavni deli produktivnega kapitala delovna sredstva v produkcijskem procesu niso nasprotje delovni sili kot fiksni kapital, prav tako kakor delovne in pomožne tvarine niso kot cirkulirajoči kapital istovetne in pomožne tvarine obeh je delovna sila kot osebni faktor, medtem ko so delovna sredstva in tvarine materialni faktorji — to z vidika delovnega procesa. Tako delovna sredstva kakor tudi stvarina so nasprotje delovni sili, variabilnemu kapitalu, kot konstantni kapital — to z vidika procesa večanja vrednosti. Če pa gre za stvarno različenost, kolikor učinkuje na cirkulacijski proces, je ta razlika lahko samo tale: iz narave vrednosti, ki ni nič drugega kot opredmeteno delo, in iz narave delujoče delovne sile, ki ni nič drugega kot delo v procesu

opredmetenja, izhaja, da delovna sila med svojim delovanjem nenehoma ustvarja vrednost in presežno vrednost; da nastopa to, kar je na njeni strani gibanje, ustvarjanje vrednosti, na strani njenega produkta v mirujoči obliki, kot ustvarjena vrednost. Če je delovna sila delovala, ne sestoji kapital nič več iz delovne sile na eni strani in iz produkcijskih sredstev na drugi. Vrednost kapitala, ki je bila založena v delovno silo, je sedaj vrednost (plus presežna vrednost), ki je dodana produktu. Da bi se proces lahko ponovil, je treba produkt prodati, z denarjem, iztrženim zanj, pa vedno znova kupovati delovno silo in jo vključevati v produkcijski proces. To dá potem tistemu delu kapitala, ki se zalaga v delovno silo, prav tako kakor tistemu, ki je založen v delovne tvarine itd., značaj cirkulirajočega kapitala v nasprotju s kapitalom, ki ostane fiksan v delovnih sredstvih.

Če pa v nasprotju s tem sekundarno lastnost cirkulirajočega kapitala, ki je tudi lastnost dela konstantnega kapitala (surovin in pomožnih tvarin) označimo za bistveno določilo v delovno silo založenega dela kapitala — namreč, da se v njem založena vrednost v celoti prenese na produkt, pri katerega produkciji se potroši, ne pa počasi in kos za kosom kakor pri fiksnem kapitalu, da se mora s prodajo produkta torej tudi nadomestiti v celoti — tedaj tudi v mezdo založeni del kapitala ne sme obstajati stvarno iz delujoče delovne sile, ampak iz materialnih prvin, ki jih kupuje delavec s svojo mezdo, torej iz tistega dela družbenega blagovnega kapitala, ki gre v delavčev konsum — iz življenjskih potrebščin. Fiksni kapital sestoji potem iz delovnih sredstev, ki počasneje propadajo in jih je treba zato počasneje nadomeščati, v delovno silo založeni kapital pa iz življenjskih potrebščin, ki jih je treba hitreje nadomeščati.

Meje med hitrejšo in počasnejšo minljivostjo pa se med seboj prepletajo.

»Hrana in obleka, ki ju troši delavec, stavbe, v katerih dela, orodje, ki mu pomaga pri njegovem delu, so vsi minljive narave. Vendar je velikanski razloček v tem, kako dolgo vzdržijo ti različni kapitali; parni stroj traja dalj ko ladja,

ladja dalj ko delavčeva obleka, delavčeva obleka spet dalj ko hrana, ki se z njo hrani.«²⁷

Ricardo pozabi pri tem na hišo, v kateri delavec stanuje, njegovo pohištvo, njegov potrošni pribor, kakor nože, vilice, posode itd., ki so vsi prav tako trajni kakor delovna sredstva. Iste stvari, iste vrste stvari so nekje konsumpcijska, drugod delovna sredstva.

Razlika, kakor jo izraža Ricardo, je tale: »Po tem, ali kapital hitro propade in ga je treba pogosto reproducirati ali pa se počasi troši, ga uvrščamo v cirkulirajoči ali pa v fiksni kapital.«²⁸

K temu pripominja: »Nebistveno razločevanje, pri katerem razen tega ni mogoče natančno potegniti razmejitvene črte.«²⁹

Tako smo se spet srečno vrnili k fiziokratom, pri katerih je bila razlika med *avances annuelles* in *avances primitives* razlika v času potrošnje in zato tudi v različnem reprodukcijskem času uporabljenega kapitala. Samo da to, kar so poudarjali kot važen pojav za družbeno produkcijo in kar so v *Tableau économique* prikazali tudi v zvezi s procesom cirkulacije, tu postane subjektivno in, kakor pravi Ricardo, odvečno razločevanje.

Kakor hitro se razlikuje v delo založeni del kapitala le po svojem reprodukcijskem obdobju in zato po svojem cirkulacijskem roku od tistega dela kapitala, ki je založen v de-

²⁷ »The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes.« (*Ricardo*, »Principles etc.«, str. 26.)

²⁸ »According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital.«

²⁹ »A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn.«

lovna sredstva, kakor hitro sestoji del iz življenjskih potrebščin, drugi del iz delovnih sredstev in se pri tem razlikuje le-ta od prvih samo po hitrejšem propadanju, se glede na to, da tudi prva sama različno hitro propadajo, zbriše kajpak vsa differentia specifica med kapitalom, ki je založen v delovno silo, in onim, ki je založen v produkcijska sredstva.

To je v popolnem nasprotju z Ricardovim naukom o vrednosti kakor tudi z njegovo teorijo profita, ki je dejansko teorija presežne vrednosti. Razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom ga sploh zanima samo toliko, kolikor vplivajo različna razmerja med obema pri enako velikih kapitalih v različnih poslovnih panogah na zakon vrednosti, in sicer, kolikor zvišanje ali znižanje mezde zaradi teh okoliščin prizadene cene. Celo v mejah te omejene raziskave pa zagreši zaradi zamenjavanja fiksnega in cirkulirajočega kapitala s konstantnim in variabilnim hude napake. Pri raziskavi izhaja dejansko čisto iz napačne podlage. In sicer: 1. ker postavi v delovno silo založeni del vrednosti kapitala pod rubriko cirkulirajočega kapitala, napačno opredeli cirkulirajoči kapital in zlasti okoliščine, ki postavljajo v to rubriko tisti del kapitala, ki je založen v delo; 2. zameša opredelitev, po kateri je v delo založeni del kapitala variabilni, in opredelitev, po kateri je cirkulirajoči kapital v nasprotju s fiksnim kapitalom.

Že od začetka je jasno, da je opredelitev v delovno silo založenega kapitala kot cirkulirajočega ali tekočega kapitala drugotna opredelitev, v kateri je zbrisana njegova differentia specifica v produkcijskem procesu. Kajti po eni strani so v tej opredelitvi v delo in v surovine založeni kapitali enakovredni; v opredelitvi, ki istoveti del konstantnega kapitala z variabilnim kapitalom, pa je docela zabrisana differentia specifica variabilnega kapitala v nasprotju s konstantnim. Po drugi strani sicer postavlja v delo in delovna sredstva založena dela kapitala v medsebojno nasprotje, vendar nikakor zaradi tega, ker na popolnoma različne načine sodelujeta v produkciji vrednosti, ampak zato, ker prenašata oba svojo

dano vrednost na produkt, samo da v različnih časovnih obdobjih.

V vseh teh primerih gre za to, *kako* se dana vrednost, ki je založena v produkcijskem procesu blaga, bodisi v mezdi, ceni surovine ali ceni delovnega sredstva, prenaša na produkt, kako torej s produktom cirkulira in se vrača z njegovo prodajo na svoje izhodišče oziroma se nadomešča. Edina razlika tiči tu v *'kako'*, v posebnem načinu prenašanja in torej tudi cirkulacije te vrednosti.

Vprašanje, ali se plačuje cena delovne sile, ki je v vsakem primeru z dogovorom vnaprej določena, v denarju ali v življenjskih potrebščinah, v ničemer ne spremeni njene značilnosti, da je določena, dana cena. Vendar je pri mezdi, ki se plačuje v denarju, popolnoma očitno, da ne pride v produkcijski proces denar sam, tako kakor ne pride v produkcijski proces samo vrednost, ampak tudi tvarina produkcijskih sredstev. Če pa postavimo življenjske potrebščine, ki jih kupuje delavec s svojo mezdo, kot stvarno obliko cirkulirajočega kapitala neposredno v isto skupino s surovinami itd. in nasproti delovnim sredstvom, pa dobi stvar drugačen videz. Če se vrednost teh stvari, produkcijskih sredstev, prenese v delovnem procesu na produkt, se pojavi vrednost onih drugih, življenjskih potrebščin, znova v delovni sili, ki jih troši, in se z njenim delovanjem prav tako prenese na produkt. V obeh primerih se med produkcijo založene vrednosti enakomerno zgolj vnovič pojavljajo v produktu (fiziokrati so vzeli to resno in so zato zanikali, da bi ustvarjalo industrijsko delo presežno vrednost). Tako pravi na že navedenem mestu Wayland: »Ni važno, v kateri obliki se kapital znova pojavi... Tudi različne vrste hrane, obleke in stanovanj, ki so potrebne človeku za življenje in udobnost, so podvržene spremembam. Sčasoma se porabijo, njihova vrednost pa se znova pojavi, itd.« (»Elements of Political Economy«, str. 31, 32.) Vrednosti kapitala, ki so založene v produkcijo v obliki produkcijskih sredstev in življenjskih potrebščin, se tu enakomerno vnovič pojavljajo v vrednosti produkta. To uspešno dokonča spreminjanje

kapitalistične produkcije v popoln misterij in izmakne izpred oči izvor presežne vrednosti, ki jo vsebuje produkt

Razen tega izoblikuje to do popolnosti za meščansko ekonomijo značilni fetišizem, ki spreminja družbeni, ekonomski značaj, katerega vtisne stvarjem družbeni produkcijski proces, v naraven, iz tvarne narave teh stvari izhajajoč značaj. Na primer, delovna sredstva so fiksni kapital. To je sholastična opredelitev, ki vodi v nasprotja in zmedo. Kakor smo dokazali pri delovnem procesu (I. knjiga, 5. poglavje), da je popolnoma odvisno od vsakokratne vloge, ki jo igrajo stvarni sestavni deli v kakšnem delovnem procesu, od njihove funkcije, ali delujejo kot delovno sredstvo, delovna tvarina ali produkt — prav tako so delovna sredstva fiksni kapital le tam, kjer je produkcijski proces kapitalističen in zaradi tega produkcijska sredstva kapital, kjer se jih drži ekonomsko obeležje, družbeni značaj kapitala. Drugič pa so fiksni kapital samo, če prenašajo svojo vrednost na produkt na poseben način. Če je ne, ostanejo delovna sredstva, ne da bi bila fiksni kapital. Prav tako postanejo fiksni kapital pomožne tvarine, kot na primer gnojila, če oddajajo vrednost na prav isti poseben način kakor največji del delovnih sredstev, čeprav niso delovna sredstva. Tu ne gre za definicije, v katere se okalupijo stvari. Gre za določene funkcije, ki se izražajo v ustreznih kategorijah.

Če pripisujemo lastnost, da so v mezdi založen kapital, življenjskim potrebščinam samim po sebi, v vseh okoliščinah, postane lastnost tega »cirkulirajočega« kapitala tudi »vzdrževati delo«, to support labour (*Ricardo*, »Principles etc.«, str. 25). Če življenjske potrebščine ne bi bile »kapital«, tedaj ne bi mogle vzdrževati delovne sile; njihov kapitalski značaj pa jim ravno daje lastnost, da s tujim delom vzdržujejo kapital.

Če so življenjske potrebščine same po sebi cirkulirajoči kapital — po njegovi spremembi v mezdo — pomeni to nadalje, da je odvisna velikost mezde od razmerja med številom delavcev in dano množino cirkulirajočega kapitala — priljubljeno ekonomsko pravilo — medtem ko sta v resnici odvisni množina življenjskih potrebščin, ki jih vzame dela-

vec s trga, in množina življenjskih potrebščin, ki so na voljo kapitalistu za njegov konsum, od razmerja med presežno vrednostjo in ceno dela.

Tako kot Barton^{29a} zamenjuje tudi Ricardo vsepovsod razmerje med variabilnim in konstantnim kapitalom z razmerjem med cirkulirajočim in fiksnim. Pozneje bomo videli, kako spelje to na krivo pot njegovo raziskavo profitne mere.

Razen tega enači Ricardo razlike med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom z razlikami, ki nastajajo v obratu iz drugih razlogov. »Dalje je treba pripomniti, da cirkulirajoči kapital lahko cirkulira ali se vrača k svojemu uporabniku v zelo neenakih obdobjih. Pšenica, ki jo kupi zakupnik za setev, je fiksni kapital v primerjavi s pšenico, ki jo kupi pek, da speče iz nje hlebce. Prvi jo pusti v zemlji in jo dobi nazaj šele čez eno leto, drugi jo lahko zmelje v moko in kot kruh proda svojim strankam, tako da ima že po enem tednu svoj kapital prost in lahko prične z njim znova isto ali kakšno drugo operacijo.«³⁰

Pri tem je značilno, da je pšenica, čeprav kot seme ne rabi za življenjsko potrebščino, ampak za surovino, prvič cirkulirajoči kapital, ker je sama po sebi življenjska potrebščina, drugič pa fiksni kapital, ker se vrne šele po letu dni. To, kar napravi produkcijsko sredstvo za fiksni kapital, pa ni le počasnejša ali hitrejša vrnitev, ampak način oddajanja vrednosti produktu.

Zmeda, ki jo je zakrivil A. Smith, je privedla do naslednjih rezultatov:

^{29a} »Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society«, London 1817. Ustrezno mesto se navaja v I. knjigi, str. 713, op. 79.

³⁰ »It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week.« (Ricardo, »Principles etc.«, str. 26, 27.)

1. Razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom je zamenjana z razliko med produktivnim in blagovnim kapitalom. Tako je na primer isti stroj cirkulirajoči kapital, če je kot blago na trgu, in fiksni kapital, če je vključen v produkcijski proces. V takem primeru je čisto nemogoče razvideti, zakaj naj bi bila določena vrsta kapitala bolj fiksna ali bolj cirkulirajoča ko druga.

2. Vsak cirkulirajoči kapital se istoveti s kapitalom, ki je založen ali se mora založiti v mezdo. Tako pri J. St. Millu in drugih.

3. Razliko med variabilnim in konstantnim kapitalom, ki jo že Barton, Ricardo in drugi zamenjujejo z razliko med cirkulirajočim in fiksnim kapitalom, končno popolnoma reducirajo na to drugo razliko. Tako na primer Ramsay, za katerega so vsa produkcijska sredstva, surovine itd. kakor tudi delovna sredstva fiksni kapital, cirkulirajoči pa samo v mezdo založeni kapital. Ker pa jo reducirajo v tej obliki, ni mogoče razumeti resnične razlike med konstantnim in variabilnim kapitalom,

4. Najnovejši angleški, posebno škotski ekonomisti, ki gledajo na vse z izredno omejenega vidika bančnega nameščenca, kakor MacLeod, Patterson in drugi, spremenijo razliko med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom v razliko med money at call in money not at call (depozitni denar, ki se lahko dvigne brez odpovedi ali samo po poprejšnji odpovedi).

Dvanajsto poglavje

DELOVNO OBDOBJE

Vzemimo dve poslovni panogi z enako dolgim delovnim dnevom, denimo z deseturnim delovnim procesom, na primer predilnico bombaža in tovarno lokomotiv. V prvi panogi izdelajo določeno količino dogotovljenega produkta, bombažne preje, dnevno, tedensko; v drugi je treba ponavljati delovni proces morebiti tri mesece, da se izdela dogotovljen produkt, lokomotiva. V prvem primeru je produkt deljive narave in se začne isto delo vsak dan, vsak teden znova. V drugem primeru delovni proces ni pretrgan, obsega večje število dnevnih delovnih procesov, ki daje v svoji povezanosti, v kontinuiteti svojih operacij dogotovljeni produkt šele po daljšem razdobju. Čeprav sta delovna procesa tu enako dolga, je zelo velika razlika v trajanju produkcijskega akta, se pravi v trajanju ponavljajočih se delovnih procesov, ki so potrebni, da se produkt dokonča, da se pošlje kot blago na trg, da se spremeni iz produktivnega kapitala v blagovnega. Razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom nima s tem nič opravka. Ta razlika bi obstajala tudi, če bi se v obeh poslovnih panogah uporabljala fiksni in cirkulirajoči kapital v popolnoma enakih razmerjih.

Te razlike v trajanju produkcijskega akta ne obstajajo samo med različnimi produkcijskimi področji, ampak tudi znotraj istega produkcijskega področja; te razlike so večje ali manjše, kakršne je pač obseg produkta, ki ga je treba dobaviti. Navadno stanovanjsko hišo je mogoče zgraditi v krajšem času kakor veliko tovarno in zahteva zato manjše

število kontinuiranih delovnih procesov. Če zahteva gradnja lokomotive tri mesece, porabi gradnja oklopne ladje eno ali več let. Produkcija žita potrebuje skoraj eno leto, produkcija rogate živine več let, gojitev gozda lahko potrebuje 12 do 100 let; cesto je mogoče napraviti morebiti v nekaj mesecih, medtem ko zahteva železnica več let; navadna preproga morda teden dni, gobelin več let, itd. Razlike v trajanju produkcijskega akta so torej brezmejno raznovrstne.

Razlika v trajanju produkcijskega akta mora seveda povzročiti pri enako velikih naložbah kapitala razliko v hitrosti obrata, torej v obdobjih, za katera se zalaga dani kapital. Vzemimo, da uporabljata strojna predilnica in tovarna lokomotiv enako velika kapitala, da je razmerje med konstantnim in variabilnim kapitalom isto, prav tako razmerje med fiksnimi in tekočimi sestavnimi deli kapitala; da je delovni dan enako dolg in njegova razdelitev na potrebno in presežno delo ista. Da bi odstranili še vse okoliščine, ki izvirajo iz cirkulacijskega procesa in ki so v tem primeru zunanje značaja, predpostavljamo, da se producirata oba, preja in lokomotiva, po naročilu in da se plačata ob izročitvi dogotovljenega produkta. Na koncu tedna dobi ob izročitvi izgotovljene preje predilničar (presežno vrednost puščamo tu ob strani) nazaj založeni cirkulirajoči kapital in prav tako obrabo fiksnega kapitala, ki tiči v vrednosti preje. Lahko torej znova ponovi isti krožni tok z istim kapitalom. Njegov obrat je dokončan. Tovarnar lokomotiv pa mora nasprotno tri mesece teden za tednom vlagati vedno nov kapital v mezde in surovine in šele po treh mesecih, po dobavi lokomotive, je v tem času v enem in istem produkcijskem aktu, za izdelavo enega in istega produkta postopoma zalagani cirkulirajoči kapital spet v obliki, v kateri lahko znovič prične svoj krožni tok. Prav tako se mu šele sedaj nadomesti obraba strojev, nastala v teh treh mesecih. Založitev prvega je enotedenska, drugega pa enotedenska, pomnožena z 12. Ob enakih drugih okoliščinah mora imeti v rokah drugi dvanajstkrat več cirkulirajočega kapitala kakor prvi.

Da sta tedensko zalagana kapitala enaka, pa je tu popolnoma nepomembna okoliščina. Najsi je velikost založenega kapitala takšna ali drugačna, je v prvem primeru založen le za en teden, v drugem za dvanajst tednov, preden je moč z njim znova delovati, ponoviti isto operacijo ali začeti kakšno drugo.

Razlika v hitrosti obrata ali v trajanju, za katero je treba založiti posamezni kapital, preden lahko ista vrednost kapitala znova služi v novem procesu dela ali večanja vrednosti, izhaja tu iz naslednjega:

Vzemimo, da stane gradnja lokomotive ali kakršnega koli drugega stroja 100 delovnih dni. Za delavce, ki so zaposleni v predilnici in v strojogradnji, pomeni 100 delovnih dni prav tako deljivo (diskretno) količino, ki sestoji po predpostavki iz 100 zaporednih, ločenih deseturnih delovnih procesov. Glede na produkt — stroj — pa je 100 delovnih dni nedeljiva količina, en delovni dan, sestojč iz 1000 delovnih ur, en sam nepretrgan produkcijski akt. Takšen delovni dan, ki je sestavljen iz zaporedja bolj ali manj številnih sklenjenih delovnih dni, imenujem *delovno obdobje*. Če govorimo o delovnem dnevu, mislimo na dolgot delovnega časa, v katerem mora delavec vsak dan trošiti svojo delovno silo, delati. Če pa govorimo nasprotno o delovnem obdobju, imamo v mislih število sklenjenih delovnih dni, ki je v določeni poslovni panogi potrebno, da se lahko dobavi izdelan produkt. Produkt vsakega delovnega dne je pri tem samo delni produkt, ki se iz dneva v dan dodeluje in pridobi šele na koncu daljšega ali krajšega obdobja delovnega časa svojo dokončno podobo, postane izdelana uporabna vrednost.

Zaradi tega učinkujejo prekinitve, motnje družbenega produkcijskega procesa, na primer zaradi kriz, zelo različno na delovne produkte, ki so deljive narave, in na take, ki zahtevajo za svojo produkcijo daljše sklenjeno obdobje. Današnji produkciji določene množine preje, premoga itd. v prvem primeru ne sledi jutri nova produkcija preje, premoga itd. Drugače pa je z ladjami, stavbami,

železnicami itd. Ne prekine se samo delo, pretrga se sklenjeni produkcijski akt. Če se delo ne nadaljuje, so za njegovo produkcijo že porabljeni produkcijska sredstva in delovna sila potrošeni brez koristi. Pa tudi če se nadaljuje, se v vmesnem presledku vedno kaj pokvari.

Med vsem trajanjem delovnega obdobja se plast za plastjo kopiči del vrednosti, ki jo fiksni kapital dnevno oddaja produktu, dokler ni izgotovljen. Pri tem se pokaže hkrati praktični pomen razlike med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom. Fiksni kapital se zalaga v produkcijski proces za daljše razdobje, ni ga treba obnavljati pred potekom tega, mogoče večletnega roka. Vprašanje, ali oddaja parni stroj svojo vrednost kos za kosom dnevno prej, produktu diskretnega delovnega procesa, ali pa v teku treh mesecev lokomotivi, produktu nedeljivega produkcijskega akta, ne spremeni ničesar na založenem kapitalu, ki je potreben za nakup parnega stroja. V prvem primeru se vrača njegova vrednost v majhnih delcih, vzemimo tedensko, v drugem pa v velikih množinah, na primer trimesečno. V obeh primerih pa se obnovi parni stroj morebiti šele po 20 letih. Dokler je vsako posamezno obdobje, v katerem se njegova vrednost kos za kosom vrača s prodajo produkta, krajše kot njegova lastna življenjska doba, nadaljuje isti parni stroj delovanje v produkcijskem procesu v več delovnih obdobjih.

Drugače pa je s cirkulirajočimi sestavnimi deli založenega kapitala. Za ta teden nakupljena delovna sila se je porabila v tem tednu in se je opredmetila v produktu. Na koncu tega tedna jo je treba plačati. To zalaganje kapitala v delovno silo se ponavlja vsak teden tri mesece, ne da bi mogel uporabiti kapitalist ta v enem tednu porabljeni del kapitala za plačilo dela v naslednjem. Vsak teden mora porabiti za plačilo delovne sile nov dodatni kapital. Če odmislimo vsa kreditna razmerja, mora biti kapitalist sposoben založiti mezdo za tri mesece, čeprav jo plačuje le v tedenskih obrokih. Prav tako je z drugim delom cirkulirajočega kapitala, s surovinami in pomožnimi tvarinami.

Plast za plastjo dela se nalaga v produkt. Med delovnim procesom se nepretrgoma prenaša na produkt ne le vrednost potrošene delovne sile, ampak tudi presežna vrednost; vendar na nedogotovljen produkt, ki še nima oblike dogotovljenega blaga, ki torej še ni sposoben za cirkulacijo. Isto velja za vrednost kapitala, ki se kos za kosom prenaša s surovin in pomožnih tvarin na produkt.

Skladno z daljšim ali krajšim trajanjem delovnega obdobja, ki ga zahteva posebna narava produkta ali namenjanega koristnega učinka za svojo izdelavo, je potrebno nepretrgoma izdajati dodatni cirkulirajoči kapital (mezda, surovine in pomožne tvarine). Noben njegov del nima oblike, v kateri bi lahko cirkuliral in tako služil za obnovo iste operacije. Nasprotno, vsak del se kot sestavni del nastajajočega produkta zaporedoma zasidra v produkcijskem področju, priveže v obliki produktivnega kapitala. Čas obrata pa je enak vsoti produkcijskega časa in cirkulacijskega časa kapitala. Podaljšanje produkcijskega časa zato prav tako zmanjša hitrost obračanja, kakor jo podaljšanje cirkulacijskega časa. V obravnavanem primeru pa je treba pripomniti dvojice:

Prvič: podaljšano zadrževanje v produkcijskem področju. Kapital, ki ga na primer prvi teden založe v delo, surovine itd., kakor tudi deli vrednosti, ki jih odda fiksni kapital produktu, ostanejo v vsem razdobju treh mesecev priklenjeni na produkcijsko področje in zato, ker so pripojeni šele nastajajočemu, še nedokončanemu produktu, ne morejo preiti kot blago v cirkulacijo.

Drugič: ker traja za produkcijski akt potrebno delovno obdobje tri mesece, ker je dejansko nepretrgan delovni proces, je treba stalno vsak teden dodajati nov obrok cirkulirajočega kapitala prejšnjim. Množina dodatnega kapitala, ki se zaporedoma zalaga, narašča torej z dolgotrajno delovnega obdobja.

Rekli smo, da so naloženi v predilnico in izdelavo strojev enako veliki kapitali, da se delijo ti kapitali v enako velikih razmerjih na konstantni in variabilni kapital, prav tako na fiksni in cirkulirajoči, da so delovni dnevi enako

dolgi, skratka, da so enake vse okoliščine razen trajanja delovnega obdobja. V prvem tednu je treba založiti v obe enako velika kapitala. Predilčev produkt pa se lahko proda in z izkupičkom nabavi nova delovna sila in nove surovine itd., skratka, produkcija se lahko nadaljuje v istem obsegu. Nasprotno pa lahko povrne tovarnar stroja v prvem tednu izdani cirkulirajoči kapital v denar in z njim znova deluje šele po treh mesecih, po dogotovitvi svojega produkta. Prvič imamo torej razliko v času, v katerem se vrne ista količina založenega kapitala. Drugič pa: v teku treh mesecev se uporablja v predilnici in v gradnji strojev enako velik produktivni kapital. Velikost založenega kapitala pa je za predilca in izdelovalca strojev popolnoma različna, ker se v enem primeru isti kapital hitro obnavlja in se zato ista operacija lahko znova ponovi, v drugem pa se obnavlja razmeroma počasi in se morajo zato do časa njegove obnove stalno dodajati nove količine kapitala. Različno dolg je torej tako čas, v katerem se obnove določeni deli kapitala, ali čas, za katerega se založe, kakor tudi množina kapitala (čeprav je dnevno ali tedensko uporabljeni kapital isti), ki ga je treba založiti v skladu z dolgotrjnim delovnega procesa. To okoliščino je treba pomniti zato, ker se lahko trajanje založitve v nekaterih primerih, npr. v primerih, ki jih bomo obravnavali v naslednjem poglavju, podaljša, množina kapitala, ki ga je treba založiti, pa zaradi tega ne naraste sorazmerno s trajanjem založitve. Kapital mora biti založen za dalj časa in večja količina kapitala je vezana v obliki produktivnega kapitala.

Na manj razvitih stopnjah kapitalistične produkcije podjetij, ki zahtevajo dolgo delovno obdobje, torej veliko za daljši čas naloženega kapitala, posebno če lahko obratujejo le v velikem obsegu, ali sploh ne vodijo na kapitalistični način, kakor na primer ceste, kanali itd., ki jih gradijo na občinske ali državne stroške (v starejših časih pretežno s prisilnim delom, kolikor je šlo za delovno silo); ali pa takšne produkte, katerih izdelava zahteva daljše delovno obdobje, producirajo le v najmanjši meri s kapitalistovim premoženjem. Pri gradnji hiš plačuje na primer zasebnik,

za katerega se gradi hiša, stavbeniku predujme v obrokih. Hišo plača torej v resnici po kosih, tako kot napreduje njen produkcijski proces. V razviti kapitalistični dobi, ko so po eni strani koncentrirani v rokah posameznikov veliki kapitali, po drugi strani pa se pojavi poleg posameznega kapitalista združeni kapitalist (delniške družbe) in je hkrati razvit tudi kreditni sistem, pa gradi kapitalistični stavbenik samo še izjemoma po naročilu za posamezne zasebnike. Kupčije dela tako, da zida celo vrsto hiš in mestnih četrti za trg, podobno kakor delajo kupčije posamezni kapitalisti, ki gradijo železnice kot gradbeni zakupniki.

Izjave nekega stavbenika pred bančnim odborom iz 1857 nam pojasnijo, kako je kapitalistična produkcija korenito spremenila zidavo hiš v Londonu. V njegovi mladosti, je dejal, so zidali hiše večinoma po naročilu in naročnik je stavbeniku plačeval znesek med zidanjem v obrokih, po dogotovitvi določenih gradbenih stopenj. Za špekulacijo so gradili le malo. Podjetniki so zidali za špekulacijo v glavnem samo zato, da bi svoje delavce redno zaposlili in tako obdržali skupaj. V zadnjih 40 letih se je vse to spremenilo. Po naročilu zidajo le zelo malo. Kdor potrebuje hišo, si jo izbere med tistimi, ki so bile sezidane za špekulacijo ali pa so še v gradnji. Podjetnik ne dela več za stranke, ampak za trg. Prav tako kot vsak drug industrialec mora imeti na trgu že gotovo blago. Medtem ko je zidal podjetnik prej mogoče tri ali štiri hiše hkrati za špekulacijo, mora kupiti sedaj obširno zemljišče (v kontinentalnem načinu izražanja pomeni to najeti za največ 99 let), postaviti na njem do 100 ali 200 hiš in se tako spustiti v podjetje, ki presega njegovo premoženje za dvajset- do petdesetkrat. Sredstva si preskrbi z najetjem hipotekarnih posojil, denar pa dobiva v roke tako, kakor napreduje gradnja posameznih hiš. Če nastane potem kriza, ki zaustavi plačevanje obrokov za posojila, propade navadno celo podjetje. V najboljšem primeru ostanejo hiše nedograjene do boljših časov, v najslabšem pa pridejo na dražbo in jih razprodajo po polovični ceni. Brez špekulantskih gradenj, in sicer v velikem obsegu, ne more danes več uspevati

noben podjetnik. Dobiček od gradnje same je izredno majhen. Njegov glavni dobiček je v zviševanju zemljiške rente, v spretni izbiri in izkoriščanju gradbenih zemljišč. Po tej špekulantski poti, ki predvideva vnaprej povpraševanje po hišah, sta bili skoraj v celoti sezidani Belgravia in Tyburnia ter nešteti tisoči vil okoli Londona. (Skrajšano iz »Report from the Select Committee on Bank Acts«, I. del, 1857, Pričevanja, Vprašanja 5413—18, 5435—36.)

Izvajanje del s posebno dolgimi delovnimi obdobji in velikim obsegom pripade kapitalistični produkciji popolnoma šele, ko je kapital že močno koncentriran, po drugi plati pa nudi razvoj kreditnega sistema kapitalistu udoben pripomoček za zalaganje in torej tudi tveganje tujega kapitala namesto lastnega. Samo po sebi pa je razumljivo, da vprašanje, ali pripada v produkcijo založeni kapital tistemu, ki ga uporablja ali ne, nima prav nobenega vpliva na hitrost obračanja in čas obrata.

Okoliščine, ki povečujejo produkt posameznega delovnega dneva, kakor kooperacija, delitev dela, uporaba strojev, skrajšujejo hkrati delovno obdobje pri sklenjenih produkcijskih aktih. Tako skrajšujejo stroji čas grajenja hiš, mostov itd.; kosilnice, mlatilnice ipd. skrajšujejo delovno obdobje, ki je potrebno, da se spremeni dozorelo žito v izdelano blago. Izboljšave v ladjedelništvu, ki povečujejo hitrost ladij, skrajšujejo čas obrata v ladjarstvo založenega kapitala. Te izboljšave, ki skrajšujejo delovno obdobje in s tem čas, za katerega se mora založiti cirkulirajoči kapital, so pa največkrat združene s povečanim zalaganjem fiksnega kapitala. Po drugi strani pa se v nekaterih panogah lahko delovno obdobje skrajša že z razširjeno kooperacijo; železnico je mogoče zgraditi hitreje tako, da se zberejo velike armade delavcev in da se zastavi delo na različnih mestih. Tu se skrajšuje čas obrata z naraščanjem založenega kapitala. Več produkcijskih sredstev in več delovne sile se mora združiti pod kapitalistovo oblastjo.

Če je zato skrajšanje delovnega obdobja največkrat združeno s povečanjem kapitala, založenega za krajši čas, tako da se v isti meri, v kateri se skrajša čas založitve,

poveča množina kapitala, ki jo je treba založiti — je treba tu opozoriti, da je ne glede na obstoječo množino družbenega kapitala to odvisno od vprašanja, v kakšni meri so produkcijska sredstva in življenjske potrebsčine oziroma odločanje o njih razdrobljena ali združena v rokah individualnih kapitalistov, kakšen obseg je torej že dosegla koncentracija kapitalov. V isti meri, v kateri kredit omogoča, pospešuje in stopnjuje koncentracijo kapitala v cni roki, prispeva k skrajševanju delovnega obdobja in s tem časa obrata.

V produkcijskih panogah, v katerih predpisujejo delovno obdobje, bodisi sklenjeno ali pretrgano, kakšni naravni pogoji, ga ni mogoče skrajšati z nobenim od zgoraj navedenih sredstev. »Izraza ,hitrejši obrat' ni mogoče uporabiti za žetev žita, ker je mogoč samo en obrat letno. Glede živine pa bi kratko malo vprašali: »Kako je mogoče pospešiti obrat dve- in triletnih ovac ter štiri- in petletnih volov?« (*W. Walter Good*, »Political, Agricultural, and Commercial Fallacies«, London 1866, str. 325.)

Nujnost priti prej do denarja (na primer za plačilo stalnih dajatev, kakor davkov, zemljiške rente itd.) rešuje to vprašanje s tem, da v veliko škodo poljedelstva npr. prodajajo in koljejo živino, preden doseže normalno ekonomsko starost. To povzroča končno tudi zviševanje cen mesa. »Ljudje, ki so poprej redili živino pretežno zato, da so poleti izkoristili pašnike v Midland counties, pozimi pa staje v vzhodnih grofijah, ... so zaradi nihanj in padcev žitnih cen tako propadli, da so veseli, če lahko izkoriščajo visoke cene masla in sira; maslo prinašajo na trg vsak teden, da poravnajo tekoče izdatke; na sir vzamejo pred-ujme od agenta, ki prevzema sir, kakor hitro je sposoben za prevoz, in ki seveda sam določi ceno. Iz teh razlogov in ker vladajo poljedelstvu zakoni politične ekonomije, žrtvujejo sedaj teleta, ki so prihajala poprej iz mlekarskih območij v rejo na jug, v velikih množinah v klavnicah Birminghama, Manchestra, Liverpoola in drugih sosednih vele-mest pogosto že, ko imajo komaj osem do deset dni. Če pa bi bil slad neobdavčen, bi napravili zakupniki ne samo več dobička in bi lahko obdržali svojo mlado živino, dokler

bi ne bila starejša in težja, ampak bi ljudje, ki nimajo krav, slad lahko porabili namesto mleka tudi za rejo telet. Današnje strašno pomanjkanje mlade živine bi bilo v veliki meri preprečeno. Če sedaj nasvetujemo tem malim ljudem, naj redijo teleta, pravijo: 'Prav dobro vemo, da bi se reja z mlekom izplačala. Morali pa bi, prvič, založiti denar, česar ne moremo, in drugič, morali bi dolgo čakati, preden bi dobili nazaj svoj denar, medtem ko ga pri mlekarstvu dobimo nazaj takoj.'« (Prav tam, str. 11, 12.)

Če ima podaljšanje obrata takšne posledice že pri manjših angleških zakupnikih, je mogoče razumeti, kakšne motnje mora povzročiti pri malih kmetih na evropski celini.

Ustrezno s trajanjem delovnega obdobja, torej tudi z obdobjem do dogotovitve za cirkulacijo sposobnega blaga, se kopiči del vrednosti, ki jo oddaja fiksni kapital plast za plastjo produktu, in se zavlačuje njen povratni tok. To zavlačevanje pa ne povzroča ponovne založitve fiksne kapitala. Stroj deluje še naprej v produkcijskem procesu, najsi se nadomestitev njegove obrabe v denarni obliki vrača počasneje ali hitreje. Drugače je s cirkulirajočim kapitalom. Ne le da je treba založiti kapital sorazmerno s trajanjem delovnega obdobja za daljši čas, ampak je treba neprenehoma zalagati še nov kapital v mezdo, surovine in pomožne tvarine. Zakasnela vrnitev ima torej različen vpliv na enega in drugega. Najsi je vrnitev počasnejša ali hitrejša, fiksni kapital deluje dalje. Nasprotno pa postane cirkulirajoči kapital pri zakasneli vrnitvi nesposoben za delovanje, če obleži v obliki neprodanega ali nedogotovljenega produkta, ki ga še ni mogoče prodati, in ni dodatnega kapitala, ki bi ga in natura obnovil. — »Medtem ko kmet umira od lakote, njegova živina uspeva. Precej je deževalo in krmna trava je bila bujna. Indijski kmet bo umrl od lakote poleg svojega rejenega vola. Predpisi praznoverja se zde kruti nasproti posamezniku, omogočajo pa, da se preživi družba. Vzdrževanje delovne živine zagotavlja napredek poljedelstva in s tem vire za preživetje in bogastvo v prihodnosti. Lahko da zveni surovo in žalostno, pa je tako: v Indiji je lažje nado-

mestiti človeka kakor vola.« (»Return, East India. Madras and Orissa Famine«, št. 4, str. 44.) Primerjajmo s tem stavek iz Manava-Dharma-Sastra, X. pogl., § 62: »Žrtvovanje življenja brez nagrade v namenu, da bi se ohranil duhovnik ali krava... lahko zagotovi zveličanje teh nizko rojenih plemen.«

Nemogoče je seveda dobiti petletno žival pred koncem petih let. Kar pa se v določenih mejah dá napraviti, je to, da se z drugačnim ravnanjem živina v krajšem času doredi, za kar je namenjena. Dobro je to uspelo zlasti Bakewellu. Prej angleške ovce, kakor francoske še leta 1855, niso bile godne za zakol pred četrtem ali petim letom. Po Bakewellovem sistemu se lahko spita že enoletna ovca, v vsakem primeru pa popolnoma doraste pred potekom drugega leta. S skrbnim plemenskim izborom je skrčil Bakewell, zakupnik Dishley Grangea, okostje ovac na minimum, ki je potreben za njihov obstoj. Njegove ovce so imenovali New Leicesters. »Rejec lahko pošlje zdaj na trg v istem času, v katerem je poslal prej eno, tri ovce, in to z debelejšimi, bolj okroglimi in močnejše razvitimi mesnatimi deli. Skoraj vsa njihova teža je samo meso.« (*Lavergne*, »The Rural Economy of England etc.«, 1855, str. 20.)

Načine, ki skrajšujejo delovno obdobje, je mogoče uporabiti v različnih industrijskih panogah le v zelo različnih obsegih in ne izravnavajo razlik v trajanju različnih delovnih obdobj. Če hočemo ostati pri našem primeru, tedaj lahko uporaba novih orodnih strojev absolutno skrči za izdelavo ene lokomotive potrebno delovno obdobje. Če pa se zaradi izboljšanih procesov v predilnici pomnoži dnevno ali tedensko dobavljeni dogotovljeni produkt še veliko hitreje, se dolgotrajno delovnega obdobja v tovarni strojev vendar relativno poveča v primerjavi s predilnico.

Trinajsto poglavje

PRODUKCIJSKI ČAS

Delovni čas je vedno produkcijski čas, to je čas, v katerem je kapital vezan na produkcijsko področje. Obratno pa ni ves čas, v katerem je kapital v produkcijskem procesu, zaradi tega nujno tudi delovni čas.

Tu ne gre za prekinitve delovnega procesa, ki jih povzročajo naravne meje delovne sile same, čeprav smo videli, v kakšnem obsegu lahko postane že samo okoliščina, da fiksni kapital, tovarniške stavbe, stroji itd., med premori delovnega procesa ni v rabi, eden od razlogov za nenaravno podaljševanje delovnega procesa ter za dnevno in nočno delo. Tu mislimo na prekinitve, ki je neodvisna od trajanja delovnega procesa, katero povzroča sama narava produkta in njegove izdelave, med katero je podvržen predmet dela krajšim ali daljšim naravnim procesom, ko mora prebiti fizične, kemične, fiziološke spremembe, med katerimi je proces dela docela ali deloma odložen.

Tako mora vinski mošt najprej nekaj časa vreti, potem pa spet nekaj časa mirovati, da do določene stopnje dozori. V mnogih industrijskih panogah se mora produkt posušiti, na primer v lončarstvu, ali pa biti izpostavljen določenim vplivom, ki spremenijo njegovo kemično sestavo, kot v belilnici. Ozimno žito potrebuje približno devet mesecev, da dozori. Med setvijo in žetvijo je delovni proces skoraj docela pretrgan. V gozdarstvu potrebuje seme po setvi in z zanjo potrebnimi pripravljalnimi deli mogoče 100 let, da se

spremeni v gotov produkt. Med vsem tem časom potrebuje produkt razmeroma le zelo nepomembno sodelovanje dela.

V vseh teh primerih se med večjim delom produkcijskega časa le tu pa tam dodaja dodatno delo. V prejšnjem poglavju opisane razmere, ko je treba dodatni kapital in delo dodajati v produkcijskem procesu že naloženemu kapitalu, nastanejo tu samo z daljšimi ali krajšimi prekinitvami.

V vseh teh primerih sestoji torej produkcijski čas založenega kapitala iz dveh obdobji: iz prvega, v katerem je kapital v delovnem procesu; in drugega, v katerem je njegova eksistenčna oblika — oblika nedokončanega produkta — prepuščena sili naravnih procesov, ni pa v delovnem procesu. Če se obe razdobji tu pa tam križata in prepletata, to stvari nič ne spremeni. Delovno obdobje in produkcijsko obdobje se tedaj ne skladata. Produkcijsko obdobje je daljše kakor delovno. Produkt pa je gotov, zrel in sposoben za spremembo iz oblike produktivnega kapitala v obliko blagovnega, ko dovrši produkcijsko obdobje. Za toliko, kolikor je produkcijski čas daljši od delovnega časa, se podaljša torej tudi obdobje njegovega obrata. Kolikor ne določajo produkcijskega časa, ki presega delovni čas, enkrat za vselej dani naravni zakoni, kakor pri zorenju žita, rasti hrasta itd., je mogoče obdobje obrata bolj ali manj skrajšati z umetnim skrajšanjem produkcijskega časa. Tako z uvedbo kemičnega beljenja namesto beljenja na travniku, z bolj učinkovitimi sušilnicami v sušilnih procesih. Tako v strojarstvu, kjer je terjalo pronicanje strojil v kože po starem načinu 6 do 18 mesecev, po novem, v katerem se uporablja zračna črpalka, pa le poldrugi mesec do dva meseca. (*J. G. Courcelle-Seneuil*, »*Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc.*«, Paris 1857, 2. izd.) Najčudovitejši zgled umetnega skrajševanja produkcijskega časa v ožjem pomenu, ki ga zavzemajo naravni procesi, daje zgodovina produkcije železa in zlasti spreminjanje surovega železa v jeklo v zadnjih 100 letih, od pudlanja, ki je bilo odkrito okoli 1780, do sodobnega Bessemerjevega postopka in odtlej uvedenih najnovejših postopkov. Pro-

dukcijski čas se je silno skrajšal, v isti meri pa so se povečale tudi naložbe v fiksni kapital.

Poseben zgled za razliko med produktijskim in delovnim časom daje ameriška produkcija kopit. Pomemben del stroškov nastane tu zaradi tega, ker mora ležati les do 18 mesecev, da se posuši in da se ne bi kopito kasneje krčilo, spremenilo svoje oblike. V tem času ni les v nobenem drugem delovnem procesu. Obdobja obrata naloženega kapitala torej ne določa le čas, ki je potreben za samo izdelavo kopit, ampak tudi čas, med katerim leži neizkoriščen v sušečem se lesu. Preden lahko vstopi v pravi delovni proces, je 18 mesecev v produktijskem procesu. Ta zgled kaže hkrati, kako so lahko časi obrata različnih delov cirkulirajočega celotnega kapitala neenako dolgi zaradi okoliščin, ki ne izhajajo iz cirkulacijske, ampak iz produktijske sfere.

Posebno jasna je razlika med produktijskim in delovnim časom v kmetijstvu. V naših zmernih podnebnih daje zemlja žito enkrat na leto. Skrajšanje ali podaljšanje produktijskega obdobja (za ozimno žito povprečno 9 mesecev) pa je odvisno od menjavanja dobrih in slabih let in ga torej ni mogoče natančno določiti in vnaprej uravnavati kakor v industriji. Samo postranske produkte, mleko, sir itd., je mogoče producirati in prodajati nepretrgoma v krajših obdobjih. Z delovnim časom pa je takole: »Za tri glavna delovna obdobja je treba vzeti glede na podnebne in druge pomembne okoliščine za različne dežele Nemčije naslednje število delovnih dni: za pomladno obdobje od konca marca ali začetka aprila do srede maja 50 do 60 delovnih dni; za poletno obdobje od začetka junija do konca avgusta 65 do 80; in za jesensko obdobje od začetka septembra do konca oktobra ali do srede ali konca novembra 55 do 75 delovnih dni. Za zimo je treba upoštevati samo tista dela, ki se takrat opravljajo, prevažanje gnoja, lesa, dovoz na trg in prevoz gradbenega materiala itd.« (*F. Kirchhof*, »Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre«, Dessau 1852, str. 160.)

Kolikor manj ugodno je torej podnebje, na toliko krajše razdobje se skrči delovno obdobje poljedelstva in z njim izdatek kapitala in dela. Na primer v Rusiji. V nekaterih severnih pokrajinah je tam delo na polju možno le 130 do 150 dni v letu. Lahko razumemo, kakšno izgubo bi imela Rusija, če bi 50 do 65 milijonov njenega evropskega prebivalstva ostalo brez dela šest ali osem zimskih mesecev, ko se mora vse poljsko delo ustaviti. Razen 200.000 kmetov, ki delajo v 10.500 ruskih tovarnah, so se razvile povsod v vaseh posebne domače obrti. Tako imamo vasi, v katerih so vsi kmetje že več generacij tkalci, strojarji, čevljarji, ključavničarji, nožarji itd.; tako je zlasti v moskovski, vladimirski, kaluški, kostromski in petrograjski guberniji. Mimogrede povedano, ta domača obrt mora čedalje bolj delati za kapitalistično produkcijo. Tkalcem dobavljajo na primer osnovo in votek trgovci sami ali pa po posredovalcih. (Skrajšano po: »Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.«, št. 8, 1865, str. 86, 87.) Tu vidimo, kako postane neskladnost med produkcijskim in delovnim obdobjem, ki je le del produkcijskega, naravna podlaga za združitev poljedelstva s postransko podeželsko industrijo in kako se, po drugi plati, opre na le-to kapitalist, ki se spočetka vrine kot trgovec. Ko kapitalistična produkcija kasneje loči manufakturo od poljedelstva, postane poljski delavec čedalje bolj odvisen od zgolj naključne postranske zaposlitve, kar njegov položaj poslabša. Za kapital se vse razlike izravnavajo v obratu, kakor homo videli kasneje. Za delavca pa ne.

Večina panog prave industrije, rudarstva, transporta itd. obratuje enakomerno, dela iz leta v leto enak delovni čas, in se enakomerno — če ne upoštevamo nihanja cen, poslovnih motenj itd. kot nenormalnih prekinitev — porazdeljujejo tudi izdatki za kapital, ki prehaja v vsakdanji cirkulacijski proces. Enako se ob sicer nespremenjenih tržnih razmerah cirkulirajoči kapital tudi vrača ali obnavlja v enakih razdobjih skozi vse leto. Nasprotno pa se v panogah, kjer je delovni čas samo del produkcijskega, izdaja cirkulirajoči kapital v različnih letnih razdobjih zelo ne-

enakomerno, medtem ko se povrne naenkrat ob času, ki ga določajo naravni pogoji. Pri enakem obsegu podjetja, to je pri enaki velikosti založenega cirkulirajočega kapitala, ga je treba torej založiti naenkrat v večjih množinah in za daljši čas kot v podjetjih z nepretrganimi delovnimi obdobji. Tudi življenjska doba fiksnega kapitala se tu zelo občutno razlikuje od časa, v katerem dejansko produktivno deluje. Če je med delovnim in produktijskim časom razlika, se za daljši ali krajši čas neprestano prekinja tudi čas, v katerem se izkorišča uporabljani fiksni kapital, npr. v poljedelstvu vprežna živina, orodje in stroji. Če je ta fiksni kapital vprežna živina, zahteva ves čas iste ali skoraj iste izdatke za krmo kakor v času, ko dela. Tudi neživa delovna sredstva zgubljajo vrednost, če niso v rabi. Na splošno se torej produkt podražuje, kajti oddajanje vrednosti produktu se ne računa po času, v katerem fiksni kapital deluje, ampak po času, v katerem izgublja vrednost. V teh produktijskih panogah je neizkoriščenost fiksnega kapitala, najsi je povezana še s tekočimi izdatki ali ne, prav tako pogoj njegove normalne uporabe kakor na primer izguba določene količine bombaža pri predenju; prav tako šteje v vsakem delovnem procesu delovna sila, ki se porabi ob normalnih tehničnih pogojih sicer neproduktivno, toda nujno potrebno, prav toliko kakor produktivna. Vsako izboljšanje, ki zmanjša neproduktivno trošenje delovnih sredstev, surovin in delovne sile, zmanjšuje tudi vrednost produkta.

V poljedelstvu je združeno oboje, daljše trajanje delovnega obdobja in velika razlika med delovnim in produktijskim časom. Hodgskin pripominja k temu pravilno: »Razliko v času« (čeprav pri tem ne razlikuje med delovnim in produktijskim časom), »ki je potreben, da se dogotove kmetijski pridelki in produkti drugih delovnih panog, štejem za glavni vzrok velike odvisnosti poljedelcev. Svojega blaga ne morejo prinesiti na trg prej kot v enem letu. Med vsem tem časom morajo jemati na posodo pri čevljarju, krojaču, kovaču, kolarju in različnih drugih producentih, katerih produkte potrebujejo, ki pa izdelajo svoje

produkte v nekaj dnevih ali tednih. Zaradi te naravne okoliščine in zato, ker bogastvo v drugih delovnih panogah hitreje raste, so zemljiški posestniki, ki so monopolizirali zemljo vse države, kljub temu da so si prilastili razen tega še monopol v zakonodaji, vendar nesposobni, da bi rešili sebe in svoje slugе zakupnike pred usodo, da postanejo najbolj odvisni ljudje v deželi.« (*Thomas Hodgskin*, »Popular Political Economy«, London 1827, str. 147, prip.)

Vse metode, s katerimi se izdatki za mezde in delovna sredstva v poljedelstvu porazdele deloma enakomerneje preko celega leta, deloma pa se skrajša obrat, tako da se pridelujejo različni produkti in tako omogočijo različne žetve med letom, zahtevajo povečanje cirkulirajočega kapitala, ki je založen v produkcijo, v mezde, gnojila, semena itd. Tako pri prehodu od tropskega gospodarstva z ledino na kolobarjenje brez nje. Tako pri cultures dérobées v Flandriji. »Kot culture dérobée vzamejo korenje: isto polje prinaša najprej žito, lan ali repico za potrebe ljudi, po žetvi pa posejejo korenje za živinsko krmo. Ta sistem, pri katerem ostaja rogata živina lahko stalno v hlevu, daje precejšnje količine gnoja in postane tako vogelni kamen kolobarjenja. Več kot tretjina obdelane površine se uporablja v peščenih krajih za vmesne posevke. To je prav tako, kakor če bi površino obdelane zemlje povečali za tretjino.« Poleg korenja uporabljajo za to tudi deteljo in druga krmna zelišča. »Razumljivo je, da zahteva poljedelstvo, razvito do točke, ko prehaja v vrtnarstvo, razmeroma precejšnje naložbe kapitala. V Angliji računajo, da je naloženih po 250 frankov kapitala na hektar. Našim kmetom v Flandriji se bo zdelo 500 frankov na hektar dosti premalo.« (*Emile de Laveleye*, »Essais sur l'Économie Rurale de la Belgique«, Bruxelles 1863, str. 59, 60, 63.)

Vzemimo nazadnje gozdarstvo. — »Pridelovanje lesa se razlikuje od večine drugih produkcij v bistvu po tem, da deluje v njem sila narave samostojno in da za naravno pomlajevanje ne potrebuje ne človeške sile ne sile kapitala. Toda celo tam, kjer se gozdovi pomlajujejo umetno, je uporaba človeške sile in sile kapitala poleg delovanja na-

ravnih sil zelo majhna. Razen tega uspeva gozd tudi na takšnih tleh in v legah, kjer žito že ne uspeva več ali pa se ne izplača njegovo pridelovanje. Gojenje gozdov pa zahteva za pravilno gospodarjenje... tudi večjo površino kakor kultura žita, ker je na manjših parcelah nemogoče gospodarno sekati les, ker gredo postranski plodovi večinoma v izgubo, ker je težje zagotoviti zaščito gozda itd. Razen tega je produktijski proces vezan na tako dolga razdobja, da presega načrte privatnega gospodarstva, v posameznih primerih celó dobo enega človeškega življenja. Kapital, ki je naložen za pridobitev zemljišča« (pri skupni produkciji tega kapitala ni in vprašanje je le, koliko zemlje lahko odvzame občina njivam in travnikom za gozdarsko produkcijo), »je namreč donosen šele po dolgem času, v katerem se obrne le deloma, v celoti pa pri mnogih vrstah lesa šele po 150 letih. Razen tega zahteva trajna produkcija lesa tudi zalogo živega lesa, ki je deset- do štiridesetkrat večja od letnega poseka. Kdor torej nima še kakšnega drugega dohodka in nima v posesti večjih gozdnih površin, ne more pravilno gospodariti z gozdom.« (*Kirchhof*, o. c., str. 58.)

Dolg produktijski čas (ki vključuje le relativno kratek delovni čas) in zato dolgost obdobjij njegovega obrata je vzrok, da je gojenje gozdov zelo neprimerna zasebna poslovna panoga in zato tudi neprimerna kapitalistična poslovna panoga, ki je po svojem bistvu zasebna, četudi nastopa namesto posamičnega kapitalista združeni kapitalist. Razvoj kulture in industrije nasploh se je kazal od nekdaj za tako dejavnega v uničevanju gozdov, da nasprotno s tem vse, kar je napravil po drugi strani za njihovo ohranitev in produkcijo, kar izgine.

Posebno pomembno je v gornjem citatu iz Kirchhofa tole: »Razen tega zahteva trajna produkcija lesa tudi zalogo živega lesa, ki je deset- do štiridesetkrat večja od letnega poseka.« Torej enkratni obrat v desetih do štiridesetih in več letih.

Prav tako je pri živinoreji. Del črede (zaloga živine) ostane v produktijskem procesu, medtem ko se drug del

črede proda kot letni produkt. Tu se obrne letno samo del kapitala, prav tako kakor pri fiksnem kapitalu, strojih, delovni živini itd. Čeprav je ta kapital fiksiran v produkcijskem procesu za daljši čas in podaljšuje tako obrat celotnega kapitala, ni fiksni kapital v strogem pomenu.

Kar imenujemo tu zalogo — določena količina živega lesa ali živine — je v relativnem smislu v produkcijskem procesu (hkrati kot delovno sredstvo in kot delovna tvarina). Glede na naravne pogoje njene reprodukcije mora imeti v urejenem gospodarstvu pomemben del vedno to obliko.

Podobno vpliva na obrat neka druga vrsta zaloge, ki tvori le potencialni produktivni kapital, ki pa mora biti zaradi narave gospodarstva v večjih ali manjših množinah nakopičena, torej za daljši čas založena v produkcijo, čeprav le polagoma prehaja v aktivni produkcijski proces. Sem spada na primer gnoj, preden se zvozi na polje, prav tako žito, seno itd. in takšne zaloge življenjskih potrebščin, ki gredo v produkcijo živine. »Znaten del obratnega kapitala vsebujejo zaloge gospodarstva. Te pa lahko izgube več ali manj svoje vrednosti, če se z vso vestnostjo ne izvajajo varnostni ukrepi, ki so potrebni za njihovo dobro vzdrževanje. Zaradi pomanjkljivega nadzora lahko del zalog pridelkov celo popolnoma propade za gospodarstvo. Zaradi tega je treba v ta namen predvsem skrbno nadzirati kašče, podstrešja in kleti za krmo in žito, kakor tudi vedno varno zapirati skladiščne prostore, razen tega pa jih čistiti, zračiti itd.; žito in druge v hrambo prinesene pridelke je treba od časa do časa presipati, krompir in repo zavarovati tako pred mrazom kakor pred vlago in gnitjem.« (*Kirchhof*, str. 292.) »Pri izračunavanju lastnih potreb, zlasti za vzdrževanje živine, pri čemer je treba upoštevati količino in namen pridelka, ne smemo gledati samo na zadovoljitev potreb, ampak razen tega še poskrbeti, da preostane primerna zaloga tudi za nepredvidene primere. Če se pri tem pokaže, da potreb ni mogoče popolnoma zadovoljiti z lastnim pridelkom, je treba najprej pogledati, ali ne bi bilo mogoče kriti tega primanjkljaja z drugimi pridelki (nadomestki) ali pa jih namesto manjkajočih ceneje nabaviti. Če se na

primer pokaže primanjkljaj sena, ga je mogoče izravnati s korenjem in slamo. Sploh je treba imeti pri tem vedno pred očmi stvarno vrednost in tržno ceno različnih pridelkov in se po tem odločiti za potrošnjo. Če je na primer oves dražji, medtem ko sta grah in rž cenejša, se izplača nadomestiti pri konjih del ovsa z grahom in ržjo, tako preostali oves pa prodati.« (Prav tam, str. 300.)

Že prej smo pri obravnavanju ustvarjanja zalog pripomnili, da je potrebna določena večja ali manjša količina potencialnega produktivnega kapitala, se pravi za produkcijo določenih produktijskih sredstev, ki morajo biti v večji ali manjši količini v zalogi, da bi lahko po malem prehajala v produktijski proces. Pri tem smo pripomnili, da je odvisna velikost te produktijske zaloge pri danem podjetju ali kapitalističnem obratu določenega obsega od večjih ali manjših težav pri njenem obnavljanju, relativne bližine nabavnih trgov, razvoja transportnih in komunikacijskih sredstev itd. Vse te okoliščine vplivajo na minimum kapitala, ki je potreben v obliki produktivne zaloge, torej na razdobje, za katero je treba založiti kapital, in na količino kapitala, ki ga je treba založiti naenkrat. Ta količina, ki deluje torej tudi na obrat, je odvisna od daljšega ali krajšega časa, med katerim je vezan cirkulirajoči kapital v obliki produktivne zaloge kot zgolj potencialni produktivni kapital. Po drugi strani, kolikor je to zastajanje odvisno od večjih ali manjših možnosti hitrega nadomeščanja, od tržnih razmer itd., izhaja samo spet iz časa obtoka, iz okoliščin, ki pripadajo cirkulacijskemu področju. »Dalje morajo biti vsi takšni inventarni kosi ali pripomočki, kakor rokodelska orodja, rešeta, košare, vrvi, kolomaz, žebliji itd., zaradi trenutne nadomestitve v tem večji zalogi, čim manj priložnosti je v bližini, da bi jih lahko hitro nabavili. Končno je treba vsako leto pozimi skrbno pregledati ves inventar orodja in takoj poskrbeti za dopolnila in nadomestila, ki se pokažejo pri tem za nujna. Ali pa bo treba imeti za potrebe inventarja v splošnem večje ali manjše zaloge, je odvisno predvsem od krajevnih razmer. Kjer ni v bližini obrtnikov in prodajaln, je treba imeti večje zaloge kakor tam, kjer so

v samem kraju ali zelo blizu. Če nabavljamo ob sicer enakih okoliščinah potrebne zaloge v večjih količinah naenkrat, pridobimo praviloma prednost cenenega nakupa, če smo le izbrali za to tudi primeren čas; seveda pa s tem odtegnemo krožečemu obratnemu kapitalu naenkrat tudi toliko večjo vsoto, ki je v podjetju ni zmeraj mogoče prešati brez težav.« (*Kirchhof*, str. 301.)

Kakor smo videli, omogoča razlika med produkcijskim in delovnim časom zelo različne primere. Cirkulirajoči kapital je lahko v produkcijskem času, preden vstopi v pravi delovni proces (izdelava kopit); ali pa je v produkcijskem času, potem ko je pravi delovni proces že opravil (vino, posevek); ali pa delovni čas na posameznih mestih prekinja produkcijski čas (poljedelstvo, gozdarstvo). Velik del produkta, ki je sposoben za cirkulacijo, je še naprej vključen v aktivni produkcijski proces, dosti manjši del pa vstopa v letno cirkulacijo (gozdarstvo, živinoreja); daljša ali krajša doba, za katero se mora založiti cirkulirajoči kapital v obliki potencialnega produktivnega kapitala, torej tudi večja ali manjša množina, v kateri se mora naenkrat naložiti ta kapital, izvira deloma iz vrste produkcijskega procesa (poljedelstvo), deloma pa je odvisna od bližine trgov itd., na kratko, od okoliščin, ki pripadajo cirkulacijskemu področju.

Kasneje bomo videli (tretja knjiga), kakšne nesmiselne teorije je rodil pri MacCullochu, Jamesu Millu itd. poizkus istovetiti produkcijski čas z razlikujočim se delovnim časom, poizkus, ki ga je kriva napačna uporaba teorije vrednosti.

Ciklus obratov, ki smo ga proučili poprej, je določen s trajanjem v produkcijski proces založenega fiksnega kapitala. Ker obsega le-ta krajšo ali daljšo vrsto let, obsega tudi vrsto letnih oziroma med letom ponavljajočih se obratov fiksnega kapitala.

V poljedelstvu nastane tak ciklus obratov iz sistema kolobarjenja. »Trajanje zakupne dobe nikakor ne more biti krajše, kot zahteva kolobarjenje z uvedenim plodoredom.

Pri tropskem gospodarstvu se zato računa vedno s 3, 6, 9. Če se uvede tropsko gospodarstvo s popolno ledino, pa je njiva obdelana v šestih letih samo štirikrat; v letih, ko je obdelana, se menjujejo ozimna in jara žita, če zahteva ali dopušča sestava tal, pa tudi pšenica in rž, ječmen in oves. Vsaka vrsta žita pa obrodi na isti zemlji bolje ali slabše kakor druge, vsaka ima drugo vrednost in se tudi prodaja po drugi ceni. Zaradi tega je donos njive vsako leto, ko je obdelana, drugačen, drugačen tudi v prvi polovici kolobarja (v prvih treh letih), drugačen v drugi. Celo povprečni donos ni v prvi polovici kolobarja enako velik kot v drugi, ker rodovitnost ni odvisna samo od kakovosti tal, ampak tudi od vremena, pa tudi cene so odvisne od mnogoterih okoliščin. Če torej obračunamo donos njive po srednje plodnih letih celotnega kolobarja za šest let in po povprečnih cenah teh let, ugotovimo s tem celotni donos na leto tako v enem kakor tudi v drugem delu kolobarja. Tega ne dosežemo v primeru, če obračunamo donos samo za polovico časa kolobarjenja, torej samo za tri leta, ker se pokaže potem celotni donos kot neenak. Iz tega izhaja, da je treba določiti trajanje zakupne dobe pri triletnem kolobarjenju najmanj na šest let. Vedno pa je mnogo bolj zaželeno tako za zakupnika kakor tudi za zakupodajalca, če znaša zakupna doba mnogokratnik zakupne dobe (sic!), če je torej pri triletnem kolobarjenju postavljena namesto na 6 na 12, 18 in še več let, pri sedemletnem kolobarjenju pa namesto na 7 na 14, 28 let.« (*Kirchhof*, str. 117, 118.)

(Tu stoji v rokopisu: »Angleško poljedelsko kolobarjenje. Tu napisati pripombe.« — *F. E.*)

Štirinajsto poglavje

CIRKULACIJSKI ČAS

Vse doslej proučevane okoliščine, ki povzročajo razlike v obdobjih obratov* različnih, v različne poslovne panoge naloženih kapitalov, torej tudi v časih, za katere je treba založiti kapital, nastajajo v samem produkcijskem procesu. Tako razlika med fiksnim in tekočim kapitalom, razlika v delovnih obdobjih itd. Čas obrata kapitala pa je enak vsoti njegovega produkcijskega časa in njegovega menjalnega ali cirkulacijskega časa. Zato se samo po sebi razume, da je zaradi različne dolgoti cirkulacijskega časa različen čas obrata in zato dolgot obdobja obrata. Najbolj očitno se to pokaže, če primerjamo bodisi dve različni naložbi kapitala, v katerih so vse druge okoliščine, ki spreminjajo obrat, enake in so različni le cirkulacijski časi, ali če vzamemo neki kapital z dano sestavo fiksnega in tekočega kapitala, z danim delovnim obdobjem itd., in spreminjamo hipotetično samo cirkulacijske čase.

Del cirkulacijskega časa — tisti, ki je razmeroma najbolj odločilen — sestoji iz prodajnega časa, razdobja, v katerem ima kapital obliko blagovnega kapitala. V skladu z relativno dolgotjo tega časa se podaljšuje ali skrajšuje cirkulacijski čas in zato tudi obdobje obrata sploh. Zaradi stroškov za hrambo je lahko potrebna tudi dodatna založitev kapitala. Že vnaprej je jasno, da je lahko čas, potreben za prodajo dogotovljenega blaga, zelo različen za posamezne kapitali-

* V vseh nemških izdajah stoji »v obtočnih obdobjih«, kar je očitno lapsus. — *Op. prev.*

ste v eni in isti poslovni panogi; torej ne le za skupne kapitale, ki so naloženi v različnih produkcijskih panogah, ampak tudi za različne samostojne kapitale, ki so dejansko le osamosvojeni deli v istem produkcijskem področju naloženega celotnega kapitala. Ob sicer enakih okoliščinah se spreminja prodajno obdobje istega individualnega kapitala s splošnimi spremembami tržnih razmer ali z njihovimi spremembami v tej posebni poslovni panogi. Pri tem se zdaj ne bomo več zadrževali. Ugotavljamo samo preprosto dejstvo: vse okoliščine, ki sploh povzročajo razlike v obdobjih obrata kapitalov, naloženih v različnih poslovnih panogah, če delujejo individualno (če ima na primer kak kapitalist priložnost, da proda hitreje kot njegov tekmeč, če uporablja kateri več načinov za skrajšanje delovnega obdobja kot drugi itd.), povzročajo prav tako razlike v obratu različnih posameznih kapitalov, ki domujejo v isti poslovni panogi.

Vzrok, ki stalno povzroča razlike v prodajnem času in torej v času obrata sploh, je oddaljenost trga, na katerem se prodaja blago, od mesta njegove produkcije. Ves čas svojega potovanja na trg je vklenjen kapital v obliko blagovnega kapitala; če se producira po naročilu, do trenutka izročitve; če se ne producira po naročilu, pa se pridruži k času potovanja na trg še čas, ko čaka blago na trgu na prodajo. Izboljšanje komunikacijskih in transportnih sredstev absolutno skrajšuje potovalno obdobje blaga. Ne odpravlja pa relativne razlike — ki jo povzroča potovanje — v cirkulacijskem času različnih blagovnih kapitalov in tudi različnih kosov istega blagovnega kapitala, ki romajo na različne trge. Izboljšane jadrnice in parniki na primer, ki skrajšujejo potovanje, ga skrajšujejo tako za bližja kakor tudi za oddaljena pristanišča. Relativna razlika ostane, čeprav je pogosto zmanjšana. Zaradi razvoja transportnih in komunikacijskih sredstev pa se relativne razlike premaknejo na način, ki ne ustreza naravnim razdaljam. Železnica na primer, ki pelje od produkcijskega mesta do kakšnega glavnega notranjega središča prebivalstva, lahko podaljša razdaljo do bližje ležečega kraja v notra-

njosti, kamor ne pelje nobena železnica, absolutno ali relativno v primerjavi s tistim, ki je po naravi bolj oddaljen. Prav tako se lahko zaradi iste okoliščine spreminja relativna oddaljenost produkcijskih mest od večjih prodajnih trgov. S tem se razlaga propad starih in nastanek novih produkcijskih središč s spremenjenimi transportnimi in komunikacijskimi sredstvi. (K temu pride še večja relativna cenenost transporta na daljše razdalje v primeri s krajšimi.) Hkrati z razvojem transportnih sredstev pa se ne pospešuje le hitrost premikanja po prostoru in torej časovno skrajšuje prostorska oddaljenost. Poveča se ne le število prevoznih sredstev, tako da odhaja na primer več ladij hkrati proti istemu pristanišču ali da vozi več vlakov ob istem času po različnih progah med istima dvema točkama, ampak odhajajo ob različnih dneh tedna na primer tovarne ladje iz Liverpoola v New York ali ob različnih urah dneva tovorni vlaki iz Manchestra v London. Ta okoliščina ob dani zmogljivosti transportnih sredstev sicer ne spremeni absolutne hitrosti — in zato tega dela cirkulacijskega časa. Zapored producirane količine blaga pa lahko nastopijo potovanje v krajših zaporednih razdobjih in pridejo tako na trg postopoma, ne da bi se do dejanske odpreme kopičile v večjih množinah kot potencialni blagovni kapital. Zato se porazdeli na krajša zaporedna razdobja tudi povratni tok kapitala, tako da se en del vedno spreminja v denarni kapital, medtem ko drugi del še cirkulira kot blagovni kapital. Ta porazdelitev povratnega toka na več zaporednih razdobjih skrajšuje celotni cirkulacijski čas in torej tudi obrat. Predvsem prično transportna sredstva bolj ali manj pogosteje obratovati; po eni strani npr se poveča število vlakov na kakšni progi v tisti meri, kakor produkcijsko središče več producira, kakor se razvija v večje produkcijsko središče, in poveča se zato tudi število vlakov v smeri proti že obstoječemu prodajnemu trgu torej proti produkcijskim in potrošnim središčem, izvoznim pristaniščem itd. Po drugi strani pa povzroča ta posebna gibčnost prometa in zaradi nje pospešeni obrat kapitala (kolikor je odvisen od cirkulacijskega časa) pospešeno koncentracijo.

tracijo produkcijskega centra na eni strani in njegovega trga na drugi strani. S tako pospešeno koncentracijo množic ljudi in kapitala na določenih točkah napreduje koncentracija teh množin kapitala v nekaj rokah. Hkrati pride do novih premikov in premeščanj zaradi spremenjenega relativnega položaja produkcijskih in tržnih krajev, ki ga je povzročila sprememba komunikacijskih sredstev. Produkcijski kraj, ki je imel zaradi svoje lege ob cesti ali prekopu posebno položajno prednost, leži zdaj morda ob eni sami stranski progi, ki obratuje le v razmeroma velikih premorih, medtem ko leži drug kraj, ki je bil prej oddaljen od glavnih prometnih poti, zdaj v križišču več prog. Drugi kraj se razmahne, prvi propade. Drugačna prevozna sredstva povzročajo torej krajevne razlike v cirkulacijskem času blaga, v priložnostih nakupa, prodaje itd., ali pa spremenjajo že obstoječe krajevne razlike. Kako važna je ta okoliščina za obrat kapitala, se kaže v prepiranjih trgovskih in industrijskih zastopnikov različnih krajev z železniškimi direkcijami (glej na primer zgoraj navedeno Modro knjigo Railway Committeeja).

Vse produkcijske panoge, ki jih usmerja narava njihovega produkta pretežno na krajevni trg, kakor pivovarne, se razvijajo zato pretežno v glavnih središčih prebivalstva. Hitrejši obrat kapitala tu deloma izravna podražitev marsikaterih produkcijskih pogojev, stavbnih parcel itd.

Če po eni strani razvoj transportnih in komunikacijskih sredstev z napredkom kapitalistične produkcije skrajšuje cirkulacijski čas neke količine blaga, pa isti napredek in možnost, ki jo daje razvoj transportnih in komunikacijskih sredstev, rodi nujnost delati za čedalje bolj oddaljene trge, skratka, za svetovni trg. Množina blaga, ki je na poti in ki potuje na oddaljena mesta, se silno poveča, in zato absolutno in relativno tudi del družbenega kapitala, ki se stalno zadržuje za dolga razdobja v stadiju blagovnega kapitala, to je v cirkulacijskem času. S tem narašča hkrati tudi tisti del družbenega bogastva, ki je založen v transportna in komunikacijska sredstva ter za njihovo obratovanje potrebni fiksni

in cirkulirajoči kapital, namesto da bi služil kot neposredno produkcijsko sredstvo.

Razlika v dolgosti potovanja blaga od produkcijskega kraja do kraja prodaje ne povzroča razlike le v prvem delu cirkulacijskega časa, v prodajnem času, ampak tudi v drugem delu, pri povratni spremembi denarja v elemente produktivnega kapitala, v nakupnem času. Blago se, na primer, pošlje v Indijo. To traja, recimo, štiri mesece. Vzemimo, da je prodajni čas enak 0, to pomeni, da se blago pošlje po naročilu in da bo ob izročitvi plačano zastopniku producenta. Da se pošlje denar nazaj, traja spet štiri mesece (v kakšni obliki ga pošljejo, je pri tem vseeno). Tako traja skupno osem mesecev, preden lahko isti kapital spet deluje kot produktivni kapital, preden se lahko obnovi z njim ista operacija. Tako nastale razlike v obratu so eden od tvarnih temeljev različnih kreditnih rokov, kakor je sicer čezmorska trgovina sploh, na primer v Benetkah ali Genovi, eden od virov pravega kreditnega sistema. »Križa leta 1847 je omogočila bančništvu in trgovini tistega časa skrčiti indijsko in kitajsko uzanco (za čas, ko dospejo v plačilo menice med temi deželami in Evropo) od desetih mesecev po izdaji na šest mesecev po vpogledu, preteklih dvajset let pa je s tem, da je pospešilo plovbo in uvedlo brzjav, ustvarilo sedaj potrebo po novi skrajšitvi od šestih mesecev po vpogledu na štiri mesece po izdaji ali, kot prvi korak k temu, vsaj na štiri mesece po vpogledu. Potovanje jadrnice okrog Rta dobre nade od Kalkute do Londona traja povprečno manj ko devetdeset dni. Uzanca štirih mesecev po vpogledu bi pomenila dospelost v približno 150 dneh. Sedanja uzanca šestih mesecev po vpogledu je enaka dospelosti v približno 210 dnevih.« (»London Economist« z dne 16. junija 1866.) — Nasprotno: »Brazilska uzanca znaša še vedno dva in tri mesece po vpogledu, menice v Antwerpnu vlečejo (na London) tri mesece po izdaji, in celo Manchester in Bradford vlečeta na London na tri mesece in daljše datume. Po tistem sporazumu ima trgovec tako zadosti priložnosti, da vnovči svoje blago, ne sicer pred časom, vendar pa vsaj do časa, ko zapadejo v plačilo na ta čas potegnjene menice.«

Uzanca indijskih menic torej ni pretirana. Indijskih izdelkov, ki se prodajajo v Londonu večinoma na tri mesece, ni mogoče vnovčiti, če vračunamo nekaj časa za prodajo, v dosti krajšem roku ko petih mesecih, medtem ko preteče povprečno še pet drugih mesecev med nakupom v Indiji in oddajo v angleško skladišče. Imamo torej razdobje desetih mesecev, medtem ko na to blago potegnjene menice ne dospejo pred sedmimi meseci.« (Prav tam, 30. junij 1866.) »Drugega julija 1866 je objavilo pet velikih londonskih bank, ki poslujejo v glavnem z Indijo in Kitajsko, kakor tudi pariški Comptoir d'Escompte, da bodo od 1. januarja 1867 dalje njihove podružnice in zastopstva na Vzhodu kupovale in prodajale samo takšne menice, ki ne bodo potegnjene na več kot štiri mesece po vpogledu.« (Prav tam, 7. julija 1866.) To znižanje pa se ni posrečilo in so ga morali spet opustiti. (Sueški prekop je vse to postavil na glavo. — *F. E.*)

Razume se, da se z daljšim cirkulacijskim časom blaga povečuje tveganje, da se bodo cene na prodajnem trgu spremenile, ker se povečuje obdobje, v katerem lahko pride do sprememb cen.

Različnost v cirkulacijskem času, deloma individualna med različnimi posameznimi kapitali iste poslovne panoge, deloma med različnimi poslovnimi panogami zaradi različnih uzanc, izvira tam, kjer se ne plačuje takoj v gotovini, iz različnih plačilnih rokov pri nakupu in prodaji. Pri tej točki, ki je važna za kreditni sistem, se tu ne bomo več zadrževali.

Razlike v času obrata izvirajo tudi iz obsega dobavnih pogodb. Ta pa narašča z obsegom in velikostjo kapitalistične produkcije. Dobavna pogodba kot transakcija med kupcem in prodajalcem je operacija, ki pripada trgu, cirkulacijskemu področju. Iz nje izhajajoče razlike v času obrata izvirajo torej iz cirkulacijskega področja, učinkujejo pa neposredno nazaj na produkcijsko področje, in sicer ne glede na vse plačilne roke in kreditna razmerja, torej tudi pri plačevanju v gotovini. Premog, bombaž, preja itd. so na primer poljubno deljivi produkti. Vsak dan dobavlja svojo količino dogotovljenega produkta. Če pa pre-

vzame predilec ali lastnik rudnika dobave takšnih množin produktov, ki zahtevajo, vzemimo, štiri- ali šesttedensko obdobje drug drugemu sledečih si delovnih dni, je glede na čas, za katerega mora založiti kapital, prav na istem, kakor če bi uvedel v ta delovni proces nepretrgano delovno obdobje štirih ali šestih tednov. Pri tem seveda predpostavljamo, da je treba vso naročeno množino produkta dobaviti naenkrat ali da je vsaj plačana šele, ko je v celoti dobavljena. Vzet sam zase, je dobavil torej tako vsak dan svojo določeno količino dogotovljenega produkta. Vendar pa je ta dokončana množina vedno samo del tiste, ki jo je treba po pogodbi dobaviti. Čeprav v tem primeru že dokončani del naročenega blaga ni več v produkcijskem procesu, leži vendar kot zgolj potencialni kapital v skladišču.

Pojdimo sedaj k drugemu razdobju cirkulacijskega časa: nakupnemu času ali razdobju, v katerem se spremeni kapital iz denarne oblike nazaj v elemente produktivnega kapitala. Ta se mora med tem razdobjem krajši ali daljši čas zadržati v svojem stanju denarnega kapitala. Kak del založenega celotnega kapitala mora biti torej vedno v stanju denarnega kapitala, čeprav sestoji ta del iz vedno menjajočih se elementov. V nekem podjetju npr. mora imeti od založenega celotnega kapitala vsota $n \times 100$ f. št. obliko denarnega kapitala, tako da se kljub nenehnemu spreminjanju vseh sestavnih delov teh $n \times 100$ f. št. v produktivni kapital ta vsota vendar prav tako nenehno spet dopolnjuje s pritokom iz cirkulacije, iz realiziranega blagovnega kapitala. Neki del vrednosti založenega kapitala se torej vedno zadržuje v stanju denarnega kapitala, to je v obliki, ki ne pripada njegovemu produkcijskemu, ampak njegovemu cirkulacijskemu področju.

Videli smo že, da povzroča podaljšanje časa, ko je priklenjen kapital v obliko blagovnega kapitala in ki ga povzroča oddaljenost trga, neposredno zakasnitev povratnega toka denarja, torej tudi spremembe kapitala iz denarnega kapitala v produktivni kapital.

Dalje smo videli (6. poglavje), kako — kar se tiče nakupa — ustvarja nakupni čas, večja ali manjša oddaljenost

od glavnih nabavnih virov surovin, potrebo, da se nabavljajo surovine za daljša obdobja in hranijo pripravljene v obliki produktivne zaloge, latentnega ali potencialnega produktivnega kapitala; da povečuje torej pri sicer enakem obsegu produkcije množino kapitala, ki ga je treba založiti naenkrat, in čas, za katerega ga je treba založiti.

Podobno učinkujejo v različnih poslovnih panogah obdobja — krajša ali daljša — v katerih se mečejo na trg večje množine surovin. Tako so na primer v Londonu vsake tri mesece velike dražbe volne, ki drže v rokah trg volne. Bombažni trg pa se obnavlja od žetve do žetve nepretrgano v celoti, čeprav ne vedno enakomerno. Takšna obdobja določajo glavne nabavne roke teh surovin in vplivajo zlasti tudi na špekulativne nakupe, ki zahtevajo daljše ali krajše založitve kapitala v te produkcijske elemente, prav tako kakor vpliva narava produciranega blaga na špekulativno, namerno daljše ali krajše zadrževanje produkta v obliki potencialnega blagovnega kapitala. »Tudi poljedelec mora biti torej v neki meri špekulant in mora glede na razmere zato zadrževati prodajo svojih produktov...« Sledi nekaj splošnih pravil. — »Največ je pri prodaji produktov vsekakor odvisno od osebe, od produkta samega in od kraja. Ne gre grajati človeka, ki je poleg spretnosti in sreče (!) preskrbljen z zadostnim obratnim kapitalom, če pri nenavadno nizkih cenah pusti svoj pridobljeni pridelek kdaj leto dni ležati; kdor pa, nasprotno, nima obratnega kapitala ali špekulativnega duhá (!), bo skušal doseči tekoče povprečne cene in bo moral zato prodati, kakor hitro in kadar le ima priložnost. Če leži volna več kot leto dni, skoraj vedno nastane sama škoda; žito in oljno seme pa je lahko shraniti nekaj let brez škode za količino in kakovost. Takšne pridelke, ki so po navadi podvrženi velikemu zviševanju in zniževanju cen v kratkih razdobjih, kakor na primer oljno seme, hmelj, ščetica in podobno, upravičeno puste ležati tista leta, ko je cena daleč pod produkcijsko ceno. Najmanj pa se sme zavlačevati prodaja takšnih predmetov, katerih vzdrževanje povzroča vsak dan stroške, kot pitana živina, ali ki se pokvarijo, kakor krompir, sadje itd. V mnogih

deželah ima kak pridelek v nekaterih letnih časih v povprečju svojo najnižjo, ob drugih časih pa nasprotno svojo najvišjo ceno; tako ima na primer žito okrog Sv. Martina v mnogih krajih povprečno nižjo ceno kakor med božičem in veliko nočjo. Dalje je mogoče nekatere produkte v mnogih deželah dobro prodati samo ob določenih časih, kakor volno na volnarskih sejmi v tistih deželah, kjer sicer volnarska trgovina po navadi zastaja, itd.» (*Kirchhof*, str. 302.)

Pri proučevanju druge polovice cirkulacijskega časa, v kateri se pretvarja denar nazaj v elemente produktivnega kapitala, ne pride v poštev samo ta pretvorba, vzeta sama po sebi, niti samo čas, v katerem priteka denar nazaj, glede na oddaljenost trga, na katerem se produkt prodaja. Predvsem je važen tudi obseg, v katerem se mora del založenega kapitala stalno zadrževati v denarni obliki, v stanju denarnega kapitala.

Če pustimo ob strani vsakršno špekulacijo, je odvisen obseg nakupov tistih vrst blaga, ki so trajno potrebne v produktivni zalogi, od tega, kdaj se te zaloge obnavljajo, torej od okoliščin, ki so odvisne spet od tržnih razmer in zato različne za različne surovine itd. Tu je treba torej od časa do časa zalagati denar v večjih količinah naenkrat. Nazaj pa priteka hitreje ali počasneje, kakršen je pač obrat kapitala, vedno pa v obrokih. En del le-tega se prav tako stalno zopet izdaja v krajših časovnih razdobjih; namreč del, ki se spreminja nazaj v mezdo. Drugi del, ki se mora pretvoriti v surovine itd., pa se mora za daljša razdobja kopičiti v rezervnem skladu bodisi za nakup, bodisi za plačilo. Obstaja torej v obliki denarnega kapitala, čeprav se spreminja obseg, v katerem kot tak obstaja.

V naslednjem poglavju bomo videli, kako izsiljujejo to zadrževanje določenega dela založenega kapitala v denarni obliki druge okoliščine, pa naj izhajajo iz produkcijskega ali iz cirkulacijskega procesa. Na splošno pa je treba pripomniti, da ekonomisti zelo radi pozabljajo, da ne privzema del podjetju potrebnega kapitala treh oblik, denar-

nega, produktivnega in blagovnega kapitala, le nenehno, drugo za drugo, ampak da imajo njegovi različni deli te oblike nenehno drugo poleg druge, četudi se njihova relativna velikost stalno spreminja. Posebno pozabljajo ekonomisti tisti del, ki je vedno pri roki kot denarni kapital, čeprav je ravno ta okoliščina zelo važna za razumevanje meščanskega gospodarstva in jo zaradi tega v praksi kot tako tudi občutimo.

Petnajsto poglavje

VPLIV ČASA OBRATA NA VELIKOST ZALOŽENEGA KAPITALA

V tem in naslednjem, šestnajstem poglavju obravnavamo vpliv časa obrata na večanje vrednosti kapitala.

Vzemimo blagovni kapital, ki je produkt enega delovnega obdobja, na primer devetih tednov. Če odmislimo zaenkrat tako tisti del vrednosti produkta, ki mu jo dodaja povprečna obraba fiksnega kapitala, kakor tudi presežno vrednost, ki jo dobiva med produkcijskim procesom, je vrednost tega produkta enaka vrednosti za njegovo produkcijo založenega tekočega kapitala, to se pravi mezde in v njegovi produkciji porabljenih surovin in pomožnih tvarin. Ta vrednost je recimo = 900 f. št., tako da se tedensko založi 100 f. št. Periodični produkcijski čas, ki se tu sklada z delovnim obdobjem, znaša torej devet tednov. Pri tem je vseeno, ali vzamemo, da gre za delovno obdobje nedeljivega produkta ali za nedeljivo delovno obdobje deljivega produkta, če le stane količina deljivega produkta, ki pride na trg naenkrat, devet tednov dela. Cirkulacijski čas traja, recimo, tri tedne. Celotno obdobje obrata traja torej dvanajst tednov. Po preteku 9 tednov se založeni produktivni kapital spremeni v blagovnega, nato pa se še tri tedne zadržuje v cirkulacijskem obdobju. Novo produkcijsko obdobje se lahko prične torej šele z začetkom trinajstega tedna; produkcija bi tri tedne ali četrtno celotnega obdobja obrata mirovala. Spet je vseeno, ali predpostavimo, da je v povprečju potrebno toliko časa, da se blago proda, ali da določa ta čas oddaljenost trga ali plačilni roki za prodano

blago. Vsake tri mesece bi produkcija mirovala tri tedne, med letom torej $4 \times 3 = 12$ tednov = 3 mesece = $\frac{1}{4}$ letnega obdobja obrata. Da bi se produkcija ne pretrgala in iz tedna v teden obratovala v istem obsegu, je možno le dvoje.

Ali je treba zmanjšati obseg produkcije, tako da torej 900 f. št. zadošča, da teče delo v redu tako med delovnim obdobjem kakor tudi med cirkulacijskim časom prvega obrata. Z desetim tednom se potem prične drugo delovno obdobje, torej tudi drugo obdobje obrata, preden se konča prvo obdobje obrata, kajti obdobje obrata znaša dvanajst tednov, obdobje dela pa devet tednov. 900 f. št., razdeljenih na dvanajst tednov, dá tedensko 75 f. št. Predvsem je očitno, da predpostavlja takšno skrčenje obsega poslov spremenjene dimenzije fiksnega kapitala, torej nasploh skrčeno poslovno naložbo. Drugič je vprašanje, ali je takšno skrčenje sploh mogoče, ker obstaja glede na razvoj produkcije v različnih poslovnih panogah normalni minimum naloženega kapitala, pod katerim posamezno podjetje ni sposobno za konkurenco. Ta normalni minimum s kapitalističnim razvojem produkcije sam stalno raste, torej ni stalen minimum. Med vsakokrat danim normalnim minimom in stalno naraščajočim normalnim maksimom pa je veliko vmesnih stopenj — sredina, ki dopušča zelo različne obsege naloženega kapitala. V mejah te sredine pride torej lahko tudi do skrčenja, meja tega skrčenja je vsakokratni normalni minimum. — Pri zastajanju produkcije, prenapolnjenih trgov, podražitvi surovin itd. se normalno založeni cirkulirajoči kapital pri danem obsegu fiksnega kapitala omeji z omejitvijo delovnega časa, tako da se dela na primer samo pol dneva; prav kakor pride v časih prosperitete pri danem obsegu fiksnega kapitala do nenormalnega razširjenja cirkulirajočega kapitala, deloma s podaljšanjem delovnega časa, deloma z njegovo intenzifikacijo. V podjetjih, ki računajo vnaprej s takšnimi nihanji, si pomagajo deloma z gornjimi sredstvi, deloma pa tako, da uporabijo istočasno večje število delavcev in obenem rezervni fiksní kapital, pri železnicah na primer rezervne lokomotive itd. Takšnih

nenormalnih nihanj pa tu, kjer predpostavljamo normalne razmere, ne upoštevamo.

Zato, da bi dosegli nepretrgano produkcijo, je torej porazdeljen v tem primeru izdatek istega cirkulirajočega kapitala na daljše razdobje, na dvanajst tednov namesto na devet. V vsakem od teh razdobj deluje torej skrčeni produktivni kapital; tekoči del produktivnega kapitala se skrči od 100 na 75 ali za četrtno. Celotni znesek, za katerega se skrči produktivni kapital, ki deluje v delovnem obdobju devetih mesecev, je enak $9 \times 25 = 225$ f. št. ali $\frac{1}{4}$ od 900 f. št. Razmerje med cirkulacijskim časom in obdobjem obrata pa je prav tako $\frac{3}{12} = \frac{1}{4}$. Iz tega torej izhaja: če hočemo, da se produkcija med cirkulacijskim časom produktivnega kapitala, ki je spremenjen v blagovnega, ne pretrga, ampak da se nasprotno enakomerno in nepretrgano nadaljuje teden za tednom, ni pa za to pri roki posebnega cirkulirajočega kapitala, lahko dosežemo to samo z zmanjšanjem obsega produkcijskega obrata, s skrčenjem tekočega sestavnega dela delujočega produktivnega kapitala. Tisti del tekočega kapitala, ki se tako sprost v korist produkcije med cirkulacijskim časom, je do celotnega založenega tekočega kapitala v istem razmerju kakor cirkulacijski čas do obdobja obrata. Kakor smo že rekli, velja to le za tiste produkcijske panoge, v katerih teče delovni proces teden za tednom v istem obsegu, kjer torej ni treba zalagati v različna delovna obdobja različnih vsot kapitala, kakor v poljedelstvu.

Če pa, nasprotno, vzamemo, da je podjetje tako, da skrčenje obsega produkcije in s tem tudi tekočega kapitala, ki ga je treba zalagati tedensko, ni mogoče, lahko dosežemo nepretrgano produkcijo samo z dodatnim tekočim kapitalom, v gornjem primeru v znesku 300 f. št. Med obdobjem obrata dvanajstih tednov se zaporedoma založi 1200 f. št., od česar je 300 četrtnina, kakor so trije tedni četrtnina od dvanajstih. Po devettedenskem delovnem obdobju se spremeni kapitalska vrednost 900 f. št. iz oblike produktivnega kapitala v obliko blagovnega kapitala. Njeno delovno obdobje je sklenjeno, ne more pa se obnoviti.

z istim kapitalom. Tri tedne dolgo, ko domuje na cirkulacijskem področju, ko deluje kot blagovni kapital, je glede na produkcijski proces v prav istem položaju, kot če ga sploh ne bi bilo. Tu odmišljamo vsa kreditna razmerja in torej predpostavljamo, da gospodari kapitalist samo s svojim lastnim kapitalom. Medtem pa, ko se zadržuje za prvo delovno obdobje založeni kapital po opravljenem produkcijskem procesu tri tedne v cirkulacijskem procesu, deluje dodatno založeni kapital 300 f. št., tako da se kontinuiteta produkcije ne pretrga.

K temu je treba pripomniti sedaj naslednje:

1. Najprej založeni kapital 900 f. št. konča delovno obdobje po devetih tednih in ne priteče nazaj pred tremi tedni, torej šele na začetku trinajstega tedna. Pač pa prične takoj spet novo delovno obdobje dodatni kapital 300 f. št. Ravno s tem se doseže nepretrganost produkcije.

2. Funkciji prvotnega kapitala v znesku 900 f. št. in na koncu prvega devettedenskega obdobja na novo doloženega kapitala v znesku 300 f. št., ki začne drugo delovno obdobje brez prekinitve po koncu prvega, sta v obdobju prvega obrata strogo ločeni ali sta vsaj lahko strogo ločeni, medtem ko se v teku obdobja drugega obrata med seboj prepletata.

Poglejmo si zadevo nazorno:

Obdobje prvega obrata dvanajstih tednov. Prvo delovno obdobje devetih tednov; obrat vanj založenega kapitala se dokonča na začetku trinajstega tedna. V zadnjih treh tednih deluje dodatni kapital 300 f. št. in prične drugo delovno obdobje devetih tednov.

Obdobje drugega obrata. Na začetku trinajstega tedna priteče nazaj 900 f. št., ki lahko začne nov obrat. Drugo delovno obdobje pa se je pričelo že z dodatnimi 300 f. št. v desetem tednu; na začetku trinajstega tedna je opravljena z njim že tretjina delovnega obdobja, 300 f. št. je spremenjenih iz produktivnega kapitala v produkt. Ker je do dokončanja drugega delovnega obdobja potrebnih le še šest tednov, lahko preideta v ta produkcijski proces drugega delovnega obdobja le dve tretjini povrnjenega kapitala, ki

znaša 900 f. št., namreč le 600 f. št. Ostalih 300 f. št. se loči od začetnih 900 f. št., da bi lahko igrali isto vlogo, ki jo je igral določeni kapital 300 f. št. v prvem delovnem obdobju. Konec šestega tedna obdobja drugega obrata je opravljeno drugo delovno obdobje. V njem založeni kapital 900 f. št. priteče nazaj po treh tednih, torej na koncu devetega tedna drugega obdobja dvanajsttedenskega obrata. Za časa treh tednov njegovega cirkulacijskega časa vstopi sproščeni kapital 300 f. št. S tem se začne tretje delovno obdobje kapitala 900 f. št. v sedmem tednu obdobja drugega obrata ali v devetnajstem tednu leta.

Obdobje tretjega obrata. Konec devetega tedna obdobja drugega obrata znova priteče nazaj 900 f. št. Tretje delovno obdobje pa se je pričelo že v sedmem tednu obdobja prejšnjega obrata in je šest tednov že opravilo. Traja torej le še tri tedne. Od povrnjenih 900 f. št. preide torej v produkcijski proces le 300 f. št. Četrto delovno obdobje izpolni preostalih devet tednov obdobja tega obrata in tako se prične s sedemintridesetim tednom leta obenem obdobje četrtega obrata in peto delovno obdobje.

Da bi primer poenostavili za računanje, vzemimo, da znaša: delovno obdobje 5 tednov, cirkulacijski čas 5 tednov, obdobje obrata torej 10 tednov; leto 50 tednov, tedensko založeni kapital 100 f. št. Delovno obdobje zahteva torej cirkulirajoči kapital 500 f. št., cirkulacijski čas pa dodatni kapital nadaljnjih 500 f. št. Delovna obdobja in cirkulacijski časi se zvrste potem takole:

1. delovno obdobje: 1.—5. teden (500 f. št. blaga), vrnitev konec 10. tedna.

2. delovno obdobje: 6.—10. teden (500 f. št. blaga), vrnitev konec 15. tedna.

3. delovno obdobje: 11.—15. teden (500 f. št. blaga), vrnitev konec 20. tedna.

4. delovno obdobje: 16.—20. teden (500 f. št. blaga), vrnitev konec 25. tedna.

5. delovno obdobje: 21.—25. teden (500 f. št. blaga), vrnitev konec 30. tedna — itd.

Če je cirkulacijski čas = 0, obdobje obrata torej enako delovnemu obdobju, je število obratov enako številu delovnih obdobj v letu. Pri pettedenskem delovnem obdobju torej $\frac{50}{5}$ tednov = 10, kapital pa bi se obrnil v vrednosti 500×10

= 5000. V razpredelnici, v kateri smo predpostavili cirkulacijski čas petih tednov, se producira letno prav tako 5000 f. št. vrednosti blaga, od česar pa se zadržuje ena desetina, tj. 500 f. št., vedno v podobi blagovnega kapitala in priteka nazaj šele po petih tednih. Na koncu leta opravi torej produkt desetega delovnega obdobja (46.—50. delovni teden) čas svojega obrata le do polovice, ker pade njegov cirkulacijski čas v prvih pet tednov naslednjega leta.

Vzemimo še tretji primer: delovno obdobje 6 tednov, cirkulacijski čas 3 tedne, tedensko se založi v delovni proces 100 f. št.

1. delovno obdobje: 1.—6. teden. Na koncu 6. tedna blagovni kapital 600 f. št., ki se povrne konec 9. tedna.

2. delovno obdobje: 7.—12. teden. Med 7.—9. tednom se založi 300 f. št. dodatnega kapitala. Konec 9. tedna se vrne 600 f. št. Od tega se založi v 10.—12. tednu 300 f. št.; na koncu 12. tedna likvidnih torej 300 f. št., v blagovnem kapitalu je 600 f. št., ki se povrnejo na koncu 15. tedna.

3. delovno obdobje: 13.—18. teden. V 13.—15. tednu založba gornjih 300 f. št., potem se vrne 600 f. št., od česar se založi 300 f. št. za 16.—18. teden. Na koncu 18. tedna je 300 f. št. likvidnih v denarju; 600 f. št. je v blagovnem kapitalu, ki priteče nazaj konec 21. tedna. (Glej podrobnejši prikaz tega primera pod II spodaj.)

V 9. delovnih obdobjih (enako 54 tednom) je bilo produciranih torej $600 \times 9 = 5400$ f. št. blaga. Na koncu devetega delovnega obdobja ima kapitalist 300 f. št. v denarju in 600 f. št. v blagu, ki še ni opravilo svojega cirkulacijskega časa.

Pri primerjavi teh treh primerov odkrijemo, prvič, da se le v drugem primeru zaporedoma sprošča kapital I v znesku 500 f. št. in dodatni kapital II v enakem znesku 500

f. št., tako da se gibljeta ta dva kapitala ločeno drug od drugega. Tako je le zavoljo tega, ker smo čisto izjemoma predpostavili, da tvorita delovno obdobje in cirkulacijski čas dve enaki polovici obdobja obrata. V vseh drugih primerih, najsi bo že neenakost med obema obdobjema obdobja obrata takšna ali drugačna, se gibanje obeh kapitalov, kot v primerih 1 in 3, prepleta že od drugega obdobja obrata dalje. Dodatni kapital II tvori potem skupno z enim delom kapitala I kapital, ki deluje v obdobju drugega obrata, medtem ko se ostanek kapitala I sprosti za prvotno funkcijo kapitala II. Kapital, ki deluje med cirkulacijskim časom blagovnega kapitala, pri tem ni istoveten s kapitalom II, ki je bil spočetka založen v ta namen, mu je pa enak po vrednosti in tvori isti delež celotnega založenega kapitala.

Drugič. Kapital, ki je deloval med delovnim obdobjem, je med cirkulacijskim časom neizkoriščen. V drugem primeru deluje kapital pet tednov delovnega obdobja in ni izkoriščen 5 tednov cirkulacijskega časa. Celotni čas, v katerem je kapital I v tem primeru med letom neizkoriščen, je pol leta. Za ta čas vstopi potem dodatni kapital II, ki je v obravnavanem primeru tudi pol leta neizkoriščen. Dodatnega kapitala, ki je potreben, da se doseže nepretrganost produkcije med cirkulacijskim časom, pa ne določa celotni obseg oziroma vsota cirkulacijskih časov v teku leta, ampak izključno le razmerje cirkulacijskega časa do obdobja obrata. (Tu seveda predpostavljamo, da potekajo vsi obrati ob enakih pogojih.) Zato je potrebnih v drugem primeru 500 f. št., ne pa 2500 f. št. dodatnega kapitala. To izhaja iz tega, ker se dodatni kapital prav tako obrača, kakor se prvotno založeni, in torej prav tako kot ta nadomešča svojo množino s številom svojih obratov.

Tretjič. Če je produkcijski čas daljši od delovnega, se tu obravnavane okoliščine prav nič ne spremenijo. Obdobja celotnega obrata se s tem seveda podaljšajo, zaradi tega podaljšanega obrata pa ne potrebuje delovni proces nobenega dodatnega kapitala. Dodatni kapital ima le nalogo, da zapolni praznine, ki nastajajo zaradi cirkulacijskega časa v delovnem procesu, produkcijo mora varovati le pred motnja

mi, ki izhajajo iz cirkulacijskega časa. Motnje, ki izhajajo iz pogojev produkcije same, je treba izravnati na drug način, ki nam ga tu ni treba obravnavati. So pa nasprotno podjetja, v katerih delajo samo v presledkih, po naročilu, kjer torej lahko nastopijo med delovnimi obdobji prekinitev. V takšnih odpade pro tanto potreba po dodatnem kapitalu. Na drugi strani je tudi v večini primerov sezonskega dela postavljena neka meja za čas, ko mora priteči nazaj. Istega dela ni mogoče obnoviti naslednje leto z istim kapitalom, če ni med tem potekel cirkulacijski čas tega kapitala. Nasprotno s tem pa je lahko cirkulacijski čas tudi krajši kakor presledek med enim produkcijskim obdobjem in naslednjim. V tem primeru miruje kapital neizkoriščen, če ga v vmesnem času ne uporabijo kje drugje.

Četrtrič. Za eno delovno obdobje založeni kapital, na primer 600 f. št. v tretjem primeru, je treba založiti deloma v surovine in pomožne tvarine, v produktivno zalogo za delovno obdobje, v cirkulirajoči konstantni kapital, deloma v cirkulirajoči variabilni kapital, v plačilo dela samega. Tisti del kapitala, ki ga založe v cirkulirajoči konstantni kapital, lahko ne čaka ves ta čas v obliki produktivne zaloge. Surovina npr. ni potrebna v zalogi vse delovno obdobje, premog se lahko nabavlja vsaka dva tedna. Ker kredita pri tem še ne upoštevamo, pa mora ostati tisti del kapitala, ki ni na razpolago v obliki produktivne zaloge, na razpolago v obliki denarnega kapitala, da se po potrebi spremeni v produktivno zalogo. Zaradi tega se v ničemer ne spremeni velikost cirkulirajoče konstantne vrednosti kapitala, ki je založena za šest tednov. Nasprotno temu — denarne zaloge za nepredvidene izdatke, pravega rezervnega sklada za izravnavanje motenj pri tem ne upoštevamo — se plačujejo meze v krajših razdobjih, večinoma tedensko. Če torej kapitalist delavca ne prisili, da mu daje daljše predujme svojega dela, mora biti za delavsko mezdo potrebni kapital na razpolago v denarni obliki. Pri vrnitvi kapitala ga je treba torej zadržati nekaj v denarni obliki za plačilo dela, medtem ko je mogoče spremeniti drugi del v produktivno zalogo.

Dodatni kapital se deli prav tako kot prvotni. To, kar ga razlikuje od kapitala I, je (kreditna razmerja puščamo ob strani), da mora biti za to, da bi bil na razpolago za svojo lastno delovno obdobje, založen že med vsem trajanjem prvega delovnega obdobja kapitala I, v katerem ne sodeluje. Vsaj deloma se lahko v tem času že spremeni v cirkulirajoči konstantni kapital, ki je založen za vse obdobje obrata. V kakšni meri bo privzel to obliko ali v kakšni meri bo do trenutka, ko postane ta sprememba nujna, ostal v obliki dodatnega denarnega kapitala, je odvisno deloma od posebnih produkcijskih pogojev določenih poslovnih panog, deloma od krajevnih okoliščin, deloma od nihanj cen surovin itd. Če gledamo celotni družbeni kapital, vidimo, da se zadržuje vedno bolj ali manj pomemben del tega dodatnega kapitala za daljši čas v obliki denarnega kapitala. Kar pa zadeva tisti del kapitala II, ki ga je treba založiti v mezdo, ga je treba spreminjati v delovno silo vedno le postopoma, tako kakor se iztekajo in plačujejo krajša delovna obdobja. Ta del kapitala II je torej na razpolago v obliki denarnega kapitala za vse trajanje delovnega obdobja, dokler ne prevzame s spremembo v delovno silo funkcije produktivnega kapitala.

To vstopanje dodatnega kapitala, ki je potreben za spremembo cirkulacijskega časa kapitala I v produkcijski čas, ne povečuje torej le velikost založenega kapitala in podaljšuje čas, za katerega je nujno treba založiti celotni kapital, ampak povečuje posebej tudi tisti del založenega kapitala, ki obstoji v obliki denarne zaloge, ki se zadržuje torej v podobi denarnega kapitala in ima obliko potencialnega denarnega kapitala.

To se zgodi prav tako — tako kar zadeva založitev v obliki produktivne zaloge kakor tudi v obliki denarne zaloge — če se ne izvede delitev kapitala na dva dela, na kapital za prvo delovno obdobje in nadomestni kapital za cirkulacijski čas, ki jo zahteva cirkulacijski čas, tako, da se poveča založeni kapital, ampak tako, da se zmanjša obseg produkcije. V primerjavi z obsegom produkcije narašča v denarno obliko priklenjeni kapital v tem primeru še hitreje.

To, kar zagotovi ta razdelitev kapitala v prvotno produktivni in v dodatni kapital, je, da si nepretrgano sledijo delovna obdobja, da kot produktivni kapital trajno deluje enako velik del založenega kapitala.

Oglejmo si primer II. Kapital, ki je trajno v produkcijskem procesu, znaša 500 f. št. Ker traja delovno obdobje pet tednov, dela v teku petdesetih tednov (ki jih vzamemo kot leto) desetkrat. Tudi produkt znaša potem, če ne upoštevamo presežne vrednosti, $10 \times 500 = 5000$ f. št. Z vidika kapitala, ki neposredno in nepretrgano dela v produkcijskem procesu — vrednosti kapitala 500 f. št. — se zdi, kakor da je cirkulacijski čas popolnoma izginil. Obdobje obrata sovпада z delovnim obdobjem; cirkulacijski čas je izenačen z 0.

Če bi nasprotno pettedenski cirkulacijski čas redno zastavljaval kapital 500 f. št. v njegovem produktivnem delovanju, tako da bi bil sposoben za ponovno produkcijo šele po dokončanem celotnem obdobju 10-tedenskega obrata, bi imeli v 50 tednih leta 5 desettedenskih obratov; v njih 5 pettedenskih produkcijskih obdobjih, torej skupaj 25 produkcijskih tednov s skupnim produktom $5 \times 500 = 2500$ f. št.; 5 pettedenskih cirkulacijskih časov, torej celotni cirkulacijski čas prav tako 25 tednov. Če tu rečemo, da se je kapital 500 f. št. obrnil petkrat v letu, tedaj je popolnoma očitno, da v teku polovice vsakega obdobja obrata ta kapital 500 f. št. sploh ni deloval kot produktivni kapital in da je deloval, če računamo vse skupaj, le v teku pol leta, v teku drugega pol leta pa sploh ne.

V našem primeru vstopi za dobo teh petih cirkulacijskih časov nadomestni kapital 500 f. št. in se s tem obrat poveča od 2500 na 5000 f. št. Toda tudi založeni kapital je sedaj 1000 f. št. namesto 500 f. št.; 5000 deljeno s 1000 je 5; torej namesto desetih obratov pet. Tako se v resnici tudi računa. Če pa potem rečemo, da se je kapital 1000 f. št. obrnil petkrat v letu, izgine v praznih kapitalističnih glavah spomin na cirkulacijski čas in nastane zmedena predstava, da ta kapital za časa pet zaporednih obratov neprenehoma deluje v produkcijskem procesu. Vendar je, če rečemo, da se je

ta kapital 1000 f. št. obrnil petkrat, v tem vštet tako cirkulacijski čas kakor tudi produkcijski čas. Če bi bilo 1000 f. št. v resnici stalno dejavnih v produkcijskem procesu, bi moral biti produkt po naših predpostavkah dejansko 10.000 f. št. namesto 5000 f. št. Da pa bi bilo 1000 f. št. neprenehoma v produkcijskem procesu, bi bilo treba založiti 2000 f. št. Ekonomisti, pri katerih ni najti sploh nič jasnega o mehanizmu obrata, stalno pozabljajo na poglobitveno stvar, da je namreč lahko zaposlen v produkcijskem procesu dejansko samo del industrijskega kapitala, če naj se produkcija nadaljuje nepretrgano. Medtem ko se zadržuje del tega kapitala v produkcijskem obdobju, mora biti drugi del vedno v cirkulacijskem obdobju. Ali, drugače povedano, del industrijskega kapitala lahko deluje kot produktivni kapital samo s pogojem, da ostane drugi del odtegnjen pravi produkciji v obliki blagovnega ali denarnega kapitala. Če spregledamo to, spregledamo pomen in vlogo denarnega kapitala sploh.

Zdaj moramo preiskati, kakšne razlike nastanejo v obratu glede na to, ali sta oba odseka obdobja obrata — delovno obdobje in cirkulacijsko obdobje — enaka drug drugemu ali pa je delovno obdobje daljše ali krajše kakor cirkulacijsko obdobje. Razen tega pa, kako to vpliva na vezanje kapitala v obliki denarnega kapitala.

Vzemimo, da znaša kapital, ki ga je treba založiti vsak teden, v vseh primerih 100 f. št., obdobje obrata pa devet tednov, da je torej kapital, ki ga je treba založiti za vsako obdobje obrata, enak 900 f. št.

I. Delovno obdobje enako cirkulacijskemu obdobju

Čeprav je v resničnem življenju ta primer le naključna izjema, mora rabiti za izhodišče proučevanja, ker se izražajo v njem razmerja najbolj preprosto in najbolj očitno.

Oba kapitala (kapital I, ki je založen za prvo delovno obdobje, in dodatni kapital II, ki deluje med cirkulacijskim obdobjem kapitala I) nastopata v svojem gibanju

drug za drugim, se pa ne prepletata. Z izjemo prvega obdobja založe zato vsakega od obeh kapitalov tudi le za njegovo lastno obdobje obrata. Obdobje obrata naj znaša kot v naslednjih primerih devet tednov, delovno obdobje in cirkulacijsko obdobje torej vsako po štiri in pol tedna. Potem imamo naslednjo letno shemo:

Razpredelnica I

Kapital I

	Obdobja obrata teden	Delovna obdobja teden	Založitev f. št.	Cirkulacijska obdobja teden
I.	1.— 9.	1.— 4 1/2.	450	4 1/2.— 9.
II.	10.— 18.	10.—13 1/2.	450	13 1/2.— 18.
III.	19.— 27.	19.—22 1/2.	450	22 1/2.— 27.
IV.	28.— 36.	28.—31 1/2.	450	31 1/2.— 36.
V.	37.— 45.	37.—40 1/2.	450	40 1/2.— 45.
VI.	46.—(54.)	46.—49 1/2.	450	49 1/2.—(54.) ³¹

Kapital II

	Obdobja obrata teden	Delovna obdobja teden	Založitev f. št.	Cirkulacijska obdobja teden
I.	4 1/2.— 13 1/2.	4 1/2.— 9.	450	10.—13 1/2.
II.	13 1/2.— 22 1/2.	13 1/2.— 18.	450	19.—22 1/2.
III.	22 1/2.— 31 1/2.	22 1/2.— 27.	450	28.—31 1/2.
IV.	31 1/2.— 40 1/2.	31 1/2.— 36.	450	37.—40 1/2.
V.	40 1/2.— 49 1/2.	40 1/2.— 45.	450	46.—49 1/2.
VI.	49 1/2.—(58 1/2.)	49 1/2.—(54.)	450	(55.—58 1/2.)

V 51 tednih, ki jih štejemo tu za eno leto, je opravil kapital I šest celih delovnih obdobj, produciral torej za $6 \times 450 = 2700$ f. št., kapital II pa v petih celih delovnih obdobjih za $5 \times 450 = 2250$ f. št. blaga. Razen tega je pro-

³¹ Tedne, ki pridejo že v drugo leto obratov, sem postavil v oklepaje.

izvedel kapital II v zadnjem $1\frac{1}{2}$ tednu leta (od srede 50. do konca 51. tedna) še za 150 f. št. Celotni produkt 51 tednov: 5100 f. št. Glede na neposredno produkcijo presežne vrednosti, ki se producira le med delovnim obdobjem, bi se celotni kapital 900 f. št. obrnil torej $5\frac{2}{3}$ -krat ($5\frac{2}{3} \times 900 = 5100$ f. št.). Če pa gledamo dejanski obrat, se je kapital I obrnil $5\frac{2}{3}$ -krat, ker mora opraviti na koncu 51. tedna še tri tedne obdobja svojega šestega obrata: $5\frac{2}{3} \times 450 = 2550$ f. št. Kapital II pa $5\frac{1}{6}$ -krat, ker je opravil šele $1\frac{1}{2}$ tedna obdobja svojega šestega obrata, od katerega pride torej še $7\frac{1}{2}$ tedna v naslednje leto; $5\frac{1}{6} \times 450 = 2325$ f. št. Dejanski celotni obrat je enak 4875 f. št.

Poglejmo kapital I in kapital II kot dva drug od drugega popolnoma neodvisna kapitala. V svojih gibanjih sta popolnoma samostojna. Ti gibanji se dopolnjujeta le, ker nastopajo njuna delovna in cirkulacijska obdobja neposredno drugo za drugim. Lahko ju štejemo za dva popolnoma neodvisna kapitala, ki pripadata različnima kapitalistoma.

Kapital I je izvedel pet popolnih in dve tretjini svojega šestega obdobja obrata. Na koncu leta je v obliki blagovnega kapitala, ki potrebuje za svojo normalno realizacijo še tri tedne. Med tem časom ne more preiti v produkcijski proces. Deluje kot blagovni kapital: cirkulira. Od svojega zadnjega obdobja obrata je opravil le $\frac{2}{3}$. To se izrazi takole: samo $\frac{2}{3}$ -krat se je obrnil, samo $\frac{2}{3}$ njegove celotne vrednosti je opravilo popoln obrat. Pravimo: 450 f. št. opravi svoj obrat v devetih tednih, 300 f. št. torej v šestih tednih. S takšnim načinom izražanja prezremo organska razmerja med obema specifično različnima sestavnima deloma časa obrata. V pravilnem smislu pomeni, da je založeni kapital 450 f. št. opravil $5\frac{2}{3}$ obrata, samo to, da je opravil pet obratov v celoti, od šestega pa le $\frac{2}{3}$. Nasprotno pa je pravilno v izrazu, da je obrnjeni kapital enak $5\frac{2}{3}$ -kratnemu založenemu, v gornjem primeru torej $5\frac{2}{3} \times 450$ f. št. = 2550 f. št., dejstvo, da bi moral biti v resnici del tega kapitala 450 f. št. v produkcijskem, drugi pa v cirkulacijskem procesu, če ga ne bi dopolnil drug kapital 450 f. št. Če hočemo izraziti čas obrata v množini obrnjenega kapitala, ga

lahko izrazimo vedno samo s kako količino obstoječe vrednosti (dejansko dokončanega produkta). Okoliščina, da se založeni kapital ne zadržuje v takšni obliki, v kateri lahko znova prične produkcijski proces, se kaže v tem, da je samo del založenega kapitala v položaju, v katerem je sposoben za produkcijo, ali v tem, da bi se moral kapital, če naj bi bil sposoben za nepretrgano produciranje, porazdeliti na del, ki bi se zadrževal stalno v produkcijskem obdobju, in na del, ki bi se zadrževal stalno v cirkulacijskem obdobju, v skladu z medsebojnim razmerjem teh obdobj. To je prav isti zakon, ki določa množino nenehno delujočega produktivnega kapitala z razmerjem med cirkulacijskim časom in časom obrata.

Od kapitala II je založenih konec enainpetdesetega tedna, ki ga štejemo tu za konec leta, 150 f. št. v produkciji nedokončanega produkta. Nadaljnji del ima obliko tekočega konstantnega kapitala — surovine itd. — to se pravi obliko, v kateri lahko deluje v produkcijskem procesu kot produktivni kapital. Tretji del pa se zadržuje v denarni obliki; v njej je najmanj znesek mezd za preostanek delovnega obdobja (tri tedne), ki pa jih izplačajo šele konec vsakega tedna. Čeprav se ta del kapitala na začetku novega leta, torej na začetku novega ciklusa obratov, ne zadržuje v obliki produktivnega kapitala, ampak v obliki denarnega kapitala, v kateri ne more preiti v produkcijski proces, deluje vendar na začetku novega obrata v produkcijskem procesu tekoči variabilni kapital, torej živa delovna sila. Do tega pojava pride zato, ker kupujejo delovno silo sicer na začetku tedna, vzemimo za porabo v tednu dni, plačajo pa jo šele na koncu tedna. Denar deluje tu kot plačilno sredstvo. Na eni strani je torej kot denar še v rokah kapitalista, medtem ko na drugi strani delovna sila, blago, v katero se bo spremenil, že deluje v produkcijskem procesu. Ista vrednost kapitala se torej pojavlja tu dvakrat.

Če gledamo zgolj delovna obdobja, je proizvedel

kapital I: $6 \times 450 = 2700$ f. št.

kapital II: $5 \frac{1}{3} \times 450 = 2400$ f. št.

skupaj torej: $5 \frac{2}{3} \times 900 = 5100$ f. št.

Založeni celotni kapital 900 f. št. je torej $5\frac{2}{3}$ -krat na leto deloval kot produktivni kapital. Za produkcijo presežne vrednosti je vseeno, ali deluje izmenoma 450 f. št. stalno v produkcijskem procesu in 450 f. št. stalno v cirkulacijskem procesu ali pa deluje 900 f. št. $4\frac{1}{2}$ tedna v produkcijskem, naslednjih $4\frac{1}{2}$ tedna pa v cirkulacijskem procesu.

Če pa gledamo, nasprotno, obdobja obrata, je obrnil

$$\text{kapital I } 5\frac{2}{3} \times 450 = 2550 \text{ f. št.}$$

$$\text{kapital II } 5\frac{1}{6} \times 450 = 2325 \text{ f. št.}$$

$$\text{celotni kapital torej } 5\frac{5}{12} \times 900 = 4875 \text{ f. št.}$$

Kajti obrat celotnega kapitala je enak vsoti zneskov, ki sta ju obrnila kapitala I in II, deljeni z vsoto I in II.

Pripomniti je treba, da bi bila kapitala I in II, če bi bila samostojna drug nasproti drugemu, vendar samo različna samostojna dela v isto produkcijsko področje založenega družbenega kapitala. Če bi bil torej sestavljen v tem produkcijskem področju družbeni kapital *samo* iz I in II, bi veljal za obrat družbenega kapitala v tem področju isti račun, ki velja tu za oba sestavna dela I in II istega zasebnega kapitala. Če to razširimo, lahko obračunamo na ta način vsak na kakšnem posebnem produkcijskem področju naloženi del skupnega družbenega kapitala. Končno je število obratov celotnega družbenega kapitala enako vsoti v različnih produkcijskih področjih obrnjenega kapitala, deljeni z vsoto v teh produkcijskih področjih založenega kapitala.

Nadalje je treba pripomniti, da prično tudi različni zasebni kapitali v istem produkcijskem področju svoja podjetja v čisto različnih časovnih obdobjih in zato tudi končajo svoj letni obrat ob različnih časih leta, tako kot imata v našem primeru v istem zasebnem podjetju kapitala I in II, natančno vzeto, različni leti obrata (ker prične cikel obratov kapitala II $4\frac{1}{2}$ tedna kasneje kot cikel kapitala I, se izteče leto kapitala I torej $4\frac{1}{2}$ tedna prej kot leto kapitala II). Isti izračun povprečja, ki smo ga uporabili, zgoraj za I in II, zadošča tudi tu, da skrajšamo leta obrata

različnih samostojnih delov družbenega kapitala na enotno leto obrata.

II. Delovno obdobje večje kakor cirkulacijsko obdobje

Namesto da bi delovna obdobja in cirkulacijska obdobja kapitalov I in II nastopala drugo za drugim, se med seboj prepletajo. Hkrati se kapital sprošča, česar v doslej obravnavanem primeru ni bilo.

To pa prav nič ne spremeni dejstva, da je slej ko prej 1. število delovnih obdobjij skupnega založenega kapitala enako vsoti vrednosti letnega produkta obeh založenih delov kapitala, deljeni s skupnim založenim kapitalom, in 2. število obratov skupnega kapitala enako vsoti obeh obrnjenih zneskov, deljeni z vsoto obeh založenih kapitalov. Tudi tu moramo obravnavati oba dela kapitala tako, kakor da bi se obračala popolnoma neodvisno drug od drugega.

Vzemimo torej spet, da je treba tedensko založiti v delovni proces 100 f. št. Delovno obdobje traja šest tednov, zahteva torej vsakokrat, da se založi 600 f. št. (kapital I). Cirkulacijsko obdobje traja tri tedne, obdobje obrata torej tako kot zgoraj devet tednov. Za časa tritedenskega cirkulacijskega obdobja kapitala I vstopi kapital II v znesku 300 f. št. Če obravnavamo oba kot drug od drugega neodvisna kapitala, se pokaže takale shema letnega obrata:

Razpredelnica II

Kapital I, 600 f. št.

Obdobja obrata <i>teden</i>	Delovna obdobja <i>teden</i>	Založitev <i>f. št.</i>	Cirkulacijska obdobja <i>teden</i>
I. 1.— 9.	1.— 6.	600	7.— 9.
II. 10.— 18.	10.—15.	600	16.—18.
III. 19.— 27.	19.—24.	600	25.—27.
IV. 28.— 36.	28.—33.	600	34.—36.
V. 37.— 45.	37.—42.	600	43.—45.
VI. 46.—(54.)	46.—51.	600	(52.—54.)

Dodatni kapital II, 300 f. št.

Obdobja obrata	Delovna obdobja	Založitev	Cirkulacijska obdobja
<i>teden</i>	<i>teden</i>	<i>f. št.</i>	<i>teden</i>
I. 7.—15.	7.— 9.	300	10.—15.
II. 16.—24.	16.—18.	300	19.—24.
III. 25.—33.	25.—27.	300	28.—33.
IV. 34.—42.	34.—36.	300	37.—42.
V. 43.—51.	43.—45.	300	46.—51.

Produksijski proces poteka vse leto nepretrgano v istem obsegu. Oba kapitala I in II sta ves čas popolnoma ločena. Da bi ju pa prikazali tako ločena, bi morali pretrgati njuna dejanska križanja in prepletanja in s tem spremeniti tudi število obratov. Po gornji razporednici bi namreč obrnil

kapital I $5\frac{2}{3} \times 600 = 3400$ f. št. in

kapital II $5 \times 300 = 1500$ f. št.

skupni kapital torej $5\frac{1}{2} \times 900 = 4900$ f. št.

To pa ne drži, ker se, kot bomo videli, dejanska produkcijska in cirkulacijska obdobja ne ujemajo popolnoma z obdobji v gornji shemi, pri kateri je šlo predvsem za to, da prikaže oba kapitala I in II kot med seboj neodvisna.

V resnici namreč kapital II nima nobenega od kapitala I ločenega, posebnega delovnega in cirkulacijskega obdobja. Delovno obdobje traja šest tednov, cirkulacijsko tri tedne. Ker znaša kapital II samo 300 f. št., lahko izpolni le del enega delovnega obdobja. To je naš primer. Konec šestega tedna vstopi v cirkulacijo vrednost produkta 600 f. št. in priteče na koncu devetega tedna v denarju nazaj. S tem prične delovati v začetku sedmega tedna kapital II in zadovolji potrebe naslednjega delovnega obdobja za sedmi do deveti teden. Po naši predpostavki pa je opravljeno konec devetega tedna delovno obdobje le na pol. Na začetku desetega tedna zato znova stopi na delo pravkar povrnjeni kapital I v znesku 600 f. št. in krije s 300 f. št. založitve, ki so potrebne za deseti do dvanajsti teden. S tem

je opravljeno drugo delovno obdobje. V cirkulaciji je vrednost produkta 600 f. št.; nazaj bo pritekla konec petnajstega tedna. Poleg tega pa se sprostí 300 f. št., znesek prvotnega kapitala II, in lahko deluje v prvi polovici naslednjega delovnega obdobja, torej v trinajstem do petnajstem tednu. Ko to obdobje poteče, priteče 600 f. št. spet nazaj. Od tega zadošča 300 f. št. do konca delovnega obdobja, 300 f. št. pa je prostih za naslednje.

Stvar poteka torej takole:

Obdobje prvega obrata: 1.—9. teden.

1. delovno obdobje: 1.—6. teden. Deluje kapital I, 600 f. št.
1. cirkulacijsko obdobje: 7.—9. teden. Konec 9. tedna priteče 600 f. št. nazaj.

Obdobje drugega obrata: 7.—15. teden.

2. delovno obdobje: 7.—12. teden.
Prva polovica: 7.—9. teden. Deluje kapital II, 300 f. št. Konec 9. tedna priteče nazaj 600 f. št. v denarju (kapital I).
Druga polovica: 10.—12. teden. Deluje 300 f. št. kapitala I. Ostalih 300 f. št. kapitala I ostane prostih.
2. cirkulacijsko obdobje: 13.—15. teden.
Konec 15. tedna priteče nazaj v denarju 600 f. št. (ki sestojé na pol iz kapitala I, na pol iz kapitala II).

Obdobje tretjega obrata: 13.—21. teden.

3. delovno obdobje: 13.—18. teden.
Prva polovica: 13.—15. teden. Prostih 300 f. št. prične delovati. Konec 15. tedna priteče 600 f. št. nazaj v denarju.
Druga polovica: 16.—18. teden. Od povrnjenih 600 f. št. deluje 300 f. št., preostalih 300 f. št. pa ostane spet prostih.
3. cirkulacijsko obdobje: 19.—21. teden, na koncu katerega priteče spet nazaj 600 f. št. v denarju; v teh 600 f. št. sta kapitala I in II sedaj tako zlita, da ju ni mogoče ločiti.

Tako dobimo do konca enainpetdesetega tedna osem celih obdobjih obrata kapitala v znesku 600 f. št. (I: 1.—9. teden; II: 7.—15.; III: 13.—21.; IV: 19.—27.; V: 25.—33.; VI: 31.—39.; VII: 37.—45.; VIII: 43.—51. teden). Ker pa pridejo 49. do 51. teden v osmo cirkulacijsko obdobje, mora vstopiti med njegovim trajanjem 300 f. št. sproščenega kapitala in ohraniti produkcijo v teku. Tako se pokaže obrat na kraju leta takole: 600 f. št. je opravilo svoj krožni tok osemkrat, kar dá 4800 f. št. K temu pride produkt poslednjih treh tednov (49.—51.), ki pa je opravil šele tretjino svojega krožnega toka devetih tednov in šteje v obrnjenem kapitalu zato le s tretjino svojega zneska, s 100 f. št. Medtem ko je torej letni produkt 51. tednov enak 5100 f. št., znaša obrnjeni kapital le $4800 + 100 = 4900$ f. št. Založeni skupni kapital 900 f. št. se je torej obrnil $5\frac{1}{9}$ -krat, torej nekoliko več ko v primeru I.

V obravnavanem zgledu smo predpostavljali primer, v katerem je bil delovni čas enak $\frac{2}{3}$ obdobja obrata, cirkulacijski čas pa $\frac{1}{3}$. Delovni čas je bil torej enostavni mnogokratnik cirkulacijskega. Vprašanje je, ali se zgoraj ugotovljena sprostitev kapitala izvrši tudi v drugačnih pogojih.

Vzemimo, da je delovno obdobje enako 5 tednom, cirkulacijski čas 4 tednom, tedenska založba kapitala pa 100 f. št. Obdobje prvega obrata: 1.—9. teden.

1. delovno obdobje: 1.—5. teden. Deluje kapital I = 500 f. št.

1. cirkulacijsko obdobje: 6.—9. teden. Konec 9. tedna priteče 500 f. št. nazaj v denarju.

Obdobje drugega obrata: 6.—14. teden.

2. delovno obdobje: 6.—10. teden.

Prvi odsek: 6.—9. teden. Deluje kapital II = 400 f. št. Konec 9. tedna priteče v denarju nazaj kapital I = 500 f. št.

Drugi odsek: 10. teden. Od povrnjenih 500 f. št. deluje 100 f. št. Preostalih 400 f. št. ostane prostih za naslednje delovno obdobje.

2. cirkulacijsko obdobje: 11.—14. teden. Konec 14. tedna priteče v denarju nazaj 500 f. št.

Do konca štirinajstega tedna (11.—14.) deluje zgoraj sproščenih 400 f. št.; 100 f. št. od potem povrnjenih 500 f. št. dopolni potrebo za tretje delovno obdobje (11.—15. teden), tako da je za četrto delovno obdobje sproščenih spet 400 f. št. Isti pojav se ponovi vsako delovno obdobje; vsako ima na svojem začetku 400 f. št., ki zadoščajo za prve štiri tedne. Konec četrtega tedna priteče nazaj v denarju 500 f. št., od katerih je potrebnih za zadnji teden le 100 f. št., ostalih 400 f. št. pa je prostih za naslednje delovno obdobje.

Vzemimo še delovno obdobje sedmih tednov s kapitalom I v znesku 700 f. št., cirkulacijski čas dveh tednov s kapitalom II v znesku 200 f. št.

Obdobje prvega obrata traja potem od prvega do devetega tedna, od tega prvo delovno obdobje od prvega do sedmega tedna, z založitvijo 700 f. št., in prvo cirkulacijsko obdobje od osmega do devetega tedna. Na koncu devetega tedna priteče nazaj v denarju 700 f. št.

Obdobje drugega obrata, osmi do šestnajsti teden, obsega drugo delovno obdobje, osmi do štirinajsti teden. Od tega krije potrebo za osmi in deveti teden kapital II. Konec devetega tedna priteče nazaj gornjih 700 f. št. Od tega se porabi do konca delovnega obdobja (10.—14. teden) 500 f. št. Za naslednje delovno obdobje ostane prostih 200 f. št. Drugo cirkulacijsko obdobje traja od petnajstega do šestnajstega tedna. Konec šestnajstega tedna priteče spet nazaj 700 f. št. Od sedaj naprej se ponavlja isti pojav vsako delovno obdobje. Potrebo po kapitalu prvih dveh tednov krije 200 f. št., ki so se sprostili na koncu prejšnjega delovnega obdobja. Konec drugega tedna priteče nazaj 700 f. št. Delovno obdobje pa ima samo še pet tednov, tako da lahko porabi le 500 f. št. Vedno ostane torej 200 f. št. prostih za naslednje delovno obdobje.

Ugotovili smo torej, da se v našem primeru, v katerem predpostavljamo, da je delovno obdobje daljše kot cirkulacijsko, na koncu vsakega delovnega obdobja vsekakor sprostí denarni kapital, ki je enake velikosti kot kapital II, ki se zalaga za cirkulacijsko obdobje. Od naših treh primerov je bil kapital II v prvem enak 300 f. št., v drugem

400 f. št., v tretjem 200 f. št. Ustrezno temu je znašal na koncu delovnega obdobja sproščeni kapital po 300, 400, 200 f. št.

III. Delovno obdobje krajše kakor cirkulacijsko obdobje

Vzemimo najprej, da traja obdobje obrata spet devet tednov. Od tega delovno obdobje 3 tedne, za katero je na razpolago kapital I v znesku 300 f. št. Cirkulacijsko znaša 6 tednov. Za teh šest tednov je potreben dodatni kapital 600 f. št., ki pa ga spet lahko razdelimo na dva kapitala po 300 f. št., od katerih izpolni vsak eno delovno obdobje. Potem imamo tri kapitale po 300 f. št., od katerih je 300 f. št. vedno zaposlenih v produkciji, medtem ko je 600 f. št. v menjavi.

Razpredelnica III

Kapital I

Obdobja obrata <i>teden</i>	Delovna obdobja <i>teden</i>	Cirkulacijska obdobja <i>teden</i>
I. 1.— 9.	1.— 3.	4.— 9.
II. 10.— 18.	10.—12.	13.— 18.
III. 19.— 27.	19.—21.	22.— 27.
IV. 28.— 36.	28.—30.	31.— 36.
V. 37.— 45.	37.—39.	40.— 45.
VI. 46.—(54.)	46.—48.	49.—(54.)

Kapital II

Obdobja obrata <i>teden</i>	Delovna obdobja <i>teden</i>	Cirkulacijska obdobja <i>teden</i>
I. 4.— 12.	4.— 6.	7.—12.
II. 13.— 21.	13.—15.	16.—21.
III. 22.— 30.	22.—24.	25.—30.
IV. 31.— 39.	31.—33.	34.—39.
V. 40.— 48.	40.—42.	43.—48.
VI. 49.—(57.)	49.—51.	(52.—57.)

Kapital III

	Obdobja obrata	Delovna obdobja	Cirkulacijska obdobja
	<i>teden</i>	<i>teden</i>	<i>teden</i>
I.	7.—15.	7.— 9.	10.—15.
II.	16.—24.	16.—18.	19.—24.
III.	25.—33.	25.—27.	28.—33.
IV.	34.—42.	34.—36.	37.—42.
V.	43.—51.	43.—45.	46.—51.

Tu imamo natančno tako sliko kakor v primeru I, samo z razliko, da sedaj nadomeščajo drug drugega trije kapitali namesto dveh. Do kakšnega križanja ali prepletanja kapitalov ne pride; vsakega posameznega lahko zasledujemo ločeno do konca leta. Zato prav tako kot v primeru I ne pride na koncu delovnega obdobja do nobenega sproščanja kapitala. Kapital I je v celoti porabljen konec tretjega tedna, priteče ves nazaj konec devetega in prične znova delovati na začetku desetega tedna. Podobno je s kapitaloma II in III. Redno in popolno nadomeščanje onemogoča vsako sproščanje.

Celotni obrat se izračuna takole:

$$\text{kapital I} \quad 300 \text{ f. št.} \times 5 \frac{2}{3} = 1700 \text{ f. št.}$$

$$\text{kapital II} \quad 300 \text{ f. št.} \times 5 \frac{1}{3} = 1600 \text{ f. št.}$$

$$\text{kapital III} \quad 300 \text{ f. št.} \times 5 = 1500 \text{ f. št.}$$

$$\text{skupni kapital} \quad 900 \text{ f. št.} \times 5 \frac{1}{3} = 4800 \text{ f. št.}$$

Vzemimo sedaj še en primer, v katerem ni cirkulacijsko obdobje natančni mnogokratnik delovnega obdobja. Na primer delovno obdobje štiri tedne, cirkulacijsko obdobje pet tednov. Ustrezni zneski kapitala bi bili torej: kapital I 400 f. št., kapital II 400 f. št., kapital III 100 f. št. Pokažemo samo prve tri obrate.

Razpredelnica IV

Kapital I

	Obdobja obrata <i>teden</i>	Delovna obdobja <i>teden</i>	Cirkulacijska obdobja <i>teden</i>
I.	1.— 9.	1.— 4.	5.— 9.
II.	9.—17.	9. 10.—12.	13.—17.
III.	17.—25.	17. 18.—20.	21.—25.

Kapital II

	Obdobja obrata <i>teden</i>	Delovna obdobja <i>teden</i>	Cirkulacijska obdobja <i>teden</i>
I.	5.—13.	5.— 8.	9.—13.
II.	13.—21.	13. 14.—16.	17.—21.
III.	21.—29.	21. 22.—24.	25.—29.

Kapital III

	Obdobja obrata <i>teden</i>	Delovna obdobja <i>teden</i>	Cirkulacijska obdobja <i>teden</i>
I.	9.—17.	9.	10.—17.
II.	17.—25.	17.	18.—25.
III.	25.—33.	25.	26.—33.

Tu pride do prepletanja kapitalov le toliko, kolikor sovпада delovno obdobje kapitala III — ki nima zato, ker zadošča samo za en teden, nobenega samostojnega delovnega obdobja — s prvim delovnim tednom kapitala I. Zato pa se sprosti na koncu delovnega obdobja kapitala I kakor tudi kapitala II znesek 100 f. št., ki je enak kapitalu III. Če izpolni namreč kapital III prvi teden drugega in vseh naslednjih delovnih obdobj kapitala I in priteče na koncu tega prvega tedna ves kapital I v znesku 400 f. št. nazaj, preostane za ostanek delovnega obdobja kapitala I samo še čas treh tednov in ustrezna založba kapitala 300 f. št. Tako sproščenih 100 f. št. zadošča potem za prvi teden nepo-

sredno navezujočega se delovnega obdobja kapitala II. Konec tega tedna priteče nazaj ves kapital II s 400 f. št. Ker pa lahko vsrka začeto delovno obdobje le še 300 f. št., ostane na njegovem koncu spet prostih 100 f. št. In tako naprej. Na kraju delovnega obdobja se torej kapital sprosti, razen če je cirkulacijski čas enostavni mnogokratnik delovnega obdobja. Ta sproščeni kapital pa je enak tistemu delu kapitala, ki mora izpolniti presežek cirkulacijskega obdobja nad enim delovnim obdobjem ali nad mnogokratnikom delovnega obdobja.

V vseh preiskovanih primerih smo predpostavili, da ostaneta tako delovno obdobje kakor tudi cirkulacijski čas v kateremkoli podjetju, ki smo ga tu obravnavali, vse leto enaka. Ta predpostavka je bila nujna, če smo hoteli ugotoviti vpliv cirkulacijskega časa na obrat in na založitev kapitala. To, da v resničnem življenju ne velja tako brezpogojno, pogosto pa sploh ne, na stvari prav nič ne spremeni.

V vsem tem oddelku smo proučevali samo obrate cirkulirajočega, ne pa obratov fiksnega kapitala. To iz preprostega razloga, ker nima obravnavano vprašanje nič opraviti s fiksnim kapitalom. V produkcijskem procesu uporabljana delovna sredstva itd. so fiksni kapital le, če traja čas njihove uporabe dalj kakor obdobje obrata tekočega kapitala, če je čas, v katerem ta delovna sredstva vedno znova služijo v stalno ponavljanih delovnih procesih, daljši kot obdobje obrata tekočega kapitala, če je torej enak n obdobjem obrata tekočega kapitala. Najsi je celotni čas, ki ga stvari teh n obdobjij obrata tekočega kapitala, daljši ali krajši, se tisti del produktivnega kapitala, ki je za ta čas založen v fiksni kapital, med njegovim potekom ne založi znova. Nadaljuje delovanje v svoji stari uporabni obliki. Razlika je le tale: v skladu s neenakim trajanjem posameznih *delovnih obdobjij* vsakega obdobja obrata tekočega kapitala oddaja fiksni kapital večji ali manjši del svoje začetne vrednosti produktu tega delovnega razdobja, in v skladu s trajanjem cirkulacijskega časa vsakega obdobja obrata priteka ta del vrednosti fiksnega kapi-

tala, ki ga oddaja produktu, hitreje ali počasneje nazaj v denarni obliki. Narava predmeta, ki ga obravnavamo v tem oddelku — obrat cirkulirajočega dela produktivnega kapitala — izhaja iz narave tega dela kapitala samega. V enem delovnem obdobju uporabljanega kapitala tekočega kapitala ni mogoče uporabiti v novem delovnem obdobju, dokler ne dokonča svojega obrata, dokler se ne spremeni v blagovni kapital, iz tega v denarni kapital in iz tega spet v produktivni kapital. Da bi lahko drugo delovno obdobje takoj nadaljevalo prvo, je treba zato znova založiti kapital in ga spremeniti v tekoče elemente produktivnega kapitala, in sicer v zadostni količini, da se zamaši vrzel, ki je nastala zaradi cirkulacijskega obdobja za prvo delovno obdobje založenega tekočega kapitala. Odtod vpliv trajanja delovnega obdobja tekočega kapitala na obseg obratovanja delovnega procesa in na delitev založenega kapitala oziroma na dodatek novih delov kapitala. To pa je ravno tisto, kar smo morali obravnavati v tem oddelku.

IV. Rezultati

Iz dosedanjega raziskovanja izhaja:

A. Različni deleži, na katere se mora razdeliti kapital, da bi bil lahko z enim delom stalno v delovnem obdobju, medtem ko so drugi deli v cirkulacijskem obdobju, zamenjujejo drug drugega kot različni samostojni zasebni kapitali v dveh primerih: 1. če je delovno obdobje enako cirkulacijskemu, če se torej obdobje obrata deli na dva enaka odseka; 2. če je cirkulacijsko obdobje daljše od delovnega, hkrati pa enostavni mnogokratnik delovnega obdobja, tako da je eno cirkulacijsko obdobje enako n delovnim obdobjem, pri čemer mora biti n celo število. V teh primerih se ne sprosti noben del zaporedoma zalaganega kapitala.

B. Nasprotno pa se v vseh primerih, v katerih je 1. cirkulacijsko obdobje daljše od delovnega, ni pa njegov mnogokratnik, in v katerih je 2. delovno obdobje daljše od cirkulacijskega obdobja, del celotnega tekočega kapitala od drugega obrata dalje stalno in v presledkih sprosti na koncu

vsakega delovnega obdobja. In sicer je ta sproščeni kapital enak tistemu delu celotnega kapitala, ki je založen za cirkulacijsko obdobje, če je delovno obdobje daljše od cirkulacijskega, ter tistemu delu kapitala, ki mora izpolniti presežek cirkulacijskega obdobja nad delovnim obdobjem ali nad mnogokratnikom delovnega obdobja, če je cirkulacijsko obdobje daljše od delovnega.

C. Iz tega izhaja, da mora biti za celotni družbeni kapital, če ga gledamo z vidika njegovega tekočega dela, sproščanje kapitala pravilo, enostavno zamenjavanje delov kapitala, ki zaporedoma delujejo v produkcijskem procesu, pa izjema. Enakost delovnega in cirkulacijskega obdobja ali enakost cirkulacijskega obdobja z enostavnim mnogokratnikom delovnega obdobja, ta pravilna sorazmernost dveh sestavnih delov obdobja obrata, nima namreč prav nič opraviti z naravo stvari in se lahko pojavi na splošno samo izjemoma.

Zelo pomemben del družbenega cirkulirajočega kapitala, ki opravi letno več obratov, se mora torej med letnim ciklusom obratov periodično zadrževati v obliki sproščenega kapitala.

Nadalje je jasno, da velikost tega sproščenega kapitala z obsegom delovnega procesa ali z ravniyo produkcije, torej nasploh z razvojem kapitalistične produkcije, raste, če ostanejo druge okoliščine enake. V primeru pod B. 2 zaradi tega, ker raste skupni založeni kapital; v B. 1 zaradi tega, ker se z razvojem kapitalistične produkcije podaljšuje cirkulacijsko razdobje, torej tudi obdobje obrata v primerih, v katerih je delovno obdobje krajše od cirkulacijskega in ni pravilnega sorazmerja med obema obdobjema.

V prvem primeru je bilo treba založiti tedensko na primer 100 f. št. Za šesttedensko delovno obdobje 600 f. št., za tritedensko cirkulacijsko obdobje 300 f. št., skupaj 900 f. št. Tu se stalno sprošča 300 f. št. Če pa se založi tedensko 300 f. št., potem imamo za delovno obdobje 1800 f. št., za cirkulacijsko obdobje 900 f. št. Torej se sprošča periodično 900 f. št. namesto 300 f. št.

Č. Celotni kapital, na primer 900 f. št., se mora razdeliti na dva dela, kakor zgoraj 600 f. št. za delovno obdobje in 300 f. št. za cirkulacijsko obdobje. Del, ki se v resnici založi v delovni proces, se s tem zmanjša za tretjino, od 900 f. št. na 600 f. št., in se zato obseg produkcije skrči za tretjino. Po drugi strani je smoter 300 f. št. samo ta, da se delovno obdobje ne pretrga in da se tako lahko založi vsak teden leta 100 f. št. v delovni proces.

Abstraktno vzeto, je prav isto, ali dela 600 f. št. $6 \times 8 = 48$ tednov (produkt je enak 4800 f. št.) ali pa založimo celotni kapital 900 f. št. šest tednov v delovni proces in miruje potem neizkoriščen za časa cirkulacijskega obdobja treh tednov; v tem primeru bi delal v teku oseminštiridesetih tednov $5\frac{1}{3} \times 6 = 32$ tednov (produkt je enak $5\frac{1}{3} \times 900 = 4800$ f. št.), šestnajst tednov pa bi miroval neizkoriščen. Toda ne glede na večje kvarjenje fiksnega kapitala med šestnajsttedenskim brezdcljem in na podražitev dela, ki ga je treba plačati za vse leto, čeprav deluje samo del leta, je takšno redno prekinjanje produkcijskega procesa sploh nezdržljivo z obratovanjem sodobne velike industrije, kajti nepretrganost sama je produktivna sila dela.

Če si sedaj približe ogledamo sproščeni, v resnici suspendirani kapital, se pokaže, da mora imeti znaten del tega kapitala vedno obliko denarnega kapitala. Ostanimo pri navedenem primeru: delovno obdobje šest tednov, cirkulacijsko obdobje tri tedne, tedenska založitev 100 f. št. Sredi drugega delovnega obdobja, konec devetega tedna, priteče nazaj 600 f. št., od katerih je treba naložiti za ostanek delovnega obdobja le 300 f. št. Konec drugega delovnega obdobja je torej od teh 600 f. št. prostih 300 f. št. V kakšnem stanju je teh 300 f. št.? Vzemimo, da je treba založiti $\frac{1}{3}$ v mezde, $\frac{2}{3}$ v surovine in pomožne tvarine. Od povrnjenih 600 f. št. ima torej 200 f. št. za mezde denarno obliko, 400 f. št. pa obliko produktivne zaloge, obliko elementov konstantnega tekočega produktivnega kapitala. Ker pa je potrebna za drugo polovico delovnega obdobja II samo polovica te produktivne zaloge, se zadržuje druga polovica tri tedne v obliki čezmerne produktivne zaloge, tj. zaloge, ki presega

eno delovno obdobje. Kapitalist pa ve, da potrebuje od tega dela (enakega 400 f. št.) povrnjenega kapitala le polovico, kar je 200 f. št., za tekoče delovno obdobje. Odvisno bo torej od tržnih razmer, ali bo spremenil teh 200 f. št. takoj spet popolnoma ali le deloma v čezmerno produktivno zalogo ali pa jih bo ohranil v pričakovanju ugodnejših tržnih razmer v celoti ali deloma kot denarni kapital. Na drugi strani se samo po sebi razume, da zadržuje 200 f. št. enak del, ki ga je treba založiti v mezde, v denarni obliki. Kapitalist delovne sile, potem ko jo je kupil, ne more spraviti v skladišče, kakor je surovine. Priključiti jo mora produkcijskemu procesu, plača pa jo konec tedna. Od sproščenega kapitala 300 f. št. bo imelo torej v vsakem primeru teh 100 f. št. obliko sproščenega kapitala, to se pravi za delovno obdobje nepotrebnega denarnega kapitala. V obliki denarnega kapitala sproščeni kapital mora biti torej enak vsaj variabilnemu, v mezde založenemu delu kapitala; maksimalno pa lahko obseže celotni sproščeni kapital. V resničnem življenju stalno niha med tem minimom in maksimumom.

Denarni kapital, ki ga tako sprošča sam mehanizem obračanja (hkrati z denarnim kapitalom, ki je potreben zaradi postopnega vračanja fiksnega kapitala in v vsakem delovnem procesu za variabilni kapital), mora imeti pomembno vlogo, kakor hitro se razvije kreditni sistem, in mora biti hkrati ena od njegovih osnov.

Vzemimo, da se v našem primeru skrajša cirkulacijski čas od treh tednov na dva. Denimo, da to ni normalno, ampak posledica dobre konjunktуре, skrajšanih plačilnih rokov itd. Kapital 600 f. št., ki je bil založen za časa delovnega obdobja, priteče nazaj teden dni prej, kot je potrebno, in je torej v tem tednu prost. Tako kakor prej se sprostí sredi delovnega obdobja še 300 f. št. (del gornjih 600 f. št.), vendar za štiri tedne namesto za tri. En teden je torej na denarnem trgu 600 f. št., štiri tedne namesto treh pa 300 f. št. Ker to ne velja samo za enega kapitalista, ampak za mnoge, in se dogaja v različnih obdobjih v različnih poslovnih panogah, se pojavi na trgu več razpoložljivega denarnega kapitala. Če traja ta položaj dalj časa, se produkcija poveča,

kjer je to mogoče. Kapitalisti, ki delajo z izposojenim kapitalom, tedaj zmanjšajo povpraševanje na denarnem trgu, kar ta trg prav tako olajša, kakor ga povečana ponudba. Ali pa vržejo vsote denarja, ki so postale za mehanizem odveč, dokončno na denarni trg.

Zaradi skrčenja cirkulacijskega časa od treh na dva tedna in zato sledečega mu skrčenja obdobja obrata od devetih na osem tednov, postane odveč $\frac{1}{6}$ celotnega založenega kapitala. Šesttedensko delovno obdobje je zdaj mogoče ohraniti z 800 f. št.: v teku prav tako nepretrgano kot prej z 900 f. št. Del vrednosti blagovnega kapitala, enak 100 f. št., ostane zato, kakor hitro se spremeni spet v denar, v stanju denarnega kapitala in ne služi dalje kot del v produkcijski proces založenega kapitala. Medtem ko se nadaljuje produkcija v nespremenjenem obsegu in medtem ko se drugi pogoji, kakor cene itd., ne spremenijo, se zmanjša vsota vrednosti založenega kapitala od 900 f. št. na 800 f. št. Ostanek 100 f. št. prvotno založene vrednosti se izloči v obliki denarnega kapitala. Kot tak vstopi na denarni trg in tvori dodatni del tam delujočih kapitalov.

Iz tega se vidi, kako more nastati preobilje denarnega kapitala, in sicer ne le v pomenu, da je ponudba denarnega kapitala večja od povpraševanja; to je vedno le relativno preobilje, do katerega pride na primer v »melanholičnem obdobju«, ki prične po koncu krize nov cikel. Pač pa obilje v tem pomenu, da je za izvajanje celotnega družbenega reprodukcijskega procesa (ki vključuje cirkulacijski proces) postal določen del založene vrednosti kapitala odveč in se zaradi tega izloči v obliki denarnega kapitala. To je izobilje, ki nastane — ob sicer nespremenjenem obsegu produkcije in nespremenjenih cenah — samo zaradi skrčenja obdobja obrata. Večja ali manjša množina denarja v obtoku nima na to niti najmanjšega vpliva.

Vzemimo narobe, da se cirkulacijsko obdobje podaljša, recimo, od treh na pet tednov. Tedaj se že pri naslednjem obratu povrne založeni kapital dva tedna prepozno. Zanjega dela produkcijskega procesa tega delovnega obdobja ne more nadaljevati mehanizem obrata založenega kapitala.

Pri daljšem trajanju takšnega položaja bi lahko prišlo, tako kakor v prejšnjem primeru do razširitve, tu do skrčenja produkcijskega procesa — skrčenja obsega, v katerem obratuje. Da pa bi bilo mogoče nadaljevati proces v istem obsegu, bi bilo treba povečati založeni kapital za ves čas tega podaljšanja cirkulacijskega obdobja za $\frac{2}{100}$ ali 200 f. št. Ta dodatni kapital je mogoče dobiti le na denarnem trgu. Če se podaljša cirkulacijsko obdobje v eni ali v več velikih poslovnih panogah, ima lahko za posledico pritisk na denarni trg, če ne odpravi tega učinka nasprotni učinek z druge strani. Tudi v tem primeru je jasno in razumljivo, da nima ta pritisk, kakor poprej izobilje, prav nobene zveze niti s spremembo cen blaga niti s spremembo množine obstoječih menjalnih sredstev.

(Pripravljanje tega poglavja za tisk mi je povzročilo nemalo težav. Kakor je bil Marx trden v algebri, tako nespreten je bil pri računanju s števili, zlasti v trgovskem računstvu, čeprav obstaja debel sveženj zvezkov, v katerih je v številnih primerih predelal sam vse načine trgovskega računanja. Toda poznavanje posameznih načinov računanja in izurjenost v vsakdanjem praktičnem trgovskem računanju nikakor nista eno in isto in tako se je pri izračunavanju obrata tako zapletel, da se je poleg nedokončanega izcimilo nazadnje še marsikaj nepravilnega in protislovnega. V zgoraj natisnjenih razpredelnicah sem obdržal samo, kar je najbolj preprosto in aritmetično pravilno, in sicer v glavnem iz naslednjega razloga.

Nezanesljivi rezultati tega naporenega preračunavanja so napeljali Marxa, da je dal po mojem mnenju v resnici malopomembni okoliščini nezaslužen pomen. V mislih imam to, kar imenuje »sproščanje« denarnega kapitala. Dejansko stanje stvari je na osnovi gornjih predpostavk tole:

Ne glede na to, kakšno je razmerje med velikostjo delovnega obdobja in cirkulacijskega časa, torej razmerje med kapitalom I in kapitalom II, se vrača po preteku prvega obrata kapitalistu v pravih presledkih po delovnem obdobju v denarni obliki nazaj kapital, ki je potreben za posamezno delovno obdobje — torej vsota, enaka kapitalu I.

Če je delovno obdobje pet tednov, cirkulacijski čas štiri tedne, kapital I 500 f. št., priteče vsakokrat nazaj denarni znesek 500 f. št.: konec devetega, štirinajstega, devetnajstega, štiriindvajsetega, devetindvajsetega tedna itd.

Če je delovno obdobje šest tednov, cirkulacijski čas tri tedne, kapital I 600 f. št., priteče vsakokrat nazaj 600 f. št.: konec devetega, petnajstega, enaindvajsetega, sedemindvajsetega, triintridesetega tedna itd.

Če je, slednjič, delovno obdobje štiri tedne, cirkulacijski čas pet tednov, kapital I 400 f. št., pride do povratnega pri-toka po 400 f. št.: konec devetega, trinajstega, sedemnajstega, enaindvajsetega, petindvajsetega tedna itd.

Ali in koliko je tega povrnjenega denarja odveč za tekoče delovno obdobje, torej sproščenega, je čisto brez pomena. Predpostavlja se, da poteka produkcija nepretrgano v istem merilu, da pa se to zgodi, mora biti pri roki denar, pritekati mora torej nazaj, pa naj je »sproščen« ali ne. Če se pretrga produkcija, preneha tudi sproščanje.

Z drugimi besedami: na vsak način se kapital sprošča, se torej tvori latentni, zgolj potencialni kapital v denarni obliki; vendar pa v vseh okoliščinah in ne samo ob posebnih pogojih, ki so v besedilu pobliže določeni; in v večjem merilu, kot predpostavlja besedilo. Glede na cirkulirajoči kapital I je industrijski kapitalist na kraju vsakega obrata v popolnoma istem položaju kot pri ustanovitvi podjetja: spet ima vsega in naenkrat v rokah, medtem ko ga lahko znova spremeni v produktivni kapital le postopoma.

Namen besedila je, da dokaže, da mora biti po eni strani pomemben del industrijskega kapitala trajno v denarni obliki, po drugi strani pa, da mora še pomembnejši del industrijskega kapitala privzemati denarno obliko začasno. Te moje dodatne pripombe kvečjemu podkrepljujejo ta dokaz. — F. E.)

V. Posledice spremembe cen

Pravkar smo predpostavljali nespremenjene cene, nespremenjeni obseg produkcije na eni strani, skrčenje ali podaljšanje cirkulacijskega časa na drugi. Zdaj pa nasprotno

predpostavimo nespremenjeno trajanje obdobja obrata, nespremenjen obseg produkcije, na drugi strani pa spremembo cen, se pravi znižanje ali zvišanje cene surovin, pomožnih tvarin in dela ali pa prvih dveh od teh elementov. Vzemimo, da se zniža cena surovin in pomožnih tvarin, kakor tudi mezda za polovico. V našem primeru bi bilo torej potrebno tedensko 50 f. št. namesto 100 f. št., za devettedensko obdobje obrata pa 450 f. št. namesto 900 f. št. založenega kapitala. 450 f. št. založene vrednosti kapitala se najprej izloči kot denarni kapital, produkcijski proces pa se nadaljuje v istem obsegu in z istim obdobjem obrata, razdeljenim kot poprej. Tudi letna množina produkta ostane ista, njena vrednost pa je polovico manjša. Te spremembe, ki jo spremlja tudi sprememba v ponudbi denarnega kapitala in povpraševanju po njem, ni povzročila niti pospešitev obtoka niti sprememba količine denarja v obtoku. Nasprotno: zmanjšanje vrednosti oziroma cene elementov produktivnega kapitala za polovico bi imelo za posledico predvsem, da bi bilo treba založiti za prej ko slej v enakem obsegu voden podjetje X za polovico zmanjšano vrednost kapitala; ker založi podjetje X spočetka to vrednost kapitala v obliki denarja, torej kot denarni kapital, bi moralo tudi na trg vreči samo polovico denarja. V cirkulacijo vržena množina denarja bi se zmanjšala, ker so se znižale cene produkcijskih elementov. To bi bila prva posledica.

Drugič pa: polovica spočetka založene vrednosti kapitala 900 f. št. = 450 f. št., ki je a) izmenoma imela oblike denarnega, produktivnega in blagovnega kapitala in ki se je b) zadrževala istočasno delno v obliki denarnega, delno v obliki produktivnega in delno v obliki blagovnega kapitala, ker se nahajajo te oblike zmeraj druga zraven druge, bi bila izločena iz krožnega toka podjetja X in bi stopila zato kot dodatni denarni kapital na denarni trg, delovala nanj kot dodatni sestavni del. Teh sproščenih 450 f. št. denarja ne deluje kot denarni kapital zato, ker so postali odvečen denar za obratovanje podjetja X, ampak zato, ker so sestavni del začetne vrednosti kapitala, ker morajo torej še

naprej delovati kot kapital in ne smejo biti potrošeni kot zgolj cirkulacijsko sredstvo; najbolj preprosti način, kako jih je moč zaposliti kot kapital, je vreči jih kot denarni kapital na denarni trg. Po drugi strani bi se lahko podvojil tudi obseg produkcije (če pustimo ob strani fiksni kapital). S prav istim založenim kapitalom 900 f. št. bi obratoval potem produkcijski proces v dvojnem obsegu.

Če bi po drugi strani cene cirkulirajočih elementov produktivnega kapitala narasle za polovico, bi bilo potrebnih namesto 100 f. št. tedensko 150 f. št., torej namesto 900 f. št. 1350 f. št. Da bi obratovalo podjetje v istem obsegu, bi bilo potrebno 450 f. št. dodatnega kapitala, to pa bi povzročilo po tem, kakšen je položaj na denarnem trgu, pro tanto večji ali manjši pritisk nanj. Če bi zajelo povpraševanje že ves na trgu razpoložljivi kapital, bi se konkurenca zanj povečala. Če bi bil del kapitala brez posla, bi pro tanto postal aktiven.

Tretjič pa se lahko ob danem obsegu produkcije, nespremenjeni hitrosti obrata in nespremenjenih cenah elementov cirkulirajočega produktivnega kapitala zniža ali zviša tudi cena produktov podjetja X. Če se zniža cena blaga, ki ga producira podjetje X, se zniža cena njegovega blagovnega kapitala od 600 f. št., ki jih je stalno metalo v cirkulacijo, na primer na 500 f. št. Šestina vrednosti založenega kapitala torej ne priteče nazaj iz cirkulacijskega procesa (presežne vrednosti, ki tiči v blagu, tu ne upoštevamo); se v njem izgubi. Ker pa ostane vrednost oziroma cena produkcijskih elementov ista, zadošča vrnitev teh 500 f. št. samo za nadomestitev $\frac{5}{6}$ kapitala 600 f. št., ki je stalno zaposlen v produkcijskem procesu. Potrošiti bi bilo torej treba 100 f. št. dodatnega denarnega kapitala, da bi se produkcija lahko nadaljevala v istem obsegu.

Nasprotno: če bi se cena produktov podjetja X zvišala, bi se zvišala cena blagovnega kapitala od 600 f. št. na primer na 700 f. št. Sedmina njegove cene, ki znese 100 f. št., ne pride iz produkcijskega procesa, ni bila v njem založena, ampak priteče iz cirkulacijskega procesa. Za nadomestitev

produktivnih prvin pa je potrebnih samo 600 f. št.; sprošča se torej 100 f. št.

Raziskovanje vzrokov, zakaj se v prvem primeru skrajša ali podaljša obdobje obrata, v drugem primeru zvišajo ali znižajo cene surovin in dela, v tretjem primeru pa cene dobavljenih produktov, ne spada v področje dosedanje raziskave.

Pač pa spada semkaj tole:

I. primer. Nespremenjen obseg produkcije, nespremenjene cene produkcijskih elementov in produktov, sprememba cirkulacijskega obdobja in zato tudi obdobja obrata.

Po predpostavkah našega primera postane zaradi skrajšanja cirkulacijskega obdobja potrebno $\frac{1}{10}$ manj celotnega založenega kapitala. Ta se torej skrči od 900 f. št. na 800 f. št., 100 f. št. denarnega kapitala pa se izloči.

Podjetje X daje slej ko prej isti šesttedenski produkt z isto vrednostjo 600 f. št. Ker obratuje nepretrgano vse leto, dobavi v enainpetdesetih tednih isto množino produkta v vrednosti 5100 f. št. Glede na množino in ceno produkta, ki ga meče podjetje v cirkulacijo, ni torej nobene spremembe, prav tako ne glede rokov, v katerih meče produkt na trg. Izločilo pa se je 100 f. št., ker je zaradi skrajšanja cirkulacijskega obdobja proces zasičen že z 800 f. št. založenega kapitala namesto z 900 f. št. kakor poprej. 100 f. št. izločenega kapitala ima obliko denarnega kapitala. Nikakor pa ne pomenijo tistega dela založenega kapitala, ki bi moral neprenehoma delovati v obliki denarnega kapitala. Predpostavimo, da bi se od založenega tekočega kapitala I, ki je enak 600 f. št., stalno zalagale $\frac{4}{5}$ ali 480 f. št. v produkcijske tvarine, $\frac{1}{5}$ ali 120 f. št. pa v mezde. Torej 80 f. št. na teden v produkcijske tvarine, 20 f. št. v mezde. Kapital II, ki je enak 300 f. št., se mora torej prav tako razdeliti v $\frac{4}{5}$ ali 240 f. št. za produkcijske tvarine in $\frac{1}{5}$ ali 60 f. št. za mezde. V mezde naloženi kapital je treba vedno založiti v denarni obliki. Kakor hitro se spremeni blagovni produkt vrednosti 600 f. št. nazaj v denarno obliko, kakor hitro se proda, se lahko spremeni 480 f. št. v produkcijske tvarine (v produk-

tivno zalogo), 120 f. št. pa obdrži svojo denarno obliko, da bi lahko rabili za plačilo mezd za šest tednov. Teh 120 f. št. je *minimum* povrnjenega kapitala 600 f. št., ki se mora nenehoma obnavljati in nadomeščati v obliki denarnega kapitala in ki mora biti zato vedno pri roki kot v denarni obliki delujoči del založenega kapitala.

Če se zdaj zaradi skrčenja cirkulacijskega časa izloči iz 300 f. št., ki se periodično sproščajo za tri tedne in ki so prav tako deljivi na 240 f. št. produktivne zaloge in 60 f. št. mezd, če se popolnoma vrže iz mehanizma obrata 100 f. št. v obliki denarnega kapitala — odkod pride denar za teh 100 f. št. denarnega kapitala? Samo po svojem petem delu sestojе iz denarnega kapitala, ki se periodično sprošča med obratom. Štiri petine ali 80 f. št. pa je že nadomeščenih z dodatno produkcijsko zalogo iste vrednosti. Na kakšen način se spremeni ta dodatna produkcijska zaloga v denar in odkod pride denar za to prodajo?

Če se je cirkulacijski čas že skrčil, se spremeni nazaj v produkcijsko zalogo namesto 480 f. št. od gornjih 600 f. št. samo 400 f. št. Preostalih 80 f. št. ohrani denarno obliko in tvorijo z gornjimi 20 f. št. za mezde teh 100 f. št. izločenega kapitala. Čeprav prihaja teh 100 f. št. z nakupom 600 f. št. blagovnega kapitala iz cirkulacije in se ji sedaj odtegnejo, ker se nič več ne založe v mezde in produkcijske tvarine, ne smemo pozabiti, da so v denarni obliki spet v isti obliki, v kateri so bili na začetku vrženi v cirkulacijo. Na začetku so založili 900 f. št. denarja v produkcijsko zalogo in v mezde. Zato, da izvedejo isti produkcijski proces, je potrebno sedaj le še 800 f. št. Teh 100 f. št., ki so jih s tem izločili v denarni obliki, je zdaj denarni kapital, ki išče novo naložbo, nov sestavni del denarnega trga. Sicer so imeli od časa do časa že prej obliko sproščenega denarnega kapitala in dodatnega produktivnega kapitala, vendar so bila ta latentna stanja sama pogoj za izvedbo produkcijskega procesa, ker so bila pogoj za njegovo nepretrganost. Zdaj niso več potrebni za to, zaradi česar tvorijo nov

denarni kapital in sestavni del denarnega trga, čeprav nikakor niso niti dodatni element razpoložljive družbene zaloge denarja (ker so obstajali ob začetku podjetja in jih je to vrglo v cirkulacijo) niti novo akumulirani zaklad.

Teh 100 f. št. je sedaj v resnici odtegnjenih cirkulaciji, kolikor so del založenega denarnega kapitala, ki se ne uporablja več v istem podjetju. Možna pa je ta odtegnitev samo, ker se je za teden dni pospešila sprememba blagovnega kapitala v denar in tega denarja v produktivni kapital, B' — D — B, ker se je torej pospešil tudi obtok v tem procesu delujočega denarja. Odtegnjeni so ji, ker niso več potrebni za obrat kapitala X.

Pri tem predpostavljamo, da pripada založeni kapital tistemu, ki ga uporablja. Če bi bil izposojen, bi to ničesar ne spremenilo. Zaradi skrčenja cirkulacijskega časa bi potreboval namesto 900 f. št. le še 800 f. št. izposojenega kapitala. Posojevalcu vrnjenih 100 f. št. pomeni prav tako kot prej 100 f. št. novega denarnega kapitala, samo da v rokah kapitalista Y namesto v rokah kapitalista X. Če pa dobi kapitalist X svoje produkcijske tvarine v vrednosti 480 f. št. na kredit, tako da mora založiti sam v denarju le 120 f. št. za mezde, bi moral vzeti sedaj na kredit za 80 f. št. manj produkcijskih tvarin, zaradi česar bi te tvorile presežni blagovni kapital kapitalista, ki daje kredit, medtem ko bi kapitalist X izločil 20 f. št. v denarju.

Dodatna produkcijska zaloge je sedaj zmanjšana za $\frac{1}{3}$. Kot $\frac{1}{3}$ dodatnega kapitala II v znesku 300 f. št. je bila enaka 240 f. št. Sedaj je enaka samo 160 f. št., se pravi dodatna zaloge za dva tedna namesto za tri. Zdaj se obnavlja vsaka dva tedna namesto vsake tri, seveda pa tudi le za dva tedna namesto za tri. Nakupi, na primer na trgu bombaža, se ponavljajo toliko pogosteje in v manjših količinah. S trga se jemlje ista količina bombaža, kajti množina produktov ostane enaka. Jemanje pa je porazdeljeno drugače v času in na več časa. Vzemimo primer, da gre za tri mesece in za dva. Letna poraba bombaža bodi 1200 bal. V prvem primeru se proda:

1. januarja	300 bal, v skladišču ostane	900 bal
1. aprila	300 bal, v skladišču ostane	600 bal
1. julija	300 bal, v skladišču ostane	300 bal
1. oktobra	300 bal, v skladišču ostane	0 bal

V drugem primeru pa:

1. januarja	prodano 200, v skladišču	1000 bal
1. marca	prodano 200, v skladišču	800 bal
1. maja	prodano 200, v skladišču	600 bal
1. julija	prodano 200, v skladišču	400 bal
1. septembra	prodano 200, v skladišču	200 bal
1. novembra	prodano 200, v skladišču	0 bal

V bombaž naloženi denar priteče torej v celoti nazaj šele mesec dni kasneje, novembra namesto oktobra. Če se torej izloči zaradi skrajšanja cirkulacijskega časa in s tem obrata v obliki denarnega kapitala devetina založenega kapitala v znesku 100 f. št. in če sestoji teh 100 f. št. iz 20 f. št. periodično odvečnega denarnega kapitala za plačilo tedenske mezde in iz 80 f. št., ki obstoje kot periodično odvečna produkcijska zaloga za en teden, ustreza za teh 80 f. št. zmanjšani odvečni produkcijski zalogi pri tovarnarju povečana blagovna zaloga pri trgovcu z bombažem. Isti bombaž leži prav toliko dalj časa kot blago v njegovem skladišču, kolikor manj časa leži v skladišču tovarnarja kot produkcijska zaloga.

Doslej smo predpostavljali, da se skrajša cirkulacijski čas v podjetju X zavoljo tega, ker proda svoje blago ali dobi plačilo zanj hitreje oziroma ker se, če prodaja na kredit, skrajša plačilni rok. To skrajšanje je torej izvedeno iz skrajšane prodaje blaga, spremembe blagovnega kapitala v denarnega, $B' - D$, prve faze cirkulacijskega procesa. Lahko pa bi izhajalo tudi iz druge faze $D - B$ in potemtakem iz istočasne spremembe bodisi delovnega obdobja, bodisi cirkulacijskega časa kapitalov Y, Z itd., ki dobavljajo kapitalistu X produkcijske elemente njegovega tekočega kapitala.

Če na primer bombaž, premog itd. potujejo s starimi transportnimi sredstvi tri tedne od mesta produkcije ali uskladiščenja do sedeža produkcije kapitala X, mora zagotovati minimum produkcijske zaloge kapitala X do prihoda

novih zalog vsaj za tri tedne. Dokler sta bombaž in premog na poti, ne moreta služiti kot produkcijsko sredstvo. V resnici sta delovni predmet transportne industrije in v njej zaposlenega kapitala, za producenta premoga ali prodajalca bombaža pa blagovni kapital, ki se zadržuje v svoji cirkulaciji. Ob izboljšanjem transportu se skrajša pot, recimo, na dva tedna. Tedaj se lahko spremeni produkcijska zaloga iz tritedenske v dvotedensko. S tem se sprostijo vanjo založeni dodatni kapital 80 f. št. in prav tako kapital 20 f. št. za mezde, ker priteče kapital 600 f. št., ki je dokončal obrat, teden dni prej nazaj.

Po drugi strani se lahko produktivna zaloga zmanjša, skrajša razdobje od enega obnovitvenega termina do drugega, če se na primer skrajša delovno obdobje kapitala, ki dobavlja surovino (o čemer smo navedli primere v prejšnjem poglavju), torej tudi možnost, da se surovina obnovi.

Če pa se cirkulacijski čas in zato obdobje obrata podaljša, je treba založiti dodatni kapital. Iz žepa kapitalista samega, če ima denarni kapital. Vendar pa bo v tem primeru kot del denarnega trga ta naložen v tej ali oni obliki; da bi bil razpoložljiv, ga je treba sprostiti iz stare oblike, prodati na primer delnice, dvigniti vloge, tako da pride tudi tu do neposrednega učinka na denarni trg. Ali pa si ga mora izposoditi. Kar zadeva tisti del dodatnega kapitala, ki je potreben za mezde, ga mora ob normalnih okoliščinah vedno založiti kot denarni kapital; s tem izvaja kapitalist X na denarni trg svoj delež neposrednega pritiska. Za tisti del, ki ga mora naložiti v produkcijskih tvarinah, je to neizogibno samo, če jih mora plačati v gotovini. Če jih lahko dobi na kredit, nima nobenega neposrednega vpliva na denarni trg, ker založi v tem primeru dodatni kapital neposredno kot produkcijsko zalogo in ne v prvi instanci kot denarni kapital. Če bi vrgel njegov kreditor menico, ki jo je dobil od X, spet neposredno na denarni trg, če bi jo diskontiral itd., bi to posredno, po drugi roki, vplivalo na denarni trg. Če pa to menico porabi, da poravnava z njo dolg, ki dospe v plačilo kasneje, ne deluje ta

dodatno založeni kapital na denarni trg niti neposredno niti posredno.

II. primer. Sprememba cen produkcijskih tvarin, vse druge okoliščine nespremenjene.

Pravkar smo predpostavljali, da se založi celotni kapital 900 f. št. po štirih petinah, ki so enake 720 f. št., v produkcijske tvarine, ena petina, ki je enaka 180 f. št., pa v mezde.

Če se znižajo produkcijske tvarine za polovico, zahtevajo za šesttedensko delovno obdobje samo 240 f. št. namesto 480 f. št. in za dodatni kapital II samo 120 f. št. namesto 240 f. št. Kapital I se torej skrči od 600 f. št. na $240 + 120 = 360$ f. št., kapital II pa od 300 f. št. na $120 + 60 = 180$ f. št. Celotni kapital 900 f. št. na $360 + 180 = 540$ f. št. Izloči se torej 360 f. št.

Ta kapital, denarni kapital, ki je izločen in sedaj nezaposlen, zaradi česar išče naložbo na denarnem trgu, ni nič drugega kot del kapitala 900 f. št., ki je bil na začetku založen kot denarni kapital, ki pa je postal zaradi znižanja cen produkcijskih elementov, v katere se periodično spreminja, odveč, če naj se podjetje ne razširi, ampak nadaljuje v starem obsegu. Če ne bi izviralo to znižanje cen iz naključnih okoliščin (zlasti bogate žetve, prevelike ponudbe itd.), ampak iz povečanja produktivne sile dela v panogi, ki dobavlja surovino, bi bil ta denarni kapital absolutni dodatek denarnemu trgu ter sploh kapitalu, ki je na razpolago v obliki denarnega kapitala, ker ne bi bil več sestavni del že uporabljanega kapitala.

III. primer. Sprememba tržne cene produkta.

V tem primeru gre zaradi znižanja cene del kapitala v izgubo in se mora zato nadomestiti z novo založitvijo denarnega kapitala. Kar je izgubil prodajalec, lahko pridobi kupec. Neposredno, če se je znižala tržna cena produkta le zaradi naključnih konjunktur, potem pa se je spet povzpela na svojo normalno ceno. Posredno, če je povzročila spremembo

cene sprememba vrednosti, ki deluje na stari produkt, in če preide ta produkt kot produkcijski element spet v kakšno drugo produkcijsko sfero in sprosti tam pro tanto kapital. V obeh primerih lahko kapital, ki je za X izgubljen in zaradi katerega pritiska na denarni trg, da bi ga nadomestil, dodajo kot nov dodatni kapital njegovi poslovni prijatelji. V takem primeru gre le za prenos.

Če pa se, nasprotno, cena produkta zviša, si prilasti iz cirkulacije del kapitala, ki ni bil založen. To ni organski del v produkcijskem procesu založenega kapitala; če se produkcija ne razširi, tvori zato izločeni denarni kapital. Ker smo pri tem predpostavljali, da so bile cene produktovih elementov dane, preden je prišel kot blagovni kapital na trg, bi lahko povzročila zvišanje cen resnična sprememba vrednosti, če bi delovala za nazaj, če bi se na primer podražile surovine naknadno. V tem primeru bi kapitalist X profitiral pri svojem produktu, ki cirkulira kot blago, in pri produkcijski zalogi, ki jo ima. Ta dobiček bi mu vrgel dodatni kapital, ki je postal zaradi novih zvišanih cen produkcijskih elementov sedaj potreben za nadaljevanje podjetja.

Lahko pa je zvišanje cen le prehodno. Kar postane potrebno v tem primeru za kapitalista X kot dodatni kapital, se pokaže za drugega kot sproščeni kapital, če je njegov produkt produkcijski element za druge poslovne panoge. Kar je prvi izgubil, je drugi pridobil.

Šestnajsto poglavje

OBROT VARIABILNEGA KAPITALA

1. Letna mera presežne vrednosti

Predpostavimo cirkulirajoči kapital 2500 f. št., in sicer štiri petine ali 2000 f. št. konstantnega kapitala (produkcijskih tvarin) in eno petino ali 500 f. št. variabilnega, v mezde založenega kapitala.

Obdobje obrata = 5 tednov, delovno obdobje = 4 tedne, cirkulacijsko obdobje = 1 teden. Kapital I je potem enak 2000 f. št. in sestoji iz 1600 f. št. konstantnega kapitala in 400 f. št. variabilnega. Kapital II je enak 500 f. št., od česar je 400 f. št. konstantni in 100 f. št. variabilni kapital. Vsak delovni teden se založi kapital 500 f. št. V 50-tedenskem letu se izgotovi letni produkt $50 \times 500 = 25.000$ f. št. Kapital I v znesku 2000 f. št., ki se stalno uporablja v enem delovnem obdobju, se obrne torej $12\frac{1}{2}$ -krat. $12\frac{1}{2} \times 2000 = 25.000$. Od teh 25.000 f. št. je $\frac{4}{5}$ ali 20.000 f. št. konstantni, v produkcijskih sredstvih založeni kapital in $\frac{1}{5}$ ali 5000 f. št. variabilni, v mezde založeni kapital. Celotni kapital 2500 f. št.

pa se obrne $\frac{25.000}{2500} = 10$ -krat.

Variabilni cirkulirajoči kapital, ki se porabi med produkcijo, lahko znova služi v cirkulacijskem procesu samo, če se produkt, v katerem je reproducirana njegova vrednost, proda, spremeni iz blagovnega kapitala v denarnega, da bi bil znova založen v plačilo delovne sile. Prav tako pa je s konstantnim v produkcijo založenim cirkulirajočim kapi-

talom (produkcijskimi tvarinami), katerega vrednost se znova pojavlja kot del vrednosti v produktu. Kar je skupno tema dvema deloma kapitala — variabilnemu in konstantnemu delu cirkulirajočega kapitala — in kar ju razlikuje od fiksnega kapitala, ni okoliščina, da njuno na produkt preneseno vrednost cirkulira blagovni kapital, se pravi, da jo cirkulira cirkulacija produkta kot blaga. Del vrednosti produkta in zato produkta, ki cirkulira kot blago, blagovnega kapitala, sestoji zmerom iz obrabe fiksnega kapitala ali iz tistega dela vrednosti fiksnega kapitala, ki ga je med produkcijo prenesel na produkt. Razlika pa je ta: fiksni kapital v svoji stari uporabni obliki še nadalje deluje v produkcijskem procesu med daljšim ali krajšim ciklusom obdobja obrata cirkulirajočega kapitala (ki je enak cirkulirajočemu konstantnemu plus cirkulirajočemu variabilnemu kapitalu), medtem ko je odvisen vsak posamezni obrat od nadomestitve celotnega iz produkcijskega področja — v podobni blagovnega kapitala — v cirkulacijsko področje vstopivšega cirkulirajočega kapitala. Prva faza cirkulacije $B' - D'$ je skupna tekočemu konstantnemu in tekočemu variabilnemu kapitalu. V drugi fazi se ločita. Del denarja, ki se vanj nazaj spremeni blago, se spremeni v produkcijsko zalogo (cirkulirajoči konstantni kapital). Zaradi različnih nakupnih rokov svojih sestavnih delov se lahko spremeni kakšen del prej, drug pa kasneje iz denarja v produkcijske tvarine, nazadnje pa preide vanje v celoti. Drugi del denarja, iztržen s prodajo blaga, obleži kot denarna zaloga, da se nato postopoma potroši za plačevanje delovne sile, ki je vključena v produkcijski proces. Ta del tvori cirkulirajoči variabilni kapital. Kljub temu pa se nadomesti tako prvi kot drugi del vedno v celoti iz obrata kapitala, iz njegove spremembe v produkt, iz produkta v blago, iz blaga v denar. Iz tega razloga smo v prejšnjem poglavju obravnavali obrat cirkulirajočega kapitala — konstantnega in variabilnega — posebej in skupaj ne glede na fiksni kapital.

Za vprašanje, ki ga moramo obravnavati sedaj, moramo stopiti korak dalje in obravnavati variabilni del cirkulirajočega kapitala, kakor da bi samo ta tvoril cirkulirajoči

kapital. Se pravi, ne bomo upoštevali konstantnega cirkulirajočega kapitala, ki se obrača skupno z njim.

Založenih je 2500 f. št., vrednost letnega produkta je enaka 25 000 f. št. Variabilni del cirkulirajočega kapitala pa znaša 500 f. št. V 25 000 f. št. vsebovani variabilni kapital je torej enak $\frac{25\,000}{5} = 5000$ f. št. Če delimo 5000 f. št. s

500, dobimo število obratov 10, prav kakor pri celotnem kapitalu 2500 f. št.

To računanje povprečja, pri katerem delimo vrednost letnega produkta z vrednostjo založenega kapitala in ne z vrednostjo tistega dela kapitala, ki se trajno uporablja v enem delovnem obdobju (v našem primeru torej ne s 400, ampak s 500, ne s kapitalom I, ampak s kapitalom I plus kapitalom II), je tu, kjer nas zanima le produkcija presežne vrednosti, popolnoma točno. Kasneje bomo videli, da z drugega vidika ni popolnoma natančno, kakor to računanje povprečja nasploh ni popolnoma natančno. Z drugo besedo, zadošča za praktične namene kapitalista, ne izraža pa natančno ali pravilno vseh stvarnih okoliščin obrata.

Doslej se nismo prav nič menili za en del vrednosti blagovnega kapitala, namreč za presežno vrednost, ki tiči v njem, ki se producira med produkcijskim procesom in ki je utelešena v produktu. Nanjo moramo sedaj usmeriti našo pozornost.

Vzemimo, da producira tedensko zalagani variabilni kapital 100 f. št. presežno vrednost v višini 100 % ali 100 f. št. Tedaj producira variabilni kapital 500 f. št., ki je založen v pettedenskem obdobju obrata, presežno vrednost 500 f. št. Polovica delovnega dneva sestoji torej iz presežnega dela.

Če pa producira 500 f. št. variabilnega kapitala 500 f. št. presežne vrednosti, producira 5000 f. št. $10 \times 500 = 5000$ f. št. presežne vrednosti. Založeni variabilni kapital pa je enak 500 f. št. Razmerje med celotno množino v teku leta producirane presežne vrednosti in vsoto vrednosti založenega

variabilnega kapitala imenujemo letno mero presežne vrednosti. V našem primeru je enaka $\frac{5000}{500} = 1000\%$. Če podrob-

neje razčlenimo to mero, se izkaže, da je enaka meri presežne vrednosti, ki jo producira variabilni kapital v obdobju enega obrata, pomnoženi s številom obratov variabilnega kapitala (ki se ujema s številom obratov vsega cirkulirajočega kapitala).

V obdobju enega obrata založeni variabilni kapital je v našem primeru enak 500 f. št. V njem producirana presežna vrednost je prav tako enaka 500 f. št. Mera presežne vrednosti v enem obdobju obrata je torej enaka $\frac{500 \text{ pv}}{500 \text{ v}} = 100\%$. Teh 100%, pomnoženih z 10, številom obratov v enem letu, da $\frac{5000 \text{ pv}}{500 \text{ v}} = 1000\%$.

To velja za letno mero presežne vrednosti. Kar pa zadeva množino presežne vrednosti, ki se doseže v določenem obdobju obrata, je enaka vrednosti v tem obdobju založenega variabilnega kapitala, v našem primeru 500 f. št., pomnoženim z mero presežne vrednosti, tu torej $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ f. št. Če bi bil ob enaki meri presežne vrednosti založeni kapital enak 1500 f. št., bi bila množina presežne vrednosti enaka $1500 \times \frac{100}{100} = 1500$ f. št.

Variabilni kapital 500 f. št., ki se obrne desetkrat v letu, ki producira v enem letu presežno vrednost 5000 f. št. in za katerega je letna mera presežne vrednosti torej enaka 1000%, bomo imenovali kapital A.

Predpostavimo sedaj, da se založi drug variabilni kapital B v znesku 5000 f. št. za celo leto (tj. v našem primeru za 50 tednov) in se obrne torej samo enkrat v letu. Dalje predpostavimo, da se plača produkt konec leta isti dan, ko je dokončan, da torej priteče denarni kapital, v katerega se spremeni, nazaj isti dan. Cirkulacijsko obdobje je torej tukaj

enako 0, obdobje obrata je enako delovnemu obdobju, namreč eno leto. Kakor v prejšnjem primeru, je v delovnem procesu vsak teden variabilni kapital 100 f. št., v 50 tednih torej kapital 5000 f. št. Mera presežne vrednosti bodi nadalje ista, enaka 100 %, kar pomeni, da sestoji — ob enako dolgem delovnem dnevu — polovica iz presežnega dela. Če računamo pet tednov, znaša naloženi variabilni kapital 500 f. št., mera presežne vrednosti 100 %, v petih tednih producirana množina presežne vrednosti torej 500 f. št. Množina delovne sile, ki se tu izkorišča, in stopnja njenega izkoriščanja sta v tem primeru po predpostavki natančno enaki onima pri kapitalu A.

Vsak teden producira naloženi variabilni kapital 100 f. št. presežno vrednost 100 f. št., v petdesetih tednih producira torej naloženi kapital $50 \times 100 = 5000$ f. št., presežno vrednost 5000 f. št. Množina letno producirane presežne vrednosti je ista kot v prejšnjem primeru, enaka 5000 f. št., letna mera presežne vrednosti pa je popolnoma drugačna. Enaka je med letom producirani presežni vrednosti, deljeni z založenim variabilnim kapitalom: $\frac{5000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = 100 \%$, medtem ko je bila prej za kapital A enaka 1000 %.

Tako pri kapitalu A kakor tudi pri kapitalu B smo izdali tedensko 100 f. št. variabilnega kapitala. Stopnja večanja vrednosti ali mera presežne vrednosti je prav tako ista, enaka 100 %. Tudi velikost variabilnega kapitala je ista, enaka 100 f. št. Izkorišča se enaka množina delovne sile, velikost in stopnja izkoriščanja sta v obeh primerih isti, delovna dneva sta enaka in enako razdeljena na potrebno in presežno delo. Med letom uporabljena variabilna vsota kapitala je enako velika, enaka 5000 f. št., zaposli isto množino dela in izvleče iz delovne sile, ki sta jo zaposlila oba enaka si kapitala, enako množino presežne vrednosti, 5000 f. št. Vendar pa je med letno mero presežne vrednosti kapitala A in kapitala B razlika, ki znaša 900 %.

Ta pojav naredi vsekakor vtis, da mera presežne vrednosti ni odvisna samo od množine presežne vrednosti in stop-

nje izkoriščanja delovne sile, ki jo zaposli variabilni kapital, ampak razen tega od nerazločljivih vplivov, izhajajočih iz cirkulacijskega procesa. V resnici so ta pojav tako razlagali in je povzročil, četudi ne v tej svoji čisti, ampak v svoji zapleteni in prikriti obliki (v obliki letne profitne mere), popolno zmedo v ricardovski šoli od začetka dvajsetih let dalje.

Skrivnostnost tega pojava izgine, kakor hitro kapitala A in kapitala B ne postavimo v popolnoma iste okoliščine samo navidezno, ampak dejansko. Iste pa so okoliščine samo, če se izda ves variabilni kapital B za plačilo delovne sile v istem časovnem razdobju kakor kapital A.

5000 f. št. kapitala B se potem izda v 5 tednih. 1000 f. št. na teden znaša na leto izdatek 50.000 f. št. Presežna vrednost je zato po naši predpostavki prav tako enaka 50.000 f. št. Kapital, ki je dokončal obrat = 50.000 f. št., deljen z založenim kapitalom = 5000 f. št., da število obratov = 10. Mera presežne vrednosti enaka $\frac{5000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = 100 \%$, pomnožena s šte-

vilom obratov = 10, dá letno mero presežne vrednosti, ki je enaka $\frac{50.000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = \frac{10}{1} = 1000 \%$. Letni meri presežne vredno-

sti sta torej zdaj enaki za A in za B, namreč 1000 %, množini presežne vrednosti pa sta: za B 50.000 f. št., za A 5000 f. št. Množini producirane presežne vrednosti sta sedaj v istem razmerju kakor založeni vrednosti kapitala A in B, namreč $5000 : 500 = 10 : 1$. Zato pa je kapital B zaposlil v istem času desetkrat toliko delovne sile kakor kapital A.

Kapital, ki producira presežno vrednost in za katerega veljajo vsi glede presežne vrednosti ugotovljeni zakoni, torej tudi zakon, po katerem določa pri dani meri množino presežne vrednosti relativna velikost variabilnega kapitala, je samo tisti kapital, ki se dejansko uporablja v produkcijskem procesu.

Delovni proces merimo s časom. Če je dolgost delovnega dneva dana (kot tu, kjer so vse okoliščine med kapitalom A in kapitalom B izenačene, da bi bolje osvetlili razliko v letni

meri presežne vrednosti), sestoji delovni teden iz določenega števila delovnih dni. Lahko pa štejemo katerokoli delovno obdobje, vzemimo za primer pettedensko, za en sam delovni dan, ki sestoji na primer iz 300 ur, če je delovni dan = 10 ur in delovni teden = 6 delovnih dni. To število pa moramo pomnožiti še s številom delavcev, ki so zaposleni vsak dan istočasno v istem delovnem procesu. Če bi bilo to število na primer 10, bi imeli na teden $60 \times 10 = 600$ ur, v pettedenskem delovnem obdobju pa $600 \times 5 = 3000$ ur. Pri enako visoki meri presežne vrednosti in pri enaki dolgoti delovnega dne se torej uporabljajo enako veliki variabilni kapitali, če zaposlijo v istih časovnih rokih enake množine delovne sile (ena delovna sila iste cene pomnožena z istim številom).

Vrnimo se sedaj k našima prvotnima primeroma. V obeh primerih, A in B, se uporabita vsak teden v letu enako velika variabilna kapitala, po 100 f. št. na teden. Uporabljena, v delovnem procesu dejansko delujoča kapitala sta torej enaka, založena variabilna kapitala pa sta popolnoma različna. Pod A se založi za vsakih pet tednov 500 f. št., od katerih se uporabi vsak teden 100 f. št. Pod B je treba založiti za prvo pettedensko obdobje 5000 f. št., od katerih pa se uporabi na teden samo 100 f. št., v petih tednih torej samo 500 f. št., kar je $\frac{1}{10}$ založenega kapitala. V drugem pettedenskem obdobju je treba založiti 4500 f. št., uporabi pa se samo 500 f. št., itd. Za določeno obdobje založeni variabilni kapital se spremeni v uporabljeni, torej dejansko delujoči in učinkujoči variabilni kapital samo v tisti meri, v kateri dejansko vstopi v tiste odseke tega časovnega obdobja, ki jih zavzema delovni proces, v kateri dejansko deluje v delovnem procesu. V vmesnem času, ko je del kapitala založen, da se uporabi šele v kasnejšem časovnem odseku, tega dela kakor da ni za delovni proces in nima zato nobenega vpliva niti na tvorjenje vrednosti niti na tvorjenje presežne vrednosti. Tako je na primer pri kapitalu A, ki znaša 500 f. št. Založen je za pet tednov, vsak teden pa ga preide v delovni proces le 100 f. št. Prvi teden je uporabljena $\frac{1}{5}$; štiri petine so založene, ne da bi bile uporabljene, čeprav

morajo biti pripravljene za delovne procese naslednjih štirih tednov in zaradi tega založene.

Okoliščine, ki povzročajo razlike v razmerju med založenim in uporabljenim variabilnim kapitalom, vplivajo na produkcijo presežne vrednosti — če je mera presežne vrednosti dana — le toliko in le tako, da spreminjajo količino variabilnega kapitala, ki se dejansko lahko uporabi v določenem časovnem razdobju, na primer v enem tednu, petih tednih itd. Založeni variabilni kapital deluje kot variabilni kapital samo, kolikor ga resnično uporabljamo in kadar ga resnično uporabljamo, ne pa v času, v katerem je pripravljen v zalogi, ga pa nihče ne uporablja. Vse okoliščine, ki povzročajo razlike v razmerju med založenim in uporabljenim variabilnim kapitalom, pa se izrazijo v razliki med obdobji obratov (najsi jo določa razlika v delovnem obdobju, v cirkulacijskem obdobju ali pa v obeh). Zakon produkcije presežne vrednosti se glasi, da ustvarjajo enake množine variabilnega kapitala ob enaki meri presežne vrednosti enake množine presežne vrednosti. Če torej uporabita kapitala A in B v enakih časovnih odsekih ob enakih merah presežne vrednosti enaki množini variabilnega kapitala, morata producirati v istih časovnih razdobjih enaki množini presežne vrednosti, najsi je razmerje med tem variabilnim kapitalom, ki se uporabi v določenem časovnem razdobju, in v istem časovnem razdobju založenim variabilnim kapitalom še tako različno in najsi je zato še tako različno tudi razmerje med produciranimi množinami presežne vrednosti in, ne uporabljenim, ampak sploh založenim variabilnim kapitalom. Namesto da bi razlike v tem razmerju nasprotovale zakonom, ki smo jih pokazali o produkciji presežne vrednosti, jih potrjujejo in so njihova neizogibna posledica.

Preglejmo prvi pettedenski produkcijski odsek kapitala B. Konec petega tedna je uporabljenih in porabljenih 500 f. št. Producirana vrednost je enaka 1000 f. št., torej $\frac{500 \text{ pv}}{500 \text{ v}} = 100\%$. Enaka kakor pri kapitalu A. To, da se pri kapitalu A realizira poleg založenega kapitala presežna

vrednost, pri B pa ne, nas tu, kjer nam gre le za produkcijo presežne vrednosti in za razmerje med njo in variabilnim kapitalom, ki se založi med njeno produkcijo, še ne zanima. Če pa, nasprotno, ne izračunamo razmerja med presežno vrednostjo v B in tistim delom založenega kapitala 5000 f. št., ki se uporabi med njeno produkcijo in torej porabi, ampak tem založenim kapitalom, dobimo $\frac{500 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = \frac{1}{10} = 10\%$. Torej

za kapital B 10 % in za kapital A 100 %, kar pomeni desetkrat več. Če bi tu kdo rekel: »Ta razlika v meri presežne vrednosti za enako velike kapitale, ki so zaposlili enako količino dela, in sicer dela, ki se deli v enakih delih na plačano in neplačano delo, nasprotuje zakonom o produkciji presežne vrednosti«, bi bil odgovor preprost in bi ga dal en sam pogled na dejanska razmerja: v primeru A izraža razmerje med njima dejansko mero presežne vrednosti, se pravi razmerje med presežno vrednostjo, ki jo producira v petih tednih variabilni kapital 500 f. št., in tem variabilnim kapitalom 500 f. št. V primeru B pa se računa na način, ki nima nič opraviti niti s produkcijo presežne vrednosti niti z določitvijo ustrezne ji mere presežne vrednosti. Teh 500 f. št. presežne vrednosti, ki jih je produciral variabilni kapital 500 f. št., ni namreč preračunanih na 500 f. št. variabilnega kapitala, ki je založen v času njihove produkcije, ampak na kapital 5000 f. št. Od tega kapitala nima $\frac{1}{10}$, 4500 f. št., nič opraviti s produkcijo te presežne vrednosti 500 f. št. Nasprotno, delovali bodo postopoma šele v teku naslednjih 45 tednov. Za produkcijo prvih petih tednov, katero edino obravnavamo tu, torej sploh ne obstoje. V tem primeru razlika v meri presežne vrednosti kapitala A in B torej ni noben problem.

Primerjajmo sedaj letne mere presežne vrednosti za kapitala A in B. Za kapital B imamo $\frac{5000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = 100\%$, za kapital A $\frac{5000 \text{ pv}}{500 \text{ v}} = 1000\%$. Razmerje mer presežnih vrednosti pa je isto kot poprej. Tam smo imeli:

$$\frac{\text{mera presežne vrednosti kapitala B}}{\text{mera presežne vrednosti kapitala A}} = \frac{10\%}{100\%},$$

sedaj pa imamo:

$$\frac{\text{letna mera presežne vrednosti kapitala A}}{\text{letna mera presežne vrednosti kapitala B}} = \frac{100\%}{1000\%},$$

toda $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1000\%}$, torej isto razmerje kot zgoraj.

Problem pa se je sedaj obrnil. Letna mera kapitala B: $\frac{5000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = 100\%$, ne kaže prav nobenega odklona — niti

več sledu odklona — od nam znanih zakonov o produkciji in njej ustrezni meri presežne vrednosti. Med letom je bilo založenih in produktivno konsumiranih 5000 v, producirali so 5000 pv. Mera presežne vrednosti je torej gornji ulomek $\frac{5000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = 100\%$. Letna mera se ujema z dejansko mero

presežne vrednosti. To pot torej ni kapital B, tako kot prej, ampak kapital A tisti, ki kaže nepravilnost, katero je treba pojasniti.

V primeru A imamo mero presežne vrednosti $\frac{5000 \text{ pv}}{500 \text{ v}} = 1000\%$. Toda medtem ko smo v prvem primeru računali 500 pv, produkt petih tednov, na založeni kapital 5000 f. št., od katerega $\frac{1}{10}$ ni bilo uporabljenih v njegovi produkciji, računamo sedaj 5000 pv na 500 v, tj. samo na $\frac{1}{10}$ variabilnega kapitala, ki je bil v resnici porabljen v produkciji 5000 pv; kajti 5000 pv je produkt v petdesetih tednih produktivno konsumiranega variabilnega kapitala v znesku 5000, ne pa kapitala v znesku 500 f. št., konsumiranega v enem samem pettedenskem obdobju. V prvem primeru smo računali v teku petih tednov producirano presežno vrednost na kapital, ki je založen za petdeset tednov, ki je torej desetkrat večji kakor kapital, porabljen v času petih tednov. Sedaj pa računamo v teku petdesetih tednov producirano presežno vrednost na kapital, ki je založen za pet tednov,

ki je torej desetkrat manjši kakor kapital, porabljen v petdesetih tednih.

Kapital A v znesku 500 f. št. se nikoli ne založi za več ko pet tednov. Na koncu teh petih tednov priteče nazaj in lahko obnovi z desetkratnim obratom desetkrat isti proces v teku leta. Iz tega izhaja dvojje:

Proič. V primeru A založeni kapital je samo petkrat večji kakor del kapitala, ki se stalno uporablja v produkcijskem procesu enega tedna. Nasprotno pa je kapital B, ki se obrne le enkrat v petdesetih tednih, ki mora biti za petdeset tednov tudi založen, petdesetkrat večji kot tisti njegov del, ki se stalno uporablja v enem tednu. Obrat torej spremeni razmerje med kapitalom, ki je založen v produkcijski proces v teku leta, in kapitalom, ki se lahko stalno uporablja za določeno produkcijsko obdobje, na primer teden dni. Tako pridobimo prvi primer, v katerem se pettedenska presežna vrednost ne računa na kapital, ki se uporabi v teh petih tednih, ampak na kapital, ki se uporabi v petdesetih tednih, ki je desetkrat večji.

Drugič. Obdobje obrata kapitala A, ki znaša pet tednov, tvori samo $\frac{1}{10}$ leta. Leto obsega torej deset takšnih obdobj obrata, v katerih se kapital A v znesku 500 f. št. vedno znova uporabi. Uporabljeni kapital je pri tem enak za pet tednov založenemu kapitalu, pomnoženemu s številom obdobj obrata v letu. Med letom uporabljeni kapital je enak $500 \times 10 = 5000$ f. št. Med letom založeni kapital je enak $\frac{5000}{10} = 500$ f. št. Čeprav se 500 f. št. uporabi vedno

znova, se vsakih pet tednov v resnici ne založi nikoli več ko istih 500 f. št. Pri kapitalu B se, na drugi strani, uporabi v petih tednih in založi za teh pet tednov sicer le 500 f. št. Ker pa je obdobje obrata enako tu 50 tednom, je v teku leta uporabljeni kapital enak kapitalu, ki se založi za 50, ne pa za 5 tednov. V letu dni producirana množina presežne vrednosti pa se ravna, če je mera presežne vrednosti dana, po kapitalu, ki se med letom uporabi, ne pa po kapitalu, ki se med letom založi. Za ta kapital v znesku 5000 f. št.,

ki opravi en sam obrat, torej ni večja kakor za kapital 500 f. št., ki opravi deset obratov, in je samo zato tako velika, ker je kapital, ki opravi na leto en sam obrat, sam desetkrat večji kakor kapital, ki ima deset obratov v letu.

Med letom obrnjeni variabilni kapital — torej tisti del letnega produkta ali tudi letne porabe, ki je enak temu delu — je v letu dni resnično uporabljeni, produktivno porabljeni variabilni kapital. Iz tega izhaja, da mora biti za oba enaka tudi letno producirana množina presežne vrednosti, če sta v letu obrnjeni variabilni kapital A in v letu obrnjeni variabilni kapital B enako velika in se uporabljata v enakih pogojih večanja vrednosti, če je torej mera presežne vrednosti za oba enaka. Torej mora biti za oba enaka tudi — ker so enake uporabljene množine kapitala — na leto računana mera presežne vrednosti, kolikor se izraža z razmerjem

med letom producirana množina presežne vrednosti

med letom obrnjeni variabilni kapital

Ali, povedano bolj splošno: najsi je relativna velikost variabilnih kapitalov, ki so opravili obrat, takšna ali drugačna, mero njihove v letu dni producirane presežne vrednosti določa mera presežne vrednosti, po kateri so ustrezni kapitali delali v povprečnih obdobjih (na primer v tedenskem ali tudi v dnevnem povprečju).

To je edina posledica, ki izhaja iz zakonov o produkciji presežne vrednosti in o določitvi mere presežne vrednosti.

Sedaj pogledjmo še, kaj izraža razmerje:

med letom obrnjeni kapital

založeni kapital

(pri čemer upoštevamo, kot rečeno, samo variabilni kapital). Delitev nam da število obratov v enem letu založenega kapitala.

Za kapital A imamo:

5000 f. št. med letom obrnjenega kapitala

500 f. št. založenega kapitala ,

za kapital B:

5000 f. št. med letom obrnjenega kapitala
 5000 f. št. založenega kapitala

V obeh razmerjih izraža števec založeni kapital, pomnožen s *številom* obratov: za A 500×10 , za B 5000×1 . Ali pa pomnožen z obrnjenim, na leto dni računanim *časom* obrata. Čas obrata za A je $\frac{1}{10}$ leta; obrnjeni čas obrata je $\frac{10}{1}$, torej $500 \times \frac{10}{1} = 5000$; za B $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. Imenovalec izraža obrnjeni kapital, pomnožen z obrnjenim *številom* obratov: za A $5000 \times \frac{1}{10}$, za B $5000 \times \frac{1}{1}$.

Ustrezni množini dela (vsoti plačanega in neplačanega dela), ki ju zaposlita oba med letom obrnjena variabilna kapitala, sta pri tem enaki, ker sta enaka sama obrnjena kapitala in prav tako meri povečevanja njune vrednosti.

Razmerje med letno obrnjenim in založenim variabilnim kapitalom kaže: 1. v kakšnem razmerju je kapital, ki se mora založiti, z variabilnim kapitalom, ki se uporabi v določenem delovnem obdobju. Če je število obratov enako 10 kakor v primeru A in če predpostavimo, da ima leto petdeset tednov, je čas obrata enak petim tednom. Za teh pet tednov je treba založiti variabilni kapital, za pet tednov založeni kapital pa mora biti petkrat tolikšen kakor v enem tednu uporabljeni variabilni kapital. To pomeni, da se lahko uporabi v enem tednu samo $\frac{1}{5}$ založenega kapitala (tu 500 f. št.). Pri kapitalu B, kjer je število obratov $= \frac{1}{1}$, pa je, nasprotno, čas obrata 1 leto = 50 tednov. Razmerje med založenim kapitalom in vsak teden uporabljenim je torej 50:1. Če bi bilo za B isto kot za A, bi moral naložiti B tedensko 1000 f. št. namesto 100 f. št. — 2. Iz tega razmerja izhaja, da je založil B desetkrat tako velik kapital (5000 f. št.) kakor A, da je lahko zaposlil isto množino variabilnega kapitala, torej ob dani meri presežne vrednosti tudi isto množino dela (plačanega in neplačanega), da je torej tudi produciral med letom isto množino presežne vrednosti. Dejanska mera presežne vrednosti ne izraža nič drugega kakor razmerje med variabilnim kapitalom, uporabljenim v določenem razdobju, in presežno vrednostjo, producirano v istem razdobju, ali množino neplačanega dela, ki ga zaposli v istem razdobju

uporabljeni variabilni kapital. Prav nič nima opraviti s tistim delom variabilnega kapitala, ki je založen med časom, ko se ne uporablja, in zato tudi nima nič opraviti z razmerjem med delom kapitala, ki je za določeno razdobje založen, in delom, ki se v istem razdobju uporabi, ki ga za različne kapitale modificira in diferencira obdobje obrata.

Iz že razloženega nasprotno izhaja, da se letna mera presežne vrednosti le v enem samem primeru ujema z dejansko mero presežne vrednosti, ki izraža stopnjo izkoriščanja dela; to je v primeru, če se založeni kapital obrne samo enkrat v letu, zaradi česar je založeni kapital enak med letom obrnjenemu kapitalu, zaradi tega pa tudi razmerje med letno producirano množino presežne vrednosti in kapitalom, ki ga uporabijo med letom, da bi jo sproducirali, enako in istovetno z razmerjem med letno producirano množino presežne vrednosti in kapitalom, ki je med letom založen.

A. Letna mera presežne vrednosti je enaka:

$$\frac{\text{množina med letom producirane presežne vrednosti}}{\text{založeni variabilni kapital}}$$

Množina med letom producirane presežne vrednosti pa je enaka dejanski meri presežne vrednosti, pomnoženi z variabilnim kapitalom, ki je uporabljen za njeno produkcijo. Za produkcijo letne množine presežne vrednosti uporabljeni kapital je enak založenemu kapitalu, pomnoženemu s številom njegovih obratov, ki ga bomo imenovali n . Obrazec A se torej spremeni v:

B. Letna mera presežne vrednosti je enaka:

$$\frac{\text{dejanska mera presežne vrednosti} \times \text{založeni variabilni kapital} \times n}{\text{založeni variabilni kapital}}$$

Za kapital B je, na primer, enaka $\frac{100\% \times 5000 \times 1}{5000}$ ali

100 %. Le če je n enak 1, se pravi, če se založeni variabilni kapital obrne samo enkrat v letu, če je torej enak med letom uporabljenemu ali obrnjenemu kapitalu, je letna

mera presežne vrednosti enaka dejanski meri presežne vrednosti.

Če imenujemo letno mero presežne vrednosti Pv' , dejansko mero presežne vrednosti pv' , založeni variabilni kapital v , število obratov n , pa dobimo $Pv' = \frac{pv' \cdot v \cdot n}{v} = pv' \cdot n$;

torej $Pv' = pv' \cdot n$ in je enaka pv' samo, če je $n = 1$, torej $Pv' = pv' \times 1 = pv'$.

Iz tega nadalje izhaja: letna mero presežne vrednosti je vedno enaka $pv' \cdot n$, se pravi dejanski meri presežne vrednosti, ki jo producira v enem obdobju obrata med tem obdobjem porabljeni variabilni kapital, pomnoženi s številom obratov tega variabilnega kapitala med letom ali pomnoženi (kar je isto) z njegovim obrnjenim časom obrata, računanim na leto dni kot enoto. (Če se obrne variabilni kapital desetkrat v letu, je čas njegovega obrata enak $1/10$ leta, njegov obrnjeni čas obrata pa torej $10/1 = 10$.)

Razen tega izhaja iz povedanega: $Pv' = pv'$, če je $n = 1$. Pv' je večja kakor pv' , če je n večji ko 1, se pravi, če se obrne založeni kapital več kot enkrat v letu ali če je obrnjeni kapital večji od založenega.

Končno, Pv' je manjša ko pv' , če je n manjši ko 1, se pravi, če je med letom obrnjeni kapital samo del založenega kapitala, če traja torej obdobje obrata dalj kot leto dni.

Ustavimo se za trenutek pri zadnjem primeru.

Obdržimo vse predpostavke našega prejšnjega primera, le obdobje obrata naj se podaljša na 55 tednov. Delovni proces zahteva tedensko 100 f. št. variabilnega kapitala, torej 5500 f. št. za obdobje obrata, in producira tedensko 100 pv ; pv' je torej kot doslej 100 %. Število obratov n je tu enako $50/55 = 10/11$, ker je čas obrata $1 + 1/10$ leta (leto petdesetih tednov).

$$Pv' = \frac{100 \% \times 5500 \times 10/11}{5500} = 100 \times 10/11 = 1000/11 = 90 \frac{10}{11} \%,$$

torej manjša ko 100 %. Če bi bila letna mero presežne vrednosti 100 %, bi morale producirati 5500 v v enem letu v resnici 5500 pv , vtem ko potrebujejo za to $11/10$ leta. 5500 v

producira letno samo 5000 pv, torej je letna mera presežne vrednosti enaka $\frac{5000 \text{ pv}}{5500 \text{ v}} = 10/11 = 90 \frac{10}{11} \%$.

Letna mera presežne vrednosti ali primerjava med presežno vrednostjo, producirano v letu dni, in *založenim* variabilnim kapitalom nasploh (v nasprotju z variabilnim kapitalom, ki se med letom *obrne*) torej ni zgolj subjektivna; to primerjavo povzroči dejansko gibanje kapitala samo. Za posestnika kapitala A je konec leta priteklo nazaj njegov založeni kapital 500 f. št., poleg tega pa še 5000 f. št. presežne vrednosti. Velikosti njegovega založenega kapitala ne izraža množina kapitala, ki jo je uporabil med letom, ampak množina kapitala, ki mu periodično priteka nazaj. Za obravnavano vprašanje je prav vseeno, ali obstaja kapital konec leta deloma kot produkcijska zaloga, deloma kot blagovni ali denarni kapital, in v kakšnem razmerju je razdeljen na te različne dele. Posestniku kapitala B je priteklo nazaj 5000 f. št., njegov založeni kapital, in vrh tega še 5000 f. št. presežne vrednosti. Posestniku kapitala C (v višini 5500 f. št., zadnjega, ki smo ga obravnavali) je bilo produciranih med letom 5000 f. št. presežne vrednosti (porabljenih 5000 f. št., mera presežne vrednosti pa 100 %), njegov založeni kapital kakor tudi njegova producirana presežna vrednost pa še nista pritekla nazaj.

$Pv' = pv'$ n izraža, da je treba mero presežne vrednosti, veljavno za variabilni kapital, ki se uporabi v enem obdobju obrata,

v času enega obdobja obrata producirana množina presežne vrednosti

v času enega obdobja obrata uporabljeni variabilni kapital

pomnožiti s številom obdobji obrata ali reprodukcijskih obdobji založenega variabilnega kapitala, s številom obdobji, v katerih obnavlja svoj krožni tok.

Že v četrtem poglavju prve knjige (Spreminjanje denarja v kapital) in potem v enaindvajsetem poglavju prve knjige (Enostavna reprodukcija) smo videli, da se vrednost

kapitala nasploh zalaga in ne porabi, ker se, ko opravi različne faze svojega krožnega toka, vrne ta vrednost spet na svoje izhodišče, toda obogatena s presežno vrednostjo. To jo označuje kot založeno vrednost kapitala. Čas, ki poteče od njene založitve do tedaj, ko se vrne, je čas, v katerem je založena. Celotni krožni tok, ki ga opravi vrednost kapitala, merjen s časom od njene založitve do tedaj, ko se vrne, je njen obrat, trajanje tega obrata pa eno obdobje obrata. Če se je to obdobje izteklo, če se je krožni tok končal, lahko prične ista vrednost kapitala znova isti krožni tok, se lahko torej tudi znova poveča, producira presežno vrednost. Če se variabilni kapital tako kakor pod A) obrne desetkrat v letu, se producira v teku leta z istim založenim kapitalom desetkrat toliko presežne vrednosti, kakor ustreza enemu obdobju obrata.

Naravo založbe si moramo razjasniti z vidika kapitalistične družbe.

Kapital A, ki se obrne desetkrat v enem letu, založi kapitalist desetkrat na leto. Za vsako novo obdobje obrata ga založi znova. Hkrati pa ne založi med letom nikoli več kot isto vrednost kapitala 500 f. št. in dejansko nima za produkcijski proces, ki ga obravnavamo, nikoli več na razpolago ko 500 f. št. Kakor hitro opravi teh 500 f. št. en krožni tok, prične A z njimi znova isti krožni tok; kajti kapital ohranja svoj značaj kapitala po svoji naravi ravno in samo s tem, da zmeraj deluje kot kapital v ponavljanih produkcijskih procesih. Tudi se nikoli ne založi za dalj ko za pet tednov. Če traja obrat dalj, ga ni več dovolj. Če se skrajša, postane del založenega kapitala odveč. Založenih ni deset kapitalov po 500 f. št., ampak *en* kapital v znesku 500 f. št. se desetkrat naloži v zaporednih odsekih časa. Letna mera presežne vrednosti se torej ne računa na desetkrat založeni kapital 500 f. št. ali na 5000 f. št., ampak na enkrat založeni kapital v znesku 500 f. št., tako kakor je en tolar, ki desetkrat cirkulira, vedno le en sam tolar, ki se zadržuje v cirkulaciji, čeprav opravi funkcijo desetih tolarjev. V rokah, v katerih se znajde pri vsaki menjavi lastnika, pa je vedno samo ena in ista vrednost enega tolarja.

Prav tako kaže kapital A pri vsakokratni svoji vrnitvi in tudi pri svoji vrnitvi na koncu leta, da dela njegov posestnik vedno le z isto vrednostjo kapitala 500 f. št. Zato tudi priteče v njegove roke vsakokrat nazaj le 500 f. št. Njegov založeni kapital ni torej nikoli večji kot 500 f. št. Založeni kapital 500 f. št. je torej imenovalec ulomka, ki izraža letno mero presežne vrednosti. Zato smo imeli zgoraj za letno mero presežne vrednosti obrazec: $Pv' = \frac{pv' \cdot v \cdot n}{v} =$
 $= pv' \cdot n$. Ker je dejanska mera presežne vrednosti $pv' = \frac{pv}{v}$ enaka množini presežne vrednosti, deljeni z variabilnim kapitalom, ki jo je produciral, lahko postavimo v $pv' \cdot n$ vrednost, ki jo ima pv' , torej $\frac{pv}{v}$, in dobimo potem drugi obrazec $Pv' = \frac{pv \cdot n}{v}$.

S svojim desetkratnim obratom in torej z desetkrat obnovljeno založitvijo opravi kapital 500 f. št. funkcijo desetkrat večjega kapitala, kapitala 5000 f. št., prav tako kakor opravi 500 kosov tolarjev, ki se obrnejo v letu desetkrat, isto funkcijo kakor 5000, ki se obrnejo le enkrat.

II. Obrat posameznega variabilnega kapitala

»Produkcijski proces, kakršnakoli že je njegova družbena oblika, mora biti nepretrgan, mora periodično vedno znova teči skozi iste stadije... Vsak družbeni produkcijski proces je zato z vidika svoje stalne povezanosti in stalnega toka svojega obnavljanja hkrati tudi reprodukcijski proces... Kot *periodičen prirastek vrednosti* kapitala ali kot *periodičen sad kapitala* v procesu gibanja dobiva presežna vrednost obliko *dohodka, ki izvira iz kapitala*.« (I. knj., 21. pogl., str. 637, 638.)

Imamo deset pettedenskih obdobjih obrata kapitala A; v prvem obdobju obrata se založi 500 f. št. variabilnega kapitala; to pomeni, da se spremeni v delovno silo vsak teden 100 f. št., tako da je ob koncu prvega obdobja obrata izdanih za delovno silo 500 f. št. Teh 500 f. št., ki so bili spočetka del za-

loženega celotnega kapitala, je prenehalo biti kapital. Šli so za plačilo mezde. Delavci pa jih spet izdajo pri nakupu svojih življenjskih potrebščin, porabijo torej življenjskih potrebščin v vrednosti 500 f. št. Tako se uniči množina blaga v višini te vrednosti (kar delavec morebiti prihrani v denarju, prav tako ni kapital). Ta množina blaga je z vidika delavca porabljena neproduktivno, razen kolikor ohranja njegovo delovno silo, torej za kapitalista neizogibno orodje, sposobno za delo. — Drugič, za kapitalista pa se je spremenilo teh 500 f. št. v delovno silo iste vrednosti (oziroma cene). Delovno silo konsumira produktivno v delovnem procesu. Ob koncu petih tednov obstaja producirana vrednost v znesku 1000 f. št. Polovica tega, 500 f. št., je reproducirana vrednost variabilnega kapitala, ki ga je izdal za plačilo delovne sile. Druga polovica, 500 f. št., je novo producirana presežna vrednost. Toda pettedenska delovna sila, za katero je bil zamenjan del kapitala, ki se je tako spremenil v variabilni kapital, je prav tako izdana, potrošena, čeprav produktivno. Delo, ki je delovalo včeraj, ni isto delo, ki deluje danes. Njegova vrednost plus presežna vrednost, ki jo je produciralo, obstaja zdaj kot vrednost stvari, ki je različna od delovne sile, kot vrednost produkta. S tem pa, da se produkt spremeni v denar, se lahko tisti del njegove vrednosti, ki je enak vrednosti založenega variabilnega kapitala, znova zamenja za delovno silo in zatorej znova deluje kot variabilni kapital. Okoliščina, da ista vrednost kapitala, ki je ne le reproducirana, ampak tudi v denarni obliki povrnjena, zaposli iste delavce, se pravi iste nosilce delovne sile, je brez pomena. Možno je, da uporabi kapitalist v obdobju drugega obrata namesto dotedanjih druge delavce.

Dejansko se torej izda v desetih pettedenskih obdobjih obrata postopoma kapital 5000 f. št. in ne 500 f. št. za mezde, ki jih delavci potrošijo za življenjske potrebščine. Tako založeni kapital 5000 f. št. je porabljen. Ne obstaja več. Po drugi strani se postopoma ne vključuje v produkcijski proces delovna sila v vrednosti 500 f. št., ampak v vrednosti 5000 f. št., in ne reproducira le svoje lastne vrednosti 5000 f. št., ampak producira povrh tega presežno vrednost 5000 f. št.

Variabilni kapital 500 f. št., založen v obdobju drugega obrata, ni istoveten s kapitalom 500 f. št., ki je bil založen v obdobju prvega obrata. Ta je porabljen, izdan za mezde. Pač pa je *nadomeščen* z novim variabilnim kapitalom 500 f. št., ki je bil v obdobju prvega obrata produciran v blagovni obliki in se spremenil nazaj v denarno obliko. Ta novi denarni kapital 500 f. št. je torej denarna oblika množine blaga, ki je bila na novo producirana v obdobju prvega obrata. Okoliščina, da ima kapitalist spet v rokah prav isti znesek denarja 500 f. št., se pravi prav toliko denarnega kapitala — če ne upoštevamo presežne vrednosti — kakor ga je prvotno založil, zakriva okoliščino, da dela z novo produciranim kapitalom. (Kar zadeva druge sestavne dele vrednosti blagovnega kapitala, ki nadomestijo konstantne sestavne dele kapitala, njihova vrednost ni producirana na novo, ta vrednost spremeni samo obliko, v kateri obstaja.) — Vzemimo obdobje tretjega obrata. Tu je očitno, da tretjič založeni kapital 500 f. št. ni stari kapital, ampak na novo producirani; kajti kapital ni denarna oblika v obdobju prvega, ampak v obdobju drugega obrata producirane množine blaga, se pravi tistega dela te množine blaga, katerega vrednost je enaka vrednosti založenega variabilnega kapitala. V obdobju prvega obrata producirana množina blaga je prodana. Del njene vrednosti, ki je enak variabilnemu delu vrednosti založenega kapitala, je bil zamenjan v novo delovno silo drugega obdobja obrata in je produciral novo množino blaga, ki je bila znova prodana in ki tvori z delom svoje vrednosti v obdobju tretjega obrata založeni kapital 500 f. št.

Enako je v vseh desetih obdobjih obrata. Za njihovega trajanja prihajajo vsakih pet tednov na trg na novo producirane množine blaga (katerih vrednost se ne le znova pojavlja kakor pri konstantnem delu cirkulirajočega kapitala, ampak se, kolikor nadomešča variabilni kapital, prav tako na novo producira). To omogoča, da se vključuje v produkcijski proces vedno nova delovna sila.

Z desetkratnim obratom založenega variabilnega kapitala 500 f. št. torej ne dosežemo, da bi lahko produktivno porabili ta kapital 500 f. št. desetkrat ali da bi lahko varia-

bilni kapital, ki zadošča za pet tednov, uporabljali petdeset tednov. Pač pa se v petdesetih tednih uporabi 10×500 f. št. variabilnega kapitala, kapital 500 f. št. pa vedno zadošča le za pet tednov in ga je treba na koncu petih tednov nadomestiti z novo produciranim kapitalom 500 f. št. To velja i za kapital A i za kapital B. Tu pa se prične razlika.

Na koncu prvega razdobja petih tednov sta založila in izdala tako A kakor B 500 f. št. variabilnega kapitala. Tako B kakor tudi A sta zamenjala njegovo vrednost v delovno silo in jo nadomestila z delom vrednosti produkta, ki jo je ta delovna sila na novo producirala, z delom, ki je enak vrednosti založenega variabilnega kapitala 500 f. št. Tako za B kakor tudi za A je delovna sila z novo vrednostjo istega zneska nadomestila ne samo vrednost izdanega variabilnega kapitala 500 f. št., ampak ji je dodala tudi — po naši predpostavki enako veliko — presežno vrednost.

Vendar pa producirana vrednost, ki nadomešča založeni variabilni kapital in dodaja njegovi vrednosti presežno vrednost, pri B nima oblike, v kateri bi lahko znova delovala kot produktivni kapital oziroma variabilni kapital. Pri A pa ima to obliko. In do kraja leta nima kapitalist B variabilnega kapitala, ki ga je izdal prvih pet tednov in potem zaporedoma vsakih naslednjih pet tednov, v rokah v obliki, v kateri bi lahko znova deloval kot produktivni oziroma variabilni kapital, čeprav je nadomeščen z novo producirano vrednostjo plus presežno vrednostjo. Njegova *prednost* je sicer nadomeščena z novo vrednostjo, torej obnovljena, njegova *oblika* vrednosti (tu absolutna oblika vrednosti, denarna oblika) pa ni obnovljena.

Za drugo razdobje petih tednov (in tako zaporedoma za vsakih pet tednov v letu) je treba torej imeti na razpolago prav tako nadaljnjih 500 f. št. kakor za prvo razdobje. Torej mora biti — ne upoštevajoč kreditna razmerja — na začetku leta v zalogi 5000 f. št., na razpolago morajo biti kot latentni založeni denarni kapital, čeprav se šele med letom postopno dejansko izdajo, spremene v delovno silo.

Pri A pa ima nadomestilo vrednosti, ker se je krožni tok, obrat založenega kapitala sklenil, že po preteku prvih

petih tednov obliko, v kateri lahko spravi za pet tednov na delo novo delovno silo: svojo prvotno denarno obliko.

Tako v primeru A kakor v primeru B se porabi v drugem pettedenskem obdobju nova delovna sila in izda za plačilo te delovne sile nov kapital 500 f. št. S prvimi 500 f. št. plačanih delavskih življenjskih potrebščin ni več, vsaj njihova vrednost je izginila iz kapitalistovih rok. Z drugimi 500 f. št. nakupi novo delovno silo, delavci pokupijo na trgu nove življenjske potrebščine. Skratka, potroši se nov kapital 500 f. št., ne prejšnji. Toda v primeru A je ta novi kapital 500 f. št. denarna oblika na novo proizvedenega nadomestila vrednosti poprej izdanih 500 f. št. V primeru B ima to nadomestilo vrednosti obliko, v kateri ne more delovati kot variabilni kapital: obstaja, vendar ne v obliki variabilnega kapitala. Zato mora biti za nadaljevanje produkcijskega procesa na razpolago in založen za naslednjih pet tednov dodaten kapital 500 f. št. v denarni obliki, ki je tu neogibno potrebna. Tako A kakor tudi B izdala v petdesetih tednih enako količino variabilnega kapitala, plačata in porabita enako množino delovne sile. Toda B jo mora plačati z založenim kapitalom, ki je enak celotni vrednosti te delovne sile = 5000 f. št. A jo plačuje postopoma z ne-prestano obnavljajočo se denarno obliko vsakih pet tednov produciranega nadomestila vrednosti za vsakih pet tednov založenega kapitala 500 f. št. A torej nikoli ne založi več denarnega kapitala ko za pet tednov, se pravi nikoli večjega, kot znaša za prvih pet tednov založeni kapital 500 f. št. Teh 500 f. št. zadošča za celo leto. Potemtakem je jasno, da morata biti pri enaki stopnji izkoriščanja dela, enaki dejanski meri presežne vrednosti, letni meri presežne vrednosti A in B v obratnem sorazmerju z velikostmi variabilnih denarnih kapitalov, ki morata biti založena, da bi v teku

$$\begin{aligned} &\text{leta spravila na delo isto množino delovne sile. A: } \frac{5000 \text{ pv}}{500 \text{ v}} = \\ &= 1000 \%, \text{ in B: } \frac{5000 \text{ pv}}{5000 \text{ v}} = 100 \%. \text{ Toda } 500 \text{ v} : 5000 \text{ v} = 1:10 = \\ &= 100 \% : 1000 \%. \end{aligned}$$

Razlika izvira iz različnih obdobjih obratov, se pravi obdobjih, v katerih lahko nadomestilo vrednosti v določenem razdobju uporabljenega variabilnega kapitala znova deluje kot kapital, torej kot nov kapital. Tako B kakor A nadomeščata v istih obdobjih uporabljeni variabilni kapital z isto vrednostjo. Tudi presežna vrednost priraste v teku istih razdobjih enako. Toda B dobi sicer vsakih pet tednov nadomestilo vrednosti 500 f. št. plus 500 f. št. presežne vrednosti, vendar pa to nadomestilo vrednosti ni nov kapital, ker nima denarne oblike. Pri A je nadomeščena ne samo stara vrednost kapitala z novo, ampak je obnovljena v svoji denarni obliki, nadomeščena torej kot nov kapital, sposoben za delovanje.

Zgodnejša ali kasnejša sprememba nadomestila vrednosti v denar, torej v obliko, v kateri se zalaga variabilni kapital, je očitno povsem nepomembna okoliščina za produkcijo presežne vrednosti. Ta je odvisna od velikosti uporabljenega variabilnega kapitala in od stopnje izkoriščanja dela. Obravnavana okoliščina pa spreminja velikost denarnega kapitala, ki ga je treba založiti, da bi v teku leta zaposlil določeno količino delovne sile, in določa torej letno mero presežne vrednosti.

III. Obrat variabilnega kapitala z družbenega vidika

Poglejmo zadevo za trenutek z družbenega vidika. En delavec stane recimo 1 f. št. na teden, delovni dan = 10 ur. Pri A kakor tudi pri B je zaposlenih med letom 100 delavcev (100 f. št. na teden za 100 delavcev da za pet tednov 500 f. št., za 50 tednov pa 5000 f. št.), a vsak od njih dela po 60 delovnih ur, teden po 6 dni. Torej 100 delavcev na teden da 6000 delovnih ur, v 50 tednih pa 300.000 delovnih ur. Tako A kot B sta to delovno silo zasegla in je torej družba ne more porabiti za kaj drugega. V tem pogledu je torej stvar z družbenega vidika ista pri A in pri B. Dalje: tako pri A kakor pri B dobi vsakih 100 delavcev na leto mezdo 5000 f. št. (200 delavcev skupaj torej 10.000 f. št.) in odtegnejo za to vsoto družbi življenjske potrebe.

ščine. V tem pogledu je stvar z družbenega vidika spet ista tako v primeru A kakor v primeru B. Ker so delavci v obeh primerih tedensko plačani, odtegujejo tudi življenjske potrebščine družbi tedensko, za kar mečejo v obeh primerih prav tako tedensko v cirkulacijo denarni ekvivalent. Tu pa se prične razlika.

Provič. Denar, ki ga meče v cirkulacijo delavec v primeru A, ni samo, kakor za delavca v primeru B, denarna oblika vrednosti njegove delovne sile (v resnici plačilno sredstvo za že opravljeno delo); že od obdobja drugega obrata dalje, računajoč od začetka podjetja, je ta denar denarna oblika *orednosti, ki jo je sam produciral* (enaka ceni delovne sile plus presežni vrednosti) v obdobju prvega obrata, s katero plačajo njegovo delo v obdobju drugega obrata. V primeru B to ni tako. Glede na delavca je tu denar sicer plačilno sredstvo za delo, ki ga je že opravil, tega opravljenega dela pa ne plačajo z njegovo lastno vnovčeno producirano vrednostjo (denarno obliko vrednosti, ki jo je sam produciral). To se lahko zgodi šele od drugega leta dalje, ko plačajo delavca v primeru B z vnovčeno vrednostjo, ki jo je prejšnje leto sam produciral.

Čim krajše je obdobje obrata kapitala — v čim krajših razdobjih se torej obnavljajo med letom njegovi reprodukcijski roki — tem hitreje se spreminja variabilni del kapitala, ki ga je prvotno založil kapitalist v denarni obliki, v denarno obliko producirane vrednosti (ki vsebuje razen tega presežno vrednost), katero je produciral delavec za nadomestitev tega variabilnega kapitala; tem krajši je torej čas, za katerega mora založiti kapitalist denar iz svojega lastnega sklada, tem manjši je v razmerju do danega obsega produkcije kapital, ki ga kapitalist sploh zalaga; in razmeroma tem večja je množina presežne vrednosti, ki jo iztisne v letu dni pri dani meri presežne vrednosti, ker lahko toliko pogostejše vedno znova kupi delavca z denarno obliko njegove lastne producirane vrednosti in ga spravi k delu.

Pri danem obsegu produkcije se sorazmerno s krajšanjem obdobja obrata zmanjšuje absolutna velikost založenega

variabilnega denarnega kapitala (tako kot cirkulirajočega kapitala sploh) in raste letna mera presežne vrednosti. Pri dani velikosti založenega kapitala raste obseg produkcije, pri dani meri presežne vrednosti torej absolutna množina v enem obdobju obrata producirane presežne vrednosti istočasno z naraščanjem letne mere presežne vrednosti, ki ga povzroča skrajševanje reprodukcijskih obdobj. Iz dosedanjih raziskav smo ugotovili v splošnem, da je treba zaradi neenakega trajanja obdobja obrata založiti zelo neenako velik denarni kapital, da je mogoče zaposliti isto množino produktivnega cirkulirajočega kapitala in isto množino dela ob enaki stopnji izkoriščanja dela.

Drugič — in to je v prvo razliko — plača delavec tako v primeru B kakor tudi A življenjske potrebščine, katere kupuje, z variabilnim kapitalom, ki se je spremenil v njegovih rokah v cirkulacijsko sredstvo. Na primer, s trga vzame pšenico, a ne le vzame, ampak jo tudi nadomesti s protivrednostjo v denarju. Ker pa denar, s katerim plačuje delavec pod B svoje življenjske potrebščine in jih odteguje s trga, ni denarna oblika producirane vrednosti, ki jo med letom meče na trg, kakor pri delavcu v primeru A, daje prodajalcu življenjskih potrebščin sicer denar, toda ne blaga — bodisi produkcijskih sredstev, bodisi življenjskih potrebščin — ki bi ga prodajalec lahko kupil za iztrženi denar, kakor se godi v primeru A. S trga se torej odtegujejo delovna sila, življenjske potrebščine za to delovno silo, fiksni kapital v obliki pod B uporabljanih delovnih sredstev in produkcijskih tvarin, in za njih nadomestitev prihaja na trg protivrednost v denarju. Med letom pa ne pride na trg noben produkt, da bi nadomestil tiste stvarne elemente produktivnega kapitala, ki so s trga odvzeti. Če si zamislimo, da družba ni kapitalistična, ampak komunistična, tedaj odpade predvsem popolnoma denarni kapital in zato tudi preobleke, v katere zagrinja transakcije. Problem se skrči kratko malo na to, da mora družba vnaprej izračunati, koliko dela, produkcijskih sredstev in življenjskih potrebščin lahko brez kakršne koli škode uporabi za poslovne panoge, ki podobno kakor na primer gradnja železnic daljši

čas, leto dni ali več, ne dajejo niti produkcijskih sredstev niti življenjskih potrebščin niti kakršnega koli koristnega učinka, pač pa odvzemajo skupni letni produkciji delo, produkcijska sredstva in življenjske potrebščine. Nasprotno pa v kapitalistični družbi, kjer se uveljavi družbeni um vedno šele post festum, morejo in morajo zato zmeraj nastati velike motnje. Po eni strani pritisk na denarni trg, medtem ko je nasprotno lagoden denarni trg sam spočetnik množice takšnih podjetij in torej ravno takšnih okoliščin, ki povzročajo kasneje pritisk na denarni trg. Pritisk na denarnem trgu nastane, ker je treba med dolgimi razdobji trajno v velikem obsegu zalagati denarni kapital. Okoliščine, da mečejo industrijci in trgovci denarni kapital, ki jim je potreben za obratovanje njihovih podjetij, v železniške špekulacije itd. in da ga nadomeščajo s posojili na denarnem trgu, tu niti ne upoštevamo. — Po drugi strani pritisk na razpoložljivi produktivni kapital družbe. Ker se nenehoma jemljejo s trga elementi produktivnega kapitala in meče zanje na trg samo denarni ekvivalent, naraste plačila sposobno povpraševanje, ne da bi dalo samo iz sebe kakršen koli element ponudbe. Odtod naraščanje cen življenjskih potrebščin in tudi produkcijskih sredstev. Vrh tega je to redno čas goljufij in velikih prenosov kapitala. Drhal špekulantov, stavbenikov, inženirjev, advokatov idr. obogati. Povzročijo močno konsumptivno povpraševanje na trgu. Razen tega se zvišajo mezde. Kolikor se nanaša povpraševanje na živila, gotovo spodbudi tudi poljedelstvo. Ker pa teh živil ni mogoče pomnožiti čez noč, narašča med letom njihov uvoz podobno kakor uvoz eksotičnih živil (kava, sladkor, vino itd.) in luksusnih predmetov sploh. Odtod prevelik uvoz in špekulacija v tej panogi uvozne trgovine. Na drugi strani povzroči zvišanje cen v industrijskih panogah, v katerih se produkcija lahko hitro poveča (prava manufaktura, rudarstvo itd.), nenadno razširitev, ki ji kmalu sledi zlom. Do enakih posledic pride na delovnem trgu, od koder nove poslovne panoge pritegujejo velike množice latentno relativno odvečnega prebivalstva in celo zaposlenih delavcev. Takšna podjetja velikega obsega ka-

kor železnice sploh odvezemajo trgu dela določeno količino delovne sile, katero je mogoče dobiti samo iz takšnih panog, ki uporabljajo, kakor na primer poljedelstvo itd., samo krepke moške. To se dogaja tudi še potem, ko postanejo nova podjetja že ustaljena poslovna panoga in se je že formiral zanjo potreben nomadski razred delavcev. Tako na primer za železnice, kakor hitro jih grade v večjem, ne običajnem obsegu. Del delavske rezervne armade, katere pritisk je tlačil mezde, se tedaj absorbira. Mezde splošno narastejo, celo v dotlej dobro zaposlenih delih delovnega trga. To traja dotlej, ko neizogibni polom znova sprosti rezervno delavsko armado in pritisne mezde spet na njihov minimum in pod njega.³²

Kolikor je daljše ali krajše trajanje obdobja obrata odvisno od delovnega obdobja v pravem pomenu, se pravi od obdobja, ki je potrebno, da se izdela produkt za trg, sloni na vsakokrat danih materialnih produkcijskih pogojih različnih naložb kapitala, ki imajo v poljedelstvu bolj značaj naravnih pogojev produkcije, v manufakturni in pretežnem delu ekstraktivne industrije pa se spreminjajo z družbenim razvojem produkcijskega procesa.

Kolikor temelji trajanje delovnega obdobja na velikosti dobav (količinskem obsegu, v katerem se produkt kot blago praviloma pošilja na trg), je konvencionalnega značaja. Konvencija pa ima za stvarno podlago obseg produkcije in je zato naključna le, če jo gledamo izolirano.

³² V rokopisu je dodana na tem mestu za kasnejšo obdelavo naslednja pripomba: »Protislovje v kapitalističnem produkcijskem načinu: kot kupci blaga so delavci važni za trg. Kot prodajalce njihovega blaga — delovne sile — pa jih skuša kapitalistična produkcija omejiti na minimum cene. — Se eno protislovje: razdobja, v katerih napne kapitalistična produkcija vse svoje sile, se izkažejo praviloma kot razdobja hiperprodukcije, ker produkcijskih sposobnosti nikoli ni mogoče uporabiti do take mere, da se ne le producira, ampak tudi vnovči večja vrednost. Prodaje blaga, vnovčenja blagovnega kapitala, torej tudi presežne vrednosti pa ne omejujejo konsumne potrebe družbe nasploh, ampak konsumne potrebe družbe, katere velika večina je vedno siromašna in mora siromašna vedno ostati. Vendar pa spada to šele v naslednji oddelek.« — F. E.

Kolikor je naposled odvisno obdobje obrata od dolgoti cirkulacijskega obdobja, določa le-tega deloma sicer ne-prestano spreminjanje tržnih konjunktur, težje ali lažje prodajanje in temu ustrezna nujnost dati produkt deloma na bližje ali bolj oddaljene trge. Če pustimo obseg povpraševanja sploh ob strani, ima pri tem gibanje cen glavno vlogo, ker pri nižajočih se cenah kapitalisti prodajo namerno skrčujejo, medtem ko teče produkcija naprej; nasprotno pri višajočih se cenah, kjer gresta produkcija in prodaja v korak ali se lahko prodaja vnaprej. Vendar je za pravo stvarno podlago šteti dejansko oddaljenost sedeža produkcije od prodajnega trga.

Vzemimo na primer, da se proda angleška bombažna tkanina ali preja v Indijo. Izvozni trgovec plača angleške-mu bombažnemu tovarnarju (izvozni trgovec napravi to rad samo takrat, kadar so razmere na denarnem trgu ugodne; če nadomesti tovarnar svoj denarni kapital s kreditnimi operacijami, je že nekaj narobe). Izvoznik proda svoje bombažno blago kasneje na indijskem trgu, odkoder mu povrnejo njegov založeni kapital. Do te povrnitve je stvar prav taka kot v primeru, ko zahteva trajanje delovnega obdobja založitev novega denarnega kapitala, da bi produktijski proces še naprej obratoval v nespremenjenem obsegu. Denarni kapital, s katerim plača tovarnar svoje delavce in obnovi tudi druge elemente svojega cirkulirajočega kapitala, ni denarna oblika preje, ki jo je produciral. To lahko postane šele, ko priteče vrednost te preje v denarju ali produktu nazaj v Anglijo. Je dodatni denarni kapital kakor poprej. Razlika je le v tem, da ga namesto tovarnarja zalaga trgovec, pa tudi ta ga je pridobil mogoče s kreditnimi operacijami. Prav tako ne pride, niti preden priteče ta denar na trg niti istočasno z njim, na angleški trg noben dodatni produkt, ki bi ga bilo mogoče kupiti s tem denarjem in spraviti v produktivno ali individualno porabo. Če traja to stanje dalj časa in dobi večji obseg, mora roditi iste posledice kakor prej omenjeno podaljšanje delovnega obdobja.

Pri tem je možno, da tudi v Indiji prodajo prejo na kredit. S tem kreditom kupijo v Indiji drug produkt in ga pošljejo kot protivrednost v Anglijo ali remitirajo za to vsoto menice. Če se takšne razmere nadaljujejo, pride do pritiska na indijski denarni trg, katerega povratni učinek na Anglijo lahko povzroči krizo. Celo kadar je povezana z izvozom žlahtnih kovin v Indijo, lahko povzroči ta kriza v Indiji novo krizo zaradi bankrota angleških trgovskih tvrdk in njihovih indijskih podružnic, ki so dobile kredit od indijskih bank. Tako nastane istočasno kriza tako na trgu, za katerega je trgovinska bilanca pasivna, kakor tudi na trgu, za katerega je aktivna. Ta pojav je lahko še bolj zapleten. Anglija je na primer poslala v Indijo srebro v palicah. Angleški upniki Indije izterjujejo sedaj tam svoje terjatve. Zato bo morala Indija kmalu nato poslati svoje srebrne palice nazaj v Anglijo.

Izvozna trgovina v Indijo in uvozna trgovina iz Indije se lahko približno izravnata, čeprav (razen v posebnih okoliščinah, npr. zaradi podražitve bombaža itd.) odloča o obsegu uvoza in ga spodbuja izvoz. Trgovinska bilanca med Anglijo in Indijo je lahko tako rekoč izravnana ali pa lahko kaže le rahlo nihanje na to ali na drugo stran. Kakor hitro pa izbruhne kriza v Angliji, se pokaže, da je v Indiji na zalogah neprodano bombažno blago (ki se torej ni spremenilo iz blagovnega kapitala v denarnega — po tej strani hiperprodukcija) in da na drugi strani ne leže v Angliji samo neprodane zaloge indijskih produktov, ampak da velik del prodanih in porabljenih zalog sploh še ni plačan. Kar se torej pokaže kot kriza na denarnem trgu, izraža v resnici nepravilnosti v produkcijskem in reprodukcijskem procesu samem.

Tretjič. Kar zadeva uporabljeni cirkulirajoči kapital (variabilni kakor tudi konstantni), povzroča trajanje obdobja obrata, kolikor izhaja iz trajanja delovnega obdobja, torej razliko: pri več obratih na leto lahko dobavi kak element variabilnega ali konstantnega cirkulirajočega kapitala njegov lastni produkt; npr. pri produkciji premoga, konfekciji oblek itd. V drugem primeru ne, vsaj ne med letom.

Sedemnajsto poglavje

CIRKULACIJA PRESEŽNE VREDNOSTI

Doslej smo spoznali, da povzroča različnost v obdobju obrata razliko v letni meri presežne vrednosti, celo če ostane množina letno producirane presežne vrednosti enaka.

Razen tega pa nastanejo nujno razlike v kapitalizaciji presežne vrednosti, v *akumulaciji* in zaradi tega tudi v množini presežne vrednosti, ki se ustvari med letom, če se mera presežne vrednosti ne spremeni.

Predvsem pripominjamo, da ima kapitalist A (v primeru prejšnjega poglavja) tekoč periodičen dohodek, da krije torej svojo celoletno porabo, izvzemši obdobje obrata ob pričetku poslovanja, iz lastne produkcije presežne vrednosti in mu je ni treba zalagati iz lastnega sklada. Kapitalist B, nasprotno, pa to mora. V istih razdobjih producira sicer prav toliko presežne vrednosti kot A, toda ta presežna vrednost še ni realizirana in je zato ni mogoče porabiti niti individualno niti produktivno. Kolikor pride v poštev individualna poraba, presežno vrednost anticipira. Za to mora založiti poseben sklad.

Tudi del produktivnega kapitala, ki ga je težko kam razvrstiti, namreč dodatni kapital, ki je potreben za popravila in vzdrževanje fiksnega kapitala, se pokaže sedaj v drugačni luči.

A tega dela kapitala — vsega ali večji del — ne založi na začetku produkcije. Ni treba, da ga ima na razpolago, lahko je sploh brez njega. Nastaja iz poslovanja samega z neposredno spremembo presežne vrednosti v kapital, se pravi z njeno neposredno uporabo kot kapitala. Del presežne vred-

nosti, ki se med letom periodično ne le producira, ampak tudi realizira, lahko krije za popravila ipd. potrebne izdatke. Del kapitala, ki je potreben, da se posli nadaljujejo v svojem začetnem obsegu, producira podjetje tako med obratovanjem samo s kapitalizacijo dela presežne vrednosti. Kapitalistu B je to nemogoče. Omenjeni del kapitala mora biti pri njem del prvotno založenega kapitala. V obeh primerih nastopa ta del kapitala v kapitalistovih knjigah kot založeni kapital, kar tudi je, ker tvori po naši predpostavki del produktivnega kapitala, ki je potreben, da podjetje posluje v nespremenjenem obsegu. Je pa zelo velika razlika, iz katerega sklada se založi. Pri B je dejansko del kapitala, ki ga mora založiti na začetku ali imeti na razpolago. Pri A je, nasprotno, del presežne vrednosti, ki jo uporablja kot kapital. Ta zadnji primer nam kaže, da ni samo akumulirani kapital, ampak tudi del prvotno založenega kapitala lahko samo kapitalizirana presežna vrednost.

Brž ko poseže vmes razvoj kredita, se še bolj zaplete razmerje med prvotno založenim kapitalom in kapitalizirano presežno vrednostjo. Vzemimo, da si izposodi A del produktivnega kapitala, s katerim posle prične ali med letom nadaljuje, od bankirja C. Spočetka nima dovolj lastnega kapitala za ta namen. Bankir C mu posodi vsoto, ki sestoji izključno iz presežne vrednosti industrijcev D, E, F itd., ki je pri njem deponirana. Z vidika kapitalista A še ne gre za akumulirani kapital. Dejansko pa za D, E, F itd. kapitalist A ni nič drugega kot agent, ki kapitalizira presežno vrednost, katero so si prisvojili.

V dvaindvajsetem poglavju prve knjige smo videli, da je akumulacija, sprememba presežne vrednosti v kapital, po svoji tvarni vsebini reprodukcijski proces v razširjenem obsegu, pa naj ima ta razširitev ekstenzivno obliko novih tovarn, ki jih dodajajo k že obstoječim, ali obliko intenzivne razširitve dosedanjega obsega podjetja.

Razširjanje obsega produkcije lahko poteka v manjših delcih, tako da se uporabi del presežne vrednosti za izboljšave, ki bodisi samo povečajo produktivno silo uporabljene dela, bodisi hkrati omogočijo njeno intenzivnejše iz-

koriščenje. Kjer delovni dan ni omejen z zakonom, zadošča dodaten izdatek cirkulirajočega kapitala (v produkcijskih tvarinah in delavskih mezdah), da se razširi obseg produkcije brez povečanja fiksnega kapitala, katerega dnevni čas uporabe se tako samo podaljša, medtem ko se obdobje njegovega obrata ustrezno skrajša. Ali pa lahko kapitalizirana presežna vrednost omogoči ob ugodnih tržnih konjunkturah špekulacije s surovinami, operacije, za katere prvotno založeni kapital ne bi zadoščal, itd.

Vendar je jasno, da lahko nastopijo tam, kjer se zaradi večjega števila obdobj obrata presežna vrednost med letom pogosteje realizira, razdobja, ko ni mogoče podaljšati delovnega dneva niti izvesti posameznih izboljšav, medtem ko je po drugi strani mogoče povečati podjetje v proporcionalnem obsegu deloma s povečanjem temeljnih naprav podjetja, na primer zgradb, deloma s povečanjem delovnega fonda, kakor v poljedelstvu, samo v nekih širših ali ožjih mejah, razen tega pa zahteva to toliko dodatnega kapitala, kakor ga je mogoče dobiti samo iz večletne akumulacije presežne vrednosti.

Poleg dejanske akumulacije ali spremembe presežne vrednosti v produktivni kapital (in ustrezne reprodukcije v razširjenem obsegu) poteka torej denarna akumulacija, zbiranje dela presežne vrednosti kot latentnega denarnega kapitala, ki naj deluje kot dodatni aktivni kapital šele kasneje, ko doseže določen obseg.

Tako se kaže stvar z vidika posameznega kapitalista. Hkrati z razvojem kapitalistične produkcije pa se razvije kreditni sistem. Denarni kapital, ki ga kapitalist še ne more uporabiti v lastnem podjetju, uporabljajo drugi, od katerih dobiva za to obresti. Zanj deluje kot denarni kapital v posebnem pomenu, kot vrsta kapitala, ki se razlikuje od produktivnega. Toda kot kapital deluje v drugih rokah. Jasno je, da s pogostnejšo realizacijo presežne vrednosti in naraščajočim obsegom, v katerem jo producira, raste razmerje, v katerem prihaja novi denarni kapital ali denar kot kapital na denarni trg in se od tod, vsaj povečini, absorbira za razširitev produkcije.

Najpreprostejša oblika, v kateri lahko nastopa ta dodatni latentni denarni kapital, je oblika zaklada. Ta zaklad je lahko dodatno zlato ali srebro, pridobljeno neposredno ali posredno v menjavi z deželami, ki pridobivajo žlahtne kovine. Samo po tej poti narašča denarni zaklad v deželi absolutno. Po drugi strani je možno — in to največkrat — da ni ta zaklad nič drugega kakor notranji menjavi odtegnjeni denar, ki je privzel obliko zaklada v rokah posameznih kapitalistov. Dalje je možno, da obstaja ta latentni denarni kapital samo v vrednostnih znakih — kreditni denar puščamo tu še ob strani — ali tudi samo v terjatvah (pravnih naslovih) kapitalistov do tretjih oseb, izpričanih v pravnih listinah. V vseh teh primerih ne pomeni ta dodatni denarni kapital, kolikor je kapital in spe, prav nič drugega kot dodatne in v rezervi pridržane pravne naslove kapitalistov na prihodnjo dodatno letno družbeno produkcijo, ne glede na to, v kakšni obliki ta obstaja.

»Množina dejansko akumuliranega bogastva je po svoji velikosti... tako nepomembna v primerjavi s produktivnimi silami družbe, ki ji pripada, ne glede na stopnjo njene civilizacije, ali tudi le v primeri z dejansko konsumpcijo te iste družbe v dobi nekaj let; tako nepomembna, da bi morala biti poglavitna pozornost zakonodajalcev in političnih ekonomistov obrnjena na produktivne sile in njihov prihodnji neoviran razvoj, ne pa kot doslej samó na akumulirano bogastvo, ki bije v oči. Zdaleč največji del tako imenovanega akumuliranega bogastva je le nominalen in ne obstaja iz realnih predmetov, ladij, hiš, bombažnih izdelkov, zemeljskih melioracij, ampak zgolj iz pravnih naslovov, terjatev do prihodnjih letnih produktivnih sil družbe, pravnih naslovov, ki jih ustvarjajo in ovekovečajo z instrumenti ali institucijami negotovosti... Uporabo takšnih predmetov (akumuliranih fizičnih reči ali dejanskega bogastva) kot golega sredstva, s katerim pridobe njihovi posestniki bogastvo, ki ga bodo bodoče produktivne sile družbe šele ustvarile, to uporabo bi jim polagoma brez nasilja odvzeli naravni zakoni razdelitve; če bi jih podprlo zadržno delo (co-operative labour), bi jim jo odvzeli v nekaj letih.« (Wil-

liam Thompson, »An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth«, London 1850, str. 453. — Ta knjiga je izšla prvič 1824.)

»Redko se zavedamo, večina pa niti ne sluti, kako izredno majhna je dejanska akumulacija družbe, bodisi po množini ali po učinkovitosti, v primeri s človeškimi produktivnimi silami in celo v primeri z običajno konsumpcijo enega samega človeškega rodu v nekaj letih. Razlog je na dlani, posledica pa je zelo škodljiva. Bogastvo, ki se letno porabi, s svojo porabo izgine; samo za trenutek je pred očmi in učinkuje le medtem, ko ga uživamo ali porabljam. Le počasi porabljeni del bogastva, pohištvo, stroji, stavbe, pa je pred našimi očmi od naše mladosti do starosti kot trajni spomenik človeških naporov. Zaradi lastnine tega fiksnega, trajnega, le počasi porabljanega dela javnega bogastva — zemlje in surovin, ki jih obdelujemo, orodij, katerimi delamo, stavb, ki dajejo streho med delom — zaradi te lastnine obvladujejo lastniki teh predmetov v svojo lastno korist letne produktivne sile vseh resnično produktivnih delavcev družbe, najsi so ti predmeti še tako nepomembni v primeri z vedno znova nastajajočimi produkti tega dela. Prebivalstva Britanije in Irske je dvajset milijonov; povprečna poraba vsakega posameznika, moža, žene in otroka, je verjetno približno 20 f. št., kar da skupno bogastvo približno 400 milijonov f. št., letno porabljeni produkt dela. Skupna vsota akumuliranega kapitala teh dežel, cenijo, tako ne presega 1200 milijonov ali trikratnega letnega produkta; če bi ga enako razdelili, 60 f. št. kapitala na glavo. Tu nam gre bolj za razmerje kakor za bolj ali manj natančne absolutne zneske teh cenitev. Obresti od tega celotnega kapitala bi zadoščale za vzdrževanje vsega prebivalstva pri njegovem sedanjem načinu življenja približno za dva meseca, ves akumulirani kapital sam pa bi ga (če bi bilo mogoče najti kupce) lahko vzdrževal brez dela cela tri leta. Ob koncu tega časa bi morali, brez hiš, oblačil in hrane, pomreti od lakote ali pa postati sužnji tistih, ki so jih vzdrževali v teh treh letih. V takšnem razmerju, kakor so tri leta nasproti življenjski dobi ene zdrave generacije, recimo štiri-

desetih let, v takšnem razmerju sta tudi velikost in pomen resničnega bogastva, akumulirani kapital celo najbogatejše dežele nasproti njenim produktivnim silam, nasproti produktivnim silam ene same generacije ljudi; ne nasproti temu, kar bi lahko producirale v razumni družbeni ureditvi z enakimi pogoji za vse, posebno še z združenim delom, ampak nasproti temu, kar dejansko producirajo absolutno ob pomanjkljivih in nespodbudnih zasilnih sredstvih negotovosti... In da bi to na videz mogočno množino obstoječega kapitala, ali bolje z njeno pomočjo pridobljeno oblast in monopol nad produkti letnega dela, ohranili in ovekovečili v njenem sedanjem stanju prisilne delitve, naj bi ovekovečili ves ta grozoviti mehanizem, grehote, zločine in trpljenje negotovosti. Ničesar ni mogoče akumulirati, če se poprej ne zadovolje nujne potrebe, veliki tok človeških želja pa teče k užitkom; odtod sorazmerno nepomemben obseg dejanskega bogastva družbe v vsakem danem trenutku. To je večni krožni tok produkcije in konsumpcije. V tej neznanjski množini letne produkcije in konsumpcije bi komaj pogršili peščico dejanske akumulacije; pa vendar ni bila usmerjena glavna pozornost na to množino produktivne sile, ampak na to peščico akumulacije. To peščico pa je zaseglo majhno število ljudi in jo spremenilo v orodje, s katerim prilaščajo vsako leto nastajajoče produkte dela velikih množic. Odtod življenjski pomen takšnega orodja za te maloštevilne... Približno tretjina letnega produkta dežele se sedaj odvzema producentom pod imenom javnih bremen in jo neproduktivno konsumirajo ljudje, ki ne dajo za to nobene protivrednosti, se pravi nobene, ki bi jo producenti šteli za tako... Množice začudeno gledajo na akumulirane množine, zlasti če so osredotočene v rokah peščice ljudi. Letno producirane množine pa se valijo mimo kot večni in neštevilni valovi mogočnega toka in se izgubljajo v pozabljenem oceanu konsumpcije. In vendar niso odvisni od te večne konsumpcije samo vsi užitki, ampak tudi sam obstoj človeškega rodu. Množina in razdelitev tega letnega produkta bi morala predvsem postati predmet proučevanja. Dejanska akumulacija je drugotnega pomena, tudi ta po-

men dobi skoraj izključno zaradi svojega vpliva na delitev letnega produkta ... Tu« (v Thompsonovem spisu) »bomo proučevali dejansko akumulacijo in razdelitev vedno v zvezi in podrejenosti produktivnim silam. Skoraj vsi drugi sistemi so proučevali produktivne sile v zvezi in podrejenosti akumulaciji in ovekovečenju sedanjega načina razdelitve. V primerjavi z ohranitvijo tega sedanjega načina razdelitve niso šteli vedno znova nastajajoče bede ali blaginje vsega človeškega rodu za vredni enega samega pogleda. Ovekovečenje nasledkov sile, prevare in naključja so imenovali varnost, ohranitvi te zlagane varnosti pa so brez usmiljenja žrtvovali vse produktivne sile človeškega rodu.« (Ibidem, str. 440—443.)

Če ne upoštevamo motenj, ki zavirajo celó reprodukcijo v nespremenjenem obsegu, sta možna pri reprodukciji samo dva normalna primera:

bodisi produkcija, ki se odvija v enostavnem obsegu, ali pa kapitalizacija presežne vrednosti, akumulacija.

1. Enostavna reprodukcija

Pri enostavni reprodukciji konsumirajo letno ali z več obrati med letom periodično producirano in realizirano presežno vrednost individualno, se pravi neproduktivno, njeni lastniki, kapitalisti.

Okoliščina, da sestoji vrednost produkta delno iz presežne vrednosti, delno pa iz dela vrednosti, ki ga tvori v njem reproducirani variabilni kapital plus v njem porabljeni konstantni kapital, ne spremeni absolutno ničesar niti v količini niti v vrednosti celotnega produkta, ki stalno prihaja kot blagovni kapital v cirkulacijo in se ji prav tako stalno odvzema z namenom, da bi pripadel produktivni ali individualni konsumpciji, da bi, z drugo besedo, služil kot produkcijsko ali kot konsumpcijsko sredstvo. Če izvzamemo konstantni kapital, prizadene to le razdelitev letnega produkta med delavce in kapitaliste.

Celo če predpostavimo enostavno reprodukcijo, mora zato del presežne vrednosti stalno obstajati v obliki denarja

in ne produkta, ker se sicer ne more spremeniti iz denarja v produkt, da bi se konsumiral. To spremembo preseže vrednosti iz njene prvotne blagovne oblike v denar moramo tu podrobneje raziskati. Da stvar poenostavimo, bomo predpostavili problem v najbolj preprosti obliki, namreč izključno cirkulacijo kovinskega denarja, denarja, ki je dejanski ekvivalent.

Po zakonih, ki smo jih izvedli za enostavno cirkulacijo blaga (I. knjiga, 3. poglavje), ni dovolj, če zadošča množina kovinskega denarja v deželi samo za cirkulacijo blaga. Dovolj je mora biti tudi za nihanja denarnega obtoka, ki izvirajo deloma iz nihanj v hitrosti cirkulacije, deloma iz sprememb cen blaga, deloma iz različnih in spreminjajočih se razmerij, v katerih deluje denar kot plačilno sredstvo ali kot pravo cirkulacijsko sredstvo. Razmerje, v katerem se deli razpoložljiva množina denarja v zaklad in krožeči denar, se nenehoma spreminja. Množina denarja pa je vedno enaka vsoti denarja, ki obstaja v obliki zaklada in v obliki cirkulirajočega denarja. Ta denarna množina (množina žlahtnih kovin) je zaklad družbe, ki se je akumuliral postopoma. Če se del tega zaklada uniči z obrabo, ga je treba tako kot vsak drug produkt vsako leto nadomestiti z novim. V resničnosti pride do tega z neposredno ali posredno zamenjavo enega dela letnega produkta dežele s produktom dežel, ki producirajo zlato in srebro. Ta mednarodni značaj transakcije pa prikriva njen preprosti potek. Da bi skrhili problem na njegov najbolj preprosti in prozorni izraz, moramo zato predpostaviti, da producirajo zlato in srebro v domači deželi, da je torej produkcija zlata in srebra v vsaki deželi del celotne družbene produkcije.

Če pustimo ob strani zlato ali srebro, producirana za luksusne predmete, mora biti minimum njune letne produkcije enak obrabi denarnih kovin, ki jo povzroča letna cirkulacija denarja. Dalje: če narašča vsota vrednosti letno producirane in cirkulirane množine blaga, mora naraščati tudi letna produkcija zlata in srebra, razen če narastle vsote vrednosti cirkulirajočega blaga in za njeno cirkulacijo (in ustrezno tvorjenje zaklada) potrebne množine de-

narja ne izravnata večja hitrost denarnega obtoka in obsežnejše delovanje denarja kot plačilnega sredstva, se pravi obsežnejše medsebojno saldiranje nakupov in prodaj brez posredovanja dejanskega denarja.

Del družbene delovne sile in del družbenih produkcijskih sredstev se mora torej vsako leto porabiti za produkcijo zlata in srebra.

Kapitalisti, ki se ukvarjajo s produkcijo zlata in srebra in se ukvarjajo z njo, ker predpostavljamo enostavno reprodukcijo, le v mejah povprečne letne obrabe in z njo povzročene povprečne letne porabe zlata in srebra, mečejo svojo presežno vrednost, ki jo po predpostavki vsako leto konsumirajo, ne da bi je kaj kapitalizirali, neposredno v cirkulacijo v denarni obliki, ki je zanje naturalna, ne pa, kot v drugih produkcijskih panogah, spremenjena oblika produkta.

Dalje: glede mezde — denarne oblike, v kateri se zalaga variabilni kapital — je treba reči, da je v tem primeru prav tako ne nadomešča prodaja produkta, njegova sprememba v denar, ampak produkt, katerega naturalna oblika je že prav od začetka denarna.

Slednjič je tako tudi s tistim delom produkta žlahtnih kovin, ki je enak vrednosti periodično porabljenega konstantnega kapitala, tako konstantnega cirkulirajočega kakor tudi med letom porabljenega konstantnega fiksnega kapitala.

Oglejmo si krožni tok oziroma obrat kapitala, ki je naložen v produkcijo žlahtnih kovin, najprej v obliki $D - B \dots P \dots D'$. Kolikor B v aktu $D - B$ ne sestoji samo iz delovne sile in produkcijskih sredstev, ampak tudi iz fiksnega kapitala, od katerega se porabi za P samo del vrednosti, je jasno, da je $D' -$ produkt — denarna vsota, enaka variabilnemu kapitalu, ki je založen v mezde, plus cirkulirajočemu konstantnemu kapitalu, ki je založen v produkcijska sredstva, plus delu vrednosti obrabljenega fiksnega kapitala, plus presežni vrednosti. Če bi bila ta vsota ob nespremenjeni splošni vrednosti zlata manjša, bi to bodisi pomenilo, da je rudnik neproduktiven, ali pa bi

se — če je to splošen pojav — v prihodnosti povečala vrednost zlata v primeri z blagom, katerega vrednost se ni spremenila; to se pravi, znižale bi se cene, zato pa bi bila denarna vsota, ki bi jo bilo treba v prihodnosti zalagati v $D - B$, manjša.

Če pogledamo najprej le cirkulirajoči del kapitala, založen v D , v izhodišče $D - B \dots P \dots D'$, vidimo, da se založi, vrže v cirkulacijo za plačilo delovne sile in za nakup produkcijskih tvarin določena denarna vsota. Vendar je krožni tok tega kapitala ne potegne znova iz cirkulacije, da bi jo vnovič vrgel vanjo. Produkt je denar že po svoji naradni obliki in ga ni treba spreminjati v denar z menjavo, s procesom cirkulacije. Iz produkcijskega procesa ne vstopi v cirkulacijsko področje v obliki blagovnega kapitala, ki se bo spremenil nazaj v denarni kapital, ampak kot denarni kapital, ki se bo spremenil nazaj v produktivni kapital, ki bo, z drugo besedo, znova kupoval delovno silo in produkcijske stvari. Denarna oblika cirkulirajočega, za delovno silo in produkcijska sredstva porabljenega kapitala se ne nadomesti s prodajo produkta, ampak z naravno obliko produkta samo, torej ne tako, da potegne njegovo vrednost vnovič iz cirkulacije v denarni obliki, ampak z dodatnim, novo produciranim denarjem.

Vzemimo, da znaša ta cirkulirajoči kapital 500 f. št., obdobje obrata pet tednov, delovno obdobje štiri tedne, cirkulacijsko obdobje samo en teden. Od početka je treba založiti denar za pet tednov, deloma v produkcijske zaloge, deloma mora biti na razpolago, da se postopoma izplača za mezde. Na začetku šestega tedna priteče nazaj 400 f. št., 100 f. št. pa se sprosti. To se stalno ponavlja. Tako kot prej bo tudi tu 100 f. št. med obratom vedno nekaj časa sproščenih. Sestojijo pa prav tako kot ostalih 400 f. št. iz dodatnega, novoproducirane denarja. V našem primeru imamo deset obratov letno, proizvedeni letni produkt pa je enak 5000 f. št. zlata. (Cirkulacijsko obdobje ne nastane tu zaradi časa, ki ga porabi sprememba blaga v denar, ampak sprememba denarja v produkcijske elemente.)

Pri vsakem drugem kapitalu 500 f. št., ki se obrača v istih razmerah, je stalno obnavljana denarna oblika spremenjena oblika proizvedenega blagovnega kapitala, ki ga vsake štiri tedne meče v cirkulacijo in ki dobi s svojo prodajo — torej s periodično odtegnitvijo količine denarja, v kateri je prvotno vstopil v proces — vedno znova to denarno obliko. Tu pa meče produkcijski proces sám v vsakem obdobju obrata v cirkulacijo novo dodatno množino denarja in ji stalno odvzema produkcijske tvarine in delovno silo. Tega v cirkulacijo vrženega denarja ne potegne krožni tok tega kapitala spet iz nje, ampak ga z nenehno novo produciranimi množinami zlata še poveča.

Če pogledamo variabilni del tega cirkulirajočega kapitala in vzamemo, da je, kakor zgoraj = 100 f. št., bi bilo pri produkciji običajnega blaga pri desetkratnem obratu teh 100 f. št. dovolj za stalno plačevanje delovne sile. Tu, v produkciji zlata, zadošča ista vsota; povrnjenih 100 f. št., s katerimi plačujejo delovno silo v vsakih petih tednih, pa ni spremenjena oblika njenega produkta, ampak samo del njenega vedno obnavljanega produkta samega. Producent zlata plača svoje delavce neposredno z delom tistega zlata, ki ga sami producirajo. Teh 1000 f. št., ki jih po tej poti založi v letu dni v delovno silo, delavci pa jih vržejo v cirkulacijo, se torej s cirkulacijo ne povrne na svoje izhodišče.

Kar nadalje zadeva fiksni kapital, zahteva ta pri začetku podjetja izdatek večjega denarnega kapitala, ki pride torej v cirkulacijo. Kakor vsak fiksni kapital priteka v teku let nazaj le po kosih. Priteka pa nazaj kot neposreden del produkta, zlata, ne pa s prodajo produkta in s tem opravljeno vnovčitvijo. Svoje denarne oblike torej ne dobiva postopoma z odtegovanjem denarja iz cirkulacije, ampak s kopičenjem ustreznega dela produkta. Po tej poti znova vzpostavljeni kapital ni denarna vsota, ki bi jo postopoma odtegovali iz cirkulacije za poravnavo denarne vsote, ki so jo vrgli vanjo na začetku za fiksni kapital. Je dodatna množina denarja.

Slednjič, kar zadeva presežno vrednost, je prav tako enaka delu novo produciranega zlata, ki ga vržejo v vsakem novem obdobju obrata v cirkulacijo, da bi ga po naši predpostavki neproduktivno porabili, izdali za življenjske potrebščine in luksusne predmete.

Vsa ta letna produkcija zlata — ki stalno odvzema s trga delovno silo in produkcijske tvarine, pa nobenega denarja, in ki mu neprenehoma dovaja dodatni denar pa nadomešča po naši predpostavki samo denar, ki se med letom obrabi, vzdržuje torej samo nezmanjšano družbeno množino denarja, ki stalno obstaja, čeprav v spreminjajočih se razmerjih, v obeh oblikah, zaklada in krožečega denarja.

Po zakonu o cirkulaciji blaga mora biti množina denarja enaka množini denarja, ki je potrebna za cirkulacijo, povečani s količino denarja, ki se zadržuje v obliki zaklada in ki se glede na kontrakcijo ali ekspanzijo cirkulacije povečuje ali zmanjšuje, predvsem pa služi tudi za tvorjenje potrebnega rezervnega sklada plačilnih sredstev. Kar je treba plačati v denarju — kolikor se plačila ne izravna — je vrednost blaga. To, da sestoji del te vrednosti iz presežne vrednosti, se pravi, da jo je dobil prodajalec blaga zastonj, zadeve v ničemer ne spremeni. Vzemimo, da so vsi producenti samostojni posestniki svojih produkcijskih sredstev; da se torej vrši cirkulacija med samimi neposrednimi producenti. Če pustimo ob strani konstantni del njihovega kapitala, bi lahko razdelili njihov letni dodani produkt po analogiji s kapitalističnimi razmerami na dva dela: del a, ki nadomešča samo njihove nujne življenjske potrebščine, in del b, ki se porabi deloma za luksusne predmete, deloma za razširitev produkcije. Del a predstavlja tedaj variabilni kapital, del b presežno vrednost. Vendar bi ostala ta razdelitev brez vpliva na količino denarne množine, ki je potrebna za cirkulacijo celotnega produkta. Ob sicer nespremenjenih okoliščinah bi bila vrednost cirkulirajoče množine blaga ista, zato pa tudi zanjo potrebna množina denarja. Razen tega bi morali imeti ob enaki delitvi obdobja obrata enake denarne rezerve, se pravi, imeti bi morali

v denarni obliki vedno enak del svojega kapitala, ker bi bila po predpostavki njihova produkcija tako kot poprej blagovna produkcija. Okoliščina, da sestoji del blagovne vrednosti iz presežne vrednosti, torej prav nič ne prizadene množine denarja, ki je potreben za obratovanje podjetja.

Neki Tookov nasprotnik, ki se oklepa obrazca D — B — — D', ga sprašuje, kako vendar kapitalistu uspe, da stalno jemlje iz cirkulacije več denarja, kakor ga meče vanjo. Da se razumemo. Tu ne gre za *tvorjenje* presežne vrednosti. Tvorjenje, ki je edina skrivnost, se s kapitalističnega vidika razume samo po sebi. Saj uporabljena vsota vrednosti sploh ne bi bila kapital, če se ne bi obogatila s presežno vrednostjo. Ker je torej po predpostavki kapital, se razume presežna vrednost sama po sebi.

Vprašanje torej ni: Odkod prihaja presežna vrednost? pač pa: Odkod prihaja denar za njeno vnovčenje?

Toda v meščanski ekonomiji se razume obstoj presežne vrednosti sam po sebi. Torej ne predpostavlja le nje, ampak obenem z njo tudi to, da sestoji del v cirkulacijo vržene množine blaga iz presežnega produkta, da je torej vrednost, ki je kapitalist ni vrgel v cirkulacijo s svojim kapitalom; da meče torej kapitalist s svojim produktom v cirkulacijo neki presežek nad svojim kapitalom in da ji ta presežek spet odvzema.

Blagovni kapital, ki ga vrže kapitalist v cirkulacijo, ima večjo vrednost (kako pride do tega, ne pojasnijo ali ne razumejo, toda c'est un fait z njihovega vidika) kakor produktivni kapital, ki ga je odtegnil cirkulaciji v obliki delovne sile in produkcijskih sredstev. S to predpostavko je zato jasno, zakaj lahko z menjavo svojega blaga jemlje iz cirkulacije stalno več vrednosti, kakor znaša vrednost njegovega kapitala, ki ga založi prvotno in nato vedno znova zalaga, ne samo kapitalist A, ampak tudi B, C, D idr. A, B, C, D idr. mečejo v obliki blagovnega kapitala v cirkulacijo stalno večjo blagovno vrednost — ta operacija poteka s toliko strani, kolikor je samostojno delujočih kapitalov — kakor jo ji odtegujejo v obliki produktivnega kapitala. Vedno si morajo torej deliti med seboj vsoto vrednosti

(se pravi, vsak mora odvzeti cirkulaciji določen produktivni kapital), ki je enaka vsoti vrednosti njihovih posameznih založenih produktivnih kapitalov; in prav tako vedno si morajo deliti med seboj vsoto vrednosti, ki jo prav tako vsak od njih meče v cirkulacijo v blagovni obliki kot ustrezni presežek vrednosti blaga nad vrednostjo njegovih produkcijskih elementov.

Blagovni kapital pa se mora pred svojo ponovno spremembo v produktivni kapital in pred potrošnjo presežne vrednosti, ki tiči v njem, vnovčiti. Odkod denar za to? To vprašanje se zdi na prvi pogled težavno, in niti Tooke niti kateri drug doslej ni odgovoril nanj.

Vzemimo, da je cirkulirajoči kapital 500 f. št., ki je založen v obliki denarnega kapitala, ne glede na njegovo obdobje obrata, celotni krožeči kapital družbe, se pravi kapitalističnega razreda. Presežna vrednost je 100 f. št. Kako lahko potem jemlje celotni kapitalistični razred stalno iz cirkulacije 600 f. št., če meče vanjo stalno le 500 f. št.?

Ko se je spremenil denarni kapital 500 f. št. v produktivnega, se spremeni ta v produkcijskem procesu v blagovno vrednost 600 f. št. Zato se ne nahaja v cirkulaciji samo blagovna vrednost 500 f. št., enaka na začetku založenemu denarnemu kapitalu, ampak tudi novo producirana presežna vrednost 100 f. št.

To dodatno presežno vrednost 100 f. št. vržejo kapitalisti v blagovni obliki v cirkulacijo. O tem ni nobenega dvoma. Toda ta operacija ne dá dodatnega denarja za cirkulacijo te dodatne blagovne vrednosti.

Težave ne smemo poizkušati obiti s pripravnimi izgovori.

Na primer: glede konstantnega cirkulirajočega kapitala je jasno, da ga ne založe vsi ob istem času. Medtem ko kapitalist A svoje blago prodaja, ko dobi torej založeni kapital zanj denarno obliko, pa za kupca B njegov kapital, ki je v denarni obliki, privzame obliko njegovih produkcijskih sredstev, ki jih producira ravno A. Z istim dejanjem, s katerim dá A svojemu produciranemu blagovnemu kapitalu spet denarno obliko, dá B svojemu spet produktivno

obliko, ga spremeni iz denarne oblike v produkcijska sredstva in delovno silo; isti denarni znesek deluje v dvostranskem procesu kakor v vsakem navadnem nakupu B — D. Po drugi strani pa kupi A, ko spremeni denar spet v produkcijska sredstva, od C, ta pa plača s tem B, itd. Tako bi bil proces pojasnjen. Toda:

Kapitalistični značaj produkcijskega procesa nikakor ne spremeni zakonov, ki smo jih ugotovili glede količine cirkulirajočega denarja pri blagovni cirkulaciji (I. knjiga, 3. poglavje).

Če torej rečemo, da znaša cirkulirajoči družbeni kapital, ki ga je treba založiti v denarni obliki, 500 f. št., pri tem že upoštevamo, da je to po eni strani vsota, ki je bila založena istočasno, da pa po drugi strani ta vsota spravi v gibanje več produktivnega kapitala ko 500 f. št., ker služi izmenoma kot denarni sklad različnih produktivnih kapitalov. Ta vrsta razlage predpostavlja torej, da denar, katerega obstoj mora pojasniti, že obstaja.

Nadalje bi lahko rekli: kapitalist A producira predmete, ki jih konsumira individualno, neproduktivno, kapitalist B. Denar kapitalista B vnovčuje torej blagovni kapital kapitalista A, in tako služi ista vsota denarja za vnovčenje presežne vrednosti kapitalista B in cirkulirajočega konstantnega kapitala kapitalista A. To pa še bolj neposredno predpostavlja rešitev vprašanja, na katero je treba odgovoriti. Namreč, odkod dobi B ta denar za vnovčenje svojega dohodka? Kako je on sam vnovčil ta presežni del vrednosti svojega produkta?

Dalje bi lahko rekli, da priteka tisti del cirkulirajočega variabilnega kapitala, ki ga stalno zalaga svojim delavcem, kapitalistu nenehoma nazaj iz cirkulacije in da leži za plačilo mezd pri njem samo en, izmenjujoč se del tega kapitala. Med izdatkom in vrnitvijo pa preteče neki čas, ko lahko služi denar, izplačan za mezde, med drugim tudi za vnovčenje presežne vrednosti. — Vemo pa, prvič, da čim daljši je ta čas, tem večja je tudi množina denarne zaloge, ki jo mora kapitalist A vedno imeti pripravljeno. Drugič, delavec izdaja denar, kupuje z njim blago, vnovčuje torej

pro tanto presežno vrednost, ki tiči v tem blagu. Torej služi isti denar, ki je založen v obliki variabilnega kapitala, pro tanto tudi za to, da vnovčuje presežno vrednost. Ne da bi se še globlje spuščali v to vprašanje, rečemo tu le to, da poteka konsumpcija vsega kapitalističnega razreda in ne-produktivnih ljudi, ki so od njega odvisni, v korak s konsumpcijo delavskega razreda; da morajo torej istočasno z denarjem, ki ga mečejo v cirkulacijo delavci, metati v cirkulacijo denar kapitalisti, da bi lahko potrošili svojo presežno vrednost kot dohodek; da morajo torej potegniti zanj denar iz cirkulacije. Ta razlaga bi samo zmanjšala potrebo po denarju, ne bi je pa odpravila.

Slednjič bi lahko rekli: V cirkulaciji se vendar nenehoma meče velika količina denarja pri prvi naložbi fiksnega kapitala, katero tisti, ki jo je vrgel vanjo, spet jemlje iz cirkulacije samo postopoma, kos za kosom v teku več let. Ali ne bi mogla biti ta vsota dovolj velika za vnovčenje presežne vrednosti? — Na to je treba odgovoriti, da je za vsoto 500 f. št. (ki obsega tudi ustvaritev zaklada za potrebne rezervne sklade) morda že gotovo, da jo bo uporabljal kot fiksni kapital vsaj kdo drug, če že ne tisti, ki jo je vanjo vrgel. Poleg tega pa se pri vsoti, porabljeni za nabavo produktov, ki služijo kot fiksni kapital, kar predpostavlja, da plača tudi presežno vrednost, ki tiči v tem blagu. Vprašanje pa je ravno, odkod ta denar.

Splošni odgovor je že znan: Če mora cirkulirati blagovna množina $x \times 1000$ f. št., se količina denarja, potrebna za to cirkulacijo, prav nič ne spremeni zaradi vprašanja, ali vsebuje vrednost te blagovne množine presežno vrednost ali ne, ali je blagovna množina producirana na kapitalističen način ali ne. *Problema torej sploh ni.* Če so drugi pogoji, obtočna hitrost denarja itd., dani, je za cirkulacijo blagovne vrednosti $x \times 1000$ f. št. potrebna določena vsota denarja, popolnoma neodvisno od tega, kako veliko ali kako malo te vrednosti pripade neposrednim producentom tega blaga. Kolikor je tu kak problem, se ta sklada s splošnim problemom: odkod pride vsota denarja, ki je v kakšni deželi potrebna za cirkulacijo blaga?

Kljub temu pa se z vidika kapitalistične produkcije vendar *zdi*, da obstaja poseben problem. Kot izhodišče nastopa, meče denar v cirkulacijo namreč kapitalist. Denar, ki ga izdaja za plačilo svojih življenjskih potrebščin delavec, obstaja na začetku kot denarna oblika variabilnega kapitala in ga vrže zaradi tega na začetku v cirkulacijo kapitalist kot kupno ali plačilno sredstvo za delovno silo. Razen tega meče kapitalist v cirkulacijo denar, ki je zanj na začetku denarna oblika konstantnega, fiksnega in tekočega kapitala; izdaja ga kot kupno in plačilno sredstvo za delovna sredstva in produkcijske tvarine. Preko tega pa kapitalist ne nastopa več kot izhodišče množime denarja v cirkulaciji. Imamo pa samo dvojne izhodišče: kapitalista in delavca. Vse druge skupine oseb morajo bodisi dobiti denar od teh dveh razredov za storitve ali pa so, kolikor ga dobivajo brez protistoritve, soposestniki presežne vrednosti, in sicer v obliki rente, obresti ipd. Da ne ostane presežna vrednost vsa v žepu industrijskega kapitalista, ampak jo mora deliti z drugimi osebami, nima z obravnavanim vprašanjem nič opraviti. Vprašanje je, kako spravi v denar svojo presežno vrednost, ne pa, kako se zanjo iztrženi denar kasneje razdeli. Za naš primer je torej treba gledati kapitalista še kot edinega posestnika presežne vrednosti. Kar zadeva delavca, pa smo že rekli, da je samo sekundarno izhodišče, kapitalist pa primarno izhodišče denarja, ki ga meče v cirkulacijo delavec. Denar, ki je bil na začetku založen kot variabilni kapital, opravlja že svojo drugo cirkulacijo, ko ga izda delavec za plačilo življenjskih potrebščin.

Edino izhodišče denarne cirkulacije ostane torej kapitalistični razred. Če potrebuje za plačilo produkcijskih sredstev 400 f. št., za plačilo delovne sile 100 f. št., vrže v cirkulacijo 500 f. št. Presežna vrednost, ki tiči v produktu, pa je, če je mera presežne vrednosti 100 %, enaka vrednosti 100 f. št. Kako lahko stalno vleče iz cirkulacije 600 f. št., če stalno meče vanjo le 500 f. št.? Iz nič ni nič. Celotni kapitalistični razred ne more potegniti iz cirkulacije ničesar, kar ni bilo poprej vrženo vanjo.

Pri tem gremo mimo okoliščine, da denarna vsota 400 f. št. pri desetkratnem obratu lahko zadostuje za cirkulacijo produkcijskih sredstev v vrednosti 4000 f. št. in dela v vrednosti 1000 f. št. ter da zadošča prav tako ostalih 100 f. št. za cirkulacijo presežne vrednosti 1000 f. št. To razmerje med vsoto denarja in vrednostjo blaga, ki cirkulira z njim posredovanjem, nima pri tem nič opraviti. Problem ostane isti. Če ne bi opravili isti kosi denarja več obtokov, bi bilo treba vreči v cirkulacijo kot kapital 5000 f. št., 1000 f. št. pa bi bilo potrebnih za vnovčenje presežne vrednosti. Vprašanje je, odkod pride ta denar, pa naj gre za 1000 ali 100 f. št. Vsekakor je to presežek nad denarnim kapitalom, ki so ga vrgli kapitalisti v cirkulacijo.

Čeprav se zdi na prvi pogled neverjetno, pa vendar v resnici kapitalistični razred sam meče v cirkulacijo denar, ki služi za realizacijo presežne vrednosti, tičeče v blagu. Toda nota bene: ne meče ga vanjo kot založeni denar, torej ne kot kapital. Izdaja ga kot kupno sredstvo za svojo individualno porabo. Čeprav je izhodišče njegove cirkulacije, ga torej ni založil.

Vzemimo posameznega kapitalista, ki prične svoje podjetje, na primer zakupnika. V prvem letu založi svoj denarni kapital, denimo 5000 f. št., v plačilo produkcijskih sredstev (4000 f. št.) in delovne sile (1000 f. št.). Mera presežne vrednosti bodi 100 %, presežna vrednost, ki si jo pri lasti, pa 1000 f. št. Gornjih 5000 f. št. je ves denar, kar ga založi kot denarni kapital. Mož pa mora živeti, čeprav ne dobi pred koncem leta nobenega denarja. Njegov konsum znaša, recimo, 1000 f. št. Ta znesek mora imeti. Pravi sicer, da si mora teh 1000 f. št. sam založiti za prvo leto. Vendar ta založitev — ki je tu zgolj subjektivnega pomena — ne pomeni prav nič drugega, ko da mora plačati svojo individualno konsumpcijo prvo leto iz lastnega žepa namesto iz brezplačne produkcije svojih delavcev. Tega denarja ne založi kot kapital. Izda ga, izplača ga kot protivrednost za življenjske potrebščine, ki jih troši. To vrednost je izdal v denarju, vrgel v cirkulacijo in ji jo odtegnil v blagovnih vrednostih. Te blagovne vrednosti je potrošil. Prenehal je

biti v kakršnem koli razmerju z njihovo vrednostjo. Denar, s katerim jo je plačal, obstaja kot element denarja v obtoku. Vrednost tega denarja pa je odtegnil cirkulaciji v produktih, in s produkti, v katerih je obstajala, je uničena tudi njihova vrednost. Izginila je. Konec leta pa vrže v cirkulacijo blagovno vrednost 6000 f. št. in jo proda. S tem mu priteče nazaj: 1. njegov založeni denarni kapital 5000 f. št.; 2. vnovčena presežna vrednost 1000 f. št. Kot kapital je založil, vrgel v cirkulacijo, 5000 f. št., potegne pa iz nje 6000 f. št., 5000 f. št. za kapital in 1000 f. št. za presežno vrednost. Le-teh 1000 f. št. je bilo vnovčenih z denarjem, ki ga ni vrgel v cirkulacijo kot kapitalist, ampak kot konsument, ki ga ni založil, ampak izdal. Zdaj se vrnejo nazaj k njemu kot denarna oblika presežne vrednosti, ki jo je produciral. In odslej se ponavlja ta operacija vsako leto. Od drugega leta dalje pa je 1000 f. št., ki jih potroši, vedno spremenjena oblika, denarna oblika presežne vrednosti, ki jo producira. Vsako leto jih porabi in vsako leto se tudi vrnejo k njemu nazaj.

Če bi se njegov kapital v letu pogosteje obrnil, bi se stvar nič ne spremenila; pač pa bi se spremenila dolgost časa in s tem velikost vsote, ki bi jo moral vreči v cirkulacijo za svojo osebno konsumpcijo nad svojim založenim denarnim kapitalom.

Tega denarja kapitalist ne meče v cirkulacijo kot kapital. Pač pa je značilno za kapitalista, da je sposoben živeti se z lastnimi sredstvi, dokler se ne vrne presežna vrednost.

V tem primeru smo predpostavljali, da je vsota denarja, ki jo vrže kapitalist v cirkulacijo za kritje svoje individualne potrošnje do prve vrnitve njegovega kapitala, natančno enaka presežni vrednosti, ki jo je produciral in ki jo je treba vnovčiti. Glede na posameznega kapitalista je to očitno svojevoljna domneva. Mora pa biti pravilna za ves kapitalistični razred, če predpostavljamo enostavno reprodukcijo, ker ne pomeni nič drugega kakor predpostavka enostavne reprodukcije, to namreč, da se porabi neproduk-

tivno vsa presežna vrednost, ampak tudi samo ta, torej noben delček začetne glavnice kapitala.

Zgoraj smo predpostavili, da zadošča celotna produkcija žlahtnih kovin (ki smo jo vzeli = 500 f. št.) samo za obnovitev obrabljenega denarja.

Kapitalisti, ki producirajo zlato, imajo ves svoj produkt v zlatu, tistega, ki nadomesti konstantni kapital, kakor tudi tistega, ki nadomesti variabilni kapital, pa tudi tistega, ki sestoji iz presežne vrednosti. Del družbene presežne vrednosti sestoji torej iz zlata in ne iz produkta, ki se vnovči šele v cirkulaciji. Že od začetka je iz zlata in se meče v cirkulacijo, da bi dobil iz nje produkte. Prav isto velja tudi za mezde, variabilni kapital, in za nadomestilo založenega konstantnega kapitala. Medtem ko meče torej del kapitalističnega razreda v cirkulacijo blagovno vrednost, ki je večja (za presežno vrednost) kot denarni kapital, ki ga je založil, meče drugi del kapitalistov v cirkulacijo denarno vrednost, ki je večja (za presežno vrednost) kot vrednost blaga, katero stalno odvzemajo cirkulaciji zaradi produkcije zlata. Medtem ko črpa del kapitalistov stalno iz cirkulacije več denarja, kakor ga vanjo meče, daje del kapitalistov, ki producirajo zlato, vanjo vedno več denarja, kakor ga ji odvzema s produkcijskimi sredstvi.

Ceprav je del tega produkta 500 f. št. zlata presežna vrednost producentov zlata, je vendar namenjena celotna vsota samo za nadomestitev denarja, ki je potreben za cirkulacijo blaga; koliko od te vsote vnovčuje presežno vrednost blaga, koliko pa druge njegove sestavine vrednosti, je pri tem brez pomena.

Če prenesemo produkcijo zlata iz dežele A v druge dežele, se stvar prav nič ne spremeni. Del družbene delovne sile in družbenih produkcijskih sredstev v deželi A se spremeni v produkt, na primer v platno z vrednostjo 500 f. št., ki ga dežela A izvozi v deželo B, da bi tam kupila zlato. Produktivni kapital, ki se tako uporabi v deželi A, ne vrže na trg dežele A — drugače je z denarjem — prav tako nobenega blaga, kakor če bi bil uporabljen neposredno v produkciji zlata. Ta produkt dežele A nastopa kot 500 f. št.

zlata in vstopi v cirkulacijo dežele A samo kot denar. Tisti del družbene presežne vrednosti, ki jo vsebuje ta produkt, obstaja neposredno v denarju in za deželo A nikoli drugače ko v obliki denarja. Čeprav je za kapitaliste, ki producirajo zlato, presežna vrednost samo del produkta, drugi del pa nadomešča kapital, pa je vprašanje, koliko od tega zlata nadomešča razen cirkulirajočega konstantnega kapitala tudi variabilni kapital, koliko pa tvori presežno vrednost, odvisno izključno od ustreznih razmerij, v katerih so mezde in presežna vrednost do vrednosti cirkulirajočega blaga. Tisti del, ki tvori presežno vrednost, se razdeli med različne člane kapitalističnega razreda. Čeprav ga stalno izdajajo za individualno konsumpcijo in s prodajo novega produkta znova prejemajo — in ravno ta nakup in prodaja omogočata, da cirkulira med njimi denar, ki je potreben za vnovčenje presežne vrednosti — tiči vendar del družbene presežne vrednosti, čeravno je vedno drugačen, v obliki denarja v žepih kapitalistov, prav kakor se zadržuje del mezd vsaj nekaj dni v tednu v obliki denarja v žepih delavcev. Tega dela ne omejuje tisti del zlatega produkta, ki tvori na začetku presežno vrednost zlato producirajočih kapitalistov, ampak, kot rečeno, razmerje, v katerem se nasploh deli gornji produkt 500 f. št. med kapitaliste in delavce in v katerem sestoji cirkulirajoča blagovna vrednost iz presežne vrednosti in drugih sestavnih delov vrednosti.

Vendar pa sestoji tisti del presežne vrednosti, ki ne obstaja v drugem blagu, ampak poleg tega drugega blaga v denarju, samo v takšnem obsegu iz tistega dela zlata, ki se producira vsako leto, v kakršnem kroži del letne produkcije zlata zaradi realizacije presežne vrednosti. Drugi del denarja, ki je neprestano v spreminjajočih se deležih v rokah kapitalističnega razreda kot denarna oblika njegove presežne vrednosti, pa ni sestavni del letno produciranega zlata, ampak denarnih množin, ki so bile že poprej akumulirane v deželi.

Po naši predpostavki je letna produkcija zlata 500 f. št. ravno dovolj velika, da nadomesti tisto zlato, ki se med letom obrabi. Če imamo torej pred očmi samo teh 500 f. št.

in odmislimo tisti del vsakoletno producirane množine blaga, za katere cirkulacijo služi poprej akumulirani denar, najde v blagovni obliki producirana presežna vrednost denar za svoje vnovčenje v cirkulaciji že zaradi tega, ker se producira na drugi strani vsako leto presežna vrednost v obliki zlata. Isto velja za druge dele zlatega produkta 500 f. št., ki nadomestijo založeni denarni kapital.

Pri tem je treba pripomniti dvoje.

Iz povedanega izhaja, prvič: presežna vrednost, ki jo izdajajo kapitalisti v denarju, prav tako pa tudi variabilni in drug produktivni kapital, ki ga zalagajo v denarju, je v resnici produkt delavcev, namreč delavcev, ki so zaposleni v produkciji zlata. Oni producirajo na novo tako tisti del zlatega produkta, ki jim ga »zalagajo« kot mezo, kakor tudi oni del zlatega produkta, v katerem neposredno nastopa presežna vrednost kapitalističnih producentov zlata. Naposled, kar zadeva tisti del zlatega produkta, ki nadomešča le v svojo produkcijo založeno konstantno vrednost kapitala, se vnovič pojavlja v obliki zlata (nasploh v produktu) le s pomočjo letnega dela delavcev. Ko je kapitalist začel podjetje, ga je izdal prvotno v denarju, ki ni bil produciran na novo, ampak je tvoril del družbene množine denarja v obtoku. Kolikor pa ga nadomesti nov produkt, dodatno zlato, je delavčev letni produkt. Kapitalistova založba nastopa tudi tu kot založba samo po obliki, ki izvira iz dejstva, da ni delavec niti posestnik svojih produkcijskih sredstev niti mu niso med produkcijo na voljo življenjske potrebščine, ki jih producirajo drugi delavci.

Drugič, kar zadeva množino denarja, ki obstaja neodvisno od tega letnega nadomestka 500 f. št. in ki ima deloma obliko zaklada, deloma obliko denarja v obtoku, mora biti z njo oziroma je moralo biti z njo na začetku prav tako, kakor je vsako leto s temi 500 f. št. K temu se bomo vrnil na koncu tega pododdelka. Prej še nekaj drugih pripomb.

Pri proučevanju obrata smo videli, da zahteva ob sicer nespremenjenih okoliščinah sprememba v dolgotrajnih obdobjih obrata tudi različne množine denarnega kapitala za izvedbo

produkcije v istem obsegu. Denarni obtok mora biti torej dovolj prožen, da se lahko prilagodi temu izmeničnemu širjenju in krčenju.

Če vzamemo, da so okoliščine še naprej nespremenjene — da so nespremenjene tudi dolgotrajnost in produktivnost delovnega dneva — da pa se *spremeni delitev vrednostnega produkta* na mezde in presežno vrednost tako, da se bodisi prve povečajo in druga zmanjša ali pa narobe, to prav nič ne prizadene množine denarja v obtoku. Ta sprememba se lahko izvede brez kakršne koli ekspanzije ali kontrakcije množine denarja v obtoku. Poglejmo posebej primer, v katerem bi se mezde na splošno višale in bi se zato — ob predpostavljanih okoliščinah — mera presežne vrednosti na splošno nižala, in da se razen tega, prav tako po predpostavki, vrednost cirkulirajoče množine blaga ne bi spremenjala. V takšnem primeru gotovo naraste denarni kapital, ki se mora založiti kot variabilni kapital, torej množina denarja, ki služi za to funkcijo. Za ravno toliko, za kolikor naraste množina denarja, ki je potrebna za delovanje variabilnega kapitala, se zmanjša presežna vrednost, torej tudi množina denarja, ki je potrebna za njeno realizacijo. Vsote denarja, ki je potrebna za realizacijo blagovne vrednosti, to prav tako ne prizadene, kakor ne prizadene te blagovne vrednosti same. Lastna cena blaga se za posameznega kapitalista poveča, njegova družbena produkcijska cena pa se ne spremeni. Spremeni se le razmerje, v katerem se deli, če ne upoštevamo konstantnega dela vrednosti, produkcijska cena blaga na mezdo in dobiček.

Toda, pravijo, večja založba variabilnega denarnega kapitala (seveda predpostavljamo, da se vrednost denarja ne spreminja) pomeni prav toliko kot večja množina denarnih sredstev v rokah delavcev. Iz tega izhaja večje povpraševanje delavcev po blagu. Nadaljnja posledica je povišanje cen blaga. — Ali pa pravijo: Če se poveča mezda, zvišajo kapitalisti cene svojega blaga. — V obeh primerih povzroči splošno višanje mezd višanje cen blaga. Da bi lahko blago cirkuliralo, je potrebna zaradi tega večja mno-

žina denarja, najsi razlagamo zvišanje cen na ta ali na oni način.

Odgovor na prvo pojmovanje: Zaradi naraščajočih mezd se bo zlasti povečalo povpraševanje delavcev po nujno potrebnih življenjskih potrebščinah. V manjši meri se bo povečalo njihovo povpraševanje po luksusnih predmetih ali se bo pojavilo povpraševanje po predmetih, ki poprej niso spadali v njihovo potrošnjo. Nenadno in v večjem obsegu narastlo povpraševanje po nujnih življenjskih potrebščinah bo začasno vsekakor zvišalo njihovo ceno. Posledica: večji del družbenega kapitala bo uporabljen v produkciji nujnih življenjskih potrebščin, manjši v produkciji luksusnih predmetov, ker se cene le-teh znižajo zaradi zmanjšane presežne vrednosti in zato zaradi zmanjšanega povpraševanja kapitalistov po njih. Kolikor pa kupujejo delavci sami luksusne predmete, povečanje njihovih mezd — v tem obsegu — ne povzroči zvišanja cen nujnih življenjskih potrebščin, ampak samo spremeni sestavo kupcev luksusnega blaga. V konsum delavcev gre več, v konsum kapitalistov pa sorazmerno manj luksusnega blaga kot dotlej. Voilà tout. Po nekaj nihanjih cirkulira blagovna množina iste vrednosti kot poprej. — Kar zadeva začasna nihanja, ta nimajo nobenega drugega nasledka, kakor da bodo vrgla v notranjo cirkulacijo nezaposleni denarni kapital, ki je doslej iskal zaposlitev v špekulativnih poslih na borzi ali v tujini.

Odgovor na drugo pojmovanje: Če bi imeli kapitalistični producenti moč, da bi poljubno povečevali cene svojega blaga, bi to lahko in dejansko storili tudi brez zvišanja meзде. Mezda se ne bi nikoli povečala, kadar bi se cene blaga zniževale. Kapitalistični razred ne bi nikoli nasprotoval tradeunionom, ker bi vedno in v vseh okoliščinah lahko napravil tisto, kar sedaj dejansko napravi le izjemoma, v določenih, posebnih, tako rekoč krajevnih okoliščinah — namreč izkoristil vsako povišanje meзде za to, da zviša cene blaga v veliko večji meri, da torej pospravi večje dobičke.

Trditev, da lahko kapitalisti povišajo cene luksusnih predmetov, ker pojema povpraševanje po njih (zaradi zmanjšanega povpraševanja kapitalistov, katerim so se zmanjšala kupna sredstva zanje), bi bila čisto izvirna uporaba zakona ponudbe in povpraševanja. Kolikor se ne spremeni samo sestava kupcev, da so kupci delavci namesto kapitalistov — in kolikor se ta sestava spremeni, povpraševanje delavcev ne povzroči zvišanja cen nujnih življenjskih potrebščin; kajti tistega dela meznega dodatka, ki ga porabijo delavci za luksusne predmete, ne morejo porabiti za nujne življenjske potrebščine — znižajo se cene luksusnih predmetov zaradi zmanjšanega povpraševanja. Zaradi tega kapital odteka iz njihove produkcije, dokler ni njihova ponudba skrčena na mero, ki ustreza njihovi spremenjeni vlogi v družbenem produkcijskem procesu. Zaradi te zmanjšane produkcije se spet ob sicer nespremenjeni vrednosti zvišajo na svoje normalne cene. Dokler traja to krčenje ali ta proces izravnavanja, pri teka pri naraščajočih cenah življenjskih potrebščin v produkcijo le-teh neprestano prav toliko kapitala, kolikor ga odteka oni drugi produkcijski panogi. To traja, dokler povpraševanje ni nasičeno. Potem nastopi spet ravnesje, konec vsega procesa pa je ta, da je porazdeljen družbeni kapital in torej tudi denarni kapital med produkcijo nujnih življenjskih potrebščin in produkcijo luksusnih predmetov v drugačnem razmerju.

Ves ta ugovor je bavljav kapitalistov in njihovih lizunskih ekonomistov.

Dejstva, ki dajejo pretvezo za ta bavljav, so treh vrst.

1. Splošni zakon denarnega obtoka je, da se ob sicer neizpremenjenih okoliščinah povečuje množina cirkulirajočega denarja, če se povečuje vsota cen cirkulirajočega blaga, najsi se povečuje vsota cen iste ali pa povečane množine blaga. Tu se zamenjuje posledica z vzrokom. Mezde se večajo (četudi redkokdaj in samo izjemoma sorazmerno) z naraščajočo ceno nujnih življenjskih potrebščin. Povečevanje mezd je posledica, ne vzrok zviševanja blagovnih cen.

2. Če se zvišajo mezde samo na kakšnem delu ali kraju gospodarstva — kar pomeni, da se zvišajo samo v nekaterih

produksijskih panogah — lahko pride zaradi tega do krajevnega zvišanja cen produktov teh panog. Toda tudi to je odvisno od mnogih okoliščin. Od tega, na primer, da niso bile mezde nenormalno nizke in zaradi tega profitna mera nenormalno visoka, da se ne skrči trg tega blaga zaradi zvišanja cen (da torej ni potrebno za zvišanje cen blaga poprejšnje skrčenje njegove ponudbe) itd.

3. Pri splošnem povečanju mezd se zviša cena proizvedenega blaga v industrijskih panogah, v katerih prevladuje variabilni kapital, zniža pa se zato v tistih, v katerih prevladuje konstantni oziroma fiksni kapital.

Četudi je v cirkulaciji vsake določene količine blaga njegova denarna oblika le začasna, se je vendar pokazalo pri enostavni blagovni cirkulaciji (I. knjiga, 3. poglavje, 2), da zavzame denar, ki pri metamorfozi blaga izgine iz rok enega, nujno svoje mesto v rokah drugega, da se torej predvsem ne le vsestransko zamenjuje ali nadomešča blago, ampak da posreduje in spremlja to nadomeščanje tudi vsestransko usedanje denarja. »Nadomestitev blaga z blagom povzroči hkrati, da ostane denarno blago v rokah tretjega. Cirkulacija neprestano izloča iz sebe denar.« (I. knjiga, str. 128.) To isto istovetno dejstvo se izraža v kapitalistični blagovni produkciji v tem, da ima del kapitala vedno obliko denarnega kapitala in da je prav tako del presežne vrednosti vedno v rokah svojih posestnikov v denarni obliki.

Če pustimo to ob strani, pa je *krožni tok denarja* — se pravi *obračanje* denarja na njegovo izhodišče — kolikor je moment obrata kapitala, popolnoma drugačen in celo nasproten pojav kakor *obtok denarja*,³³ ki izraža njegovo stal-

³³ Četudi fiziokrati še zamenjujejo oba pojava drugega z drugim, so vendar prvi, ki poudarjajo vrnitev denarja na njegovo izhodišče kot bistveno obliko cirkulacije kapitala, kot obliko cirkulacije, ki posreduje reprodukcijo. »Poglejte 'Tableau économique', pa boste videli, da daje produktivni razred denar, s katerim odkupijo od njega produkte drugi razredi, in da mu vrnejo ta denar tako, da opravijo pri njem naslednje leto iste nakupe... Tu torej ne vidite nobenega drugega kroga kot krog izdatkov, ki jim sledi

no *oddaljevanje* od izhodišča prek cele vrste rok (I. knjiga, str. 130, 131). Vendar pa vključuje pospešeni obrat eo ipso tudi pospešeni obtok.

Predvsem kar zadeva variabilni kapital: če se npr. obrne denarni kapital 500 f. št. v obliki variabilnega kapitala desetkrat v letu, je jasno, da ta alikvotni del cirkulirajoče množine denarja spravi v cirkulacijo desetkratno vsoto svoje vrednosti, 5000 f. št. Desetkrat v letu cirkulira med kapitalistom in delavcem. Delavca plačajo in on sam plača desetkrat v letu z istim alikvotnim delom cirkulirajoče množine denarja. Če bi se pri istem obsegu produkcije obrnil ta variabilni kapital samo enkrat v letu, bi imeli samo enkratni obtok 5000 f. št.

Dalje: konstantni del cirkulirajočega kapitala je, recimo, 1000 f. št. Če se obrne kapital desetkrat, proda kapitalist desetkrat v letu svoje blago, torej tudi konstantni cirkulirajoči del njegove vrednosti. Isti alikvotni del cirkulirajoče množine denarja (ki znaša 1000 f. št.) gre desetkrat v letu iz rok svojih posestnikov v kapitalistove roke. To pomeni deset premestitev tega denarja iz rok v roke. Drugič: kapitalist kupi desetkrat v letu produkcijska sredstva; to je spet deset obtokov denarja iz rok v roke. Z denarjem v znesku 1000 f. št. proda industrijski kapitalist za 10 000 f. št. blaga in vnovič nakupi za 10 000 f. št. blaga. Z dvajsetkratnim obtokom 1000 f. št. precirkulira zalogo blaga za 20 000 f. št.

Naposled, pri pospešenem obratu obteka hitreje tudi tisti del denarja, ki realizira presežno vrednost.

reprodukcija, in krog reprodukcije, ki ji sledi izdatki; to je krog, ki ga opiše cirkulacija denarja, ki premeri izdatke in reprodukcijo.« (*Quesnay*, »Dialogues sur le Commerce etc.«, v Daire, »Physiocrates«, I. del, str. 208, 209.) — »To nenehno zalaganje in vračanje kapitalov moramo imenovati cirkulacijo denarja, to koristno in plovito cirkulacijo, ki oživilja vsa dela družbe, ki vzdržuje gibanje in življenje v telesu države in ki ga zelo upravičeno primerjamo s cirkulacijo krvi v živalskem telesu.« (*Turgot*, »Réflexions etc.«, »Œuvres«, izd. Daire, I, str. 45.)

Nasprotno pa hitrejši denarni obtok ne pomeni nujno hitrejšega obrata kapitala in torej tudi denarnega obrata, kar pomeni, da ne vključuje nujno skrajšanja in hitrejše obnove reprodukcijskega procesa.

Do hitrejšega denarnega obtoka pride vedno, kadar koli opravi ista množina denarja večjo množino transakcij. To se lahko zgodi tudi ob enakih reprodukcijskih obdobjih kapitala zaradi spremenjenih tehničnih okoliščin denarnega obtoka. Dalje: množina transakcij, v katerih obteka denar, se lahko pomnoži, ne da bi izražala resnično blagovno menjavo (diferencialni posli na borzah, itd.). Po drugi strani lahko denarni obtok sploh odpade. Kjer je na primer poljedelec sam zemljiški lastnik, ni med zakupnikom in zemljiškim lastnikom nobenega denarnega obtoka; kjer je industrijski kapitalist sam lastnik kapitala, ni nobenega obtoka med njim in posojevalcem.

Kako je nastal v kakšni deželi zaklad v začetku in kako si ga je prilastilo majhno število ljudi, tu ni treba podrobneje obravnavati.

Kapitalistični način produkcije — ker je njegova podlaga mezdno delo kakor tudi plačevanje delavca v denarju in sploh sprememba vseh naturalnih storitev v denarne — se lahko razvije v večjem obsegu in popolneje šele tam, kjer je v deželi zadostna množina denarja za cirkulacijo in za tvorjenje zaklada (rezervnega sklada itd.), ki ga povzroča cirkulacija. To je zgodovinska predpostavka, čeprav stvari ne smemo razumeti tako, da se najprej ustvari zadostna množina zaklada, potem pa prične kapitalistična produkcija. Razvija se hkrati z razvojem svojih pogojev, eden teh pogojev pa je zadostna ponudba žlahtnih kovin. Zato pomeni povečana ponudba žlahtnih kovin od XVI. stoletja sèm bistven moment v zgodovini razvoja kapitalistične produkcije. Kar pa zadeva nadaljnjo potrebno ponudbo denarne tvarine na podlagi kapitalističnega produkcijskega načina, pa velja, da prihaja po eni strani presežna vrednost s produktom v cirkulacijo brez denarja, ki je potreben za

njeno vnovčenje, na drugi strani pa presežna vrednost v zlatu brez poprejšnje spremembe produkta v denar.

Dodatno blago, ki se mora spremeniti v denar, naleti na potrebno vsoto denarja, ker daje na drugi strani produkcija sama — in ne menjava — v cirkulacijo dodatno zlato (in srebro), ki se mora spremeniti v blago.

II. Akumulacija in razširjena reprodukcija

Kolikor poteka akumulacija v obliki reprodukcije v razširjenem obsegu, je jasno, da ne postavlja nobenega novega problema glede cirkulacije denarja.

Najprej moramo glede dodatnega denarnega kapitala, ki ga zahteva delovanje naraščajočega produktivnega kapitala, ugotoviti, da ga dobavlja tisti del realizirane presežne vrednosti, ki ga mečejo kapitalisti v cirkulacijo kot denarni kapital namesto kot denarno obliko dohodka. Denar je že v rokah kapitalistov. Samo uporabijo ga drugače.

Zdaj pa pride kot posledica dodatnega produktivnega kapitala v cirkulacijo kot njegov produkt dodatna množina blaga. S to dodatno množino blaga pride v cirkulacijo hkrati del dodatnega denarja, ki je potreben za njeno realizacijo; kolikor je namreč vrednost te množine blaga enaka vrednosti v njeni produkciji porabljenega produktivnega kapitala. Ta dodatna množina denarja je založena ravno kot dodatni denarni kapital, zaradi česar priteče kapitalistu z obratom njegovega kapitala nazaj. Tu se postavlja spet isto vprašanje kot zgoraj. Odkod dodatni denar, ki bo realiziral dodatno presežno vrednost, katera ima sedaj obliko blaga?

Odgovor je na splošno spet isti. Vsota cen cirkulirajoče množine blaga ni večja, ker bi se zvišale cene dane množine blaga, ampak ker je sedaj cirkulirajoča množina blaga večja od prej cirkulirajočega blaga, tega pa ni izravnalo znižanje cen. Dodatni denar, ki je potreben za cirkulacijo te večje množine blaga z večjo vrednostjo, je treba pridobiti ali z bolj ekonomičnim izkoriščanjem cirkulirajoče množine denarja — bodisi s pobotanjem plačil itd., bodisi s sredstvi, ki pospešujejo obtok istih kosov denarja — ali pa

s spremembo denarja iz oblike zaklada v cirkulirajočo obliko. Slednje pomeni ne samo, da prične delovati kot kupno in plačilno sredstvo brezdolni denarni kapital, niti samo, da kroži za družbo aktivno (kakor pri vlogah v banke, ki te vloge neprestano izposojajo) denarni kapital, ki opravlja za svojega lastnika funkcijo rezervnega sklada, ki deluje že kot rezervni sklad, da opravlja torej dvojno funkcijo — ampak tudi, da se bolje izkoristi stagnirajoči rezervni sklad novcev.

»Da bi denar neprenehoma krožil kot novce, se mora novce neprenehoma strjevati v denar. Stalni obtok novca je mogoč zaradi njegovega stalnega večjega ali manjšega zastajanja v rezervnih novčnih skladih, ki prav tako vsepovsod izvirajo iz cirkulacije, kakor jo tudi omogočajo; njihovo nastajanje, razdeljevanje, izginjanje in ponovno tvorjenje se neprestano spreminja, neprenehoma izginjajo, njihovo izginjanje je stalen pojav. A. Smith je to neprestano spreminjanje novca v denar in denarja v novce izrazil z ugotovitvijo, da mora imeti vsak posestnik blaga poleg tistega posebnega blaga, ki ga prodaja, vedno na razpolago določeno vsoto splošnega blaga, s katerim kupuje. Videli smo, da se v cirkulaciji $B - D - B$ drugi člen $D - B$ neprenehoma cepi v vrsto nakupov, ki ne potekajo naenkrat, ampak postopoma drug za drugim, tako da kroži en del D kot novce, medtem ko drug del počiva kot denar. Denar je tu dejansko le suspendirani novce. Posamezni sestavni deli množine denarja v obtoku se izmenično pojavljajo zdaj v tej, zdaj v drugi obliki. Ta prva sprememba cirkulacijskega sredstva v denar je torej samo tehnični moment denarnega obtoka.« (*Karl Marx*, »Zur Kritik der politischen Oekonomie«, 1859, str. 105—106. — V nasprotju z denarjem uporabljam tu izraz »novce« za označitev denarja v njegovi funkciji zgolj cirkulacijskega sredstva v nasprotju z drugimi njegovimi funkcijami.)

Kolikor vsa ta sredstva ne zadoščajo, je treba producirati dodatno zlato ali, kar je nazadnje isto, del dodatnega produkta je treba bodisi neposredno, bodisi posredno zamenjati za zlato — produkt dežel, ki producirajo žlahtne kovine.

Celotna vsota delovne sile in družbenih produkcijskih sredstev, ki se izda za letno produkcijo zlata in srebra kot instrumentov cirkulacije, je težka postavka v faux frais kapitalističnega in na blagovni produkciji temelječega produkcijskega načina sploh. Družbenemu izkoriščanju odteguje ustrezno vsoto možnih dodatnih sredstev za produkcijo in potrošnjo, se pravi realnega bogastva. Kolikor se zmanjšajo ob nespremenjenem danem obsegu produkcije ali dani stopnji njene razširitve stroški tega dragega cirkulacijskega mehanizma, toliko se s tem poveča produktivna sila družbenega dela. Kolikor imajo torej pomožna sredstva, ki se razvijejo s kreditnim sistemom, to posledico, neposredno povečujejo kapitalistično bogastvo, bodisi ker se opravi velik del družbenega produkcijskega in delovnega procesa zaradi tega brez slehernega posredovanja dejanskega denarja, bodisi ker se poveča funkcijska sposobnost dejansko delujoče množine denarja.

S tem je rešeno tudi nesmiselno vprašanje, ali bi bila kapitalistična produkcija mogoča v svojem današnjem obsegu brez kreditnega sistema (celo če jo gledamo samo s tega vidika), se pravi samo s kovinskim obtokom. Očitno ne. Nasprotno, omejil bi jo obseg produkcije žlahtnih kovin. Po drugi strani pa si ne smemo ustvarjati mističnih idej o produktivni sili kreditnega sistema, kolikor daje na voljo denarni kapital ali ga spravi v cirkulacijo. Nadaljnja izvajanja o tem ne spadajo sèm.

Zdaj moramo proučiti primer, v katerem ne pride do dejanske akumulacije, se pravi do neposredne razširitve obsega produkcije, ampak se del realizirane presežne vrednosti za daljši ali krajši čas nakopiči kot denarni rezervni sklad, da se bi kasneje spremenil v produktivni kapital.

Kolikor je tako akumulirani denar dodatni denar, je stvar razumljiva sama po sebi. To je lahko samó del odvečnega zlata, uvoženega iz dežel, ki producirajo zlato. Pri tem je treba pripomniti, da nacionalnega produkta, ki je bil zamenjan za uvoženo zlato, ni več v deželi. Odšel je v tujino za zlato.

Če pa predpostavimo, da je v deželi slej ko prej enaka množina denarja, je pritekel denar, ki se je nakopičil in ki se kopiči, iz cirkulacije; samo svojo funkcijo je spremenil. Iz cirkulirajočega denarja se je spremenil v postopoma nastajajoč latentni denarni kapital.

Denar, ki se v tem primeru kopiči, je denarna oblika prodanega blaga, in sicer tistega dela njegove vrednosti, ki pomeni njegovemu posestniku presežno vrednost. (Pri tem predpostavljamo, da kreditni sistem ne obstaja.) Kapitalist, ki kopiči ta denar, je pro tanto prodajal, ne da bi kupoval.

Če si predočimo ta postopek kot posamičen, ga ni treba pojasnjevati. Del kapitalistov obdrži del denarja, ki ga je pridobil s prodajo svojega produkta, ne da bi bil odtegnil zanj trgu produkt. Drugi del kapitalistov pa spremeni, izvzemši denarni kapital, ki se stalno vrača in je potreben za nadaljevanje produkcije, svoj denar v celoti v produkt. Del produkta, ki pride na trg kot nosilec presežne vrednosti, sestoji iz produkcijskih sredstev ali iz realnih elementov variabilnega kapitala, nujnih življenjskih potrebščin. Lahko torej takoj služi za razširitev produkcije. Nikakor namreč ne predpostavljamo, da del kapitalistov kopiči denarni kapital, medtem ko drugi del do kraja porabi svojo presežno vrednost, ampak predpostavljamo samo, da akumulira del kapitalistov v denarni obliki, ustvarja latentni denarni kapital, medtem ko drugi del kapitalistov dejansko akumulira, se pravi, razširja obseg produkcije, resnično povečuje svoj produktivni kapital. Razpoložljiva množina denarja zadošča še nadalje za potrebe cirkulacije, četudi del kapitalistov izmenoma kopiči denar, medtem ko drugi del razširja obseg produkcije, in obratno. Razen tega pa se lahko kopiči denar na eni strani tudi brez gotovine, zgolj s kopičenjem terjatev.

Težava pa nastane, če ne predpostavljamo posamične, ampak občo akumulacijo denarnega kapitala v kapitalističnem razredu. Poleg tega razreda obstaja po naši predpostavki — kapitalistična produkcija je vsesplošna in edina oblika produkcije — samo delavski razred. Vse, kar kupi delavski razred, je enako vsoti njegovih mezd, vsoti varia-

bilnega kapitala, ki ga je založil ves kapitalistični razred. Ta mu priteče nazaj, ko proda svoj produkt delavskemu razredu. S tem pridobi njegov variabilni kapital znova svojo denarno obliko. Vzemimo, da je vsota variabilnega kapitala $= x \times 100$ f. št.; to ni vsota med letom založenega, ampak uporabljenega variabilnega kapitala; s kako veliko ali malo denarja se v teku leta založi glede na hitrost obrata ta variabilna kapitalna vrednost, je za obravnavano vprašanje brez pomena. S temi $x \times 100$ f. št. kupi kapitalistični razred določeno množino delovne sile ali plača mezde določenemu številu delavcev — prva transakcija. Delavci kupijo z isto vsoto določeno količino blaga od kapitalistov, s čimer priteče vsota $x \times 100$ f. št. nazaj v roke kapitalistov — druga transakcija. To se neprenehoma ponavlja. Vsota $x \times 100$ f. št. ne more torej nikoli omogočiti delavskemu razredu nakup tistega dela produkta, ki predstavlja konstantni kapital, kaj šele tistega, v katerem nastopa presežna vrednost kapitalističnega razreda. Delavci lahko kupijo z $x \times 100$ f. št. vedno le tolik del vrednosti družbenega produkta, ki je enak delu vrednosti, v katerem nastopa vrednost založenega variabilnega kapitala.

Če pustimo ob strani primer, ko ta vsesplošna akumulacija denarja ne izraža nič drugega kot razdelitev dodatno uvoženih žlahtnih kovin med različne posamezne kapitaliste, bodi že takšna ali drugačna — kako naj potem celotni kapitalistični razred akumulira denar?

Vsi bi morali prodajati del svojega produkta, ne da bi znova kupovali. V tem, da imajo vsi določen denarni fond, ki ga mečejo kot cirkulacijsko sredstvo v cirkulacijo zaradi konsumpcije in od katerega priteka vsakemu določen del iz cirkulacije spet nazaj, ni prav nič skrivnostnega. Vendar pa obstaja potem ta denarni sklad prav kot cirkulacijski sklad, nastal z vnovčenjem presežne vrednosti, nikakor pa ne kot latentni denarni kapital.

Če pogledamo stvar, kakor se dejansko dogaja, sestoji latentni denarni kapital, ki se kopiči zaradi kasnejše uporabe:

1. iz depozitov v bankah; znesek denarja, ki je dejansko v rokah banke, pa je sorazmerno majhen. Denarni kapital se kopiči samo nominalno. Kar se v resnici kopiči, so denarne terjatve, ki jih je mogoče vnovčiti le zato (kolikor se sploh kdaj vnovčijo), ker se ustvari ravnesje med denarjem, ki ga njegovi lastniki dvigajo, in onim, ki ga vlagajo. Kar je v rokah banke kot denar, je razmeroma le majhna vsota;

2. iz državnih papirjev. Ti sploh niso nikak kapital, ampak zgolj terjatve na letni nacionalni produkt;

3. iz delnic. Kolikor niso goljufija, so lastninski naslov na dejanski kapital, ki pripada kaki družbi, in nakazilo na presežno vrednost, ki priteka vsako leto iz njega.

V vseh teh primerih ni nobenega kopičenja denarja. Kar se pojavlja na eni strani kot kopičenje denarnega kapitala, nastopa na drugi kot stalno dejansko izdajanje denarja. Stvar ni prav nič drugačna, če izdaja denar tisti, ki mu pripada, ali pa drugi, njegovi dolžniki.

Na podlagi kapitalistične produkcije ni tvorjenje zaklada kot takšno nikoli namen, ampak rezultat bodisi zastoja v cirkulaciji — ko privzamejo obliko zaklada večje množine denarja kakor navadno — bodisi kopičenj, ki jih povzroča obrat kapitala, ali pa pomeni, končno, zaklad samo tvorjenje denarnega kapitala, ki ima začasno latentno obliko, ki pa je določen, da bo deloval kot produktivni kapital.

Če se torej odteguje na eni strani cirkulaciji del v denarju realizirane presežne vrednosti in kopiči kot zaklad, se istočasno stalno spreminja drugi del presežne vrednosti v produktivni kapital. Če izvzamemo razdeljevanje dodatne žlahtne kovine med kapitalistični razred, se kapital nikoli ne kopiči v denarni obliki na vseh točkah istočasno.

O tistem delu letnega produkta, v katerem nastopa presežna vrednost v blagovni obliki, velja prav isto kakor o drugem delu letnega produkta. Za njegovo cirkulacijo je potrebna določena vsota denarja. Ta vsota denarja pripada prav tako razredu kapitalistov kakor letno producirana množina blaga, ki predstavlja presežno vrednost. Na začetku jo je vrgel v cirkulacijo kapitalistični razred sam.

S cirkulacijo se stalno znova porazdeljuje v njem. Tako kot pri cirkulaciji novca nasploh, zastaja del te množine na vedno različnih točkah, medtem ko drugi del nenehno cirkulira. Če je namen enega dela tega kopičenja, da ustvari denarni kapital, to stvari nič ne spremeni.

Tu nismo upoštevali pustolovščin cirkulacije, s katerimi iztrga en kapitalist drugemu kos presežne vrednosti ali celo kapitala, zaradi česar pride do enostranske akumulacije in centralizacije tako denarnega kakor tudi produktivnega kapitala. Tako je lahko na primer del ugrabljene presežne vrednosti, ki jo kopiči kot denarni kapital A, kos presežne vrednosti kapitalista B, ki mu ne priteče nazaj.

TRETJI ODDELEK

REPRODUKCIJA IN CIRKULACIJA CELOTNEGA DRUŽBENEGA KAPITALA

Osemnajsto poglavje³⁴

UVOD

1. Predmet raziskave

Neposredni proces produkcije kapitala je njegov proces dela in večanja vrednosti, proces, katerega rezultat je blagovni produkt in katerega odločilni nagib je produkcija presežne vrednosti.

Proces reprodukcije kapitala obsega tako ta neposredni proces produkcije kakor tudi obe fazi pravega procesa cirkulacije, torej celotni krožni tok, ki tvori kot periodični proces — proces, ki se vedno znova ponavlja v določenih obdobjih — obrat kapitala.

Neposredni proces produkcije P je sam vedno le člen tega krožnega toka, najsi ga opazujemo v obliki D...D' ali pa v obliki P...P. V prvi obliki nastopa kot posredovalec cirkulacijskega procesa, v drugi pa nastopa cirkulacijski proces kot njegov posredovalec. Obakrat omogočajo njegovo stalno obnavljanje, stalno ponovno nastopanje kapitala kot produktivnega kapitala njegove spremembe v cirkulacijskem procesu. Po drugi strani je stalno obnavljani produkcijski proces pogoj sprememb, ki jih kapital vedno znova doživlja na področju cirkulacije svojih izmeničnih nastopanj kot denarni in kot blagovni kapital.

³⁴ Iz rokopisa II.

Vsak posamezni kapital pa je samo osamosvojen, tako rekoč z individualnim življenjem obdarjen odlomek celotnega družbenega kapitala, prav tako kakor je tudi vsak posamezni kapitalist samo individualen element kapitalističnega razreda. Gibanje družbenega kapitala sestoji iz skupnosti gibanj njegovih osamosvojenih odlomkov, obratov individualnih kapitalov. Kakor je metamorfoza posameznega blaga člen v zaporedju metamorfoz blagovnega sveta — blagovne cirkulacije — tako je metamorfoza individualnega kapitala, njegov obrat, člen v krožnem toku družbenega kapitala.

Ta celotni proces obsega tako produktivno konsumpcijo (neposredni produkcijski proces) obenem z oblikovnimi spremembami (menjavami, če imamo v mislih dobrine), ki jo posredujejo, kakor tudi individualno konsumpcijo z oblikovnimi spremembami ali menjavami, ki jo posredujejo. Ta obsega po eni strani spremembo variabilnega kapitala v delovno silo in torej priključitev delovne sile kapitalističnemu procesu produkcije. V njem nastopa delavec kot prodajalec svojega blaga, delovne sile, kapitalist pa kot njen kupec. Po drugi strani pa vključuje prodaja blaga to, da ga pokupi delavski razred, torej njegovo individualno konsumpcijo. Tu nastopajo delavski razred kot kupec, kapitalisti pa kot prodajalci blaga delavcem.

Cirkulacija blagovnega kapitala vključuje cirkulacijo presežne vrednosti, torej tudi nakupe in prodaje, s katerimi pridejo kapitalisti do svoje individualne konsumpcije, konsumpcije presežne vrednosti.

Krožni tok individualnih kapitalov v njihovi povezanosti kot družbeni kapital, gledan torej v njegovi celotnosti, obsega torej ne le cirkulacijo kapitala, ampak tudi splošno blagovno menjavo. Le-ta lahko sestoji v osnovi le iz dveh sestavnih delov: 1. iz lastnega krožnega toka kapitala in 2. iz krožnega toka blaga, ki gre v individualno konsumpcijo, torej blaga, za katero potroši delavec svojo mezdo, kapitalist pa svojo presežno vrednost (ali del presežne vrednosti). Seveda obsega krožni tok kapitala tudi cirkulacijo presežne vrednosti, kolikor je ta del blagovnega kapitala,

prav tako pa tudi spremembo variabilnega kapitala v delovno silo, plačilo mezde. Potrošnja te presežne vrednosti in mezd za blago pa ni člen cirkulacije kapitala, četudi je vsaj potrošnja mezd pogoj te cirkulacije.

V prvi knjigi smo razčlenili kapitalistični proces produkcije tako kot posamično dogajanje kakor tudi kot proces reprodukcije: produkcijo presežne vrednosti in produkcijo kapitala samega. Oblikovne in tvarne spremembe, ki jih doživi kapital v sferi cirkulacije, smo predpostavili, ne da bi se ob njih dalje ustavili. Predpostavljali smo torej po eni strani, da prodaja kapitalist produkt po njegovi vrednosti, po drugi strani pa, da najde v področju cirkulacije stvarna produkcijska sredstva za ponoven začetek ali za nepretrgano nadaljevanje procesa. Edini akt v področju cirkulacije, pri katerem smo se tam ustavili, je bil nakup in prodaja delovne sile kot temeljni pogoj kapitalistične produkcije.

V prvem oddelku te druge knjige smo proučili različne oblike, ki jih privzame kapital v svojem krožnem toku, in različne oblike tega krožnega toka samega. K delovnemu času, ki smo ga proučevali v prvi knjigi, se pridruži sedaj čas cirkulacije.

V drugem oddelku smo proučili krožni tok kot periodičen krožni tok, se pravi kot obrat. Na eni strani smo pokazali, kako opravijo različni sestavni deli kapitala (fiksni in cirkulirajoči) krožni tok v različnih razdobjih in na različni način; po drugi strani smo preiskali okoliščine, zaradi katerih sta dolgotrajnost delovnega in cirkulacijskega obdobja različni. Pokazal se je vpliv obdobja krožnega toka in različnega razmerja njegovih sestavnih delov na obseg produkcijskega procesa samega kakor tudi na letno mero presežne vrednosti. Medtem ko smo proučevali v prvem oddelku pretežno zaporedne oblike, ki jih stalno privzema in odlaga kapital v svojem krožnem toku, smo v drugem proučevali, kako se deli v tem toku in zaporedju oblik kapital dane velikosti istočasno, četudi v spreminjajočem se obsegu, v različne oblike produktivnega kapitala, denarnega kapitala in blagovnega kapitala, tako da ne le zame-

njujejo drug drugega, ampak da se zadržujejo in delujejo različni deli celotne vrednosti kapitala stalno drug ob drugem v teh različnih položajih. Zlasti denarni kapital je razodel posebnost, ki je v prvi knjigi ni pokazal. Odkrili smo določene zakone, po katerih se morajo, kakršen je pač obrat, stalno zalagati in obnavljati v obliki denarnega kapitala različno veliki sestavni deli danega kapitala, da lahko vzdržujejo v trajnem delovanju produktivni kapital določenega obsega.

Tako v prvem kakor tudi v drugem oddelku pa je šlo vedno le za posamezen kapital, za gibanje osamosvojenega dela družbenega kapitala.

Krožni toki posameznih kapitalov pa se prepletajo, drug drugega predpostavljajo in pogojujejo, in tvorijo prav v tej prepletenosti gibanje celotnega družbenega kapitala. Tako kot nastopa pri enostavni blagovni cirkulaciji celotna metamorfoza kakega blaga kot člen zaporedja metamorfoz blagovnega sveta, nastopa sedaj metamorfoza posameznega kapitala kot člen v zaporedju metamorfoz družbenega kapitala. Medtem pa ko enostavna cirkulacija blaga nikakor ni nujno vključevala cirkulacije kapitala — ker lahko poteka tudi na podlagi nekapitalistične produkcije — pa vključuje, kot smo že omenili, krožni tok celotnega družbenega kapitala tudi blagovno cirkulacijo, ki ne spada v krožni tok posameznega kapitala, se pravi cirkulacijo blaga, ki ni kapital.

Zdaj moramo proučiti cirkulacijski proces (ki je v svoji celotnosti oblika reprodukcijskega procesa) posameznih kapitalov kot sestavnih delov celotnega družbenega kapitala, torej proces cirkulacije tega celotnega družbenega kapitala.

II. Vloga denarnega kapitala

(Četudi spada to, kar sledi, namreč denarni kapital, gledan kot sestavni del celotnega družbenega kapitala, šele v kasnejši del tega oddelka, ga bomo vendar preiskali takoj.)

Pri proučevanju obrata posameznega kapitala se je pokazal denarni kapital z dveh plati.

Prvič: denarni kapital je oblika, v kateri stopi na pri-zorišče vsak posamezni kapital, prične kot kapital svoj proces. Kaže se torej kot primus motor, ki poganja ves proces.

Drugič: kakor je različna dolgost obdobja obrata in kakor je različno razmerje med obema njegovima sestavnima deloma — med delovnim in cirkulacijskim obdobjem — je različno razmerje med tistim sestavnim delom založenc vrednosti kapitala, ki jo je treba vedno zalagati in obnavljati v denarni obliki, in produktivnim kapitalom, katerega spravlja v tek, se pravi nepretrganim obsegom produkcije. Toda ne glede na to, kakšno je to razmerje, pa postavlja v vseh primerih tistemu delu delujoče kapitalske vrednosti, ki lahko nenehno deluje kot produktivni kapital, meje tisti del založene kapitalske vrednosti, ki mora stalno obstajati poleg produktivnega kapitala v denarni obliki. Tu je govor le o normalnem obratu, abstraktnem povprečju. Dodatni denarni kapital, ki je potreben za izravnavanje zastojev v cirkulaciji, puščamo tu ob strani.

K prvi točki. Produkcija blaga predpostavlja cirkulacijo blaga, cirkulacija blaga pa predpostavlja nastopanje blaga kot denar, cirkulacijo denarja; razdvojitev blaga v blago in denar je zakon nastopanja produkta kot blago. Prav tako predpostavlja kapitalistična blagovna produkcija — gledana z družbenega kakor tudi z individualnega vidika — kapital v denarni obliki ali denarni kapital kot primus motor za vsako podjetje, ki se začne na novo, in kot stalen motor. Še posebej predpostavlja cirkulirajoči kapital, da nastopa denarni kapital kot motor vedno znova v krajših razdobjih. Celotno založeno vrednost kapitala, se pravi vse sestavne dele kapitala, ki sestoje iz blaga, delovno silo, delovna sredstva in produkcijske tvarine, je treba stalno kupovati in znova kupovati z denarjem. Kar velja za individualni kapital, velja tudi za družbeni, ki deluje samo v obliki mnogih individualnih kapitalov. Kakor pa smo pokazali že v prvi knjigi, iz tega nikakor ne izhaja, da po-

stavlja — celo na kapitalistični podlagi — obseg delujočega denarnega kapitala *absolutne* meje območju delovnega kapitala, obsegu produkcije.

Kapitalu so pripojeni produkcijski elementi, ki se lahko v določenih mejah povečajo neodvisno od velikosti založenega denarnega kapitala. Delovno silo je mogoče ob enakem plačevanju močnejše izkoristiti ekstenzivno ali intenzivno. Če se zaradi tega močnejšega izkoriščanja poveča denarni kapital (se pravi, če se povečajo mezde), se ne poveča sorazmerno, pro tanto torej sploh ne.

Produktivno izkoriščane naravne tvarine — ki niso element vrednosti kapitala — zemlja, morje, rude, gozdovi itd., je mogoče intenzivneje ali ekstenzivneje izkoriščati, ne da bi bilo treba založiti več denarnega kapitala, z večjim naprežanjem istega števila delovne sile. Realni elementi produktivnega kapitala se tako pomnože, ne da bi bilo treba dodajati denarni kapital. Kolikor postane potreben za dodatne pomožne tvarine, se denarni kapital, v katerega je založena vrednost kapitala, ne poveča sorazmerno s povečanjem učinkovitosti produktivnega kapitala, pro tanto torej sploh ne.

Ista delovna sredstva, torej isti fiksni kapital je mogoče učinkoviteje izkoristiti brez dodatnih denarnih izdatkov za fiksni kapital tako, da se podaljša čas njegove dnevne uporabe kakor tudi z intenzifikacijo njegove uporabe. Potem pride samo do hitrejšega obrata fiksnega kapitala, pa tudi elemente njegove reprodukcije je mogoče hitreje dobavljati.

Če pustimo ob strani naravne tvarine, se lahko pripojijo naravne sile, ki nič ne stanejo, produkcijskemu procesu kot bolj ali manj učinkoviti tvorci. Stopnja njihove učinkovitosti je odvisna od metod in znanstvenega napredka, ki kapitalista nič ne stanejo.

Isto velja o družbeni kombinaciji delovne sile v produkcijskem procesu in o nakopičeni spretnosti individualnih delavcev. Carey je izračunal, da zemljiški lastnik nikoli ne dobi dovolj, ker mu ne plačajo vsega kapitala oziroma

dela, kar ga je bilo od pamtiveka vloženega v zemljo, da ji je dalo njeno današnjo produkcijsko sposobnost. (O produkcijski sposobnosti, ki ji jo odvzema, seveda niti besede.) Skladno s tem bi moral biti posamezen delavec plačan po delu, ki je stalo ves človeški rod, da je izoblikoval iz divjaka sodobnega mehanika. Morali bi misliti obrnjeno: če obračunamo vse neplačano delo, ki tiči v zemlji, ki pa sta ga zemljiški lastnik in kapitalist spravila v denar, vidimo, da je bil ves v zemljo vložen kapital že večkrat odplačan z oderuški obrestmi, da je torej družba že zdavnaj in večkrat odkupila zemljiško lastnino.

Povečanje produktivnih sil dela samo po sebi povečuje, dokler ne zahteva nobenega dodatnega izdatka kapitalistih vrednosti, sicer samo množino produkta, ne njegove vrednosti. Drugače je, če omogoči, da se reproducira z istim delom več konstantnega kapitala, da se torej ohrani njegova vrednost. Ustvarja pa hkrati nove tvarine za kapital, torej podlago za povečano akumulacijo kapitala.

Kolikor organizacija družbenega dela in sledeče ji povečanje družbene produktivne sile dela zahtevata, da se producira v večjem obsegu in da zalagajo zato posamezni kapitalisti denarni kapital v večjih množinah, smo pokazali že v prvi knjigi, da se izvede to deloma s centralizacijo kapitalov v nekaj rokah, ne da bi se moral v absolutnem smislu povečati obseg delujočih vrednosti kapitala in zato tudi obseg denarnega kapitala, v katerem ga zalagajo. Zaradi centralizacije lahko raste velikost posameznih kapitalov v nekaj rokah, ne da bi naraščala njihova družbena vsota. Spremeni se le porazdelitev posameznih kapitalov.

Slednjič smo pokazali v prejšnjem oddelku, da omogoča skrajšanje obdobja obrata, da se zaposli bodisi z manj denarnega kapitala isti produktivni kapital ali z istim denarnim kapitalom več produktivnega kapitala.

Vse to pa očitno nima nič opraviti s pravim vprašanjem denarnega kapitala. Kaže le, da založeni kapital — dana vsota vrednosti, ki sestoji v svoji prosti obliki, v svoji vrednostni obliki, iz določene vsote denarja — po svoji spre-

membi v produktivni kapital vključuje produktivne potenciale, ki jih ne omejuje velikost njegove vrednosti, ampak lahko v določenih mejah delujejo različno, ekstenzivno ali intenzivno. Če so cene produkcijskih elementov — produkcijskih sredstev in delovne sile — dane, je s tem določena velikost denarnega kapitala, potrebnega za nakup določene količine teh produkcijskih elementov, ki nastopajo kot blago. Z drugimi besedami, določena je velikost vrednosti kapitala, ki ga je treba založiti. Obseg, v katerem deluje ta kapital kot tvorec vrednosti in produktov, pa je raztegljiv in spremenljiv.

K drugi točki. Samo po sebi se razume, da je tisti del družbenega dela in produkcijskih sredstev, ki ga je treba letno porabiti za produkcijo ali za nakup zlata, s katerim se nadomestijo obrabljeni novci, pro tanto odbitek od količine družbene produkcije. Kar pa zadeva vrednost denarja, ki deluje deloma kot obtočno sredstvo, deloma kot zaklad, ostaja, potem ko je pridobljena, v gospodarstvu poleg delovne sile, produciranih produkcijskih sredstev in naravnih virov bogastva. Ni je mogoče šteti za njihovo mejo. Če bi jo spremenili v produkcijske elemente z menjavo z drugimi dežalami, bi lahko razširili obseg produkcije. To seveda predpostavlja, da denar slej ko prej opravlja svojo funkcijo svetovnega denarja.

Kakor je trajanje obdobja obrata daljše ali krajše, je potrebna večja ali manjša množina denarnega kapitala, da požene v tek produktivni kapital. Prav tako smo videli, da zahteva delitev obdobja obrata v delovni in cirkulacijski čas pomnožitev kapitala, ki je latenten ali suspendiran v denarni obliki.

Kolikor je obdobje obrata določeno z dolgotrajno delovnega obdobja, ga ob sicer nespremenjenih okoliščinah določa tvarna narava produkcijskega procesa in ne posebni družbeni značaj tega produkcijskega procesa. Vendar pa zahtevajo — na podlagi kapitalistične produkcije — obsežnejše in dolgotrajnejše operacije, da se založi več denarnega kapitala za daljši čas. Produkcija v takšnih področjih

je zato odvisna od mejá, v katerih razpolaga posamezni kapitalist z denarnim kapitalom. To mejo podira kreditni sistem in z njim povezano združevanje, na primer delniške družbe. Motnje na denarnem trgu zato ustavijo dejavnost takšnih podjetij; po svoji plati pa povzročajo taista podjetja motnje na denarnem trgu.

Na podlagi družbene produkcije je treba določiti mero, v kateri se lahko ta dela, ki v teku daljšega časa odtegujejo delovno silo in produkcijska sredstva, ne dajo pa v tem času nobenega produkta s koristnim učinkom, izvajajo brez škode za tiste produkcijske panoge, ki stalno ali večkrat med letom ne le odvzemajo delovno silo in produkcijska sredstva, ampak tudi dobavljajo življenjske potrebščine in produkcijska sredstva. Tako v družbeni kakor tudi v kapitalistični produkciji bodo delavci v poslovnih panogah s krajšimi delovnimi obdobji slej ko prej odvezemali produkte samo za krajši čas, ne da bi dali v zameno nov produkt; poslovne panoge z daljšimi delovnimi obdobji pa nepretrgano odvzemajo produkte za daljši čas, preden jih vrnejo. Ta okoliščina izhaja torej iz stvarnih posebnosti zadevnega delovnega procesa, ne iz njegove družbene oblike. Denarni kapital pri družbeni produkciji odpade. Družba porazdeljuje delovno silo in produkcijska sredstva na različne poslovne panoge. Producenti lahko dobivajo, recimo, papirnata nakazila, za katera dobijo iz družbenih konsumnih zalog takšno količino, kakršna ustreza njihovem delovnemu času. Ta nakazila niso denar. Ne cirkulirajo.

Kolikor izvira potreba po denarnem kapitalu iz dolgotrajnosti delovnega obdobja, jo določata potemtakem dve okoliščini. *Prvič*, da je denar splošna oblika, v kateri mora nastopiti vsak individualni kapital (kredita tu ne upoštevamo), če se hoče spremeniti v produktivni kapital; to izhaja iz bistva kapitalistične produkcije, blagovne produkcije vobče. — *Drugič*, količino denarja, ki ga je potrebno založiti, določa okoliščina, da se v teku daljšega časa stalno odvzemajo družbi delovna sila in produkcijska sredstva, ne da bi se ji med tem časom vrnil produkt, ki ga je mogoče

spremeniti nazaj v denar. Prve okoliščine, da mora biti kapital, ki ga je treba založiti, založen v denarni obliki, ne odpravi oblika tega denarja, bodi ta kovinski denar, kreditni denar, vrednostni znak itd. Na drugo okoliščino pa prav nič ne vpliva vprašanje, s kakšnim denarnim sredstvom ali v kakšni obliki se jemljejo produkciji delo, življenjske potrebščine in produkcijska sredstva, ne da bi se zanje znova vrgel v cirkulacijo kak ekvivalent.

Devetnajsto poglavje³⁵
PREJŠNJE RAZLAGE PREDMETA

I. Fiziokrati

Quesnayeva Tableau économique oriše z nekaj potezami, kako se s cirkulacijo po vrednosti določen letni produkt nacionalne produkcije razdeli tako, da se lahko ob sicer nespremenjenih okoliščinah ponavlja njegova enostavna reprodukcija, se pravi reprodukcija v istem obsegu. Temu ustrezno je izhodišče produkcijskega obdobja pridelek prejšnjega leta. Neštete individualne akte cirkulacije strne takoj v njihovo značilno družbeno množično gibanje — cirkulacijo med velikimi, funkcionalno določenimi ekonomskimi družbenimi razredi. Tu nas zanima tole: del celotnega produkta — kakor vsak drug njegov del je kot uporabni predmet nov rezultat dela preteklega leta — je hkrati samo nosilec stare vrednosti kapitala, ki se znova pojavi v isti naravni obliki. Ta ne cirkulira, ampak ostane v rokah svojih producentov, razreda zakupnikov, da bi v njih znova pričel svojo službo kot kapital. V ta konstantni del kapitala letnega produkta vključuje Quesnay tudi neustrezne elemente, zaradi meja svojega obzorja, po katerem je poljedelstvo edino investicijsko področje človeškega dela, ki producira presežno vrednost, torej skladno s kapitalističnim vidikom edino resnično produktivno področje, pa vendar dojame to, kar je pglavitno. Ekonomski reprodukcijski proces se ne glede na svoj posebni družbeni značaj na tem področju (v poljedelstvu) vedno prepleta z naravnim

³⁵ Tu se prične rokopis VIII.

reprodukcijskim procesom. Oprijemljivi pogoji le-tega osvetlujejo tudi pogoje prvega in odvrtačajo zmedo, ki jo povzroča samo slepilo cirkulacije.

Etiketa kakšnega sistema se razlikuje od etiket drugih artiklov med drugim tudi po tem, da ne vara samo kupca, ampak pogosto tudi prodajalca. Quesnay sam in njegovi najbližji učenci so verjeli svoji fevdalni napisni tabli. Ravno tako vse doslej naši šolski učenjaki. V resnici pa je fiziokratski sistem prvo sistematično pojmovanje kapitalistične produkcije. Predstavnik industrijskega kapitala — razred zakupnikov — vodi vse ekonomsko gibanje. Poljedelstvo obratuje kapitalistično, se pravi kot podjetje kapitalističnega zakupnika v velikem obsegu; neposredni obdelovalec zemlje je mezdni delavec. Produkcija ne producira samo uporabne predmete, ampak tudi njihovo vrednost; njen gonilni nagib pa je pridobivanje presežne vrednosti, ki se poraja v produkcijskem, ne pa v cirkulacijskem področju. Med tremi razredi, ki nastopajo kot nosilci reprodukcijskega procesa, katerega posreduje cirkulacija, se neposredni izkoriščevalec »produktivnega« delu, producent presežne vrednosti, kapitalistični zakupnik, razlikuje od tistih, ki si jo samo prilashčajo.

Kapitalistični značaj fiziokratskega sistema je izzval že za časa svojega razcveta nasprotovanje po eni strani Lingueta in Mablyja, po drugi strani pa branilcev svobodne male zemljiške lastnine.

A. Smitha³⁶ korak nazaj v analizi reprodukcijskega procesa bi je tembolj v oči, ker drugače ne le spopolnjuje pravilne Quesnayeve analize, na primer njegove »avances primitives« in »avances annuelles« posploši v »fiksni« in »cirkulirajoči« kapital,³⁷ ampak ker tu pa tam

³⁶ »Kapital«, I. zvezek, str. 666, prip. 32.

³⁷ Tudi pot do tega so mu krčili nekateri fiziokrati, predvsem Turgot. Ta uporablja že pogosteje kot Quesnay in drugi fiziokrati besedo kapital za avances in še bolj istoveti avances ali capitaux manufakturista z zakupnikovimi. Na primer: »Tako kot ti (manufakturni podjetniki) morajo tudi drugi (zakupniki, se pravi kapitalistični zakupniki) dobiti razen nadomestitve svojih kapitalov itd.« (Turgot, »Œuvres«, izd. Daire, Paris 1844, I. zvezek, str. 40.)

spet docela zabrede v stare fiziokratske zmote. Na primer, da bi dokazal, da producira zakupnik večjo vrednost kakor katera koli druga vrsta kapitalistov, pravi: »Noben enako velik kapital ne spravi v gibanje večje množine produktivnega dela kakor zakupnikov kapital. Ne le njegova služinčad, ampak tudi njegova delovna živina so produktivni delavci.« (Lep kompliment za služinčad!) »V poljedelstvu *dela* poleg človeka tudi narava; čeprav ne zahteva *njeno delo nobenih izdatkov*, ima njen produkt vendar svojo *vrednost*, *prav tako kakor produkt najbolj dragih delavcev*. Kaže, da najvažnejša opravila v poljedelstvu nimajo toliko namena, da bi povečala rodovitnost zemlje — četudi dosežejo tudi to — ampak da bi jo usmerila na produkcijo rastlin, ki so človeku najbolj koristne. S trnjem in plevolom zaraščeno polje daje pogosto prav tolikšno količino rastlinja kakor najboljše obdelani vinograd ali žitno polje. Zasaditev in obdelovanje aktivno rodovitnost narave pogosto bolj usmerjata, kot pa poživljata; ko je delo opravljeno, ostane naravi še dober kos dela. Delavec in delovna živina (!), ki sta zaposlena v poljedelstvu, reproducirata ne samo, kakor delavci v manufakturah, vrednost, ki je enaka njuni lastni konsumpciji ali kapitalu, ki ju zaposluje, s kapitalistovim dobičkom vred, ampak dosti večjo vrednost. Razen zakupnikovega kapitala in vsega njegovega dobička reproducirata redno še rento zemljiškega lastnika. To rento lahko štejemo za produkt naravnih sil, katerih uporabo posoja zemljiški lastnik zakupniku. Renta je večja ali manjša po tem, kakšna je raven teh sil, ali drugače povedano, po tem, kakšna je naravno ali umetno dosežena rodovitnost zemlje. Je delo narave, ki preostane, potem ko odtegnemo ali nadomestimo vse tisto, kar lahko štejemo za človekovo delo. Redko je manjša od četrtnine in pogosto večja od tretjine celotnega produkta. Nobena enaka množina produktivnega dela, uporabljena v manufakturi, ne more nikoli toliko reproducirati. V manufakturi ne dela narava ničesar, človek vse; reprodukcija mora biti zato vedno sorazmerna moči agensov, ki jo izvajajo. Zaradi tega

kapital, ki je naložen v poljedelstvu, zaposli ne samo večjo množino produktivnega dela ko kateri koli drug enako velik kapital, ki se uporablja v manufakturi, ampak dodaja letnemu produktu zemlje in dela dežele, dejanskemu bogastvu in dohodku njenih prebivalcev, v primerjavi z množino produktivnega dela, ki jo zaposluje, tudi veliko večjo vrednost kakor manufakturni.« (*»Wealth of Nations«, II. knjiga, 5. poglavje, str. 242.*)

A. Smith pravi v prvem poglavju druge knjige: »Tudi celotna vrednost semena je fiksni kapital v pravem pomenu besede.« Tu je torej kapital isto kot vrednost kapitala; obstaja v »fiksni« obliki. »Čeprav roma seme sem in tja med njivo in kaščo, vendar nikoli ne menja lastnika in zato v resnici ne cirkulira. Zakupnik ne doseže svojega profita z njegovo prodajo, ampak z njegovim prirastkom.« (Str. 186.) Topoumnost je v tem, da Smith, kakor že Quesnay, v tem, da se vrednost konstantnega kapitala pojavi znova v obnovljeni obliki, ne vidi važnega momenta reprodukcijskega procesa, ampak samo še en zgled, in vrhu tega še zgrešen, za svoje razločevanje med cirkulirajočim in fiksnim kapitalom. — V Smithovem prevodu »*avances primitives*« in »*avances annuelles*« v »*fixed capital*« in »*circulating capital*« pomeni korak naprej beseda »kapital«, katerega pojem posploši, osamosvoji od posebnega »poljedelskega« področja uporabe pri fiziokratih; korak nazaj je v tem, da pojmuje in obdrži »fiksno« in »cirkulirajoče« kot odločilni razliki.

II. Adam Smith

1. Smithova splošna pojmovanja

A. Smith pravi na 42. strani 6. poglavja I. knjige: »V vsaki družbi se razcepi cena vsakega blaga končno na enega ali drugega teh treh delov (mezda, dobiček, zemljiška renta) ali na vse tri; in v vsaki razviti družbi vstopijo bolj ali manj vsi trije kot sestavni deli v ceno pretežne večine

vsega blaga,«³⁶ ali, kakor pravi dalje na str. 43: »Mezda, dobiček in zemljiška renta so *trije praviri* vsakega dohodka kakor tudi *vsake menjalne vrednosti*.« Kasneje bomo ta nauk A. Smitha o »sestavnih delih cene blaga« oziroma »vsake menjalne vrednosti« poglobljevali. — Dalje pravi: »Ker velja to za vsako blago posebej, mora veljati tudi za vse blago v celoti, ki tvori *ves letni produkt* zemlje in dela vsake dežele. *Skupna cena ali menjalna vrednost* tega letnega produkta se mora *razcepiti* na iste tri dele in *razdeliti* med različne prebivalce dežele bodi kot *mezda* za njihovo delo, bodi kot *dobiček* njihovega kapitala, bodi kot *renta* njihove zemljiške posesti.« (II. knjiga, 2. poglavje, str. 190.)

Ko A. Smith tako razčleni ceno vsakega blaga posamično kakor tudi »skupno ceno ali menjalno vrednost... letnega produkta zemlje in dela vsake dežele« na tri vire dohodkov meznega delavca, kapitalista in zemljiškega lastnika, na mezdo, dobiček in zemljiško rento, mora vendar po ovinku vtihotapiti še četrti element, namreč element kapitala. To izvede z razločevanjem med bruto in neto dohodkom: »*Bruto* dohodek vseh prebivalcev velike dežele obsega *celotni letni produkt* njihove zemlje in njihovega dela, neto dohodek pa tisti *del*, ki jim ostane na voljo *po odbitku vzdrževalnih stroškov*, prvič, njihovega *fiksnega* in, drugič, njihovega *tekočega kapitala*; ali del, ki ga lahko spravijo v svojo konsumpcijsko zalogo ali porabijo za svoje vzdrževanje, udobje in zadovoljstvo, ne da bi načeli svoj kapital. Njihovega dejanskega bogastva prav tako ne določa njihov bruto dohodek, ampak njihov neto dohodek.« (Prav tam, str. 190.)

³⁶ Da bralec ne bi bil v zmoti glede stavka: »Cena pretežne večine vsega blaga«, je razvidno iz naslednjega, kako ga pojasnjuje A. Smith sam: V ceno morske ribe, na primer, ne gre nobena renta, ampak samo mezda in dobiček; v ceno scotch pebbles gre le mezda, namreč: »V nekaterih delih Škotske se zaposlijo siromaki tako, da zbirajo na morski obali pisane kamenčke, ki so znani z imenom škotski kremen. Cena, ki jim jo plačajo zanje kamnoseki, sestoji samo iz njihovih mezd, ker ne tvorita v njej ne zemljiška renta ne dobiček niti najmanjšega dela.«

K temu pripominjamo:

1. A. Smith obravnava tu izrečno le enostavno reprodukcijo, ne reprodukcije v razširjenem obsegu ali akumulacije; govori le o izdatkih za vzdrževanje (maintaining) delujočega kapitala. »Neto« dohodek je enak tistemu delu letnega produkta bodisi družbe, bodisi individualnega kapitalista, ki gre lahko v »konsumpcijski sklad«, obseg tega sklada pa ne sme načeti delujočega kapitala (encroach upon capital). Del vrednosti individualnega kakor tudi družbenega produkta torej ne preide niti v mezdo niti v dobiček niti v zemljiško rento, ampak v kapital.

2. A. Smith se izneveri svoji lastni teoriji s pomočjo besedne igre, z razlikovanjem med gross in net revenue, bruto in neto dohodkom. Individualni kapitalist kakor tudi celotni kapitalistični razred ali tako imenovana nacija prejema namesto v produkciji porabljenega kapitala blagovni produkt, katerega vrednost — ki jo je mogoče prikazati v sorazmernih delih tega produkta — nadomešča na eni strani uporabljeno vrednost kapitala, tvori potemtakem dohodek in še bolj dobesedno revenue (revenu, deležnik od revenir, vrniti se), toda, nota bene, revenue kapitala ali dohodek kapitala, na drugi strani pa sestavne dele vrednosti, ki se »razdelijo med različne prebivalce dežele bodi kot mezda za njihovo delo, bodi kot dobiček njihovega kapitala, bodi kot renta njihove zemljiške posesti« — kar v vsakdanjem življenju razumemo kot dohodek. Vrednost vsega produkta, bodisi individualnega kapitalista, bodisi vse dežele, je potemtakem dohodek tega ali onega; vendar po eni strani dohodek kapitala, po drugi strani pa od tega različen »revenue«. Kar je torej odstranil pri analizi vrednosti blaga v njene sestavne dele, znova vpelje skozi zadnja vrata, z dvoumnostjo besede »revenue«. Kot dohodek pa lahko »pritečejo« samo takšni sestavni deli vrednosti produkta, ki v njem že obstajajo. Če naj kapital priteče kot revenue, je bilo treba kapital poprej izdati.

A. Smith pravi dalje: »Najnižja običajna profitna mera mora znašati vedno malo več kakor tisto, kar zadošča za odškodovanje občasnih izgub, ki jim je izpostavljena vsaka

uporaba kapitala. Samo ta presežek pomeni čisti ali neto dobiček.« (Kateri kapitalist razume kot profit nujne izdatke kapitala?) »Kar imenujemo bruto dobiček, pogosto ne obsega samo tega presežka, ampak tudi za takšne izredne izgube zadržani del.« (I. knjiga, 9. poglavje, str. 72.) To pa ne pomeni nič drugega, kot da mora del presežne vrednosti, gledan kot del bruto profita, tvoriti zavarovalni sklad za produkcijo. I.e-tega ustvarja del presežnega dela, ki v tem primeru neposredno producira kapital, se pravi, za reprodukcijo določeni sklad. Kar zadeva izdatke za »vzdrževanje« fiksne kapitala itd. (glej zgoraj navedena mesta), velja, da nadomestitev porabljenega fiksne kapitala z novim ni nov izdatek kapitala, ampak le obnovev stare vrednosti kapitala v novi obliki. Kar pa zadeva popravila fiksne kapitala, ki jih šteje A. Smith prav tako med vzdrževalne stroške, velja, da so njihovi stroški del cene založenega kapitala. To, da jih kapitalist nalaga šele postopoma in po potrebi med delovanjem kapitala in da jih lahko naloži iz že pobranega dobička, namesto da bi jih moral naložiti naenkrat, ne spremeni ničesar glede na vir tega dobička. Sestavni del vrednosti, iz katerega izhaja, dokazuje samo, da daje delavec presežno delo tako za zavarovalni sklad kakor za sklad za popravila.

Potem nam A. Smith pripoveduje, da je treba izločiti iz neto dohodka, se pravi iz dohodka v posebnem pomenu, ves fiksni kapital, pa tudi ves tisti del cirkulirajočega kapitala, ki je potreben za vzdrževanje in popraviljanje fiksne kapitala ter za njegovo obnovev, dejansko torej ves kapital, ki nima takšne naravne oblike, v kateri je določen za konsumpcijski sklad.

»Očitno je treba izločiti iz neto dohodka družbe celotni izdatek za obnovo fiksne kapitala. Niti surovine, s katerimi morajo vzdrževati svoje stroje in delovne naprave, niti produkt dela, ki je potrebno za predelavo teh surovin v zahtevano obliko, ne morejo nikoli biti del tega dohodka. Cena tega dela je seveda lahko del tega dohodka, ker lahko nalože tako zaposleni delavci vso vrednost svojih mezd v svojo neposredno konsumpcijsko zalogo. Pri drugih

vrstah dela pa gre tako *cena*« (se pravi, za to delo plačana mezda) »kakor tudi *produkt*« (v katerem se utelesi to delo) »v to konsumpcijsko zalogo; cena v delavčevo zalogo, produkt pa v zalogo drugih ljudi, katerih vzdrževanje, udobje in zadovoljstvo se povečujejo z delom teh delavcev.« (II. knjiga, 2. poglavje, str. 190, 191.)

A. Smith zadene tu na zelo važno razlikovanje med delavci, ki delajo v produkciji *produkcijskih sredstev*, in onimi, ki delajo v neposredni produkciji *konsumpcijskih sredstev*. Vrednost blagovnega produkta prvih vsebuje sestavni del, ki je enak vsoti mezd, se pravi vrednosti tistega dela kapitala, ki je naložen v nakup delovne sile. Ta del vrednosti obstaja telesno kot določen delež produkcijskih sredstev, ki so jih producirali ti delavci. Denar, ki so ga dobili za svojo mezdo, je zanje dohodek. Niti zanje niti za druge pa ni ustvarilo njihovo delo produktov, ki bi jih bilo mogoče konsumirati. Ti produkti torej niso nikakšen element tistega dela letnega produkta, ki je določen za družbeni sklad konsumpcije, v katerem je edino mogoče vnovčiti »neto dohodek«. A. Smith pozabi pri tem dodati, da velja isto, kar za mezde, prav tako tudi za tisti sestavni del vrednosti produkcijskih sredstev, ki pomeni presežno vrednost in ki je v kategorijah dobička in rente dohodek (v prvi roki) industrijskega kapitalista. Tudi ti sestavni deli vrednosti obstajajo v produkcijskih sredstvih, v stvareh, ki se ne dajo konsumirati; šele ko so vnovčeni, lahko kupijo svoji ceni ustrezno količino konsumpcijskih sredstev, ki jih je produciral druga vrsta delavcev, in jih prenesejo v individualni konsumpcijski sklad svojih posestnikov. Toliko bolj pa bi bil moral A. Smith videti, da je tisti del vrednosti letno produciranih produkcijskih sredstev, ki je enak vrednosti na tem produkcijskem področju delujočih produkcijskih sredstev — produkcijskih sredstev, s katerimi se izdelujejo produkcijska sredstva — torej del vrednosti, ki je enak vrednosti tu uporabljenega konstantnega kapitala, ne le po svoji naturalni obliki, v kateri obstaja, ampak tudi po svoji funkciji kot kapital, popolnoma izključen iz vsakega sestavnega dela vrednosti, ki tvori dohodek.

Glede na drugo vrsto delavcev — ki producirajo neposredno konsumpcijska sredstva — A. Smithove ugotovitve niso docela natančne. Pravi namreč, da gresta (go to) pri teh vrstah dela oba, cena dela in produkt, v neposredni konsumpcijski sklad; »cena« (se pravi denar, prejet kot mezda) »v konsumpcijski sklad *delavcev, produkt* pa v konsumpcijski sklad *drugih ljudi* (that of other people), katerih vzdrževanje, udobje in zadovoljstvo se povečuje z delom teh delavcev«. Toda delavec ne more živeti od »cene« svojega dela, denarja, v katerem mu izplačajo njegovo mezdo; ta denar vnovči, tako da kupi z njim konsumpcijska sredstva; ta so lahko deloma takšne vrste blaga, ki jih je produciral sam. Po drugi strani pa je lahko njegov lastni produkt takšen, da gre lahko le v konsumpcijo izkoriščevalcev dela.

Ko je A. Smith tako popolnoma izločil fiksni kapital iz »neto dohodka« dežele, nadaljuje:

»Čeprav je tako ves izdatek za ohranitev fiksnega kapitala nujno izločen iz neto dohodka družbe, pa ni izločen tudi izdatek za ohranitev cirkulirajočega kapitala. Od štirih delov, iz katerih sestoji ta kapital, iz denarja, življenjskih potrebščin, surovin in gotovih produktov, se vzamejo redno, kot že povedano, zadnji trije iz njega in prenesejo bodisi v fiksni kapital družbe, bodisi v zalogo, ki je določena za neposredno konsumpcijo. Tisti del porabljenih predmetov, ki se ne uporabijo za ohranitev prvega« (fiksne kapitala), »gre v celoti v zadnjo« (v zalogo, ki je določena za neposredno konsumpcijo) »in tvori del neto dohodka družbe. Zaradi tega vzdrževanje teh treh delov cirkulirajočega kapitala ne zmanjšuje neto dohodka družbe za noben drug del letnega produkta razen tistega, ki je potreben za ohranitev fiksnega kapitala.« (II. knjiga, 2. poglavje, str. 191, 192.)

Da gre tisti del cirkulirajočega kapitala, ki ne služi produkciji produkcijskih sredstev, v produkcijo konsumpcijskih sredstev, torej v tisti del letnega produkta, ki je določen za konsumpcijski sklad družbe, je čista tautologija. Važno pa je, kar pride takoj nato:

»Cirkulirajoči kapital družbe se v tem pogledu razlikuje od kapitala posameznika. Posameznikov je docela izključen iz njegovega neto dohodka in ne more nikoli biti njegov del; ta dohodek lahko sestoji samo iz njegovega dobička. Toda četudi je cirkulirajoči kapital vsakega posameznika del cirkulirajočega kapitala družbe, ki ji pripada, vendar zaradi tega nikakor ni brezpogojno izločen iz družbenega neto dohodka in je lahko njegov del. Četudi ni mogoče šteti vsega blaga v prodajalni trgovca na drobno v zalogo, ki je določena za njegovo lastno neposredno konsumpcijo, lahko vendar pripada konsumpcijskemu skladu drugih ljudi, ki mu z dohodkom, pridobljenim iz drugih skladov, redno nadomeščajo njegovo vrednost z njegovim dobičkom vred, ne da bi s tem povzročili kakšno zmanjšanje bodisi njegovega, bodisi svojega kapitala.« (Prav tam.)

Tu torej zremo:

1. Tako kakor fiksni kapital in za njegovo reprodukcijo (na delovanje pozabi) in vzdrževanje potrebni cirkulirajoči kapital, je tudi cirkulirajoči kapital vsakega posameznega kapitalista, ki deluje v produkciji konsumpcijskih sredstev, popolnoma izločen iz *njegovega* neto dohodka, ki lahko sestoji samo iz njegovih dobičkov. Torej tistega dela njegovega blagovnega produkta, ki nadomešča njegov kapital, ni mogoče razstaviti na sestavne dele vrednosti; ki so zanj dohodek.

2. Cirkulirajoči kapital vsakega posameznega kapitalista je del cirkulirajočega kapitala družbe prav tako kakor vsak posamezni fiksni kapital.

3. Čeprav je cirkulirajoči kapital družbe samo vsota posameznih cirkulirajočih kapitalov, ima vendar drugačen značaj kakor cirkulirajoči kapital vsakega posameznega kapitalista. Ta kapital ne more nikoli biti del *njegovega dohodka*; nasprotno pa je del prvega (namreč tisti, ki sestoji iz konsumpcijskih sredstev) lahko hkrati del *dohodka družbe*, ali, kakor je rekel prej, ni nujno, da bi moral zmanjšati neto dohodek družbe za del letnega produkta. V resnici je to, kar imenuje A. Smith tu cirkulirajoči kapital, vsako leto producirani blagovni kapital, ki ga kapitalisti, ki pro-

ducirajo konsumpcijska sredstva, mečejo vsako leto v cirkulacijo. Ves ta njihov letni blagovni produkt sestoji iz porabljenih predmetov in tvori zato sklad, v katerem se vnovčijo ali potrošijo družbeni neto dohodki (vštevši mezde). Namesto da je izbral za zgled blago v prodajalni trgovca na drobno, bi moral A. Smith izbrati množine dobrin, ki ležijo v blagovnih skladiščih industrijskih kapitalistov.

Če bi bil A. Smith zdaj povzel raztresene misli, ki so se mu vsiljevale poprej pri obravnavanju reprodukcije tega, kar imenuje fiksni, in zdaj pri obravnavanju reprodukcije tistega, kar imenuje cirkulirajoči kapital, bi bil prišel do tegale rezultata:

I. Družbeni letni produkt sestoji iz dveh oddelkov; prvi obsega produkcijska sredstva, drugi konsumpcijska; vsakega je treba obravnavati posebej.

II. Celotna vrednost tistega dela letnega produkta, ki sestoji iz *produkcijskih sredstev*, se razdeli takole: del te vrednosti je le vrednost produkcijskih sredstev, ki so bila porabljena pri izdelavi teh produkcijskih sredstev, torej samo vrednost kapitala, ki se vnovič pojavlja v obnovljeni obliki; drugi del je enak vrednosti za delovno silo potrošenega kapitala oziroma vsoti mezd, ki jih izplačajo kapitalisti tega produkcijskega področja. Tretji del vrednosti tvori vir dobičkov industrijskih kapitalistov tega oddelka obenem z zemljiškimi rentami.

Prvi sestavni del, po A. Smithu reproducirani fiksni del kapitala vseh v prvem oddelku zaposlenih posameznih kapitalov, je »očitno izločen in ne more biti nikoli del neto dohodka«¹ bodisi posameznega kapitalista, bodisi družbe. Vedno deluje kot kapital, nikoli kot dohodek. S tega vidika se »fiksni kapital«² vsakega posameznega kapitalista v ničemer ne razlikuje od fiksnega kapitala družbe. Drugi deli vrednosti letnega produkta družbe, ki sestoji iz produkcijskih sredstev — deli vrednosti, ki torej tudi obstoje v ali-kvotnih delih te celotne množine produkcijskih sredstev — pa so sicer hkrati *dohodki za vse agente, ki sodelujejo v tej produkciji*, mezde za delavce, profiti in rente za kapitaliste. Za *družbo* pa niso dohodki, ampak *kapital*, čeprav sestoji

letni produkt družbe samo iz vsote produktov posameznih kapitalistov, ki pripadajo družbi. Večinoma lahko že po svoji naravi delujejo samo kot produkcijska sredstva in celo oni, ki lahko delujejo, če je potrebno, kot konsumpcijska sredstva, so določeni, da služijo kot surovina ali pomožna tvarina novi produkciji. Kot taki — torej kot kapital — pa ne delujejo v rokah svojih producentov, ampak v rokah svojih uporabnikov, namreč:

III. kapitalistov drugega oddelka, neposrednih producentov *konsumpcijskih sredstev*. Tem nadomestijo v produkciji konsumpcijskih sredstev porabljeni kapital (kolikor se le-ta ne spremeni v delovno silo, ne obstoji torej iz vsote mezd za delavce tega drugega oddelka). Ta porabljeni kapital, ki je sedaj v obliki konsumpcijskih sredstev v rokah kapitalistov, ki jih producirajo, pa tvori po svoji plati — torej z družbenega stališča — *konsumpcijski sklad, v katerem vnovčijo kapitalisti in delavci prvega oddelka svoje dohodke*.

Če bi A. Smith tako daleč izpeljal analizo, bi samo še malo manjkalo do rešitve vsega problema. Bil je zelo blizu jedra stvari, saj je že opazil, da so določeni deli vrednosti *ene* vrste (produkcijska sredstva) blagovnih kapitalov, iz katerih sestoji celotni letni produkt družbe, sicer dohodki za posamezne delavce in kapitaliste, ki so zaposleni v njihovi produkciji, ne pa nikakršen sestavni del dohodka družbe, medtem ko je del vrednosti *druge* vrste (konsumpcijska sredstva) sicer vrednost kapitala za njihove posamezne lastnike, na tem naložbenem področju zaposlene kapitaliste, vendar pa le del družbenega dohodka.

Že iz doslej povedanega izhaja:

Protič: čeravno je družbeni kapital samo vsota posameznih kapitalov in je zato tudi letni blagovni produkt (ali blagovni kapital) družbe vsota blagovnih produktov teh posameznih kapitalov, čeravno mora torej razčlenitev blagovne vrednosti na njene sestavne dele, ki velja za vsak posamezni blagovni kapital, veljati tudi za kapital celotne družbe in v končnem rezultatu tudi v resnici velja, je ven-

dar pojavna oblika, v kateri nastopajo v celotnem družbenem reprodukcijskem procesu, *različna*.

Drugič: celo v enostavni reprodukciji se ne producirajo samo mezde (variabilni kapital) in presežna vrednost, ampak neposredno tudi nova konstantna vrednost kapitala. To kljub dejstvu, da sestoji delovni dan samo iz dveh delov, prvega, v katerem nadomesti delavec variabilni kapital, producira v resnici protivrednost za nakup svoje delovne sile, in drugega, v katerem producira presežno vrednost (dobiček, rento itd.). — Dnevno delo, porabljeno v reprodukciji produkcijskih sredstev — katerega vrednost se deli na mezde in presežno vrednost — se namreč realizira v novih produkcijskih sredstvih, ki nadomestijo konstantni del kapitala, katerega je porabila produkcija konsumpcijskih sredstev.

Poglavitne težave, od katerih je v dosedanjih izvajanjih večji del že rešen, se ne pojavljajo pri proučevanju akumulacije, ampak enostavne reprodukcije. Zato izhajata tako A. Smith (II. knjiga) kakor poprej Quesnay (*Tableau économique*) iz enostavne reprodukcije, kakor hitro gre za gibanje letnega produkta družbe in njegovo reprodukcijo, ki jo posreduje cirkulacija.

2. Smithova razčlenitev menjalne vrednosti $v + pv$

Dogmo A. Smitha, po kateri cena ali menjalna vrednost (*exchangeable value*) vsakega posameznega blaga — torej tudi vsega blaga, iz katerega je sestavljen letni produkt družbe (povsod upravičeno predpostavlja kapitalistično produkcijo) — sestoji iz treh sestavnih delov (*component parts*) oziroma se razdeli na (*resolves itself into*) mezde, dobiček in rento, lahko reduciramo na ugotovitev, da je vrednost blaga enaka $v + pv$, se pravi, vrednosti založenega variabilnega kapitala plus presežni vrednosti. In sicer lahko izvedemo to redukcijo dobička in rente na skupno enoto, ki jo imenujemo pv , z izrečnim dovoljenjem A. Smitha. To kažejo naslednji citati, v katerih gremo za zdaj mimo vseh postranskih stvari, zlasti torej mimo vsakega navideznega

ali dejanskega odklona od dogme, da sestoji vrednost blaga izključno iz elementov, ki jih označujemo z $v + pv$.

V manufakturi: »Vrednost, ki jo dodajo delavci tvari-
nam, se cepi na ... dva dela, od katerih plača eden njihovo
mezdo, drugi dobiček zaposlovalca od vsega kapitala, ki ga
je založil v tvarine in mezde.« (I. knjiga, 6. pogl., str. 41.) —
»Četudi založi manufakturstu« (manufakturnemu delavcu)
»njegovo mezdo njegov gospodar, ga vendar v resnici nič
ne stane, ker se vrednost te mezde skupno z določenim
dobičkom praviloma ohrani (reserved) v povečani vrednosti
predmeta, za katerega je uporabil njegovo delo.« (II. knjiga,
3. pogl., str. 221.) Tisti del kapitala (stock), ki ga izda za
»vzdrževanje produktivnega dela ... potem ko mu je (zapo-
slovalcu) služil v funkciji kapitala, je zanje (za delavce)
dohodek.« (II. knjiga, 3. pogl., str. 223.)

V pravkar navedenem poglavju pravi A. Smith izrečno:
»Ves letni produkt zemlje in dela vsake dežele ... se raz-
cepi sam po sebi (naturally) na dva dela. Eden teh delov,
in sicer pogosto največji, je predvsem določen za to, da na-
domesti kapital in obnovi življenjske potrebščine, surovine
in gotove izdelke, ki so bili vzeti iz kapitala; drugi del je
namenjen, da tvori dohodek, bodisi za lastnika tega kapi-
tala kot njegov *dobiček od kapitala*, bodisi za koga drugega
kot renta njegove *zemljiške posesti*.« (Str. 222.) Samo del ka-
pitala tvori, kot smo prej slišali od A. Smitha, hkrati doho-
dek za nekoga, namreč tisti del kapitala, ki je naložen v na-
kup produktivnega dela. Ta — variabilni kapital — opravlja
najprej v rokah zaposlovalca in zanj »funkcijo kapitala«,
potem pa »tvori dohodek« produktivnega delavca. Kapitalist
spremeni del vrednosti svojega kapitala v delovno silo in prav
s tem v variabilni kapital; samo zavoljo te spremembe deluje
ne le ta del kapitala, ampak ves njegov kapital kot indu-
strijski kapital. Delavec — prodajalec delovne sile — dobi
v obliki mezde vrednost te sile. V njegovih rokah je delov-
na sila samo blago za prodajo, blago, od katerega prodaje
živi, ki je torej edini vir njegovega dohodka. Kot variabil-
ni kapital deluje delovna sila le v rokah svojega kupca,

kapitalista. Kupnino pa zalaga kapitalist samo navidezno, ker mu je njeno vrednost že poprej dal delavec.

Ko nam je A. Smith tako pokazal, da je vrednost produkta v manufakturi enaka $v + pv$ (kjer je pv enak dobičku kapitalista), nam pove, da v poljedelstvu delavci razen »reprodukcije vrednosti, katera je enaka njihovi lastni konsumpciji ali kapitalu, ki jih zaposluje« (variabilnemu), »s kapitalistovim profitom vred« redno reproducirajo razen »zakupnikovega kapitala in vsega njegovega *profita* tudi *rento* zemljiškega posestnika« (II. knjiga, 5. pogl., str. 243). To, da gre renta v roke zemljiškega posestnika, je za vprašanje, ki ga proučujemo, popolnoma brez pomena. Preden gre v njegove roke, mora biti v zakupnikovih rokah, se pravi v rokah industrijskega kapitalista. Biti mora sestavni del vrednosti produkta, preden postane dohodek za kogar koli. Renta kakor tudi profit sta torej pri A. Smithu zgolj sestavna dela presežne vrednosti, ki ju produktivni delavec neprestano reproducira hkrati s svojo lastno mezdjo, se pravi z vrednostjo variabilnega kapitala. Tako renta kakor profit sta torej dela presežne vrednosti pv , in tako se razcepi pri A. Smithu cena vsakega blaga na $v + pv$.

Dogmi, da se razcepi cena vsakega blaga (torej tudi letnega blagovnega produkta) v mezdjo plus dobiček plus zemljiško rento, daje med vrsticami potekajoča rdeča nit Smithovega dela obliko, da je vrednost vsakega blaga, torej tudi letnega blagovnega produkta družbe, enaka $v + pv$, vrednosti kapitala, ki je založena v delovno silo in jo delavec neprestano reproducira, plus presežni vrednosti, ki jo dodajajo delavci s svojim delom.

Ta končni rezultat A. Smitha nam hkrati razodene — glej niže — izvor njegove enostranske analize sestavnih delov, na katere lahko razstavimo blagovno vrednost. Določitev velikosti vsakega posameznega teh sestavnih delov in mejà vsote njihove vrednosti pa nima nič opraviti z okoliščino, da tvorijo hkrati različne vire dohodka za različne razrede, ki delujejo v produkciji.

Ko pravi A. Smith: »Mezda, dobiček in zemljiška renta so trije praviri vsakega dohodka kakor tudi vsake menjal-

ne vrednosti, vsak drug dohodek je konec koncev izveden iz enega od njih« (I. knjiga, 6. pogl., str. 43), nakopiči v tem vsakovrstne quidproquo [zamenjave].

1. Vsi člani družbe, ki ne delujejo neposredno v produkciji, z delom ali brez dela, lahko pridobijo svoj delež letnega blagovnega produkta — torej svoja konsumpcijska sredstva — neposredno samo iz rok razredov, ki jim izvirno produkt pripade — produktivnih delavcev, industrijskih kapitalistov in zemljiških posestnikov. S tega vidika so njihovi dohodki materialiter [stvarno] izvedeni iz mezd (produktivnih delavcev), dobička in zemljiške rente. Zato nastopajo nasproti tem izvirnim dohodkom kot izvedeni. Po drugi strani pa pridobivajo dohodke, ki so v tem pomenu izvedeni, njihovi prejemniki na temelju svoje družbene funkcije kralja, duhovnika, profesorja, pocestnice, vojščaka itd. in lahko štejejo zato te svoje funkcije za izvirne vire svojih dohodkov.

2. Tu doseže Smithova smešna zmota vrhunec: ko je začel tako, da je pravilno ugotovil sestavne dele vrednosti blaga in vsoto producirane vrednosti, ki je v njem utelešena, in je nato dokazoval, da tvorijo ti sestavni deli prav toliko različnih virov dohodka,³⁹ ko je tako izvedel dohodke iz vrednosti, je nadaljeval nato — in ta misel pri njem prevlada — v nasprotno smer in spremenil dohodke iz »sestavnih delov« (component parts) — v »pravire vsake menjalne vrednosti«, s čimer je na široko odprl vrata vulgarni ekonomiji (glej našega Roscherja).

3. Konstantni del kapitala

Poglejmo sedaj, s kakšnimi čarovnijami skuša A. Smith pregnati iz blagovne vrednosti konstantni del vrednosti kapitala.

³⁹ Ta stavek sem prepisal dobesedno, kakor je zapisan v rokopisu, čeprav se zdi, da v svoji sedanjí zvezi nasprotuje tako spredaj povedanemu kakor tudi tistemu, kar neposredno sledi. To navidezno nasprotje je pojasnjeno kasneje pod št. 4: *Kapital in dohodek pri A. Smithu.* — F. E.

»V ceni žita, na primer, plača del te cene rento zemljiškega posestnika.« Izvor te sestavine vrednosti nima nič opraviti z okoliščino, da se plača zemljiškemu lastniku in je zanj dohodek v obliki rente, kakor nima izvor drugih sestavnih delov vrednosti nič opraviti s tem, da so kot dobiček in mezda viri dohodkov.

»Drugi del plača mezdo in vzdrževanje delavcev« (in delovne živine!, kakor pristavlja), »ki so bili zaposleni v njegovi produkciji, tretji del pa plača dobiček zakupnika. Zdi se (seem, v resnici *se* *zdi*), da izčrpajo ti trije deli ali neposredno ali v zadnji stopnji celo ceno žita.«⁴⁰ Ta cela cena, se pravi določitev njene velikosti, je popolnoma neodvisna od njene razdelitve med tri vrste ljudi. »Lahko bi se zdel potreben četrti del, da bi nadomestil kapital zakupnika ali obrabo njegove delovne živine in drugih njegovih poljedelskih orodij. Treba pa je upoštevati, da sestoji cena kateri koli poljedelske priprave, na primer delovnega konja, sama spet iz gornjih treh delov: iz rente zemljišča, na katerem so ga vzredili, iz dela pri vzreji in iz dobička zakupnika, ki založi oboje, rento tega zemljišča in mezdo tega dela. Čeravno torej cena žita lahko nadomesti tako ceno kakor tudi stroške za vzdrževanje konja, se razcepi vendar v celoti vedno spet ali neposredno ali konec koncev na iste tri dele: zemljiško rento, delo (misli mezdo) in dobiček.« (I. knjiga, 6. pogl., str. 42.)

To je dobesedno vse, kar navaja A. Smith v utemeljitev svojega presenetljivega nauka. Njegov dokaz je kratko malo ponavljanje iste trditve. Prizna na primer, da ne sestoji cena žita samo iz $v + pv$, ampak prav tako iz cene produkcijskih sredstev, porabljenih v produkciji žita, torej iz vrednosti kapitala, ki je zakupnik ni naložil v delovno silo. Toda, pravi, cene vseh teh produkcijskih sredstev se

⁴⁰ Pri tem puščamo docela ob strani, da je bil Smithov zgled posebno ponesrečen. Vrednost žita samo tako lahko razstavimo na mezdo, dobiček in rento, da štejemo krmo, ki jo troši delovna živina, za mezdo delovne živine in delovno živino za mezdne delavce, torej tudi samega mezdnega delavca za delovno živino. (Dostavek iz rokopisa II.)

delijo tudi same, tako kot cena žita, na $v + pv$. Le da A. Smith pozabi dodati: razen tega se delijo na ceno produkcijskih sredstev, ki so bila porabljena za njihovo lastno izdelavo. Od ene produkcijske panoge nas pošilja k drugi, od druge spet k tretji. Trditev, da se deli cela cena blaga »neposredno« ali »konec koncev« (ultimately) na $v + pv$, bi ne bila prazen izgovor samo, če bi dokazal, da kompenzirajo blagovne produkte, katerih cena se deli neposredno na c (cena porabljenih produkcijskih sredstev) $+ v + pv$, na koncu blagovni produkti, kateri nadomestijo ta »porabljena produkcijska sredstva« v vsem njihovem obsegu, ki pa so sami izdelani izključno s potrošno variabilnega, se pravi za delovno silo izdanega kapitala. V takem primeru bi bila cena teh produktov neposredno enaka $v + pv$. Zato bi se dala tudi cena prvih, $c + v + pv$, kjer nastopa c kot konstantni del kapitala, razstaviti končno na $v + pv$. A. Smith sam ni verjel, da je to dokazal s svojim zgledom zbiralcev scotch pebbles, ki pa po njem 1. ne producirajo nikakršne presežne vrednosti, ampak samo svojo mezdo; 2. ne uporabljajo nobenih produkcijskih sredstev (pa jih vendar uporabljajo v obliki košar, vreč in drugih posod za odnašanje kamenčkov).

Že poprej smo videli, da kasneje A. Smith sam zavrže svojo lastno teorijo, ne da bi se pri tem zavedel svojih protislovij. Njihov izvor pa je treba iskati prav v njegovih znanstvenih izhodiščih. V delo spremenjeni kapital producira večjo vrednost, kakor je njegova lastna. Kako? Tako, pravi A. Smith, da vkujejo delavci med produkcijskim procesom v stvari, ki jih obdelujejo, vrednost, ki vsebuje razen ekvivalenta za njihovo nakupno ceno presežno vrednost, katera ne pripade njim, ampak tistim, ki jih zaposlujejo (dobiček in renta). To pa je tudi vse, kar napravijo in lahko napravijo. Kar velja o industrijskem delu enega dneva, velja o delu, ki ga zaposli med letom ves kapitalistični razred. Celotna množina producirane družbene vrednosti se lahko deli torej samo na $v + pv$, na ekvivalent, s katerim nadomestijo delavci za njihovo kupnino izdano vrednost kapitala, in na dodatno vrednost, ki jo morajo

kot presežek nad vrednostjo kapitala dati svojim zaposlovalcem. Oba ta elementa vrednosti blaga pa sta hkrati vira dohodkov za različne razrede, ki sodelujejo v reprodukciji: prvi za mezdo, dohodek delavcev, drugi za presežno vrednost, od katere pridržijo industrijski kapitalist v obliki dobička del zase, drugi del pa odstopi kot rento, dohodek zemljiškega lastnika. Odkod naj bi torej prišel še en sestavni del vrednosti, če ne vsebuje letno producirana vrednost nobenih drugih elementov razen $v + pv$? Tu smo na 'področju enostavne reprodukcije. Če se deli celotna letna vsota dela na delo, ki je potrebno za reprodukcijo vrednosti kapitala, založene v delovno silo, in na delo, ki je potrebno za produkcijo presežne vrednosti, odkod naj bi potem sploh še prišlo delo za produkcijo vrednosti kapitala, ki ni založena v delovno silo?

Stvar je takale:

1. A. Smith opredeljuje vrednost blaga z množino dela, ki jo doda (adds) mezdni delavec predmetu dela. Dobesedno pravi: »tvarinam«, ker obravnava manufakturo, ki že sama predeluje predmete dela; to pa stvari ne spremeni. Vrednost, ki jo doda delavec stvari (in ta »adds« je Smithov izraz), je popolnoma neodvisna od vprašanja, ali ima ta predmet, ki se mu dodaja vrednost, *pred* tem dodajanjem že sam vrednost ali ne. Delavec torej ustvarja v blagovni obliki vrednostni produkt, del te vrednosti je po A. Smithu ekvivalent delavčeve mezde, in je zato ta del določen s količino vrednosti njegove mezde; po tem, kolikor je ta večja ali manjša, mora dodati več ali manj dela, da producira ali reproducira vrednost, enako vrednosti njegove mezde. Po drugi strani pa delavec dodaja prek tako določene meje dodatno delo; to delo je presežna vrednost za kapitalista, ki ga zaposluje. Vprašanje, ali ostane ta presežna vrednost v celoti v rokah kapitalista ali pa jo mora delno odstopiti tretjim osebam, popolnoma nič ne spremeni niti kakovostne (da je sploh presežna vrednost) niti količinske (velikostne) opredelitve presežne vrednosti, ki jo doda mezdni delavec. To je vrednost kakor vsak drug del vrednosti produkta, razlikuje pa se po tem, da delavec ni dobil

niti ne dobi zanj kasneje takega ekvivalenta; to vrednost si prilasti kapitalist brez ekvivalenta. Celotno vrednost blaga določa količina dela, ki ga porabi delavec za njegovo izdelavo. Del te vrednosti je določen s tem, da je enak vrednosti mezde, da je torej ekvivalent zanj. Zaradi tega je nujno določen tudi drugi del, presežna vrednost, in sicer je enak celotni vrednosti produkta, zmanjšani za tisti del njene vrednosti, ki je ekvivalent mezde; je torej enak presežku v izdelovanju blaga producirane vrednosti nad tistim delom v njem vsebovane vrednosti, ki je enak ekvivalentu njegove mezde.

2. Kar velja o blagu, ki ga producira vsak posamezni delavec v posameznem industrijskem podjetju, velja za letni produkt vseh poslovnih panog skupaj. Kar velja glede dnevnega dela posameznega produktivnega delavca, velja glede dela, ki ga v teku leta opravi ves produktivni delavski razred. V letnem produktu »fiksira« (Smithov izraz) celotno vrednost, ki jo opredeljuje količina v teku leta porabljenega dela. Ta celotna vrednost pa se deli na del, ki ga določa tisti kos letnega dela, s katerim producira delavski razred ekvivalent svoje letne mezde, dejansko to mezdo samo, in na drug del, ki ga določa dodatno letno delo, s katerim producira delavec presežno vrednost za kapitalistični razred. Letno producirana vrednost, ki jo vsebuje letni produkt, sestoji torej samo iz dveh elementov, iz ekvivalenta letne mezde, ki jo dobi delavski razred, in iz presežne vrednosti, ki jo letno dobavlja kapitalističnemu razredu. Letna mezda je dohodek delavskega razreda, letna vsota presežne vrednosti pa dohodek kapitalističnega razreda; obedve sta torej (in to stališče je pravilno pri raziskavi enostavne reprodukcije) relativna deleža letnega konsumpcijskega sklada in se realizirata v njem. Tako ne ostane nikjer prostor za konstantno vrednost kapitala, za reprodukcijo kapitala, ki deluje v obliki produkcijskih sredstev. Da pa se vsi deli blagovne vrednosti, ki delujejo kot dohodek, ujemajo z letnim produktom dela, ki je določen za družbeni konsumpcijski sklad, pravi A. Smith izrečno v uvodu k svojemu delu: »Naloga teh prvih štirih knjig

je pojasniti, v čem je vobče obstajal dohodek ljudstva ali kakšna je bila narava sklada, ki... je dobavljal (supplied) njegovo letno potrošnjo.« (Str. 12.) Takoj v prvem stavku uvoda pa pravi: »Letno delo vsake dežele je sklad, ki jo prvotno oskrbuje z vsemi življenjskimi potrebščinami... ki jih med letom potroši in ki sestojе vedno iz neposrednega produkta tega dela, bodisi iz predmetov, kupljenih s tem produktom od drugih dežel.« (Str. 11.)

Prva A. Smithova napaka je v tem, da izenačuje letno *prednost produkta* z letno *producirano vrednostjo*. Le-ta je *samo* produkt dela preteklega leta; prva vsebuje razen tega še vse elemente vrednosti, ki so bili porabljeni za proizvodnjo letnega produkta, ki pa so *bili producirani v poprejšnjem in deloma še prej poteklih letih*: produkcijska sredstva, katerih vrednost se samo *na novo pojavi* — ki pa jih, kar zadeva njihovo vrednost, ni niti produciralo niti reproduciralo delo, potrošeno v zadnjem letu. S to zamenjavo odpravi A. Smith konstantni del vrednosti letnega produkta. Zamenjava sama temelji na neki drugi zmoti v njegovem temeljnem pojmovanju: ne razločuje dvojnega značaja dela, dela, kolikor ustvarja kot trošenje delovne sile vrednost in kolikor ustvarja kot konkretno, koristno delo uporabne predmete (uporabno vrednost). Celotna vsota letno izdelanega blaga, torej *ves letni produkt*, je produkt *koristnega dela*, ki je delovalo v zadnjem letu; samo tako, da je bilo porabljeno družbeno uporabljeno delo v razvejenem sistemu koristnih vrst dela, obstoje vse te vrste blaga; samo tako se ohranja v njegovi celotni vrednosti vrednost v njegovi produkciji porabljenih produkcijskih sredstev, ki se znova pojavlja v novi naturalni obliki. Celotni *letni produkt* je torej rezultat *koristnega dela*, porabljenega med letom; od letne *vrednosti produkta* pa je ustvarjen med letom samo en del; ta del je letno *producirana vrednost*, v kateri se izraža vsota dela, ki je delovala v tem letu.

Če pravi torej A. Smith na pravkar navedenem mestu: »Letno delo vsake dežele je sklad, ki jo oskrbuje z vsemi življenjskimi potrebščinami, katere med letom potroši itd.,« se postavlja enostransko zgolj na stališče koristnega dela, ki

je seveda spravilo vse te življenjske potrebščine v njihovo za potrošnjo pripravljeno obliko. Pri tem pa pozabi, da to ne bi bilo mogoče brez pomoči delovnih sredstev in predmetov, prenesenih iz prejšnjih let, in da zaradi tega »letno delo«, kolikor je ustvarjalo vrednost, nikakor ni ustvarilo vse vrednosti produkta, ki ga je dogotovilo; da je producirana vrednost manjša od vrednosti produkta.

Če A. Smithu ne moremo očitati, da bi šel v tej analizi samo do tja kakor vsi njegovi nasledniki (čeprav najdemo že pri fiziokratih zarodek pravilnega pojmovanja), je vendar zabredel v zmedo, in sicer predvsem zato, ker njegova »eksoterična« pojmovanja blagovne vrednosti, ki pri njem na splošno prevladujejo, zmeraj zadušijo »ezoterično«, medtem ko ga njegov znanstveni čut od časa do časa vnovič odkrije.

4. Kapital in dohodek pri A. Smithu

Tisti del vrednosti vsakega blaga (in zato tudi letnega produkta), ki je le protivrednost mezde, je enak kapitalu, ki ga kapitalist založi v mezdo, to se pravi, je enak variabilnemu sestavnemu delu njegovega celotnega založenega kapitala. Ta sestavni del založene vrednosti kapitala dobi kapitalist spet nazaj z novo produciranim sestavnim delom vrednosti blaga, ki ga producirajo mezdni delavci. Bodisi, da založi kapitalist variabilni kapital tako, da z denarjem plača delavcu pripadajoči delež produkta, ki še ni izdelan za prodajo ali je sicer narejen, pa ga kapitalist še ni prodal, bodisi da mu ga plača z denarjem, katerega je dobil že s prodajo blaga, ki ga je ustvaril delavec, bodisi da je dobil s pomočjo kredita ta denar vnaprej — v vseh teh primerih izdaja kapitalist variabilni kapital, ki doteka delavcem kot denar, na drugi strani pa ima ekvivalent te vrednosti kapitala v tistem delu vrednosti svojega blaga, s katerim je delavec znova produciral sebi samemu pripadajoči delež v njegovi celotni vrednosti, s katerim je, drugače povedano, produciral vrednost svoje lastne mezde. Namesto da bi mu dal ta del vrednosti v naravni obliki njegovega lastnega

produkta, mu ga izplača kapitalist v denarju. Za kapitalista obstaja sedaj variabilni sestavni del njegove založene vrednosti kapitala v obliki blaga, medtem ko je dobil delavec za svojo prodano delovno silo ekvivalent v denarni obliki.

Medtem ko torej deluje tisti del kapitalistovega založenega kapitala, ki se je spremenil z nakupom delovne sile v variabilni kapital, v produkcijskem procesu kot udeležujoča se delovna sila in se s trošenjem te sile znova producira, tj. reproducira kot nova vrednost v blagovni obliki — torej reprodukcija, se pravi nova produkcija založene vrednosti kapitala! — izdaja delavec vrednost oziroma ceno svoje prodane delovne sile za življenjske potrebščine, tj. za sredstva za reprodukcijo svoje delovne sile. Variabilnemu kapitalu enaka vsota denarja je njegov prejemek, torej njegov dohodek, ki traja le tako dolgo, dokler lahko prodaja svojo delovno silo kapitalistu.

Blago meznega delavca — njegova lastna delovna sila — deluje kot blago samo, če se pripoji kapitalistovemu kapitalu, če torej deluje kot kapital; po drugi strani deluje kapitalistov kapital, porabljen kot denarni kapital za nakup delovne sile, v rokah prodajalca delovne sile, meznega delavca, kot dohodek.

Tu se torej prepletajo različni cirkulacijski in produkcijski procesi, ki jih A. Smith ne loči med seboj.

Prvič: akti, ki pripadajo *cirkulacijskemu* procesu: delavec proda svoje blago — delovno silo — kapitalistu; denar, s katerim jo kapitalist kupi, je zanj denar, naložen zaradi večanja vrednosti, torej denarni kapital; ni porabljen, ampak založen. (To je pravi pomen »založbe« — avance fiziokratov — popolnoma neodvisno od tega, odkod vzame denar kapitalist sam. Za kapitalista je založena vsaka vrednost, ki jo plača zaradi produkcijskega procesa, naj se zgodi to vnaprej ali post festum; založena je za produkcijski proces.) Tu se zgodi samo to, kar se pri vsaki prodaji blaga: prodajalec odda uporabno vrednost (tu delovno silo) in dobi njeno vrednost (realizira njeno ceno) v denarju; kupec odda svoj denar in dobi zanj blago — tu delovno silo.

Drugič: v *produkcijskem* procesu je sedaj kupljena delovna sila del delujočega kapitala, delavec sam pa deluje v njem le kot posebna naravna oblika tega kapitala, ki je različna od tistih njegovih elementov, ki imajo naravno obliko produkcijskih sredstev. Med procesom doda delavec produkcijskim sredstvom, ki jih spreminja v produkt, s porabo svoje delovne sile vrednost, ki je enaka vrednosti njegove delovne sile (presežno vrednost puščamo ob strani); reproducira torej za kapitalista v blagovni obliki tisti del njegovega kapitala, ki ga je kapitalist založil ali ga mora založiti v mezdi; producira mu ekvivalent tega kapitala; producira torej za kapitalista kapital, ki ga lahko ta znova »založi« v nakup delovne sile.

Tretjič: pri prodaji blaga nadomesti torej del njegove prodajne cene kapitalistu variabilni kapital, ki ga je založil, usposobi zato tako kapitalista, da delovno silo znova kupi, kakor tudi delavca, da jo znova proda.

Pri vseh nakupih in prodajah blaga — kolikor gledamo te transakcije same zase — je popolnoma vseeno, kaj se zgodi v prodajalčevih rokah z denarjem, ki ga je dobil za svoje blago, in kaj v kupčevih rokah z uporabnimi predmeti, ki jih je kupil. Kolikor gre zgolj za cirkulacijski proces, je zato popolnoma vseeno tudi, da reproducira delovna sila, ki jo je kupil kapitalist, zanj vrednost kapitala in da je na drugi strani denar, ki ga dobi kot kupnino za delovno silo, za delavca dohodek. Na velikost vrednosti delavčevega trgovinskega artikla, njegove delovne sile, ne vpliva ne to, da je zanj »dohodek«, niti to, da reproducira kupčeva uporaba njegovega artikla temu kupcu kapitalsko vrednost.

Ker določa vrednost delovne sile — se pravi primerno prodajno ceno tega blaga — za njeno reprodukcijo potrebna količina dela, to količino dela samo pa določa za produkcijo nujnih delavčevih življenjskih potrebščin, torej za vzdrževanje njegovega življenja zahtevana količina dela, postane mezda dohodek, od katerega mora živeti delavec.

Popolnoma napačna je naslednja trditev A. Smitha (str. 223): »Tisti del kapitala, ki ga naloži v vzdrževanje produktivnega dela..., potem ko mu« (kapitalistu) »je služil v

funkciji kapitala..., je zanje« (delavce) »dohodek.« *Denar*, s katerim plača kapitalist kupljeno delovno silo, »mu služi v funkciji kapitala«, kolikor tako pripoji delovno silo stvarnim sestavnim delom svojega kapitala in s tem sploh šele omogoči svojemu kapitalu, da deluje kot produktivni kapital. Razlikujmo: v rokah delavca je delovna sila *blago*, ne kapital, in ustvarja zanj dohodek samo, kolikor jo lahko stalno znova prodaja; kot kapital deluje *po* prodaji v rokah kapitalista, in sicer med produkcijskim procesom. Tisto, kar služi tu dvakrat, je delovna sila; kot blago, ki se proda po svoji vrednosti, v rokah delavca; kot sila, katera producira vrednost in uporabno vrednost, v rokah kapitalista, ki jo je kupil. Denar, ki ga dobi delavec od kapitalista, pa dobi šele potem, ko mu je dal uporabo svoje delovne sile, potem ko se je ta že realizirala v vrednosti produkta dela. Kapitalist ima to vrednost v svojih rokah, *preden* jo plača. Torej ni denar tisto, kar deluje dvakrat: najprej kot denarna oblika variabilnega kapitala, potem kot mezda. Nasprotno, delovna sila deluje dvakrat: prvič kot *blago* pri prodaji delovne sile (denar deluje pri dogovarjanju, kakšna mezda bo plačana, samo kot idealna mera vrednosti, pri čemer sploh ni treba, da bi bil že v kapitalistovih rokah); drugič v produkcijskem procesu, kjer deluje kot *kapital*, se pravi kot element, ki ustvarja uporabno vrednost in vrednost v kapitalistovih rokah. Ekvivalent, ki ga je treba plačati delavcu, je v obliki blaga že producirala, preden ga kapitalist plača delavcu v obliki denarja. Delavec ustvarja torej sam plačilni sklad, iz katerega ga plača kapitalist. To pa še ni vse.

Denar, ki ga dobi delavec, izda za vzdrževanje svoje delovne sile, torej — če gledamo kapitalistični in delavski razred v njuni celoti — zato, da vzdržuje kapitalistu prapravo, ki edino z njo lahko ostane kapitalist.

Stalno kupovanje in prodajanje delovne sile torej z ene strani ovekoveča delovno silo kot element kapitala, ki postane zaradi tega ustvarjalec blaga, uporabnih predmetov, ki imajo vrednost, in ki razen tega stalno obnavlja s svojim lastnim produktom tisti del kapitala, ki kupuje delovno silo. Delavec torej sam neprenehoma ustvarja

sklad kapitala, iz katerega ga plačujejo. Z druge strani postane stalno prodajanje delovne sile vir vzdrževanja delavca, ki se stalno obnavlja, zaradi česar postane njegova delovna sila premoženje, s katerim pridobiva dohodek, od katerega živi. Dohodek ne pomeni pri tem nič drugega kot prilaščanje vrednosti, ki ga omogoča neprestano ponavljana prodaja blaga (delovne sile). Te vrednosti rabijo zgolj za nenehno reprodukcijo blaga, ki je naprodaj. V tem pomenu pravi A. Smith upravičeno, da postane tisti del vrednosti produkta, ki ga ustvari delavec in za katerega mu plača kapitalist ekvivalent v obliki mezde, za delavca vir dohodka. To pa prav nič ne spremeni narave ali velikosti tega dela vrednosti blaga; prav tako kakor ne spremeni vrednosti produkcijskih sredstev okoliščina, da delujejo kot kapitalske vrednosti, ali kakor ne spremeni narave ali velikosti premice dejstvo, da služi kot osnova trikotnika ali premer elipse. Vrednost delovne sile se določa prav tako neodvisno od gornjih okoliščin kakor vrednost teh produkcijskih sredstev. Ta del vrednosti blaga ne *sestoji* iz dohodka kot enega samostojnih faktorjev, ki tvorijo to vrednost, niti se ne *razcepi* na dohodek. Čeprav je ta nova vrednost, ki jo delavec stalno reproducira, zanj vir dohodka, ni nasprotno njegov dohodek sestavina nove vrednosti, ki jo producira. Velikost deleža, ki ga dobi v plačilo iz nove vrednosti, katero ustvarja, je določena z obsegom vrednosti njegovega dohodka, ne narobe. To, da je ta del nove vrednosti zanj dohodek, kaže le, v kaj se spremeni, kaže značaj njegove uporabe, ima pa prav tako malo opravka z njegovim ustvarjanjem ko s katerim koli drugim ustvarjanjem vrednosti. Če dobim vsak teden deset tolarjev, ne spremeni dejstvo tega tedenskega prejema ničesar niti na *naravi* vrednosti desetih tolarjev niti na *velikosti* njihove vrednosti. Kakor pri vsakem drugem blagu določa tudi pri delovni sili njeno vrednost količina dela, ki je potrebna za njeno reprodukcijo; da določa to količino dela vrednost nujnih delavčevih življenjskih potrebščin, da je torej enaka za reprodukcijo njegovih življenjskih pogojev potrebnemu delu, je značilno za to blago (delovno silo), ven-

dar ne bolj, kot je značilno, da določa vrednost tovarne živine vrednost za njeno vzdrževanje potrebnih življenjskih potrebščin, torej količina človeškega dela, ki je potrebna za njihovo produkcijo.

Vsega zla v obravnavanju tega vprašanja pa je kriva pri A. Smithu kategorija »dohodek«. Različne vrste dohodkov so zanj »component parts«, sestavni deli letno producirane, novo ustvarjene blagovne vrednosti, medtem ko sta naspotno oba dela, na katera se razcepi ta blagovna vrednost za kapitalista — ekvivalent njegovega variabilnega kapitala, ki ga založi v denarni obliki pri nakupu delovne sile, in drugi del vrednosti, ki mu prav tako pripada, ki pa ga ni nič stal, presežna vrednost — vira dohodka. Ekvivalent variabilnega kapitala založi znova v delovno silo in je za delavca dohodek v obliki njegove mezde; drugi del — presežno vrednost — pa kapitalist lahko, ker mu ne nadomešča založenega kapitala, porabi za konsumpcijska (potrebna in luksusna) sredstva, zapravi kot dohodek, namesto da bi ga spremenil v takšno ali drugačno kapitalsko vrednost. Izhodišče teh dohodkov je vrednost blaga. Njena sestavna dela se razlikujeta za kapitalista samo, kolikor sta bodisi ekvivalent za, bodisi presežek *nad* variabilno vrednostjo kapitala, ki jo je založil. Nobeden ni iz ničesar drugega kot iz delovne sile, porabljene med produkcijo blaga, pretvorjene v delo. Sta izdatek, ne prejemek ali dohodek — izdatek dela.

Po tem quidproquo, ko postane dohodek izvor vrednosti blaga, namesto da bi bila vrednost blaga vir dohodka, se pokaže vrednost blaga kot »sestavljena« iz različnih vrst dohodkov; določeni so neodvisno drug od drugega, s seštetjem velikosti vrednosti teh dohodkov pa je določena celotna vrednost blaga. Postavlja se zdaj vprašanje, kako se določi vrednost vsakega od teh dohodkov, iz katerih naj izvira vrednost blaga. Pri mezdi to gre, kajti mezda je vrednost njenega blaga, delovne sile, to pa je mogoče opredeliti (kakor vrednost vsakega drugega blaga) z delom, ki je potrebno za reprodukcijo tega blaga. Kako pa je mogoče določiti presežno vrednost oziroma po A. Smithu obe njeni obliki, profit in zemljiško rento? Kar govori tu A. Smith, je

zmešano. Zdaj predstavlja mezdo in presežno vrednost (oziroma mezdo in dobiček) kot sestavna dela, iz katerih sestoji vrednost blaga oziroma cena, zdaj, in pogosto v isti sapi, kot dela, na katera »se razcepi« cena blaga (resolves itself); to pa pomeni ravno nasprotno, da je najprej dana vrednost blaga in da pripadajo različni deli te dane vrednosti različnim osebam, ki sodelujejo v produkcijskem procesu, v obliki različnih dohodkov. To nikakor ni istovetno s sestavo vrednosti iz teh treh »sestavni delov«. Če določim velikost treh različnih premic samostojno in napravim potem iz teh treh premic kot »sestavni delov« četrto premico, ki je enaka velikosti njihove vsote, to seveda ni isti postopek, kakor če imam nasprotno pred seboj dano premico in jo v kakršni koli namen razdelim oziroma »razstavim« na tri različne dele. V prvem primeru se velikost črte nujno spreminja z velikostjo treh črt, katerih vsoto tvori; v zadnjem primeru je velikost treh delov vnaprej omejena s tem, ker so deli neke črte dane velikosti.

Če imamo pred očmi to, kar je pri Smithovi razlagi pravilno, da je namreč z *letnim delom novo ustvarjena vrednost*, ki jo vsebuje letni družbeni blagovni produkt (kakor tudi vsako posamezno blago oziroma dnevni, tedenski itd. produkt), enaka vrednosti založenega variabilnega kapitala (torej tistemu delu vrednosti, ki je določen za ponoven nakup delovne sile) povečani s presežno vrednostjo, ki jo kapitalist lahko realizira — v enostavni reprodukciji, in sicer nespremenjenih razmerah — v predmetih svoje osebne konsumpcije; če nadalje upoštevamo, da meče A. Smith v isti koš delo, ki ustvarja vrednost, ki pomeni porabo delovne sile, z delom, ki ustvarja uporabno vrednost, ki se troši v koristni, smotrni obliki — tedaj je vsa njegova misel dejansko v naslednjem: vrednost vsakega blaga je produkt dela, torej tudi vrednost produkta letnega dela ali vrednost letnega družbenega blagovnega produkta. Ker pa se deli vsako delo na 1. potrebni delovni čas, v katerem reproducira delavec samo ekvivalent za kapital, založen v nakup njegove delovne sile, in 2. presežno delo, s katerim producira kapitalistu vrednost, za katero ta ne plača nobenega ekvivalenta, torej pre-

sežno vrednost, se lahko deli vsaka blagovna vrednost samo na ta dva različna sestavna dela in tvori končno kot mezda dohodek delavskega razreda, kot presežna vrednost pa dohodek kapitalističnega razreda. Kar pa zadeva konstantno vrednost kapitala, se pravi vrednost v produkciji letnega produkta porabljenih produkcijskih sredstev, sicer ni mogoče povedati (razen fraze, da jo vračuna kapitalist kupcu pri prodaji svojega blaga), kako pride ta vrednost v vrednost novega produkta. Ker pa so produkcijska sredstva sama produkt dela, lahko sestoji ta del vrednosti konec koncev — ultimately — spet le iz ekvivalenta variabilnega kapitala in iz presežne vrednosti, iz produkta potrebnega in presežnega dela. Če delujejo vrednosti teh produkcijskih sredstev v rokah njihovih uporabnikov kot kapitalске vrednosti, to ni ovira, da se ne bi mogle deliti »izvirno«, in če jim gremo do korenin, v kakih drugih rokah — četudi že prej — v prav ista dva dela vrednosti, torej v dva različna vira dohodka.

V povedanem je pravilno to, da se kaže v gibanju družbenega kapitala — se pravi skupnosti vseh posameznih kapitalov — stvar drugače, kakor se kaže za vsak posamezni kapital, če ga gledamo zase, torej z vidika vsakega posameznega kapitalista. Za tega se deli vrednost kapitala na 1. konstantni element (četrti, kot pravi A. Smith) in 2. vsoto mezde in presežne vrednosti oziroma mezde, dobička in zemljiške rente. Z družbenega stališča pa Smithov četrti element, konstantna vrednost kapitala, izgine.

5. Povzetek

Nesmiselna formula, po kateri tvorijo trije dohodki, mezda, dobiček in renta, tri sestavne dele vrednosti blaga, izhaja pri A. Smithu iz bolj smiselne formule, po kateri se vrednost blaga resolves itself, razcepi na te tri sestavne dele. Tudi to je napačno, celo če dopustimo, da se lahko deli blagovna vrednost samo na ekvivalent porabljene delovne sile in na presežno vrednost, ki jo ta sila ustvarja. Ta

zmota pa izhaja sama iz globljega, resničnega jedra. Kapitalistična produkcija temelji na tem, da prodaja produktivni delavec svojo lastno delovno silo kot svoje blago kapitalistu, v čigar rokah deluje potem izključno kot element njegovega produktivnega kapitala. Ta transakcija, ki pripada cirkulaciji — prodaja in nakup delovne sile — uvaža ne samo produkcijski proces, ampak določa implicitno tudi njegov posebni značaj. Produkcija uporabne vrednosti in celo blaga (lahko ga namreč producirajo tudi neodvisni produktivni delavci) je tu le sredstvo za produkcijo absolutne in relativne presežne vrednosti za kapitalista. Zato smo videli v analizi produkcijskega procesa, kako določa produkcija absolutne in relativne presežne vrednosti 1. trajanje dnevnega delovnega procesa, 2. vso družbeno in tehnično ureditev kapitalističnega produkcijskega procesa. V njem samem nastaja razlika med zgolj vzdrževanjem vrednosti (konstantne vrednosti kapitala), resnično reprodukcijo založene vrednosti (ekvivalent delovne sile) in produkcijo presežne vrednosti, se pravi vrednosti, za katero ne založi kapitalist nobenega ekvivalenta niti poprej niti post festum.

Prilastitev presežne vrednosti — vrednosti, ki presega ekvivalent vrednosti, ki jo je založil kapitalist — je dejanje, ki se izvede v produkcijskem procesu in tvori njegov bistveni del, četudi ga uvaža nakup in prodaja delovne sile.

Uvodno dejanje, ki je dejanje cirkulacije, nakup in prodaja delovne sile, temelji samo spet na razdelitvi produkcijskih *elementov*, ki se je izvršila pred razdelitvijo družbenih *produktov* in je pogoj za njo, namreč na ločitvi delovne sile kot delavčevega blaga od produkcijskih sredstev kot lastnine nedelavcev.

Hkrati pa ta prilastitev presežne vrednosti ali ta ločitev produkcije vrednosti v reprodukcijo založene vrednosti in produkcijo nove vrednosti (presežne vrednosti), ki ne nadomešča nobenega ekvivalenta, ne spremeni ničesar v substanci same vrednosti in v naravi produkcije vrednosti. Substanca vrednosti je in ostane edinole potrošena delovna sila — delo, neodvisno od posebnega koristnega značaja tega dela — produkcija vrednosti pa ni nič drugega kot proces tega

trošenja. Tako troši tlačan delovno silo šest dni, dela šest dni, za dejstvo tega trošenja pa je prav vseeno, ali opravi tri od teh delovnih dni zase na lastnem polju, druge tri pa za svojega gospodarja na njegovem polju. Delo je tako njegovo prostovoljno delo za samega sebe kakor tudi njegovo prisilno delo za njegovega gospodarja. Če delo gledamo z vidika vrednosti, ki jih ustvarja, ali tudi koristnih produktov, ni prav nobene razlike v njegovem šestdnevnem delu. Razlika je le v pogledu različnih razmerij, ki povzročajo trošenje njegove delovne sile v obeh polovicah šesttedenskega delovnega časa. Isto velja za potrebno in presežno delo mezdnega delavca.

Produkcijski proces ugasne v blagu. To, da je bila za njegovo izdelavo porabljena delovna sila, se izraža sedaj kot telesna lastnost blaga, da ima vrednost; velikost te vrednosti se meri z velikostjo porabljenega dela; v kaj drugega se blagovna vrednost ne razceplja, pa tudi ne sestoji iz česa drugega. Če sem potegnil premico določene dolžine, sem z načinom risanja, ki poteka po pravilih, ki so od mene neodvisna, »produciral« (sicer samo simbolično, kar vem vnaprej) premico. Če razdelim to premico na tri odseke (ki lahko ponazarjajo kak problem), ostane vsak od teh treh kosov slej ko prej premica; cela črta, katere deli so, pa ne postane nekaj različnega od premice, na primer krivulja poljubne vrste. Prav tako ne morem razdeliti črte določene dolžine tako, da bi postala vsota teh delov večja kot nerazdeljena črta sama; dolžine nerazdeljene črte torej ne določa poljubno določena dolžina delnih črt. Nasprotno, relativne dolžine le-teh so vnaprej omejene z mejami črte, katere deli so.

Blago, ki ga producira kapitalist, se do sèm v ničemer ne razlikuje od blaga, ki ga producira samostojen delavec, skupnosti delavcev ali sužnji. Vendar pripada v našem primeru ves produkt dela kakor tudi vsa njegova vrednost kapitalistu. Kakor vsak drug producent mora blago najprej spremeniti s prodajo v denar, da bi lahko z njim dalje ravnal; mora ga spremeniti v obliko splošnega ekvivalenta.

Poglejmo blagovni produkt, preden ga spremeni v denar. V celoti pripada kapitalistu. Po drugi plati je kot koristen produkt dela — kot uporabna vrednost — skozi proizvodni proces preteklega delovnega procesa; ne pa tako tudi njegova vrednost. Del te vrednosti je samo vrednost v proizvodnji blaga porabljenih proizvodniških sredstev, ki se nanovo pojavi v novi obliki; ta vrednost ni bila producirana v času proizvodniškega procesa tega blaga; kajti to vrednost so imela proizvodniška sredstva pred proizvodniškim procesom, neodvisno od njega; v ta proces so prišla kot nosilci te vrednosti; obnovila in spremenila se je le njena pojavna oblika. Ta del blagovne vrednosti je za kapitalista ekvivalent za tisti del njegove založene konstantne vrednosti kapitala, ki ga je potrošil med proizvodnjo blaga. Poprej je obstajal v obliki proizvodniških sredstev; zdaj obstaja kot sestavni del vrednosti novo produciranega blaga. Kakor hitro ga vnovči, se mora vrednost, ki obstaja sedaj v denarju, znova spremeniti v proizvodniška sredstva, v svojo prvotno obliko, ki jo določa proizvodniški proces in njena funkcija v njem. Funkcija te vrednosti kot kapitala ne spremeni značaja vrednosti določenega blaga.

Drugi del vrednosti blaga je vrednost delovne sile, ki jo prodaja mezdni delavec kapitalistu. Tako kot vrednost proizvodniških sredstev, je določena ne glede na proizvodniški proces, v katerega naj gre delovna sila; ugotovi se v cirkulacijskem aktu, v nakupu in prodaji delovne sile, preden pride ta v proizvodniški proces. S svojim delovanjem — trošenjem svoje delovne sile — producira mezdni delavec blagovno vrednost, ki je enaka vrednosti, katero mu mora plačati kapitalist za uporabo njegove delovne sile. To vrednost dá kapitalistu v blagu, ta pa mu jo plača v denarju. Okoliščina, da je ta del blagovne vrednosti za kapitalista samo ekvivalent njegovega variabilnega kapitala, ki ga mora založiti v mezdi, z ničimer ne spremeni dejstva, da je to blagovna vrednost, na novo ustvarjena med proizvodniškim procesom, vrednost, ki ne sestoji iz ničesar drugega kakor presežna vrednost — namreč iz preteklega trošenja delovne sile. Prav tako pa ne prizadene tega dejstva to, da

pridobi vrednost delovne sile, ki jo plača kapitalist delavcu v obliki mezde, za delavca obliko dohodka in da se s tem neprestano reproducira ne le delovna sila, ampak tudi razred mezdnih delavcev kot tak in s tem temelj celotne kapitalistične produkcije.

Vsota obeh teh delov vrednosti pa ne izčrpa celotne vrednosti blaga. Razen njiju ostane presežek: presežna vrednost. Tako kot del vrednosti, ki nadomešča v mezdi založeni variabilni kapital, je tudi presežna vrednost vrednost, ki jo je ustvaril delavec na novo v produkcijskem procesu — strjeno delo. Samo da lastnika vsega produkta, kapitalista, prav nič ne stane. Ta okoliščina dejansko omogoča kapitalistu, da jo v celoti porabi kot dohodek, razen če bi moral odstopiti kakšne dele drugim udeležencem — kot zemljiško rento zemljiškemu lastniku. V takem primeru so ti deli dohodki takšnih tretjih oseb. Ta okoliščina je bila tudi gonilna pobuda, zaradi katere se je naš kapitalist sploh ukvarjal z blagovno produkcijo. Toda niti njegov začetni dobri namen, da pridobi presežno vrednost, niti to, da jo naknadno porabi kot dohodek sam ali z drugimi, ne prizadene presežne vrednosti kot take. Ne spremeni dejstva, da je strjeno neplačano delo, in prav tako ne njene velikosti, ki jo določajo popolnoma drugi pogoji.

Če je A. Smith že hotel, kakor je napravil, ukvarjati se že pri proučevanju blagovne vrednosti z vprašanjem, kakšna vloga pripada različnim njenim delom v celotnem reprodukcijskem procesu, pa je bilo jasno, da delujejo drugi deli prav tako stalno kot kapital, kot delujejo posebni kot dohodek — zaradi česar bi moral po lastni logiki označiti tudi te kot sestavne dele blagovne vrednosti ali dele, na katere ta razpada.

A. Smith istoveti blagovno produkcijo nasploh s kapitalistično blagovno produkcijo; produkcijska sredstva so prav od začetka »kapital«, delo od početka mezdno delo, zato je »število koristnih in produktivnih delavcev povsod... sorazmerno velikosti za njihovo zaposlitev uporabljenega kapitala« (»to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work« — uvod, str.

12). Skratka, različni faktorji delovnega procesa — tvarni in osebni — nastopajo že od začetka v karakternih maskah kapitalističnega produkcijskega obdobja. Zaradi tega tudi analiza vrednosti blaga neposredno sovпада z vprašanjem, do katere meje je ta vrednost po eni strani samo ekvivalent za porabljeni kapital, v kateri meri je, po drugi strani, »prosta« vrednost, ki ne nadomešča založene vrednosti kapitala, ali presežna vrednost. S tega vidika medsebojno primerjani kosi blagovne vrednosti se tako mimogrede spremene v njene samostojne »sestavne dele« in na koncu v »vire vrednosti«. Nadaljnja posledica je sestava vrednosti blaga iz različnih vrst dohodkov oziroma, za spremembo, njegovo »razstavljanje na« različne vrste dohodkov, tako da ne sestoje dohodki iz vrednosti blaga, ampak vrednost blaga iz »dohodkov«. Kakor pa je brez pomena za naravo vrednosti blaga kot vrednosti blaga ali denarja qua denarja, če delujeta kot kapitalska vrednost, tako je brez pomena za vrednost blaga, če deluje kasneje za tega ali onega kot dohodek. Blago, ki ga obravnava A. Smith, je brez izjeme blagovni kapital (ki vsebuje razen v produkciji blaga porabljene vrednosti kapitala še presežno vrednost), torej kapitalistično producirano blago, rezultat kapitalističnega produkcijskega procesa. Najprej bi bilo treba torej analizirati tega, torej tudi proces večanja in tvorjenja vrednosti, ki ga vsebuje. Ker pa predpostavlja ta proces spet blagovno cirkulacijo, zahteva torej tudi njegov prikaz od njega neodvisno in predhodno analizo blaga. Celo kolikor A. Smith »ezoterično« zadene včasih pravo, upošteva produkcijo vrednosti vedno le pri analizi blaga, se pravi analizi blagovnega kapitala.

III. Kasnejši ekonomisti⁴¹

Ricardo skoraj dobesedno ponavlja Smithovo teorijo: »Strinjati se moramo s tem, da se vsi produkti dežele potrošijo. Največja razlika, ki si jo lahko zamislimo, pa je,

⁴¹ Od tod naprej do konca poglavja dodatek iz rokopisa II.

ali jih potrošijo tisti, ki reproducirajo kakšno drugo vrednost, ali tisti, ki je ne reproducirajo. Če pravimo, da se dohodek prihrani in doda h kapitalu, mislimo s tem, da konsumirajo kapitalu dodani del dohodka produktivni delavci namesto neproduktivnih.« (»Principles etc.«, str. 163.)

V resnici je Ricardo sprejel v celoti Smithovo teorijo o cepitvi cene blaga na mezdo in presežno vrednost (ali variabilni kapital in presežno vrednost). Z njim pa polemizira 1. o sestavnih delih presežne vrednosti; zemljiško rento kot njen nujni element izloči; 2. Ricardo *razstavi* ceno blaga na te sestavne dele. Velikost vrednosti je torej prius. Vsoto sestavnih delov predpostavlja kot dano količino, ta mu je izhodišče, ne pa, kakor dela A. Smith, ko pogosto narobe in v nasprotju s svojim lastnim globljim mnenjem ugotavlja velikost vrednosti blaga post festum s seštevanjem sestavnih delov.

Ramsay pripominja nasprotujoč Ricardu: »Ricardo pozablja, da se ne razdeli celotni produkt samo na mezdo in profit, ampak da je potreben še en del za nadomestitev fiksnega kapitala.« (»An Essay on the Distribution of Wealth«, Edinburgh 1836, str. 174.) Ramsay razume s fiksnim kapitalom isto, kar jaz s konstantnim: »Fiksni kapital obstoji v obliki, v kateri sicer prispeva k izdelavi blaga, ki je v delu, ne pa k vzdrževanju delavca.« (Str. 59.)

A. Smith se je branil sprejeti nujno posledico svoje razstavitve vrednosti blaga, torej tudi vrednosti družbenega letnega produkta, na mezdo in presežno vrednost, torej zgolj na dohodke: namreč posledico, da bi torej bilo mogoče porabiti ves letni produkt. Izvirni misleci nikoli ne delajo absurdnih sklepov. To prepuščajo Sayem in MacCullochom.

Say si stvar resnično zelo olajša. Kar je za koga založba kapitala, je ali je bilo za drugega dohodek in neto produkt; razlika med bruto in neto produktom je čisto subjektivna, in »tako se celotna vrednost vseh produktov v družbi razdeli kot dohodek«. (Say, »Traité d'Économie Politique«, 1817, II., str. 64.) »Celotna vrednost vsakega produkta sestoji iz

dobičkov zemljiških posestnikov, kapitalistov in delavcev« (mezda nastopa tu kot profits des industriels! [dobički delavcev]), »ki so prispevali k njegovi izdelavi. Zaradi tega je dohodek družbe enak *producirani bruto vrednosti*, ne pa, kot je mislila sekta ekonomistov,« (fiziokrati), »le neto produktu zemlje.« (Str. 63.)

To Sayevo odkritje je med drugim prevzel tudi Proudhon.

Storch, ki v načelu prav tako sprejema Smithov nauk, pa odkrije, da je način, kako ga uporablja Say, nevzdržen. »Če priznamo, da je dohodek kakšne dežele enak njenemu bruto produktu, kar pomeni, da ni treba odbiti nobenega kapitala« (moral bi reči: nobenega konstantnega kapitala), »je treba tudi priznati, da lahko ta dežela neproduktivno porabi vso vrednost svojega letnega produkta, ne da bi kakor koli zmanjšala svoj prihodnji dohodek... Produkti, ki tvorijo« (konstantni) »kapital kake dežele, niso porabljivi.« (Storch, »Considérations sur la nature du revenu national«, Paris 1824, str. 147, 150.)

Storch pa je pozabil povedati, kako se ujema obstoj tega konstantnega dela kapitala s Smithovo analizo cen, ki jo je prevzel in po kateri vsebuje vrednost blaga le mezdo in presežno vrednost pa nobenega konstantnega dela kapitala. Samo s pomočjo Saya mu postane jasno, da vodi ta analiza k absurdnim rezultatom, in njegova končna misel je, »da je nemogoče razstaviti nujno ceno na njene najenostavnejše elemente«. (Storch, »Cours d'Économie politique«, Peterburg 1815, II, str. 141.)

Sismondi, ki se je ukvarjal zlasti z razmerjem med kapitalom in dohodkom in ki mu je posebno pojmovanje tega razmerja *differentia specifica* njegovih »Nouveaux Principes«, ni povedal niti ene znanstvene besede, ni prispeval k razjasnitvi problema niti trohice.

Barton, Ramsay in Cherbuliez skušajo priti dalje od Smithovega pojmovanja. To jim spodleti, ker postavljajo problem vnaprej enostransko, ker ne ločijo jasno razlike

med konstantnim in variabilnim kapitalom od razlike med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom.

Tudi John Stuart Mill ponavlja z običajno domišljavostjo nauk, ki so ga prevzeli od A. Smitha njegovi nasledniki.

Posledica: Smithova miselna zmeda obstaja do danes, njegov nauk pa je ortodoksna verska resnica politične ekonomije.

Dvajseto poglavje

ENOSTAVNA REPRODUKCIJA

*I. Postavitev vprašanja*⁴²

Če proučujemo letno delovanje družbenega kapitala — torej celotnega kapitala, v razmerju do katerega so posamezni kapitali samo drobci, katerih gibanje je tako njihovo individualno gibanje kakor hkrati tudi sestavni del gibanja celotnega kapitala — glede na njegov rezultat, se pravi, če proučujemo blagovni produkt, ki ga proizvede družba v letu dni, se mora pokazati, kako poteka reprodukcijski proces družbenega kapitala, po katerih značilnostih se razločuje ta reprodukcijski proces od reprodukcijskega procesa individualnega kapitala in katere značilnosti so obema skupne. Letni produkt obsega tako tiste dele družbenega produkta, ki nadomeščajo kapital, družbeno reprodukcijo, kakor tudi tiste dele, ki pripadejo konsumpcijskemu skladu, ki jih porabijo delavci in kapitalisti, torej tako produktivno kakor tudi individualno konsumpcijo. Ta obsega tako reprodukcijo (se pravi vzdrževanje) kapitalističnega kakor tudi delavskega razreda, torej tudi reprodukcijo kapitalističnega značaja celotnega produkcijskega procesa.

Očitno je, da moramo razčleniti cirkulacijski obrazec

$$B' - \begin{cases} D - B \dots P \dots B'. & \text{V njem ima konsumpcija prav go-} \\ d - b & \end{cases}$$

tovo neko vlogo, kajti izhodiščna točka $B' = B + b$, blagovni kapital, vsebuje tako konstantno kakor variabilno

⁴² Iz rokopisa II.

vrednost kapitala in tudi presežno vrednost. Njegovo gibanje obsega torej tako individualno konsumpcijo kakor tudi produktivno. Pri krožnih tokih $D - B \dots P \dots B' - D'$ in $P \dots B' - D' - B \dots P$ je izhodiščna in sklepna točka gibanje *kapitala*. To obsega sicer tudi konsumpcijo, ker je treba blago, produkt, prodati. Če pa predpostavimo, da je to opravljeno, je za gibanje posameznega kapitala vseeno, kakšna je nadaljnja usoda tega blaga. Nasprotno pa lahko spoznamo pogoje družbene reprodukcije pri gibanju $B' \dots B'$ prav zaradi tega, ker je treba pokazati, kaj se dogodi z vsakim delom vrednosti tega celotnega produkta B' . Celotni reprodukcijski proces obsega tu konsumpcijski proces, ki ga posreduje cirkulacija, prav tako kakor reprodukcijski proces kapitala samega.

Za nalogo, ki je pred nami, moramo proučiti reprodukcijski proces tako z vidika vrednostnega kakor tudi stvarnega nadomeščanja posameznih sestavnih delov B' . Sedaj se ne moremo več zadovoljiti, kakor smo se pri analizi vrednosti produkta posameznega kapitala, s *predpostavko*, da lahko posamezni kapitalist sestavne dele svojega kapitala najprej pretvori s prodajo v denar, potem pa jih s ponovnim nakupom produkcijskih elementov na blagovnem trgu spremeni nazaj v produktivni kapital. Tisti produkcijski elementi, kolikor so stvarne narave, so prav tako sestavni del družbenega kapitala kakor individualni gotovi produkt, ki ga z njimi zamenjujemo in nadomeščamo. Po drugi strani ni gibanje tistega dela družbenega blagovnega produkta, ki ga porabi delavec s potrošnjo svoje mezde in kapitalist s potrošnjo presežne vrednosti, samo sestavni člen gibanja celotnega produkta, ampak se prepleta z gibanjem individualnih kapitalov. Zaradi tega ne moremo razložiti njegovega poteka s tem, da ga kratko malo predpostavljamo.

Vprašanje, kako se neposredno zastavlja, je tole: Kako se nadomešča v produkciji porabljeni *kapital* po svoji vrednosti iz letnega produkta in kako se prepleta gibanje tega nadomeščanja s kapitalistovo konsumpcijo presežne vrednosti in delavčevo konsumpcijo mezde? Najprej gre torej za reprodukcijo v nespremenjenem obsegu. Razen tega ne

predpostavljamo samo, da se zamenjujejo produkti po svoji vrednosti, ampak tudi, da se ne dogodi noben prevrat v vrednosti sestavnih delov produktivnega kapitala. Sicer pa ne more imeti okoliščina, da se cene razlikujejo od vrednosti, nobenega vpliva na gibanje družbenega kapitala. Tako slej ko prej se zamenjujejo enake množine produktov, čeprav sodelujejo posamezni kapitalisti v njih v razmerjih, ki po vrednosti niso več skladna z ustreznimi njihovimi zalozbami in množinami presežne vrednosti, ki jih producira vsak posamezen od njih. Kar pa zadeva prevrate v vrednosti, prav ničesar ne spremene v razmerjih med sestavnimi deli vrednosti celotnega letnega produkta, če so splošni in enakomerno porazdeljeni. Če so nasprotno delni in niso porazdeljeni enakomerno, pa pomenijo motnje, ki jih, *prvič*, lahko razumemo kot take samo, če jih gledamo kot *odklone* od nespremenjenih vrednostnih razmerij; *drugič* pa, če je dokazan zakon, po katerem nadomešča del vrednosti letnega produkta konstantni kapital, drugi del pa variabilni kapital, ne more prevrat v vrednosti bodisi konstantnega, bodisi variabilnega kapitala ničesar spremeniti na tem zakonu. Spremenil bi le relativno velikost delov vrednosti, ki opravljajo to ali ono nalogo, ker bi stopile na mesto prvotnih vrednosti druge vrednosti.

Dokler smo proučevali produkcijo vrednosti in vrednost produkta kapitala individualno, je bila za analizo popolnoma nepomembna naravna oblika blagovnega produkta. Lahko je sestajal na primer iz strojev, lahko iz žita ali pa iz ogledal. Vedno je šlo za zgled, katera koli produkcijska panoga bi enako lahko rabila za ponazoritev. Opravka smo imeli z neposrednim produkcijskim procesom, ki nastopa v vsaki točki kot proces individualnega kapitala. Kolikor je prišla v poštev reprodukcija kapitala, je bilo dovolj, če smo predpostavili, da dobi tisti del blagovnega produkta, ki pomeni vrednost kapitala, na cirkulacijskem področju priložnost, da se spremeni nazaj v svoje produkcijske elemente, in torej v svojo obliko produktivnega kapitala; enako, kakor je zadoščalo, če smo predpostavljali, da najdeta delavec in kapitalist na trgu blago, za katero potrošita

mezdo in presežno vrednost. Ta zgolj formalni način razlage ne zadošča več pri proučevanju celotnega družbenega kapitala in vrednosti njegovega produkta. Povratna sprememba enega dela vrednosti produkta v kapital, vstop drugega dela v individualno konsumpcijo kapitalističnega in delavskega razreda pomeni gibanje v okviru same vrednosti produkta, ki je bila rezultat celotnega kapitala. To gibanje ni le nadomeščanje vrednosti, ampak tudi stvarine. Zato je prav tako odvisno od medsebojnega razmerja sestavnih delov vrednosti družbenega produkta kakor od njihove uporabne vrednosti, njihove stvarne podobe.

Enostavna⁴³ reprodukcija v nespremenjenem obsegu je abstrakcija v tisti meri, v kateri je po eni plati odsotnost vsake akumulacije ali reprodukcije v razširjenem obsegu v kapitalističnem gospodarstvu nenavadna predpostavka in v kateri ne ostanejo po drugi plati razmerja, v katerih se producira, v različnih letih popolnoma enaka (to namreč predpostavljamo). Predpostavka je, da daje družbeni kapital dane vrednosti tako v prejšnjem letu kakor tudi v tekočem isto množino blagovnih vrednosti in da zadovoljuje isto količino potreb, čeprav se oblike blaga v reprodukcijskem procesu lahko spremenijo. Sicer pa je enostavna reprodukcija, kolikor pride do akumulacije, vedno del in realni faktor akumulacije, zaradi česar jo lahko proučujemo samo zase. Vrednost letnega produkta se lahko zmanjša, četudi se množina uporabnih vrednosti ne spremeni; vrednost lahko ostane ista, četudi se množina uporabnih vrednosti zmanjša; množina vrednosti in množina reproduciranih uporabnih vrednosti se lahko zmanjšata istočasno. Bistvo vsega je v tem, da poteka reprodukcija bodisi v ugodnejših razmerah kot poprej, bodisi v slabših. Le-te imajo lahko za posledico nepopolno — pomanjkljivo — reprodukcijo. Vse to lahko prizadene samo količinsko stran različnih elementov reprodukcije, ne pa vloge, ki jo igrajo v celotnem procesu kot reproducirajoči kapital ali kot reproducirani dohodek.

⁴³ Iz rokopisa VIII.

II. Dva oddelka družbene produkcije⁴⁴

Celotni produkt, torej tudi celotna družbena produkcija, se deli v dva velika oddelka:

I. *produkcijska sredstva*, blago, ki ima obliko, v kateri mora iti ali vsaj lahko gre v produktivno konsumpcijo;

II. *konsumpcijska sredstva*, blago, ki ima obliko, v kateri gre v individualno konsumpcijo kapitalističnega in delavskega razreda.

V vsakem teh dveh oddelkih tvorijo vse različne produkcijske panoge, ki jima pripadajo, eno edino veliko produkcijsko panogo, ene panogo produkcijskih sredstev, druge panogo konsumpcijskih sredstev. Celotni kapital, ki se uporablja v vsaki od obeh produkcijskih panog, tvori poseben velik oddelek družbenega kapitala.

V vsakem oddelku se deli kapital v dva sestavna dela:

1. *variabilni kapital*. Gledan po *vrednosti*, je ta enak vrednosti v tej produkcijski panogi uporabljene družbene delovne sile, torej vsoti zanj plačanih mezd. Gledan po tvarni plati, pa sestoji iz delujoče delovne sile same, se pravi iz živega dela, ki ga spravlja v gibanje ta kapitalaška vrednost;

2. *konstantni kapital*, se pravi vrednost vseh produkcijskih sredstev, ki se uporabljajo za produkcijo v tej panogi. Ta se delijo dalje v *fiksni kapital*, stroje, delovna orodja, zgradbe, delovno živino itd., in *cirkulirajoči konstantni kapital*, produkcijske tvarine, kakor surovine in pomožne tvarine, polizdelki itd.

Vrednost celotnega letnega produkta, ki se proizvede s tem kapitalom v vsakem od obeh oddelkov, se deli v del vrednosti, ki pomeni konstantni kapital *c*, ki se je v produkciji porabil in po svoji vrednosti prenesel na produkt, in v del vrednosti, ki ga je dodalo vse letoletno delo. Le-to se deli spet v nadomestilo založenega variabilnega kapitala *v* in v presežek nad tem, ki tvori presežno vrednost *pv*. Tako kot vrednost vsakega posameznega blaga, razpade torej tudi

⁴⁴ Pretežno iz rokopisa II. Shema iz rokopisa VIII.

vrednost celotnega letnega produkta vsakega oddelka na $c + v + pv$.

Del vrednosti c , ki pomeni v produkciji *porabljeni* konstantni kapital, se ne ujema z vrednostjo v produkciji *uporabljanega* kapitala. Produktijske tvarine se sicer popolnoma porabijo in se zato prenese njihova vrednost v celoti na produkt. Od uporabljanega *fiksne* kapitala pa se porabi v celoti samo en del, torej preide tudi njegova vrednost na produkt le deloma. Drugi del fiksnega kapitala, stroji, stavbe itd., obstaja in deluje naprej, kot je prej, četudi z vrednostjo, ki se je zaradi obrabe med letom zmanjšala. Ta del fiksnega kapitala, ki še naprej deluje, za nas ne obstaja, ko proučujemo vrednost produkta. Je del kapitalске vrednosti, ki je neodvisna od novo producirane vrednosti blaga in ki obstaja poleg nje. To se je pokazalo že pri proučevanju vrednosti produkta posameznega kapitala (I. knjiga, 6. poglavje, str. 229). Vendar pa moramo tu začasno zapustiti način obravnave, ki smo ga uporabili tam. Pri proučevanju vrednosti produkta posameznega kapitala smo videli, da se prenaša vrednost, ki se odtegne fiksnemu kapitalu zaradi obrabe, na blagovni produkt, ustvarjen med časom obrabe, ne glede na to, ali se del tega fiksnega kapitala v tem času nadomesti in natura iz te prenesene vrednosti ali ne. Tu, pri proučevanju družbenega celotnega produkta in njegove vrednosti, pa smo nasprotno prisiljeni, da vsaj začasno odmislimo tisti del vrednosti, ki se prenese z obrabo fiksnega kapitala med letom na letni produkt, razen kolikor se ta fiksni kapital med letom tudi ne nadomesti in natura. V kasnejšem oddelku tega poglavja bomo to točko posebej obravnavali.

Za našo raziskavo enostavne reprodukcije bomo vzeli za podlago naslednjo shemo, v kateri pomeni c konstantni kapital, v variabilni kapital, pv presežno vrednost, razmerje večanja vrednosti $\frac{pv}{v}$ pa znaša 100 %. Števila lahko pomenijo milijone mark, frankov ali funtov šterlingov.

I. Produkcija produkcijskih sredstev:

kapital.... $4000 c + 1000 v = 5000$ blagovni produkt $4000 c + 1000 v + 1000 pv = 6000$,

ki obstaja v produkcijskih sredstvih.

II. Produkcija konsumpcijskih sredstev:

kapital.... $2000 c + 500 v = 2500$ blagovni produkt $2000 c + 500 v + 500 pv = 3000$,

ki obstaja v konsumpcijskih sredstvih.

V povzetku, torej celotni letni blagovni produkt:

I. $4000 c + 1000 v + 1000 pv = 6000$ produkcijskih sredstev,II. $2000 c + 500 v + 500 pv = 3000$ konsumpcijskih sredstev.

Skupna vrednost je 9000, iz česar je po predpostavki izločen fiksni kapital, ki v svoji naravni obliki še nadalje deluje.

Ako preiščemo sedaj na podlagi enostavne reprodukcije, v kateri se torej celotna presežna vrednost neproduktivno konsumira, vse potrebne zamenjave in pustimo pri tem za sedaj vnemar denarno cirkulacijo, ki jih posreduje, dobimo že vnaprej tri močne opore.

1. Mezde delavcev, $500 v$, in presežna vrednost kapitalistov, $500 pv$, oddelka II se morajo izdati za konsumpcijska sredstva. Njihova vrednost pa obstaja v konsumpcijskih sredstvih z vrednostjo 1000 , ki nadomeste v rokah kapitalistov oddelka II založenih $500 v$ in ki predstavljajo $500 pv$. Mezde in presežna vrednost oddelka II se torej zamenjajo v oddelku II za produkt oddelka II. S tem izgine iz celotnega produkta ($500 v + 500 pv$) II = 1000 konsumpcijskih sredstev.

2. $1000 v + 1000 pv$ oddelka I se mora prav tako izdati za konsumpcijska sredstva, torej za produkt oddelka II. Mora se torej zamenjati za preostanek tega produkta, za konstantni del kapitala $2000 c$, kateremu je po znesku enak. Zanj dobi oddelek II enak znesek produkcijskih sredstev, produkt oddelka I, v katerem je utelešena vrednost $1000 v + 1000 pv$ oddelka I. S tem izgine iz računa $2000 c$ in ($1000 v + 1000 pv$) I.

3. Ostane še $4000 c$. To so produkcijska sredstva, ki se lahko porabijo le v oddelku I in služijo za nadomestitev

njegovega porabljenega konstantnega kapitala ter se zato odpravijo z medsebojno menjavo med posameznimi kapitalisti iz I prav tako kakor ($500 v + 500 pv$) z menjavo med delavci in kapitalisti oziroma med posameznimi kapitalisti iz II.

To začasno samo zaradi boljšega razumevanja tega, kar zdaj sledi.

III. Zamenjava med obema oddelkoma:

I ($v + pv$) za II c^{45}

Začnemo z veliko menjavo med obema razredoma. ($1000 v + 1000 pv$) I — te vrednosti, ki so v rokah svojih producentov v naturalni obliki produkcijskih sredstev, se zamenjajo za 2000 II c , za vrednosti, ki imajo naturalno obliko konsumpcijskih sredstev. Kapitalistični razred II je s tem svoj konstantni kapital = 2000 iz oblike konsumpcijskih sredstev vnovič zamenjal v obliko produkcijskih sredstev za konsumpcijska sredstva, v obliko, v kateri lahko znova deluje kot faktor delovnega procesa in, glede na večanje vrednosti, kot konstantna kapitalaska vrednost. Po drugi strani se realizira s tem v konsumpcijskih sredstvih ekvivalent delovne sile v I ($1000 I v$) in presežna vrednost kapitalistov I ($1000 I pv$); obe sta pretvorjeni iz svoje naturalne oblike produkcijskih sredstev v naturalno obliko, v kateri se lahko potrošita kot dohodek.

Ta medsebojna zamenjava se izvede z denarno cirkulacijo, katera jo prav tako posreduje, kakor tudi otežuje njeno razumevanje, ki pa je odločilnega pomena, ker mora nastopati variabilni kapital vedno znova v denarni obliki, kot denarni kapital, ki se pretvarja iz denarne oblike v delovno silo. Variabilni kapital je treba v vseh poslovnih panogah, ki obratujejo istočasno druga ob drugi na vsem območju družbe, ne glede na to, ali pripadajo kategoriji I ali II, založiti v denarni obliki. Kapitalist kupi delovno silo, preden vstopi le-ta v produkcijski proces, plača pa jo

⁴⁵ Od tod dalje spet rokopis VIII.

še v dogovorjenih rokih, potem ko je že porabljen v proizvodnji uporabne vrednosti. Tako kot ostali del vrednosti produkta, mu pripada tudi tisti njen del, ki je le ekvivalent za denar, katerega je izdal za plačilo delovne sile, tisti del vrednosti produkta, ki predstavlja variabilno kapitalsko vrednost. S tem delom vrednosti mu je delavec že dal ekvivalent za svojo mezo. Kar pa kapitalistu spet vzpostavi njegov variabilni kapital kot denarni kapital, katerega lahko znova založi v nakup delovne sile, je povratna sprememba blaga v denar, prodaja blaga.

V oddelku I je torej skupni kapitalist plačal delavcem 1000 f. št. (f. št. pravim samo zato, da označim, da je to vrednost v *denarni obliki*) = 1000 v za kot v-del že obstoječi del vrednosti produkta I, se pravi za produkcijska sredstva, ki so jih že proizvedli. Delavci kupijo s temi 1000 f. št. za isto vrednost konsumpcijska sredstva od kapitalistov II in spremene tako polovico konstantnega kapitala II v denar; kapitalisti II pa kupijo s temi 1000 f. št. produkcijska sredstva v vrednosti 1000 od kapitalistov I. S tem se je zanje spremenila variabilna kapitalna vrednost 1000 v, ki je imela kot del njihovega produkta naturalno obliko produkcijskih sredstev, spet v denar in lahko sedaj deluje v rokah kapitalistov I znova kot denarni kapital, ki se zamenja za delovno silo, torej za najbolj bistveni element produktivnega kapitala. Po tej poti jim priteka nazaj njihov variabilni kapital v denarni obliki kot posledica realizacije dela njihovega blagovnega kapitala.

Kar zadeva denar, ki je potreben za zamenjavo pv-dela blagovnega kapitala I za drugo polovico konstantnega dela kapitala II, velja, da ga je mogoče založiti na različne načine. V realnem svetu obsega ta cirkulacija nešteto množico posameznih nakupov in prodaj kapitalistov in individuov obeh kategorij. Pri tem mora izvirati denar v vsakem primeru od teh kapitalistov, ker smo z denarno množino, ki so jo dali v cirkulacijo delavci, že disponirali. Bodisi kupi zdaj kapitalist kategorije II iz svojega denarnega kapitala, ki ga ima poleg produktivnega, produkcijska sredstva pri kapitalistih kategorije I, bodisi obratno, kapitalist iz kategorije I

kupi s sredstvi denarnega sklada, določenega za osebne, ne za kapitalne izdatke, pri kapitalistu kategorije II konsumpcijska sredstva. V vsakem primeru moramo predpostavljati, da so razen produktivnega kapitala v rokah kapitalistov določene denarne zaloge — bodisi za založbo kapitala, bodisi za trošenje dohodka. To smo pokazali že zgoraj v I. in II. oddelku. Če predpostavimo, da založe kapitalisti II za nadomestitev svojega konstantnega kapitala v nakup produkcijskih sredstev polovico denarja — pri čemer je razmerje za naš namen čisto nepomembno — drugo polovico pa izdajo kapitalisti I za konsumpcijo, dobimo: oddelek II založi 500 f. št. in kupi z njimi od oddelka I produkcijska sredstva, s čimer (skupno z gornjimi 1000 f. št., ki izhajajo od delavcev I) nadomesti in natura $\frac{3}{4}$ svojega konstantnega kapitala; oddelek I kupi s tako prejetimi 500 f. št. konsumpcijska sredstva od oddelka II in opravi s tem za polovico tistega dela blagovnega kapitala, ki sestoji iz pv, cirkulacijo $b - d - b$, pretvori ta svoj produkt v konsumpcijski sklad. S tem drugim procesom se vrne 500 f. št. nazaj v roke oddelka II kot denarni kapital, ki ga ima poleg svojega produktivnega kapitala. Po drugi strani izda I za polovico pv-dela svojega blagovnega kapitala, ki je pri njem v skladišču še kot produkt — pred njegovo prodajo — vnaprej v denarju znesek 500 f. št. za nakup konsumpcijskih sredstev II. Z istimi 500 f. št. kupi II produkcijska sredstva od I in s tem nadomesti in natura svoj celotni konstantni kapital ($1000 + 500 + 500 = 2000$), medtem ko je realiziral I svojo celotno presežno vrednost v konsumpcijskih sredstvih. V celoti je prišlo do zamenjave blaga v znesku 4000 f. št. z denarno cirkulacijo 2000 f. št. Ta je postala tako velika samo zato, ker smo celotni letni produkt prikazali, kot da se zamenja naenkrat v nekaj velikih kvotah. Važna pri tem je le okoliščina, da II ni pretvoril vnovič v obliko produkcijskih sredstev samo svojega konstantnega kapitala, ki je reproduciran v obliki konsumpcijskih sredstev, ampak da se mu razen tega vrne 500 f. št., ki jih je založil v cirkulacijo z nakupom produkcijskih sredstev; in da tudi I nima znova v denarni obliki, kot de-

narni kapital, ki ga lahko znova neposredno zamenja za delovno silo, samo svojega variabilnega kapitala, ki ga je reproduciral v obliki produkcijskih sredstev, ampak da mu priteče nazaj tudi tistih 500 f. št., ki jih je izdal za nakup konsumpcijskih sredstev, še preden je prodal tisti del svojega kapitala, ki pomeni presežno vrednost. Ne pritečejo pa mu nazaj z opravljenim izdatkom, ampak s poznejšo prodajo tistega dela njegovega blagovnega produkta, v katerem je pol njegove presežne vrednosti.

V obeh primerih se ne spremeni samo konstantni kapital II iz oblike produkta spet v naravno obliko produkcijskih sredstev, v kateri edino lahko deluje kot kapital; in prav tako se ne zamenja samo variabilni del kapitala I za denarno obliko, del produkcijskih sredstev I, ki pomeni presežno vrednost, pa za potrošljivo, kot dohodek porabljivo obliko. Razen tega priteče v II nazaj tistih 500 f. št. denarnega kapitala, ki jih je založil v nakup produkcijskih sredstev, preden je prodal tisti del vrednosti konstantnega kapitala — v obliki konsumpcijskih sredstev — ki jim ustreza in jih poplača, v I pa 500 f. št., ki jih je izdal anticipando za nakup konsumpcijskih sredstev. Če priteče nazaj v II denar, ki ga je založil na račun konstantnega dela svojega blagovnega produkta, in v I oni, ki ga je založil na račun tistega dela svojega blagovnega produkta, ki pomeni presežno vrednost, lahko priteče le, ker je vrgel vsak razred kapitalistov v cirkulacijo še po 500 f. št. denarja; eden poleg konstantnega kapitala z blagovno obliko II, drugi poleg presežne vrednosti z blagovno obliko I. Končno sta drug drugega popolnoma poplačala z menjavo svojih blagovnih ekvivalentov. Denar, ki sta ga vrgla v cirkulacijo več, kot znaša vrednost njunega blaga, da bi služil za zamenjavo tega blaga, se vrne vsakemu od njiju iz cirkulacije nazaj pro rata kvoti, v kateri ga je vsak od njiju vrgel v cirkulacijo. Zaradi tega nista postala niti za groš bogatejša. II je imel konstantni kapital = 2000 v obliki konsumpcijskih sredstev plus 500 v denarju; sedaj ima 2000 v produkcijskih sredstvih in 500 v denarju kot poprej; prav tako ima I tako kot poprej presežno vrednost 1000 (iz blaga,

produkcijskih sredstev, sedaj spremenjeno v konsumpcijski sklad) plus 500 v denarju kot poprej. — Splošni sklep: denar, ki ga vržejo v cirkulacijo industrijski kapitalisti za posredovanje cirkulacije svojega lastnega blaga, bodisi na račun konstantnega dela vrednosti blaga ali pa na račun v blagu obstoječe presežne vrednosti, kolikor jo zapravijo kot dohodek, se vrne v tisti meri nazaj v roke ustreznih kapitalistov, v kateri so ga založili v denarno cirkulacijo.

Kar zadeva povratno spremembo variabilnega kapitala razreda I v denarno obliko, obstaja ta kapital za kapitaliste I, ko so ga bili založili v mezde, najprej v blagovni obliki, v kateri so jim ga producirali delavci. Tem so ga izplačali v denarni obliki kot ceno njihove delovne sile. S tem so plačali tisti sestavni del vrednosti njihovega blagovnega produkta, ki je enak temu v denarju založenemu variabilnemu kapitalu. Zato so lastniki tudi tega dela blagovnega produkta. Tisti del delavskega razreda, ki ga uporabljajo, pa ni kupec produkcijskih sredstev, ki jih sam producira. Kupec je za konsumpcijska sredstva, ki jih producira II. Variabilni kapital, ki se založi v denarju ob plačilu delovne sile, ne pride torej nazaj h kapitalistom I neposredno. Z nakupi delavcev prehaja v roke kapitalističnih producentov tistega blaga, ki je potrebno in sploh dostopno delavskemu krogu, torej v roke kapitalistov II, in šele s tem, da uporabijo ti denar za nakup produkcijskih sredstev — šele po tem ovinku pride nazaj v roke kapitalistov I.

Iz tega izhaja, da mora biti pri enostavni reprodukciji vsota vrednosti $v + pv$ blagovnega kapitala I (torej tudi ustrezen sorazmerni del celotnega blagovnega produkta I) enaka konstantnemu kapitalu II c, ki se prav tako izloča kot sorazmeren del celotnega blagovnega produkta razreda II; ali, $I (v + pv) = II c$.

IV. Zamenjava znotraj oddelka II. Nujne življenjske potreščine in luksusni predmeti

Od vrednosti blagovnega produkta oddelka II moramo preiskati sedaj še sestavna dela $v + pv$. Njuno proučevanje nima nič opraviti z najvažnejšim vprašanjem, s katerim se

tu ukvarjamo: namreč, v kakšni meri velja razpad vrednosti vsakega posameznega kapitalističnega blagovnega produkta na $c + v + pv$, četudi ga posredujejo različne pojave oblike, prav tako tudi za vrednost celotnega letnega produkta. Na to vprašanje odgovarja po eni strani zamenjava I ($v + pv$) za II c , po drugi strani pa raziskava reprodukcije I c v letnem blagovnem produktu I, ki si jo pridržujemo za kasneje. Ker ima II ($v + pv$) naravno obliko konsumpcijskih predmetov, ker morajo potrošiti variabilni kapital, založen v plačilo delovne sile delavcem, le-ti na splošno za konsumpcijska sredstva in ker se izda del pv-vrednosti blaga, če predpostavljamo enostavno reprodukcijo, dejansko za konsumpcijska sredstva kot dohodek, je na prvi pogled jasno, da kupijo delavci II z mezdo, ki so jo prejeli od kapitalistov II, nazaj del svojega lastnega produkta — ustrezno obsegu denarne vrednosti, ki so jo dobili kot mezdo. S tem spremeni razred kapitalistov II nazaj v denarno obliko denarni kapital, ki ga je založil v plačilo delovne sile; to je prav isto, kakor če bi plačali delavce kar z navadnimi vrednostnimi znaki. Kakor hitro bi realizirali delavci te vrednostne znake za nakup dela blagovnega produkta, ki so ga producirali in ki pripada kapitalistom, bi se vrednostni znaki povrnili nazaj v roke kapitalistov. S to razliko, da znak v našem primeru ne le predstavlja vrednost, ampak jo v svoji zlati ali srebrni telesnosti tudi ima. To vrsto vrnitve v denarni obliki založenega variabilnega kapitala, ki ga omogoča proces, v katerem nastopa delavski razred kot kupec in kapitalistični razred kot prodajalec, bomo pozneje поблиže raziskali. Tu pa gre za neko drugo stvar, ki jo je treba pojasniti pri tej vrnitvi variabilnega kapitala v njegovo izhodišče.

Kategorija II letne blagovne produkcije sestoji iz zelo raznovrstnih industrijskih panog, ki pa jih lahko — glede na njihove produkte — razdelimo na dva velika pododdelka:

a) konsumpcijska sredstva, ki gredo v konsumpcijo delavskega razreda in ki sestavljajo — kolikor so nujne življenjske potrebščine, četudi po kakovosti in vrednosti pogo-

sto različne od delavskih — tudi del konsumpcije kapitalističnega razreda. Ves ta pododdelek lahko za naš namen združimo pod naslovom: *nujna* konsumpcijska sredstva. Pri tem je tudi prav vseeno, ali je tak produkt, kot na primer tobak, s fiziološkega stališča nujno konsumpcijsko sredstvo ali ne. Zadošča, da je potreben iz navade;

b) luksusni konsumpcijski predmeti, ki grede le v konsumpcijo kapitalističnega razreda, ki se torej lahko zamenjajo le za potrošeno presežno vrednost, ki je delavci nikoli ne dobijo.

Glede prve skupine je očitno, da se mora variabilni kapital, ki je založen v produkcijo njej pripadajočih vrst blaga, neposredno povrniti v denarni obliki tistemu delu kapitalističnega razreda II (torej kapitalistom II a), ki producira te nujne življenjske potrebščine. Prodajo jih svojim lastnim delavcem v višini variabilnega kapitala, ki so jim ga izplačali v mezdi. Ta vrnitev je glede na ves ta pododdelek a kapitalističnega razreda II *neposredna*, najsi so prenosni med kapitalisti različnih sodelujočih industrijskih panog, s katerimi se porazdeljuje pro rata ta vračajoči se variabilni kapital, še tako številni. To so cirkulacijski procesi, katerim dobavlja cirkulacijska sredstva neposredno denar, ki ga izdajajo delavci. Drugače je s pododdelkom II b. Ves del proizvedene vrednosti, s katerim imamo opravka tu, II b ($v + pv$), ima naturalno obliko luksusnih predmetov, se pravi predmetov, ki jih delavski razred prav tako ne more kupiti, kakor ne more kupiti blagovne vrednosti Iv, ki ima obliko produkcijskih sredstev. To kljub temu, da so tako luksusni predmeti kakor tudi produkcijska sredstva produkti teh delavcev. Povratni tok, s katerim se vrne kapitalističnim producentom v ta pododdelek založeni variabilni kapital v svoji denarni obliki, torej ne more biti neposreden, ampak le posredovan, podobno kot velja za Iv.

Vzemimo za primer kot zgoraj za celotni razred II: $v = 500$, $pv = 500$; variabilni kapital in presežna vrednost, ki mu ustreza, pa bi porazdeljena, kakor sledi:

pododdelek a, nujne življenjske potrebščine: $v = 400$, $pv = 400$; torej blagovna množina nujnih konsumpcijskih

sredstev v vrednosti $400 v + 400 pv = 800$, ali II a ($400 v + 400 pv$);

pododdelek b: luksusni predmeti v vrednosti $100 v + 100 pv = 200$ ali II b ($100 v + 100 pv$).

Delavci II b so prejeli v plačilo za svojo delovno silo $100 v$ denarju, denimo $100 f.$ št. S tem kupijo od kapitalistov II a konsumpcijska sredstva v znesku 100 . Ta kapitalistični razred kupi s tem za 100 blaga II b, s čimer priteče kapitalistom II b v denarni obliki nazaj njihov variabilni kapital.

V II a je zaradi menjave z njihovimi lastnimi delavci v rokah kapitalistov že spet $400 v$ v denarni obliki. Razen tega so odstopili četrtnino tistega dela svojega produkta, ki pomeni presežno vrednost, delavcem II b in dobili zanj $100 v$ ($100 v$) v luksusnem blagu.

Če predpostavimo sedaj, da razdelijo kapitalisti II a in II b trošenje dohodka za nujne življenjske potrebščine in za luksusne predmete v enakem razmerju — denimo, da izda vsaka skupina $\frac{3}{5}$ za nujne življenjske potrebščine, $\frac{2}{5}$ za luksusne predmete — bodo izdali kapitalisti podrazreda II a $\frac{3}{5}$ svojega dohodka iz presežne vrednosti = $400 pv$ za svoje lastne produkte, nujne življenjske potrebščine, torej 240 , $\frac{2}{5}$ ali 160 pa za luksusne predmete. Kapitalisti podrazreda II b bodo razdelili svojo presežno vrednost = $100 pv$ enako: $\frac{3}{5} = 60$ za nujne potrebščine in $\frac{2}{5} = 40$ za luksusne predmete. Luksusni predmeti se producirajo in zamenjujejo znotraj njihovega lastnega podrazreda.

Luksusni predmeti 160 , ki jih prejme (II a) pv , pritečejo kapitalistom II a takole: od (II a) $400 pv$ se je, kakor smo videli, $100 v$ obliki nujnih življenjskih potrebščin zamenjalo za enak znesek (II b) v , ki obstaja v luksusnih predmetih; nadaljnjih $60 v$ nujnih življenjskih potrebščinah pa za (II b) $60 pv$ luksusnih predmetov. Celotni račun je potem tak:

II a: $400 v + 400 pv$; II b: $100 v + 100 pv$.

1. $400 v$ (II a) pojedjo delavci II a. So del njihovega produkta (nujne življenjske potrebščine). Delavci jih kupijo od kapitalističnih producentov svojega lastnega oddelka. Tem se povrne tako $400 f.$ št., njihova variabilna kapitala vred-

nost 400, ki so jo plačali istim delavcem v mezdi. S tem lahko znova kupijo delovno silo.

2. Del zneska 400 pv (a), ki je enak 100 v (b), torej $\frac{1}{4}$ presežne vrednosti (a), se realizira v luksurnih predmetih takole: delavci (b) so prejeli od kapitalistov svojega oddelka (b) za mezde 100 f. št. S tem kupijo $\frac{1}{4}$ pv (a), se pravi blago, ki ima obliko nujnih življenjskih potrebščin. Kapitalisti iz a kupijo s tem denarjem luksurne predmete za isti znesek vrednosti 100 v (b), se pravi polovico vse luksurne produkcije. S tem se vrne kapitalistom b njihov variabilni kapital v denarni obliki in lahko s ponovljenim nakupom delovne sile znova prične svojo reprodukcijo, ker je ves konstantni kapital vsega razreda II že nadomeščen z menjavo I (v + pv) za II c. Delovno silo luksurnih delavcev je mogoče torej znova prodati samo zato, ker je tisti del njihovega lastnega produkta, ki so ga ustvarili kot ekvivalent za svoje mezde, kapitalisti II a pa potegnili v svoj konsumpcijski sklad, spremenjen v denar. (Isto velja za prodajo delovne sile v I. ker sestoji II c, za katerega se zamenja I (v + m), tako iz luksurnih predmetov kakor tudi iz nujnih življenjskih potrebščin, tisto, kar se obnovi z I (v + pv), pa tako iz produkcijskih sredstev za luksurne predmete kakor tudi iz produkcijskih sredstev za nujne življenjske potrebščine.)

3. Pridemo k zamenjavi med a in b, kolikor je le menjava med kapitalisti obeh pododdelkov. Z dosedanjimi izvajanjem smo odpravili variabilni kapital (400 v) in del presežne vrednosti (100 pv) v a ter variabilni kapital (100 v) v b. Nadalje smo vzeli, da izdajajo v obeh razredih kapitalistični dohodek v povprečnem razmerju $\frac{2}{3}$ za luksus in $\frac{1}{3}$ za nujne življenjske potrebščine. Razen 100, že izdanih za luksus, ima torej ves podrazred a še 60 za luksus, b pa v istem razmerju, torej 40.

(II a) pv se torej razdeli na 240 za življenjske potrebščine in 160 za luksurne predmete, kar da $240 + 160 = 400$ pv (II a).

(II b) pv se razdeli na 60 za življenjske potrebščine in 40 za luksus: $60 + 40 = 100$ pv (II b). Teh 40 konsumira ta razred iz svojega lastnega produkta ($\frac{2}{3}$ njegove presežne vred-

nosti); 60 za življenjske potrebščine dobi tako, da zamenja 60 svojega presežnega produkta za 60 pv (a).

Za ves kapitalistični razred II imamo torej (pri čemer ima $v + pv$ v pododdelku a obliko nujnih življenjskih potrebščin, v b pa obliko luksuznih predmetov):

II a ($400 v + 400 pv$) + II b ($100 v + 100 pv$) = 1000; s temi menjavami je realizirano: $500 v (a + b)$ [realizirano v $400 v (a)$ in $100 pv (a)$] + $500 pv (a + b)$ [realizirano v $300 pv (a) + 100 v (b) + 100 pv (b)$] = 1000.

Za a in b, gledana vsak zase, dobimo realizacijo:

$$a) \overbrace{400 v (a)}^v + \overbrace{240 pv (a) + 100 v (b) + 60 pv (b)}^{pv} = 800$$

$$b) \overbrace{100 pv (a)}^v + \overbrace{60 pv (a) + 40 pv (b)}^{pv} \dots\dots\dots = \frac{200}{1000}$$

Če obdržimo zaradi enostavnosti isto razmerje med variabilnim in konstantnim kapitalom (kar, mimogrede povedano, nikakor ni nujno), pride na $400 v (a)$ konstantni kapital = 1600 in na $100 v (b)$ konstantni kapital = 400. Potem imamo za II naslednja dva oddelka a in b:

$$II a) 1600 c + 400 v + 400 pv = 2400$$

$$II b) 400 c + 100 v + 100 pv = 600$$

$$\text{in skupaj: } 2000 c + 500 v + 500 pv = 3000.$$

Skladno s tem se od 2000 II c v konsumpcijskih sredstvih, ki se zamenjajo za 2000 I ($v + pv$), pretvori 1600 v produkcijska sredstva za nujne življenjske potrebščine ter 400 v produkcijska sredstva za luksuzne predmete.

2000 I ($v + pv$) se torej razdeli spet na ($800 v + 800 pv$) I za II a, kar je 1600 produkcijskih sredstev za nujne življenjske potrebščine, in na ($200 v + 200 pv$) I za II b, kar je 400 produkcijskih sredstev za luksuzne predmete.

Pomemben del ne le pravih delovnih sredstev, ampak tudi surovin in pomožnih tvarin itd., je iste vrste v obeh oddelkih. Z vidika zamenjav različnih delov vrednosti celotnega produkta I ($v + pv$) pa bi bila ta delitev čisto brez pomena. Tako gornjih 800 Iv kakor tudi 200 Iv se vnovči tako, da se izda mezda za konsumpcijska sredstva 1000 II c,

torej tako, da se vanje založeni denarni kapital pri vrnitvi enakomerno porazdeli med kapitalistične producente I in jim nadomesti njihov založeni variabilni kapital pro rata spet v denarju. Kar zadeva po drugi strani realizacijo 1000 I pv, velja, da bodo potegnili kapitalisti tudi tu enakomerno (sorazmerno velikosti njihovih pv) iz celotne druge polovice II c, ki je enaka 1000, 600 II a in 400 II b v konsumpcijskih sredstvih. Tisti torej, ki nadomestijo konstantni kapital v II a, bodo potegnili:

480 ($\frac{3}{5}$) iz 600 c (II a) in 320 ($\frac{2}{5}$) iz 400 c (II b) = 800, tisti, ki nadomestijo konstantni kapital v II b, pa:

120 ($\frac{3}{5}$) iz 600 c (II a) in 80 ($\frac{2}{5}$) iz 400 c (II b) = 200.

Vsota = 1000.

Tako za I kakor tudi za II je tu vzeto razmerje med variabilnim kapitalom in konstantnim čisto poljubno. Enako je tudi z enakostjo tega razmerja za I in za II in za njune pododdelke. To enakost smo predpostavili samo zaradi poenostavitve; če bi vzeli drugačna razmerja, ne bi to prav nič spremenilo pogojev problema in njegove rešitve. Kot neizbežni rezultat pa se pokaže ob predpostavki enostavne reprodukcije tole:

1. da mora biti v naravni obliki produkcijskih sredstev ustvarjena nova vrednost produkta letnega dela (ki je razdeljiva na v + pv) enaka konstantni kapitalski vrednosti c produkta, ki je proizvod drugega dela letnega dela in ki je reproduciran v konsumpcijskih sredstvih. Če bi bila manjša kot II c, ne bi mogel II v celoti nadomestiti svojega konstantnega kapitala; če bi bila večja, bi ostal neizkoriščen neki presežek. V obeh primerih bi bila kršena predpostavka enostavne reprodukcije;

2. da lahko realizirajo njegovi prejemniki, kolikor so luksusni delavci, variabilni kapital v, ki je založen v denarni obliki v letni produkt, reproduciran v obliki konsumpcijskih sredstev, samo v tistem delu nujnih življenjskih potrebščin, ki je za njegove kapitalistične producente prima facie utelešenje njihove presežne vrednosti: da je torej v, ki je založen v luksusno produkcijo, enak delu pv, ki mu po obsegu svoje vrednosti ustreza in je reproduciran v ob-

liki nujnih življenjskih potrebščin, da mora biti torej manjši kot ta celotna p_v — namreč (II a) p_v — in da se kapitalističnim producentom luksusnih predmetov njihov založeni variabilni kapital vrne v denarni obliki le z realizacijo tega variabilnega kapitala v tem delu p_v . To je čisto analogen pojav kakor realizacija I ($v + p_v$) v II c; le z razliko, da se v drugem primeru realizira (II b) v v delu (II a) p_v , ki mu je po obsegu vrednosti enak. Ta razmerja ostanejo kakovostno odločilna pri vsaki razdelitvi celotnega letnega produkta, kolikor dejansko pride v proces letne reprodukcije, ki jo posreduje cirkulacija. I ($v + p_v$) se lahko realizira le v II c, prav tako kakor je mogoče obnoviti delovanje II c kot sestavnega dela produktivnega kapitala le s to realizacijo. Prav tako se lahko realizira (II b) v le v enem delu (II a) p_v , in le tako se (II b) v lahko spet spremeni v svojo obliko denarnega kapitala. Samo po sebi umevno velja to le, če je vse to resnično rezultat reprodukcijskega procesa samega, če torej na primer kapitalisti II b denarnega kapitala za v ne najamejo kot kredit kje drugod. Količinsko pa se lahko izvedejo zamenjave različnih delov letnega produkta v takih razmerjih, kakor smo razložili zgoraj, samo če ostanejo obseg in vrednostna razmerja produkcije stacionarna in če ne spremeni teh strogih razmerij zunanja trgovina.

Če bi torej na Smithov način rekli, da se razstavlja I ($v + p_v$) na II c, II c pa na I ($v + p_v$), ali, kakor rad pravi še bolj pogosto in nesmiselno, da tvorita I ($v + p_v$) sestavne dele cene (oziroma vrednosti, on pravi *value in exchange*) II c, II c pa da je ves sestavni del vrednosti I ($v + p_v$), bi mogli in morali prav tako reči, da se razstavlja (II b) v na (II a) p_v ali (II a) p_v na (II b) v ali da sestavlja (II b) v sestavni del presežne vrednosti II a, in vice versa: presežna vrednost bi se potem razstavljala na mezo oziroma variabilni kapital, variabilni kapital pa bi tvoril »sestavni del« presežne vrednosti. Ta nesmisel najdemo v resnici pri A. Smithu v tem pomenu, da opredeljuje mezo z vrednostjo nujnih življenjskih potrebščin, vrednost tega blaga pa nasprotno spet z vrednostjo mezd (variabilnega kapitala) in presežne vrednosti, ki jih vsebuje. Dva dela, na katera se

lahko razcepi producirana vrednost enega delovnega dneva v kapitalističnem gospodarstvu — namreč $v + pv$ — sta ga tako prevzela, da čisto pozabi na to, da je pri enostavni blagovni menjavi popolnoma vseeno, ali so ekvivalenti, ki obstajajo v različnih naturalnih oblikah, iz plačanega ali neplačanega dela, ker stane v obeh primerih njihova produkcija enako veliko dela; in da je prav tako vseeno, ali je blago proizvajalca A produkcijsko sredstvo in blago proizvajalca B konsumpcijsko, ali bo delovalo eno blago po prodaji kot sestavni del kapitala, drugo pa bo šlo nasprotno v konsumpcijski sklad in bo secundum Adam porabljeno kot dohodek. Vprašanje, za kaj uporabi individualni kupec svoje blago, ne spada v blagovno menjavo, v cirkulacijsko področje, in se ne tiče vrednosti blaga. Tega nikakor ne spremeni okoliščina, da je pri analizi cirkulacije celotnega letnega družbenega produkta treba upoštevati, kakšni uporabi so namenjeni, kako se lahko porabijo različni sestavni deli tega produkta.

Pri zgoraj ugotovljeni zamenjavi (II b) v za enakovreden del (II a) pv in pri nadaljnjih zamenjavah med (II a) pv in (II b) pv nikakor ne predpostavljamo, da morajo deliti kapitalisti svojo presežno vrednost med potrebne konsumpcijske predmete in luksusne predmete v istem razmerju, pa naj gre za posamezne kapitaliste II a in II b ali pa za ustrezne celote. Eden lahko porabi več v tej konsumpciji, drugi več v oni. Za enostavno reprodukcijo je potrebno samo, da se porabi vsota vrednosti, ki je enaka vsej presežni vrednosti, za nakup konsumpcijskega sklada. Meje so torej postavljene. Znotraj vsakega oddelka si privošči eden več a, drugi več b; to pa se lahko medsebojno pobota, tako da sta udeležena kapitalistična razreda a in b, če ju vzamemo kot celoto, vsak v enakem razmerju v obeh. Vrednostna razmerja — sorazmerni delež obeh vrst producentov a in b pri celotni vrednosti produkta II, torej tudi določeno količinsko razmerje med produkcijskima panogama, ki proizvajata te produkte — pa so neizbežno dana v vsakem konkretnem primeru; hipotetično je le razmerje, ki ga uporabljamo za primer; če vzamemo drugega, se prav nič ne spremeni na ka-

kovostnih momentih; samo količinske določitve bi bile drugačne. Če pa pride iz katerih koli razlogov do dejanske spremembe sorazmernih velikosti a in b, pa se ustrezno spremene tudi pogoji enostavne reprodukcije.

Iz okoliščine, da se (II b) v realizira v ekvivalentnem delu (II a) pv, izhaja, da je v tisti meri, v kateri narašča luksurni del letnega produkta, v kateri torej luksurni produkcija zajema čedalje večji delež delovne sile — da je v isti meri odvisno povratno spreminjanje v (II b) v založenega variabilnega kapitala v denarni kapital, ki znova deluje kot denarna oblika variabilnega kapitala, s tem pa obstoj in reprodukcija v II b zaposlenega dela delavskega razreda — njegova oskrba s potrebnimi konsumpcijskimi sredstvi — od zapravljanja kapitalističnega razreda, od zamenjave pomembnega dela njegove presežne vrednosti za luksurne predmete.

Vsaka kriza hipoma zmanjša luksurno konsumpcijo. Zadrži, zavleče povratno spremembo (II b) v v denarni kapital, jo dopušča le deloma in vrže s tem del luksurnih delavcev na cesto in prav s tem po drugi strani zaustavi in zmanjša prodajo nujnih konsumpcijskih sredstev. Razen tega so tu istočasno odslovljeni neproduktivni delavci, ki prejema-jo za svoje storitve del luksurnih izdatkov kapitalistov (pro- tanto so ti delavci sami tudi luksurni predmeti) in ki konsumirajo v zelo velikem obsegu zlasti nujne življenjske potrebščine itd. Nasprotno je v razdobju prosperitete in zlasti v času njenega lažnega razcveta, takrat, ko relativna, v blagu izražena vrednost denarja pada (brez siceršnjega dejanskega vrednostnega prevrata) že iz drugih razlogov, ko torej cene blaga naraščajo neodvisno od njegove lastne vrednosti. Ne povečuje se le konsumpcija nujnih življenjskih potrebščin; delavski razred (v katerega stopi tedaj aktivno vsa njegova rezervna armada) pride trenutno tudi do deleža v konsumpciji njemu sicer nedostopnih luksurnih predmetov, razen tega pa tudi v razredu tistih potrebnih konsumpcijskih predmetov, ki so sicer v največjem delu »potrebna«

konsumpcijska sredstva le za kapitalistični razred, kar s svoje strani povzroča, da se zvišujejo cene.

Trditev, da izvirajo krize iz pomanjkanja plačila sposobne konsumpcije ali plačila sposobnih konsumentov, je čista tautologija. Drugačnih vrst konsumpcije kakor plačljivih kapitalistični sistem ne pozna; izvzemši tisto sub forma pauperis in pa »cigansko«. Da blaga ni mogoče prodati, ne pomeni nič drugega, kakor da zanj ni nobenih plačila sposobnih kupcev, torej konsumentov (pa naj se kupuje blago navsezadnje zavoljo produktivne ali individualne konsumpcije). Če pa hočemo dati tej tautologiji videz globlje utemeljenosti tako, da rečemo, da prejema delavski razred premajhen del svojega lastnega produkta in da bo torej zlu pomagano, kakor hitro bo dobil večji delež, kakor hitro se bodo torej zvišale njegove mezde, moramo pripomniti samo, da pripravljajo krize zmeraj prav tista obdobja, v katerih se mezde na splošno zvišujejo in prejema delavski razred realiter večji delež tistega dela letnega produkta, ki je namenjen za konsumpcijo. S stališča teh vitezov zdravega in »preprostega« (!) človeškega razuma bi morala ravno takšna obdobja odpraviti krize. Kaže torej, da vsebuje kapitalistična produkcija pogoje, ki so neodvisni od dobre ali zle volje, ki dopuščajo to relativno blaginjo delavskega razreda samo začasno, in sicer vedno le kot znanilko krize.⁴⁶

Poprej smo videli, da je odvisna delitev II (c + pv) med II a in II b, zato tudi delitev II c med (II a) c in (II b) c, od sorazmerja med produkcijo potrebnih konsumpcijskih sredstev in produkcijo luksusa. Ta delitev posega torej do samih korenin značaja in količinskih razmerij produkcije ter je činitelj, ki bistveno odloča o njeni celotni ureditvi.

Enostavna reprodukcija ima v bistvu za svoj smoter konsumpcijo, čeprav je pridobivanje presežne vrednosti gonilna spodbuda individualnega kapitalista; presežna vrednost pa mora pri tem — ne glede na to, kakšna je njena sorazmerna velikost — služiti le za individualno konsumpcijo kapitalista.

⁴⁶ Ad notam za morebitne pristaše Rodbertusove teorije kriz. — F. E.

Kolikor je enostavna reprodukcija del, in to najpomembnejši del, tudi vsake letne produkcije v razširjenem obsegu, ostane ta spodbuda kot spremljevalka in nasprotje spodbudi bogatenja kot takega. Zadeva se zdi v resnici bolj zapletena, ker nastopajo soudeleženci (partners) pri plenu — presežni vrednosti kapitalista — kot konsumenti, ki so od njega neodvisni.

V. Posredovanje zamenjav z denarno cirkulacijo

Dosedanja raziskava cirkulacije kaže, da poteka med različnimi razredi producentov po temle obrazcu:

1. med razredom I in razredom II:

$$I. 4000 c + 1000 v + 1000 pv$$

$$II. \dots\dots\dots 2000 c \dots + 500 v + 500 pv.$$

Cirkulacija II c = 2000, ki se je zamenjal za I (1000 v + 1000 pv), je torej končana.

Ostane še — ker za zdaj puščamo ob strani 4000 Ic — cirkulacija v + pv znotraj razreda II. Ta II (v + pv) pa se delita med podrazreda II a in II b takole:

$$2. II. 500 v + 500 pv = a (400 v + 400 pv) + b (100 v + 100 pv).$$

400 v (a) cirkulira znotraj svojega lastnega podrazreda; s temi 400 v plačani delavci kupijo zanje od svojih zaposlovalcev, kapitalistov II a, nujne življenjske potrebščine, ki so jih sami proizvedli.

Ker izdajo kapitalisti obeh podrazredov $\frac{3}{5}$ svoje presežne vrednosti za produkte II a (nujne življenjske potrebščine) in $\frac{2}{5}$ za produkte II b (luksusne predmete), porabijo $\frac{3}{5}$ presežne vrednosti a, torej 240, v samem podrazredu II a, $\frac{2}{5}$ presežne vrednosti (ki je proizvedena in biva v luksurnih predmetih) pa v podrazredu II b.

Med II a in II b ostane torej za menjavo še:

na strani II a: 160 pv,

na strani II b: 100 v + 60 pv.

Ta dva zneska se med seboj kompenzirata. Delavci II b kupijo za svojih 100, prejetih kot denarno mezdo, od II a

nujne življenjske potrebščine v znesku 100. Kapitalisti II b kupijo v znesku $\frac{3}{5}$ svoje presežne vrednosti = 60 prav tako svoje nujne življenjske potrebščine od II a. Kapitalisti II a dobijo s tem potrebni denar, da lahko naložijo zgoraj predpostavljeni $\frac{2}{5}$ presežne vrednosti = 160 pv v luksusno blago, ki ga je produciral II b (100 v v rokah kapitalistov II b kot produkt, ki nadomešča plačane mezde, in 60 pv). Obrazec za to je torej:

$$3. \text{ II a. } (400 \text{ v}) + (240 \text{ pv}) + 160 \text{ pv}$$

b. $\overbrace{100 + 60 \text{ pv}} + (40 \text{ pv})$,
v katerem so postavke v oklepajih tiste, ki cirkulirajo in se porabijo le znotraj svojega lastnega podrazreda.

Neposredna vrnitev v variabilnem kapitalu založenega denarnega kapitala, in to samo v oddelku kapitalistov II a, ki producira nujne življenjske potrebščine, je samo zaradi posebnih pogojev spremenjeni pojav prej omenjenega splošnega zakona, da se blagovnim producentom, ki so založili v cirkulacijo denar, le-ta pri normalnem poteku blagovne cirkulacije povrne. Iz česar mimogrede izhajajo, da je dejanska povratna točka tega denarja, če je za blagovnim producentom sploh kak denarni kapitalist, ki zalaga industrijskega kapitalista z denarnim kapitalom (v najbolj strogem pomenu besede, torej kapitalsko vrednost v denarni obliki), žep tega denarnega kapitalista. Čeprav gre denar bolj ali manj skozi vse roke, pripada zato večina cirkulirajočega denarja tistemu oddelku denarnega kapitala, ki je organiziran in koncentriran v obliki bank itd. Način, kako ta zalaga svoj kapital, zahteva, da mu navsezadnje vedno priteče nazaj v denarni obliki, čeprav posreduje ta pritok povratna sprememba industrijskega kapitala v denarni kapital.

Za blagovno cirkulacijo je vedno potrebno dvoje: blago, ki je dano v cirkulacijo, in denar, ki je prav tako dan v cirkulacijo. »Cirkulacijski proces... se ne konča, kakor neposredna zamenjava produktov, s tem, da uporabne vrednosti menjajo svoj prostor ali roke. Denar zaradi tega, ker nazadnje izpade iz vrste metamorfoz *enega* blaga, še ne

izgine. Vedno sede na tisto mesto cirkulacije, ki ga zapusti blago.« (»Kapital«, I. knjiga, 3. poglavje, 2, str. 128.)

Pri cirkulaciji med IIc in I (v + pv) smo na primer vzeli, da je II založil v to cirkulacijo 500 f. št. v denarju. Pri neskončnem številu cirkulacijskih procesov, na katere se deli cirkulacija med velikimi družbenimi skupinami producentov, nastopi zdaj kateri iz te, zdaj kateri iz one skupine najprej kot kupec — vrže torej denar v cirkulacijo. Če odmislimo individualne okoliščine, omogoča to že različnost produkcijskih obdobj in s tem obratov različnih blagovnih kapitalov. II kupi torej s 500 f. št. od I produkcijska sredstva za isto vrednost, I pa kupi od II za 500 f. št. konsumpcijskih sredstev; denar priteče torej nazaj k II. S tem povratnim pritokom II nikakor ne obogati. Najprej je vrgel v cirkulacijo za 500 f. št. denarja in pobral iz nje za enak znesek blaga; potem pa proda za 500 f. št. blaga in potegne iz nje enak znesek denarja. Tako priteče nazaj teh 500 f. št. Dejansko je II tako vrgel v cirkulacijo za 500 f. št. denarja in za 500 f. št. blaga, skupaj 1000 f. št. Iz cirkulacije pa potegne za 500 f. št. blaga in za 500 f. št. denarja. Cirkulacija potrebuje za zamenjavo 500 f. št. blaga (I) in 500 f. št. blaga (II) le 500 f. št. denarja. Kdor torej založi denar pri nakupu tujega blaga, dobi denar nazaj pri prodaji lastnega. Če bi torej kupil najprej I od II za 500 f. št. blaga in kasneje prodal oddelku II blaga za 500 f. št., bi se povrnilo 500 f. št. k I namesto k II.

V razredu I se v mezde naloženi denar, se pravi v denarni obliki založeni variabilni kapital, ne povrne v tej obliki neposredno, ampak posredno, po ovinku. V II pa se vrne 500 f. št. mezd od delavcev neposredno nazaj h kapitalistom. Ta vrnitev je sploh vedno neposredna, kjer se ponavlja nakup in prodaja med istimi osebami tako, da neprestano nastopajo druge nasproti drugim kot kupci in prodajalci blaga. Kapitalist II plača delovno silo v denarju; s tem pripoji delovno silo svojemu kapitalu, in samo s tem cirkulacijskim postopkom, ki je zanj le pretvorba denarnega kapitala v produktivni kapital, nastopi kot industrijski kapitalist nasproti delavcu kot svojemu mezdnemu de-

lavcu. Potem pa nastopi delavec, ki je v prvi instanci prodajalec, trgovec s svojo lastno delovno silo, v drugi instanci kot kupec, kot posestnik denarja nasproti kapitalistu kot prodajalcu blaga. S tem priteče temu nazaj denar, ki ga je bil založil v mezde. Kolikor pri prodajalcu tega blaga ni goljufije itd., ampak se v blagu in denarju zamenjujejo ekvivalenti, to ni proces, s katerim kapitalist bogati. Delavca ne plača dvakrat, najprej v denarju in potem v blagu; njegov denar se vrne k njemu, kakor hitro ga delavec menja pri njem za blago.

V variabilni kapital spremenjeni denarni kapital — torej v mezde založeni denar — pa igra glavno vlogo v denarni cirkulaciji sami. Ker mora delavski razred živeti iz rok v usta, ker torej ne more dajati industrijskim kapitalistom dolgih kreditov, morajo namreč na nešteti, krajevno različnih točkah družbe istočasno zalagati variabilni kapital v denarju v določenih kratkih rokih, kakor teden itd. — v sorazmerno hitro ponavljajočih se razdobjih (čim krajša so ta razdobja, tem manjša je sorazmerno lahko celotna vsota denarja, ki ga po tej poti naenkrat vržejo v cirkulacijo) — ne glede na to, kakšne so različne periode obrata kapitalov v različnih industrijskih panogah. V vseh deželah s kapitalistično produkcijo je tako založeni denarni kapital sorazmerno odločilni del celotne cirkulacije. Tem bolj, ker se — pred svojo vrnitvijo v izhodišče — potepa ta isti denar po najrazličnejših poteh in služi kot cirkulacijsko sredstvo za nešteto drugih kupčij.

Proučimo sedaj cirkulacijo med I ($v + pv$) in IIc z nekega drugega vidika!

Kapitalisti I založe 1000 f. št. v plačilo mezd, s katerimi kupijo delavci za 1000 f. št. življenjskih potrebščin od kapitalistov II, ti pa spet za isti denar produkcijska sredstva od kapitalistov I. Le-tem se je sedaj povrnil njihov variabilni kapital v denarni obliki, medtem ko so kapitalisti II spremenili polovico svojega konstantnega kapitala iz oblike blagovnega kapitala nazaj v produktivno obliko. Kapitalisti II založe nadaljnjih 500 f. št. denarja, da dobijo pri I

produkcijska sredstva. Kapitalisti I izdajo ta denar za konsumpcijska sredstva II. Teh 500 f. št. priteče tako nazaj kapitalistom II. Ti jih znova založe, da bi spremenili zadnjo četrtino svojega v blago spremenjenega konstantnega kapitala nazaj v njegovo naravno produktivno obliko. Ta denar odteče spet nazaj v I in vzame znova pri II konsumpcijska sredstva za isti znesek. S tem priteče teh 500 f. št. nazaj v II. Tako kot prej imajo sedaj njegovi kapitalisti v rokah 500 f. št. denarja in 2000 f. št. konstantnega kapitala, ki pa se je spremenil iz oblike blagovnega kapitala znova v produktivni kapital. Denar 1500 f. št. je omogočil cirkulacijo množine blaga 5000 f. št., namreč: 1. I plača delavcem 1000 f. št. za delovno silo enake vrednosti; 2. delavci kupijo s temi 1000 f. št. življenjske potrebščine od II; 3. II kupi s tem istim denarjem produkcijska sredstva od I, kateremu je tako povrnjenih 1000 f. št. variabilnega kapitala v denarni obliki; 4. II kupi s 500 f. št. od I produkcijska sredstva; 5. I kupi s temi 500 f. št. od II konsumpcijska sredstva; 6. II kupi z istimi 500 f. št. produkcijska sredstva od I; 7. I kupi z istimi 500 f. št. od II življenjske potrebščine. V II je priteklo nazaj 500 f. št., ki jih je vrgel v cirkulacijo poleg 2000 f. št. v blagu in za katere ni potegnil iz cirkulacije nobenega ekvivalenta v blagu.⁴⁷

Zamenjava poteka torej takole:

1. I plača 1000 f. št. denarja za delovno silo, torej za blago = 1000 f. št.

2. Delavci kupijo s svojo mezdo v denarnem znesku 1000 f. št. konsumpcijska sredstva od II, torej blago = 1000 f. št.

3. II kupi za 1000 f. št., ki jih je izkupil od delavcev, za isti znesek produkcijskih sredstev od I; torej blago = 1000 f. št.

S tem je priteklo nazaj v I 1000 f. št. denarja kot denarna oblika variabilnega kapitala.

⁴⁷ Razlaga se tu nekoliko razlikuje od zgornje. Tam je tudi I vrgel v cirkulacijo neodvisno vsoto 500. Tu daje II sam dodatno denarno stvarino za cirkulacijo. Vendar pa to ne spremeni končne ugotovitve. — F. E.

4. II kupi za 500 f. št. produkcijskih sredstev od I; torej blago = 500 f. št.

5. I kupi za istih 500 f. št. od II konsumpcijska sredstva; torej blago = 500 f. št.

6. II kupi za istih 500 f. št. od I produkcijska sredstva; torej blago = 500 f. št.

7. I kupi za istih 500 f. št. od II konsumpcijska sredstva; torej blago = 500 f. št.

Vsota zamenjane vrednosti blaga znaša 5000 f. št.

Tistih 500 f. št., ki jih je založil II v nakup, se je vrnilo k njemu.

Rezultat je:

1. I ima v denarni obliki variabilni kapital v znesku 1000 f. št., ki ga je na začetku vrgel v cirkulacijo. Razen tega je porabil za svojo individualno konsumpcijo 1000 f. št. — v obliki svojega lastnega produkta. Se pravi, izdal je denar, ki ga je dobil za prodajo produkcijskih sredstev v znesku 1000 f. št.

Po drugi strani se je naturalna oblika, v katero se mora pretvoriti v denarni obliki obstoječi variabilni kapital — se pravi delovna sila — s pomočjo konsumpcije ohranila, reproducirala in je spet pri roki kot tisti edini trgovinski predmet njenih posestnikov, ki ga morajo prodati, če hočejo živeti. Reproduciral se je torej tudi odnos med mezdnimi delavci in kapitalisti.

2. Konstantni kapital II se je nadomestil in natura, 500 f. št., ki jih je bil založil II v cirkulacijo, pa se mu je vrnilo.

Za delavce pododdelka I je cirkulacija enostavna; ustreza obrazcu $B - D - B$: $\overset{1}{B}$ (delovna sila) — $\overset{2}{D}$ (1000 f. št., denarna oblika variabilnega kapitala I) — $\overset{3}{B}$ (nujne življenjske potrebščine v znesku 1000 f. št.); teh 1000 f. št. vnovči do istega zneska vrednosti konstantni kapital II, ki obstaja v obliki blaga — življenjskih potrebščin.

Za kapitaliste II gre za proces $B - D$, za spremembo nekega dela njihovega blagovnega produkta v denarno obliko, iz katere se spremeni nazaj v sestavne dele produktiv-

nega kapitala — namreč v del njim potrebnih produkcijskih sredstev.

Ko kapitalisti II založe D (500 f. št.) zaradi nakupa drugih delov produkcijskih sredstev, anticipirajo denarno obliko tistega dela IIc, ki je še v blagovni obliki (konsumpcijska sredstva). V aktu D — B, v katerem II kupi z D, B iz I pa se proda, se spremeni denar (II) v del produktivnega kapitala, medtem ko opravi B (I) akt B — D, se spremeni v denar. Le-ta pa za I ni sestavni del kapitalne vrednosti, ampak je vnovčena presežna vrednost, ki jo izda samo za konsumpcijska sredstva.

V cirkulaciji D — B...P...B' — D' je prvi akt D — B akt enega kapitalista, zadnji akt B' — D' (ali njegov del) pa akt drugega kapitalista. Ali je ta B, kateri spremeni D v produktivni kapital, za prodajalca B (ki torej spreminja ta B v denar) konstantni del kapitala, variabilni del kapitala ali presežna vrednost, je za samo blagovno cirkulacijo popolnoma brez pomena.

Kar zadeva razred I glede na sestavni del v + pv njegovega blagovnega produkta, velja, da potegne iz cirkulacije več denarja, kot ga je vanjo vrgel. Prvič se mu povrne 1000 f. št. variabilnega kapitala. Drugič proda (glej zgoraj zamenjavo št. 4) za 500 f. št. produkcijskih sredstev; s tem vnovči polovico svoje presežne vrednosti. Potem (zamenjava št. 6) proda spet za 500 f. št. produkcijskih sredstev, drugo polovico svoje presežne vrednosti. S tem je pobral iz cirkulacije celotno presežno vrednost v denarni obliki. Torej zaporedoma: 1. variabilni kapital se spremeni nazaj v denar, 1000 f. št.; 2. polovica presežne vrednosti se vnovči, 500 f. št.; 3. druga polovica presežne vrednosti, 500 f. št.; torej vnovčeno skupaj: 1000 v + 1000 pv = 2000 f. št. Čeprav je I vrgel (ne upoštevamo zamenjav, ki posredujejo reprodukcijo Ic in ki jih bomo proučili kasneje) v cirkulacijo le 1000 f. št., je pobral iz nje dvakrat toliko. Seveda izgine vnovčena (v D spremenjena) pv takoj spet v druge roke (II) tako, da se ta denar porabi za konsumpcijska sredstva. Kapitalisti I so izvlekli v *denarju* samo toliko, kolikor so vrgli vanjo vrednosti v *blagu*. To, da je ta vrednost pre-

sežna vrednost, se pravi, da kapitaliste nič ne stane, prav nič ne spremeni vrednosti tega blaga, je torej, kolikor gre za zamenjavo vrednosti v blagovni cirkulaciji, popolnoma brez pomena. Denarna oblika presežne vrednosti je, tako kot vse druge oblike, skozi katere gre založeni kapital v svojih pretvorbah, seveda prehodna. Traja ravno tako dolgo kot presledek med spremembo blaga I v denar in spremembo denarja I v blago II, ki ji sledi.

Če bi vzeli, da so obrati krajši — ali, gledano z vidika enostavne blagovne cirkulacije, število obtokov cirkulirajočega denarja hitrejše — bi zadoščalo še manj denarja za cirkulacijo zamenjanih blagovnih vrednosti. Če je dano število zaporednih zamenjav, določa vsoto vedno vsota cen oziroma vsota vrednosti blaga, ki cirkulira. V kakšnem razmerju sestoji ta vsota vrednosti iz presežne vrednosti na eni strani in iz kapitalске vrednosti na drugi, je pri tem čisto brez pomena.

Če bi izplačali v našem primeru mezde v I štirikrat na leto, bi imeli $4 \times 250 = 1000$. Zadoščalo bi torej 250 f. št. v denarju za cirkulacijo I v — $\frac{1}{2}$ II c in za cirkulacijo med variabilnim kapitalom I v in delovno silo I. Če bi se izvedla cirkulacija med Ipv in IIc v štirih obratih, bi bilo zanjo prav tako potrebnih le 250 f. št. Za cirkulacijo blaga v znesku 5000 f. št. bi bila torej v celoti potrebna denarna vsota oziroma denarni kapital 500 f. št. Presežna vrednost bi se potem vnovčila namesto dvakrat zaporedoma po polovicah štirikrat zaporedoma po četrтинah.

Če nastopi namesto II v zamenjavi št. 4 kot kupec I, če torej izda 500 f. št. denarja za konsumpcijska sredstva iste vrednosti, potem kupi II v zamenjavi št. 5 z istimi 500 f. št. produkcijska sredstva; 6: I kupi z istimi 500 f. št. konsumpcijska sredstva; 7: II kupi z istimi 500 f. št. produkcijska sredstva; 500 f. št. se torej končno povrne v I tako kot poprej v II. Presežno vrednost vnovči tu denar, ki ga izda njen kapitalistični producent sam za svojo zasebno konsumpcijo. Ta denar je anticipirani dohodek, anticipirani prejemek od presežne vrednosti, ki tiči v blagu, katero je treba še prodati. Presežna vrednost se ne vnovči

s povratnim dotokom 500 f. št. Razen 1000 f. št. v blagu I v je namreč vrgel I na koncu zamenjave št. 4 v cirkulacijo 500 f. št. v denarju. Kolikor vemo, je bil to dodatni denar, ne izkupiček za prodano blago. Ko priteče ta denar nazaj v I, dobi I s tem nazaj le svoj dodatni denar, ne vnovči pa svoje presežne vrednosti. Presežno vrednost I vnovči le s prodajo blaga I_{pv}, v katerem tiči. Denarno obliko ima vsakokrat le tako dolgo, dokler se s prodajo blaga iztrženi denar znova ne izda za konsumpcijska sredstva.

I kupi z dodatnim denarjem (500 f. št.) konsumpcijska sredstva od II. Ta denar je izdal I, zanj ima ekvivalent v blagu II. Denar priteče prvič nazaj tako, da kupi II od I za 500 f. št. blaga. Torej priteče nazaj kot ekvivalent blaga, ki ga je prodal I. To blago pa I ne stane nič, je torej za I presežna vrednost. *Tako vnovči denar, ki ga je sam vrgel v cirkulacijo, njegovo lastno presežno vrednost.* Prav tako dobi I svoj ekvivalent v blagu II pri svojem drugem nakupu (št. 6). Vzemimo pa, da II ne kupi (št. 7) produkcijskih sredstev od I. V tem primeru bi I plačal v resnici 1000 f. št. za konsumpcijska sredstva — porabil bi vso svojo presežno vrednost kot dohodek — namreč 500 s svojim blagom I (produkcijska sredstva) in 500 z denarjem. Imel pa bi v zalogi še 500 f. št. svojega blaga I (produkcijska sredstva) in bi bil ob 500 f. št. denarja.

V nasprotju s tem bi spremenil II tri četrtine svojega konstantnega kapitala iz oblike blagovnega kapitala nazaj v produktivni kapital, eno četrtino pa bi obdržal v obliki denarnega kapitala (500 f. št.). To bi bil dejansko neizkoriščen denar ali denar, ki je prekinil svoje delovanje in čaka. Če bi trajal ta položaj dalj, bi moral II skržiti obseg reprodukcije za eno četrtino. — Teh 500 v produkcijskih sredstvih, ki jih ima I na glavi, pa ni v blagovni obliki obstoječa presežna vrednost. Tu so namesto založenih 500 f. št. denarja, ki ga je imel I poleg svoje presežne vrednosti 1000 f. št. v blagovni obliki. Kot denar so v obliki, v kateri se lahko vedno realizirajo; kot blago pa jih trenutno ni mogoče prodati. Jasno pa je, da ostane enostavna reprodukcija — v kateri se mora tako v I kakor tudi v II nado-

mestiti vsak element produktivnega kapitala — pri tem možna le, če se vrne nazaj v I tistih 500 zlatih ptičev, ki jim je najprej pustil, da so izleteli.

Če izda kapitalist (tu imamo pred očmi še vedno le industrijske kapitaliste, ki so hkrati predstavniki vseh drugih) denar za konsumpcijska sredstva, je zanj tega denarja konec, je odšel po poti vsega smrtnega. Če mu priteče spet nazaj, se to lahko zgodi samo, če ga polovi iz cirkulacije z blagom — torej s svojim blagovnim kapitalom. Kakor vrednost vsega njegovega letnega blagovnega produkta (ki je zanj enaka blagovnemu kapitalu), se da tudi vrednost vsakega njegovega elementa, se pravi vrednost vsakega posameznega blaga, razčleniti na konstantno kapitalsko vrednost, na variabilno kapitalsko vrednost in na presežno vrednost. Torej je vnovčenje vsakega posameznega blaga (ki je element blagovnega produkta) obenem tudi vnovčenje določenega deleža presežne vrednosti, ki tiči v vsem blagovnem produktu. V tem primeru torej dobesedno drži, da je vrgel kapitalist sam v cirkulacijo denar — in sicer, ko ga je izdajal za konsumpcijska sredstva — s katerim se vnovči ali realizira njegova presežna vrednost. Pri tem seveda ne gre za istovetne kose denarja, ampak za znesek zvonečega denarja, ki je enak tistemu (ali enak delu tistega), katerega je vrgel v cirkulacijo za zadovoljitev osebnih potreb.

V praksi se to dogaja na dva načina. Če je odprl podjetje šele v tekočem letu, traja dosti časa, v najboljšem primeru nekaj mesecev, preden lahko izdaja kapitalist denar za svojo osebno porabo iz izkupička podjetja. Vendar to dejstvo niti za trenutek ne odloži njegove porabe. Sam sebi založi (ali iz lastnega ali s kreditom iz tujega žepa, je tu čisto nepomembna okoliščina) denar na presežno vrednost, ki jo mora šele pridobiti, s tem pa tudi cirkulirajoči medium za realizacijo presežne vrednosti, ki jo bo treba realizirati kasneje. Če pa, nasprotno, podjetje že dalj časa redno dela, se porazdeljujejo plačila in prejemi na različne termine med letom. Nekaj pa se nadaljuje brez prestanda: konsumpcija kapitalista, ki jo anticipira in katere

obseg izračuna v določenem razmerju do običajnih ali predvidenih prejemkov. Z vsakim delom prodanega blaga realizira tudi del presežne vrednosti, ki jo ustvarja med letom. Če pa bi v vsem letu prodal le toliko produciranega blaga, kolikor je potrebno, da nadomesti v njem vsebovane konstantne in variabilne kapitalske vrednosti, ali pa če bi se cene tako znižale, da bi vnovčil pri prodaji celoletnega blagovnega produkta samo v njem vsebovano založeno kapitalsko vrednost, bi se jasno pokazal anticipativni značaj denarja, ki ga izdaja na prihodnjo presežno vrednost. Če naš kapitalist bankrotira, raziskujejo njegovi upniki in sodišče, ali so bili njegovi zasebni izdatki v pravilnem razmerju z obsegom njegovega poslovanja in s prejemi presežne vrednosti, ki običajno ali normalno ustrezajo takšnemu obsegu.

Glede na ves kapitalistični razred pa načelo, da mora sam metati v cirkulacijo denar, ki je potreben za realizacijo njegove presežne vrednosti (oziroma tudi za cirkulacijo njegovega kapitala, konstantnega in variabilnega), ne le ni protislovno, ampak je neizogiben pogoj vsega mehanizma. Zakaj samo dva razreda sta: delavski razred, ki ima samo svojo delovno silo, in kapitalistični razred, ki ima v monopolni posesti tako družbena produkcijska sredstva kakor tudi denar. O protislovju bi lahko govorili, če bi prvotno zalagal delavski razred iz lastnih sredstev denar, ki je potreben za realizacijo v blagu vsebovane presežne vrednosti. Posamezni kapitalist pa opravi to založbo vedno le tako, da deluje kot kupec, da *izda* denar za nakup konsumpcijskih sredstev ali da *založi* kapital v nakup elementov svojega produktivnega kapitala, bodisi delovne sile, bodisi produkcijskih sredstev. Denar dá vedno le za kakšen ekvivalent. Cirkulaciji zalaga denar na isti način, kakor ji zalaga blago. Obakrat deluje kot izhodišče njune cirkulacije.

Dejanski potek zamegljujeta dve okoliščini:

1. pojav *trgovinskega kapitala* (katerega prva oblika je vedno denar, ker trgovec kot tak ne proizvaja nobenega »produkta« ali »blaga«) in *denarnega kapitala* kot poslovnega

predmeta posebne vrste kapitalistov v cirkulacijskem procesu industrijskega kapitala;

2. razcepitev presežne vrednosti — ki mora biti na početku vedno v rokah industrijskega kapitalista — v različne kategorije, katerih predstavniki so poleg industrijskega kapitalista zemljiški posestnik (za zemljiško rento), oderuh (za obresti) itd., prav tako vlada in njeni uradniki, rentniki itd. Ti junaki nastopajo nasproti industrijskemu kapitalistu kot kupci in v tej meri kot vnovčevalci njegovega blaga. Pro parte mečejo tudi oni »denar« v cirkulacijo, on pa ga dobi od njih. Pri tem pa se vedno pozablja, iz katerega vira so ga prvotno prejeli in ga vedno znova premajajo.

VI. Konstantni kapital oddelka I⁴⁸

Raziskati moramo še konstantni kapital oddelka I = 4000 I c. Ta vrednost je enaka vrednosti v produkciji te blagovne množine porabljenih produkcijskih sredstev, ki se vnovič pojavi v blagovnem produktu I. Ta znova pojavljajoča se vrednost, ki je ni produciral produkcijski proces I, ampak je stopila vanj leto poprej kot konstantna vrednost, kot določena vrednost njegovih produkcijskih sredstev, obstaja sedaj v vsem tistem delu blagovne množine I, ki ga ni absorbirala kategorija II. Vrednost te množine blaga, ki ostaja tako v rokah kapitalistov I, pa je enaka $\frac{2}{3}$ vrednosti vsega njihovega letnega blagovnega produkta. Pri posameznem kapitalistu, ki producira kako posebno produkcijsko sredstvo, smo lahko dejali: proda svoj blagovni produkt, pretvori ga v denar. Ko ga spremeni v denar, spremeni nazaj v denarno obliko tudi konstantni del vrednosti svojega produkta. S tem v denar spremenjenim delom vrednosti kupi potem od drugih prodajalcev blaga znova svoja produkcijska sredstva ali spremeni konstantni del vrednosti svojega produkta v takšno naturalno obliko, v kateri lahko znova deluje kot produktivni konstantni kapi-

⁴⁸ Od tod dalje iz rokopisa II.

tal. Zdaj pa postane ta predpostavka nemogoča. Razred kapitalistov I obsega vse kapitaliste, ki producirajo produkcijska sredstva. Razen tega je blagovni produkt 4000, ki je ostal v njihovih rokah, takšen del družbenega produkta, ki ga ni mogoče menjati za nobenega drugega. Nobenega drugega takšnega dela letnega produkta namreč ni več. Z izjemo teh 4000 je o vsem drugem že odločeno. Del je absorbiral družbeni konsumpcijski sklad, drugi pa mora nadomestiti konstantni kapital oddelka II, ki je že vse, kar mu je na voljo za menjavo, menjal z oddelkom I.

Težavo odpravimo zelo preprosto, če pomislimo, da sestoji ves blagovni produkt I po svoji naravni obliki iz produkcijskih sredstev, se pravi iz tvarnih elementov konstantnega kapitala samega. Tu se pokaže isti pojav kot poprej pri II, le da z drugega vidika. Pri II je sestajal ves blagovni produkt iz konsumpcijskih sredstev. En njegov del, ki ga merita v tem blagovnem produktu vsebovana mezda plus presežna vrednost, so lahko zato porabili njegovi lastni producenti. Tu pri I sestoji ves blagovni produkt iz produkcijskih sredstev, zgradb, strojev, posod, surovin in pomožnih tvarin itd. Del le-teh, tisti del, ki nadomešča na tem področju uporabljeni konstantni kapital, lahko torej takoj znova deluje v svoji naravni obliki kot sestavni del produktivnega kapitala. Kolikor gre v cirkulacijo, cirkulira znotraj razreda I. V II konsumirajo njegovi lastni producenti del blagovnega produkta in natura individualno, v I pa konsumirajo nasprotno njegovi kapitalistični producenti del produkta in natura produktivno.

V tistem delu blagovnega produkta I, ki je enak 4000 c, se znova pojavi v tej kategoriji porabljena konstantna kapitalska vrednost, in sicer v takšni naravni obliki, v kateri lahko takoj spet deluje kot produktivni konstantni kapital. V II gre tisti del blagovnega produkta 3000, katerega vrednost je enaka mezdi plus presežni vrednosti (= 1000), neposredno v individualno konsumpcijo kapitalistov in delavcev II, medtem ko nasprotno konstantni del kapitalske vrednosti tega blagovnega produkta (= 2000) ne

more vnovič v produktivno konsumpcijo kapitalistov II, ampak ga je treba nadomestiti s pomočjo menjave z I.

Nasprotno ne gre v I tisti del njegovega blagovnega produkta 6000, katerega vrednost je enaka mezdi plus presežni vrednosti (= 2000), v individualno konsumpcijo njegovih producentov. To glede na svojo naturalno obliko tudi ne more. Poprej ga je treba menjati z II. Konstantni del vrednosti tega produkta, ki je enak 4000, pa ima nasprotno takšno naturalno obliko, v kateri lahko — če gledamo ves kapitalistični razred I — znova neposredno deluje kot njegov konstantni kapital. Z drugimi besedami: celotni produkt oddelka I sestoji iz uporabnih vrednosti, ki lahko rabijo po svoji naturalni obliki — v kapitalističnem produkcijskem načinu — le kot elementi konstantnega kapitala. Od tega produkta z vrednostjo 6000 nadomesti torej ena tretjina (2000) konstantni kapital oddelka II, drugi dve tretjini pa konstantni kapital oddelka I.

Konstantni kapital I sestoji iz neke množine različnih skupin kapitala, ki so naložene v različnih produkcijskih panogah produkcijskih sredstev: toliko v železarnah, toliko v premogovnikih itd. Vsaka teh skupin kapitala ali vsak od teh družbenih skupinskih kapitalov sestoji spet iz večje ali manjše množine samostojno delujočih posameznih kapitalov. Najprej sestoji družbeni kapital, na primer 7500 (kar lahko pomeni milijone ipd.), iz različnih skupin kapitala; ta družbeni kapital 7500 je razdeljen na posebne dele, od katerih je vsak naložen v posebni produkcijski panogi. V vsaki posebni produkcijski panogi naloženi del družbene kapitalске vrednosti sestoji po svoji naturalni obliki deloma iz produkcijskih sredstev vsakega posebnega produkcijskega področja, deloma iz delovne sile, ki je potrebna in ustrezno kvalificirana za njihovo obratovanje. Ta delovna sila je različno modificirana zaradi delitve dela, v skladu z vrsto dela, ki ga mora opravljati v vsakem posameznem produkcijskem območju. Del družbenega kapitala, ki je naložen v vsaki posebni produkcijski panogi, sestoji sam tudi iz vsote posameznih kapitalov, ki so v njej nalo-

ženi in samostojno delujejo. To velja seveda za oba oddelka, tako za I kakor tudi za II.

Kar zadeva konstantno kapitalsko vrednost, ki se v I znova pojavlja v obliki svojega blagovnega produkta, velja, da gre deloma kot produkcijsko sredstvo znova v tisto produkcijsko področje (ali celo v posamezno podjetje), iz katerega izhaja kot produkt. Na primer žito v produkcijo žita, premog v produkcijo premoga, železo v obliki strojev v produkcijo železa itd.

Kolikor pa se delni produkti, iz katerih sestoji konstantna vrednost kapitala I, ne vrnejo spet neposredno v svoje posebno ali individualno produkcijsko področje, se ti delni produkti le premestijo. In natura gredo v kakšno drugo produkcijsko področje oddelka I, nadomesti pa jih in natura produkt drugih produkcijskih področij oddelka I. To je samo premestitev teh produktov. Vsi gredo spet v produkcijski proces kot faktorji, ki nadomeščajo konstantni kapital v I, le da v kakšno drugo namesto v isto skupino I. Kolikor pride pri tem do menjave med posameznimi kapitalisti I, je to menjava ene naturalne oblike konstantnega kapitala za drugo naturalno obliko konstantnega kapitala, ene vrste produkcijskih sredstev za drugo vrsto produkcijskih sredstev. To je menjava različnih individualnih konstantnih delov kapitala I med seboj. Kolikor produkti ne rabijo kot produkcijska sredstva neposredno v svojih lastnih produkcijskih panogah, se premeščajo s svojih produkcijskih mest na kakšno drugo in nadomeščajo tako drug drugega. Z drugimi besedami (podobno, kot je bilo pod II s presežno vrednostjo): vsak kapitalist v I dobiva v razmerju, v katerem je solastnik tega konstantnega kapitala 4000, sebi potrebna ustrezna produkcijska sredstva iz te množine blaga. Če bi bila produkcija družbena in ne kapitalistična, je jasno, da se ti produkti oddelka I ne bi nič manj stalno spet razdeljevali zavoljo reprodukcije kot produkcijska sredstva med produkcijske panoge tega oddelka. Del teh produktov bi ostajal neposredno na produkcijskem področju, iz katerega je prišel kot produkt, drugi

del pa bi se razmeščal na druga produkcijska mesta; tako bi prišlo do nenehnega razmeščanja med različnimi produkcijskimi mesti tega oddelka.

VII. Variabilni kapital in presežna vrednost v obeh oddelkih

Celotna vrednost letno produciranih konsumpcijskih sredstev je torej enaka variabilni kapitalski vrednosti II, ki se reproducira med letom, plus novo producirani presežni vrednosti II (se pravi enaka vrednosti, ki se producira med letom v II) plus med letom reproducirani variabilni kapitalski vrednosti I in novo producirani presežni vrednosti I (torej plus vrednosti, ki se producira med letom v I).

Če predpostavljamo enostavno reprodukcijo, je torej celotna vrednost produciranih konsumpcijskih sredstev enaka letno producirani vrednosti, se pravi celotni vrednosti, ki jo med letom producira družbeno delo, in tudi mora biti enaka, ker se pri enostavni reprodukciji vsa ta vrednost porabi.

Celotni družbeni delovni dan se deli na dva dela: 1. potrebno delo; med letom ustvari vrednost 1500 v; 2. presežno delo; to ustvari dodatno vrednost ali presežno vrednost 1500 pv. Vsota teh vrednosti 3000 je enaka vrednosti letno produciranih konsumpcijskih sredstev 3000. Celotna vrednost konsumpcijskih sredstev, ki se producirajo med letom, je torej enaka celotni vrednosti, ki jo ustvari med letom celotni družbeni delovni dan, enaka vrednosti družbenega variabilnega kapitala plus družbeni presežni vrednosti, enaka celotnemu letnemu novemu produktu.

Vemo pa, da celotne vrednosti blaga II, konsumpcijskih sredstev, ni produciral ta oddelek družbene produkcije, četudi se ti dve količini vrednosti ujemata. Ujemata se, ker je konstantna kapitalaska vrednost, ki se znova pojavlja v II, enaka v I novo producirani vrednosti (variabilnemu kapitalu plus presežni vrednosti). Zato lahko kupi I ($v + pv$) tisti del produkta II, ki je za njegove producente (v oddelku II) konstantna kapitalaska vrednost. Tako se pokaže,

zakaj lahko razstavimo vrednost tega produkta, če gledamo z družbenega vidika, $v + v + pv$, čeprav se deli za kapitaliste II vrednost njihovega produkta $v + c + v + pv$. Do tega pride namreč le, ker je II c tu enak I ($v + pv$) in ker zamenjujeta oba ta sestavna dela družbenega produkta svoji naturalni obliki drug z drugim, zaradi česar ima po tej zamenjavi II c spet obliko produkcijskih sredstev, I ($v + pv$) pa nasprotno obliko konsumpcijskih sredstev.

To pa je tista okoliščina, ki je napeljala A. Smitha k trditvi, da se razčlenjena vrednost letnega produkta na $v + pv$. To drži 1. le za tisti del letnega produkta, ki sestoji iz konsumpcijskih sredstev, in 2. ne velja v tem pomenu, da bi bila ta celotna vrednost producirana v II, zato pa vrednost njegovega produkta enaka v II založenemu variabilnemu kapitalu plus v II producirani presežni vrednosti. Velja edino le v tem smislu, da je II ($c + v + pv$) = II ($v + pv$), + + I ($v + pv$), ker je II c = I ($v + pv$).

Nadalje izhaja iz tega:

Četudi se deli družbeni delovni dan (se pravi delo, ki ga potroši med celim letom ves delavski razred) tako kot vsak posamezni delovni dan samo na dva dela, namreč na potrebno delo plus presežno delo, čeprav se zaradi tega deli tudi vrednost, ki jo producira ta delovni dan, le na dva dela, namreč na vrednost variabilnega kapitala, to je na tisti del vrednosti, s katerim kupi delavec svoja lastna reprodukcijska sredstva, in presežno vrednost, ki jo lahko porabi kapitalist za svojo osebno konsumpcijo — se vendar uporablja, gledano z družbenega vidika, del družbenega delovnega dne izključno za *produkcijo novega konstantnega kapitala*, namreč produktov, ki so izključno določeni za to, da delujejo v produkcijskem procesu kot produkcijska sredstva in zato kot konstantni kapital v procesu večanja vrednosti, ki ga spremlja. Po naši predpostavki se izraža ves družbeni delovni dan v denarni vrednosti 3000, od česar je le $\frac{1}{3}$ ali 1000 produciral oddelek II, ki producira konsumpcijska sredstva, se pravi blago, v katerem se končno realizira celotna variabilna kapitalska vrednost in celotna presežna vrednost družbe. Po tej predpostavki se torej upo-

rabljata $\frac{2}{3}$ družbenega delovnega dneva v produkciji novega konstantnega kapitala. Čeprav rabita z vidika posameznih kapitalistov in delavcev oddelka I ti dve tretjini družbenega delovnega dneva samo za produkcijo variabilne kapitalске vrednosti plus presežne vrednosti, prav tako kot zadnja tretjina družbenega delovnega dneva v oddelku II, producirata vendar ti dve tretjini družbenega delovnega dneva z družbenega vidika — in prav tako z vidika uporabne vrednosti produkta — le nadomestilo konstantnega kapitala, zajetega ali potrošenega v procesu produktivne porabe. Tudi z vidika posameznika producirata ti dve tretjini delovnega dneva sicer vrednost, ki je za njene producente enaka v celoti le variabilni kapitalski vrednosti plus presežni vrednosti, ne producirata pa nobenih uporabnih vrednosti takšne vrste, da bi lahko potrošili zanje mezde ali presežno vrednost. Njun produkt je produkcijsko sredstvo.

Predvsem moramo pripomniti, da noben del družbenega delovnega dneva, bodisi v I ali v II, ne rabi za to, da bi produciral vrednost konstantnega kapitala, ki se uporablja v teh dveh velikih produkcijskih področjih in deluje v njih. Producirata le dodatno vrednost, $2000 (v + pv) + 1000 II (v + pv)$, dodatno h konstantni kapitalski vrednosti, ki znaša $4000 I c + 2000 II c$. Nova vrednost, producirana v obliki produkcijskih sredstev, še ni konstantni kapital. Samo določena je, da bo v prihodnje kot taka delovala.

Po svoji uporabni vrednosti, konkretno z vidika njegove naturalne oblike, je celotni produkt II — konsumpcijska sredstva — produkt tiste tretjine družbenega delovnega dneva, ki jo je opravil II. Je produkt dela v njegovi konkretni obliki, kakor tkalskega dela, pekovskega dela itd., uporabljenega v tem oddelku; tega dela, kolikor deluje kot subjektivni element delovnega procesa. Kar pa zadeva konstantni del vrednosti tega produkta II, se v novi uporabni vrednosti, v novi naturalni obliki, obliki konsumpcijskih sredstev, le znova pojavi, medtem ko je imel prej obliko produkcijskih sredstev. Delovni proces je prenesel njegovo vrednost iz njegove prejšnje naturalne oblike v njegovo novo naturalno obliko. Toda *vrednosti* teh dveh tretjin vred-

nosti produkta = 2000 ni produciral proces povečevanja vrednosti II tega leta.

Prav tako kakor je z vidika delovnega procesa produkt II rezultat novo delujočega živega dela in danih mu predpostavljenih produkcijskih sredstev, v katerih se realizira kot v svojih predmetnih pogojih, tako je z vidika procesa povečevanja vrednosti vrednost produktov II = 3000 sestavljena iz nove vrednosti, ki jo producira na novo dodana $\frac{1}{3}$ družbenega delovnega dneva ($500 v + 500 pv = 1000$), in iz konstantne vrednosti, v kateri sta opredmeteni $\frac{2}{3}$ nekega preteklega družbenega delovnega dneva, ki je potekel pred produkcijskim procesom, ki ga tu obravnavamo. Ta del vrednosti produkta II se izraža v delu produkta samega in obstaja v določeni količini konsumpcijskih sredstev v vrednosti $2000 = \frac{2}{3}$ družbenega delovnega dneva. To je nova uporabna oblika, v kateri se znova pojavlja. Menjava enega dela konsumpcijskih sredstev = 2000 II c za produkcijska sredstva I, ki znašajo I ($1000 v + 1000 pv$), je torej dejansko zamenjava $\frac{2}{3}$ celotnega delovnega dneva, ki nista del letošnjega dela, ampak sta pretekli pred tem letom, za $\frac{2}{3}$ letošnjega, to je v tem letu novo dodanega delovnega dneva. $\frac{2}{3}$ družbenega delovnega dneva tega leta se ne bi mogli uporabiti za produkcijo konstantnega kapitala, hkrati pa biti za svoje lastne producente variabilna kapitalna vrednost plus presežna vrednost, če se ne bi morali zamenjati za tak del vrednosti letno porabljenih konsumpcijskih sredstev, v katerem tiči $\frac{2}{3}$ delovnega dneva, ki se je potrošil in realiziral pred tem letom, ne pa v njem. To je menjava $\frac{2}{3}$ letošnjega delovnega dneva za $\frac{2}{3}$ delovnega dneva, porabljenega pred tem letom, menjava letošnjega za lanskoletni delovni čas. To nam torej razloži uganko, zakaj se lahko razčleni producirana vrednost celega družbenega delovnega dneva na variabilno vrednost kapitala plus presežno vrednost, čeprav nista bili porabljeni $\frac{2}{3}$ tega delovnega dneva v produkciji predmetov, v katerih bi se lahko realiziral variabilni kapital ali presežna vrednost, ampak nasprotno v produkciji produkcijskih sredstev za nadomestilo med letom porabljenega kapitala. Razloži jo kratko malo s tem, da sta $\frac{2}{3}$ vrednosti produkta II, v

katerih realizirajo kapitalisti in delavci I variabilno kapitalsko vrednost plus presežno vrednost, ki so ju proizvedli (in ki zavzemata $\frac{2}{3}$ celotne letne vrednosti produkta), po vrednosti produkt $\frac{2}{3}$ družbenega delovnega dne, ki je potekel pred tem letom.

Vsota družbenega produkta I in II, produkcijska in konsumpcijska sredstva, so sicer po svoji uporabni vrednosti, konkretno, če jih gledamo v njihovi naturalni obliki, produkt letošnjega leta, vendar le, kolikor gledamo na to delo kot na koristno, konkretno delo, ne pa kot porabo delovne sile, na delo, ki ustvarja vrednost. Pa tudi prvo le v tem pomenu, da je spremenilo produkcijska sredstva v novi, v letošnji produkt le njim dodano, z njimi rokujoče živo delo. Nasprotno pa se brez produkcijskih sredstev, ki so od njega neodvisna, brez delovnih sredstev in produkcijskih tvarin, tudi letošnje delo ne bi moglo spremeniti v produkt.

VIII. Konstantni kapital v obeh oddelkih

Glede vrednosti celotnega produkta v višini 9000 in kategorij, na katere se deli, lahko ugotovimo, da ne povzroča njena razčlemba nobene večje težave kakor razčlemba vrednosti produkta posameznega kapitala. Nasprotno, istovetna je z njo.

Celotni letni družbeni produkt vsebuje v našem primeru tri enoletne družbene delovne dneve. Vrednostni izraz vsakega teh treh delovnih dni je enak 3000. Torej je vrednostni izraz celotnega produkta enak $3 \times 3000 = 9000$.

Od tega delovnega časa je, če gremo dalje, poteklo pred enoletnim produkcijskim procesom, katerega produkt analiziramo: v oddelku I $\frac{1}{3}$ delovnega dneva (producirana vrednost 4000) in v oddelku II $\frac{2}{3}$ delovnega dneva (producirana vrednost 2000). Skupaj dva družbena delovna dneva, katerih proizvedena vrednost je enaka 6000. Zato nastopa $4000 \text{ I c} + 2000 \text{ II c} = 6000 \text{ c}$ kot vrednost produkcijskih sredstev ali konstantna kapitalska vrednost, ki se znova pojavlja v celotni vrednosti družbenega produkta.

Nadalje je od novo dodanega letnega družbenega delovnega dneva v I. oddelku $\frac{1}{3}$ potrebno delo ali delo, ki nadomešča vrednost variabilnega kapitala $1000 I v$ in plača ceno v I uporabljenega dela. Prav tako je v II. oddelku $\frac{1}{3}$ družbenega delovnega dneva potrebno delo, ki znaša po vrednosti 500. $1000 I v + 500 II v = 1500 v$, izraz vrednosti polovice družbenega delovnega dneva, je torej izraz vrednosti prve polovice v tem letu dodanega skupnega delovnega dneva, ki sestoji iz potrebnega dela.

Končno je v I. oddelku $\frac{1}{3}$ celotnega delovnega dneva, producirana vrednost, ki znaša 1000, presežno delo; v II je $\frac{1}{3}$ delovnega dneva, producirana vrednost v znesku 500, presežno delo. Skupaj tvorita drugo polovico dodanega celotnega dneva. Zaradi tega je celotna producirana presežna vrednost $1000 I pv + 500 II pv = 1500 pv$.

Torej:

Konstantni del kapitala vrednosti družbenega produkta (c):

dva delovna dneva, porabljena pred produkcijskim procesom, vrednostni izraz = 6000.

Med letom porabljeno potrebno delo (v):

polovica v letni produkciji porabljenega delovnega dneva, vrednostni izraz = 1500.

Med letom porabljeno presežno delo (pv):

polovica v letni produkciji porabljenega delovnega dneva, vrednostni izraz = 1500.

Producirana vrednost letnega dela ($v + pv$) = 3000.

Celotna vrednost produkta ($c + v + pv$) = 9000.

Težava torej ni v analizi vrednosti družbenega produkta sami. Težava nastane pri primerjavi sestavnih delov vrednosti družbenega produkta z njegovimi *materialnimi* sestavnimi deli.

Konstantni del vrednosti, ki se le znova pojavlja, je enak vrednosti tistega dela tega produkta, ki sestoji iz *produkcijskih sredstev*, in je utelešen v tem delu.

Novo producirana vrednost tekočega leta $v + pv$ je enaka vrednosti tistega dela tega produkta, ki sestoji iz *konsumpcijskih sredstev*, in je v njem utelešena.

Z izjemami, ki so tu nepomembne, pa so produkcijska in konsumpcijska sredstva popolnoma različne vrste blaga, produkti docela različnih naravnih ali uporabnih oblik, torej tudi produkti popolnoma različnih konkretnih vrst del. Delo, ki uporablja stroje za produkcijo življenjskih potrebščin, je popolnoma različno od dela, ki producira stroje. Skupni delovni dan celega leta, katerega vrednostni izraz = 3000, se zdi, da je porabljen v produkciji konsumpcijskih sredstev = 3000, v katerih se znova ne pojavlja noben konstantni del vrednosti, ker teh $3000 = 1500v + 1500pv$ razdeli le na variabilno kapitalsko vrednost in na presežno vrednost. Po drugi plati se pojavi konstantna kapitalaska vrednost 6000 v vrsti produktov, ki so popolnoma različni od konsumpcijskih sredstev, v produkcijskih sredstvih, medtem ko se zdi, da se ne porabi v produkciji teh novih produktov noben del družbenega delovnega dneva. Zdi se, da sestoji nasprotno ves ta delovni dan iz takšnih vrst dela, katerih rezultat niso produkcijska, ampak konsumpcijska sredstva. Skrivnost smo že pojasnili. Producirana vrednost letnega dela je enaka vrednosti produkta oddelka II, celotni vrednosti novo produciranih konsumpcijskih sredstev. Vrednost tega produkta pa je za $\frac{2}{3}$ večja kot tisti del letnega dela, ki se porabi v produkciji konsumpcijskih sredstev (oddelek II). Samo $\frac{1}{3}$ letnega dela se porabi v njihovi produkciji. $\frac{2}{3}$ tega letnega dela se porabi v produkciji produkcijskih sredstev, torej v oddelku I. Producirana vrednost, ustvarjena v tem času v I, ki je enaka v I producirani variabilni kapitalski vrednosti plus presežni vrednosti, je enaka konstantni kapitalski vrednosti II, ki se v II znova pojavi v konsumpcijskih sredstvih. Zato se lahko medsebojno zamenjujeta in in natura nadomestujeta. Celotna vrednost konsumpcijskih sredstev II je torej enaka vsoti novo producirane vrednosti sub I + II ali $II(c + v + pv) = I(v + + pv) + II(v + pv)$, torej enaka vsoti nove vrednosti, ki jo producira letno delo v obliki $v + pv$.

Po drugi strani je celotna vrednost produkcijskih sredstev (I) enaka vsoti konstantne kapitalske vrednosti, ki se

znova pojavi v obliki produkcijskih sredstev (I) in v obliki konsumpcijskih sredstev (II), torej enaka vsoti konstantne kapitalske vrednosti, ki se znova pojavi v celotnem produktu družbe. Ta celotna vrednost je enaka vrednostnemu izrazu $\frac{4}{3}$ pred produkcijskim procesom sub I in $\frac{2}{3}$ pred produkcijskim procesom sub II preteklih delovnih dni, skupaj torej dveh celotnih delovnih dni.

Težavo povzroča pri analizi letnega družbenega produkta to, da se prikazuje konstantni del vrednosti v čisto drugačni vrsti produktov — v produkcijskih sredstvih — kot temu konstantnemu delu vrednosti dodana nova vrednost $v + pv$, ki se prikazuje v konsumpcijskih sredstvih. Tako nastane videz, da sta — gledani s stališča vrednosti — $\frac{2}{3}$ potrošene množine produktov vnovič v novi obliki, v obliki novega produkta, ne da bi porabila družba za njuno produkcijo sploh kako delo. Pri individualnem kapitalu tega ni. Vsak individualni kapitalist uporablja neko konkretno vrsto dela, ki spreminja tej vrsti ustrezna produkcijska sredstva v produkt. Vzemimo na primer, da je kapitalist tovarnar strojev, med letom porabljeni konstantni kapital = 6000 c, variabilni = 1500 v, presežna vrednost = 1500 pv, produkt = 9000, recimo 18 strojev, od katerih stane vsak = 500. Ves produkt obstaja v isti obliki, v obliki strojev. (Če producira več vrst, se računa vsaka zase.) Ves blagovni produkt je produkt dela, ki je bilo porabljeno med letom za izdelavo strojev, kombinacija iste konkretne vrste dela z istimi produkcijskimi sredstvi. Različni deli vrednosti produkta nastopajo zato v isti naturalni obliki: v 12 strojih tiči 6000 c, v 3 strojih 1500 v, v 3 strojih 1500 pv. Tu je očitno, da ni vrednost 12 strojev = 6000 c zato, ker bi bilo utelešeno v teh 12 strojih zgolj pred izdelavo strojev poteklo, ne pa v njej sami porabljeno delo. Vrednost produkcijskih sredstev za 18 strojev se ni sama od sebe spremenila v 12 strojev, vrednost teh 12 strojev (ki sestoji sama iz 4000 c + 1000 v + 1000 pv) pa je vendar enaka skupni vrednosti konstantne kapitalske vrednosti, ki jo vsebuje 18 strojev. Tovarnar strojev mora torej od 18 strojev prodati

12 zato, da nadomesti svoj porabljeni konstantni kapital, ki mu je potreben za reprodukcijo 18 novih strojev. Nasprotno pa zadeve nikakor ne bi mogli razložiti, če bi kljub dejstvu, da se uporablja delo samo za izdelavo strojev, bil rezultat tega dela: na eni strani 6 strojev 1500 v + 1500 pv, na drugi strani železo, baker, vijaki, jermenje itd. v vrednosti 6000 c, to se pravi produkcijska sredstva strojev v njihovi naravni obliki, ki jih, kot vemo, individualni kapitalist ne producira sam, ampak jih mora nadomeščati s pomočjo cirkulacijskega procesa. Pa vendar se zdi na prvi pogled, da poteka reprodukcija letnega družbenega produkta na tako nesmiseln način.

Produkt individualnega kapitala, se pravi vsakega ali kvotnega dela družbenega kapitala, ki deluje samostojno in je obdarjen s svojim lastnim življenjem, ima lahko katero koli naravno obliko. Edini pogoj je, da ima dejansko takšno uporabno obliko, takšno uporabno vrednost, ki mu da pečat elementa blagovnega sveta, sposobnega za cirkulacijo. Popolnoma nepomembno in naključno je, ali lahko vstopi kot produkcijsko sredstvo spet v isti produkcijski proces, iz katerega je kot produkt prišel, ali ima torej tisti del vrednosti produkta, v katerem se izraža konstantni del kapitala, takšno naravno obliko, v kateri lahko dejansko spet deluje kot konstantni kapital. Če ne, se ta del vrednosti produkta s prodajo in nakupom znova spremeni v obliko svojih stvarnih produkcijskih elementov in reproducira s tem konstantni kapital v njegovi naravni obliki, v kateri lahko deluje.

Drugače je s produktom celotnega družbenega kapitala. Vsi stvarni elementi reprodukcije morajo biti po svoji naravni obliki deli tega produkta. Porabljeni konstantni del kapitala se lahko nadomesti iz celotne produkcije le, če se pojavi celotni znova pojavljajoči se del konstantnega kapitala v produktu v naravni obliki takšnih novih produkcijskih sredstev, ki dejansko lahko delujejo kot konstantni kapital. Če predpostavljamo enostavno reprodukcijo, mora biti torej vrednost tistega dela produkta, ki sestoji iz pro-

dukcijskih sredstev, enaka konstantnemu delu vrednosti družbenega kapitala.

Dalje: če gledamo z vidika posameznika, producira kapitalist v vrednosti svojega produkta z novo dodanim delom le svoj variabilni kapital plus presežno vrednost, medtem ko se prenaša konstantni del vrednosti na produkt s konkretno obliko novo dodanega dela.

Če gledamo z družbenega vidika, pa tisti del družbenega delovnega dneva, ki producira produkcijska sredstva, ki jim torej dodaja tako novo vrednost, kakor tudi prenaša nanje vrednost v njihovi produkciji porabljenih produkcijskih sredstev, ne producira nič drugega ko nov *konstantni kapital*, ki je določen, da nadomesti v obliki starih produkcijskih sredstev tako v I kakor tudi v II porabljeni konstantni kapital. Producira le produkt, ki je določen, da gre v produktivno konsumpcijo. Celotna vrednost tega produkta je torej le vrednost, ki lahko znova deluje kot konstantni kapital, ki lahko znova kupi le konstantni kapital v njegovi naradni obliki, ki se torej z družbenega vidika ne razdeli niti na variabilni kapital niti na presežno vrednost. — Po drugi strani ne producira tisti del družbenega delovnega dneva, ki producira konsumpcijska sredstva, nobenega dela družbenega nadomestnega kapitala. Producira le produkte, ki so po svoji naradni obliki določeni, da realizirajo vrednost variabilnega kapitala in presežno vrednost v I in II.

Če govorimo o družbenem vidiku, če torej opazujemo celotni družbeni produkt, ki obsega tako reprodukcijo družbenega kapitala kakor tudi individualno konsumpcijo, ne smemo slediti načinu, ki ga je privzel Proudhon od meščanske ekonomije, in gledati na zadevo tako, kot da zgubi družba kapitalističnega produkcijskega načina, če jo gledamo en bloc, kot celoto, ta svoj specifični zgodovinski ekonomski značaj. Nasprotno! V takem primeru imamo opravka s skupnim kapitalistom. Celotni kapital se kaže kot delniški kapital vseh posameznih kapitalistov skupaj. Tej delniški družbi je z mnogimi drugimi delniškimi družbami skupno to, da vsakdo ve, kaj vlaga vanjo, ne pa, kaj iz nje dobiva.

IX. Pogled nazaj na A. Smitha, Storch in Ramsaya

Celotna vrednost družbenega produkta znaša $9000 = 6000c + 1500v + 1500pv$. Z drugimi besedami, 6000 reproducira vrednost produkcijskih sredstev, 3000 pa vrednost konsumpcijskih sredstev. Vrednost družbenega dohodka ($v + pv$) znaša torej le $\frac{1}{3}$ celotne vrednosti produkta. Skupnost konsumentov, tako delavcev kakor kapitalistov, lahko odvzame celotnemu družbenemu produktu in pripoji svojemu konsumpcijskemu skladu blago, produkte le do zneska vrednosti te tretjine. V nasprotju s tem je 6000 ali $\frac{2}{3}$ vrednosti produkta vrednost konstantnega kapitala, ki se mora nadomestiti in natura. V tem znesku se morajo torej produkcijska sredstva znova pripojiti produkcijskemu skladu. Storch uvidi to kot nujno, ne more pa te nujnosti dokazati: »Jasno je, da se deli vrednost letnega produkta na kapitale in dobičke in da vsak od teh delov vrednosti letnega produkta kupuje praviloma produkte, ki jih dežela potrebuje, da ohrani svoj kapital, kakor tudi, da obnovi svoj konsumpcijski sklad... Produktov, ki tvorijo *kapital* kake dežele, *ni mogoče porabiti*.« (Storch, »Considérations sur la nature du revenu national«, Paris 1824, str. 135, 150.)

A. Smith pa je razglasil to čudovito dogmo, ki mu jo še danes verjamejo, ne samo v že omenjeni obliki, po kateri se deli celotna vrednost družbenega produkta na dohodke, na mezde plus presežno vrednost ali, kakor se izraža sam, na mezde plus dobiček (obresti) plus zemljiško rento, ampak tudi v še bolj popularni obliki, da morajo plačati konsumenti konec koncev (ultimately) producentom *oso vrednost produkta*. To je do danes ena najbolj nespornih vsakdanjih fraz, ali bolje večnih resnic, tako imenovane politično-ekonomske znanosti! Ponazarja jo na tale prepričljiv način. Vzemimo kateri koli predmet, na primer lanene srajce. Najprej mora plačati predilec lanene preje pridelovalcu lanu celotno vrednost lanu, torej laneno seme, gnojila, krmo za delovno živino itd., poleg tistega dela vrednosti, ki ga temu produktu odda fiksni kapital pridelovalca lanu, kakor zgradbe, poljedelsko orodje itd.; v produkciji lanu plačane mezde;

presežno vrednost (dobiček, zemljiško rento), ki tiči v lanu; končno prevozne stroške lanu iz kraja njegove produkcije do predilnice. Potem mora povrniti tkalec predilcu ne le to ceno lanu, ampak tudi del vrednosti strojev, zgradb, itd., skratka fiksnega kapitala, ki se prenese na lan, dalje vse pomožne tvarine, ki se porabijo med predenjem, mezde predilca, presežno vrednost itd. To se nadaljuje pri belilcu, pri prevoznih stroških dodelanega platna in nazadnje pri tovarnarju srajc, ki plača vso ceno vseh prejšnjih producentov, ki so mu dobavili le njegovo surovino. Zdaj se v njegovih rokah dodaja nadaljnja vrednost, deloma z vrednostjo konstantnega kapitala, ki ga porabi v obliki delovnih sredstev, pomožnih tvarin itd. izdelava srajc, deloma z delom, ki gre v izdelavo in ki dodaja vrednost mezd izdelovalcev srajc plus presežno vrednost tovarnarja srajc. Vzemimo, da stane ves ta produkt srajc končno 100 f. št. in da je to tisti del celotne letne vrednosti produktov, ki ga porabi družba za srajce. Potrošniki srajc plačajo 100 f. št., torej vrednost vseh produkcijskih sredstev, ki jih vsebujejo srajce, kakor tudi mezde plus presežno vrednost pridelovalca lanu, predilca, tkalca, belilca, tovarnarja srajc kakor tudi vseh prevoznikov. To je popolnoma pravilno. V resnici je to tisto, kar vidi vsak otrok. Potem pa pravi dalje: Tako je z vrednostjo vsakega drugega blaga. Moral pa bi reči: Tako je z vrednostjo *vseh konsumpcijskih sredstev*, z vrednostjo tistega dela družbenega produkta, ki gre v konsumpcijski sklad, torej s tistim delom vrednosti družbenega produkta, ki ga lahko porabimo kot dohodek. Vsota vrednosti vsega tega blaga je vsekakor enaka vrednosti vseh produkcijskih sredstev (konstantnih delov kapitala), ki so se zanj porabila, plus vrednosti, ki jo je ustvarilo nazadnje dodano delo (mezde plus presežna vrednost). Vsi konsumenti kot celota lahko torej plačajo vso to vsoto vrednosti, kajti vrednost vsakega posameznega blaga sestoji sicer iz $c + v + pv$, toda vsota vrednosti vsega blaga skupaj, ki gre v konsumpcijski sklad, je lahko enaka maksimalno le tistemu delu vrednosti družbenega produkta, ki se deli na $v + pv$, se pravi enaka vrednosti, ki jo je dodalo med letom potrošeno delo zatečenim produkcijskim sredstvom — kon-

stantni vrednosti kapitala. Glede konstantne vrednosti kapitala pa smo videli, da se nadomešča iz družbene mase produktov na dva načina. Prvič z zamenjavo med kapitalisti II, ki producirajo konsumpcijska sredstva, in kapitalisti I, ki producirajo zanje produkcijska sredstva. In tu je izvir fraze, da je to, kar je za enega kapital, za drugega dohodek. Stvar pa ni takšna. Tistih 2000 II c, ki obstajajo v konsumpcijskih sredstvih v vrednosti 2000, je za razred kapitalistov II konstantna vrednost kapitala. Sami je torej ne morejo konsumirati, čeprav se mora produkt konsumirati v svoji naravni obliki. Po drugi strani so 2000 I (v + pv) mezde plus presežna vrednost, ki jih producirata kapitalistični in delavski razred I. Obstajajo v naravni obliki produkcijskih sredstev, v obliki stvari, v katerih njihove lastne vrednosti ni mogoče konsumirati. Tu imamo torej vsoto vrednosti 4000, od katere nadomešča tako pred menjavo kakor po njej polovica samo konstantni kapital, polovica pa je samo dohodek. — Drugič pa se nadomesti konstantni kapital oddelka I in natura, deloma z menjavo med kapitalisti I, deloma pa z nadomestitvijo in natura v vsakem posameznem podjetju.

Fraza, da morajo končno plačati vso vrednost letnega produkta konsumenti, bi bila pravilna le tedaj, če bi šteli med konsumente dve popolnoma različni vrsti, osebne konsumente in produktivne konsumente. To, da se mora konsumirati del produkta *produktivno*, pa ne pomeni nič drugega, ko da mora *delovati kot kapital* in da se ne more *porabiti kot dohodek*.

Če razdelimo vrednost celotnega produkta = 9000 na $6000\text{ c} + 1500\text{ v} + 1500\text{ pv}$ in gledamo 3000 (v + pv) le v njihovi lastnosti dohodka, se nam zdi, nasprotno, da izgine variabilni kapital in da sestoji z družbenega vidika kapital le iz konstantnega kapitala. Kajti kar je nastopalo spočetka kot 1500 v, se je pretvorilo v del družbenega dohodka, mezde, dohodek delavskega razreda, s čimer je izgubilo značaj kapitala. Ta sklep je v resnici napravil Ramsay. Z družbenega vidika sestoji po njem kapital samo iz fiksnega kapitala. S fiksnim kapitalom pa razume konstantni kapital, množino vrednosti v produkcijskih sredstvih, najsi so to

produkcijska sredstva, delovna sredstva ali delovne tvarine, kot surovine, polizdelki, pomožne tvarine itd. Variabilni kapital imenuje cirkulirajoči: »Cirkulirajoči kapital sestoji izključno iz življenjskih potrebščin in drugih potrebnih stvari, ki jih založe delavcem, preden je dokončan produkt njihovega dela... Samo fiksni, ne pa cirkulirajoči kapital je v pravem smislu vir nacionalnega bogastva... Cirkulirajoči kapital ni neposredno v proizvodnji delujoča sila, sploh ni zanjo bistven, ampak je le pomoček, ki je postal nujen zaradi obžalovanja vredne bede množice prebivalstva... Edinole fiksni kapital je z nacionalnega vidika sestavina produkcijskih stroškov.« (Ramsay, l. c., str. 23 do 26, passim.) Ramsay razlaga fiksni kapital, s katerim razume konstantnega, natančneje takole: »Dokler obstaja del produkta tistega dela (namreč dela, ki je bilo porabljeno za proizvodnjo kakšnega blaga) kot fiksni kapital, se pravi v obliki, v kateri kljub temu, da pomaga pri izdelavi prihodnjega blaga, ne vzdržuje delavcev.« (Str. 59.)

Tu spet vidimo nesrečo, ki jo je zakrivil A. Smith s tem, da je utopil razliko med konstantnim in variabilnim kapitalom v razliko med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom. Ramsayev konstantni kapital sestoji iz delovnih sredstev, njegov cirkulirajoči pa iz življenjskih potrebščin; ta sredstva in potrebščine so blago določene vrednosti; ne te ne one ne morejo producirati presežne vrednosti.

X. Kapital in dohodek: variabilni kapital in mezda⁴⁹

Celotna letna reprodukcija, celotni produkt tega leta je produkt koristnega dela v tem letu. Vrednost tega celotnega produkta pa je večja kot tisti del njegove vrednosti, v katerem je opredmeteno delo tega leta, tj. v tem letu porabljena delovna sila. *Producirana vrednost* tega leta, v njem v blagovni obliki na novo ustvarjena vrednost, je manjša kakor *vrednost produkta*, skupna vrednost med celim letom izdelane množine blaga. Razlika, ki jo dobimo, če od skupne

⁴⁹ Od tod dalje rokopis VIII.

vrednosti letnega produkta odštejemo vrednost, ki mu jo je dodalo delo tekočega leta, ni dejansko reproducirana vrednost, ampak vrednost, ki se samó na novo pojavlja v novi eksistenčni obliki; to je vrednost, katero prenese na letni produkt že pred njim obstoječa vrednost, ki je, v skladu s trajanjem konstantnih sestavnih delov kapitala, sodelujočih v družbenem delovnem procesu tega leta, lahko zgodnejšega ali kasnejšega datuma ter lahko izvira iz vrednosti produkcijskega sredstva, ki je prišlo na svet v preteklem letu ali tudi že prejšnjih letih. V vseh primerih je to vrednost, ki je prenesena s produkcijskih sredstev iz prejšnjih let na produkt tekočega leta.

Če vzamemo našo shemo, potem imamo po zamenjavi do sedaj obravnavanih elementov med I in II ter znotraj II:

I: $4000\ c + 1000\ v + 1000\ pv$ (zadnjih 2000 realiziranih v konsumpcijskih sredstvih II c) = 6000.

II. 2000 c (reproducirano z zamenjavo z I $\{v + pv\}$) + $+ 500\ v + 500\ pv = 3000$.

Vsota vrednosti = 9000.

Med letom na novo producirana vrednost tiči le v v in pv. Vsota producirane vrednosti tega leta je torej enaka vsoti $v + pv = 2000\ I\ (v + pv) + 1000\ II\ (v + pv) = 3000$. Vsi drugi deli vrednosti letošnjega produkta so le prenesena vrednost, prenesena z vrednosti prejšnjih, v letošnji produkciji porabljenih produkcijskih sredstev. Razen vrednosti 3000 ni produciralo delo tekočega leta nobene druge vrednosti; to je vsa njegova v letu dni producirana vrednost.

Zdaj pa nadomesti, kot smo videli, 2000 I $(v + pv)$ razredu II njegovih 2000 II c v naturalni obliki produkcijskih sredstev. Dve tretjini letnega dela, ki sta bili porabljeni v kategoriji I, sta torej na novo producirali konstantni kapital II, tako vso njegovo vrednost kakor tudi njegovo naturalno obliko. Če gledamo z družbenega vidika, sta torej dve tretjini med letom porabljenega dela ustvarili novo konstantno vrednost kapitala, realizirano v naturalni obliki, ki ustreza oddelku II. Večji del družbenega letnega dela se je porabil torej v produkciji novega konstantnega kapi-

tala (v produkcijskih sredstvih obstoječe vrednosti kapitala) za nadomestilo v produkciji konsumpcijskih sredstev porabljene konstantne kapitalne vrednosti. To, kar v tem pogledu razlikuje kapitalistično družbo od družbe divjakov, ni, kakor misli Senior⁵⁰, v prednosti in posebnosti divjaka, da lahko porablja svoje delo nekaj časa, ko mu ne prinese nobenih plodov, ki bi se lahko spremenili (pretvorili) v dohodek, se pravi v konsumpcijska sredstva. Razlika je nasprotno v temle:

a) Kapitalistična družba porabi več svojega letnega časa, ki ga ima na voljo, v produkciji produkcijskih sredstev (ergo konstantnega kapitala), ki jih ni mogoče pretvoriti v dohodek niti v obliki mezd niti v obliki presežne vrednosti, ampak lahko delujejo le kot kapital.

b) Ko dela divjak loke, puščice, kamnita kladiva, sekire, košare itd., ve prav natančno, da ne troši tako porabljenega časa za izdelavo konsumpcijskih sredstev, da zadovoljuje torej svojo potrebo po produkcijskih sredstvih in nič drugega. Razen tega divjak ekonomsko hudo greši, ker je popolnoma ravnodušen do porabe časa. Pogosto porabi, kakor pripoveduje Tyler, ves mesec, da naredi eno puščico.⁵¹

Običajno pojmovanje — da je to, kar je za koga kapital, za drugega dohodek in narobe — s katerim se skušajo nekateri politični ekonomisti znebiti teoretične težave, to je razumevanja resničnega razmerja, je deloma pravilno, postane pa popolnoma napačno (pomeni torej popolno nerazumevanje vsega procesa zamenjav, ki poteka z letno reprodukcijo, torej tudi nerazumevanje dejanskih temeljev tistega, kar je deloma pravilno), kakor hitro ga posplošimo.

⁵⁰ »Če divjak izdeluje loke, je delaven, toda ne izvaja abstinence.« (Senior, »Principes fondamentaux de l'Économie Politique«, prevod Arrivabene, Paris 1836, str. 342.) »Čim bolj družba napreduje, tem več abstinence zahteva.« (Prav tam, str. 342.) Prim. »Kapital«, I. knjiga, 22. poglavje, 3, str. 672, 673.

⁵¹ E. B. Tyler, »Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit«, prevedel H. Müller, Leipzig, brez datuma, str. 240.

V naslednjem bomo pregledali dejanske odnose, na katerih temelji delna pravilnost tega pojmovanja; pri tem se bo obenem pokazalo tudi napačno razumevanje teh odnosov.

1. Variabilni kapital deluje kot kapital v rokah kapitalista in kot dohodek v rokah mezdnega delavca.

Variabilni kapital obstaja v rokah kapitalista spočetka kot *denarni kapital*. Ko kupuje delovno silo, deluje kot *denarni kapital*. Dokler je v njegovih rokah v denarni obliki, ni nič drugega kot v denarni obliki dana vrednost, torej konstantna in ne variabilna količina. Variabilni kapital je samo potencialno — prav zaradi svoje zamenljivosti v delovno silo. Dejanski variabilni kapital postane šele, ko odloži svojo denarno obliko, ko se spremeni v delovno silo in deluje ta kot sestavni del produktivnega kapitala v kapitalističnem produkcijskem procesu.

Denar, ki je najprej deloval kot denarna oblika variabilnega kapitala za kapitalista, deluje sedaj v rokah delavca kot denarna oblika njegove mezde, ki jo pretvori v življenjske potrebščine, torej kot denarna oblika *dohodka*, ki ga dobiva iz vedno ponavljanih prodaj svoje delovne sile.

Iz povedanega je razvidno samo preprosto dejstvo, da gre *denar* kupca, tu kapitalista, iz njegovih rok v roke prodajalca, tu prodajalca delovne sile, delavca. To, kar deluje dvojno, kot kapital za kapitalista in kot dohodek za delavca, ni variabilni *kapital*, ampak isti *denar*, ki je najprej v rokah kapitalista kot denarna oblika njegovega variabilnega kapitala, torej kot potencialni variabilni kapital, in ki služi, kakor hitro ga kapitalist spremeni v delovno silo, v rokah delavca kot ekvivalent za prodano delovno silo. Da služi isti denar v rokah prodajalca nekemu drugemu namenu kot v rokah kupca, pa je pojav, ki je značilen za vsak nakup in za vsako prodajo blaga.

Apologetični ekonomisti razlagajo zadevo napačno, kar se vidi najbolje, če imamo pred očmi izključno cirkulacijski akt $D - D_s (= D - B)$, zamenjavo denarja v delovno silo z vidika kapitalističnega kupca, $D_s - D (= B - D)$, zamenjavo blaga delovna sila v denar z vidika prodajalca, in puščamo začasno vnemar tisto, kar sledi potem.

Takole pravijo: »Isti denar realizira tu dva kapitala; kupec — kapitalist — zamenja svoj kapital za živo delovno silo, ki jo pripoji svojem produktivnemu kapitalu; po drugi strani zamenja prodajalec — delavec — svoje blago — delovno silo — v denar, ki ga porabi kot dohodek, s čimer se ravno usposobi, da vedno znova prodaja svojo delovno silo in jo tako ohranja; njegova delovna sila sama je torej njegov kapital v blagovni obliki, iz katerega mu trajno izvira njegov dohodek.« V resnici je delovna sila njegovo premoženje (vedno se obnavljajoče, reproduktivno), ne njegov kapital. Je edino blago, ki ga more in mora stalno prodajati, da lahko živi, in ki deluje kot kapital (variabilni) šele v rokah kupca, kapitalista. To, da je kak človek trajno prisiljen, da vedno znova prodaja svojo delovno silo, se pravi: samega sebe komu drugemu, dokazuje po mnenju teh ekonomistov, da je kapitalist, ker ima trajno na prodaj »blago« (samega sebe). V tem pomenu postane tudi suženj kapitalist, čeprav ga je prodala tretja oseba enkrat za vselej kot blago; kajti narava tega blaga — delovnega sužnja — nima za posledico le, da ga pošlje njegov kupec vsak dan znova na delo, ampak tudi, da mu daje življenjske potrebščine, s pomočjo katerih lahko vedno znova dela. — (Primerjaj glede tega Sismondija in Sayd v pismih Malthusu.)

2. V zamenjavi $1000 I_v + 1000 I_{pv}$ za $2000 II_c$ postane torej to, kar je konstantni kapital za ene ($2000 II_c$), variabilni kapital in presežna vrednost, torej dohodek nasploh, za druge; to, kar je variabilni kapital in presežna vrednost ($2000 I_v + pv$), torej nasploh dohodek za ene, pa konstantni kapital za druge.

Poglejmo predvsem zamenjavo I_v za II_c , in sicer najprej z vidika delavca.

Kolektivni delavec iz I je prodal svojo delovno silo kolektivnemu kapitalistu iz I za 1000. To vrednost dobi plačano v denarju kot mezdo. S tem denarjem kupi od II konsumpcijska sredstva v istem znesku vrednosti. Kapitalist II je v razmerju do njega le prodajalec blaga in nič drugega, tudi če kupuje delavec od svojega lastnega kapitalista, ka-

kor na primer pri zamenjavi 500 II v zgoraj (stran 452). Oblika cirkulacije, ki jo opravi njegovo blago, delovna sila, je oblika preproste, na golo zadovoljevanje potreb, na konsumpcijo usmerjene blagovne cirkulacije B (delovna sila) — D — B (konsumpcijska sredstva, blago II). Rezultat tega cirkuliranja je, da se je delavec ohranil kot delovna sila za kapitalista I; da se bo še nadalje ohranil kot tak, mora vedno znova ponavljati proces $Ds(B) - D - B$. Svojo mezdo realizira v konsumpcijskih sredstvih, zapravi jo kot dohodek in, če vzamemo delavski razred kot celoto, vedno znova kot dohodek.

Poglejmo sedaj isto zamenjavo I v za II c s stališča kapitalista. Celotni blagovni produkt II sestoji iz konsumpcijskih sredstev; torej iz stvari, ki so določene, da gredo v letno konsumpcijo, da torej služijo za realiziranje dohodka za kogar koli, v tu obravnavanem primeru za kolektivnega delavca I. Za kolektivnega kapitalista II pa je del njegovega blagovnega produkta = 2000 sedaj v blago spremenjena oblika konstantne kapitalske vrednosti njegovega produktivnega kapitala, ki se mora znova spremeniti iz te blagovne oblike nazaj v naturalno obliko, v kateri lahko vnovič deluje kot konstantni del produktivnega kapitala. Kapitalist II je doslej dosegel to, da je spremenil polovico (= 1000) svoje konstantne kapitalske vrednosti, ki je reproducirana v blagovni obliki (konsumpcijskih sredstev), s prodajo delavcu I nazaj v denarno obliko. V to prvo polovico konstantne kapitalske vrednosti II c se torej ni zamenjal variabilni kapital I v. Pač pa denar, ki je deloval pri zamenjavi za delovno silo za I kot denarni kapital in prišel tako v posest prodajalca delovne sile, za katerega ni kapital, ampak dohodek v denarni obliki, ki se bo torej porabil kot kupno sredstvo za konsumpcijska sredstva. Denar, = 1000, ki je pritekel kapitalistom II od delavcev I, po drugi strani ne more delovati kot konstantni element produktivnega kapitala II. Je le še denarna oblika njegovega blagovnega kapitala, ki se mora šele pretvoriti v fiksne ali cirkulirajoče sestavne dele konstantnega kapitala. Z denarjem, ki ga je dobil od delavcev I, kupcev svo-

jega blaga, kupi II torej za 1000 produkcijskih sredstev od I. S tem se obnovi konstantna kapitalaska vrednost II do polovice celotnega zneska v naravnih oblikah, v kateri lahko znova deluje kot element produktivnega kapitala II. Oblika cirkulacije je pri tem bila B — D — B: konsumpcijska sredstva v vrednosti 1000 — denar = 1000 — produkcijska sredstva v vrednosti 1000.

Toda B — D — B je tu gibanje kapitala. Ko se prodaja B delavcu, se spremeni v D, ta D pa se zamenja v produkcijska sredstva; to je povratna sprememba iz blaga v materialne tvorbe elemente tega blaga. Po drugi strani, kakor deluje kapitalist II nasproti I le kot kupec blaga, nastopa tudi kapitalist I nasproti II tu le kot prodajalec blaga. Na začetku je kupil I s 1000 denarja, določenim, da deluje kot variabilni kapital, delovno silo v vrednosti 1000; prejel je torej ekvivalent za svojih 1000 v, ki jih je oddal v denarni obliki. Denar pripada sedaj delavcu, ki ga porabi za nakupe od II. Ta denar, ki je tako pritekel v blagajno II, lahko dobi I nazaj le tako, da ga znova polovi s prodajo blaga v istem znesku vrednosti.

Na začetku je imel I določeno denarno vsoto = 1000, namenjeno, da deluje kot variabilni del kapitala; kot taka deluje tako, da se zamenja v delovno silo v istem znesku vrednosti. Delavec pa mu je dal kot rezultat produkcijskega procesa množino blaga (produkcijska sredstva) v vrednosti 6000, od česar je $\frac{1}{6}$ ali 1000 po svoji vrednosti ekvivalent v denarju založenega variabilnega dela kapitala. Kakor poprej v svoji denarni obliki, tako zdaj v svoji blagovni obliki variabilna vrednost kapitala ne deluje kot variabilni kapital; to lahko šele, ko se izpremeni v živo delovno silo, in le toliko časa, dokler deluje ta v produkcijskem procesu. Kot denar je bila variabilna kapitalaska vrednost le potencialni variabilni kapital. Toda bila je v takšni obliki, v kateri se je lahko neposredno spremenila v delovno silo. Kot blago je ta ista variabilna kapitalaska vrednost samo potencialna denarna vrednost; v prvotno denarno obliko pride spet šele s prodajo blaga, v našem primeru torej tako, da kupi II za 1000 blaga od I. Cirkuliranje je naslednje: 1000 v (denar) —

delovna sila v vrednosti 1000 — 1000 v blagu (ekvivalent variabilnega kapitala) — 1000 v (denar); torej $D - B \dots B - D$ (enako $D - Ds \dots B - D$). Sam produkcijski proces, ki poteka med $B \dots B$, ne spada k cirkulacijskemu področju; ne pojavlja se pri medsebojni zamenjavi različnih elementov letne reprodukcije, četudi obsega ta zamenjava reprodukcijo vseh elementov produktivnega kapitala, tako njegovih konstantnih kakor tudi variabilnega elementa, delovne sile. Vsi udeleženci v tej zamenjavi nastopajo samo kot kupci ali prodajalci ali kot kupci in prodajalci; delavci nastopajo v njej le kot kupci blaga; kapitalisti izmenoma kot kupci in prodajalci; v določenih mejah pa samo enostransko kot kupci blaga ali enostransko kot prodajalci blaga.

Rezultat je ta, da ima I variabilni del vrednosti svojega kapitala spet v denarni obliki, ki je edina, iz katere ga je mogoče izpremeniti neposredno v delovno silo, se pravi, spet ga ima v edini obliki, v kateri ga lahko dejansko založi kot variabilni element svojega produktivnega kapitala. Po drugi strani pa mora delavec, da bi lahko spet nastopil kot kupec blaga, nastopiti pred tem znova kot prodajalec blaga, kot prodajalec svoje delovne sile.

Kar zadeva variabilni kapital kategorije II (500 II v), se pojavi cirkulacijski proces med kapitalisti in delavci istega produkcijskega razreda brez posredovanja, če ga gledamo, kot da poteka med kolektivnim kapitalistom II in kolektivnim delavcem II.

Kolektivni kapitalist II založi 500 v v nakup delovne sile v enakem znesku vrednosti; kolektivni kapitalist je tu kupec, kolektivni delavec prodajalec. Nato nastopi delavec z denarjem, ki ga je iztržil za svojo delovno silo, kot kupec enega dela blaga, katero je sam produciral. Kapitalist je torej tu prodajalec. Delavec je nadomestil kapitalistu denar, ki mu ga je bil plačal pri nakupu njegove delovne sile, z delom producirane blagovnega kapitala II, namreč s 500 v v blagu; kapitalist ima sedaj v blagovni obliki isti v, ki ga je imel v denarni obliki pred zamenjavo v delovno silo; delavec pa je realiziral vrednost svoje delovne sile v

denarju in ta denar zdaj znova realizira tako, da ga zaradi zadovoljitve svoje konsumpcije izda kot dohodek pri nakupu enega dela konsumpcijskih sredstev, katere je sam produciral. To je menjava delavčevega dohodka v denarju za sestavni del kapitalistovega blaga 500 v, ki ga je reproduciral sam v blagovni obliki. Tako se povrne ta denar kapitalistu II kot denarna oblika njegovega variabilnega kapitala. Ekvivalentna vrednost dohodka v denarni obliki nadomesti variabilno vrednost kapitala v blagovni obliki.

Kapitalist ne obogati tako, da delavcu spet vzame denar, ki mu ga je bil plačal ob nakupu delovne sile, s tem da mu proda ekvivalentno množino blaga. Če bi plačal delavcu najprej 500 za nakup njegove delovne sile, razen tega pa bi mu dal zastoj še blaga v vrednosti 500, ki ga je dal producirati delavcu, bi v resnici delavca dvakrat plačal. In narobe: če mu delavec ne bi bil produciral za ceno svoje delovne sile 500 nič več kakor ekvivalent v blagu 500, bi bil kapitalist po opravljenem procesu prav tam, kjer je bil pred njim. Toda delavec je reproduciral produkt 3000; ohranil je konstantni del vrednosti produkta, se pravi vrednost v njem porabljenih produkcijskih sredstev v znesku 2000, tako, da jih je spremenil v nov produkt; razen tega je dodal tej dani vrednosti še vrednost 1000 ($v + pv$). (Pojmlovanje, po katerem bogati kapitalist tako, da pridobiva presežno vrednost z vrnitvijo 500 v denarju, razlaga Destutt de Tracy, o čemer več v XIII. oddelku tega poglavja.)

S tem, da nakupi delavec II konsumpcijska sredstva v vrednosti 500, se kapitalistu oddelka II vrednost 500 II v, ki jo je pravkar še imel v blagu, povrne v denarju, v tisti obliki, v kateri jo je založil na začetku. Kot pri vsaki drugi prodaji blaga je neposredni rezultat transakcije sprememba dane vrednosti iz blagovne oblike v denarno obliko. Tudi vrnitev denarja na njegovo izhodišče zaradi te transakcije ni nič posebnega. Če bi kupil kapitalist II za 500 v denarju od kapitalista I blago, potem pa sam prodal kapitalistu I blaga za 500, bi mu prav tako priteklo nazaj 500 v denarju. Teh 500 v denarju bi služilo edinole za zamenjavo množine blaga v znesku 1000 in bi se skladno s prej ugotovljenim

splošnim zakonom vrnilo tistemu, ki je vrgel v cirkulacijo denar za zamenjavo te množine blaga.

Teh 500 v denarju, ki je priteklo nazaj h kapitalistu II, pa je obenem tudi obnovljeni potencialni variabilni kapital v denarni obliki. Kako to? Denar, torej tudi denarni kapital, je potencialni variabilni kapital samo, če in kolikor ga je mogoče spremeniti v delovno silo. Vrnitev 500 f. št. denarja h kapitalistu II spremlja vrnitev delovne sile II na trg. Vrnitev obeh na nasprotna pola — torej tudi ponovni pojav 500 denarja ne le kot denarja, ampak tudi kot variabilnega kapitala v denarni obliki — je posledica enega in istega dejanja. Denar = 500 priteče nazaj h kapitalistu II zato, ker je ta prodal delavcu II za znesek 500 konsumpcijska sredstva, ker je torej delavec potrošil svojo mezdno in s tem ohranil sebe in družino, s tem pa tudi svojo delovno silo. Zato, da lahko živi naprej in naprej nastopa kot prodajalec blaga, mora znova prodati svojo delovno silo. Povrnitev 500 v denarju h kapitalistu II je torej obenem povrnitev oziroma ohranitev delovne sile kot blaga, ki se dá kupiti s 500 denarja, in s tem povrnitev 500 denarja kot potencialnega variabilnega kapitala.

Kar zadeva kategorijo II b, ki producira luksuzne predmete, je z njenim v — (II b) v — prav tako kot z I v. Denar, ki obnovi v denarni obliki kapitalistom II b njihov variabilni kapital, jim priteka po ovinku iz rok kapitalistov II a. Je pa vendar razlika, ali kupujejo delavci svoje življenjske potrebščine neposredno od kapitalističnih producentov, katerim prodajajo svojo delovno silo, ali pa jih kupujejo od kakšne druge kategorije kapitalistov, preko katere priteka prvim denar nazaj le po ovinku. Ker živi delavski razred iz rok v usta, kupuje, dokler lahko kupuje. Drugače pri kapitalistih, na primer pri zamenjavi 1000 II c za 1000 I v. Kapitalist ne živi iz rok v usta. Njegova gonilna spodbuda je čim večje povečanje vrednosti njegovega kapitala. Če se zaradi kakršnih koli okoliščin zdi kapitalistu II primernejše, da zadrži svoj konstantni kapital vsaj delno za daljši čas v denarni obliki, namesto da bi ga brez odlašanja obnovil, se povrnitev 1000 II c (v denarju) k I zakasni, in zakasni se

zato tudi vzpostavitev 1000 v v denarni obliki. Zato lahko dela kapitalist I naprej v istem obsegu samó, če ima pri roki rezervni denar; kakor je rezervni kapital v denarju sploh potreben, da bi lahko delo teklo naprej brez prekinitev, ne glede na hitrejše ali počasnejše vračanje variabilne vrednosti kapitala v denar.

Če moramo raziskati zamenjavo različnih elementov tekoče letne reprodukcije, moramo raziskati tudi rezultat dela preteklega leta, dela leta, ki se je že izteklo. Produktivni proces, katerega rezultat je ta letni produkt, je za nami, izginil je, se razkrojil v svojem produktu; in še toliko bolj zato tudi cirkulacijski proces, ki poteka pred produktivnim procesom ali vzporedno z njim, zamenjava potencialnega v dejanski variabilni kapital, se pravi prodaja in nakup delovne sile. Trg delovne sile ni več del blagovnega trga, s katerim se tu ukvarjamo. Delavec je ne le že prodal svojo delovno silo, ampak je produciral razen presežne vrednosti tudi ekvivalent cene svoje delovne sile v blagu; po drugi plati ima svojo mezdo v žepu in nastopa v zamenjavi le kot kupec blaga (konsumpcijskih sredstev). Po drugi strani pa mora vsebovati letni produkt vse elemente reprodukcije, obnoviti vse elemente produktivnega kapitala, predvsem torej njegov najvažnejši element, variabilni kapital. In res smo videli, da se pokaže rezultat zamenjave z vidika variabilnega kapitala takole: da delavec kot kupec blaga, s tem da potroši svojo mezdo in porabi nakupljeno blago, ohrani in reproducira svojo delovno silo kot edino blago, ki ga ima na prodaj; da se tako, kakor se povrne kapitalistu denar, ki ga je založil v nakup te delovne sile, povrne tudi delovna sila kot blago, ki je zamenljivo zanj, nazaj na trg delovne sile; da dobimo v našem posebnem primeru 1000 l v kot rezultat: 1000 v v denarju pri kapitalistih I — in nasproti temu: delovno silo v vrednosti 1000 pri delavcih I, tako da se lahko prične ves reproduktivni proces I znova. To je en rezultat procesa zamenjave.

Po drugi strani so delavci I s potrošnjo mezde dobili od II konsumpcijska sredstva v znesku 1000 c, jih s tem spremenili iz blagovne oblike v denarno; iz te denarne

oblike jih je spremenil II nazaj v naturalno obliko svojega konstantnega kapitala z nakupom blaga za znesek 1000 v od I, kateremu priteče tako njegova variabilna vrednost kapitala nazaj v denarni obliki.

Variabilni kapital I opravi tri preobrazbe, ki se v zamenjavi letnega produkta sploh ne pojavijo ali pa so le naznačene.

1. Prva oblika, 1000 I v v denarju, ki se zamenja v delovno silo istega zneska vrednosti. Ta zamenjava sama se ne pojavi v blagovni menjavi med I in II, toda njen rezultat se kaže v tem, da nastopa delavski razred I s 1000 denarja nasproti prodajalcu blaga II, enako kakor nastopa delavski razred II s 500 denarja nasproti prodajalcu blaga 500 II v v blagovni obliki.

2. Druga oblika, edina, v kateri variabilni kapital v resnici variira, deluje res kot variabilni kapital, v kateri se pojavi sila, ki ustvarja vrednost, na mestu zanjo zamenjane dane vrednosti, pripada izključno produkcijskemu procesu, ki se je že končal.

3. Tretja oblika, v kateri se pokaže variabilni kapital kot tak v rezultatu produkcijskega procesa, je letno producirana vrednost, torej pri $I = 1000 v + 1000 pv = 2000 I (v + pv)$. Na mesto njegove začetne vrednosti 1000 v denarju stopi dvakrat tako velika vrednost 2000 v blagu. Variabilna vrednost kapitala = 1000 v blagu tvori zato tudi le polovico producirane vrednosti, ki jo je ustvaril variabilni kapital kot element produktivnega kapitala. Teh 1000 I v v blagu je natančen ekvivalent tistega dela celotnega kapitala, ki ga je na začetku založil I v 1000 v denarja in ki je po svojem namenu variabilen; toda v blagovni obliki so denar le potencialno (postanejo dejansko šele z njihovo prodajo); še manj neposredno so zato variabilni denarni kapital. To postanejo na koncu s tem, da se blago 1000 I v proda II c in s skorajšnjim znovičnim pojavom delovne sile kot blaga, ki ga je mogoče kupiti, kot tvarine, v katero se lahko zamenja teh 1000 v denarja.

Za časa vseh teh preobrazb ima kapitalist I variabilni kapital neprestano v svojih rokah: 1. na začetku kot denar-

ni kapital; 2. potem kot element svojega produktivnega kapitala; 3. še kasneje kot del vrednosti svojega blagovnega kapitala, torej v blagovni vrednosti; 4. končno spet v denarju, nasproti kateremu vnovič nastopa delovna sila, v katero se lahko spremeni. Za časa delovnega procesa ima kapitalist variabilni kapital v svojih rokah kot delujočo, vrednost ustvarjajočo delovno silo, toda ne kot vrednost dane velikosti; ker pa plača delavca vedno šele potem, ko je njegova sila krajši ali daljši čas že delovala, ima tudi vrednost, ki jo je ustvarila namesto sebe, plus presežno vrednost že v svojih rokah, še preden ga plača.

Ker ostaja variabilni kapital v takšni ali drugačni obliki vedno v rokah kapitalista, nikakor ni mogoče reči, da se preobrazi v dohodek za kogar koli. Nasprotno, 1000 I v v blagu se s svojo prodajo kapitalistu II, kateremu nadomesti in natura polovico njegovega konstantnega kapitala, preobrazi v denar.

To, kar postane dohodek, ni variabilni kapital I, 1000 v v denarju. Ta denar preneha delovati kot denarna oblika variabilnega kapitala I, kakor hitro se preobrazi v delovno silo, enako kakor preneha predstavljati denar vsakega drugega kupca blaga nekaj, kar mu pripada, brž ko ga zamenja za blago kakšnega prodajalca. Zamenjave, ki jih opravi v rokah delavskega razreda denar, dobljen kot mezda, niso zamenjave variabilnega kapitala, ampak v denar spremenjene vrednosti njegove delovne sile; natanko tako, kakor je zamenjava producirane vrednosti, ki jo je ustvaril delavec (2000 I (v + pv)), le zamenjava blaga, ki pripada kapitalistu in se delavca nič ne tiče. Kapitalist — še bolj pa njegov teoretični tolmač politični ekonomist — pa se le stežka otrese vtisa, da je delavcu izplačani denar še vedno njegov, kapitalistov denar. Če je kapitalist producent zlata, nastopa variabilni del vrednosti — se pravi ekvivalent v blagu, ki mu nadomesti kupno ceno dela — neposredno v denarni obliki, lahko torej znova deluje kot variabilni kapital tudi brez vrnitve po ovinku. Kar pa zadeva delavca v II — če ne upoštevamo delavca, ki producira luksuzno blago — obstaja 500 v že v blagu, določenem za

delavčevo konsumpcijo, ki ga, če ga gledamo kot kolektivnega delavca, spet kupi neposredno od istega kolektivnega kapitalista, kateremu je prodal svojo delovno silo. Variabilni del vrednosti kapitala II sestoji v svoji naravni obliki iz konsumpcijskih sredstev, ki so v večini določena, da jih porabi delavski razred. Vendar pa to, kar izdaja v tej obliki delavec, ni variabilni kapital; to je mezda, delavčev denar, ki ravno s svojo realizacijo v teh konsumpcijskih sredstvih spet vzpostavi kapitalistu variabilni kapital 500 II v v njegovi denarni obliki. Variabilni kapital II v je reproduciran v konsumpcijskih sredstvih, tako kakor konstantni kapital 2000 II c; prav tako kot prvi tudi drugi ne preide v dohodek. Kar preide v dohodek, je v obeh primerih mezda.

Okoliščina, da se s potrošnjo mezde kot dohodka vzpostavi v prvem primeru 1000 II c, po tem ovinku tudi 1000 I v, prav tako pa 500 II v, torej konstantni kapital in variabilni (ta deloma z neposredno, deloma s posredno vrnitvijo) znova kot denarni kapital, je izredno pomembna v zamenjavi letnega produkta.

XI. Nadomestitev fiksne kapitala

Velika težava pri prikazu zamenjav letne reprodukcije je tale. Če vzamemo najpreprostejšo obliko, v kateri se izraža, imamo:

$$(I.) 4000 c + 1000 v + 1000 pv +$$

$$(II.) 2000 c + 500 v + 500 pv = 9000,$$

kar se končno razreši v:

$$4000 I c + 2000 II c + 1000 I v + 500 II v + 1000 I pv + \\ + 500 II pv = 6000 c + 1500 v + 1500 pv = 9000.$$

Del vrednosti konstantnega kapitala, tisti namreč, ki sestoji iz pravih delovnih sredstev (kot poseben oddelek produkcijskih sredstev), je prenesen z delovnih sredstev na produkt dela (blago). Ta delovna sredstva delujejo še naprej kot elementi produktivnega kapitala, in sicer v svoji stari naravni obliki. Kar se znovič pojavlja kot element vrednosti blaga, produciranega z njihovo pomočjo, kar se pre-

naša z delovnega orodja na produkt dela, je njihova obraba, izguba vrednosti, ki jo postopoma doživljajo med svojim neprestanim delovanjem v nekem obdobju. Z vidika letne reprodukcije gre pri tem že prav od početka le za takšne sestavne dele fiksnega kapitala, katerih življenje traja dalj kot eno leto. Če med letom docela odmrejo, jih je treba tudi nadomestiti in obnoviti v celoti z letno reprodukcijo in se jih vprašanje, o katerem je govor, torej sploh ne tiče. Pri strojih in drugih trajnejših oblikah fiksnega kapitala se lahko zgodi — in se pogosto zgodi — da je treba nekatere njihove delne organe zamenjati v celoti, čeprav je samo ogrodje stavbe ali stroja dolgotrajno. Ti delni organi spadajo v isto skupino elementov fiksnega kapitala, ki jih je treba nadomestiti med letom.

Tega elementa vrednosti blaga nikakor ne smemo zamenjati s stroški popravil. Če se blago proda, se ta element vrednosti vnovči, spremeni v denar kakor vsi drugi; po njegovi spremembi v denar pa se pokaže, v čem se razlikuje od drugih elementov vrednosti. Surovine in pomožne tvarine, porabljene v produkciji blaga, je treba nadomestiti in natura, če naj se prične reprodukcija blaga (če naj bo produkcijski proces blaga sploh nepretrgan); prav tako je treba nadomestiti zanje porabljeno delovno silo s svežo delovno silo. Iz blaga iztrženi denar je treba torej vedno znova pretvarjati v te elemente produktivnega kapitala, iz denarne oblike v blagovno. Zadeva se prav nič ne spremeni, če se kupujejo na primer surovine in pomožne tvarine v določenih rokih v večjih množinah, tako da tvorijo produkcijske zaloge, če torej nekaj časa teh produkcijskih sredstev ni treba na novo kupovati in se torej — dokler trajajo — lahko iz prodaje prihajajoči denar nabira — kolikor služi temu namenu — in če nastopa zato ta del konstantnega kapitala začasno kot denarni kapital, katerega aktivno delovanje je začasno odloženo. Ta kapital ni dohodek, ampak je produktivni kapital, zadržan v denarni obliki. Produkcijska sredstva se morajo nepretrgoma obnavljati, četudi je oblika tega obnavljanja — glede na cirkulacijo — lahko različna. Ponoven nakup, cirkulacijska operacija, s

katero se ta sredstva obnavljajo, nadomeščajo, se lahko opravlja v daljših rokih: v takem primeru gre za velike denarne naložbe naenkrat, ki jih kompenzira ustrezna produkcijska zaloga; ali pa v krajših zaporednih rokih: tedaj imamo hitro sledeče si denarne izdatke v manjših zneskih in zato majhne produkcijske zaloge. Na stvari sami to ničesar ne spremeni. Prav tako je z delovno silo. Kjer poteka reprodukcija nepretrgano v istem obsegu skozi vse leto, porabljen delovno silo neprenehoma nadomeščajo z novo. Kjer je delo sezonsko ali se uporabljajo v različnih obdobjih različne količine dela, kakor v poljedelstvu, tedaj nakupujejo temu ustrezno včasih manjše, včasih večje množine delovne sile. V nasprotju s tem pa se denar, dobljen iz prodaje blaga, ki vnovčuje tisti del vrednosti blaga, ki je enak obrabi fiksnega kapitala, ne spreminja spet nazaj v sestavni del produktivnega kapitala, katerega izgubo vrednosti nadomešča. Usede se poleg produktivnega kapitala in ostane v svoji denarni obliki. To usedanje denarja se ponavlja ves čas, dokler ne poteče reprodukcijsko obdobje, sestoječe iz večjega ali manjšega števila let, med katerim deluje fiksni element konstantnega kapitala še naprej v svoji prejšnji naturalni obliki v produkcijskem procesu. Ko poteče življenje fiksnemu elementu, stavbam, strojem itd., ko ne more več delovati v produkcijskem procesu, obstaja njegova vrednost zraven njega, v celoti nadomeščena z denarjem — z vsoto usedb denarja, vrednosti, ki so se polagoma prenašale s fiksnega kapitala na blago, pri katerega produkciji je sodeloval, in ki so prešle s prodajo blaga v denarno obliko. Ta denar služi potem za to, da se fiksni kapital (ali njegovi elementi, ker imajo različni njegovi elementi različne življenjske dobe) nadomesti in natura in da tako dejansko obnovi ta sestavni del produktivnega kapitala. Ta denar je torej denarna oblika enega dela konstantne vrednosti kapitala, njenega fiksnega dela. Torej je tudi to tezavriranje samo element kapitalističnega reprodukcijskega procesa, reprodukcija in kopičenje vrednosti fiksnega kapitala ali posameznih njegovih elementov v denarni obliki do časa, ko fiksni kapital neha obstajati in odda torej vso

svojo vrednost produciranemu blagu ter ga je treba nadomestiti in natura. Ta denar pa izgubi svojo obliko zaklada in torej vnovič aktivno vstopi v reprodukcijski proces kapitala, ki ga posreduje cirkulacija, šele potem, ko se spremeni nazaj v nove elemente fiksne kapitala, da bi nadomestil odmrle.

Prav tako kakor enostavna blagovna cirkulacija ni istovetna z neposredno zamenjavo produktov, tako tudi zamenjava letnega blagovnega produkta ne more biti zgolj neposredna medsebojna menjava njegovih različnih sestavnih delov. Denar ima pri tem posebno vlogo, ki se izraža zlasti v načinu, kako se reproducira fiksna vrednost kapitala. (Kasneje bo treba raziskati, kako drugače bi bilo to, če bi bila produkcija kolektivna in ne bi imela oblike blagovne produkcije.)

Če se povrnemo k naši temeljni shemi, imamo za razred II: $2000c + 500v + 500pv$. Vsa v teku leta producirana konsumpcijska sredstva so enaka vrednosti 3000, vsak izmed različnih elementov blaga, iz katerih sestoji vsota blaga, pa se razdeli po svoji vrednosti na $\frac{2}{3}c + \frac{1}{6}v + \frac{1}{6}pv$ ali v odstotkih na $66\frac{2}{3}\%c + 16\frac{2}{3}\%v + 16\frac{2}{3}\%pv$. Različne vrste blaga razreda II lahko vsebujejo konstantni kapital v različnih sorazmerjih; prav tako je lahko pri njih različen fiksni del konstantnega kapitala in prav tako tudi življenjska doba fiksnih delov kapitala, torej tudi letna obraba ali tisti del vrednosti, ki ga pro rata prenašajo na blago, pri katerega produkciji sodelujejo. Vse to je tu nepomembno. Glede na družbeni reprodukcijski proces gre le za menjavo med razredoma II in I. II in I stopata drug proti drugemu tu le v svojih množičnih družbenih razmerjih; če zajamemo skupaj vse produkcijske panoge, ki jih vsebuje II, je zato relativna velikost dela vrednosti c blagovnega produkta II (ki je edino pomembna pri vprašanju, ki ga zdaj obravnavamo) povprečno razmerje.

Vsaka izmed vrst blaga (pretežno so to iste vrste blaga), katerih skupna vrednost je označena kot $2000c + 500v + 500pv$, je tako po svoji vrednosti enakomerno enaka $66\frac{2}{3}\%c + 16\frac{2}{3}\%v + 16\frac{2}{3}\%pv$. To velja tako za vsakih

100 enot blaga, ki nastopajo pod c, kakor tudi za tiste pod v in pod pv.

Blago, v katerem je opredmetenih 2000 c, lahko razdelimo po vrednosti spet na:

$$1. 1333 \frac{1}{3} c + 333 \frac{1}{3} v + 333 \frac{1}{3} pv = 2000 c,$$

prav tako 500 v na:

$$2. 333 \frac{1}{3} c + 83 \frac{1}{3} v + 83 \frac{1}{3} pv = 500 v,$$

končno 500 pv na:

$$3. 333 \frac{1}{3} c + 83 \frac{1}{3} v + 83 \frac{1}{3} pv = 500 pv.$$

Če seštejemo vse c v 1, 2 in 3, imamo $1333 \frac{1}{3} c + 333 \frac{1}{3} c + 333 \frac{1}{3} c = 2000$. Prav tako $333 \frac{1}{3} v + 83 \frac{1}{3} v + 83 \frac{1}{3} v = 500$, in enako, če seštejemo pv; seštevek vseh da skupno vrednost 3000 kakor zgoraj.

Celotno konstantno vrednost kapitala, ki jo vsebuje blagovna množina II v vrednosti 3000, vsebuje torej 2000 c in ne 500 v ne 500 pv je ne vsebujeta niti delček. Isto velja za v in pv.

Z drugimi besedami: celotni delež blagovne množine II, ki pomeni konstantno vrednost kapitala in ki se zato lahko spet spremeni bodisi v njeno naturalno, bodisi v njeno denarno obliko, obstaja v 2000 c. Vse, kar je v zvezi z zamenjavo konstantne vrednosti blaga II, se torej omejuje na gibanje 2000 II c. To pa je mogoče zamenjati le z I ($1000 v + 1000 pv$).

Prav tako je treba omejiti tudi pri razredu I vse, kar zadeva zamenjavo njemu pripadajoče konstantne vrednosti kapitala, na proučevanje 4000 I c.

1. Nadomestitev dela vrednosti, ki pomeni obrabo,
v denarni obliki

Vzemimo najprej

$$I. 4000 c + 1000 v + 1000 pv$$

$$II. \dots\dots\dots \underbrace{2000 c}_{\text{2000 c}} + 500 v + 500 pv.$$

Zamenjava blaga 2000 II c za blago iste vrednosti I ($1000 v + 1000 pv$) bi predpostavljala, da se vseh 2000 II c v celoti zamenja spet in natura za naturalne sestavne dele konstantnega kapitala II, ki jih je produciral I. Toda vred-

nost blaga 2000, v kateri le-ta obstaja, vsebuje element za nadomestilo izgube vrednosti fiksnega kapitala, ki ga ni treba takoj nadomestiti in natura, ampak spremeniti v denar, ki se postopoma nabira kot skupna vsota, dokler ne zapade rok za obnovo fiksnega kapitala v njegovi naravni obliki. Vsako leto je leto smrti fiksnega kapitala, ki ga je treba nadomestiti v tem ali onem posameznem podjetju ali tudi v tej ali oni industrijski panogi; v istem posameznem kapitalu je treba nadomestiti ta ali oni del fiksnega kapitala (ker ima njegov del različno življenjsko dobo). Če proučujemo letno reprodukcijo — četudi v nerazširjenem obsegu, se pravi brez kakršne koli akumulacije — ne pričnemo ab ovo; vzamemo eno leto v vrsti mnogih, ne prvega, rojstnega leta kapitalistične produkcije. Različni kapitali, naloženi v mnogoterih produkcijskih panogah razreda II, so torej različne starosti. In tako kakor umirajo vsako leto ljudje, ki delujejo v teh panogah, tako dosegajo vsako leto svoj življenjski konec tudi množine fiksnih kapitalov ter jih je zato treba obnoviti in natura iz akumuliranih denarnih skladov. V tem smislu obsega zamenjava 2000 II c za 2000 I (v + pv) zamenjavo 2000 II c iz njihove blagovne oblike (kot konsumpcijska sredstva) v naravne elemente, ki ne sestojijo samo iz surovin in pomožnih stvari, ampak tudi iz naravnih elementov fiksnega kapitala, tj. strojev, orodij, zgradb itd. Obraba, ki jo je treba nadomestiti v vrednosti 2000 II c v denarju, torej nikakor ne ustreza obsegu delujočega fiksnega kapitala, ker je treba vsako leto nadomestiti del tega kapitala *in natura*. To pa predpostavlja, da se je nabral v prejšnjih letih v rokah kapitalistov razreda II za to zamenjavo potreben denar. Prav ta predpostavka pa velja za tekoče leto ravno tako, kakor je veljala za prejšnja.

Pri menjavi med I (1000 v + 1000 pv) in 2000 II c moramo najprej pripomniti, da ne vsebuje vsota vrednosti I (v + pv) nobenega konstantnega elementa vrednosti, torej tudi nobenega elementa vrednosti za obrabo, ki jo je treba nadomestiti, se pravi za vrednost, ki je bila prenesena s fiksnega sestavnega dela konstantnega kapitala na blago, v

katerega naturalni obliki obstajata $v + pv$. Pač pa obstaja ta element v II c, in prav nekaj tega elementa vrednosti, ki izvira iz fiksnega kapitala, ni treba neposredno spremeniti iz denarne oblike v naturalno, ampak se mora ohraniti začasno v denarni obliki. Zato se pri zamenjavi I ($1000 v + 1000 pv$) za 2000 II c takoj pojavi težava: produkcijska sredstva I, v katerih naturalni obliki obstaja 2000 ($v + pv$), je treba namreč v vsej njihovi vrednosti 2000 zamenjati za ekvivalent v konsumpcijskih sredstvih II c, nasprotno pa ni mogoče zamenjati konsumpcijskih sredstev 2000 II c za produkcijska sredstva I ($1000 v + 1000 pv$) v vsej njihovi vrednosti, ker se mora ustrezen del njihove vrednosti — enak obrabi ali izgubi vrednosti fiksnega kapitala, ki ga je treba nadomestiti — najprej nabrati v denarju. Ta pa v tekočem letnem reprodukcijskem obdobju, in edino to proučujemo, ne deluje kot cirkulacijsko sredstvo. Toda denar, s katerim se vnovči element obrabe, ki tiči v blagovni vrednosti 2000 II c, ta denar more priti le iz razreda I, ker razred II ne more plačati sam sebi, ampak mora dobiti plačilo iz prodaje svojega blaga, in ker kupi I ($v + pv$) po predpostavki celotno vsoto blaga 2000 II c. Razred I mora torej s tem nakupom plačati v denarju omenjeno obrabo fiksnega kapitala II. Po poprej ugotovljenem zakonu pa se povrne v cirkulacijo založeni denar tistemu kapitalističnemu producentu, ki kasneje vrže v cirkulacijo enako količino blaga. Pri nakupu II c razred I očitno ne more dati razredu II za 2000 blaga, povrh pa enkrat za vselej še dodaten znesek denarja (ne da bi se mu ta z zamenjavo povrnil). Sicer bi kupil blagovno množino II c nad njeno vrednostjo. Če dobi II v zamenjavi za svojih 2000 c v resnici I ($1000 v + 1000 pv$), nima ničesar več terjati od I. Med to zamenjavo cirkulirajoči denar se povrne k I ali k II, kar je odvisno od tega, kateri od njiju ga je vrgel v cirkulacijo, se pravi, kateri od njiju je prvi nastopil kot kupec. Hkrati bi v tem primeru spremenil II svoj blagovni kapital v celotnem obsegu vrednosti v naturalno obliko produkcijskih sredstev, medtem ko po naši predpostavki ustreznega dela svojega blagovnega kapitala po njegovi prodaji med tekočim letnim reprodukcij-

skim obdobjem ne spremeni iz denarja znova v naravno obliko fiksnih sestavnih delov svojega konstantnega kapitala. Oddelek II bi v takem primeru lahko dobil denar za izravnavo le tako, da bi oddelku I sicer prodal za 2000, kupil pa bi od njega za manj kot 2000, na primer le za 1800. Potem bi moral I izravnati saldo z 200 v denarju. Ta v cirkulacijo založeni denar mu ne bi pritekel nazaj, ker ji ga ne bi spet odvzel tako, da bi vrgel vanjo 200 blaga. V tem primeru bi imeli v II denarni sklad na račun njegove obrabe fiksnega kapitala. Na drugi strani pa bi imeli v I hiperprodukcijo produkcijskih sredstev v znesku 200. To bi podrlo vse temelje sheme, namreč sheme reprodukcije v nespremenjenem obsegu, ki predpostavlja popolno sorazmernost med različnimi produkcijskimi oddelki.* Eno težavo bi odpravili z drugo, dosti bolj neprijetno.

Ker povzroča to vprašanje posebne težave in ga doslej politični ekonomisti sploh še niso obravnavali, bomo proučili po vrsti vse možne (vsaj navidežno možne) rešitve, ali bolje postavitve problema.

Začnemo s pravkaršnjo predpostavko, da proda oddelek II oddelku I za 2000 blaga, kupi pa ga od njega samo za 1800. V vrednosti blaga 2000 II c je tičalo 200 za nadomestitev obrabe, ki jih je bilo treba težavirati v denarju. Tako bi se razdelila vrednost 2000 II c na 1800, ki jih je treba menjati za produkcijska sredstva I, in na 200 za nadomestitev obrabe, ki jih je treba ohraniti v denarju (po prodaji 2000 c oddelku I), oziroma po vrednosti bi 2000 II c bilo = 1800 c + 200 c (d), kjer pomeni d *déchet* (obrado — F. E.).

V tem primeru bi morali torej proučiti zamenjavo:

I. $\underbrace{1000\ v + 1000\ pv}$

II. $\underbrace{1800\ c} + 200\ c\ (d).$

S 1000 f. št., ki so jih dobili delavci za plačilo svoje delovne sile v mezdi, kupi I za 1000 II c konsumpcijskih sredstev; II kupi z istimi 1000 f. št. za 1000 I v produkcijskih

* V originalu »sistemi«. Očitno ima v mislih oddelke družbene reprodukcije. — *Op. prev.*

sredstev. S tem priteče kapitalistom I nazaj njihov variabilni kapital v denarni obliki in lahko z njim naslednje leto kupijo delovno silo v istem znesku vrednosti, se pravi, lahko nadomestijo in natura variabilni del svojega produktivnega kapitala. — Razen tega kupi II z založenimi 400 f. št. produkcijska sredstva I pv, I pv pa kupi z istimi 400 f. št. konsumpcijska sredstva II c. Tako se je 400 f. št., ki jih je II založil v cirkulacijo, povrnilo kapitalistom II, vendar le kot ekvivalent za prodano blago. I kupi za založenih 400 f. št. konsumpcijska sredstva; II kupi od I za 400 f. št. produkcijskih sredstev, s čimer priteče teh 400 f. št. nazaj k I. Do tu je torej račun takle:

I vrže v cirkulacijo 1000 v + 800 pv v blagu; razen tega vrže v cirkulacijo v denarju: 1000 f. št. v mezdi in 400 f. št. za zamenjavo z II. Po opravljeni zamenjavi ima I: 1000 v denarju, 800 pv je zamenjal v 800 II c (konsumpcijska sredstva) in 400 f. št. v denarju.

II vrže v cirkulacijo 1800 c v blagu (konsumpcijska sredstva) in 400 f. št. v denarju; po opravljeni zamenjavi ima: 1800 v blagu I (produkcijska sredstva) in 400 f. št. v denarju.

Zdaj imamo na strani I še 200 pv (v produkcijskih sredstvih), na strani II pa 200 c (d) (v konsumpcijskih sredstvih).

Po predpostavki kupi I z 200 f. št. konsumpcijska sredstva II c (d) v znesku vrednosti 200; teh 200 f. št. pa zadrži II, ker pomeni 200 c (d) obrabo, se torej neposredno ne zamenja za produkcijska sredstva. 200 I pv potemtakem ni mogoče prodati; $\frac{1}{5}$ presežne vrednosti I, ki jo je treba nadomestiti, se ne dá realizirati, preobraziti iz svoje naturalne oblike produkcijskih sredstev v obliko konsumpcijskih sredstev.

To ne nasprotuje le predpostavki reprodukcije v nespremenjenem obsegu; samo po sebi tudi ni nobena hipoteza, s katero bi lahko pojasnili vnovčenje 200 c (d); prej pomeni, da ga ni mogoče pojasniti. Ker ni mogoče pokazati, kako se proda tistih 200 c (d), se predpostavlja, da je I tako ljubezniv, da jih pokupi ravno zato, ker ni sposoben prodati svojega lastnega ostanka 200 pv. Če bi šteli to za normalno

operacijo zamenjalnega mehanizma, bi bilo prav isto, kot če bi predpostavljali, da pade vsako leto 200 f. št. z neba, da bi v redu vnovčili teh 200 c (d).

Nesmiselnost takšne hipoteze pa ni takoj očitna, če se pojavi I pv namesto v svoji prvotni obliki obstoja, kakor tu — namreč kot sestavni del vrednosti produkcijskih sredstev, torej kot sestavni del vrednosti blaga, ki ga morajo njegovi kapitalistični producenti realizirati s prodajo za denar — v rokah sodeležnikov kapitalistov, na primer kot zemljiška renta v rokah zemljiških lastnikov ali kot obresti v rokah posojevalcev denarja. Če pa tistega dela presežne vrednosti blaga, ki ga mora odstopiti industrijski kapitalist kot zemljiško rento ali obresti drugim solastnikom presežne vrednosti, dolgo časa ni mogoče realizirati s prodajo blaga, je konec tudi plačevanju rente ali obresti, in zato zemljiški lastnik ali prejemnik obresti ne moreta služiti za *dei ex machina*, da bi s trošenjem teh dohodkov vnovčevala na željo določene dele letne reprodukcije. Prav tako je z izdatki vseh tako imenovanih neproduktivnih delavcev, državnih uradnikov, zdravnikov, odvetnikov in drugih, ki so v obliki »širokega občinstva« na uslugo političnim ekonomistom, da pojasnijo, česar sami niso pojasnili.

Prav tako malo si pomagamo, če namesto neposredne zamenjave med I in II — med dvema velikima oddelkoma kapitalističnih producentov — pritegnemo trgovca kot posrednika, da nam s svojim »denarjem« pomaga prek vseh težav. V našem primeru je treba npr. 200 I pv končno in dokončno prodati industrijskim kapitalistom II. Lahko gre do skozi roke cele vrste trgovcev, zadnji od njih pa je — po predpostavki — nasproti II v prav istem položaju, v katerem so bili kapitalistični producenti I na začetku, to je, ne morejo prodati 200 I pv oddelku II, zaustavljena kupnina pa ne more obnoviti istega procesa v I.

Tu vidimo, ne glede na naš pravi namen, kako brezpozojno potrebno je proučiti reprodukcijski proces v njegovi osnovni obliki, iz katere so izločeni vsi posredniki, ki ga zamagljujejo, da se otresemo vseh varljivih izgovorov, ki dajejo videz »znanstvene« razlage, če analiziramo družbeni

proces reprodukcije kar z začetka v njegovi zapleteni konkretni obliki.

Zakon, po katerem se mora pri normalnem poteku reprodukcije (bodisi v nespremenjenem, bodisi v razširjenem obsegu) povrniti denar, ki ga založi kapitalistični producent v cirkulacijo, na svoje izhodišče (pri čemer je vseeno, ali je denar njegov ali pa izposojen), izključuje torej enkrat za vselej hipotezo, da se vnovčuje 200 II c z denarjem, ki ga založi I.

2. Nadomestitev fiksnega kapitala in natura

Ko smo odpravili pravkar obravnavano domnevo, preostanejo le še takšne možnosti, ki obsegajo razen denarne nadomestitve obrabe tudi nadomestitev in natura popolnoma odmrlega fiksnega kapitala.

Doslej so bile naše predpostavke:

a) da 1000 f. št., ki jih plača I za mezde, potrošijo delavci v istem znesku vrednosti za II c, se pravi, da kupijo z njimi konsumpcijska sredstva.

To, da I založi 1000 f. št. v denarju, je le ugotovitev dejstva. Mezdo morajo izplačati prizadeti kapitalistični producenti v denarju; ta denar potrošijo potem delavci za življenjske potrebščine, nato pa služi še prodajalcem življenjskih potrebščin kot cirkulacijsko sredstvo pri spremembi njihovega konstantnega kapitala iz blagovnega kapitala v produktivni kapital. Pretaka se sicer po mnogih kanalih (trgovci, hišni posestniki, davkarji, neproduktivni delavci, kakor zdravniki idr., ki jih potrebuje delavec) in priteče zato le deloma neposredno iz rok delavcev I v roke kapitalistov razreda II. Tok se lahko bolj ali manj zaustavlja, zaradi česar potrebujejo kapitalisti nove denarne rezerve. Vsega tega pa pri tej osnovni obliki ne upoštevamo.

b) Nadaljnja predpostavka je bila, da založi enkrat razred I za nakup od II nadaljnjih 400 f. št. denarja, ki mu priteče nazaj, drugič pa razred II za nakup od I 400 f. št., ki pritečejo nazaj njemu. Ta predpostavka je nujna, ker bi bila sicer domneva, da založi v cirkulacijo bodisi samo razred

kapitalistov I, bodisi samo razred kapitalistov II denar, ki je potreben za zamenjavo blaga, čisto samovoljna. Ker pa smo v prejšnjem pododdelku 1. dokazali, da je treba hipotezo, po kateri vrže I v cirkulacijo dodatni denar za vnovčenje 200 II c (d), zavreči kot nesmiselno, preostane samo hipoteza, ki je na videz še bolj nesmiselna, da vrže II sam v cirkulacijo denar, kateri vnovči tisti sestavni del vrednosti blaga, ki mora nadomestiti obrabo fiksnega kapitala. Npr. del vrednosti, ki jo izgubi predilni stroj gospoda X v produkciji, se znova pojavi kot del vrednosti preje; kolikor vrednosti izgubi oz. kolikor se obrabi njegov predilni stroj na eni strani, se mora na drugi strani nabrati pri njem kot denar. Vzemimo, da kupi X na primer od Y za 200 f. št. bombaža in založi tako v cirkulacijo 200 f. št. v denarju; Y kupi od njega z istimi 200 f. št. prejo, in teh 200 f. št. služi zdaj predilničarju X kot sklad, s katerim nadomesti obrabo predilnega stroja. V končni analizi bi to pomenilo, da drži X neodvisno od svoje produkcije in njenega produkta ter njegove prodaje in petto 200 f. št., da bo plačal sam sebi izgubo vrednosti predilnega stroja. To pomeni, da mora razen izgube vrednosti svojega predilnega stroja v višini 200 f. št. dodati vsako leto iz svojega žepa še drugih 200 f. št. v denarju, da bi si mogel kupiti na koncu nov predilni stroj.

Vendar pa je nesmiselnost samo navidezna. Razred II sestoji iz kapitalistov, katerih fiksni kapital je v docela različnih stadijih svoje reprodukcije. Pri nekaterih je že v stadiju, ko ga je treba vsega nadomestiti in natura. Pri drugih je bolj ali manj oddaljen od tega stadija. Vsem članom tega drugega oddelka je skupno to, da se njihov fiksni kapital ne reproducira dejansko, se pravi, ne obnavlja in natura ali nadomešča z novim iste vrste, ampak se njegova vrednost postopoma nabira v denarju. Prva prej omenjena skupina kapitalistov II je v prav istem položaju (oziroma deloma v istem, kar je tu brez pomena) kot pri ustanovitvi svojih podjetij, ko so prišli na trg z določenim denarnim kapitalom, da bi ga spremenili po eni strani v (fiksni in cirkulirajoči) konstantni kapital, po drugi strani pa v de-

lovno silo, v variabilni kapital. Tako kot takrat, morajo tudi sedaj ta denarni kapital založiti v cirkulacijo, torej prav tako vrednost konstantnega fiksnega kapitala kakor tudi cirkulirajočega in variabilnega kapitala.

Če torej predpostavljamo, da od 400 f. št., ki jih vržejo v cirkulacijo kapitalisti razreda II zaradi zamenjave z I, izvira polovica od tistih kapitalistov v II, ki morajo obnoviti in natura s svojim blagom ne samo svoja k cirkulirajočemu kapitalu spadajoča produkcijska sredstva, ampak s svojim denarjem tudi svoj fiksni kapital, medtem ko druga polovica kapitalistov II nadomešča in natura s svojim denarjem samo cirkulirajoči del svojega konstantnega kapitala, ne obnavlja pa in natura svojega fiksnega kapitala, ni prav nič protislovnega v tem, če se vračajočih se 400 f. št. (vračajočih se, brž ko kupi I zanje konsumpcijska sredstva) zdaj drugače porazdeli med ta dva oddelka II. 400 f. št. priteče nazaj v razred II, vendar pa ne pritečejo nazaj v iste roke, ampak se različno porazdelijo znotraj tega razreda, preidejo od enega njegovega dela k drugemu.

Prva skupina kapitalistov II je razen tistega dela produkcijskih sredstev, ki ga je plačala s svojim blagom, spremenila 200 f. št. denarja v nove elemente fiksnega kapitala in natura. Denar, ki ga je tako potrošila — kakor ob ustanovitvi podjetja — ji priteče iz cirkulacije nazaj šele postopoma v vrsti let kot obrabo predstavljajoči sestavni del vrednosti blaga, ki ga bo treba producirati s tem fiksnim kapitalom.

Druga skupina kapitalistov II pa za 200 f. št. ni dobila nobenega blaga od oddelka I, ampak ji ta oddelek plača z denarjem, s katerim je kupila prva skupina II elemente fiksnega kapitala. Prva skupina II ima svojo fiksno kapitalsko vrednost spet v obnovljeni naturalni obliki, druga pa je še zaposlena s tem, da jo zbira v denarni obliki za kasnejšo nadomestitev svojega fiksnega kapitala in natura.

Položaj, ki nam mora biti po prejšnjih zamenjavah izhodišče, je ostanek blaga, ki ga morata zamenjati obe

strani: 400 pv pri I in 400 c⁵² pri II. Vzemimo, da II založi 400 v denarju za zamenjavo tega blaga v znesku 800. Polovico teh 400 (= 200) mora na vsak način založiti tisti del II c, ki je zbral v denarju 200 kot vrednost obrabe in ki jo mora zdaj spet spremeniti nazaj v naturalno obliko svojega fiksne kapitala.

Prav tako kakor se lahko konstantna vrednost kapitala, variabilna vrednost kapitala in presežna vrednost — na katere se deli tako vrednost blagovnega kapitala II kakor tudi I — izrazijo s posebnimi sorazmernimi deleži blaga II oziroma I, tako se lahko tudi v okviru konstantne vrednosti kapitala same izrazi nadalje tisti del vrednosti, ki ga še ni treba spremeniti v naturalno obliko fiksne kapitala, ampak se mora za zdaj še postopoma tezavrirati v denarni obliki. Določena količina blaga II (v našem primeru torej polovica ostanka = 200) je pri tem nosilka te vrednosti obrabe, ki se mora z zamenjavo nabirati v denarju. (Prva skupina kapitalistov II, ki obnavlja fiksni kapital in natura, je lahko tako z obrabi ustreznim delom blagovne množine, od katere figurira tu samo ostanek, že realizirala del svoje vrednosti obrabe; še vedno pa ji ostane za realizacijo 200 denarja.)

Kar zadeva drugo polovico (= 200) od 400 f. št., k³ jih vrže v cirkulacijo II pri tej operaciji z ostankom, je takole: ta polovica kupi od I cirkulirajoče sestavne dele konstantnega kapitala. Del teh 200 f. št. lahko vržeta v cirkulacijo oba dela II ali pa le tisti, ki ne obnavlja fiksne sestavnega dela vrednosti in natura.

Teh 400 f. št. torej pobere iz I: 1. blago v znesku 200 f. št., ki sestoji le iz elementov fiksne kapitala; 2. blago v znesku 200 f. št., ki nadomesti izključno le naturalne elemente cirkulirajočega dela konstantnega kapitala II. Tako proda I ves svoj letni blagovni produkt, kolikor ga je mogoče prodati v II; vrednost ene petine tega produkta, 400 f. št., pa je sedaj v njegovih rokah v denarni obliki. Ta

⁵² Številke se spet ne ujemajo s prejšnjimi primeri. Vendar to ni važno, ker gre le za razmerja. — F. E.

denar je vnovčena presežna vrednost, ki jo je treba kot dohodek izdati za konsumpcijska sredstva. Torej kupi I s 400 vso zalogo blaga II = 400. Denar priteče torej nazaj v II tako, da pobere iz njega njegovo blago.

Vzemimo zdaj tri primere. Tisti del kapitalistov II, ki nadomešča fiksni kapital in natura, imenujemo »del 1«, onega, ki nabira vrednost obrabe fiksnega kapitala v denarni obliki, pa »del 2«. Ti trije primeri so: a) od 400, ki so še preostali v blagu pri II, mora en del nadomestiti delu 1 in delu 2 (denimo vsakemu $\frac{1}{2}$) določen delež cirkulirajočih delov konstantnega kapitala; b) del 1 je prodal že vse svoje blago, del 2 ima torej na prodaj še 400; c) del 2 je prodal vse razen 200, v katerih je vrednost obrabe.

Tedaj dobimo naslednje delitve:

a) Od vrednosti blaga = 400 c, ki ga ima II še v rokah, ima 100 del 1 in 300 del 2; od teh 300 pomeni 200 obrabo. V tem primeru je založil od 400 f. št. denarja, ki jih pošlje sedaj I nazaj, da pride do blaga II, del 1 na začetku 300, namreč 200 v denarju, za katere je pobral iz I fiksne elemente kapitala in natura, in 100 v denarju za posredovanje svoje blagovne zamenjave z I; nasprotno pa je založil del 2 od 400 le $\frac{1}{4}$, torej 100, prav tako za posredovanje svoje blagovne zamenjave z I.

Od 400 denarja je torej del 1 založil 300, del 2 pa 100.

Od teh 400 pa priteče nazaj:

Delu 1: 100, torej le $\frac{1}{3}$ denarja, ki ga je založil. Za drugi $\frac{2}{3}$ pa ima obnovljeni fiksni kapital v vrednosti 200. Za ta fiksni element kapitala v vrednosti 200 je dal oddelku I denar, ni pa dal nato tudi blaga. Glede tega blaga nastopa nasproti I le kot kupec, ne pa nato tudi kot prodajalec. Ta denar torej ne more priteči nazaj v del 1, sicer bi dobil fiksne elemente kapitala od I v dar. — Glede zadnje tretjine denarja, ki ga je založil, pa nastopi del 1 najprej kot kupec cirkulirajočih sestavnih delov svojega konstantnega kapitala. Z istim denarjem kupi I od njega ostanek njegovega blaga v vrednosti 100. Denar mu (delu 1 oddelka II) torej priteče nazaj, ker nastopi kot prodajalec blaga takoj zatem, ko je nastopil kot kupec. Če ne bi pritekel nazaj,

bi dal II (del 1) oddelku I za blago v znesku 100 najprej 100 v denarju, potem pa povrh tega še 100 v blagu. Torej bi mu svoje blago podaril.

Nasprotno pa priteče delu 2, ki je izdal 100 v denarju, nazaj 300 v denarju; 100, ker je vrgel najprej kot kupec v cirkulacijo 100 v denarju in ga kot prodajalec dobi nazaj; 200, ker nastopa samo kot prodajalec, ne pa kot kupec blaga v znesku vrednosti 200. Denar torej ne more priteči nazaj v I. Obrabo fiksnega kapitala saldira torej denar, ki ga vrže v cirkulacijo II (del 1) za nakup fiksnih elementov kapitala; v roke dela 2 pa ne pride kot denar dela 1, ampak kot denar, ki pripada razredu I.

b) Pri tej predpostavki se razdeli ostanek II c tako, da ima del 1 v denarju 200, del 2 pa v blagu 400.

Del 1 je prodal vse svoje blago; toda 200 v denarju je spremenjena oblika fiksnega sestavnega dela njegovega konstantnega kapitala, ki ga mora obnoviti in natura. Tu torej nastopi le kot kupec in dobi namesto svojega denarja blago I v naravnih elementih fiksnega kapitala v istem znesku vrednosti. Del 2 mora vreči v cirkulacijo največ (če ne založi I za zamenjavo blaga med I in II nobenega denarja) 200 f. št., ker je za polovico vrednosti svojega blaga le prodajalec oddelku I, ne pa njegov kupec.

Iz cirkulacije se vrne k njemu 400 f. št.: 200, ker jih je založil kot kupec in jih dobi nazaj kot prodajalec 200 blaga; 200, ker je prodal oddelku I blaga v vrednosti 200, ne da bi zanj vzel od I ekvivalent v blagu.

c) Del 1 ima 200 v denarju in 200 c v blagu; del 2 ima 200 c (d) v blagu.

Delu 2 ni treba ob tej predpostavki ničesar založiti v denarju, ker nasproti I sploh ne nastopa več kot kupec, ampak samo še kot prodajalec, zaradi česar mora čakati, dokler I ne kupi od njega.

Del 1 založi 400 f. št. v denarju, 200 za medsebojno zamenjavo blaga z I, 200 zgolj kot kupec od I. Z le-timi 200 f. št. kupi fiksne elemente kapitala.

I kupi z 200 f. št. denarja za 200 blaga od dela 1, kateremu priteče tako nazaj njegovih 200 f. št., ki jih je založil

v to zamenjavo blaga; z drugimi 200 f. št., ki jih je prav tako prejel od dela 1, pa kupi I za 200 blaga od dela 2, kateremu se s tem nabere v denarju obraba njegovega fiksnega kapitala.

Stvar se ne bi prav nič spremenila, če bi predpostavili, da v primeru c) namesto II (del 1) založi razred I tistih 200 denarja za zamenjavo obstoječega blaga. Če kupi v takšnem primeru I najprej za 200 blaga od II, dela 2 — predpostavljamo, da ima le-ta na prodaj samo še ta ostanek blaga — se teh 200 f. št. ne vrne k I, ker II, del 2, ne nastopi vnovič kot kupec; pač pa mora v takšnem primeru II, del 1, nakupiti z 200 f. št. denarja, razen tega pa zamenjati še 200 blaga, torej v celoti dobiti z zamenjavo od I 400. Potem se vrne 200 f. št. od II, dela 1, nazaj k I. Če jih I izda vnovič za nakup 200 blaga od II, dela 1, se mu vrnejo, kakor hitro kupi II, del 1, od I drugo polovico 400 blaga. Del 1 (II) je porabil 200 f. št. samo kot kupec elementov fiksnega kapitala; torej se ne vrnejo k njemu, ampak služijo za to, da vnovčijo ostanek blaga 200 c oddelka II, dela 2. Oddelku I pa ne priteče za zamenjavo izdani denar, 200 f. št., nazaj via II, del 2, ampak via II, del 1. Za njegovo blago 400 se mu je vrnil blagovni ekvivalent v znesku 400; prav tako se mu je vrnilo 200 f. št. v denarju, ki jih je bil založil v zamenjavo 800 blaga. Torej je vse v redu.

Težavo, ki se je pokazala pri zamenjavi:

I. $\underbrace{1000\ v + 1000\ pv}_{2000\ c}$, smo reducirali na težavo pri zamenjavi ostankov:

I. 400 pv
II. (1) 200 v denarju + 200 c v blagu + (2) 200 c v blagu, ali prikazano še jasneje:

I. 200 pv + 200 pv.

II. (1) 200 v denarju + 200 c v blagu + (2) 200 c v blagu.

Ker zamenja II, del 1, 200 c v blagu za 200 I pv (v blagu) in ker priteče ves denar, ki cirkulira pri tej zamenjavi 400 v blagu med I in II, nazaj k tistemu, ki ga je založil,

k I ali II, ta denar, ki posreduje zamenjavo med I in II, dejansko ni element problema, s katerim se tu ukvarjamo. Ali, povedano drugače: če vzamemo, da deluje v zamenjavi med 200 I pv (blago) in 200 II c (blago oddelka II, dela 1) denar kot plačilno sredstvo, ne kot kupno sredstvo in zato tudi ne kot »cirkulacijsko sredstvo« v najožjem smislu, je zaradi enakovrednosti blaga 200 I pv in 200 II c (del 1) jasno, da se zamenjujejo produkcijska sredstva z vrednostjo 200 za konsumpcijska sredstva z vrednostjo 200, da deluje denar pri tem le idealno in da v resnici ni treba vreči v cirkulacijo ne eni ne drugi strani nobenega denarja za plačilo obračuna. Problem se torej pokaže jasno šele, če na obeh straneh, I in II, črtamo blago 200 I pv in njegov ekvivalent, blago 200 II c (del 1).

Po črtanju obeh zneskov blaga enake vrednosti (I in II), ki se medsebojno pobotata, preostane torej ostanek zamenjave, v katerem se pokaže problem v čisti obliki, namreč:

I. 200 pv v blagu.

II. (1) 200 c v denarju + (2) 200 c v blagu.

Tu je jasno: II, del 1, kupi z 200 denarja sestavne dele svojega fiksnega kapitala 200 I pv; s tem obnovi in natura fiksnemu kapitalu oddelka II, del 1, in spremeni presežno vrednost oddelka I v vrednosti 200 iz blagovne oblike (produkcijskih sredstev, in sicer elementov fiksnega kapitala) v denarno. S tem denarjem kupi I od II, dela 2, konsumpcijska sredstva. Rezultat tega nakupa za II je, da se za del 1 obnovi en fiksnemu sestavni del njegovega konstantnega kapitala in natura in da se za del 2 drug sestavni del (ki nadomešča obrabo fiksnega kapitala) nabira v denarju; to se ponavlja iz leta v leto, dokler ni treba obnoviti in natura tudi tega sestavnega dela.

Prvi pogoj pri tem je očitno, da je ta fiksnemu sestavni del konstantnega kapitala II, ki se je z vso svojo vrednostjo spremenil nazaj v denar in ga je treba zato obnavljati vsako leto in natura (del 1), enak letni obrabi drugega fiksnega sestavnega dela konstantnega kapitala II, ki še naprej

deluje v svoji stari naravni obliki, in se mora njegova obraba, izguba vrednosti, ki jo prenaša na blago, v katerega produkciji deluje, nadomestiti najprej v denarju. Tako bi se zdelo, da je takšno ravnovesje zakon reprodukcije v nespremenjenem obsegu. Z drugimi besedami to pomeni, da se v razredu I, ki producira produkcijska sredstva, ne sme spremeniti sorazmerje v delitvi dela, ki daje po eni strani cirkulirajoče, po drugi pa fiksne sestavne dele konstantnega kapitala oddelka II.

Preden to podrobneje preiščemo, moramo najprej videti, kaj se zgodi, če preostanek oddelka II c (1) ni enak preostanku oddelka II c (2). Lahko je večji ali manjši. Poglejmo zaporedoma oba primera!

Prvi primer:

I. 200 pv

II. (1) 220 c (v denarju) + (2) 200 c (v blagu).

Tu kupi II c (1) z 200 f. št. denarja blago 200 I pv, I pa kupi z istim denarjem blago 200 II c (2), torej tisti sestavni del fiksnega kapitala, ki ga je treba zbrati v denarju. Ta del fiksnega kapitala se s tem vnovči. Toda 20 II c (1) v denarju ni mogoče spremeniti nazaj v fiksni kapital in natura.

Zdi se, da se da tej nevšečnosti odpomoči tako, da določimo namesto na 200 preostanek od I pv na 220, tako da je prodanih od 2000 I v prejšnji zamenjavi ne 1800, ampak le 1780. V tem primeru bi torej imeli:

I. 220 pv.

II. (1) 220 c (v denarju) + (2) 200 c (v blagu).

II c, del 1, kupi z 220 f. št. denarja 220 I pv, I pa kupi potem z 200 f. št. 200 II c (2) v blagu. Toda pri I ostane tedaj 20 f. št. v denarju, kos presežne vrednosti, ki ga I lahko ohrani le v denarju, ne more pa potrošiti za konsumpcijska sredstva. Težava je s tem le preložena, od II c (del 1) na I pv.

Zdaj pa vzemimo, da je II c, del 1, manjši kot II c (del 2). Torej:

Drugi primer:

I. 200 pv (v blagu).

II. (1) 180 c (v denarju) + (2) 200 c (v blagu).

II (del 1) kupi za 180 f. št. denarja blago 180 Ipv; I kupi s tem denarjem blago z isto vrednostjo od II (del 2), torej 180 II c (2). Na eni strani ostane 20 Ipv in — prav tako — na drugi 20 II c (2), ki jih ni mogoče prodati; blago v vrednosti 40 se ne more spremeniti v denar.

Nič nam ne bi koristilo, če bi določili ostanek $I = 180$. V tem primeru sicer ne bi ostal pri I noben preostanek, slej ko prej pa bi imeli presežek 20, ki ga ne bi bilo mogoče prodati, spremeniti v denar, pri II c (2).

V prvem primeru, v katerem je II (1) večji kot II (2), ostane pri II c (1) presežek v denarju, ki ga ni mogoče spremeniti v fiksni kapital. Če izenačimo ostanek Ipv z II c (1), pa imamo isti presežek v denarju pri Ipv, ki ga ni mogoče spremeniti v konsumpcijska sredstva.

V drugem primeru, v katerem je II c (1) manjši kot II c (2), ostane pri 200 Ipv in II c (2) primanjkljaj v denarju in enak presežek blaga pri obeh. Če izenačimo ostanek Ipv z II c (2), pa imamo primanjkljaj v denarju in presežek v blagu pri II c (2).

Če vzamemo, da so ostanki Ipv vedno enaki z II c (1) — ker odločajo o produkciji naročila in se reprodukcija nič ne spremeni, če I producira to leto več fiksnih sestavnih delov, naslednje leto pa več cirkulirajočih sestavnih delov konstantnega kapitala II — bi se v prvem primeru lahko spremenil Ipv nazaj v konsumpcijska sredstva samo, če bi I kupil z njim del presežne vrednosti od II, če torej tega dela presežne vrednosti ne bi potrošil, ampak bi ga teza-vriral v denarju; v drugem primeru pa bi bilo pomagano samo, če bi izdal denar I sam. To hipotezo pa smo že zavrgli.

Če je II c (1) večji kot II c (2), je za realiziranje denarnega presežka Ipv potreben uvoz tujega blaga. Če je II c (1) manjši kot II c (2), pa obratno izvoz blaga II (konsumpcijskih sredstev) za realiziranje dela obrabe II c v produkcij-

skih sredstvih. V obeh primerih je torej potrebna zunanja trgovina.

Tudi če vzamemo, da bi morali pri proučevanju reprodukcije v nespremenjenem obsegu predpostavljati konstantno produktivnost vseh industrijskih panog in zato tudi konstantna sorazmerja v vrednosti njihovih blagovnih produktov, bi bila oba zadnja primera, v katerih je II c (1) večji ali manjši kot II c (2), kljub temu zanimiva za produkcijo v razširjenem obsegu, kjer brezpogojno lahko nastopita.

3. Rezultati

Glede nadomestitve fiksnega kapitala je treba na splošno pripomniti:

Če odmore — predpostavljajoč, da ostanejo vse druge okoliščine, torej ne le obseg produkcije, ampak zlasti tudi produktivnost dela, nespremenjene — letos večji del fiksnega elementa II c kakor lani in ga je zato treba večji del tudi in natura obnoviti, se mora v istem razmerju zmanjšati tudi tisti del fiksnega kapitala, ki šele odмира in ga je treba do roka njegove smrti začasno nadomeščati v denarju, ker ostane po naši predpostavki vsota (tudi vsota vrednosti) v II delujočega fiksnega dela kapitala enaka. To pa ima te posledice. *Prvič*. Če sestoji večji del blagovnega kapitala I iz elementov fiksnega kapitala II c, sestoji toliko manjši del iz cirkulirajočih sestavnih delov II c, ker ostane skupna produkcija I za II c nespremenjena. Če se poveča en njen del, se drugi zmanjša, in narobe. Po drugi strani pa ohrani tudi celotna produkcija razreda II isto velikost. Kako pa je to mogoče, če je njegovih surovin, polizdelkov, pomožnih tvarin (se pravi cirkulirajočih elementov konstantnega kapitala II) manj? *Drugič*. Večji del fiksnega kapitala II c, ki je dobil znovič denarno obliko, teče k I, da bi se spremenil iz denarne oblike nazaj v naravno. Razen denarja, ki cirkulira med I in II samo zaradi zamenjave blaga, priteka torej v I še dodatni denar; dodatni denar, ki ne posreduje medsebojne zamenjave blaga, ampak nastopa le enostransko v funkciji kupnega sredstva. Hkrati pa bi se sorazmerno zmanjšala množina blaga II c, v kateri tiči

vrednostno nadomestilo za obrabo, torej množina blaga II, ki se mora zamenjati le za denar I, ne pa za blago I. Več denarja bi priteklo od II k I zgolj kot kupno sredstvo in bilo bi manj blaga II, nasproti kateremu bi moral nastopati I samo kot kupec. Ker se je I v že spremenil v blago II, večjega dela Ipv torej ne bi bilo mogoče spremeniti v blago II, ampak bi moral ohraniti denarno obliko.

Nasprotnega primera, v katerem je v kakem letu reprodukcija odmrlega fiksnega kapitala II manjša, del obrabe pa večji, po povedanem ni treba podrobneje raziskovati.

In tako bi nastala kriza — produkcijska kriza — kljub reprodukciji v nespremenjenem obsegu.

V kratkem: če se pri enostavni reprodukciji in nespremenjenih okoliščinah, torej zlasti pri nespremenjeni produktivni sili, celotnem obsegu in intenzivnosti dela ne predpostavlja, da je med odmirajočim (ki ga je treba obnoviti) fiksnim kapitalom in onim, ki še naprej deluje v stari naravni obliki (ki dodaja produktom edinole vrednost za nadomestitev svoje obrabe), konstantno razmerje, bi ostala v enem primeru množina cirkulirajočih sestavnih delov, ki jih je treba reproducirati, ista, množina fiksnih sestavnih delov, ki jih je treba reproducirati, pa bi se povečala. Celotna produkcija I bi se morala torej povečati ali pa bi imeli, celo če odmislimo denarna razmerja, primanjkljaj v reprodukciji.

V drugem primeru: če bi se zmanjšala sorazmerna velikost fiksnega kapitala II, ki ga je treba reproducirati in natura, in bi se torej v istem sorazmerju povečal tisti sestavni del fiksnega kapitala II, ki ga je treba nadomeščati še samo v denarju, bi množina cirkulirajočih sestavnih delov konstantnega kapitala II, ki jih reproducira I, ostala nespremenjena, medtem ko bi se količina fiksnih, ki jih je treba reproducirati, zmanjšala. Torej: ali zmanjšanje celotne produkcije I ali pa presežek (kakor poprej primanjkljaj), in sicer presežek, ki ga ni mogoče vnovčiti.

V prvem primeru lahko dá isto delo, če povečuje svojo produktivnost, trajanje ali intenzivnost, sicer večji produkt; in tako bi lahko poravnali primanjkljaj v prvem

primeru. Vendar pa do takšne spremembe ne bi prišlo brez premestitve dela in kapitala iz ene produkcijske panoge oddelka I v drugo, in vsaka takšna premestitev bi povzročila začasne motnje. Drugič pa bi moral (kolikor se povečata obseg in intenzivnost dela) zamenjati oddelek I več vrednosti za manj vrednosti z oddelkom II, kar pomeni, da bi prišlo do razvrednotenja produkta I.

Nasprotno v drugem primeru, v katerem mora I skrbeti svojo produkcijo, kar pomeni za delavce in kapitaliste, ki so v njem zaposleni, krizo, ali pa producira presežek, kar pomeni spet krizo. Sami po sebi takšni presežki niso v škodo, ampak v korist; v škodo pa so v kapitalistični produkciji.

V obeh primerih bi lahko pomagala zunanja trgovina. V prvem s tem, da bi pretvorila v konsumpcijska sredstva blago I, ki se zadržuje v denarni obliki, v drugem tako, da bi razprodala presežek blaga. Vendar pa zunanja trgovina, kolikor ni samo nadomeščanje elementov (tudi po vrednosti), prenaša nasprotja le na obširnejša področja, jim odpira širše torišče.

Po odpravi kapitalistične oblike reprodukcije se problem omeji na tole: iz leta v leto se spreminja velikost tistega dela fiksnega kapitala (tu tistega, ki deluje v produkciji konsumpcijskih sredstev), ki odмира in ga je zato treba nadomestiti in natura. Če je v kakem letu zelo velik (nad povprečno umrljivostjo, kakor pri ljudeh), je v naslednjih zanesljivo toliko manjši. Množina surovin, polizdelkov in pomožnih tvarin, ki je potrebna za letno produkcijo konsumpcijskih sredstev, se zaradi tega — s predpostavko, da se okoliščine sicer ne spremenijo — ne zmanjša; celotna produkcija produkcijskih sredstev bi se morala torej zdaj povečati, drugič zmanjšati. Temu nihanju lahko odpomore le neprestana relativna hiperprodukcija: na eni strani določena količina fiksnega kapitala, ki ga producirajo več, kot je neposredno potrebno; na drugi strani, in predvsem, zaloga surovin itd., ki presega neposredne letne potrebe (to velja prav posebej glede življenjskih potrebščin). Takšne vrste hiperprodukcija je istovetna s kontrolo

družbe nad materialnimi sredstvi svoje lastne reprodukcije. V kapitalistični družbi pa je anarhičen element.

Ta primer fiksnega kapitala — pri nespremenjenem obsegu reprodukcije — je prepričljiv. Nesorazmerje v proizvodnji fiksnega in cirkulirajočega kapitala je eden od priljubljenih razlogov ekonomistov za pojasnitev kriz. Popolnoma novo pa jim je, da more in mora nastati takšno nesorazmerje ob golem *ohranjanju* fiksnega kapitala; da more in mora nastati ob predpostavki idealne normalne produkcije, ob enostavni reprodukciji že delujočega družbenega kapitala.

XII. Reprodukcijska denarne tvarine

Nekaj smo doslej pustili popolnoma v nemar, namreč letno reprodukcijo zlata in srebra. Zgolj kot tvarini za luksuzne predmete, pozlačevanje ipd., ju prav tako kot katerih koli drugih produktov tu ne bi bilo treba posebej omenjati. Nasprotno pa imata kot denarna tvarina in zato-rej potencialno kot denar važno vlogo. Zaradi poenostavitve štejemo tu za denarno tvarino le zlato.

Po starejših podatkih je znašala skupna letna produkcija zlata 800 do 900 tisoč funtov, kar je enako približno 1100 ali 1250 milijonom mark. Po Soetbeeru⁵³ pa le povprečno po 170.675 kg v vrednosti približno 476 milijonov mark v letih 1871—1875. Od tega so producirale: Avstralija za okoli 167 milijonov, Združene države za 166 milijonov, Rusija za 94 milijonov mark. Vsa druga produkcija zlata se razdeli na razne dežele z manj kakor po 10 milijonov mark na vsako. Letna produkcija srebra je znašala v istem obdobju nekaj manj kot 2 milijona kg v vrednosti 354 1/2 milijona mark; od tega so producirale (zaokroženo): Mehika za 108, Združene države za 102, Južna Amerika za 67, Nemčija za 26 milijonov itd.

Od dežel, v katerih prevladuje kapitalistična produkcija, so le Združene države producent zlata in srebra;

⁵³ *Ad. Soetbeer*. »Edelmetall-Produktion«, Gotha 1879 (str. 112).

evropske kapitalistične dežele dobivajo skoraj vse svoje zlato in zdaleč največji del srebra iz Avstralije, Združenih držav, Mehike, Južne Amerike in Rusije.

Mi pa prenesemo zlate rudnike v deželo kapitalistične produkcije, katere letno reprodukcijo tu analiziramo, in sicer iz naslednjega razloga.

Kapitalistične produkcije na splošno ni brez zunanje trgovine. Če pa predpostavljamo normalno letno reprodukcijo z nekim obsegom, predpostavljamo s tem tudi, da zunanja trgovina samo nadomešča domače predmete s predmeti drugih uporabnih ali naravnih oblik, ne da bi vplivala na vrednostna razmerja, torej tudi ne na vrednostna razmerja, v katerih se obe kategoriji, produkcijska in konsumpcijska sredstva, med seboj zamenjujeta, in prav tako tudi ne na razmerja konstantnega kapitala, variabilnega kapitala in presežne vrednosti, na katere se lahko razčleni produkt vsake od teh dveh kategorij. Pritegnitev zunanje trgovine v analizo letno reproducirane vrednosti produkta naredi lahko torej samo zmedo, ne pokaže pa na noben nov moment bodisi problema, bodisi njegove rešitve. Moramo jo torej povsem odmisлити; zato moramo obravnavati tudi zlato kot neposreden element letne reprodukcije, ne pa kot blagovni element, uvožen od zunaj s pomočjo menjave.

Produkcija zlata spada tako kot produkcija kovin nasploh v razred I, v kategorijo, ki obsega produkcijo produkcijskih sredstev. Vzemimo, da je letna produkcija zlata = 30 (zaradi enostavnosti; v resnici je to število dosti previsoko nasproti drugim številom naše sheme); da se deli ta vrednost na 20 c + 5 v + 5 pv; da se mora 20 c zamenjati za druge elemente I c, kar bomo proučili kasneje; da pa se morata zamenjati 5 v + 5 pv (I) za elemente II c, se pravi za konsumpcijska sredstva.

Kar zadeva 5 v, velja, da prične vsako podjetje, ki producira zlato, najprej s tem, da kupi delovno silo; vendar ne z lastnim produciranim zlatom, ampak z nekim delom v deželi že obstoječega denarja. Delavci pridobe za teh 5 v konsumpcijska sredstva iz II, ta pa kupi s tem denarjem od I produkcijska sredstva. Če vzamemo, da kupi II od I za

2 zlato kot blagovno stvarino itd. (to je, kupi sestavni del svojega konstantnega kapitala), priteče 2 v nazaj k producentu zlata I v denarju, ki je bil že poprej v cirkulaciji. Če ne kupi II nič več stvarine od I, potem kupi I od II tako, da vrže v cirkulacijo kot denar svoje zlato, ker zlato lahko kupi vsako blago. Razlika je le v tem, da I pri tem ne nastopa kot prodajalec, ampak kot kupec. Producenti zlata iz I lahko vedno prodajo svoje blago, le-to ima vedno neposredno zamenljivo obliko.

Denimo, da je plačal predilničar 5 v svojim delavcem, ti pa mu dajo — presežno vrednost puščamo ob strani — za to produkt prejo = 5. Delavci kupijo za 5 od II c, ta kupi za 5 v denarju prejo od I in tako priteče 5 v v denarju nazaj k predilničarju. V navedenem primeru pa založi nasprotno Iz (kakor bomo označevali producenta zlata) svojim delavcem 5 v v denarju, ki je bil že poprej v cirkulaciji; ti izdajo denar za življenjske potrebščine; od 5 pa se vrne iz II nazaj k Iz le 2. Vendar pa lahko Iz znova prične reprodukcijski proces prav tako kakor predilničar; kajti njegovi delavci so mu dali 5 v zlatu, od česar je 2 prodal, 3 pa ima v zlatu. Mora jih torej samo prekovati v zlatnike⁵⁴ ali spremeniti v bankovce, pa ima ves svoj variabilni kapital brez nadaljnjega posredovanja II spet v svojih rokah v denarni obliki.

Že pri tem prvem procesu letne reprodukcije pa je prišlo do spremembe v količini denarja, ki je dejansko ali virtualno v cirkulaciji. Dejali smo, da je II c kupil 2 v (Iz) kot stvarino, 3 pa je Iz vnovič založil znotraj II kot denarno obliko variabilnega kapitala. Od količine denarja, ki ga je dobavila nova produkcija zlata, je torej ostalo 3 v II in ni priteklo nazaj k I. Po predpostavki je II zadovoljil svojo potrebo po zlati stvarini. Ti 3 ostanejo v njegovih rokah kot zlati zaklad. Ker ne morejo služiti kot

⁵⁴ »Precejšnje količine naravnega zlata (gold bullion) ... pri-
nesejo kopači zlata naravnost v kovnico v San Francisco.« — »Re-
ports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation«, 1879, III. del,
str. 337.

elementi njegovega konstantnega kapitala in ker je razen tega imel II že poprej dovolj denarnega kapitala za nakup delovne sile; ker razen tega z izjemo elementa obrabe tem 3 z ni treba opravljati nobene funkcije v II c, za katerega del so bili zamenjani (lahko bi služili le za to, da bi pro tanto krili element obrabe v primeru, ko je II c (1) manjši kot II c (2), kar je odvisno od naključja); in ker se mora po drugi strani, prav tako z izjemo elementa obrabe, zamenjati ves blagovni produkt II c za produkcijska sredstva I ($v + pv$) — se mora tako prenesti ves ta denar iz II c v II pv, najsi obstaja le-ta iz nujnih življenjskih potrebščin ali iz luksusnih predmetov, nasprotno pa prenesti ustrezno blagovno vrednost iz II pv v II c. Rezultat: del presežne vrednosti se nakopiči kot denarni zaklad.

Če se še naprej uporabi kot tvarina enak del letno produciranega zlata, bosta pritekla v drugem letu reprodukcije nazaj k I z spet 2, 3 pa se bodo nadomestili in natura, se pravi, spet bodo ostali v II kot zaklad, itd.

Na splošno glede variabilnega kapitala: kapitalist I z mora kakor vsak drug kapitalist ta kapital stalno zalagati v denarju za nakup delovne sile. Glede tega v velja, da morajo kupovati od II njegovi delavci, ne pa on; torej se ne more nikoli zgoditi, da bi nastopil kot kupec, da bi torej prenesel zlato v II brez njegove spodbude. Če pa kupuje II od njega tvarino, če mora pretvoriti svoj konstantni kapital II c v zlato tvarino, mu priteka del (I z) v od II nazaj na isti način kot drugim kapitalistom I; če se to ne zgodi, nadomesti svoj v v zlato neposredno iz svojega produkta. V istem razmerju, v katerem mu ne priteka od II nazaj denar, ki ga je založil v v, pa se v oddelku II del že obstoječe cirkulacije (denar, ki mu je pritekkel iz I in se ni vrnil v I) spreminja v zaklad in se zato del njegove presežne vrednosti ne potroši za konsumpcijska sredstva. Ker neprestano odpirajo nove zlate rudnike ali začno spet kopati v starih, tvori določen del denarja, ki ga mora I z založiti v v, vedno del že pred novo produkcijo zlata obstoječe množine denarja, ki jo daje I z prek svojih delav-

cev v II. Kolikor se ta denar ne vrne iz II k I z, služi v II kot element ustvarjanja zaklada.

Kar pa zadeva (I z) pv, lahko nastopi I z vedno kot kupec. Svojo pv vrže v obliki zlata v cirkulacijo in potegne iz nje konsumpcijska sredstva II c; tu se porabi zlato deloma kot tvarina, deluje torej kot dejanski element konstantnega sestavnega dela c produktivnega kapitala II. Če pa se to ne zgodi, postane kot del II pv, ki se zadrži v v denarju, spet element ustvarjanja zaklada. Tudi če obidemo I c, ki ga moramo proučiti kasneje,⁵⁵ se pokaže, kako je celo pri enostavni reprodukciji nujno kopičenje denarja ali ustvarjanje zaklada, četudi je izključena akumulacija v pravem pomenu besede, torej reprodukcija v razširjenem obsegu. Ker se ponavlja vsako leto, pojasnjuje to predpostavko, ki nam je bila izhodišče pri proučevanju kapitalistične produkcije: da je v rokah kapitalističnih razredov I in II na začetku reprodukcije takšna množina denarnih sredstev, ki ustreza blagovni zamenjavi. V povedanem smislu se denar kopiči celo, če odštejemo zlato, ki gre po zlu zaradi obrabe cirkulirajočega denarja.

Samo po sebi se razume, da, kolikor več časa ima za seboj kapitalistična produkcija, toliko večja je množina v njej nakopičenega denarja in toliko manjši je zato delež, ki ga vsakoletna nova produkcija zlata dodaja tej količini denarja, čeprav je ta dodatek po svoji absolutni količini lahko pomemben. V splošnih črtah se povrnemo samo še enkrat k ugovoru, izrečenemu Tooku: Kako je mogoče, da pridobi vsak kapitalist iz letnega produkta presežno vrednost v denarju, se pravi, da zajame iz cirkulacije več denarja, kakor ga je vrgel vanjo, ko je treba šteti kapitalistični razred za edini vir, ki sploh meče denar v cirkulacijo?

Na to pripominjamo, povzemajoč, kar smo ugotovili že poprej (17. poglavje):

⁵⁵ V rokopisu ni najti raziskave o menjavi novo produciranega zlata znotraj konstantnega kapitala oddelka I. — F. E.

1. Edine predpostavke, ki je tu potrebna: da je na splošno dovolj denarja za zamenjavo različnih elementov letne reprodukcijske mase, prav nič ne prizadene dejstvo, da obstoji del vrednosti blaga iz presežne vrednosti. Tudi če vzamemo, da bi pripadala vsa produkcija delavcem samim, da bi torej njihovo presežno delo bilo le presežno delo zanje same, ne za kapitaliste, bi bila množina cirkulirajoče vrednosti blaga ista in bi zahtevala ob sicer nespremenjenih okoliščinah za svojo cirkulacijo enako množino denarja. V obeh primerih je torej vprašanje samo: Odkod denar za zamenjavo te skupne vrednosti blaga? — V nobenem primeru pa ne: Odkod denar za vnovčenje presežne vrednosti?

Seveda — da se še enkrat povrnemo k temu — sestoji vsako posamezno blago iz $c + v + pv$, zaradi česar je potrebna za cirkulacijo celotne množine blaga na eni strani določena vsota denarja za cirkulacijo kapitala $c + v$ in na drugi strani druga vsota denarja za cirkulacijo dohodka kapitalistov, presežne vrednosti pv . Tako kot za posamezne kapitaliste, je za ves razred denar, v katerem zalaga kapital, različen od denarja, v katerem izdaja dohodek. Odkod ta zadnji denar? Kratko malo od tod, ker rabi del množine denarja, ki je v rokah kapitalističnega razreda, torej približno celotne množine denarja, ki je na voljo v družbi, za cirkulacijo dohodkov kapitalistov. Že zgoraj smo videli, kako vsak kapitalist, ki ustanavlja novo podjetje, lovi denar, ki ga je izdal za svoje vzdrževanje za konsumpcijska sredstva, spet nazaj kot denar, ki služi za vnovčenje njegove presežne vrednosti, brž ko podjetje steče. V splošnem pa izhaja vsa težava iz dveh virov.

Prvič. Če opazujemo samo cirkulacijo in obrat kapitala, torej tudi kapitalista le kot posebljenje kapitala — ne kot kapitalističnega konsumenta in lahkoživca — ga sicer vedno vidimo metati v cirkulacijo presežno vrednost kot sestavni del njegovega blagovnega kapitala, nikoli pa ne vidimo v njegovih rokah denarja kot oblike dohodka; nikoli ga ne vidimo, da bi vrgel v cirkulacijo denar zaradi porabe presežne vrednosti.

Drugič. Če vrže kapitalistični razred v cirkulacijo neko vsoto denarja v podobi dohodka, se zdi, kot da bi plačal ekvivalent za ta del celotnega letnega produkta in da s tem ta del preneha predstavljati presežno vrednost. Presežni produkt, v katerem je utelešena presežna vrednost, pa kapitalistični razred nič ne stane. Kot razred ga ima in uživa zastonj. Denarna cirkulacija ne more pri tem ničesar spremeniti. Edina sprememba, ki jo omogoča denarna cirkulacija, je v tem, da vsak kapitalist, namesto da bi potrošil svoj presežni produkt in natura, kar največkrat sploh ni mogoče, potegne iz skupne zaloge letnega družbenega presežnega produkta blago vseh vrst v znesku presežne vrednosti, ki si jo je prisvojil. Toda mehanizem cirkulacije je pokazal, da kapitalistični razred, če vrže denar v cirkulacijo zaradi potrošnje dohodka, taisti denar spet odtegne cirkulaciji in lahko tako začne znova isti proces. Zaradi tega ostane, gledan kot razred kapitalistov, prej ko slej v posesti te denarne vsote, ki je potrebna za vnovčenje presežne vrednosti. Če torej kapitalist potegne z blagovnega trga v svoj konsumpcijski sklad ne le presežno vrednost v obliki blaga, ampak mu priteče nazaj hkrati tudi denar, s katerim kupi to blago, je očitno odvzel cirkulaciji blago brez ekvivalenta. Četudi ga plača z denarjem, ga nič ne stane. Če kupim za funt šterling blaga, pa mi prodajalec blaga vrne ta funt za presežni produkt, ki me ni nič stal, sem očitno dobil blago zastonj. Neprestano ponavljanje te operacije ne spremeni ničesar na tem, da neprestano jemljem blago in imam neprestano v posesti funt, čeprav ga za nakup blaga začasno oddam. Kapitalist neprenehoma prejema ta denar nazaj kot vnovčenje presežne vrednosti, ki ga ni nič stala.

Videli smo, da se razstavi pri A. Smithu vsa vrednost družbenega produkta v dohodek, $v + pv$, da je torej konstantna vrednost kapitala enaka ničli. Iz tega zato neizogibno izhaja, da denar, potreben za cirkulacijo letnega dohodka, zadošča tudi za cirkulacijo celotnega letnega produkta, da torej v našem primeru denar, potreben za cirkulacijo konsumpcijskih sredstev v vrednosti 3000, zadošča tudi za cir-

kulacijo celotnega letnega produkta v vrednosti 9000. To je dejansko Smithovo naziranje, Th. Tooke pa ga ponavlja. To napačno pojmovanje o razmerju med množino denarja, ki je potrebna za vnovčenje dohodka, in množino denarja, ki služi za cirkulacijo celotnega družbenega produkta, je nujna posledica nerazumljenega, nesmiselnega pojmovanega načina, kako se reproducirajo in vsako leto nadomeščajo različni materialni in vrednostni elementi celotnega letnega produkta. Torej je bil že ovržen.

Čujmo Smitha in Tooka sama!

Smith pravi v drugem poglavju II. knjige: »Cirkulacijo vsake dežele lahko razdelimo na dva dela: na cirkulacijo med trgovci samimi in na cirkulacijo med trgovci in potrošniki. Četudi se lahko uporabljajo isti kosi denarja — papirnatega ali kovinskega — zdaj v prvi, zdaj v drugi cirkulaciji, potekata vendar neprestano obe istočasno druga poleg druge in potrebuje zato vsaka od njiju določeno množino denarja te ali one vrste, da lahko teče dalje. Vrednost blaga, ki cirkulira med različnimi trgovci, ne more nikoli preseči vrednosti blaga, ki cirkulira med trgovci in potrošniki; karkoli že kupijo trgovci, morajo nazadnje vendar prodati potrošnikom. Ker pa je cirkulacija med trgovci prodaja in nakup na debelo, je potrebna v splošnem precej velika vsota za vsako posamezno menjavo. Cirkulacija med trgovci in potrošniki pa je večinoma prodaja na drobno in potrebuje pogosto le zelo majhne denarne zneske; včasih zadošča en šiling ali celo pol penija. Majhne vsote pa cirkulirajo dosti hitreje kot velike... Četudi so torej letni nakupi vseh potrošnikov po vrednosti vsaj« (ta »vsaj« je imeniten!) »enaki nakupom vseh trgovcev, jih je navadno mogoče opraviiti z dosti manjšo množino denarja.« Itd.

K temu Adamovemu mestu pravi Th. Tooke (»An Inquiry into the Currency Principle«, London 1844, str. 34 do 36, passim): »Nobenega dvoma ne more biti, da je ta razlika, ki smo jo tu napravili, v bistvu pravilna... Menjava med trgovci in potrošniki vključuje tudi plačilo mezd, ki so poglavitni dohodek (the principal means) potrošnikov... Vse zamenjave med trgovcem in trgovcem, se pravi vse prodaje

od producenta ali uvoznika dalje, prek vseh stopenj vmesnih procesov manufakture itd. pa do trgovca na drobno ali izvoznika, so v jedru prenosi kapitala. Prenosi kapitalov pa ne vključujejo nujno dejanskega odstopanja bankovcev ali kovancev — v mislih imam resnično odstopanje, ne fingiranega — ob času zamenjave. Dejansko ga v velikem številu zamenjav tudi v resnici ne vključujejo... Skupno vsoto menjav med trgovci in trgovci mora končno pač določiti in omejiti vsota menjav med trgovci in potrošniki.«

Če bi stal zadnji stavek sam zase, bi lahko mislili, da Tooke samo ugotavlja, da obstaja med zamenjavami med trgovci in trgovci in zamenjavami med trgovci in potrošniki, z drugimi besedami, med vrednostjo celotnega letnega dohodka in vrednostjo kapitala, s katerim ga producira, neko razmerje. To pa ni tako. Izrečno pritegne naziranj A. Smitha. Posebna kritika njegove teorije o cirkulaciji je torej odveč.

2. Vsak industrijski kapital vrže pri svojem začetku naenkrat v cirkulacijo denar za ves svoj fiksni sestavni del, ki ga zopet izvleče iz nje le postopoma v teku let s prodajo svojega letnega produkta. Na začetku vrže torej v cirkulacijo več denarja, kakor ji ga odtegne. To se ponavlja vsakokrat, kadar obnovi celotni kapital in natura; ponovi se vsako leto za določeno število podjetij, katerih fiksni kapital je treba obnoviti in natura; ponovi se v obrokih pri vsakem popravilu, pri vsaki samo delni obnovitvi fiksnega kapitala. Če torej z ene strani odvzema cirkulaciji več denarja, kakor ga vrže vanjo, se dogaja z druge strani ravno nasprotno.

V vseh industrijskih panogah, katerih produkcijsko obdobje (kot različno od delovnega obdobja) traja sorazmerno daljši čas, mečejo kapitalistični producenti med tem obdobjem neprenehoma denar v cirkulacijo. To delajo deloma s plačilom uporabljene delovne sile, deloma z nakupom produkcijskih sredstev, ki jih uporabljajo v produkciji. Tako se odzemajo produkcijska sredstva blagovnemu trgu neposredno, konsumpcijska sredstva pa deloma posredno po delavcih, ki trošijo svoje mezde, deloma nepo-

sredno po kapitalistih samih, ki seveda ne prekinjajo svoje potrošnje, pri čemer ti kapitalisti spočetka ne dajo hkrati na trg nobenega ekvivalenta v blagu. Med tem obdobjem služi denar, ki ga vržejo v cirkulacijo, za vnovčevanje vrednosti blaga vključno s presežno vrednostjo, ki jo vsebuje. Zelo pomembna postane ta okoliščina v razviti kapitalistični produkciji pri dolgoročnejših poslih, ki jih izvajajo delniške družbe itd., npr. pri gradnji železnic, kanalov, dokov, velikih stavb v mestih, železnih ladij, osuševanju obsežnih zemljišč itd.

3. Medtem ko odvzemajo drugi kapitalisti, če ne upoštevamo izdatkov za fiksni kapital, iz cirkulacije več denarja, kakor ga mečejo vanjo pri nakupu delovne sile in cirkulirajočih elementov, mečejo kapitalisti, ki producirajo zlato in srebro — razen kolikor služi žlahtna kovina kot surovina — v cirkulacijo samo denar, vtem ko jemljejo iz nje samo blago. Konstantni kapital, razen tistega dela, ki pomeni obrabo, večji del variabilnega kapitala in vsa presežna vrednost, izvzemši zaklad, ki se morebiti kopiči v njihovih lastnih rokah, prihaja v cirkulacijo kot denar.

4. Po eni plati cirkulirajo kot blago vsakovrstne stvari, ki niso bile producirane med letom, zemljišča, hiše itd., dalje, produkti, katerih produkcijsko obdobje je daljše kot eno leto, kakor živina, les, vino itd. Pri teh in drugih pojavih ne smemo pozabiti, da obstaja razen denarne vsote, ki je potrebna za neposredno cirkulacijo, vedno določena količina denarja v latentnem, brezdelnem stanju, ki lahko prične delovati, ko se pokaže potreba. Razen tega cirkulira vrednost takšnih produktov pogosto po kosih in postopoma, kakor vrednost najetih hiš v večletnih najemninah.

Po drugi plati denarna cirkulacija ne posreduje vseh gibanj reprodukcijskega procesa. Kakor hitro so nabavljeni njegovi elementi, je izločen iz nje ves produkcijski proces. Dalje, vsi produkti, ki jih producent neposredno tudi sam konsumira — bodisi individualno, bodisi produktivno; sèm spada tudi naturalna oskrba poljedelskih delavcev.

Količina denarja, ki posreduje cirkulacijo letnega produkta, torej že obstaja v družbi, je bila postopoma akumu-

lirana. Ne spada k producirani vrednosti tega leta, izvzemši morda zlato, določeno za nadomestitev obrabljenih kovancev.

Pri tej razlagi smo predpostavljali izključno cirkulacijo denarja iz žlahtnih kovin, in pri tej povrh najpreprostejšo obliko, to je nakupe in prodaje z gotovino, čeprav lahko deluje denar na temelju čisto kovinske cirkulacije tudi kot plačilno sredstvo, in je v zgodovini res tako deloval in se je na tem temelju razvil kredit in neke strani njegovega mehanizma.

Tega ne predpostavljamo samo zaradi metodoloških razlogov, katerih tehtnost se kaže že v tem, da so tako Tooke in njegova šola kakor tudi njihovi nasprotniki v svojih spornih vprašanjih morali pri razlagi cirkulacije bankovcev vedno posegati nazaj k hipotezi čiste kovinske cirkulacije. To so morali delati post festum, tedaj pa so to storili zelo površno, in sicer nujno, ker ima v takem primeru izhodišče le postransko vlogo v analizi.

Najbolj preprost pogled na denarno cirkulacijo, prikazano v njeni prvobitni obliki — in ta je immanentni faktor letnega reprodukcijskega procesa — pa pokaže:

a) Če predpostavljamo razvito kapitalistično produkcijo, torej prevladovanje sistema meznega dela, ima denarni kapital očitno glavno vlogo, ker je oblika, v kateri se zalaga variabilni kapital. V tisti meri, kakor se razvija sistem meznega dela, se spreminja vsak produkt v blago, zaradi česar mora — z nekaterimi pomembnimi izjemami — tudi v celoti doživeti spremembo v denar kot fazo svojega gibanja. Količina cirkulirajočega denarja mora biti dovolj velika za to vnovčenje blaga. Največji del te količine se daje v obliki mezde, denarja, ki ga založi industrijski kapitalist v plačilo delovne sile kot denarno obliko variabilnega kapitala, v rokah delavcev pa deluje — v svoji pretežni množini — le kot cirkulacijsko sredstvo (kupno sredstvo). To je v popolnem nasprotju z naturalnim gospodarstvom, kakršno prevladuje na temelju vsakega podložniškega sistema (vštevši suženjstvo) in še bolj na temelju bolj ali manj pri-

mitivnih skupnosti, najsi so prepletene s podložniškimi ali s suženjskimi razmerji ali ne.

V suženjskem sistemu ima denarni kapital, potrošen za nakup delovne sile, vlogo denarne oblike fiksnega kapitala, ki se nadomesti le polagoma, po poteku življenjske dobe sužnja. Zaradi tega so šteli Atenci dobiček, ki ga dobiva posestnik sužnja neposredno z industrijsko uporabo svojega sužnja ali posredno s posojanjem sužnja drugim industrijskim uporabnikom (na primer za delo v rudnikih), le za obresti (poleg amortizacije) založenega denarnega kapitala, ravno tako kakor vračuna v kapitalistični produkciji industrijski kapitalist del presežne vrednosti plus obrabo fiksnega kapitala kot obresti in nadomestitev svojega fiksnega kapitala. Tako delajo tudi kapitalisti, ki dajejo v najem fiksni kapital (hiše, stroje itd.). Sužnji v gospodinjstvu, bodisi da služijo za opravljanje potrebnih opravil ali le za razkošje, tu ne pridejo v poštev; ti ustrezajo našemu razredu služinčadi. Pa tudi v sistemu suženjstva, kolikor je v poljedelstvu, manufakturi, brodarstvu itd. prevladujoča oblika produktivnega dela, kakor v razvitih državah Grčije in v Rimu, je ohranjen element naturalnega gospodarstva. Trg sužnjev se stalno oskrbuje s svojim blagom, delovno silo — z vojnam, gusarstvom ipd., in tega ropanja ne posreduje cirkulacijski proces, ampak naturalno prilaščanje tuje delovne sile z neposrednim fizičnim nasiljem. Celó v Združenih državah, potem ko se je vmesno ozemlje med državami meznega dela na severu in sužnjelastniškimi državami na jugu spremenilo v ozemlje za rejo sužnjev za jug, kjer je torej na trg sužnjev vrženi suženj sam postal element letne reprodukcije, to ni zadoščalo za dolgo časa, ampak so, dokler je bilo mogoče, nadaljevali trgovino z afriškimi sužnji, da so zadovoljili trg.

b) Samonikli odtoki in dotoki denarja, ki jih povzroča v kapitalističnem gospodarstvu zamenjava letnega produkta; enkratne založbe fiksnih kapitalov v vsem obsegu njih vrednosti ter postopno odvzemanje njihove vrednosti iz cirkulacije v dolgoletnih obdobjih, torej njihova postopna vzpostavitev v denarni obliki z vsakoletnim tezavriranjem,

tezavriranjem, ki je po svojem bistvu popolnoma različno od ustvarjanja zaklada, ki teče vzporedno z njim in temelji na vsakoletni novi produkciji zlata; neenako dolgi časi, v katerih je treba v skladu s trajanjem produkcijskih obdobjih blaga zalagati denar in ga zato tudi že poprej vedno znova akumulirati, preden ga je mogoče potegniti iz cirkulacije s prodajo blaga; različna dolgotrajnost časa, za katerega je treba založiti denar, kar je lahko posledica že zgolj različne oddaljenosti kraja produkcije od prodajnega trga; prav tako razlike v velikosti in obdobju vzratnega pritoka glede na stanje ali relativno velikost produkcijskih zalog v različnih poslovnih panogah in pri različnih posameznih kapitalistih v istih panogah, torej razlike v rokih, v katerih se nabavljajo elementi konstantnega kapitala — vse to za časa enoletne reprodukcije: treba je le, da postanejo po izkušnjah vsi ti različni momenti samoniklega gibanja vidni in jasni, pa spodbude načrtno tako razvoj mehaničnih pomožnih sredstev kreditnega sistema kakor tudi dejansko zajetje obstoječih posojljivih kapitalov.

K temu pride še razlika med podjetji, katerih produkcija teče — ob sicer normalnih okoliščinah — nepretrgoma v istem obsegu, in podjetji, v katerih se količina zaposlene delovne sile spreminja z letnim časom, kakor npr. v poljedelstvu.

XIII. Teorija Destutta de Tracyja o reprodukciji⁵⁶

Za zgled zmešane in obenem bahaške brezglavosti političnih ekonomistov pri proučevanju družbene reprodukcije je lahko veliki logik Destutt de Tracy (prim. I. knjiga, str. 185, prip. 30), ki ga je jemal resno celo Ricardo in imenoval a very distinguished writer (»Principles etc.«, str. 333).

Ta ugledni pisec takole razlaga celotni družbeni reprodukcijski in cirkulacijski proces:

⁵⁶ Iz rokopisa II.

»Vprašali me boste, kako dosegajo ti industrijski podjetniki tako velike profite in od koga jih lahko pridobe. Odgovorjam, da naredo to tako, da prodajo vse, kar producirajo, draže, kot jih je stala produkcija. Prodajo pa:

1. drug drugemu vse tisto, kar gre v njihovo potrošnjo, kar je določeno za zadovoljitev njihovih potreb; to plačajo z delom svojih dobičkov;

2. meznim delavcem, tako tistim, ki jih plačujejo sami, kakor tistim, ki jih plačujejo brezdelni kapitalisti; po tej poti dobe od teh delavcev nazaj vse njihove mezde, izvzemši morda njihove skromne prihranke;

3. brezdelnim kapitalistom, ki jih plačajo s tistim delom svojega dohodka, katerega še niso dali meznim delavcem, ki jih neposredno zaposlujejo; tako jim celotna renta, ki jim jo plačajo vsako leto, po tej ali drugi poti priteče spet nazaj.« (*Destutt de Tracy*, »*Traité de la volonté et de ses effets*«, Paris 1826, str. 239.)

Kapitalisti torej obogate, prvič, tako, da v menjavi tistega dela presežne vrednosti, ki ga posvete svoji zasebni potrošnji ali potrošijo kot dohodek, vsi drug drugega sleparijo. Če znaša ta del njihove presežne vrednosti oziroma njihovih dobičkov 400 f. št., nastane torej iz teh 400 f. št. na primer 500 f. št. tako, da proda vsak soudeleženec pri 400 f. št. drugemu svoj del za 25 % draže. Ker delajo vsi tako, je rezultat isti, kot če bi prodali drug drugemu po pravi ceni. Z razliko, da potrebujejo za cirkulacijo blagovne vrednosti 400 f. št. količino denarja 500 f. št. To pa je prej metoda za njihovo obubožanje kot za njihovo obogatitev, ker morajo hraniti velik del svojega skupnega premoženja neproduktivno v nekoristni obliki cirkulacijskih sredstev. Bistvo vsega je v tem, da si razred kapitalistov kljub vsestranskemu nominalnemu povečanju cen svojega blaga lahko razdeli za svojo zasebno potrošnjo med seboj le zalogo 400 f. št. blaga, so pa drug proti drugemu tako ljubeznivi, da dajo cirkulirati 400 f. št. vrednosti blaga s takšno količino denarja, ki je potrebna za 500 f. št. vrednosti blaga.

To čisto ne glede na to, da se tu predpostavlja »del njihovih dobičkov« in zato sploh zaloga blaga, v kateri je izražen dobiček. Destutt de Tracy pa bi nam rad razložil ravno to, odkod ta dobiček. Količina denarja, ki je potrebna za njegovo cirkulacijo, je popolnoma podrejeno vprašanju. Blagovna množina, v kateri je izražen dobiček, se zdi, da izvira iz dejstva, da prodajajo kapitalisti to blagovno množino ne le drug drugemu, kar je že zelo lepo in globokoumno, ampak jo prodajajo drug drugemu predrago. Zdaj torej že poznamo en vir bogatenja kapitalistov. Reducira se na skrivnost »Entspeektorja Bräsiga«, ki pravi, da izvira velika revščina iz velike pauptvete.

2. Isti kapitalisti prodajajo tudi »meznim delavcem, tako tistim, ki jih plačujejo sami, kakor tistim, ki jih plačujejo brezdelni kapitalisti; po tej poti dobe od teh delavcev nazaj vse njihove mezde, izvzemši njihove skromne prihranke«.

Vrnitev denarnega kapitala, v katerega obliki so kapitalisti založili delavcu mezdo, nazaj h kapitalistu, je po mnenju g. Destutta de Tracyja drugi vir bogatenja takšnih kapitalistov.

Če je torej plačal kapitalistični razred delavcem kot mezdo na primer 100 f. št., ti isti delavci pa kupijo potem od istega kapitalističnega razreda blaga v vrednosti 100 f. št. in priteče torej vsota 100 f. št., ki so jo založili kot kupci delovne sile, kapitalistom nazaj pri prodaji blaga delavcem za znesek 100 f. št., *obogatijo* s tem kapitalisti. Z vidika zdrave človeške pameti se zdi, da imajo kapitalisti s pomočjo te procedure vnovič v posesti 100 f. št., ki so jih imeli pred proceduro. Na začetku procedure so imeli 100 f. št. denarja, za teh 100 f. št. kupijo delovno silo. Za teh 100 f. št. producira kupljeno delo blago z vrednostjo, kolikor nam je doslej znano, 100 f. št. S prodajo 100 f. št. blaga delavcem pridobe kapitalisti 100 f. št. denarja nazaj. Kapitalisti imajo torej spet 100 f. št. denarja, delavci pa za 100 f. št. blaga, ki so ga producirali sami. Ni mogoče uvideti,

kako naj bi pri tem kapitalisti obogateli. Če jim ne bi bilo priteklo nazaj 100 f. št. v denarju, bi bili, prvič, plačali delavcem 100 f. št. denarja za njihovo delo, drugič, morali bi jim dati zastojni produkt tega dela, za 100 f. št. konsumpcijskih sredstev. Pritok nazaj bi torej kvečjemu lahko pojasnil, zakaj niso kapitalisti zaradi te operacije revnejši, nikakor pa ne, zakaj so postali zaradi nje bogatejši.

Drugo vprašanje je seveda, kako da imajo kapitalisti 100 f. št. v denarju in zakaj so delavci prisiljeni, namesto da bi producirali blago na svoj račun, zamenjati svojo delovno silo za teh 100 f. št. To pa je nekaj, kar se za misleca Destuttovega kalibra razume samo po sebi.

Destutt sam ni popolnoma zadovoljen s to rešitvijo. Saj nam ni rekel, da lahko obogatimo tako, da izdamo 100 f. št. denarja in potem 100. f. št. denarja spet prejmemo, torej s povratkom 100 f. št. denarja, ki vendar samo pokaže, zakaj ni šlo 100 f. št. denarja v izgubo. Rekel nam je, da kapitalisti obogatijo »tako, da prodajo vse, kar producirajo, draže, kot jih je stal nakup«.

Kapitalisti morajo torej tudi v svojih transakcijah z delavci obogateti s tem, da jim prodajajo draže. Odlično! »Plačajo mezdo... vse to pa jim priteče nazaj v izdatkih vseh teh ljudi, ki jim plačajo (produkte) draže«, kakor so jih (kapitaliste) »stale delavske mezde« (str. 240). Kapitalisti plačajo torej 100 f. št. mezd delavcem, potem pa jim prodajo njihov lastni produkt za 120 f. št., tako da jim priteče nazaj ne le 100 f. št., ampak pridobe še 20 f. št. To ni mogoče. Delavci lahko plačajo samo z denarjem, ki so ga prejeli v obliki mezde. Če dobe 100 f. št. mezd od kapitalistov, lahko kupijo le za 100 f. št., ne pa za 120 f. št. Po tej poti torej ne pridemo nikamor. Je pa še druga pot. Delavci kupijo od kapitalistov blago za 100 f. št., dobe pa v resnici le blago v vrednosti 80 f. št. Za 20 f. št. so jih torej vsekakor ogoljufali. Kapitalist pa je vsekakor obogatel za 20 f. št., ker je plačal delovno silo dejansko za 20 % pod njeno vrednostjo oziroma odtegnil 20 % nominalne mezde po ovinku.

Kapitalistični razred bi dosegel isti namen, če bi delavcem že prav od početka plačal le 80 f. št. mezd, pozneje pa bi jim dal za teh 80 f. št. denarja dejansko 80 f. št. vrednosti v blagu. Če gledamo razred v celoti, se zdi to normalna pot, ker mora dobiti, kakor pravi g. Destutt sam, delavski razred »zadostno mezdo« (str. 219), ker mora biti ta mezda vsaj tolikšna, da ga ohrani pri življenju in delu, da more »pridobiti najnujnejše življenjske potrebščine« (str. 180). Če ne dobe delavci teh zadostnih mezd, je to po istem Destuttu de Tracyju »smrt industrije« (str. 208), torej, kot se zdi, ni sredstvo za bogatenje kapitalistov. Kakršna koli že pa je višina mezd, ki jih plača kapitalistični razred delavskemu razredu, vedno imajo določeno vrednost, na primer 80 f. št. Če plača torej kapitalistični razred delavcem 80 f. št., jim mora za teh 80 f. št. dati blaga v vrednosti 80 f. št. Vrnitev 80 f. št. ga ne obogati. Če jim plača v denarju 100 f. št. in jim proda za 100 f. št. blaga z vrednostjo 80 f. št., jim plača v denarju 25 % več kot njihovo normalno mezdo, zato pa jim da v blagu 25 % manj.

Z drugimi besedami: sklad, iz katerega pridobiva kapitalistični razred svoj dobiček, bi se ustvarjal z odtegljaji od normalne mezde, s plačevanjem delovne sile pod njeno vrednostjo, se pravi pod vrednostjo življenjskih potrebščin, ki so potrebne za njihovo normalno reprodukcijo kot mezd-nih delavcev. Če bi se torej plačala normalna mezda, kar se po Destuttu de Tracyju mora zgoditi, ne bi bilo nobenega sklada dobička niti za industrijca niti za brezdelne kapitaliste.

G. Destutt de Tracy bi moral torej reducirati vso skrivnost, kako bogati kapitalistični razred, na odtegljaj od mezde. Drugi skladi presežne vrednosti, o katerih govori sub 1 in sub 3, potem ne bi obstajali.

V vseh deželah, v katerih je skržena denarna mezda delavcev na vrednost konsumpcijskih sredstev, ki so potrebna za njihovo vzdrževanje kot razreda, bi ne bilo torej nobe-

nega konsumpcijskega in nobenega akumulacijskega sklada za kapitaliste. Torej ne bi bilo tudi nobenega eksistenčnega sklada kapitalističnega razreda in zato tudi kapitalističnega razreda ne. To bi bilo po Destuttu dejansko tako v vseh bogatih, razvitih deželah s staro civilizacijo, ker »v naših v davnini zakoreninjenih družbah je sklad, iz katerega se plačujejo mezde ... skorajda konstantna količina« (str. 202).

Pa tudi pri odbitku od mezde ne izvira obogatitev kapitalistov iz dejstva, da plačajo najprej delavcu 100 f. št. v denarju in mu dajo nato za teh 100 f. št. v denarju 80 f. št. v blagu, da torej dejansko dajo v cirkulacijo 80 f. št. blaga za denarno vsoto 100 f. št., ki je za 25 % prevelika, ampak izvira iz dejstva, da si prilasti kapitalist od delavčevega produkta razen presežne vrednosti — tistega dela produkta, ki predstavlja presežno vrednost — tudi še 25 % tistega dela produkta, ki bi bil moral pripasti delavcu v obliki mezde. Na tak nesmiselni način, kot pojmuje zadevo Destutt, ne bi kapitalistični razred pridobil prav ničesar. Plača 100 f. št. za mezdo, za teh 100 f. št. pa vrne delavcu blago v vrednosti 80 f. št. iz svojega lastnega produkta. Toda pri naslednji operaciji mora znova založiti 100 f. št. v isto proceduro. Torej si dela samo to brezplodno veselje, da zalaga 100 f. št. v denarju in daje zanj 80 f. št. blaga. Se pravi, stalno zalaga brez koristi za 25 % prevelik denarni kapital za cirkulacijo svojega variabilnega kapitala, kar je zelo čudna metoda bogatenja.

3. Kapitalistični razred prodaja naposled »brezdelnim kapitalistom, ki mu plačajo s tistim delom svojega dohodka, katerega še niso dali meznim delavcem, ki jih neposredno zaposlujejo; tako mu celotna renta, ki jim jo (brezdelnim) plača vsako leto, po tej ali drugi poti priteče spet nazaj«.

Prej smo videli, da industrijski kapitalisti »plačajo z delom svojih dobičkov vse, kar gre v njihovo potrošnjo, kar je določeno za zadovoljitev njihovih potreb«. Vzemimo torej, da so njihovi dobički = 200 f. št. Za svojo oseb-

no potrošnjo porabijo na primer 100 f. št. Druga polovica = 100 f. št. pa ne pripada njim, ampak brezdelnim kapitalistom, se pravi zemljiškim rentnikom in kapitalistom, ki posojajo na obresti. Plačati morajo torej 100 f. št. tej družini. Sedaj vzemimo, da porabijo le-ti od tega denarja 80 f. št. za svojo lastno konsumpcijo in 20 f. št. za plačilo služabnikov itd. Torej kupijo z 80 f. št. konsumpcijska sredstva od industrijskih kapitalistov. Medtem ko gre od teh za 80 f. št. produkta, jim priteče nazaj 80 f. št. denarja ali $\frac{4}{5}$ od tistih 100 f. št., ki so jih plačali pod imenom renta, obresti itd. brezdelnim kapitalistom. Dalje je dobil razred služinčadi, neposredni mezdni delavci brezdelnih kapitalistov, od svojih gospodov 20 f. št. Tudi ti kupijo z njimi od industrijskih kapitalistov za 20 f. št. konsumpcijskih sredstev. Medtem ko gre od teh za 20 f. št. produkta, jim priteče nazaj 20 f. št. denarja ali zadnja petina tistih 100 f. št. denarja, ki so jih plačali pod imenom renta, obresti itd. brezdelnim kapitalistom.

Na koncu transakcije je priteklo industrijskim kapitalistom nazaj 100 f. št. denarja, ki so jih odstopili za plačilo rente, obresti itd. brezdelnim kapitalistom. Po drugi strani je prešla polovica njihovega presežnega produkta v vrednosti 100 f. št. iz njihovih rok v konsumpcijski sklad brezdelnih kapitalistov.

Za vprašanje, s katerim se ukvarjamo tu, je torej očitno popolnoma odveč, na kakršen koli način vmešati delitev 100 f. št. med brezdelne kapitaliste in njihove neposredne mezdne delavce. Zadeva je preprosta: njihove rente, obresti, skratka delež, ki jim gre od presežne vrednosti = 200 f. št., jim plačajo industrijski kapitalisti v denarju, v 100 f. št. S temi 100 f. št. kupijo neposredno ali posredno od industrijskih kapitalistov konsumpcijska sredstva. Plačajo jim torej nazaj 100 f. št. denarja, vzamejo pa od njih za 100 f. št. konsumpcijskih sredstev.

S tem je priteklo nazaj 100 f. št. denarja, ki so jih plačali industrijski kapitalisti brezdelnim kapitalistom. Je ta

pritok denarja sredstvo za obogatitev industrijskih kapitalistov, kakor sanjari Destutt? Pred transakcijo so imeli vsoto vrednosti 200 f. št.: 100 f. št. v denarju in 100 f. št. v konsumpcijskih sredstvih. Po transakciji imajo le polovico začetne vsote vrednosti. Imajo zopet 100 f. št. v denarju, izgubili pa so 100 f. št. v konsumpcijskih sredstvih, ki so prešla v roke brezdelnih kapitalistov. So torej za 100 f. št. ubožnejši, ne pa za 100 f. št. bogatejši. Če bi, namesto da plačajo po ovinku najprej 100 f. št. denarja, potem pa prejmejo teh 100 f. št. denarja nazaj kot plačilo za 100 f. št. konsumpcijskih sredstev, plačali rento, obresti itd. v naravnih oblikah svojih produktov, bi jim ne priteklo iz cirkulacije 100 f. št. denarja, ker niso vrgli vanjo 100 f. št. denarja. Če bi plačali in natura, bi se stvar uredila na kratko tako, da bi obdržali od presežnega produkta v vrednosti 200 f. št. polovico zase, drugo polovico pa bi oddali brez ekvivalenta brezdelnim kapitalistom. Niti Destutta ne bi moglo zapeljati, da bi proglasil to za sredstvo bogatenja.

Zemlja in kapital, ki so si ju izposodili industrijski kapitalisti od brezdelnih in za kar jim morajo plačevati v obliki zemljiške rente, obresti itd. del presežne vrednosti, sta zanje seveda dobičkonosna, ker sta eden od pogojev produkcije tako produkta nasploh kakor tudi tistega dela produkta, ki tvori presežni produkt in v katerem se predstavlja presežna vrednost. Ta dobiček priteka iz uporabe izposojene zemlje in kapitala, ne pa iz cene, ki se zanju plačuje. Ta cena je nasprotno odbitek od dobička. Sicer bi morali trditi, da industrijski kapitalisti ne bi postali bogatejši, ampak revnejši, če bi lahko obdržali drugo polovico presežne vrednosti sami zase, namesto da jo oddajo. V takšno zmedo zaide, kdor meče pojave cirkulacije, kakor je povratni tok denarja, v isti koš z razdelitvijo produkta, ki jo takšni cirkulacijski pojavi samo posredujejo.

Isti Destutt pa je vendar tako prebrisan, da pripominja: »Odkod dohodki teh brezdelnih ljudi? Ali ne prihajajo iz rente, ki jim jo plačujejo iz svojega dobička tisti,

ki zaposlijo kapitale prvih, se pravi tisti, ki s skladi prvih plačujejo delo, katero producira več, kakor stane, skratka, industrijci? Če hočemo najti vir vsega bogastva, moramo torej vedno nazaj do teh. Oni so tisti, ki v resnici prehranjujejo mezdne delavce, katere zaposlujejo prvi.« (Str. 246.)

Zdaj je torej plačilo te rente ipd. odbitek od industrijevega dobička. Prej pa je bilo zanje sredstvo za obogatitev.

Ena tolažba pa je našemu Destuttu vendarle ostala. Ti vrli industrijci ravnaajo z brezdelnimi kapitalisti tako, kakor so ravnali drug z drugim in z delavci. Vse blago jim prodajajo na primer za 20 % predrago. Tu je možno dvojje. Brezdelni kapitalisti imajo razen 100 f. št., ki jih dobe vsako leto od industrijcev, še druga denarna sredstva ali pa jih nimajo. V prvem primeru jim prodajo industrijci blago in vrednosti v znesku 100 f. št. za ceno, denimo, 120 f. št. Pri prodaji njihovega blaga jim torej ne priteče nazaj le 100 f. št., ki so jih plačali brezdelnim, ampak razen tega še 20 f. št., ki so zanje v resnici nova vrednost. Kako je s tem računom? Dali so za 100 f. št. blaga zastonj, kajti 100 f. št. denarja, s katerim je bilo delno plačano, je bil njihov lastni denar. Njihovo lastno blago jim je bilo torej plačano z njihovim lastnim denarjem. To pomeni 100 f. št. izgube. Razen tega pa so dobili 20 f. št., za kolikor je cena večja od vrednosti. Torej 20 f. št. dobička. Če prištejemo k temu izgubo 100 f. št., dobimo 80 f. št. izgube, ki ne postane nikoli plus, ostane vedno minus. Goljufija v škodo brezdelnih kapitalistov je zmanjšala izgubo industrijcev, vendar pa se zaradi tega izguba premoženja ni spremenila zanje v sredstvo za bogatenje. Razen tega ta metoda od-pove v primeru daljših razdobj, ker brezdelni ne morejo plačati vsako leto 120 f. št., če dobijo letno samo 100 f. št.

Poglejmo drugo metodo: industrijci prodajo blago z vrednostjo 80 f. št. za tistih 100 f. št. v denarju, ki so jih plačali brezdelnim kapitalistom. V tem primeru oddajo 80 f. št. spet zastonj v obliki rente, obresti itd. S to goljufijo so zmanjšali tribut brezdelnim, niso pa ga odpravili. Po

isti teoriji, po kateri so odvisne cene od dobre volje prodajalcev, bi brezdelni lahko zahtevali v prihodnje za svojo zemljo in kapital 120 f. št. rente, obresti itd. namesto 100 f. št. kakor doslej.

Ta sijajna analiza je v vsem vredna globokega misleca, ki po eni strani prepíše od A. Smitha, da »je delo vir vsega bogastva« (str. 242), da industrijski kapitalisti »uporabljajo svoj kapital za plačilo dela, ki ga reproducira z dobičkom« (str. 246), po drugi pa sklepa, da ti industrijski kapitalisti »prehranjujejo vse ostale ljudi, edini povečujejo javno premoženje in ustvarjajo vsa sredstva našega uživanja« (str. 242), da kapitalistov ne hranijo delavci, ampak kapitalisti delavce, in sicer s sijajno utemeljitvijo, da denar, s katerim so plačani delavci, ne ostane v njihovih rokah, ampak se neprestano vrača h kapitalistom kot plačilo za blago, ki so ga producirali delavci. »Oni z eno roko samo prejemajo, z drugo pa vračajo. Torej moramo šteti, da ustvarjajo njihovo konsumpcijo tisti, ki jih plačujejo.« (Str. 235.)

Po tej izčrpni razlagi družbene reprodukcije in konsumpcije, kakor ju posreduje denarna cirkulacija, nadaljuje Destutt: »To je tisto, kar izpopolnjuje ta perpetuum mobile bogastva, gibanje, ki so ga kljub slabemu razumevanju (mal connu — brez dvoma!) upravičeno imenovali cirkulacijo. To gibanje je namreč v resnici kroženje, ki se vedno vrača na svojo izhodiščno točko. To je točka, kjer poteka produkcija.« (Str. 239, 240.)

Destutt, that very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie in v nekem smislu res lumen med vulgarnimi ekonomisti, poprosi končno bralca, naj občuduje čudovito jasnost, s katero razlaga potek družbenega procesa, žarno luč, ki je z njo razsvetlil predmet. Celo tako ustrežljiv je, da pove bralcu, odkod ta luč. To je treba navesti v izvorniku:

»On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur

production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. D'où viennent cet accord et cette lucidité?* De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leur justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin.« (Str. 242, 243.)

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude!*

* »Upam, da bo bralec opazil, kako se ta način proučevanja konsumpcije našega bogastva sklada z vsem tistim, kar smo povedali v zvezi z njegovo produkcijo in razdelitvijo, hkrati pa, *kako pojasni vse družbeno dogajanje*. Odkod ta skladnost in ta jasnost? Od tega, ker smo srečali resnico. To spominja na učinek tistih ogledal, v katerih se vidijo predmeti čisto in v njihovih pravih razmerjih, če se postavimo na njihovo pravo gledišče, in v katerih se zdi vse pomešano in razkrojeno, če smo preblizu ali predaleč.«

To je meščanska neumnost v vsej svoji blaženosti!

Enaindvajseto poglavje⁵⁷

AKUMULACIJA IN RAZŠIRJENA REPRODUKCIJA

V prvi knjigi smo pokazali, kako poteka akumulacija za posameznega kapitalista. Z vnovčenjem blagovnega kapitala se vnovči tudi presežni produkt, v katerem se predstavlja presežna vrednost. To presežno vrednost, ki se je tako spremenila v denar, spremeni kapitalist nazaj v dodatne naturalne elemente svojega produktivnega kapitala. V naslednjem krožnem toku produkcije da povečani kapital povečan produkt. Kar velja za posamezni kapital, mora veljati tudi za celotno letno reprodukcijo, kakor smo videli pri proučevanju enostavne reprodukcije, da se izrazi postopno nabiranje — pri posameznem kapitalu — njegovih porabljenih fiksnih sestavnih delov v denarju, ki se teza-vrira, tudi v letni družbeni reprodukciji.

Če je posamezni kapital = $400c + 100v$, letna presežna vrednost 100, je blagovni produkt = $400c + 100v + 100pv$. Teh 600 se spremeni v denar. Od tega denarja se 400c ponovno spremeni v naturalno obliko konstantnega kapitala, 100v v delovno silo, razen tega pa se — če se akumulira celotna presežna vrednost — spremeni 100pv z zamenjavo v naturalne elemente produktivnega kapitala v dodatni konstantni kapital. Pri tem predpostavljamo: 1. da ta znesek pri danih tehničnih razmerah zadošča bodisi za razširitev delujočega konstantnega kapitala, bodisi za ustanovitev novega industrijskega podjetja. Lahko pa se tudi zgodi, da je potrebno spremeniti presežno vrednost v denar in imeti

⁵⁷ Od tod do konca rokopis VIII.

ta denar tezavriran veliko dalj časa, preden se lahko izvede ta proces, preden se torej lahko dejansko akumulira, razširi produkcija. 2. Predpostavljamo, da je prišlo do produkcije v razširjenem obsegu dejansko že poprej; da bi mogli namreč spremeniti denar (v denarju tezavrirano presežno vrednost) v elemente produktivnega kapitala, morajo biti ti elementi kot blago na prodaj na trgu; pri tem tudi ni razlike, če se ne kupujejo kot izgotovljeno blago, ampak se producirajo po naročilu. Plačajo se šele, ko že obstajajo, vsekakor šele, ko so že bili dejansko reproducirani v razširjenem obsegu, ko se je njih dotlej normalna produkcija že razširila. Obstajati so morali potencialno, se pravi v svojih elementih, saj je potrebna le še spodbuda naročila, to je nakup blaga pred njegovim nastankom in njegova vnaprejšnja prodaja, da bi bilo nato dejansko producirano. Denar na eni strani priključuje v življenje razširjeno reprodukcijo na drugi strani, ker je ta mogoča tudi brez denarja. Kajti denar sam po sebi ni nikakršen element dejanske reprodukcije.

Če npr. kapitalist A v enem letu ali v več letih proda količine blagovnega produkta, ki jih je postopoma produciral, spreminja s tem v denar tudi tisti del blagovnega produkta, ki je nosilec presežne vrednosti — presežni produkt — torej presežno vrednost, ki jo producira v blagovni obliki, si postopoma kopiči ta denar in si ustvarja tako nov potencialen denarni kapital; potencialen zaradi njegove sposobnosti in namena, da se spremeni v elemente produktivnega kapitala. V resnici pa je to le tezavriranje, ki ni nikak element dejanske reprodukcije. Njegova dejavnost obstaja spočetka le v postopnem odtegotovanju cirkulirajočega denarja iz cirkulacije. Pri tem seveda ni izključeno, da je bil ravno tisti cirkulirajoči denar, ki ga tako spravi pod ključ, pred svojim vstopom v cirkulacijo še del kakšnega drugega zaklada. Ta zaklad kapitalista A, ki je potencialno nov denarni kapital, ni dodatno družbeno bogastvo, prav tako kakor ne bi bil, če bi ga porabili za konsumpcijska sredstva. Toda denar, ki je odtegnjen obtoku, ki je bil torej pred tem v njem, je lahko že kdaj poprej ležal kot sestavni del zaklada ali pa bil denarna oblika

mezde, je lahko vnovčeval produkcijska sredstva ali drugo blago, posredoval cirkulacijo konstantnih delov kapitala ali dohodka kakšnega kapitalista. Nikakor ni novo bogastvo, enako kakor ni denar, gledan z vidika enostavne blagovne cirkulacije, zavoljo tega, ker se je obrnil desetkrat v enem dnevu, ker je realiziral deset različnih blagovnih vrednosti, nosilec desetkratne, temveč le svoje obstoječe vrednosti. Blago obstaja brez njega, sam pa ostane, kar je (ali se zaradi obrabe še zmanjša), najsi se obrne enkrat ali desetkrat. Samo produkcija zlata — kolikor vsebuje produkt zlata presežni produkt, kolikor je nosilec presežne vrednosti — ustvarja novo bogastvo (potencialni denar) in le kolikor pride vse novo producirano zlato v cirkulacijo, pomnoži denarno stvarino potencialnih novih denarnih kapitalov.

Četudi ni dodatno novo družbeno bogastvo, je ta v denarni obliki tezavrirana presežna vrednost nov potencialni denarni kapital zaradi funkcije, za katero se kopiči. (Kasneje bomo videli, da lahko izvira nov denarni kapital tudi od drugod, ne samo iz postopnega vnovčenja presežne vrednosti.)

Denar se odtegne cirkulaciji in kopiči kot zaklad s prodajo blaga brez sledečega ji nakupa. Če vzamemo, da je ta operacija splošen pojav, se zdi nerazumljivo, odkod naj pridejo kupci, ker hoče v tem procesu vsakdo prodajati, da bi tezavril, nihče pa noče kupovati. In ta proces je treba šteti za splošen pojav, ker je lahko vsak individualni kapital v fazi akumulacije.

Če bi si predstavljali proces cirkulacije med različnimi deli letne reprodukcije, kot da poteka v ravni črti — kar je napačno, ker sestoji z redkimi izjemami vedno iz gibanj, ki potekajo drugo nasproti drugemu — bi morali pričeti s producentom zlata (oziroma srebra), ki kupuje, ne da bi prodajal, in predpostavljati, da vsi drugi prodajajo njemu. Tedaj bi ves letni družbeni presežni produkt (nosilec celotne presežne vrednosti) prešel k njemu, vsi drugi kapitalisti pa bi si razdelili med seboj pro rata njegov presežni produkt, ki je po naravi denar, naturalno vnovčenje njegove presežne

vrednosti. Tisti del produkta producenta zlata, ki mora nadomestiti njegov delujoči kapital, je namreč že vezan in je o njem že odločeno. V zlatu producirana presežna vrednost producenta zlata bi bila tedaj edini sklad, iz katerega bi zajemali vsi drugi kapitalisti stvarino za vnovčenje svojega letnega presežnega produkta. Po svoji vrednosti bi moral biti torej enak celotni družbeni letni presežni vrednosti, ki se mora najprej zabubiti v obliko zaklada. Nesmiselne, kakor so, ne bi te predpostavke koristile ničesar drugemu, kot da bi pojasnile možnost splošnega istočasnega nastajanja zaklada. S tem pa reprodukcija sama, razen pri producentu zlata, ne bi prišla niti za korak dalje.

Preden rešimo to navidezno težavo, moramo razločevati: akumulacijo v oddelku I (produkcija produkcijskih sredstev) in v oddelku II (produkcija konsumpcijskih sredstev). Pričnemo z I.

I. Akumulacija v oddelku I

1. Tvorjenje zaklada

Jasno je, da so tako naložbe kapitala v številnih industrijskih panogah, iz katerih sestoji razred I, kakor tudi razne individualne naložbe kapitala znotraj vsake teh industrijskih panog po svoji življenjski starosti, se pravi po svojem že preteklem trajanju delovanja, ne glede na njihov obseg, tehnične okoliščine, tržne razmere itd., na različnih stopnjah procesa postopnega spreminjanja presežne vrednosti v potencialni denarni kapital, naj bo namenjen ta denarni kapital za razširitev njihovega delujočega kapitala ali pa za ustanovitev novih industrijskih podjetij — obeh oblik razširjenja produkcije. Del kapitalistov spreminja torej neprestano svoj potencialni denarni kapital, ki je narastel do ustrezne velikosti, v produktivni kapital, se pravi, z denarjem, ki ga je težaviral z vnovčevanjem presežne vrednosti, kupuje produkcijska sredstva, dodatne elemente konstantnega kapitala. Drugi del pa je še zapo-

slen s tezavriranjem svojega potencialnega denarnega kapitala. Kapitalisti, ki pripadajo tema dvema kategorijama, nastopajo torej drug proti drugemu eni kot kupci, drugi kot prodajalci, vsak od njih pa izključno v eni od teh vlog.

Denimo, da proda kapitalist A 600 ($= 400c + 100v + 100pv$) kapitalistu B (ki je lahko predstavnik več kot enega kupca); 600 blaga proda za 600 denarja. Od tega je 100 presežna vrednost, ki jo odtegne cirkulaciji, teza-vrira kot denar. Teh 100 denarja pa je le denarna oblika presežnega produkta, ki je bil nosilec vrednosti 100. Teza-vriranje nasploh ni produkcija, torej tudi ne prirastek produkcije. Kapitalistova dejavnost je le v tem, da odtegne cirkulaciji denar, ki ga je pridobil s prodajo presežnega produkta 100, da ta denar zadrži in zapleni. Tega ne dela le A, ampak na številnih točkah cirkulacijske periferije tudi drugi kapitalisti, A', A'', A''', ki vsi prav tako marljivo zbirajo to vrsto zaklada. Te številne točke, na katerih se odteguje denar cirkulaciji in se nabira v številnih individualnih zakladih oziroma potencialnih denarnih kapitalih, pomenijo prav toliko ovir cirkulaciji, ker omrtničijo denar in mu za daljši ali krajši čas vzamejo njegovo cirkulacijsko sposobnost. Treba pa je upoštevati, da se tvorijo zakladi v enostavni blagovni cirkulaciji že zdavnaj pred tem, ko postane blagovna produkcija kapitalistična. Količina denarja, ki jo ima družba, je vedno večja kakor tisti del te količine, ki je v aktivni cirkulaciji, čeprav ta del zaradi raznih okoliščin narašča ali upada. Tu nahajamo te iste zaklade in to isto tvorjenje zakladov, vendar pa zdaj kot moment, ki je imanenten kapitalističnemu produkcijskemu procesu.

Lahko razumemo veselje, če postanejo v kreditnem sistemu vsi ti potencialni kapitali, ker se koncentrirajo v rokah bank itd., razpoložljiv kapital, »loanable capital«, denarni kapital, in sicer ne več pasiven kapital, ne pesem prihodnosti, ampak aktiven, bujno naraščajoč kapital.

Kapitalist A pa ustvari ta zaklad samo, kolikor nastopa — glede na svoj presežni produkt — le kot prodajalec in ne zatem tudi kot kupec. Njegovo zaporedno produciranje presežnega produkta — nosilca njegove presežne vred-

nosti, ki jo mora vnovčiti — je torej predpostavka njegovega tvorjenja zaklada. V obravnavanem primeru, v katerem proučujemo le cirkulacijo znotraj kategorije I, je naturalna oblika presežnega produkta kakor tudi celotnega produkta, katerega del je, naturalna oblika elementa konstantnega kapitala I, kar pomeni, da spada v kategorijo produkcijskih sredstev za produkcijska sredstva. Kaj bo z njim, se pravi, kakšno funkcijo opravlja v rokah kupcev B, B', B'' itd., bomo kmalu videli.

Toda predvsem je treba tu pomniti tole: četudi A za znesek svoje presežne vrednosti odteguje denar cirkulaciji in ga tezavrira, meče po drugi strani vanjo blago, ne da bi ji odtegnil zanj drugo blago. S tem je omogočeno kapitalistom B, B', B'' idr., da mečejo v cirkulacijo denar, zanj pa pobirajo iz nje samo blago. V obravnavanem primeru gre to blago tako po svoji naturalni obliki kakor po svojem namenu bodisi kot fiksni, bodisi kot cirkulirajoči element v konstantni kapital kapitalista B, B', itd. Glede tega več, ko se bomo ukvarjali s kupcem presežnega produkta, s kapitalisti B, B' itd.

Mimogrede tale pripomba: kakor poprej pri obravnavanju enostavne reprodukcije, vidimo tudi tu, da zamenjava različnih sestavnih delov letnega produkta, se pravi njihova cirkulacija (ki mora obsegati hkrati reprodukcijo kapitala, in sicer njegovo obnovo v njegovih različnih pojavnih oblikah konstantnega, variabilnega, fiksnega, cirkulirajočega, denarnega kapitala, blagovnega kapitala), nikakor ne predpostavlja zgolj nakupa blaga, ki ga dopolnjuje sledeča mu prodaja, ali prodaje, ki jo dopolnjuje sledeči ji nakup, tako da bi se dejansko zamenjevalo samo blago za blago, kakor domneva politična ekonomija, zlasti teorija o svobodni trgovini od fiziokratov in Adama Smitha dalje. Znano nam je, da fiksnega kapitala, kakor hitro je bil naložen, med vsem časom njegovega delovanja ne obnavljajo, ampak da deluje naprej v svoji stari obliki, medtem ko se njegova vrednost postopoma nabira v denarju. Zdaj pa smo videli, da periodično obnavljanje fiks-

nega kapitala II c (ta vrednost kapitala II c se v celoti zamenja za elemente vrednosti I $\{v + pv\}$) predpostavlja po eni strani *zgolj nakup* fiksnega dela II c, ki se spreminja iz denarne oblike nazaj v naturalno in kateremu ustreza *zgolj prodaja* I pv; po drugi strani *zgolj prodajo* II c, prodajo njegovega fiksnega dela vrednosti (obrade), ki se useda v denarju in kateremu ustreza *zgolj nakup* I pv. Da bi tu potekala zamenjava normalno, je treba predpostaviti, da je *zgolj nakup* s strani II c po obsegu vrednosti enak *zgolj prodaji* s strani II c in da je prav tako *zgolj prodaja* I pv dela 1, II c enaka njegovemu golemu nakupu od dela 2, II c (str. 518). Drugače bi nastale motnje v enostavni reprodukciji. *Zgolj nakup* tu mora biti krit z *zgolj prodajo* tam. Prav tako moramo pri tem predpostaviti, da je *zgolj prodaja* I pv po tistem delu A, A', A'', ki nabira zaklad, v ravnovesju z golim nakupom I pv po tistem delu B, B', B'', ki spreminja svoj zaklad v elemente dodatnega produktivnega kapitala.

Kolikor se vzpostavlja ravnovesje tako, da nastopi kupec pozneje in za isti znesek vrednosti kot prodajalec, in narobe, priteka denar nazaj tisti strani, ki ga je pri nakupu založila, ki je prej kupila, preden je spet prodala. Dejansko ravnovesje v sami zamenjavi blaga, v zamenjavi različnih delov letnega produkta, pa zahteva, da se medsebojno zamenjujejo enaki zneski vrednosti blaga.

Če so zamenjave *zgolj enostranske*, če je na eni strani množica *zgolj nakupov*, na drugi pa množica *zgolj prodaj* — in videli smo, da normalna zamenjava letnega produkta v kapitalistični družbi zahteva te enostranske metamorfoze — imamo ravnovesje le ob predpostavki, da se znesek vrednosti enostranskih nakupov in znesek vrednosti enostranskih prodaj ujemata. Dejstvo, da je blagovna produkcija splošna oblika kapitalistične produkcije, obsega vlogo, ki jo ima v njej denar ne le kot cirkulacijsko sredstvo, ampak tudi kot denarni kapital. To dejstvo ustvarja neke, za ta produkcijski način značilne pogoje normalne zamenjave in zato normalnega poteka reprodukcije bodisi v nespremenjenem, bodisi v razširjenem obse-

gu, ki se sprevržejo v prav toliko pogojev nenormalnega poteka, možnosti kriz, ker je ravnesje pri samorastlem stroju te produkcije zgolj naključje.

Prav tako smo videli, da se pri zamenjavi I v za ustreznosti znesek vrednosti II c nazadnje sicer nadomesti za II c blago II z enakim zneskom vrednosti blaga I, da se torej dopolni prodaja lastnega blaga skupnega kapitalista II naknadno z nakupom blaga I v istem znesku vrednosti. Do te nadomestitve pride; ne pride pa v tej njuni medsebojni zamenjavi blaga do menjave med kapitalistoma I in II. II c proda svoje blago delavskemu razredu I. Ta nastopa nasproti njemu enostransko kot kupec blaga, on pa nasproti njemu enostransko kot prodajalec. Z denarjem, ki ga je tako iztržil, nastopi II c nasproti skupnemu kapitalistu I enostransko kot kupec blaga, ta pa nasproti njemu enostransko kot prodajalec blaga v znesku I v. Šele s to prodajo blaga reproducira I svoj variabilni kapital končno spet v obliki denarnega kapitala. Če nastopa kapital I nasproti kapitalu II enostransko kot prodajalec blaga do zneska I v, nastopa enako nasproti svojemu delavskemu razredu kot kupec blaga pri nakupu njegove delovne sile; in če nastopa delavski razred I nasproti kapitalistu II enostransko kot kupec blaga (namreč kot kupec življenjskih potrebščin), nastopa nasproti kapitalistu I enostransko kot prodajalec blaga, namreč kot prodajalec svoje delovne sile.

Neprestana ponudba delovne sile delavskega razreda I, spreminjanje enega dela blagovnega kapitala I nazaj v denarno obliko variabilnega kapitala, nadomeščanje dela blagovnega kapitala II z naturalnimi elementi konstantnega kapitala II c — vse te nujne predpostavke reprodukcije pogojujejo druga drugo, opravi pa jih zelo zamotan proces, obsegajoč tri cirkulacijske procese, ki potekajo neodvisno drug od drugega, ki pa se medsebojno prepletajo. Zamotanost tega procesa daje sama veliko povodov za nenormalen potek.

2. Dodatni konstantni kapital

Presežni produkt, v katerem je presežna vrednost, kapitalistov oddelka I, ki si ga prilaščajo, nič ne stane. V nobeni obliki jim ni treba založiti denarja ali blaga, da bi ga pridobili. Založitev (avance) je že pri fiziokratih splošna oblika vrednosti, opredmetene v elementih produktivnega kapitala. To, kar zalagajo, ni torej nič drugega kakor njihov konstantni in variabilni kapital. Delavec jim s svojim delom ohranja ne samo njihov konstantni kapital; z ustreznim na novo ustvarjenim delom vrednosti v obliki blaga jim ne nadomešča samo variabilne vrednosti kapitala; s svojim presežnim delom jim daje razen tega presežno vrednost v obliki presežnega produkta. S postopno prodajo tega presežnega produkta akumulirajo zaklad, dodatni potencialni denarni kapital. V tu obravnavanem primeru sestoji ta presežni produkt v začetku iz produkcijskih sredstev za produkcijo produkcijskih sredstev. Samo v rokah kapitalistov B, B' B'' itd. (I) deluje ta presežni produkt kot dodatni konstantni kapital; virtualno pa je to že, še preden ga prodajo, že v rokah tezavradorjev A, A', A'' (I). Če raziskujemo samo obseg vrednosti reprodukcije oddelka I, smo še vedno v mejah enostavne reprodukcije, kajti noben dodatni kapital ni bil zaposlen, da bi ustvaril ta virtualni dodatni konstantni kapital (presežni produkt), pa tudi nobeno presežno delo, ki bi bilo večje od tistega, ki se troši na podlagi enostavne reprodukcije. Razlika je le v obliki uporabljenega presežnega dela, v konkretni naravi njegovega posebnega koristnega načina. Porabilo se je za produkcijska sredstva za Ic namesto za IIC, za produkcijska sredstva za produkcijo produkcijskih sredstev namesto za produkcijska sredstva za produkcijo konsumpcijskih sredstev. Pri enostavni reprodukciji smo predpostavljali, da se potroši vsa presežna vrednost I kot dohodek, torej za blago II; obstajala je torej le iz takšnih produkcijskih sredstev, ki morajo v svoji naravni obliki nadomestiti konstantni kapital IIC. Da bi bil mogoč prehod od enostavne k razširjeni reprodukciji, mora biti produkcija v oddelku I sposobna izdelati manj

elementov konstantnega kapitala za II in prav toliko več za I. Ta prehod, ki ga ni mogoče izvesti vselej brez težav, olajšuje okoliščina, da lahko služi mnogo produktov I kot produkcijsko sredstvo v obeh oddelkih.

Iz tega torej izhaja, da se — gledano le z vidika obsega vrednosti — producira znotraj enostavne reprodukcije stvarni substrat razširjene reprodukcije. To je samo presežno delo delavcev razreda I, porabljeno neposredno za produkcijo produkcijskih sredstev, za ustvaritev virtualnega dodatnega kapitala I. Virtualni dodatni denarni kapital, ki ga ustvarjajo A, A', A'' (I) s postopno prodajo svojega presežnega produkta, nastalega brez kakršnega koli kapitalističnega denarnega izdatka, je torej zgolj denarna oblika dodatno produciranih produkcijskih sredstev I.

Produkcija dodatnega virtualnega denarnega kapitala ni torej v našem primeru (kakor bomo videli, se lahko formira tudi popolnoma drugače) nič drugega kot pojav produkcijskega procesa samega, produkcija elementov produktivnega kapitala v določeni obliki.

Produkcija dodatnega virtualnega denarnega kapitala v večjem obsegu — na številnih točkah cirkulacijske periferije — ni torej nič drugega kot rezultat in izraz mnogostranske produkcije virtualno dodatnega produktivnega kapitala, ki ne zahteva za svoj nastanek nobenih dodatnih denarnih izdatkov industrijskih kapitalistov.

Postopno spreminjanje tega virtualno dodatnega produktivnega kapitala po A, A', A'' (I) idr. v virtualni denarni kapital (zaklad), ki ga omogoča postopna prodaja njihovega presežnega produkta, to je ponavljana enostranska prodaja blaga brez dopolnjujočega nakupa, se izvaja s ponavljanim odtegotovanjem denarja iz cirkulacije in z ustreznim tezavriranjem. Razen v primeru, v katerem je kupec producent zlata, to tezavriranje nikakor ne zahteva dodatnih količin žlahtne kovine, ampak le spremenjeno delovanje dotlej krožečega denarja. Prej je deloval kot cirkulacijsko sredstvo, zdaj deluje kot zaklad, kot nastajajoč, virtualno nov denarni kapital. Med dodatnim denarnim kapitalom in mno-

žino žlahtne kovine, ki je v kaki deželi, ni torej nobene vzročne zveze.

Iz tega izhaja nadalje: kolikor večji je produktivni kapital, ki že deluje v kaki deželi (vštevši njemu pripojeno delovno silo, ustvarjalko presežnega produkta), kolikor bolj razvita je produktivna sila dela in zato tudi tehnična sredstva za hitro razširitev produkcije produkcijskih sredstev — kolikor večja je torej tudi množina presežnega produkta po svoji vrednosti in po množini uporabnih vrednosti, v katerih nastopa — toliko večji je:

1. virtualni dodatni produktivni kapital v obliki presežnega produkta v rokah A, A', A'' itd. in

2. množina tega v denar spremenjenega presežnega produkta, torej virtualnega dodatnega denarnega kapitala v rokah A, A', A'' itd. Če torej npr. Fullarton noče nič vedeti o hiperprodukciji v navadnem pomenu, pač pa pozna hiperprodukcijo kapitala, namreč denarnega kapitala, to spet dokazuje, kako izredno malo vedo celo najboljši meščanski ekonomisti o mehanizmu svojega sistema.

Če je presežni produkt, ki ga kapitalisti A, A', A'' (I) neposredno producirajo in si ga prilaščajo, tvarna podlaga akumulacije kapitala, to je razširjene reprodukcije, čeprav resnično deluje v tej lastnosti še le v rokah B, B', B'' itd. (I), pa je nasprotno v stadiju denarne hube — kot zaklad in virtualni denarni kapital, ki se le postopoma ustvarja — absolutno neproduktiven, se giblje v tej obliki vzporedno s produkcijskim procesom, vendar pa zunaj njega. Je ovira napredku (dead weight) kapitalistične produkcije. Pohlep izkoristiti to presežno vrednost, ki se nabira v zakladu kot virtualni denarni kapital, za pridobivanje tako dobička kakor dohodka, doseže v kreditnem sistemu in v »papirjih«¹ cilj svojih teženj. Denarni kapital dobi tako v drugi obliki največji vpliv na potek in mogočni razvoj kapitalističnega produkcijskega sistema.

V virtualni denarni kapital spremenjeni presežni produkt bo po svoji množini toliko večji, kolikor večja je skupna vsota že delujočega kapitala, iz katerega delovanja izhaja. Pri absolutnem povečanju obsega virtualnega denarnega

kapitala, ki se letno reproducira, pa je lažje tudi njegovo odcepljanje, tako da se hitreje naloži v kako posebno podjetje, bodisi v rokah istega kapitalista, bodisi v drugih rokah (na primer družinskih članov, pri delitvi dediščine itd.). Odcepljanje denarnega kapitala v tem primeru pomeni, da se popolnoma odloči od prvotnega kapitala, da bi ga naložili kot nov denarni kapital v samostojno novo podjetje.

Medtem ko so dobili prodajalci presežnega produkta, kapitalisti A, A', A'' itd. (I), le-tega kot neposreden rezultat produkcijskega procesa, ki ni zahteval razen založitve v konstantni in variabilni kapital, ki je potrebna tudi pri enostavni reprodukciji, nobenih drugih cirkulacijskih aktov, medtem ko nastavljajo s tem tudi realno podlago reprodukcije v razširjenem obsegu in proizvajajo virtualno dodatni kapital, pa se nasprotno B, B', B'' itd. (I) vedejo drugače: 1. šele v njihovih rokah bo presežni produkt kapitalistov A, A', A'' itd. dejansko deloval kot dodatni konstantni kapital (drugi element produktivnega kapitala, dodatno delovno silo, to je dodatni variabilni kapital, puščamo za zdaj ob strani); 2. zato, da pride v njihove roke, je potreben cirkulacijski akt, presežni produkt morajo kupiti.

Ad 1. je treba pripomniti, da je velik del presežnega produkta (virtualno dodatnega konstantnega kapitala), ki ga producira A, A', A'' (I), produciran v tem letu, da pa lahko deluje kot industrijski kapital v rokah B, B', B'' (I) dejansko šele naslednje leto ali še kasneje; ad 2. nastane vprašanje, odkod denar, potreben cirkulacijskemu procesu.

Kolikor gredo produkti, ki jih producira B, B', B'' itd. (I), in natura znova v njihov produkcijski proces, se samo po sebi razume, da preide del njihovega lastnega presežnega produkta pro tanto neposredno (brez posredovanja cirkulacije) v njihov produktivni kapital in da se vključi vanj kot dodatni element konstantnega kapitala. Pro tanto tudi ne vnovčujejo presežnega produkta kapitalistov A, A', itd. (I). Če pustimo to ob strani — odkod denar? Znano nam je, da so nakopičili svoj zaklad tako kot A, A' itd., s prodajo vsak svojih presežnih produktov. Zdaj so na cilju, kjer

mora njihov samo virtualni denarni kapital, ki je nakopičen kot zaklad, dejansko delovati kot dodatni denarni kapital. Toda s tem se vrtimo v krogu. Vprašanje je še vedno: odkod denar, ki so ga poprej odtegnili kapitalisti skupine B (I) cirkulaciji in ga nakopičili?

Že iz proučevanja enostavne reprodukcije nam je znano, da morajo imeti kapitalisti I in II v rokah določeno množino denarja, da lahko zamenjajo svoj presežni produkt. Tam se je denar, ki je služil samo za trošenje dohodkov za konsumpcijska sredstva, spet vračal h kapitalistom v tisti meri, v kateri so ga bili založili za zamenjavo svojega blaga; tu se pojavi znova isti denar, le da s spremenjeno funkcijo. Kapitalisti skupin A in B (I) si izmenoma dobavljajo denar za spremenitev presežnega produkta v dodatni virtualni denarni kapital in izmenoma mečejo novo ustvarjeni denarni kapital kot kupno sredstvo nazaj v cirkulacijo.

Edina predpostavka pri tem je, da mora v deželi nahajajoča se količina denarja (postavimo, da se hitrost obtoka itd. ne spremeni) zadoščati tako za aktivno cirkulacijo kakor tudi za rezervni zaklad. To je ista predpostavka, ki mora biti — kot smo videli — izpolnjena tudi pri enostavni blagovni cirkulaciji. Samo funkcija zakladov je tu različna. Tudi količina razpoložljivega denarja mora biti večja: 1. ker producira kapitalistična produkcija vsak produkt (izvzemši novo producirane žlahtne kovine in redke produkte, ki jih porabijo producenti sami) kot blago, ker se mora torej vsak produkt vnovčiti; 2. ker sta na kapitalistični osnovi množina blagovnega kapitala in obseg njegove vrednosti ne samo absolutno večja, ampak z neprimerno večjo hitrostjo tudi naraščata; 3. vedno obsežnejši variabilni kapital se mora neprestano spreminjati v denarni kapital; 4. ker gre v korak z razširjanjem produkcije ustvarjanje novih denarnih kapitalov, in mora zaradi tega obstajati tudi tvarina njihove zakladne oblike. — Če velja to brez omejitve za prvo fazo kapitalistične produkcije, kjer se razvija tudi kreditni sistem pretežno na kovinskem obtoku, velja tudi za najbolj razvito fazo kreditnega sistema, kolikor ostane njegova

podlaga kovinski obtok. Po eni plati lahko povzroča tu dodatna produkcija žlahtnih kovin, če je zdaj bogata, zdaj revna, motnje v cenah blaga ne le v daljših, ampak tudi v zelo kratkih razdobjih. Po drugi plati se ves kreditni mehanizem stalno ukvarja s tem, da omeji dejanski kovinski obtok z vsake vrste operacijami, metodami, tehničnimi napravami na relativno vedno zmanjšujoči se minimum — s čimer se povečajo v istem razmerju tudi umetelnost vsega mehanizma in verjetnost motenj njegovega normalnega teka.

Lahko da različni B, B', B'' itd. (I), katerih virtualni novi denarni kapital začne delati kot aktivni kapital, kupujejo svoje produkte (dele svojega presežnega produkta) drug od drugega in jih prodajajo drug drugemu. Pro tanto priteka denar, ki so ga založili v cirkulacijo presežnega produkta — pri normalnem poteku — nazaj kapitalistom skupine B v istem razmerju, v katerem so ga založili v cirkulacijo vsak svojega blaga. Če kroži denar kot plačilno sredstvo, je treba plačati le razlike, kolikor se medsebojni nakupi in prodaje ne pobotajo. Važno pa je, da tako kakor tu povsod predpostavljamo najprej kovinski obtok v njegovi najbolj preprosti in prvotni obliki, ker se tedaj pokaže, da so odtok in dotok, izravnnavanje razlik, skratka, vsi momenti, ki se kažejo v kreditnem sistemu kot zavestno uravnjavani procesi, neodvisni od kreditnega sistema. Vsa stvar se pokaže tedaj v samorasli in ne v kasnejši izumetničeni obliki.

3. Dodatni variabilni kapital

Doslej smo se ukvarjali samo z dodatnim konstantnim kapitalom. Zdaj se moramo obrniti k proučevanju dodatnega variabilnega kapitala.

V prvi knjigi smo izčrpno razložili, kako je v sistemu kapitalistične produkcije delovna sila vedno na razpolago in kako se lahko po potrebi brez povečanja števila zaposlenih delavcev ali množine delovne sile spravi v gibanje več dela. Zato tega zdaj ni treba še nadalje raziskovati, ampak predpostavljamo kratko malo, da najde tisti del na novo

nastalega denarnega kapitala, ki se lahko spremeni v variabilni kapital, vedno delovno silo, v katero naj se spremeni. Prav tako smo v prvi knjigi razložili, kako lahko dani kapital brez akumulacije poveča v določenih mejah obseg svoje produkcije. Tu pa gre za akumulacijo kapitala v posebnem pomenu, kjer je razširitev produkcije odvisna od spremembe presežne vrednosti v dodatni kapital in zatorej tudi od razširitve kapitalne podlage produkcije.

Producent zlata lahko del svoje zlate presežne vrednosti akumulira kot virtualni denarni kapital. Brž ko doseže potrebni obseg, ga lahko neposredno spremeni v nov variabilni kapital, ne da bi moral zato poprej prodati svoj presežni produkt. Prav tako ga lahko spremeni v elemente konstantnega kapitala. Vendar pa mora v tem primeru dobiti pripravljene te materialne elemente svojega konstantnega kapitala, pa naj delajo producenti, kakor smo predpostavljali v dosedanji razlagi, na zalogo in pošiljajo potem svoje izgotovljeno blago za trg, bodisi po naročilu. Oba primera predpostavljata stvarno razširitev produkcije, se pravi presežni produkt, prvi kot dejanskega, drugi kot virtualnega, ki ga je mogoče pridobiti.

II. Akumulacija v oddelku II

Doslej smo predpostavljali, da prodajo kapitalisti A, A', A'' (I) svoj presežni produkt kapitalistom B, B', B'', ki pripadajo istemu oddelku I. Vzemimo pa, da vnovči A (I) svoj presežni produkt tako, da ga proda enemu od B iz oddelka II. To se lahko zgodi samo tako, da A (I) potem, ko proda B (II) produkcijska sredstva, ne kupi konsumpcijskih sredstev, torej le z njegovo enostransko prodajo. Če se lahko spremeni II c iz oblike blagovnega kapitala v naturalno obliko produktivnega konstantnega kapitala edinole tako, da se ne zamenja za del II c, ki obstaja v obliki konsumpcijskih sredstev, samo I v, ampak vsaj še del I pv, A pa vnovči svoj I pv tako, da ne izvede te zamenjave, ampak nasprotno denar, ki ga je pridobil od II s prodajo svojega I pv, odtegne cirkulaciji, namesto da bi ga porabil za nakup kon-

sumpcijskih sredstev II c — se sicer tvori pri A (I) dodatni virtualni denarni kapital; na drugi strani pa obtiči po obsegu vrednosti enak del konstantnega kapitala B (II) v obliki blagovnega kapitala in se ne more spremeniti v naravno obliko produktivnega konstantnega kapitala. Z drugimi besedami: dela blaga B (II), in sicer na prvi pogled tistega dela, ki brez njegove prodaje ne more v celoti spremeniti svojega konstantnega kapitala nazaj v produktivno obliko, ni mogoče prodati; imamo torej hiperprodukcijo tega blaga, ki njegovo reprodukcijo — celo v nespremenjenem obsegu — ovira.

V tem primeru je torej dodatni virtualni denarni kapital pri A (I) sicer vnovčena oblika presežnega produkta (presežna vrednost); toda presežni produkt (presežna vrednost) kot tak je tu pojav enostavne reprodukcije, ne še reprodukcije v razširjenem obsegu. I (v + pv) se nazadnje mora zamenjati za II c, če naj poteka reprodukcija II c v nespremenjenem obsegu: na vsak način velja to za en del pv. A (I) je s prodajo svojega presežnega produkta kapitalistu B (II) dobavil temu ustrezen del vrednosti konstantnega kapitala v naravni obliki. Hkrati pa je z odtegnitvijo denarja iz cirkulacije — ker ni dopolnil svoje prodaje s sledečim nakupom — onemogočil prodajo po vrednosti enakega dela blaga kapitalista B (II). Če imamo pred očmi celotno družbeno reprodukcijo, ki obsega kapitaliste I kakor tudi kapitaliste II, pomeni torej sprememba presežnega produkta kapitalista A (I) v virtualni denarni kapital, da se po obsegu vrednosti enak blagovni kapital kapitalista B (II) ne more spremeniti v produktivni (konstantni) kapital; ne pomeni torej možnosti produkcije v razširjenem obsegu, ampak oviranje enostavne reprodukcije, torej primanjkljaj v enostavni reprodukciji. Ker sta tvorba in prodaja presežnega produkta kapitalistov A (I) normalna pojava enostavne reprodukcije, imamo torej že na podlagi enostavne reprodukcije naslednje pojave, ki drug drugega pogojujejo: nastajanje virtualnega dodatnega denarnega kapitala v razredu I (zato premajhna konsumpcija z vidika II); zastajanje blagovnih zalog v razredu II, ki jih ni mogoče spre-

meniti nazaj v produktivni kapital (torej relativna hiperprodukcija v II); preobilan denarni kapital pri I in primanjkljaj v reprodukciji pri II.

Ne da bi se dalje mudili pri tej točki, pripominjamo samo to: pri razlagi enostavne reprodukcije smo predpostavljali, da se porabi vsa presežna vrednost I in II kot dohodek. V resnici se del presežne vrednosti porabi kot dohodek, drugi del pa se spremeni v kapital. Do stvarne akumulacije pride le, če predpostavljamo to. Mnenje, da akumulacija poteka na stroške konsumpcije, pa je — v tako splošnem smislu — samo iluzija, ki je v nasprotju z bistvom kapitalistične produkcije, ker predpostavlja, da je njen namen in gonilni nagib konsumpcija, ne pa pridobivanje presežne vrednosti in njena kapitalizacija, se pravi akumulacija.

Oglejmo si zdaj akumulacijo v oddelku II natančneje.

Prva težava glede II c, to je njegova sprememba iz sestavnega dela blagovnega kapitala II nazaj v naturalno obliko konstantnega kapitala II, zadeva enostavno reprodukcijo. Vzemimo prejšnjo shemo:

(1000 v + 1000 pv) I se zamenjajo za
2000 II c.

Če pripojijo na primer polovico presežnega produkta I, torej $\frac{1000}{2}$ pv ali 500 I pv, kot konstantni kapital spet od-

delku I, tedaj ta del presežnega produkta, ki so ga zadržali v I, ne more nadomestiti nobenega dela II c. Namesto da bi ga zamenjali za konsumpcijska sredstva (in v tem delu cirkulacije med I in II pride v nasprotju z nadomestitvijo 1000 II c s 1000 I v, ki jo posredujejo delavci I, do dejanske medsebojne zamenjave, torej do dvostranske premestitve blaga), mora služiti kot dodatno produkcijsko sredstvo v I samem. Te funkcije ne more opravljati istočasno v I in II. Kapitalist ne more izdati vrednosti svojega presežnega produkta za konsumpcijska sredstva, obenem pa porabiti presežni produkt tudi produktivno, se pravi priključiti ga svojemu

produktivnemu kapitalu. Namesto 2000 I ($v + pv$) lahko zamenja za 2000 IIc torej samo 1500, namreč ($1000v + 500pv$) I; 500 IIc torej ni mogoče spremeniti iz blagovne oblike nazaj v produktivni (konstantni) kapital II. V II bi torej nastala hiperprodukcija, ki bi po svojem obsegu natančno ustrezala obsegu razširitve produkcije, do katere je prišlo v I. Hiperprodukcija v II bi lahko tako zelo vzvratno vplivala na I, da bi celo 1000, ki so jih porabili delavci I za konsumpcijska sredstva II, priteklo nazaj le deloma, da se torej teh 1000 ne bi vrnilo nazaj v roke kapitalistov I v obliki variabilnega denarnega kapitala. Le-ti bi bili tako ovirani celo v reprodukciji v nespremenjenem obsegu, in sicer zaradi samega poizkusa, da bi jo razširili. Pri tem je treba upoštevati, da je prišlo v I v resnici le do enostavne reprodukcije in da so elementi, kakršni so v shemi, zaradi razširjenja v prihodnosti, recimo naslednje leto, samo drugače razporejeni.

To težavo bi lahko poizkusili obiti na primer takole: 500 IIc, ki leže v skladiščih kapitalistov in jih ni mogoče neposredno spremeniti v produktivni kapital, še zdaleč niso hiperprodukcija. Lahko so nasprotno nujen element produkcije, ki smo ga doslej prezrli. Videli smo, da se mora denarna zaloga kopičiti na mnogih mestih in zato odtegovati cirkulaciji, deloma zaradi tega, da omogoči tvorjenje novega denarnega kapitala v I samem, deloma zato, da prehodno zadrži vrednost fiksnega kapitala, ki se postopoma troši. Ker pa sta po naši shemi ves denar in vse blago že vnaprej izključno v rokah kapitalistov I in II — tu ni niti trgovca, niti menjalca, niti bankirja, niti razredov, ki samo konsumirajo in ne sodelujejo neposredno v blagovni produkciji — je zato, da se obdrži na nogah mehanizem reprodukcije, prav tako neizogibno, da se stalno tvorijo v rokah njihovih ustreznih producentov blagovne zaloge. 500 IIc, ki leže v skladiščih kapitalistov II, so torej blagovna zaloga konsumpcijskih sredstev, ki omogoča nepretrganost v reprodukcijo vključenega procesa konsumpcije, v našem primeru torej prehod iz leta v leto. Konsumpcijski sklad, ki je v našem primeru še v rokah svojih prodajalcev, ki so hkrati njegovi

producenti, ne more letos zdrkniti na ničlo, naslednje leto pa začeti z ničlo, prav kakor to ni mogoče pri prehodu od današnjega dne v jutrišnjega. Ker je treba takšne blagovne zaloge vedno na novo ustvarjati, četudi zdaj v tem, zdaj v onem obsegu, morajo imeti naši kapitalistični producenti II rezervni denarni kapital, ki jim omogoča, da nadaljujejo svoj produkcijski proces, čeprav leži del njihovega produktivnega kapitala začasno zamrznjen v blagovni obliki. Po naši predpostavki združujejo vendar v svojih rokah vse trgovinske in produkcijske posle; razpolagati morajo torej tudi z dodatnim denarnim kapitalom; ta pa je, če so posamezne funkcije reprodukcijskega procesa osamosvojene in jih opravljajo različne vrste kapitalistov, v rokah trgovcev.

Na to lahko odgovorimo: 1. Takšno ustvarjanje zalog in njihova nujnost veljata za vse kapitaliste, tako I kakor tudi II. Če jih gledamo zgolj kot prodajalce blaga, se razlikujejo med seboj le po tem, da prodajajo blago različnih vrst. Zaloga blaga II predpostavlja poprejšnjo zalogo blaga I. Če pustimo ob strani to zalogo na eni strani, jo moramo tudi na drugi. Če jo upoštevamo na obeh straneh, pa je problem prav tam, kjer je bil. — 2. Kakor se sklene pri II to leto z neko blagovno zalogo za naslednje, se je pri istem II tudi pričelo z neko blagovno zalogo, preneseno iz prejšnjega leta. Pri analizi letne reprodukcije — če jo reduciramo na njen najbolj abstraktni izraz — jo moramo torej obakrat črtati. Medtem ko pustimo temu letu vso njegovo produkcijo, torej tudi tisto, kar odda kot blagovno zalogo naslednjemu letu, mu po drugi strani odvzamemo zalogo blaga, ki jo je dobilo od prejšnjega leta. S tem imamo pred seboj kot predmet analize dejansko celotni produkt povprečnega leta. — 3. Že zgolj okoliščina, da se nam težava, ki jo je treba premagati, ni pokazala pri proučevanju enostavne reprodukcije, dokazuje, da gre za specifičen pojav, ki je nastal samo zaradi različne razporeditve (glede na reprodukcijo) elementov I, zaradi spremenjene razporeditve, brez katere sploh ni mogoča nobena reprodukcija v razširjenem obsegu.

III. Shematični prikaz akumulacije

Proučimo sedaj reprodukcijo po tej shemi:

$$\text{Shema a) } \left. \begin{array}{l} \text{I. } 4000 c + 1000 v + 1000 pv = 6000 \\ \text{II. } 1500 c + 376 v + 376 pv = 2252 \end{array} \right\} \text{ vsota} = 8252$$

Predvsem opazimo, da je celotna vsota letnega družbenega produkta, ki znaša 8252, manjša kot v prvi shemi, kjer je znašala 9000. Prav tako bi lahko vzeli veliko večjo vsoto, lahko na primer tudi desetkrat večjo. Manjšo vsoto kot v shemi I smo izbrali prav zato, da bi jasno pokazali, da nima reprodukcija v razširjenem obsegu (s katero razumemo tu le produkcijo, ki dela z večjo naložbo kapitala) nobene zveze z absolutno količino produkta, da predpostavlja za dano množino blaga le različno razporeditev ali različno določitev funkcij različnih elementov danega produkta, da je torej glede na obseg vrednosti spočetka le enostavna reprodukcija. Ne spremeni se količina, ampak kakovostna določitev danih elementov enostavne reprodukcije; ta sprememba pa je tvarna predpostavka reprodukcije v razširjenem obsegu, ki sledi kasneje.⁵⁸

Shemo bi lahko prikazali drugače, če bi spremenili razmerja med variabilnim in konstantnim kapitalom, na primer tako:

$$\text{Shema b) } \left. \begin{array}{l} \text{I. } 4000 c + 875 v + 875 pv = 5750 \\ \text{II. } 1750 c + 376 v + 376 pv = 2502 \end{array} \right\} \text{ vsota} = 8252.$$

Tako bi bila shema prirejena za reprodukcijo v nespremenjenem obsegu, ko bi se vsa presežna vrednost porabila kot dohodek, ne pa akumulirala. V obeh primerih, tako pod a) kakor pod b), imamo letni produkt enakega obsega vrednosti, samo da enkrat, pod b, s takšno razporeditvijo funkcij njegovih elementov, da se prične reprodukcija spet v istem obsegu, medtem ko tvori pod a) tvarno podlago

⁵⁸ To enkrat za vselej konča spor glede akumulacije kapitala med Jamesom Millom in S. Baileyem, ki smo ga razložili v prvi knjigi (22. poglavje, 5, str. 688, prip. 64) z drugega vidika, namreč spor, ali je mogoče razširiti delovanje industrijskega kapitala, če tudi se njegova velikost ne spremeni. Povrniti se na to kasneje!

za reprodukcijo v razširjenem obsegu. Pod b) se namreč zamenja ($875 v + 875 pv$) I = $1750 I (v + pv)$ brez ostanka za $1750 II c$, medtem ko ostane pod a) od ($1000 v + 1000 pv$) I = $2000 I (v + pv)$ v zamenjavi s $1500 II c$ v razredu I presežek $500 I pv$ za akumulacijo.

Razčlenimo sedaj shemo a) podrobneje. Predpostavimo, da se tako v I kakor tudi v II polovica presežne vrednosti ne porabi kot dohodek, ampak akumulira, se pravi, spremeni v element dodatnega kapitala. Ker se mora polovica od $1000 I pv = 500$ v tej ali oni obliki akumulirati, naložiti kot dodatni denarni kapital, se torej spremeniti v dodatni produktivni kapital, se potroši kot dohodek le ($1000 v + 500 pv$) I. Zato tudi nastopa kot normalna velikost II c tu le 1500 . Zamenjave med $1500 I (v + pv)$ in $1500 II c$ ni treba dalje raziskovati, ker smo jo razložili že kot proces enostavne reprodukcije; prav tako ne pride v poštev $4000 I c$, ker smo njegovo prerazporeditev za reprodukcijo, ki se pričinja na novo (to pot v razširjenem obsegu), prav tako obdelali kot proces enostavne reprodukcije.

Edino, kar nam torej še ostane za raziskavo, je: $500 I pv$ in ($376 v + 376 pv$) II, in sicer po eni strani notranja razmerja tako v I kakor tudi v II, kolikor pridejo v poštev, po drugi strani gibanje med njima. Ker smo predpostavili, da se mora tudi v II akumulirati polovica presežne vrednosti, je treba spremeniti v kapital tu 188 , od tega $\frac{1}{4}$ ali 47 v variabilnega, zaradi bolj okroglega števila recimo 48 ; za spremembo v konstantni kapital ostane 140 .

Pri tem naletimo na nov problem, ki mora že s svojim obstojem samim osupniti splošno sprejeto mnenje, da se zamenjuje blago ene vrste za blago druge vrste, prav tako pa blago za denar in isti denar zopet za blago druge vrste. $140 II pv$ se lahko spremeni v produktivni kapital samo tako, da jih nadomesti del blaga I pv v istem znesku vrednosti. Samo po sebi se razume, da mora sestajati ta del I pv, ki naj se zamenja z II pv, iz produktijskih sredstev, ki gredo lahko ali tako v produkcijo I kakor tudi v II ali pa izključno le v produkcijo II. Nadomesti jih lahko le tako, da II enostransko kupi, ker mora služiti ves presežni produkt $500 pv$.

kar ga je še treba proučiti, za akumulacijo v I, ker ga torej ni mogoče zamenjati za blago II; z drugimi besedami, ker ga I ne more hkrati akumulirati in porabiti. Oddelek II mora torej kupiti 140 I pv z gotovino, ne da bi mu ta denar pritekel nazaj s sledečo prodajo njegovega blaga oddelku I. Pri tem je to proces, ki se stalno ponavlja pri vsaki novi letni produkciji, kolikor je reprodukcija v razširjenem obsegu. Kje izvira v II za to potrebni denar?

Zdi se nasprotno, da je II popolnoma neplodno polje za nastanek novega denarnega kapitala, ki je sprva dejansko enostavno ustvarjanje zaklada in ki spremlja realno akumulacijo in jo v kapitalistični produkciji omogoča.

Najprej imamo 376 II v; denarni kapital 376, založen v delovno silo, se z nakupom blaga II neprestano vrača kot variabilni kapital v denarni obliki nazaj h kapitalistu II. To nenehno se ponavljajoče oddaljevanje in vračanje na izhodiščno točko — kapitalistov žep — prav nič ne pomnoži denarja, ki se pretaka v tem krožnem toku. To torej ni vir denarne akumulacije; tega denarja tej cirkulaciji tudi ni mogoče odvzeti, da bi se ustvaril tezařviran, virtualno novi denar.

Toda, stoj! Se ne da napraviti tu vsaj nekaj dobička?

Ne smemo pozabiti, da ima razred II pred razredom I to prednost, da morajo delavci, ki jih uporablja, kupovati blago, ki ga sami producirajo, kar od njega. Razred II je kupec delovne sile in hkrati prodajalec blaga posestnikom delovne sile, katero uporablja. Razred II lahko torej:

1. kratko malo potisne mezde pod njihovo normalno povprečno višino. To mu je skupno s kapitalisti razreda I. S tem se sprosti del denarja, ki deluje kot denarna oblika variabilnega kapitala, to pa bi lahko postalo pri nenehnem ponavljanju istega procesa normalen vir ustvarjanja zaklada, torej tudi ustvarjanja virtualno dodatnega denarnega kapitala v razredu II. Seveda nam tu, kjer gre za normalno ustvarjanje kapitala, ne gre za naključno prigoljufane dobičke. Ne smemo pa pozabiti, da dejansko plačane mezde (ki odloča ceteris paribus o velikosti variabilnega kapitala) kapitalist ne plača iz dobre volje, ampak jo v

danih okoliščinah mora plačati. Ta način razlage je s tem odpravljen. Če predpostavljamo, da mora založiti razred II variabilni kapital 376 v, ne smemo zato, da bi pojasnili novo nastali problem, nenadoma podtakniti hipotezo, da založi, denimo, 350 v in ne več 376 v.

2. Po drugi plati pa ima razred II, gledan kot celota, pred razredom I, kot rečeno, to prednost, da je hkrati kupec delovne sile in preprodajalec svojega blaga svojim lastnim delavcem. Kako lahko izkorišča to prednost, kako lahko plača nominalno normalno mezdo, v resnici pa vzame brez ustreznega ekvivalenta del spet nazaj ali, drugače povedano, ukrade, kako se to lahko izvede deloma s pomočjo truck-sistema, deloma s pomočjo ponarejanja (četudi ga morda legalno ni mogoče preganjati) cirkulirajočega medija — o tem so v vsaki industrijski deželi na voljo nadvse oprijemljivi podatki. Na primer v Angliji in v Združenih državah. (Ob tej priložnosti to nekoliko razpresti na nekaj učinkovitih zgledih.) To je prav ista operacija kakor pod 1., samo da je prikrita in izpeljana po ovinku. Moramo jo torej zavrniti prav tako kakor ono. Tu gre za dejansko, ne nominalno plačano mezdo.

Kakor se vidi, se v objektivni analizi kapitalističnega mehanizma kot izgovor za odpravo teoretičnih težav ne dajo izkoristiti neki sramotni madeži, ki se ga drže poleg drugih. Za čudo pa velika večina mojih meščanskih kritikov vpije, češ da sem na primer v prvi knjigi »Kapitala« storil krivico kapitalistom s hipotezo, da plačujejo dejansko vrednost delovne sile, kar večinoma ne drži! (Schäffleja lahko tu navajam z vso velikodušnostjo, ki mi jo pripisuje.)

Za navedeni namen torej s 376 II v ničesar ne opravimo.

Še bolj negotovo pa je, se zdi, s 376 II pv. Tu so si nasproti samo kapitalisti istega razreda, ki med seboj drug drugemu prodajajo in drug od drugega kupujejo konsumpcijska sredstva, katera so producirali. Denar, ki je potreben za to zamenjavo, deluje le kot cirkulacijsko sredstvo in mora prizadetim pri normalnem poteku pritekati nazaj v

tisti meri, v kateri so ga založili v cirkulacijo, da bi lahko vedno znova opravljal isto pot.

Odtegniti ta denar cirkulaciji za ustvaritev virtualnega dodatnega denarnega kapitala se zdi mogoče le po dveh poteh. Ali del kapitalistov II goljufa druge in tako krađe denar. Znano nam je, da za ustvaritev novega denarnega kapitala ni potrebno predhodno povečanje količine cirkulirajočega denarja. Nič drugega ni treba, kot da nekaj kapitalistov potegne denar iz cirkulacije in ga nakopiči kot zaklad. Okoliščina, da bi ta denar bil lahko ukraden, zaradi česar bi ustvarjanje dodatnega denarnega kapitala pri enem delu kapitalistov II bilo povezano z dejansko denarno izgubo drugega dela, stvari ne bi nič spremenila. Ogoljufani del kapitalistov II bi moral živeti malo manj zapravljivo, to pa bi bilo tudi vse.

Ali pa: del II pv, ki obstaja v nujnih življenjskih potrebščinah, se neposredno spremeni v nov variabilni kapital v oddelku II samem. Kako se to dogaja, bomo raziskali na koncu tega poglavja (pod št. IV).

1. Prvi primer

A. Shema enostavne reprodukcije

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ pv} = 6000 \\ \text{II. } 2000 \text{ c} + 500 \text{ v} + 500 \text{ pv} = 3000 \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ pv} = 6000 \\ \text{II. } 2000 \text{ c} + 500 \text{ v} + 500 \text{ pv} = 3000 \end{array}} \right\} \text{vsota} = 9000.$$

B. Izhodiščna shema za reprodukcijo v razširjenem obsegu

$$\begin{array}{l} \text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ pv} = 6000 \\ \text{II. } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ pv} = 3000 \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ pv} = 6000 \\ \text{II. } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} + 750 \text{ pv} = 3000 \end{array}} \right\} \text{vsota} = 9000.$$

Če vzamemo, da se v shemi B akumulira polovica presežne vrednosti I, torej 500, dobimo najprej $(1000 \text{ v} + 500 \text{ pv})$ I ali 1500 I ($\text{v} + \text{pv}$), ki jih je treba nadomestiti s 1500 II c ; v I potem ostane: $4000 \text{ c} + 500 \text{ pv}$, pri čemer je zadnji znesek za akumulacijo. Nadomestitev $(1000 \text{ v} + 500 \text{ pv})$ I s 1500 II c je proces enostavne reprodukcije in smo ga razložili že pri njej.

Denimo, da se mora spremeniti od 500 I pv v konstantni kapital 400, v variabilnega pa 100. Zamenjavo 400 pv v oddelku I, ki se morajo tako kapitalizirati, smo že obravnavali; nedvomno se lahko pripojijo k I c. Potem dobimo za I:

$4400\text{ c} + 1000\text{ v} + 100\text{ pv}$ (ki se morajo spremeniti v 100 v).

Po svoji strani kupi II, da bi akumuliral, od I tistih 100 I pv (obstojećih v obliki produkcijskih sredstev), ki tvorijo sedaj dodatni konstantni kapital oddelka II, medtem ko se spremeni 100 denarja, ki jih za to plača, v denarno obliko dodatnega variabilnega kapitala oddelka I. Potem imamo za I kapital v znesku $4400\text{ c} + 1100\text{ v}$ (1100 v v denarju) = 5500.

Oddelek II ima sedaj za konstantni kapital 1600 c; da bi ga lahko predelal, mora določiti nadaljnjih 50 v v denarju za nakup delovne sile, tako da naraste njegov variabilni kapital od 750 na 800. To povečanje konstantnega kakor tudi variabilnega kapitala v oddelku II za skupno 150 poravna iz svoje presežne vrednosti. Od 750 II pv ostane torej za konsumpcijski sklad kapitalista II le 600 pv. Njegov letni produkt se razdeli sedaj takole:

II. $1600\text{ c} + 800\text{ v} + 600\text{ pv}$ (konsumpcijski sklad) = 3000.

V oddelku konsumpcijskih sredstev produciranih 150 pv, ki so se tu spremenili v $(100\text{ c} + 50\text{ v})$ II, gre v svoji naravni obliki v celoti v konsumpcijo delavcev: 100 porabijo delavci I (100 I v) in 50 delavci II (50 II v), kakor smo razložili zgoraj. Dejansko se mora reproducirati v II, kjer se celotni njegov produkt pripravlja v obliki, ki je potrebna za akumulacijo, v obliki *potrebnih* konsumpcijskih sredstev za 150 večji del presežne vrednosti. Če se v resnici prične reprodukcija v razširjenem obsegu, priteče teh 100 variabilnega kapitala iz I po njegovem delavskem razredu nazaj k II. Ta pa prenese 100 pv v obliki blagovne zaloge na I in hkrati 50 v obliki blagovne zaloge na svoj lastni delavski razred.

Razporeditev, kakor je spremenjena z namenom akumuliranja, je sedaj takšna:

$$\text{I. } 4400 \text{ c} + 1100 \text{ v} + 500 \text{ konsumpcijski sklad} = 6000$$

$$\text{II. } 1600 \text{ c} + 800 \text{ v} + 600 \text{ konsumpcijski sklad} = 3000$$

$$\text{vsota, kakor zgoraj,} = 9000$$

Od tega je kapital:

$$\text{I. } 4400 \text{ c} + 1100 \text{ v (denar)} = 5500 \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4400 \text{ c} + 1100 \text{ v (denar)} = 5500 \\ \text{II. } 1600 \text{ c} + 800 \text{ v (denar)} = 2400 \end{array}} \right\} = 7900,$$

$$\text{II. } 1600 \text{ c} + 800 \text{ v (denar)} = 2400$$

medtem ko se je začela produkcija s:

$$\text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} = 5000 \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} = 5000 \\ \text{II. } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} = 2250 \end{array}} \right\} = 7250.$$

$$\text{II. } 1500 \text{ c} + 750 \text{ v} = 2250$$

Če se sedaj dejansko akumulira v tem obsegu, se pravi, če se s tem povečanim kapitalom dejansko producira, dobimo na koncu naslednjega leta:

$$\text{I. } 4400 \text{ c} + 1100 \text{ v} + 1100 \text{ pv} = 6600 \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{I. } 4400 \text{ c} + 1100 \text{ v} + 1100 \text{ pv} = 6600 \\ \text{II. } 1600 \text{ c} + 800 \text{ v} + 800 \text{ pv} = 3200 \end{array}} \right\} = 9800.$$

$$\text{II. } 1600 \text{ c} + 800 \text{ v} + 800 \text{ pv} = 3200$$

Naj poteka sedaj akumulacija v I v istem sorazmerju; 550 pv se torej potroši kot dohodek, 550 pv se akumulira. Potem se najprej nadomesti 1100 I v s 1100 II c, nadalje je treba še realizirati 550 I pv v enakem znesku blaga II; skupno torej 1650 I (v + pv). Konstantni kapital II, ki ga je treba nadomestiti, pa znaša le 1600, zaradi česar se mora dopolniti preostalih 50 iz 800 II pv. Če za zdaj pustimo ob strani denar, dobimo kot rezultat te transakcije:

I. 4400 c + 550 pv (ki jih je treba kapitalizirati); razen tega v konsumpcijskem skladu delavcev in kapitalistov 1650 (v + pv), ki so realizirani v blagu II c.

II. 1650 c (50 je namreč dodanih iz II pv, kakor smo povedali zgoraj) + 800 v + 750 pv (konsumpcijski sklad kapitalistov).

Če pa ostane med v in c v oddelku II staro razmerje, je treba dodati k 50 c nadaljnjih 25 v; te moramo vzeti od 750 pv; dobimo torej:

$$\text{II. } 1650 \text{ c} + 825 \text{ v} + 725 \text{ pv}.$$

Pod I je treba kapitalizirati 550 pv; če ostane prejšnje razmerje, je od tega 440 konstantni kapital in 110 variabilni. Teh 110 je mogoče dobiti le iz 725 II pv, kar pomeni, da potrošijo konsumpcijska sredstva v vrednosti 110 delavci I

namesto kapitalisti II, da so torej le-ti prisiljeni kapitalizirati teh 110 pv, ki jih ne morejo potrošiti. Zaradi tega preostane od 725 II pv še 615 II pv. Če pa spremeni II teh 110 tako v dodatni konstantni kapital, potrebuje še dodatni variabilni kapital v znesku 55; tudi tega mora spet dati njegova presežna vrednost; če ga odbijemo od 615 II pv, preostane 560 za kapitaliste II. Po izvedbi vseh dejanskih in potencialnih prenosov dobimo naslednjo vrednost kapitala:

$$\begin{aligned} \text{I. } (4400 \text{ c} + 440 \text{ c}) + (1100 \text{ v} + 110 \text{ v}) &= 4840 \text{ c} + 1210 \text{ v} = \\ &= 6050 \\ \text{II. } (1600 \text{ c} + 50 \text{ c} + 110 \text{ c}) + (800 \text{ v} + 25 \text{ v} + 55 \text{ v}) &= \\ &= 1760 \text{ c} + 880 \text{ v} = 2640 \\ &\underline{\hspace{10em}} \\ &8690 \end{aligned}$$

Če naj se stvar razvija normalno, mora biti akumuliranje v II hitreje kakor v I, ker sicer tisti del I ($v + pv$), ki ga je treba zamenjati za blago II c, raste hitreje kakor II c, za katerega se edino lahko zamenja.

Če se reprodukcija nadaljuje na tej podlagi in ob sicer nespremenjenih okoliščinah, dobimo konec naslednjega leta:

$$\begin{aligned} \text{I. } 4840 \text{ c} + 1210 \text{ v} + 1210 \text{ pv} &= 7260 \\ \text{II. } 1760 \text{ c} + 880 \text{ v} + 880 \text{ pv} &= 3520 \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} \text{I. } 4840 \text{ c} + 1210 \text{ v} + 1210 \text{ pv} &= 7260 \\ \text{II. } 1760 \text{ c} + 880 \text{ v} + 880 \text{ pv} &= 3520 \end{aligned}} \right\} = 10.780.$$

Pri nespremenjenem delilnem razmerju presežne vrednosti je najprej treba izdati kot dohodek od I: 1210 v in polovico $pv = 605$, skupaj = 1815. Ta konsumpcijski sklad je zopet za 55 večji od II c. Teh 55 je treba odvzeti od 880 pv, ostane 825. 55 II pv, spremenjeni v II c, zahtevajo nadaljnji odbitek od II pv za ustrezni variabilni kapital, enak $27 \frac{1}{2}$; ostane za potrošnjo $797 \frac{1}{2}$ II pv.

V I je treba zdaj kapitalizirati: 605 pv, od tega konstantnega 484 in variabilnega 121; teh 121 je treba odtegniti od II pv, ki znaša še $797 \frac{1}{2}$; ostane $676 \frac{1}{2}$ II pv. II spremeni torej nadaljnjih 121 v konstantni kapital in potrebuje zato nadaljnji variabilni kapital v znesku $60 \frac{1}{2}$; tudi teh $60 \frac{1}{2}$ je treba vzeti od $676 \frac{1}{2}$; ostane za potrošnjo 616.

Potem imamo kapital:

$$\begin{aligned} \text{I. konstantni} & 4840 + 484 = 5324 \\ \text{variabilni} & 1210 + 121 = 1331 \end{aligned}$$

$$\begin{array}{ll} \text{II. konstantni} & 1760 + 55 + 121 = 1936 \\ \text{variabilni} & 880 + 27 \frac{1}{2} + 60 \frac{1}{2} = 968 \end{array}$$

$$\text{Skupno: } \left. \begin{array}{l} \text{I. } 5324 \text{ c} + 1331 \text{ v} = 6655 \\ \text{II. } 1936 \text{ c} + 968 \text{ v} = 2904 \end{array} \right\} = 9559$$

in konec leta produkt:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 5324 \text{ c} + 1331 \text{ v} + 1331 \text{ pv} = 7986 \\ \text{II. } 1936 \text{ c} + 968 \text{ v} + 968 \text{ pv} = 3872 \end{array} \right\} = 11858.$$

Če ponovimo isti račun in zaokrožimo ulomke, dobimo konec naslednjega leta produkt:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 5856 \text{ c} + 1464 \text{ v} + 1464 \text{ pv} = 8784 \\ \text{II. } 2129 \text{ c} + 1065 \text{ v} + 1065 \text{ pv} = 4259 \end{array} \right\} = 13043.$$

Po še enem letu pa:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 6442 \text{ c} + 1610 \text{ v} + 1610 \text{ pv} = 9662 \\ \text{II. } 2342 \text{ c} + 1172 \text{ v} + 1172 \text{ pv} = 4686 \end{array} \right\} = 14348.$$

V teku štiriletne reprodukcije v razširjenem obsegu je narastel celotni kapital I in II od $5500 \text{ c} + 1750 \text{ v} = 7250$ na $8784 \text{ c} + 2782 \text{ v} = 11566$, torej v razmerju 100:160. Celotna presežna vrednost je znašala na začetku 1750, na koncu znaša 2782. Porabljena presežna vrednost je bila v začetku 500 za I in 600 za II, skupaj enaka 1100; v četrtem letu je bila 732 za I in 745 za II, skupaj enaka 1477. Narastla je torej v razmerju 100:134.

2. Drugi primer

Vzemimo zdaj letni produkt 9000, ki je ves v rokah razreda industrijskih kapitalistov kot blagovni kapital, v obliki, v kateri je splošno povprečno razmerje med variabilnim in konstantnim kapitalom enako 1:5. To predpostavlja: že pomemben razvoj kapitalistične produkcije in temu ustrezen razvoj produktivne sile družbenega dela, že pomembno predhodno razširitev obsega produkcije, slednjič razvoj vseh okoliščin, ki producirajo relativno odvečno prebivalstvo med delavskim razredom. Letni produkt se po zaokroženju ulomkov potem deli takole:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 5000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ pv} = 7000 \\ \text{II. } 1430 \text{ c} + 285 \text{ v} + 285 \text{ pv} = 2000 \end{array} \right\} = 9000$$

Vzemimo zdaj, da konsumira kapitalistični razred I polovico presežne vrednosti = 500 in akumulira drugo polovico. Potem bi bilo treba zamenjati $(1000 v + 500 pv)$ I = = 1500 za 1500 II c. Ker znaša II c v tem primeru le 1430, je treba dodati iz presežne vrednosti 70; če odtegnemo to od 285 II pv, ostane 215 II pv. Dobimo torej:

I. $5000 c + 500 pv$ (za kapitaliziranje) + $1500 (v + pv)$ v konsumpcijskem skladu kapitalistov in delavcev.

II. $1430 c + 70 pv$ (za kapitaliziranje) + $285 v + 215 pv$.

Ker se 70 II pv priključi tu neposredno k II c, je za zaposlitev tega dodatnega konstantnega kapitala potreben variabilni kapital $\frac{70}{5} = 14$; tudi teh 14 se torej odloči od 215

II pv; ostane 201 II pv. Tako dobimo:

II. $(1430 c + 70 c) + (285 v + 14 v) + 201 pv$.

Zamenjava $1500 I (v + \frac{1}{2} pv)$ za 1500 II c je proces enostavne reprodukcije; to smo že obravnavali. Vendar pa je treba omeniti še nekaj posebnosti, ki izhajajo iz tega, da se pri akumulirajoči reprodukciji $I (v + \frac{1}{2} pv)$ ne nadomesti samo z II c, ampak z II c plus delom II pv.

To, da je, s predpostavko akumulacije, $I (v + pv)$ večji ko II c, ne pa enak II c kot pri enostavni reprodukciji, se razume samo po sebi. Razlog je v tem, ker 1. priključi oddelek I del svojega presežnega produkta svojemu lastnemu produktivnemu kapitalu in spremeni od tega $\frac{5}{6}$ v konstantni kapital in zato teh $\frac{5}{6}$ ne more hkrati nadomestiti s konsumpcijskimi sredstvi II; 2. iz svojega presežnega produkta mora I dobaviti material za konstantni kapital, ki je potreben za akumulacijo v II, tako kakor mora II dobaviti oddelku I material za variabilni kapital, ki naj spravi v delovanje tisti del njegovega presežnega produkta, ki ga I sam uporablja kot dodatni konstantni kapital. Znano nam je, da sestoji dejanski variabilni kapital iz delovne sile; zato torej tudi dodatni. Kapitalistu oddelka I ni treba kupovati nujnih življenjskih potrebščin od II na zalogo ali grnati za dodatno delovno silo, ki jo mora uporabiti, kakor jih je moral kupovati lastnik sužnjev. Z II trgujejo

delavci sami. Toda to ne preprečuje, da ne bi bila s stališča kapitalista konsumpcijska sredstva dodatne delovne sile le produkcijska in vzdrževalna sredstva njegove morebitne dodatne delovne sile, torej naturalna oblika njegovega variabilnega kapitala. Sam, v našem primeru oddelek I, mora izvesti samo to operacijo, da nakopiči novi denarni kapital, ki je potreben za nakup dodatne delovne sile. Brž ko jo pripoji, postane denar kupno sredstvo te delovne sile za blago II; zato mora dobiti svoja konsumpcijska sredstva že pripravljena.

Mimogrede: gospod kapitalist je podobno kakor tudi njegov tisk pogosto nezadovoljen z načinom, kako troši delovna sila svoj denar, in z blagom oddelka II, za katere ga potroši. Tedaj filozofira, opleta s kulturo in se gre človekoljuba, kakor na primer g. Drummond, tajnik angleškega poslaništva v Washingtonu, ki poroča, da je »The Nation« (časnik) zadnjega oktobra 1879 priobčil zanimiv članek, v katerem pravi med drugim: »V kulturi delavci niso šli v korak z novimi iznajdbami; dostopna jim je postala množica predmetov, ki jih ne znajo uporabljati in za katere zato ne ustvarjajo nobenega trga.« (Vsak kapitalist seveda želi, da bi kupoval delavec njegovo blago.) »Nobenega razloga ni, zakaj si ne bi želel delavec prav toliko udobja kakor duhovnik, odvetnik in zdravnik, ki zasluži prav toliko kakor on.« (Takšni odvetniki, duhovniki in zdravniki se morajo res zadovoljiti samo z željo po marsikaterem udobju!) »Vendar si udobja ne želi. Še vedno je vprašanje, kako bi ga bilo mogoče s pametnim in zdravim ravnanjem kot potrošnika dvigniti; to ni lahko vprašanje, ker vse delavčevo prizadevanje ne seže preko skrajšanja delovnih ur in ker ga demagog k temu bolj spodbuja kakor k izboljšanju njegovega položaja z izboljšanjem njegovih umskih in moralnih sposobnosti.« (»Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside«, London 1879, str. 404.)

Kaže, da so dolge delovne ure tista skrivnost pametnega in zdravega ravnanja, ki naj zboljša položaj delavca z izboljšanjem njegovih umskih in moralnih sposobnosti in ga

napravi za racionalnega potrošnika. Da bi postal racionalen potrošnik kapitalistovega blaga, mora začeti predvsem s tem -- toda demagog ga pri tem ovira! -- da daje svojo delovno silo neracionalno in za zdravje škodljivo v uporabo svojemu lastnemu kapitalistu. Kaj razume kapitalist z racionalno potrošnjo, se pokaže tam, kjer se toliko poniža, da sam trguje z življenjskimi potrebščinami svojih delavcev -- v truck-sistemu, v katerem je ena veja med mnogimi tudi oskrba delavcev s stanovanji, tako da je delavčev kapitalist obenem njegov hišni gospodar.

Isti Drummond, katerega dobro srce se navdušuje nad kapitalističnimi poizkusi za dvig delavskega razreda, pripoveduje v istem poročilu med drugim o vzornih bombažnih tovarnah Lowell in Lawrence Mills. Domovi za tovarniška dekleta pripadajo delniški družbi, ki je lastnik tovarne; upravnice teh stavb so v službi te družbe, ki jim predpisuje hišni red; nobeno dekle ne sme priti domov po 10. uri zvečer. Višek pa je tole: posebna policija te družbe kroži po okolici, da bi preprečila kršenje tega hišnega pravila. Po deseti uri zvečer ne puste nobenega dekleta niti ven niti noter. Nobeno dekle ne sme stanovati drugod kakor na ozemlju, ki pripada družbi, na katerem ji prinaša vsaka hiša približno 10 dolarjev najemnine na teden. Zdaj pa si oglejmo racionalnega potrošnika v vsej njegovi veličastnosti: »Ker stoji v mnogih boljših domovih za delavke splošno razširjeni klavir, imajo glasba, petje in ples pomembno vlogo, vsaj pri tistih, ki jim je po deseturnem nepretrganem delu pri statvah več do spremembe po tej monotoniji kakor do resničnega počitka.« (Str. 412.) Poglavitna skrivnost, kako se da napraviti iz delavca racionalen potrošnik, pa šele pride. G. Drummond obišče tovarno nožev v Turner's Falls (Connecticut River). G. Oakman, blagajnik delniške družbe, ko je povedal, da zlasti ameriški namizni noži presegajo v kakovosti angleške, nadaljuje: »Tudi v cenah bomo posekali Anglijo; v kakovosti smo pred njo že zdaj, to je priznано dejstvo; imeti pa moramo nižje cene, te pa bomo imeli, brž ko bomo dobivali jeklo ceneje in ko bomo zbili naše delo!« (Str. 427.) Zbijanje mezd in

dolge delovne ure, to je jedro pametnega in zdravega ravnanja, ki naj povzdigne delavca do časti racionalnega potrošnika, da bo ustvaril trg za množico predmetov, ki so mu postali dostopni s kulturo in novimi iznajdbami.

Prav tako torej, kot mora dati I dodatni konstantni kapital za II iz svojega presežnega produkta, daje II v tem smislu dodatni variabilni kapital za I. II akumulira za I in za samega sebe, kolikor gre za variabilni kapital, tako, da reproducira večji del vse svoje produkcije, še posebej torej večji del svojega presežnega produkta v obliki potrebnih konsumpcijskih sredstev.

Pri produkciji na rastoči kapitalski podlagi mora biti $I(v + pv)$ enak IIc plus tisti del presežnega produkta, ki se znova pripoji kot kapital, plus dodatni del konstantnega kapitala, ki je potreben za razširitev produkcije v II; minimum te razširitve pa je tisti, brez katerega ni mogoče izvesti dejanske akumulacije, se pravi dejanske razširitve produkcije v I samem.

Povrnimo se zdaj k zadnjemu zgoraj obravnavanemu primeru; značilno zanj je, da je IIc manjši ko $I(v + \frac{1}{2}pv)$, tj. kakor tisti del produkta I, ki se porabi kot dohodek za konsumpcijska sredstva, tako da se zavoljo zamenjave 1500 $I(v + pv)$ takoj vnovči del presežnega produkta II, = 70. Kar zadeva IIc , = 1430, se mora pri sicer nespremenjenih okoliščinah nadomestiti iz $I(v + pv)$ v istem znesku vrednosti, da bi lahko prišlo do enostavne reprodukcije v II. V tej meri ga tu ni treba več obravnavati. Drugačna je stvar z dopolnilnimi 70 II pv. Kar je za I zgolj nadomestitev dohodka s konsumpcijskimi sredstvi, zgolj na konsumpcijo usmerjena menjava blaga, ni tu za II — v nasprotju z enostavno reprodukcijo — samo sprememba njegovega konstantnega kapitala iz oblike blagovnega kapitala nazaj v njegovo naturalno obliko, ampak neposreden proces akumulacije, sprememba dela njegovega presežnega produkta iz oblike konsumpcijskih sredstev v obliko konstantnega kapitala. Če kupi I s 70 f. št. denarja (denarna rezerva za zamenjavo presežne vrednosti) teh 70 II pv, II pa ne kupi 70 I pv, ampak

akumulira 70 f. št. kot denarni kapital, je le-ta sicer še vedno izraz dodatnega produkta (tj. presežnega produkta II, katerega alikvoten del je), čeprav ne produkta, ki bi se znovič vključil v produkcijo. V tem primeru pa bi bila ta denarna akumulacija pri II hkrati izraz 70 I pv produkcijskih sredstev, ki jih ni mogoče prodati. V I bi imeli torej relativno hiperprodukcijo, ki bi ustrezala tej istočasni nerazširitvi reprodukcije v II.

Ne glede na to pa velja: tako dolgo, dokler se 70 denarja, ki je prišel iz I, še ne povrne ali se le deloma povrne z nakupom 70 I pv po oddelku II v I, je 70 v denarju v celoti ali delno dodatni virtualni denarni kapital v rokah II. To velja za vsako zamenjavo med I in II, preden medsebojna nadomestitev blaga obeh strani ne povzroči, da odteče denar spet na svoje izhodišče. Pri normalnem toku stvari nastopa denar v tej vlogi le prehodno. V kreditnem sistemu, v katerem mora vsak denar, ki je trenutno dodatno sproščen, takoj aktivno delovati kot dodatni denarni kapital, pa se lahko tak le začasno prosti denarni kapital zaposli, služi na primer za nova podjetja v I, medtem ko bi moral pokupiti dodatni produkt, ki še leži po drugih podjetjih. Dalje je treba pripomniti, da zahteva pripojitev 70 I pv h konstantnemu kapitalu II obenem povečanje variabilnega kapitala II v znesku 14. To predpostavlja — podobno kot v I pri neposredni pripojitvi presežnega produkta I pv kapitalu I c — da se reprodukcija v II že odvija s težnjo po nadaljnji kapitalizaciji, da vključuje torej povečanje tistega dela presežnega produkta, ki sestoji iz nujnih življenjskih potrebščin.

Kakor smo videli, se mora produkt 9000 iz drugega primera, če naj se 500 I pv kapitalizira, takole razdeliti zaradi reprodukcije. Pri tem upoštevamo samo blago in puščamo ob strani denarno cirkulacijo.

I. $5000\ c + 500\ pv$ (za kapitalizacijo) + $1500\ (v + pv)$ konsumpcijski sklad = $7000\ v$ blagu.

II. $1500\ c + 299\ v + 201\ pv = 2000\ v$ blagu.

Skupna vsota $9000\ v$ blagovnem produktu.

Pri tem poteka kapitalizacija takole: v I se razdeli 500 pv, ki se kapitalizirajo, na $\frac{5}{8}$ ali 417 c in $\frac{1}{8}$ ali 83 v. Teh 83 v potegne enak znesek iz II pv, ki kupuje elemente konstantnega kapitala; torej se prilože k II c. Povečanje II c za 83 zahteva povečanje II v za $\frac{1}{8}$ zneska 83, = 17. Po za-
menjavi imamo torej:

$$\begin{aligned} \text{I. } (5000 \text{ c} + 417 \text{ pv}) \text{ c} + (1000 \text{ v} + 83 \text{ pv}) \text{ v} &= \\ &= 5417 \text{ c} + 1083 \text{ v} = 6500 \\ \text{II. } (1500 \text{ c} + 83 \text{ pv}) \text{ c} + (299 \text{ v} + 17 \text{ pv}) \text{ v} &= \\ &= 1583 \text{ c} + 316 \text{ v} = 1899 \\ \text{Skupaj} &= 8399 \end{aligned}$$

Kapital v I je narastel od 6000 na 6500, torej za $\frac{1}{12}$. V II od 1715 na 1899, torej ne za celo $\frac{1}{9}$.

Reprodukcijska na tej podlagi v drugem letu dá na koncu leta kapital:

$$\begin{aligned} \text{I. } (5417 \text{ c} + 452 \text{ pv}) \text{ c} + (1083 \text{ v} + 90 \text{ pv}) \text{ v} &= \\ &= 5869 \text{ c} + 1173 \text{ v} = 7042 \\ \text{II. } (1583 \text{ c} + 42 \text{ pv} + 90 \text{ pv}) \text{ c} + (316 \text{ v} + 8 \text{ pv} + 18 \text{ pv}) \text{ v} &= \\ &= 1715 \text{ c} + 342 \text{ v} = 2057, \end{aligned}$$

na koncu tretjega leta pa produkt:

$$\begin{aligned} \text{I. } 5869 \text{ c} + 1173 \text{ v} + 1173 \text{ pv} \\ \text{II. } 1715 \text{ c} + 342 \text{ v} + 342 \text{ pv.} \end{aligned}$$

Če akumulira I polovico presežne vrednosti kot doslej, dobimo I ($v + \frac{1}{2} \text{ pv}$) $1173 \text{ v} + 587 (\frac{1}{2} \text{ pv}) = 1760$, kar je več kot vseh 1715 II c, in sicer za 45. Te je treba torej spet izravnati s prenosom enakega zneska produkcijskih sredstev v II c. II c torej naraste za 45, kar zahteva v II v prirastek za $\frac{1}{8}$ ali 9. Dalje, kapitaliziranih 587 I pv se razdeli v razmerju $\frac{5}{8}$ in $\frac{1}{8}$ na 489 c + 98 v; teh 98 zahteva v II nov do-
datek h konstantnemu kapitalu v višini 98, ta pa spet povečanje variabilnega kapitala II za $\frac{1}{8}$ ali 20. Tedaj imamo:

$$\begin{aligned} \text{I. } (5869 \text{ c} + 489 \text{ pv}) \text{ c} + (1173 \text{ v} + 98 \text{ pv}) \text{ v} &= \\ &= 6358 \text{ c} + 1271 \text{ v} = 7629 \\ \text{II. } (1715 \text{ c} + 45 \text{ pv} + 98 \text{ pv}) \text{ c} + (342 \text{ v} + 9 \text{ pv} + 20 \text{ pv}) \text{ v} &= \\ &= 1858 \text{ c} + 371 \text{ v} = 2229 \\ \text{Celotni kapital} &= 9858 \end{aligned}$$

V treh letih naraščajoče reprodukcije je torej narastel celotni kapital I od 6000 na 7629, kapital II od 1715 na 2229, celotni družbeni kapital od 7715 na 9858.

3. Zamenjava II c v primeru akumulacije

V zamenjavi I ($v + pv$) z II c imamo torej različne primere.

Pri enostavni reprodukciji morata biti I ($v + pv$) in II c enaka in morata drug drugega nadomestiti, ker drugače enostavna reprodukcija, kakor smo videli zgoraj, ne more potekati brez motenj.

V primeru akumulacije je treba upoštevati predvsem stopnjo akumulacije. V dosedanjih primerih smo predpostavljali stopnjo akumulacije v I = $\frac{1}{2} pv$ I, in prav tako, da je v različnih letih konstantna. Spreminjali smo samo razmerje, v katerem se deli ta akumulirani kapital v variabilnega in konstantnega. Pri tem so nastali trije primeri:

1. I ($v + \frac{1}{2} pv$) je enak II c, ki je torej manjši kot I ($v + pv$). Tako mora biti vedno, sicer I ne bi akumuliral.

2. I ($v + \frac{1}{2} pv$) je večji ko II c. V tem primeru se izvede nadomestitev tako, da se doda k II c ustrezni del II pv, tako da je ta vsota = I ($v + \frac{1}{2} pv$). Za II zamenjava v tem primeru ni enostavna reprodukcija njegovega konstantnega kapitala, ampak že akumulacija, njegova pomnožitev za tisti del njegovega presežnega produkta, ki ga zamenja za produkcijska sredstva I; ta pomnožitev zahteva hkrati, da II razen tega ustrezno poveča svoj variabilni kapital iz svojega lastnega presežnega produkta.

3. I ($v + \frac{1}{2} pv$) je manjši ko II c. V tem primeru II svojega konstantnega kapitala ni popolnoma reproduciral z zamenjavo, zaradi česar mora nadomestiti primanjkljaj z nakupom od I. To pa ne zahteva nobene nadaljnje akumulacije variabilnega kapitala II, ker se njegov konstantni kapital popolnoma reproducira po velikosti šele s to operacijo. Po drugi strani je tisti del kapitalistov I, ki kopiči le dodatni denarni kapital, s to zamenjavo že izvedel del akumulacije te vrste.

Predpostavka enostavne reprodukcije, po kateri je $I(v + pv) = IIc$, ni le nezdržljiva s kapitalistično produkcijo — kar pa ne izključuje, da ne bi imelo v industrijskem ciklusu 10—11 let katero leto čisto manjše celotne produkcije kakor predhodno leto, torej v primerjavi s predhodnim letom celo manjšo kakor ob enostavni reprodukciji. Zaradi naravnega letnega množenja prebivalstva bi bila enostavna reprodukcija mogoča samo tako, da bi sodelovalo pri potrošnji 1500, ki pomenijo celotno presežno vrednost, ustrezno večje število neproduktivne služinčadi. Akumulacija kapitala, torej dejanska kapitalistična produkcija, pa bi bila pri tem nemogoča. Stvarnost kapitalistične akumulacije potemtakem izključuje, da bi bila IIc in $I(v + pv)$ enaka. Vendar pa bi lahko tudi v kapitalistični produkciji nastal primer, da bi bil zaradi akumulacijskih procesov, ki so potekali v vrsti prejšnjih produkcijskih obdobj, IIc ne le enak, ampak celo večji ko $I(v + pv)$. To bi pomenilo hiperprodukcijo v II , ki bi jo izravnal samo velik zlom, zaradi katerega bi se premestil kapital iz II v I . — V razmerju med $I(v + pv)$ in IIc se tudi nič ne spremeni, če reprodukcija del konstantnega kapitala II sam sebe, kakor na primer v poljedelstvu uporaba semen lastnega pridelka. Pri zamenjavi med I in II ta del IIc prav tako ne pride v poštev, kakor ne pride Ic . Prav tako ne spremeni stvari primer, da je del produktov II sposoben preiti v I kot produkcijska sredstva. Kompenzira jih del produkcijskih sredstev, ki jih daje I . Ta del je treba že vnaprej odbiti na obeh straneh, če hočemo zamenjavo med obema velikima razredoma družbene produkcije, med producenti produkcijskih sredstev in producenti konsumpcijskih sredstev, raziskati čisto in neskajeno.

V kapitalistični produkciji $I(v + pv)$ torej ne more biti enak IIc , z drugo besedo, v zamenjavi ne moreta izravnati drug drugega. Če označimo z $I \frac{pv}{x}$ tisti del Ipv , ki ga porabijo kapitalisti I kot dohodek, pa je nasprotno $I(v + \frac{pv}{x})$ lahko enak, večji ali manjši ko IIc ; vedno pa mora biti

$I(v + \frac{pv}{x})$ manjši ko $II(c + pv)$, in sicer toliko manjši, kolikor znaša tisti del $II\,pv$, ki ga mora razred kapitalistov II v vsakem primeru potrošiti sam.

Pripomniti je treba, da pri tej razlagi akumulacije nismo prikazali natančno vrednosti konstantnega kapitala, kolikor je del vrednosti blagovnega kapitala, pri katerega produkciji sodeluje. Fiksni del novo akumuliranega konstantnega kapitala le postopoma in periodično prehaja v blagovni kapital, skladno z naravo teh fiksnih elementov. Tam, kjer prehajajo surovine, polizdelki itd. množično v produkcijo blaga, sestoji zaradi tega blagovni kapital v pretežnem delu iz nadomestitve cirkulirajočih konstantnih sestavnih delov in iz variabilnega kapitala. (Zaradi obrata cirkulirajočih delov pač lahko tako ravnamo; s tem predpostavljamo, da se cirkulirajoči del hkrati z oddanim delom vrednosti fiksnega kapitala med letom tolikokrat obrne, da je celotna vsota dobavljenega blaga enaka vrednosti celotnega kapitala, ki sodeluje v letni produkciji.) Kjer se trošijo za obratovanje strojev samo pomožne tvarine in nobene surovine, pa se mora pojaviti element delo = v v blagovnem kapitalu kot večji sestavni del. Medtem ko se računa pri profitni meri presežna vrednost na celotni kapital, ne glede na to, ali oddajajo fiksni sestavni deli na produkt v posameznih obdobjih veliko ali malo vrednosti, je treba vračunati fiksni del konstantnega kapitala v vrednost vsakega v posameznem obdobju produciranega blagovnega kapitala samo toliko, kolikor vrednosti oddaja z obrabo v povprečju na produkt.

IV. Dopolnilne pripombe

Prvotni vir denarja za II je $v + pv$ produkcije zlata I , ki se zamenja za del $II\,c$. Samo če producent zlata kopiči presežno vrednost ali jo spreminja v produkcijska sredstva I , če torej razširja svojo produkcijo, njegov $v + pv$ ne gre v II . Kolikor vodi, po drugi strani, akumulacija denarja pri producentu zlata samem slednjič do razširjene repro-

dukcijske, gre del presežne vrednosti produkcije zlata, ki ni bil porabljen kot dohodek, v II za dodatni variabilni kapital producenta zlata, pospešuje tam novo ustvarjanje zaklada ali daje nova sredstva za nakup od I, ne da bi temu neposredno zopet prodajal. Od denarja, ki izvira iz tega I ($v + pv$) produkcije zlata, se odloči tisti del zlata, ki ga potrebujejo nekatere produkcijske panoge oddelka II kot surovino itd., skratka, kot nadomestni element svojega konstantnega kapitala. Element za začasno tezavriranje — izvedeno z namenom, da bi se produkcija v prihodnje razširila — v zamenjavi med I in II je v naslednjih primerih: v I samo tedaj, če proda del I pv oddelku II enostransko, ne da bi tudi kupil, in služi v II za dodatni konstantni kapital; v II, če se zgodi isto s strani I za dodatni variabilni kapital; dalje, če kakega dela presežne vrednosti, ki jo potroši I kot dohodek, ne krije II c , če kupi torej z njim del II pv in ga tako spremeni v denar. Če je I ($v + pv/x$) večji ko II c , ni treba, da nadomesti II c , da bi se reproduciral v nespremenjenem obsegu, z blagom iz I, kar je porabil I od II pv . Vprašanje je, v kakšni meri se lahko ustvarja zaklad v medsebojni notranji zamenjavi med kapitalisti II — zamenjavi, ki je lahko le medsebojno zamenjavanje II pv . Znano nam je, da pride v II do neposredne akumulacije tako, da se spremeni del II pv neposredno v variabilni kapital (tako kakor v I del I pv neposredno v konstantni kapital). Pri različnih starostnih razredih akumulacije v različnih poslovnih panogah II, in v vsaki posamezni poslovni panogi za posamezne kapitaliste, se razloži zadeva mutatis mutandis tako kakor pri I. Eni so še vedno v stadiju tezavriranja, prodajajo, ne da bi kupovali, drugi, ki resnično razširjajo reprodukcijo, pa kupujejo, ne da bi prodajali. Dodatni variabilni denarni kapital se sicer založi najprej v dodatno delovno silo; ta pa kupi življenjske potrebščine od zaklade ustvarjajočih lastnikov dodatnih konsumpcijskih sredstev, ki gredo v delavsko konsumpcijo. Od teh, pro rata njihovemu ustvarjanju zakladov, denar ne pride nazaj na svoje izhodišče, ampak ga kopičijo.

KAZALA
IN POJASNILA

IMENSKO KAZALO

(Imena v opombah so označena z zvezdico.)

A

Adams, William Bridges (1797 do 1872), angleški inženir, pisec knjig o gradnji železnic. — Str. 189, 191

Alembert, Jean-Baptiste le Rond d' (1717—1783), francoski matematik, naravoslovec in filozof, razsvetljenec; skupaj z Diderotom je utemeljil veliko francosko Enciklopedijo, za katero je napisal uvod (CZ 1960) in več prispevkov. — Str. 87*

Arrivabene, Jean (Giovanni), comte de (mlajši) (1787 do 1881), italijanski politični emigrant, pobudnik kongresa ekonomistov v Bruslju leta 1847, prevajalec ekonomskih del v francoski jezik. — Str. 490*

B

Bailey, Samuel (1791—1870), angleški filozof in ekonomist; Marx ga označuje za »neumnega, površnega, namišljeno modrega kritika«. Nastopil je proti Ricardovi teoriji, da je delo določujoči faktor

vrednosti, s pozicij vulgarne ekonomije, obenem pa je opozoril na nekatera protislovja v Ricardovih ekonomskih nazorih. — Str. 117 do 118, 566*

Bakewell, Robert (1725—1795), angleški poljedelec in živinorejec. — Str. 264

Barton, John (k. 18. do z. 19. st.), angleški ekonomist, predstavnik klasične meščanske politične ekonomije. — Str. 252, 253, 436

Bernstein, Eduard (1850—1932), vodilni predstavnik reformizma v nemški socialnodemokratski stranki in v drugi internacionali; v času zakona o socialistih urednik ilegalnega strankinega glasila »Der Sozialdemokrat« (1881—1890). Po Engelsovi smrti se je razvil v teoretika revizionizma, filozofsko opretega na novokantovstvo. V dialektiki je videl »ostanek heglovstva pri Marxu in Engelsu«, zanikal je Marxov in Engelsov nauk o razrednem boju in o potrebnosti revolucionarne preobrazbe sveta ter temu nasproti postavil teo-

rijo, da je možno z reformami v okviru obstoječe meščanske družbe mirno preiti v socializem. — Str. 12*

Bessemer, sir Henry (1813 do 1898), znani angleški inženir in kemik, razvil je postopek za pridobivanje jekla, ki se imenuje po njem. — Str. 266

C

Carey, Henry Charles (1793 do 1879), ameriški vulgarni ekonomist, najprej zagovornik svobodne trgovine, pozneje protekcionist; nasprotnik Ricardove teorije zemljiške rente; zagovornik razredne harmonije v meščanski družbi. — Str. 396—397

Chalmers, Thomas (1780—1847), škotski teolog in ekonomist, »eden najbolj fanatičnih maltuziancev«, ki meni, da zoper socialno zlo ni druge pomoči kakor religiozna vzgoja delavskega razreda, s katero razume poučevanje krščansko pobarvane Malthusove teorije o prebivalstvu (Marx). — Str. 171

Cherbuliez, Antoine-Elisée (1797 do 1869), švicarski politik in ekonomist, učenec in somišljenik Sismondija, katerega teorije je povezoval z elementi Ricardovega nauka. — Str. 456

Corbet, Thomas (19. st.), angleški ekonomist, zagovornik Ricardovih ekonomskih nazorov. — Str. 152*

Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (1813—1892), francoski trgovec, ekonomist in visoki uradnik. — Str. 266

Č

Čuprov, Aleksander Ivanovič (1842—1908), ruski ekonomist in statistik, liberalni politik in publicist, izvedenec za železnice, član raznih vladnih komisij; imel je velik vpliv na razvoj statistike poljedelstva v Rusiji; Lenin ga je označil za reakcionarja, ki se skriva za dobrodušnimi frazami. — Str. 60*

D

Daire, Louis-François-Eugène (1798—1847), francoski ekonomist, izdajatelj politično-ekonomskih del. — Str. 145*, 211*, 381*

D'Alembert, glej *Alembert*.

Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de (1754 do 1836), francoski vulgarni ekonomist, politik in senzualistični filozof; od njega izvira beseda »ideologija«. Branil je interese meščanstva pred delavskim razredom. — Str. 496, 536—546

Drummond, Victor Arthur Wellington (1833—1907), angleški diplomat. — Str. 576, 577

Dupont de Nemours, Pierre-Samuel (1739—1817), francoski politik in ekonomist, fiziokrat, Quesnayev učenec. — Str. 211*

E

Edmonds, Thomas Rowe (1803 do 1889), angleški ekonomist, utopični socialist, Osnov somišljenik; iz Ricardove teorije je izvajal socialistične sklepe. — Str. 20

Engels, Friedrich (1820—1895). — Str. 11, 13, 20, 315, 316

F

Fullarton, John (1780—1849), angleški ekonomist, pisec del o denarnem obtoku in kreditu, pripadnik t. i. »banking-school«, nasprotnik kvantitetne teorije o denarju. — Str. 557

G

Good, William Walter, angleški poljedelec-zakupnik in ekonomist, nasprotnik svobodne trgovine, pisal je o agrarni politiki. — Str. 262—263

H

Hodgskin, Thomas (1787—1869), angleški ekonomist in publicist; njegovi spisi se po Marxovem mnenju uvrščajo med pomembna dela angleške ekonomije. Bil je eden izmed predstavnikov proletarskega nasprotovanja klasični ekonomiji, vendar je ostal vkle-njen v Ricardove teorije, iz katerih prevzema vse ekonomske predpostavke kapitalistične produkcije kot večne kategorije in hoče odpraviti samo kapital. — Str. 20, 21, 269

Holdsworth, W. A., angleški odvetnik, avtor pravnih spisov, zlasti o zakupnem pravu. — Str. 191, 196

K

Kautsky, Karl (1854—1938), teoretik nemške socialdemokratske stranke in druge inter-

nacionale, urednik strankinega teoretičnega glasila »Die Neue Zeit« (1883—1917). V začetku svojega delovanja je bil Kautsky pod Marxovim in Engelsovim vplivom in je bil pomemben popularizator marksizma; ni imel posebnega posluha za filozofsko vsebino marksizma; močan vpliv nanj je imel vulgarni materializem. Pozneje se je čedalje bolj odklonil od revolucionarne vsebine marksizma. Zastopal je marksizem z mnogimi odkloni in napakami. Leta 1909 je postal teoretik »centra« v drugi internacionali. Bil je nasprotnik oktobrske revolucije in vsega komunističnega gibanja. — Str. 12*

Kirchhof, Friedrich, poljedelec in ekonomist, pisec mnogih knjig o poljedelstvu. — Str. 198, 267, 270—275, 283, 284

Kozak, Theophil, tajnik trgovinske zbornice v Halberstadt, izdajatelj rokopisov iz Rodbertusove zapuščine. — Str. 12

L

Lalor, John (1814—1856), angleški publicist in ekonomist, buržoazno-religiozni pisec, ki je veliko pisal o socialnih vprašanjih. — Str. 154, 156

Lardner, Dionysius (1793 do 1859), angleški matematik in fizik, avtor številnih spisov o naravoslovju in tehniki, filozofiji in politični ekonomiji. — Str. 188, 190, 197, 199, 200

Lassalle, Ferdinand (1825—1864), nemški advokat, publicist, politik in filozof šolsko-heglovske smeri; imel je pomemben delež pri ustanovitvi Splošne nemške delavske zveze leta 1863. Lassalova ideologija je odvrčala delavski razred od revolucionarnega boja in navajala delavsko gibanje k zvezi z bismarckovskim birokratizmom, ki je »od zgoraj« uvajal meščanske spremembe in združeval Nemčijo. Engels pravi, da je vsa Lassalova veličina slonela na tem, da se je dolga leta okoriščal z izsledki Marxovih raziskav, ki jih je maličil in prilagajal svoji ideologiji. Znan je Lassallov »železni mezdni zakon«. — Str. 13

Laveleye, Emile-Louis-Victor de (1822—1892), belgijski zgodovinar in ekonomist. — Str. 270

Lavergne, Louis-Gabriele-Léonce-Guilhaud de (1809—1880), francoski politik in ekonomist. — Str. 264

Lavoisier, Antoine-Laurent (1743 do 1794), francoski kemik, utemeljitelj moderne kemije, ukvarjal se je tudi s politično ekonomijo in statistiko. — Str. 22—23

Le Trosne, Guillaume-François (1728—1780), francoski ekonomist, fiziokrat. — Str. 211*

Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736—1794), francoski odvetnik, publicist, zgodovinar in ekonomist, nasprotnik fiziokratov; kritično je analiziral meščanske svoboščine in ka-

pitalistične lastninske odnose, polemiziral je z »buržoazno-liberalnimi ideali svojih omikanih sodobnikov in z vladavino buržoazije« (Marx). — Str. 402

List, Friedrich (1789—1846), najbolj napredni nemški meščanski ekonomist v prvi polovici 19. stoletja. Čeprav ni teoretsko dojel notranje zveze kapitalističnega sistema, je na najrazličnejše načine podpiral uvajanje industrijskega kapitalizma v Nemčiji. Zavzemal se je za zaščitne carine proti tuji konkurenci. Njegov aktivni nastop za carinsko unijo Nemčije in za enotni sistem železnic v Nemčiji ima pomembno vlogo v boju za združitev Nemčije. — Str. 13

M

Mably, Gabriel-Bonnot de (1709 do 1785), francoski duhovnik, socialni filozof in zgodovinar, pozneje svobodni pisec, privrženec naravnega prava; boril se je proti privatni lastnini in zastopal utopične ideje o enakosti. — Str. 402

MacCulloch, John Ramsay (1789 do 1864), angleški ekonomist, »vulgarizator Ricardove ekonomije« (Marx). — Str. 18, 274, 435

Macleod, Henry Dunning (1821 do 1902), angleški ekonomist, ukvarjal se je zlasti s teorijo kredita in bančništva; nasprotnik delovne teorije vrednosti. — Str. 253

Malthus, Thomas Robert (1766 do 1834), angleški duhovnik in ekonomist, avtor teorije o absolutni prenaseljenosti, ideolog zemljiške aristokracije, zagovornik zakona o čedalje manjšem donosu zemlje; znana je njegova kritika Ricardove teorije kapitalistične akumulacije in obramba neproduktivne potrošnje. — Str. 492

Marx, Jenny (roj. von Westphalen) (1814—1881), žena Karla Marxa. — Str. 26

Marx, Karl (1818—1883). — Str. 7—26, 87*, 315, 569

Marx-Aveling, Eleanor-Tussy (1855—1898), Marxova najmlajša hči; v osemdesetih in devetdesetih letih je prizadevno sodelovala v angleškem in mednarodnem delavskem gibanju, organizirala je sindikat londonskih delavcev v plinarnah in gibanje žensk; prevedla je v angleščino veliko socialističnih spisov. — Str. 11, 13

Meyer, Rudolf Hermann (1839 do 1899), ekonomist, Bismarckov nasprotnik. — Str. 12 do 13

Mill, James (1773—1836), angleški ekonomist, filozof in zgodovinar; sistematično je prikazal Ricardov nauk in je brez uspeha skušal razrešiti nasprotja v Ricardovi teoriji. Njegovo delo pomeni začetek razpadanja klasične ekonomske teorije, ki jo je dogmatsko zastopal. — Str. 274, 566*

Mill, John Stuart (1806—1873), sin prejšnjega, angleški ekonomist in filozof pozitivistične orientacije, posnemovalec klasične ekonomije, zagovornik svobodne trgovine; vulgariziral je Ricardov nauk in razglašal harmonijo med profitnimi interesi buržoazije in življenjskimi interesi delavskega razreda. Hotel je obiti protislovja kapitalizma z reformo odnosov delitve. — Str. 253, 437

Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779—1829), nemški publicist, politik in ekonomist, zastopnik t.i. romantične šole v politični ekonomiji, ki je ustrezala interesom fevdalne aristokracije, nasprotnik Adama Smitha. — Str. 206*

N

Neroman, Samuel Philips (1797 do 1842), ameriški filozof in ekonomist. — Str. 171

O

Owen, Robert (1771—1858), angleški utopični socialist. Bil je zoper vsakršno nasilje. Svoj program prihodnosti je izoblikoval na strokovnih spoznanjih, ki si jih je pridobil v praksi. Njegovi poskusi, da bi v Ameriki osnoval komunistične kolonije, se niso posrečili. Zatem je deloval med delavskim razredom v Angliji še trideset let. — Str. 20

P

Patterson, Robert Hogard (1821 do 1886), angleški ekonomist in publicist; pisal je o finančnih vprašanjih. — Str. 253

Potter, Alonzo (1800—1865), ameriški škof, izdajatelj Scropejevih del o politični ekonomiji. — Str. 207

Priestley, Joseph (1733—1804), angleški kemik, materialistični filozof in napredni politik, ki je zaradi naklonjenosti do francoske revolucije emigriral v Ameriko. — Str. 21—23

Proudhon, Pierre-Joseph (1809 do 1865), francoski publicist, sociolog in ekonomist, ideolog malomeščanstva; na njegove nauke so se opirali tudi anarhisti. Proudhon »razpreda ekonomske kategorije v ... večne ideje in tako po stranski poti spet prispe na stališča buržoazne ekonomije« (Marx). Proudhonove teorije, proti katerim je Marx napisal »Bedo filozofije«, so imele v Franciji precej časa velik vpliv. — Str. 436, 485

Q

Quesnay, François (1694—1774), francoski zdravnik in ekonomist, začetnik in oblikovalec fiziokratskega nauka. Njegova »Tableau économique« je bila po Marxovem mnenju nesporno najgenialnejša misel dotedanje politične ekonomije. V »Ekonomske tablice« je prikazal proces enostavne reprodukcije

celotnega družbenega kapitala. — Str. 110, 144—145*, 210, 211*, 380—381*, 401, 402, 404, 413

R

Ramsay, sir George (1800 do 1871), angleški filozof in ekonomist, eden zadnjih predstavnikov klasične meščanske politične ekonomije. Ramsay stoji zgodovinsko na tisti točki, »kjer sama politična ekonomija na podlagi analize razglša kapitalistično obliko produkcije, s tem pa tudi kapital, ne za absolutni, ampak le za slučajni« zgodovinski pogoj produkcije. Toda Ramsay v analizi ni šel dovolj globoko, da bi iz tega povzel konsekvence« (Marx). — Str. 176, 253, 435, 436*, 485, 487, 488

Rau, Karl Heinrich (1792 do 1870), ekonomist, »nemški Say« (Marx), o posameznih vprašanjih je bil istega mnenja kakor Smith in Ricardo. — Str. 13

Ravenstone, Piercy (umrl 1830), angleški ekonomist, Ricardov somišljenik, zastopnik interesov malomeščanstva, Malthusov nasprotnik. Ravenstone dejansko priznava zgodovinsko določeni značaj kapitala in dokazuje, da povečanje produktivnosti dela povečuje kapital, to je tuje bogastvo. — Str. 21

Ricardo, David (1772—1823), angleški ekonomist; njegovo delo je vrh klasične meščanske politične ekonomije. Ricardo je razvil in dosledno

zastopal delovno teorijo vrednosti. Raziskoval je zakone razdelitve dohodka med tri velike družbene razrede — zemljiške lastnike, industrijske kapitaliste in mezdne delavce. Teorijo zemljiške rente je uporabil za boj proti privilegijem zemljiške aristokracije. Prikazal je profit kot presežek dohodka nad mezdo, ni pa analiziral izvora in bistva profita. Značilen je njegov nehistorični prijem v analizi. Kapitalistični način produkcije smatra za večni in nespremenljiv družbeni red, v katerem ni možna splošna hiperprodukcija oziroma kriza. — Str. 16—21, 23, 25—26, 165*, 239—243, 244, 247—249, 251 do 253, 434—435, 536

Rodbertus-Jagetzom, Johann Karl (1805—1875), nemški ekonomist, pruski veleposestnik, teoretik prusko-junkerskega »državnega socializma«. Zemljiško rento pojasnjuje z monopolom zemljiške lastnine in potrjuje zakon absolutne rente, ki ga je odkril Marx. — Str. 12 do 21, 23—26, 459*

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894), nemški vulgarni ekonomist, utemeljitelj starejše historične šole politične ekonomije v Nemčiji; napadal je utopični socializem in klasično meščansko politično ekonomijo, teoretične analize je zamenjal s površinskim empirizmom, prikrival je obstoj ekonomskih zakonitosti. — Str. 416

Roscoe, sir Henry Enfield (1833 do 1915), angleški kemik in pisec kemijskih učbenikov. — Str. 21*

Russell, lord John (1792—1878), angleški državnik, voditelj stranke whigov, ministrski predsednik in zunanji minister. — Str. 18

S

Say, Jean-Baptiste (1767—1832), francoski ekonomist, sistemiziral in vulgariziral je delo Adama Smitha, utemeljil je vulgarni ekonomski nauk o produkcijskih faktorjih kot virih dohodka; je eden izmed utemeljiteljev zakona o trgu, ki se po njem imenuje Sayev zakon; njegova osnovna misel je ta, da v gospodarstvu ne more priti do splošne hiperprodukcije ali zasičenja s kapitalom, ker ustvarja vsako blago na trgu povpraševanje (možna je le delna hiperprodukcija), ekonomski sistem sam po sebi teži k popolni zaposlitvi danih sredstev. Sooblikovalca tega zakona sta bila James Mill in David Ricardo, proti njemu je odločno nastopil že K. Marx, na strani meščanske ekonomije pa šele J. M. Keynes. — Str. 165*, 435—436, 492

Schäffle, Albert Eberhard Friedrich (1831—1903), avstrijski državnik, vulgarni ekonomist in meščanski sociolog. — Str. 12, 569

Scheele, Karl Wilhelm (1742 do 1786), švedski kemik. — Str. 21

- Schorlemmer, Carl* (1834—1892), kemik, profesor v Manchesteru, član nemške socialdemokratske stranke, Marxov in Engelsov prijatelj. — Str. 21*
- Scrope, George Julius Poulett* (1797—1876), angleški ekonomist in geolog, Malthusov nasprotnik, član parlamenta, zagovornik svobodne trgovine in tovarniške zakonodaje. — Str. 206—209
- Senior, William Nassau* (1790 do 1864), angleški vulgarni ekonomist, apologet kapitalizma; upiral se je skrajšanje delovnega dneva z utemeljitvijo, da se v zadnji uri ustvarja profit za kapitalista. Poskušal je ustvariti kompromis med klasično teorijo vrednosti in teorijo mejne koristnosti. Senior je poudarjal produktivnost kapitala in je uvedel pojem odrekanja kot pogoj za nastanek kapitala. — Str. 490
- Sismondi, Jean-Charles-Léonard Sismonde de* (1773—1842), švicarski ekonomist in zgodovinar, nastopil je ob koncu klasične meščanske politične ekonomije in je utemeljil malomeščansko politično ekonomijo. Razvil je napačno tezo, da je v kapitalizmu stalna kriza, in videl rešitev v vrnitvi k mali blagovni produkciji. Hiperprodukcija in krize nastajajo zaradi konkurence in ločevanja dela od lastnine. Bil je eden prvih ekonomistov, ki je spoznal razredna protislovja med delavci in kapitalisti. — Str. 24, 123, 124, 154, 436, 492
- Smith, Adam* (1723—1790), najpomembnejši angleški ekonomist pred Ricardom; teoretsko je povzel izkušnje manufakturnega obdobja kapitalizma in nastajajočega industrijskega sistema ter dal klasični meščanski politični ekonomiji njeno razvito obliko. Vzrok povečanja družbenega bogastva vidi v akumulaciji kapitala in delitvi dela; ekonomska svoboda bo vse obogatila in pripomogla k večji skladnosti med družbenimi razredi; vir bogastva je produktivno delo v katerikoli sferi družbene produkcije; produktivno je tisto delo, ki ustvarja presežno vrednost, oziroma delo, ki se neposredno zamenja za kapital; delo je vir vrednosti v enostavni blagovni produkciji, v kapitalizmu pa so mezda, profit in renta prvotni viri vsakega dohodka in vsake menjalne vrednosti (teorija produkcijskih stroškov). Profit in mezda sta v obratnem sorazmerju. Odločno se je zavzel za svobodno mednarodno trgovino, temelječo na mednarodni delitvi dela; o mednarodni menjavi odloča absolutna razlika med produkcijskimi stroški v raznih deželah, zato je razvita dežela na boljšem. Ricardo je v nasprotju z njim razvil teorijo komparativnih stroškov, po kateri pridobijo z menjavo vsi udeleženci, ne le razvita dežela. — Str. 9, 11, 15—17,

- 19, 21, 154, 154*—155*, 185, 210—238, 239—241, 243, 244, 251, 384, 402—423, 424—429, 433—437, 456, 476, 483, 488, 530, 531, 545, 552
- Soetbeer, Georg Adolf* (1814 do 1892), nemški ekonomist in statistik. — Str. 524
- Stein, Lorenz von* (1815—1890), nemški zgodovinar in ekonomist, profesor filozofije in državnega prava na univerzi v Kielu, hegeljanec. — Str. 180*
- Steuart (Stewart), sir James* (znan tudi pod priimkom *Denham*) (1712—1780), angleški ekonomist, eden zadnjih zastopnikov merkantilizma, ki ga je kot teoretik sistematiziral, nasprotnik kvantitetne teorije o denarju; profit pojasnjuje kot presežek cene nad vrednostjo. — Str. 15
- Storch, Heinrich Friedrich von* (*Andrej Karlovič*) (1766 do 1835), ruski ekonomist, statistik in zgodovinar, vulgariziral je klasično politično ekonomijo, polemiziral je s Smithovimi nazori. — Str. 164*, 436, 485
- T**
- Thompson, William* (pribl. 1785 do 1833), angleški ekonomist, utopični socialist in Ovnov privrženec; iz Ricardove ekonomske teorije je izvajal socialistične sklepe. — Str. 20, 358—361
- Tooke, Thomas* (1774—1858), angleški ekonomist, kritiziral je Ricardovo teorijo o denarju; po Marxovih besedah je bil zadnji angleški ekonomist »of any value«. — Str. 124, 367, 368, 528, 531 do 532
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne* (1727 do 1781), francoski državnik, ekonomist in filozof, fiziokrat, najpomembnejši Quesnayev učenec, ki se je z nekaterimi teoretičnimi rešitvami približal Smithu. Ko je prevzel vodstvo francoskih državnih financ, je skušal realizirati svoja napredna fiziokratska načela, vendar je imel zaradi ostre reakcije le kratkotrajne uspehe. — Str. 211*, 381*, 402*
- Tylor, Edward Burnett* (1832 do 1917), angleški antropolog in etnograf, privrženec evolucionizma. — Str. 490*
- W**
- Wayland, Francis* (1796—1865), ameriški duhovnik, univerzitetni profesor, pisec številnih del o etiki in politični ekonomiji, pisec ekonomskega priročnika in del z drugih znanstvenih področij. — Str. 250
- Williams, Richard Price*, angleški inženir, izvedenec za železnice. — Str. 188, 199, 200
- Z**
- Zeller, J.*, ekonomski pisec. — Str. 12

STVARNO KAZALO

(Pojmi v opombah so označeni z zvezdico.)

A

- Akumulacija kapitala* 24, 86-88, 190, 355-357, 361, 547, 561-563
- nujnost akumulacije kapitala 88, 132-133, 581
 - enostavna reprodukcija kot realni faktor akumulacije kapitala 441
 - akumulacija kapitala kot razširjena reprodukcija 383
 - akumulacija kapitala v oddelku I družbene produkcije 550-561
 - presežna vrednost v oddelku I kot materialna osnova akumulacije kapitala 555-558, 566-567
 - akumulacija kapitala v oddelku II družbene produkcije 561-583
 - akumulacija kapitala in produktivna sila dela 397, 557, 574
 - akumulacija kapitala in konsumpcija 563
 - akumulacija kapitala in tvorjenje zaklada 87, 93, 133, 547-549, 550-552, 555, 556, 557, 583-584

Glej tudi *reprodukcija*

- Akumulacijska stopnja* (mera) 563, 566-567, 570, 574, 578-583
- Akumulacijski denarni sklad* 94, 95, 120
- Akumulacijski sklad* 94, 95, 120
- akumulacijski in konsumpcijski sklad 571-574
- Amortizacija*, glej *odpisi fiksne kapitala*
- Amortizacijski sklad* 201-202
- Anarhičnost kapitalistične produkcije* 191, 524
- Glej tudi *disproporcije, krize*

B

- Banke* 94, 133, 280, 354, 385, 388, 461, 551
- funkcija bank 149
- Bankovci* 526, 534
- Blago*
- dvojni značaj blaga 140-141, 432
 - vrednost blaga 46-48, 73-76, 413, 414, 415, 419, 420-421, 428-429, 430-432
 - blago in denar 149, 150, 395
 - pogoji spreminjanja blaga v blagovni kapital 46, 105-108
 - prehodnost blaga 140-141, 152

- blagovna oblika 46, 140, 141, 157-163, 228

Blagoona cirkulacija 32, 40, 62, 63, 72, 121-122, 124-126, 128 do 129, 552

- enostavna blagovna cirkulacija 36, 55, 72, 75, 139, 362, 380, 394, 456, 467, 551

- kapitalistična blagovna cirkulacija 43, 74-77, 125-127, 219, 380, 392-393, 394

- blagovna cirkulacija in denarna cirkulacija 73, 380, 461-462, 466-467, 551-552

Glej tudi *zastoj cirkulacije*

Blagoona produkcija 40, 43, 121, 122, 128

- enostavna blagovna produkcija 146-149

- kapitalistična blagovna produkcija 31, 32, 43-45, 83-84, 122-123, 128-129, 146, 147, 149, 150, 395

- kapitalistična blagovna produkcija presega vsa prejšnja obdobja 44

- kapitalistična blagovna produkcija razkraja in razdira vsako starejšo obliko produkcije 43-44

- Smith istoveti blagovno produkcijo nasploh s kapitalistično blagovno produkcijo 433-434

Blagoona vrednost 411-416 419 do 420, 421, 427-432, 438-439

- sestavni deli vrednosti 428-433

- Ricardo o vrednosti 434-435

- Smith o vrednosti 413-422, 427-429, 433-435, 476

Glej tudi *prednost*

Blagovna zaloga 151-163, 321-324

- stroški nastajanja (tvorjenja) in vzdrževanja blagovne zaloge 152-153, 159, 160-161, 162

- pogoji naraščanja blagovne zaloge 158-163

- blagovna zaloga kot pogoj blagovne cirkulacije 160, 162

- blagovna zaloga in reprodukcija 161-162, 564-565

Blagovni kapital 46-52, 76, 77, 78, 98, 122-123, 140, 141, 151, 152, 223, 227-233, 391

- blagovni kapital kot oblika industrijskega kapitala 58-59, 62, 90-91, 185

- funkcija blagovnega kapitala 51, 56, 72, 90

- blagovni kapital in denarni kapital v nasprotju s produktivnim kapitalom 185, 213, 221, 226

- potencialni blagovni kapital 283

Glej tudi *krožni tok kapitala*

Blagovni trg 31-32, 33, 49-51, 107, 127-128, 139-141, 151, 152, 231-232, 277, 321-322

Bogastvo, družbeno

- oblike družbenega bogastva 149-150, 154, 155, 170, 234, 279-280, 548-549

- povečevanje kapitalističnega bogastva 149, 155, 279-280, 385, 548-549

- družbeno bogastvo in cirkulacijski stroški 149-150, 159, 162

- Smith o družbenem bogastvu 230

Borza 378

- diferencialni posli na borzah 382

C

Cena

- cena in delovna mezda 377 do 380
- tržna cena 324-325
- učinek spremembe cene na obrat kapitala 316-325, 352, 353
- sprememba cene in vrednosti 324-325
- zvišanje cen 351, 377-380, 458

Glej tudi *produksijska cena*

Centralizacija kapitala 397

Ciklus obratov 204-206, 274-275, 327

- ciklus obratov in ciklus kriz 205—206
- ciklus obratov v poljedelstvu 274-275

Cirkulacija denarja glej *denarni obtok*

Cirkulacijski agensi 140, 146

Cirkulacijski čas 134, 276-285

- cirkulacijski čas kot moment časa obrata 139, 169, 172, 258, 276
- cirkulacijski čas in produkcijski čas 134, 138, 139, 286 do 287, 291-296
- prodajni čas kot del cirkulacijskega časa 139-146, 276 do 282
- nakupni čas kot del cirkulacijskega časa 139-146, 280, 282-284
- vpliv cirkulacijskega časa na obrat kapitala in na založitev kapitala 286-296, 390, 314 do 315, 319-324

Cirkulacijski stroški 150, 151, 163

- čisti cirkulacijski stroški 142-150, 152-153

— čisti cirkulacijski stroški izvirajo iz oblikovne spremembe vrednosti 140, 163

— čisti cirkulacijski stroški so neproduktivni, a potrebni 163; glej tudi *faux frais, stroški*

— stroški pri nakupu in prodaji blaga 142-149, 153

— stroški, ki nastajajo v knjigovodstvu 146-149, 153

— stroški, ki so povezani z denarno cirkulacijo 149-150

— stroški za oblikovanje in vzdrževanje blagovne zaloge 150-163

— transportni stroški 144-145*, 163-167

Cirkulacijsko obdobje

— cirkulacijsko obdobje in delovno obdobje 296-311

Č

Čas nakupa 139-149, 279-284

Čas obrata 139, 169-173, 204, 205, 206

— vsota produkcijskega in cirkulacijskega časa 169, 172, 258, 276

— čas obrata fiksnega kapitala 204-205, 211

— čas obrata cirkulirajočega kapitala 211, 268-269, 354

— vzroki različnega trajanja časa obrata 172, 255, 256-259, 261-264, 266-276, 352

— vpliv časa obrata na velikost založenega kapitala 286-325

D

Delavec

- delavci v proizvodnji zlata 376
- delavci v trgovini (menjavi) 143-146

- poljski delavci 40-41, 129, 268, 402, 415
- mezdni delavec — neposredni obdelovalec zemlje 402
- luksusni delavci 453, 455, 458
- samostojni delavec 126, 431
- produktivni delavec 20, 414, 415, 416, 420, 430
- neproduktivni delavec 458
- delavec kot produkcijsko sredstvo 40
- delavec kot potrošnik 36, 43, 493, 498-499, 576-578
- nakopičena spretnost individualnih delavcev 396-397
- Delavski razred* 386, 387, 470
- temeljni pogoj kapitalistične produkcije 43
- eksistenčni pogoji delavskega razreda 37-43, 158-159
- reprodukcija delavskega razreda 41, 42-43, 230, 425-426, 432-433, 458, 459, 462-463, 465, 497
- delavski razred in ekonomske krize 458-460, 522, 523
- Delitev dela* 147*, 148, 261
- delitev dela v blagovni produkciji 43
- Delnice* 180, 323, 388
- Delniška družba* 260, 399, 484, 533
- Delniški kapital* 108, 484
- Delo*
 - delo kot substanca vrednosti 23, 25, 143, 430-431
 - delo samo nima vrednosti 25, 36
 - dvojni značaj dela 192, 421, 428
 - abstraktno delo 149-150, 421 do 422, 428, 479, 481
 - konkretno delo 421-422, 428, 477, 479, 481, 482
 - potrebno delo 145, 426, 429, 431, 475, 476, 480
 - presežno delo 15, 16, 18, 19, 33, 36, 45, 61, 145, 429, 431, 475, 476, 555
 - živo delo 25, 26, 150, 192, 246, 478
 - opredmeteno delo 25, 150, 246
 - produktivno delo 136, 145, 414, 424
 - fiziokrati o produktivnem delu 235, 401
 - neproduktivno delo 143, 145, 150
 - plačano in neplačano delo 457
- Glej tudi *mezдно delo*
- Delovna sila*
 - delovna sila kot blago 23, 25, 32, 35-36, 37, 42, 45, 117, 126, 128, 183-184, 229-230, 235, 241, 299, 352*, 392, 414, 422-430, 445-446, 462-463, 491-492, 493, 495-497, 498
 - pogoji nakupa in prodaje delovne sile: 23, 25, 35-38, 182 do 184, 241, 299, 425-426, 430, 445-446, 492, 500; glej tudi *Trg dela*
 - vrednost delovne sile 25, 33, 37, 182, 183, 184, 237, 242, 250, 414, 418-419, 422-428, 432, 491, 538-540
 - plačevanje delovne sile pod vrednostjo 540, 569
 - plačevanje delovne sile pri močnejšem izkoriščanju 396
 - stopnja izkoriščanja delovne sile 330, 331, 339, 340
 - delovna sila kot sestavni del produktivnega kapitala 38, 44-45, 181-183, 184, 217, 218,

- 229-230, 237, 246, 247, 425, 430, 446, 462
- delovna sila in variabilni kapital: 44-45, 182-184, 229-230, 235, 236, 238, 246, 247, 413-414, 414-416, 418, 422-425, 427, 442, 445-446, 491-501
- delovna sila in presežna vrednost 44, 45, 182, 184, 242, 418-419, 430
- delovna sila in produkcijska sredstva 32, 33-34, 37-41, 43, 44, 45, 430
- ločitev delovne sile od produkcijskih sredstev 37-41, 42, 44-45
- povpraševanje po delovni sili 130
- družbena kombinacija delovne sile 396
- reprodukcija delovne sile 25, 38-39, 41, 42-43, 122-123, 130, 182-183, 184-185, 230, 242, 344, 422-427, 432-433, 453, 492-493, 497, 498, 502, 540
- Delovna sredstva* 240, 241
 - sistem delovnih posod 135
 - delovna sredstva kot fiksni kapital 175-177, 245-247, 251
 - delovna sredstva kot sestavni del konstantnega kapitala 178, 501
 - vloga delovnih sredstev v produkcijskem in v delovnem procesu 134, 174-180, 224-226, 245
 - prenašanje vrednosti delovnih sredstev na produkt 59, 136, 171-177, 180-181, 242, 501 do 502
 - fizična obraba delovnih sredstev 176-177, 180, 181, 186, 189, 243, 501-502
 - moralna obraba delovnih sredstev 187-189
- Delovna živina* 177, 179, 222, 223, 225, 417
- Delovne tovarine* 155, 232, 240, 241
- Delovni čas*
 - delovni čas in produkcijski čas 134-137, 265-274, 286, 292
 - omejevanje in podaljševanje delovnega časa 287
- Delovni dan*
 - delovni dan kot naravna merska enota za funkcijo delovne sile 172
 - družbeni delovni dan 475-481, 484
 - delitev družbenega delovnega dneva na potrebno in presežno delo 475, 476
 - delovni dan in intenzivnost dela 356-357
 - delovni dan in delovno obdobje 256
- Delovni fond* 238
- Delovni predmet, glej predmet dela.*
- Delovni proces* 62, 219-221, 246
 - diskretni in kontinuirani delovni proces 254-257, 281-282, 286-287
 - vloga produkcijskih sredstev v delovnem procesu 224-226, 250, 251
 - prekinitev delovnega procesa zaradi naravnih dogajanj 135, 265
- Delovno obdobje* 254-264, 286, 352, 353, 398, 399
 - delovno obdobje in delovni dan 256
 - delovno obdobje in cirkulacijsko obdobje 296-312
 - sredstva skrajševanja delovnega obdobja 261-264

- vpliv delovnega obdobja na velikost založenega kapitala 286-312
- Glej tudi *delovni čas*
- Denar*
 - denar kot splošni ekvivalent 37, 52, 53-54, 431
 - funkcije denarja 85-86
 - denar kot mera vrednosti 425
 - denar kot menjalno sredstvo (cirkulacijsko sredstvo) 36, 73, 87, 149, 201-202, 362, 370-371, 383-384, 385, 398, 463, 556, 569 do 570
 - denar kot kupno sredstvo 35, 37, 85, 124, 371, 384, 521
 - denar kot plačilno sredstvo 35, 39, 85, 87, 124, 149, 299, 362, 366, 371, 384, 518, 534, 560
 - denar kot zaklad 73, 85-86, 87, 93, 149, 201-202, 358, 362, 366, 384, 398, 528, 556-557
 - svetovni denar 122, 398
 - denar v funkciji kapitala 85 do 86, 425
 - kreditni denar 124; glej tudi *kredit*
 - kovinski denar 124, 361-362, 385, 534, 560
 - računski denar 66, 67, 71, 147, 169, 171, 204
 - obraba in reprodukcija denarja 149-150, 362, 366, 398, 524-536
- Denarna akumulacija* 80, 92-94, 357, 383-389
- Denarna oblika* 50, 51, 55, 64, 79, 142, 149, 169, 312
- Denarna zaloga* 95, 295, 294, 447
- Denarni kapital* 34, 35-39, 50-56, 57, 58, 59, 64, 78, 82, 282, 294, 312, 349-350, 351, 393-400, 461, 470-471, 535, 551, 558
- denarni kapital kot sestavni del celotnega družbenega kapitala 394-396
- denarni kapital kot oblika industrijskega kapitala 58-60, 62, 90, 185
- funkcija denarnega kapitala 55, 56, 86
- denarni kapital in blagovni kapital v nasprotju s produktivnim kapitalom 185, 213, 221, 226
- spreminjanje denarnega kapitala v produktivni kapital 35-37, 40, 41, 58, 82, 282-285, 397-398, 462
- denarni kapital in denarna cirkulacija 72, 73, 80, 463
- denarni kapital in kapitalistična produkcija 357, 394 do 396, 398, 463, 534, 553, 557, 559
- potencialni (latentni) denarni kapital 86, 87, 93-95, 294, 312-313, 357, 358, 386-389, 398
- v obliki denarnega kapitala sproščeni kapital 313
- dodatni denarni kapital 118, 294, 383-385, 555-558
- vezanje in sproščanje denarnega kapitala 118-121
- meščanski ekonomisti o denarnem kapitalu 285, 296
- virtualni denarni kapital 557 do 558, 559
- Glej tudi *krožni tok kapitala*
- Denarni obtok* 315-316, 362-363, 370, 371, 372-378, 380-384, 524 do 536, 558-559, 560
- zakoni denarnega obtoka 111, 124-125, 366, 369, 379
- denarni obtok in krožni tok denarja 362, 380-381, 382,

- denarni obtok in proces reprodukcije 445-449, 460-471, 491-504, 510, 529-535
- količina denarja, potrebna za reprodukcijo in cirkulacijo 317-318, 362, 365, 366, 370, 371, 372, 377, 386, 410-418, 559
- cirkulacija kovinskega denarja (kovinski obtok) 124, 362, 383-384, 385, 534, 559-560
- fiziokrati o cirkulaciji denarja 380-381*
- Smith o cirkulaciji denarja 531
- Denarni rezervni sklad* 181, 190, 191, 197, 385, 387-388
- Denarni trg* 120, 315-315, 317, 323, 324, 351, 353, 354, 357, 399
- Denarno gospodarstvo* 36, 37, 128, 244
- Depoziti* (vloge) 323, 384, 388
- depozit kot obrestujoča se vloga v banki 89
- depozitni denar 230
- Disproporci*, glej *nesorazmerja*
- Distribucija*, glej *razdelitev*
- Dividende* 199, 200
- Dohodek* (revenue)
 - presežna vrednost kot dohodek 343, 420, 427, 428, 433, 467-468
 - dohodek delavca in delavskega razreda 407-408, 414 do 419, 420, 422-429, 433, 491-493, 496-497, 500-501
 - dohodek kapitalista in kapitalističnega razreda 75-78, 416, 418-419, 420, 427, 428, 433
 - Destutt de Tracy o dohodku 536-546
 - Ricardo o dohodku 434-435
 - Smith o dohodku 404-417, 424 do 427, 429-430, 433-434

Družbene formacije

- razlikovanje družbenih formacij po načinu vzpostavljanja zveze med delavci in produkcijskimi sredstvi 44

Državni kapital 108

Državni papirji 388

Državni socializem 16

F

Faux frais (neproduktivni, vendar potrebni stroški) 136, 141, 142-143, 145, 150, 151, 155 do 156, 163, 385

Fiziokrati 109, 220, 248-250, 402, 404, 423, 436, 555;

- fiziokrati o produktivnem kapitalu 210-212, 235

- fiziokrati označujejo obdelovanje zemlje kot edino produktivno delo 235, 401

- fiziokrati o fiksnem in cirkulirajočem kapitalu 210

- fiziokrati o nastanku presežne vrednosti 244, 250

- fiziokrati o denarni cirkulaciji 380-381*

- fiziokrati o reprodukciji 220, 401, 402, 413

H

Hiperprodukcija, glej *krize*, *nesorazmerja*, *presežna produkcija*

Hipotekarna posojila: 260

Hišna industrija (domača) 268

I

Industrija, *velika* 202, 205-206, 312

Industrijski cikel 205-206, 458, 459, 582

Glej tudi *krize*

Intenzionost

- intenzifikacija delovnega časa 287
- intenzivnejše izkoriščanje 356 do 357
- intenzivno izkoriščanje delovne sile 396

Izkoriščanje delovne sile 44

- ekstenzivno in intenzivno povečanje izkoriščanja delovne sile 356-357, 396

K

Kakovost, količina 33, 52-53, 203, 204, 455-458, 566

Kapital 47, 48, 89, 90, 115-116, 117

- kapital je vrednost, ki ustvarja vrednost 89, 91, 116
- kapital vključuje razredne odnose, kapital je gibanje 116
- fiksni kapital 174-180, 220, 221, 233-234, 245-247, 251, 442
- razlika med fiksnim in cirkulirajočim kapitalom 175 do 176, 178-187, 203, 211, 214, 219, 221, 223, 229, 247, 252, 253, 257, 263, 309-310, 327, 442
- obrat fiksnega kapitala 131 do 132, 180-187, 203-205, 211, 309-310, 327, 443, 583
- amortizacija fiksnega kapitala 131-132, 180-181, 185-186, 187, 189, 190, 191, 201, 204, 501-504, 505-508, 511-514, 532, 552-553
- fizična obraba fiksnega kapitala 186-190, 193-194, 205, 443, 501-506
- moralna obraba fiksnega kapitala 188, 189
- vzdrževanje in obnavljanje fiksnega kapitala 191-193, 407

- reprodukcija in obnova fiksnega kapitala 190, 203, 204, 443, 501-524, 532, 552-553
- Quesnay o fiksnem kapitalu 210-211, 402
- Ricardo o fiksnem kapitalu 239-241, 248-253
- Smith o fiksnem kapitalu 211 do 225, 230-233, 235-236, 402 do 404, 407, 409
- družbeni kapital 115, 392-394, 439-441
- družbeni kapital in posamezni kapital 107-108, 392-394, 438, 439
- obrat družbenega kapitala 300-301
- dva oddelka družbenega kapitala 442
- posamezni kapital (individualni kapital) 116, 440
- industrijski kapital 58, 62, 66, 68-70, 94, 95, 112-117, 121, 122 do 123
- različne oblike industrijskega kapitala 58-60, 62, 89-90, 91, 121, 122-123, 184, 185, 213
- industrijski kapital vključuje razredno nasprotje med kapitalisti in meznimi delavci 62
- konstantni kapital 59, 134, 174, 181, 182, 442
- delitev konstantnega kapitala na fiksni in cirkulirajoči del 174-176, 442
- reprodukcija konstantnega kapitala v družbenem merilu 445-449, 471-475, 479-484, 489 do 490
- Ricardo o konstantnem kapitalu 239-241
- produktivni kapital 34, 35, 36, 41, 58, 72, 101, 179-202, 213, 216-221, 226, 282, 391

- produktivni kapital kot oblika industrijskega kapitala 58-60, 90, 185, 213-214
 - delovanje produktivnega kapitala 41-45, 51, 56
 - delitev produktivnega kapitala na fiksni in cirkulirajoči kapital 185, 186, 230-232, 236-237, 246
 - sestavni deli produktivnega kapitala 37, 40, 45, 90, 151, 181-185, 213-221, 223-224
 - spreminjanje vrednosti elementov produktivnega kapitala 118-121, 317
 - obrat produktivnega kapitala 180-186, 203-204
 - produktivni kapital kot zaloge 135, 154-156
 - latentni produktivni kapital 135, 136, 155, 156, 283
 - potencialni produktivni kapital 272-274, 283
 - fiziokrati o produktivnem kapitalu 210-212, 211*
 - Smith o produktivnem kapitalu 211-214, 236
 - variabilni kapital 67, 139, 181 do 184, 242-245, 248-249, 414 do 415, 442, 488, 491
 - variabilni kapital in mezda 414, 424-427, 432, 442, 446, 488-501
 - oblike zalaganja variabilnega kapitala 67, 68, 414-415, 422-424, 427, 445, 446, 451, 455, 461-463, 534
 - potencialni variabilni kapital 491, 494, 497, 498
 - obrat variabilnega kapitala 326-354
 - reprodukcija variabilnega kapitala 445-446, 448-451, 475 do 479, 488-501
 - Ricardo o variabilnem kapitalu 239-241
 - cirkulirajoči kapital (tekoči kapital) 192, 442
 - razlika med cirkulirajočim in fiksnim kapitalom 175 do 176, 178-187, 203-204, 211, 213 do 214, 221, 229-230, 246-247, 252, 253, 257, 263, 309-310, 327
 - obrat cirkulirajočega kapitala 131, 182-187, 203, 205, 207-209, 211, 258, 287-289, 309 do 311, 326, 327, 354, 583
 - Quesnay o cirkulirajočem kapitalu 210-211
 - Ricardo o cirkulirajočem kapitalu 239-241, 247-253
 - Smith o cirkulirajočem kapitalu 211-226, 229, 231, 235-238, 402-404, 407, 409
 - cirkulacijski kapital 184, 213, do 215, 218, 221, 226, 232, 236; glej tudi *blagovni kapital*, *Denarni kapital*
 - sestava kapitala z vidika cirkulacijskega procesa 240, 241
 - organska sestava kapitala 91, 130, 131, 240, 241, 570-576
 - sprememba vrednostne sestave kapitala 91
- Glej tudi *akumulacija kapitala*, *centralizacija kapitala*, *koncentracija kapitala*, *trgovinski kapital*
- »Kapital«
- zgodovina priprave druge knjige »Kapitala« 7-11
 - Engelsovo delo pri izdaji 2. zvezka »Kapitala« 7, 8, 11, 27
 - Engelsovo delo pri izdaji 3. zvezka »Kapitala« 11, 27
- Kapitalist*
- kapitalist kot poosebljenje kapitala 129, 130, 142

- industrijski kapitalist 117, 119, 123, 129, 213, 415, 416, 462, 469-471, 510, 535, 556
- industrijski kapitalist kot predstavnik vseh drugih kapitalistov 469
- nakup in prodaja kot poglavitna funkcija kapitalista 144; glej tudi *trgovec*
- denarni kapitalist 461, 470 do 471

Kapitalistični razred 386, 387, 420, 470, 540

- osnovni pogoj njegovega obstoja 425

Kategorija

- presežna vrednost kot splošna kategorija 15-17
- funkcije, ki se izražajo v kategorijah 251

Knjigovodstvo 66, 169, 195-196, 356

- funkcija knjigovodstva 146 do 149
- zgodovinski razvoj knjigovodstva 147, 147*
- nujnost knjigovodstva pri družbeni produkciji 148
- značaj stroškov za knjigovodstvo 147-149, 153

Komunizem

- knjigovodstvo v kolektivni produkciji 148
- denarni kapital v komunizmu odpade 350, 399
- predračun v komunizmu 350 do 351
- reprodukcija v komunizmu 474-475, 523-524

Koncentracija kapitala 260-262, 279, 551

Koncentracija produkcije 141

Konkurenca 144*, 189, 287, 318

Konsumpcija

- produktivna konsumpcija 31, 42, 51, 64, 65, 83-85, 90, 109, 140-141, 149, 232, 392, 438, 459, 487
- individualna (osebna) konsumpcija 65, 78, 83, 84, 85, 103-104, 108, 109, 140-141, 176, 232, 392, 438, 459, 487
- konsumpcija delavca in delavskega razreda 42, 43, 65, 83, 103-104, 392, 450-451, 459
- plačila sposobna konsumpcija 459
- kapitalova produktivna konsumpcija delovne sile 65, 183 do 184
- kapitalistova konsumpcija 65, 67, 73, 76, 83, 84, 392, 451, 460
- protislovje med produkcijo in konsumpcijo v kapitalizmu 84-85, 352, 352*, 458-459
- konsumpcija kot nujen moment v krožnem toku in reprodukcijskem procesu kapitala 64-65, 76-77, 82-85, 438 do 439
- konsumpcija in enostavna reprodukcija 459, 562
- konsumpcija in akumulacija 563
- konsumpcija in kredit 209

Konsumpcijski sklad 154, 162, 412, 438, 457, 486, 564, 575 (blagovna zaloga konsumpcijskih sredstev, ki omogoča nepretrganost v reprodukcijo vključenega procesa konsumpcije)

- konsumpcijski sklad in akumulacijski sklad 571-574
- individualni konsumpcijski sklad 104, 154, 407-408

- družbeni konsumpcijski sklad (konsumpcijski sklad družbe) 162, 408, 409, 420
- Konsumpcijsko sredstvo* 176, 532, 576
- produkcija konsumpcijskih sredstev (oddelek II družbene produkcije) 409-412, 442, 450
- razdelitev produkcije konsumpcijskih sredstev na produkcijo potrebnih in luksurnih konsumpcijskih sredstev 450-457, 459, 461, 497, 504
- Glej tudi *luksusne potrebščine, življenjske potrebščine*
- Kooperacija* 155, 261
- Kredit* 133, 579
 - kredit in kapitalistična produkcija 75, 202, 209, 259-262, 356, 357, 385, 559-560
 - kredit in zunanja trgovina 280-281, 354
 - kredit in konsumpcija 208
 - kredit in kovinska cirkulacija 385, 534, 560
 - kredit in oblikovanje zalog 157
 - kreditni odnosi med delavci in kapitalisti 80, 208, 241, 500
 - kreditni sistem 313
- Kreditno gospodarstvo* 128
- Krize, ekonomske* 182-185, 256, 314, 352-354
 - vpliv krize na položaj delavskega razreda 458-459, 521 do 522, 523
 - krize in denarni trg 353, 354
 - krize in konsumpcija 83-85, 457, 458-459
 - krize in nove produkcijske naprave 189, 206
 - periodičnost kriz 206, 458 do 459, 582
- materialna osnova kriz 205 do 206
- krize in reprodukcija 521 do 523, 553-554, 582
- možnost kriz 553-554
- kriza leta 1847 280
- meščansko pojmovanje kriz 24, 83, 459, 524
- Glej tudi *disproporci*
- Krožni tok kapitala*
 - krožni tok kapitala kot enotnost produkcijskega in cirkulacijskega procesa 66, 111, 114, 391
 - tri različne oblike krožnega toka kapitala 58-59, 62, 169 do 171, 391, 393-394
 - enotnost treh oblik krožnega toka kapitala 111-116, 284-285
 - kontinuiteta krožnega toka kapitala 112-117
 - zastoji v krožnem toku kapitala 59, 77, 115
 - krožni tok in obrat kapitala 170-171, 172, 391
 - krožni tok kapitala in splošna blagovna cirkulacija 66, 77-78, 121-127, 392, 394
 - ekonomisti o krožnem toku kapitala 76, 78, 95, 171, 284, 285
 - krožni tok denarnega kapitala 31-51, 52, 53-65, 66, 67-72, 78-83, 88-91, 96, 97, 102, 104, 169, 170
 - obrazec za krožni tok denarnega kapitala 31, 41, 49, 57, 58, 63, 64, 68, 69
 - prvi stadij krožnega toka denarnega kapitala 32-41, 46, 49, 54, 66-67, 82-83
 - drugi stadij krožnega toka denarnega kapitala 41-45, 66
 - tretji stadij krožnega toka denarnega kapitala 46-57

- krožni tok denarnega kapitala kot posebna oblika krožnega toka industrijskega kapitala 66, 69
- krožni tok denarnega kapitala in splošna blagovna cirkulacija 62, 63
- krožni tok produktivnega kapitala 69-94, 95, 96, 102, 118 do 121, 169, 170
- obrazec za krožni tok produktivnega kapitala 71, 81, 83, 88, 95
- krožni tok blagovnega kapitala 72, 81, 82, 96-110, 151, 170
- obrazec za krožni tok blagovnega kapitala 69, 96, 103, 104, 105
- razlika med krožnim tokom blagovnega kapitala in drugimi oblikami krožnega toka kapitala 96, 97, 102-110
- krožni tok blagovnega kapitala kot oblika gibanja družbenega kapitala 107-109
- krožni tok blagovnega kapitala obsega produktivno in individualno konsumpcijo 438, 439
- krožni tok blagovnega kapitala in razdelitev celotnega družbenega produkta 104

L

Lastnina

- lastnina produkcijskih sredstev 38, 40, 430, 470
- skupna lastnina zemlje 41
- zemljiška lastnina 25, 397

Luksusna produkcija 453, 455 do 456, 458, 459

Luksusni predmeti 378-379, 449 do 458

M

Manufaktura 268

Menjalna vrednost 61, 118, 141, 161

Menjava produktov 164

- neposredna menjava produktov 461, 504

Mera presežne vrednosti, glej stopnja izkoriščanja delovne sile

Merkantilizem 15, 65, 68, 110

Mezda

- mezda kot oblika vrednosti delovne sile 32-33, 36-37, 80, 183, 250, 414, 419, 427, 433

- mezda kot oblika dohodka delavcev 408, 411, 413-416, 419, 420, 424-429, 433, 490-492, 500, 501

- oblike in termini plačevanja mezde 67, 183-184, 207-208, 241-242, 244, 250

- mezda je hkrati nakazilo na istočasno in prihodnje delo 80

- mezda in variabilni kapital 67, 230, 242, 243, 363, 386-387, 414, 421-425, 427, 433, 445-446, 462, 463, 488-501

- mezda in presežna vrednost 418-421

- mezda in denarna cirkulacija 462-463

- višina mezde 568, 569

- zvišanje mezde 351, 377-380, 459

- znižanje mezde 577-578

- nominalna in realna mezda 569

- Smith o mezdi 404-408, 415 do 416, 417, 456

- Destutt de Tracy o mezdi 536 do 546

Mezdno delo 42-43, 129, 136, 382

Monetarni sistem 68

Monopol

- monopol velikih denarnih kapitalistov 119
- monopolna posest produkcijskih sredstev in denarja 470

N

Način menjave (cirkulacije) 128

- način menjave in produkcijski način 129

Način produkcije

- način menjave in način produkcije 129
- predkapitalistični produkcijski način 121, 122-123, 154, 155
- kapitalistični produkcijski način razvija bolj kot vsi prejšnji produkcijski načini družbeno produktivno silo dela 155-156
- protislovja v kapitalističnem načinu produkcije 84-85, 351 do 352, 458-459, 523
- kapitalistični načini produkcije in splošna blagovna produkcija 121-123, 128, 129
- meščanski ekonomisti o kapitalističnem načinu produkcije 484

Glej tudi *komunizem*, *suženjstvo*

Naložba kapitala 212, 352

- normalni minimum naloženega kapitala 287
- Smith o naložbi kapitala 212, 215-216

Nasprotja

- razredno nasprotje med kapitalistom in meznim delavcem 38, 62, 129

— nasprotje med blagom in denarjem 23

— nasprotje med variabilnim in konstantnim kapitalom 221, 243, 249

— cirkulacijski kapital v nasprotju s produktivnim kapitalom 185, 213, 221, 226

— nasprotja kapitalističnega produkcijskega načina 351 do 352, 458-459, 523

— nasprotje med produkcijo in konsumpcijo 83-85, 353, 458 do 460

Naturalno gospodarstvo 128, 534 do 535

Nesorazmerja

— nesorazmerja pri enostavni reprodukciji 440, 455-456, 508, 509-510, 522-524, 562-563

— nesorazmerja pri razširjeni reprodukciji 564, 565, 579, 582

Glej tudi *presežna produkcija*

Nočno delo 136, 265

Nova vrednost 423, 426, 432-433, 477, 478, 481

O

Obdobje obrata; glej *čas obrata*

Obrat kapitala 169-173, 203-209, 342, 391-394

— izračunavanje celotnega obrata založenega produktivnega kapitala 204, 206-207

— obrat fiksne kapitala 131 do 132, 180-187, 211, 309-310, 327, 442, 443, 583

— obrat produktivnega kapitala 181-187, 203

— obrat variabilnega kapitala 327-354

— obrat cirkulirajočega kapitala 131, 183-187, 203, 204, 207

- do 209, 211, 257-258, 287-289, 309-311, 326-327, 354, 583
- obrat kapitala in krožni tok kapitala 170, 171, 172, 173, 391
 - činitelji, ki pospešujejo obrat kapitala 209
 - posledice (učinki) spremembe cen na obrat kapitala 316 do 325
 - število obratov kapitala 131, 169, 172-173, 204-206, 295-296, 300-301, 337-338
 - ekonomisti o obratu kapitala 171, 207-209, 296
- Glej tudi *ciklus obratov, čas obrata*
- Obresti* 18-19, 357, 397, 510, 535, 543
- Obrt* 113, 148, 268
- Oderuh* 471
- Odpisi fiksnega kapitala* 131 do 132, 180-181, 185-187, 188-190, 204, 502-504, 505-508, 512-514, 532-533, 552-553
- Organizacija*
- organizacija delovnega procesa 44, 62
 - organizacija družbenega dela 397
- P**
- Plačilni roki* 207-209, 280-281
- Podložniški sistem* 534-535
- Politična ekonomija*
- zgodovina politične ekonomije 14-24
 - družbeni značaj meščanske politične ekonomije 138-139, 220, 221, 243-244, 367
 - klasična politična ekonomija 15, 17, 23, 25, 95, 102
 - prehod klasične politične ekonomije v vulgarno ekonomijo 21, 25
 - Marxov preobrat v politični ekonomiji 8, 17, 22-24
 - sholastična ekonomija 46
- Glej tudi *fiziokrati, merkantilizem, monetarni sistem, vulgarna ekonomija*
- Pomožne stvari* 155, 176, 177, 181, 182, 217, 223, 246, 257, 454, 583
- Ponudba in povpraševanje* 84 do 85, 129-133, 314, 317, 351, 378-379
- zakon ponudbe in povpraševanja 379
- Popravila in vzdrževanje* 131 do 132, 191-200
- Postranska podeželska industrija* 268
- Potrošni sklad, glej konsumpcijski sklad*
- Potrošnja, glej konsumpcija*
- Povpraševanje*
- povpraševanje po delovni sili 130
 - povpraševanje po produkcijskih sredstvih 130-132
 - plačila sposobno povpraševanje 351
- Predmet dela* (delovni predmet) 135, 156, 165, 179, 217, 245, 265
- Prenaseljenost, glej relativno odvečno prebivalstvo*
- Presežna produkcija* 352*, 354
- presežna produkcija v kapitalizmu 508, 523-524, 562-563, 564, 582
 - nujnost relativne hiperprodukcije 196, 523-524

- ekonomisti o presežni produkciji 83
- Presežna vrednost* 15, 16, 17, 22, 23, 45, 366, 367, 419-420, 430, 431, 466-467
- presežna vrednost je strjeno neplačano delo 184, 433
- presežna vrednost kot presežek preko vrednosti blaga 433
- absolutna in relativna presežna vrednost 23, 430
- mera presežne vrednosti 328 do 335, 337, 338-343, 350
- letna mera presežne vrednosti 326-343, 350, 355
- množina presežne vrednosti 328-333, 336-343, 349
- zakoni presežne vrednosti 17, 331-334, 337
- presežna vrednost in mezda 418-420
- presežna vrednost kot dohodek 343, 420, 427, 428-429, 433, 468
- spreminjanje presežne vrednosti v kapital 86-90, 355 do 357, 361, 547, 561-563
- realizacija presežne vrednosti 49, 50, 73, 74, 137, 140, 141, 357, 361, 378, 381, 388, 467-470
- cirkulacija presežne vrednosti 392
- delitev presežne vrednosti 17, 371, 388-389, 415, 419, 471, 510
- porazdelitev družbene presežne vrednosti po različnih poslovnih panogah 240
- Presežni produkt* 18-19, 367, 530, 548-552
- presežni produkt v oddelku I družbene produkcije kot realna osnova razširjene produkcije 555-559, 566-567
- Presežno delo* 15, 18, 19, 33, 36, 45, 428-429, 431, 475, 476, 555
- presežno delo v trgovini 145
- presežno delo v transportni industriji 61
- Produkcija*
- družbena produkcija 399
- neprekinjenost produkcije 113-116, 155-157, 208, 276-289
- nepretrganost produkcije je produktivna sila dela 312
- dva oddelka družbene produkcije 411-413, 442
- oddelek I družbene produkcije 408, 411, 412, 413, 442, 471-475, 525
- hitrejša rast oddelka I 490, 578-579
- oddelek II 408-413, 442, 450
- razdelitev oddelka II na produkcijo nujnih kousumpcijskih sredstev in luksusnih kousumpcijskih sredstev 450 do 458, 459, 460-461, 497, 504
- širjenje obsega produkcije 86-88, 196, 197, 356-357, 550
- ekstenzivno in intenzivno razširjanje obsega produkcije 190, 191, 356-357
- produkcija in konsumpcija 83-84, 352*, 458-459
- produkcija za lastne potrebe producentov 43, 154, 224
- predpostavke in pogoji nastanka kapitalistične produkcije 40-44, 121-123, 128-129, 382-383, 433
- nakup in prodaja delovne sile kot osnovni pogoj kapitalistične produkcije 36-37, 393, 430-433

- odločilni namen kapitalistične produkcije 63, 64, 88, 164, 391, 430, 563
- vulgarna ekonomija o cilju kapitalistične produkcije 76
- vloga denarnega kapitala v kapitalistični produkciji 395 do 396, 397-398, 462-463, 534, 553, 557, 559

Produkcija presežne vrednosti 14-15, 34-36, 83, 88, 89, 129, 150-151, 244, 245, 332-334, 391, 430

Produkcija zlata 57, 362-366, 374-376, 385, 524-528, 533, 536, 549, 550, 584

- obrazec krožnega toka kapitala pri produkciji zlata 57, 61-62, 363
- produkcija zlata spada k oddelku I družbene produkcije 525
- produkcija zlata v različnih deželah 524-525
- dodatna produkcija zlata 384
- presežna vrednost pri produkciji zlata 363, 374, 375, 549, 550, 583-584

Produksijska cena

- porazdelitev družbene presežne vrednosti med kapitala, ki so naloženi v različne poslovne panoge 240
- razmerje, v katerem se deli produkcijska cena blaga na mezdo in dobiček 377

Produksijska oblika

- oblike družbene produkcije 44, 128
- predkapitalistične oblike produkcije 44

Produksijska središča 277-279

Produksijski čas 134, 138

- produkcijski čas kot del časa obrata 139, 169, 172, 258, 276
- produkcijski čas in delovni čas 134-137, 265-274, 286, 292
- produkcijski čas in cirkulacijski čas 134, 137, 138, 286, 287, 291-296
- umetno skrajševanje produkcijskega časa 266

Produksijski elementi (faktorji) 32, 33, 37-39, 40, 44, 81, 127, 246-247, 434

- produkcijski elementi in način njihovega povezovanja 38, 40, 44-45

Produksijski način, glej *način produkcije*

Produksijski proces 254-261

- različno trajanje produkcijskega procesa 254-257
- prekinitve produkcijskega procesa 256-257, 312
- proces produkcije in proces cirkulacije 391

Produksijski sklad, družbeni 162

Produksijsko sredstvo 174-179, 205-206

- produkcijsko sredstvo kot sestavni del produktivnega kapitala 37, 38, 40, 44, 45, 217-219, 232-233
- produkcijsko sredstvo kot fiksni kapital 176-177
- produkcijska sredstva kot tvarna eksistenčna oblika konstantnega kapitala 44, 155
- vloga produkcijskih sredstev v produkcijskem in delovnem procesu 174-180, 224-226, 250, 251

- vloga produkcijskih sredstev v procesu tvorbe vrednosti 134-137, 174-178
 - vrednost produkcijskih sredstev 81, 432
 - moralna in fizična obraba produkcijskih sredstev 205 do 206
 - povpraševanje po produkcijskih sredstvih 129, 130, 131
 - produkcija produkcijskih sredstev (oddelek I družbene produkcije) 408, 411, 413, 442, 471-475, 525
 - prvenstvena rast produkcije produkcijskih sredstev 489 do 490, 578-579
 - nenehna rast produkcijskih sredstev kot predpostavka in posledica razvoja družbene produktivne sile dela 155
 - odnos med produkcijskimi sredstvi in delavcem 40, 44
 - produkcijska sredstva in delovna sila 32, 33, 34, 37-41, 44-45, 430
- Produkt* 45, 60, 61, 149, 154, 157, 158, 159, 223, 224, 225, 227, 228
- produkt diskretnega in kontinuiranega delovnega procesa 254-258, 281-282, 286-287
 - celotni družbeni produkt (celotni letni produkt družbe) 229, 412, 455-457
 - celotni družbeni produkt obsega produktivno in individualno konsumpcijo 438-439
 - vrednost celotnega družbenega produkta 411-412, 439 do 443, 450, 475, 479-484
 - naturalna oblika celotnega družbenega produkta 439-441, 481-484
- razmerje med količino vrednosti in količino uporabnih vrednosti družbenega produkta 440-441
 - razdelitev celotnega družbenega produkta 104, 440, 445 do 456
 - stopnja rasti družbenega produkta 573-574, 580
- Produktivnost dela* (produktivna sila dela) 81, 110, 155-156, 312, 356, 397, 557
- Profit* 139, 377, 378
- profit kot spremenjena oblika presežne vrednosti 15-17, 416, 418-419
 - povprečni profit 26
 - Destutt de Tracy o profitu 537, 538, 541-546
 - Ricardo o profitu 17, 25-26, 250
 - Rodbertus o profitu 14, 16
 - Smith o profitu 15, 16, 215 do 216, 220, 222-224, 403-407, 413 do 416, 418
- Profitna mera* 130, 131, 252, 380, 583
- izenačenje splošne profitne mere 240
- Prosperiteta* 287, 458-459

R

Racionalizem

- celotni proces P...P je videti naraven tako kot primitivni racionalizem 103

Razdelitev

- razdelitev produkcijskih elementov 40, 430, 473-475
- razdelitev celotnega družbenega produkta 104, 441, 455 do 456

- razdelitev presežne vrednosti 17, 240, 371, 388-389, 415, 419, 471, 510

Razredi

- služenci razredi 535
 - fiziokrati o razredih 401, 402
- Glej tudi *delavski razred*, *kapitalistični razred*, *zakupnik*

Razredno nasprotje

- razredno nasprotje med kapitalisti in mezdnimi delavci 38, 62, 129
- kapital vključuje razredne odnose 116

Relativno odvečno prebivalstvo

- latentno relativno odvečno prebivalstvo 351

Renta

- zemljiška renta 471, 510, 543, 544
- renta kot spremenjena oblika presežne vrednosti 15-17, 415, 418-419
- Smith in Ricardo o renti 15 do 17, 403-406, 413-416
- Rodbertus o renti 14-16, 19, 24-25

Reprodukcija 391

- reprodukcija kot eksistenčni pogoj vsake družbe 343
- naravna reprodukcija 189, 191, 401
- smoter kapitalistične reprodukcije 170, 459-460
- reprodukcija kapitalističnih produkcijskih odnosov 40, 438, 465
- reprodukcija delovne sile in delavskega razreda 25, 38-39, 41-43, 128-129, 182, 183-184, 230, 242, 344, 423-427, 433, 458, 463, 465, 497, 498, 503, 540

- reprodukcija individualnega kapitala 71-73, 111, 116, 438, 547

- reprodukcija družbenega kapitala 111-112, 115, 391-394, 438-441, 547

- reprodukcija družbenega kapitala obsega produktivno in individualno konsumpcijo 438 do 439, 484

- reprodukcija družbenega kapitala obsega vrednostno in stvarno nadomeščanje celotnega družbenega produkta 439-441, 483-484

- reprodukcija fiksnega kapitala 190, 203-205, 443-444, 501 do 524, 532, 552-553

- reprodukcija konstantnega kapitala 445-449, 471-475, 479 do 485, 489-490

- reprodukcija variabilnega kapitala 445-446, 449-451, 475 do 479, 488-501

- reprodukcija denarnega materiala 524-536

- reprodukcija in zunanja trgovina 520-521, 523-525

- reprodukcija in denarna cirkulacija 445-449, 460-471, 491 do 504, 510-511, 531-535

- reprodukcija in konsumpcija 459-460

- reprodukcija in krize 458 do 459, 521-524, 553-554, 582-583

- reprodukcija in tvorjenje zaklada 503-504, 527-528; glej tudi *akumulacija kapitala*

- reprodukcija in blagovna zalog 161-162, 564-565

- enostavna reprodukcija 361, 413

- enostavna reprodukcija je v kapitalizmu izjema 441-442

- enostavna reprodukcija kot realni faktor akumulacije 441
- shema enostavne reprodukcije 444, 445, 460, 570
- zamenjava med obema oddelkoma družbene produkcije pri enostavni reprodukciji 444-449, 452-456, 462-471, 475 do 479, 486-487, 488-489, 492 do 524, 562
- zamenjava znotraj oddelka I pri enostavni reprodukciji 444 do 445, 471-475
- zamenjava znotraj oddelka II pri enostavni reprodukciji 444-445, 449-461
- ravnotežni pogoji in nujni proporci enostavne reprodukcije 445, 449, 455-458, 459-460, 475-476, 508-509, 518-519, 553 do 554, 562-563, 570, 581
- disproporci pri enostavni reprodukciji 440, 455, 509-510, 521-524, 562-563
- realizacija presežne vrednosti pri enostavni reprodukciji 561, 444, 449, 457-458, 459-460, 555-556, 562-563
- razširjena reprodukcija 110, 547-550; glej tudi *akumulacija kapitala*
- enostavna reprodukcija kot realni faktor razširjene reprodukcije 441, 460, 570, 575 582
- pogoj prehoda od enostavne reprodukcije k razširjeni 555 do 556, 565-566
- presežni produkt oddelka I družbene produkcije kot materialna osnova razširjene reprodukcije 555-558, 566-567
- shematični prikaz razširjene reprodukcije 566-575, 578-583
- zamenjava med obema oddelkoma družbene produkcije pri razširjeni reprodukciji 553-554, 561-563, 567-576, 578 do 583
- zamenjava znotraj oddelka I pri razširjeni reprodukciji 550-561
- zamenjava znotraj oddelka II pri razširjeni reprodukciji 568-574, 578-580
- ravnotežni pogoji in nujni proporci razširjene reprodukcije 553-554, 563-576, 578-583
- disproporci pri razširjeni reprodukciji 563-565, 579, 582
- razširjena reprodukcija in organska sestava kapitala 570-576
- razširjena reprodukcija pogojuje prvenstveno rast produkcije produkcijskih sredstev 489-490, 555-556
- teorija Destutta de Tracyja o reprodukciji 536-546
- fiziokrati o reprodukciji 220, 401-402, 413
- Smith o reprodukciji 402-406, 412-413, 456-457
- kritika meščanskih teorij o reprodukciji 485-492, 530-532
- Rezerona delavska armada* (relativno odvečno prebivalstvo med delavskim razredom) 351-352, 458, 560, 574
- Rezeroni sklad* 94-95, 190, 284, 293, 366, 382

S

- Sezonsko delo* 116, 293, 503, 536
- Sistem mezdnege dela* 534
- Sklad za popravila* 407
- Stopnja izkoriščanja delovne sile* 330, 331, 339, 340

Stroj

- stroj kot fiksni sestavni del produktivnega kapitala 228
- stroj kot blagovni kapital 177, 232, 233
- prenašanje vrednosti s stroja na produkt 58, 181, 216-218, 256-257, 501-502
- različna življenjska doba sestavnih delov stroja 190-191
- reprodukcija in obnova strojev 188-189, 204, 256-257
- vpliv kriz na obnovo strojev 189
- uporaba strojev skrajšuje delovni čas 261

Stroški

- produktivni stroški 150
- neproduktivni stroški 150-154, 159, 160
- vzdrževalni stroški fiksnega kapitala 191-193, 197, 198
- stroški popravil 131-132, 194 do 200, 502, 532

Glej tudi *cirkulacijski stroški*, *faux frais*

Surovine 156, 176-182, 216-218, 223, 232-233, 257-258, 502

Suženjstvo 39, 121, 534-535

Svetovni trg 122, 279

- vpliv svetovnega trga na višino blagovnih zalog 157

Š

Špekulacija 117, 160-161, 283 do 284, 351, 357, 378

T

Tableau économique 110, 211,* 248, 380,* 401, 413

Teorija o presežni vrednosti

- Marxova 8, 13, 17, 21-24
- merkantilistov 15

- fiziokratov 244, 250

- Ricardova 17-20, 242, 244, 250

- Rodbertusova 13-19, 24

- Smithova 15-17, 220, 221

Terjatve 80, 87, 93-94, 358, 386, 388

Tezavriranje, glej *tvorjenje zaklada*

Tlačanstvo 40-41, 121, 431, 535

Tovarna 116

- razčlenjeni tovarniški sistem 114

- izdatki za nezgode v tovarni 194

Transportna industrija 323

- posebnosti produkcijskega procesa transportne industrije 61, 167

- obrazec krožnega toka kapitala za transportno industrijo 61

- transportna industrija in blagovna cirkulacija 163-165

- transportna industrija in tvorba vrednosti 164-166

Transportna sredstva 176, 322

- razvoj transportnih in komunikacijskih sredstev v kapitalizmu 141, 166-167, 277-280, 323

- transportna sredstva in tvorba zalog 156-157

- transportna sredstva in obtočni čas 277-280

Transportni stroški 163-167

- Ricardo o transportnih stroških 165*

- Say o transportnih stroških 165*

- Say o transportnih stroških 165*

Trg

— prodajni trg 140, 141, 277-280, 282-283, 352, 353

— prenapolnjeni trgi 287

Glej tudi *blagovni trg*, *denarni trg*, *svetovni trg*, *trg dela*

Trg dela (trg delovne sile, delovni trg) 31, 33, 49, 130-131, 351-352, 498

Trg sužnjevo 535

Trgovec 123, 470, 510, 511

— funkcija trgovca 144, 510

Trgovina

— trgovina kot pogoj kapitalistične produkcije 40

— trgovina na drobno 67

— Smith o trgovini na drobno 410

— svetovna trgovina 44

Glej tudi *svetovni trg*, *zunanja trgovina*

Trgovinska bilanca 354

Trgovinski stroški 144-145*, 144 do 146

Trgovski kapital (kapital trgovca) 123-124, 144, 216, 470

— trgovski kapital kot predpostavka kapitalističnega produkcijskega načina 123

— Sismondi o trgovskem kapitalu 123-125

— Smith o trgovskem kapitalu 212-219

Truck-sistem (sistem plačevanja delavcev z blagom namesto z denarjem) 569, 577

Tvorjenje zaklada 86, 201-202, 358

— tvorjenje zaklada pri enostavni blagovni produkciji 93, 551-552

— tvorjenje zaklada in kapitalistična produkcija 382-383, 388-389, 528, 550-552

— tvorjenje zaklada in kapitalistična reprodukcija 503-504, 527-528

— tvorjenje zaklada in akumulacija kapitala 87, 93, 133, 547-550, 556-557, 583-584

U

Uporabna vrednost 153

— uporabna vrednost in cirkulacijski čas blaga 140-141

— uporabna vrednost in kapitalistična produkcija 76

Uradniki

— delež uradnikov pri presežni vrednosti 471, 510

Utopični socializem 20, 22

V

Vlada

— delež vlade v presežni vrednosti 471

Vrednost 23, 46-47, 116-118, 150 do 151, 153

— substanca vrednosti 23, 430 do 431

— ustvarjanje vrednosti 150 do 151, 429-430

— ohranjanje vrednosti 153

— spremembe vrednosti 81, 116 do 121, 317, 324-325, 458

— oblikovno spreminjanje vrednosti 116-117, 158-144, 148 do 149, 150, 153

— osamosvojitev vrednosti 116, 117

— vrednost produkta 45, 175, 176, 177, 361, 439-441, 442-443, 479-488

- vrednost celotnega družbenega produkta 411, 436, 439-443, 449-450, 475, 479-484
- letna vrednost produkta in letna producirana vrednost 421-422, 480, 481, 488-489
- Bailey o vrednosti 117-118
- Ricardo o vrednosti 17, 22, 23, 25-26, 249
- oblika vrednosti 64, 118, 169
- velikost vrednosti 47-48, 431, 435
- producirana vrednost 418 do 422, 456-457, 475, 478-481, 488 do 489

Glej tudi *blagovna vrednost*

Vrednostna oblika (oblika vrednosti) 64, 118, 169

Vrednostni papirji 94

Vrednostni znaki 124, 358

Vulgarna ekonomija 21, 25, 76, 78, 416, 435-437

- teorija Destutta de Tracyja o reprodukciji 536-546

Z

Zaklad, glej *tvorjenje zaklada*

Zakon vrednosti 25-26, 249

- zakon vrednosti kot splošni zakon blagovne produkcije 165

Zakupnik 127, 210, 211, 262-263, 401-404, 415, 417

Zaloge

- ustvarjanje zalog 151-157
- posebna oblika zaloge produktov je skupna vsem družbam 159
- zaloga v nekapitalističnih produkcijskih načinih 154
- različne oblike zalog 154
- spremembe oblik zaloge 155 do 159

- produktivne zaloge 120, 134 do 136, 153-157, 162, 208-209, 271-274, 282-284, 293, 294, 312 do 313, 319-323, 502-503

- Smith o zalogah 154

Glej tudi *blagovne zaloge*

Založeni kapital (založitev kapitala) 284-285, 342, 422, 423

- različne oblike zalaganja kapitala 293, 294, 376

- minimum založenega kapitala 92, 93, 119

- vpliv časa obrata kapitala na velikost založenega kapitala 286-325

- enoletne in večletne ~~založbe~~ 210

- fiziokrati o založbah (avances) 109, 210, 211, 235, 244, 423, 555

Zamenjava

- razlika med neposredno zamenjavo produktov in enostavno blagovno produkcijo 164-165, 461-462, 504

- zamenjava med obema oddelkoma družbene produkcije in znotraj njiju, glej *reprodukcija* (enostavna in razširjena)

Zapravljanje

- zapravljanje produktivnih sil v kapitalizmu 191

- zapravljanje kapitalističnega razreda 458

Zasebna poslovna panoga 271

Zastoj cirkulacije 86, 159-161, 162-163

Zavarovalni sklad za produkcijo 407

Zavarovanje 151, 196

Zemljiška lastnina 25, 397

-
- Zemljiški lastnik* 15, 16, 40-41, 270, 396, 397, 415-418, 471, 510
- Zlato* (in srebro)
- zlato kot denar 149-150, 524
 - nacionalni zlati in srebrni zaklad 87
- Znanost*
- izkoriščanje napredka znanosti po kapitalu 396-397
- Zunanja trgovina*
- zunanja trgovina in protislovja kapitalistične produkcije 351, 523
 - zunanja trgovina in kapitalistična reprodukcija 520-521, 523-525
- zunanja trgovina s plemenitimi kovinami 87, 354, 358, 362
 - zunanja trgovina in kredit 280, 353
- Ž**
- Življenjske potrebščine*
- nujne življenjske potrebščine 43, 130, 183-184, 377-379, 426 do 427, 450-456, 458
 - Smith o življenjskih potrebščinah delavca 235-238

MERE IN DENARNE ENOTE

Angleške težne mere

1 tona (long ton) = 20 hundredweights — 1016,0475 kg
1 funt (pound) = 16 ounces — 453,5927 g
1 unča (ounce) = 16 drams — 28,3495 g

Dolžinske mere

1 milja (British mile) = 5280 feet — 1609,3296 m
1 vrsta (sepecta) — 1066,780 m

Denarne enote

1 funt šterling (pound sterling) = 20 šilingov
1 šiling (shilling) = 12 penijev
1 peni (penny, mn. pence) = 4 farthings
1 dolar (dollar) = 100 centov
1 frank (franc) = 100 centimov
tolar — pruski novc do leta 1873

K SLOVENSKI IZDAJI II. ZVEZKA »KAPITALA«

Prevod drugega zvezka »Kapitala« je izdelan po izdaji Karl Marx — Friedrich Engels, Werke (Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin) iz leta 1963. Opombe, ki jih je k tekstu dodajal Friedrich Engels, so posebej označene z začetnicama F. E.

Terminologijo v prevodu II. zvezka »Kapitala« sta redaktorja prevoda izenačila s terminologijo, uporabljeno v I. zvezku.

Redakcijo prevoda sta opravila Maks Veselko in Stane Krašovec.

Stoarno kazalo je sestavila Nada Šfiligojeva, imensko pa Gabrijel Šfiligoj.

V maju 1967.

Cankarjeva založba

VSEBINA

Predgovor k prvi izdaji	7
Predgovor k drugi izdaji	27

Druga knjiga

PROCES CIRKULACIJE KAPITALA

Prvi oddelek

METAMORFOZE KAPITALA IN NJIHOV KROŽNI TOK

Prvo poglavje: KROŽNI TOK DENARNEGA KAPITALA . .	31
I. Prvi stadij. $D - B$	32
II. Drugi stadij. Delovanje produktivnega kapitala . . .	41
III. Tretji stadij. $B' - D'$	46
IV. Celotni krožni tok	57
Drugo poglavje: KROŽNI TOK PRODUKTIVNEGA KAPITALA	71
I. Enostavna reprodukcija	72
II. Akumulacija in reprodukcija v razširjenem obsegu .	86
III. Denarna akumulacija	92
IV. Rezervni sklad	94
Tretje poglavje: KROŽNI TOK BLAGOVNEGA KAPITALA	96
Četrto poglavje: TRIJE LIKI PROCESA KROŽNEGA TOKA	111

(Naturalno, denarno in kreditno gospodarstvo str. 127. —
Skladnost ponudbe in povpraševanja str. 129.)

Peto poglavje: CIRKULACIJSKI ČAS	134
Šesto poglavje: CIRKULACIJSKI STROŠKI	142
I. Čisti cirkulacijski stroški	142
1. Nakupni in prodajni čas	142
2. Knjigovodstvo	146
3. Denar	149
II. Stroški za hrambo	150
1. Ustvarjanje zalog nasploh	151
2. Prava blagovna zaloga	157
III. Transportni stroški	163

Drugi oddelek

OBRAT KAPITALA

Sedmo poglavje: ČAS OBRATA IN ŠTEVILO OBRATOV . .	169
Osmo poglavje: FIKSNI IN CIRKULIRAJOČI KAPITAL . .	174
I. Razlike v obliki	174
II. Sestavni deli, zamenjava, popravila, akumulacija fiksnega kapitala	187
Deveto poglavje: CELOTNI OBRAT ZALOŽENEGA KAPITALA. CIKLUSI OBRATOV	203
Deseto poglavje: TEORIJE O FIKSNEM IN CIRKULIRAJOČEM KAPITALU. FIZIOKRATI IN ADAM SMITH . . .	210
Enajsto poglavje: TEORIJE O FIKSNEM IN CIRKULIRAJOČEM KAPITALU. RICARDO	239
Dvanajsto poglavje: DELOVNO OBDOBJE	254
Trinajsto poglavje: PRODUKCIJSKI ČAS	265
Štirinajsto poglavje: CIRKULACIJSKI ČAS	276
Petnajsto poglavje: VPLIV ČASA OBRATA NA VELIKOST ZALOŽENEGA KAPITALA	286
I. Delovno obdobje enako cirkulacijskemu obdobju . .	296
II. Delovno obdobje večje kakor cirkulacijsko obdobje	301

III. Delovno obdobje krajše kakor cirkulacijsko obdobje	306
IV. Rezultati	310
V. Posledice spremembe cen	316
Šestnajsto poglavje: OBRAT VARIABILNEGA KAPITALA .	326
I. Letna mera presežne vrednosti	326
II. Obrat posameznega variabilnega kapitala	343
III. Obrat variabilnega kapitala z družbenega vidika . .	348
Sedemnajsto poglavje: CIRKULACIJA PRESEŽNE VRED- NOSTI	355
I. Enostavna reprodukcija	361
II. Akumulacija in razširjena reprodukcija	383

Tretji oddelek

REPRODUKCIJA IN CIRKULACIJA
CELOTNEGA DRUŽBENEGA KAPITALA

Osemnajsto poglavje: UVOD	391
I. Predmet raziskave	391
II. Vloga denarnega kapitala	394
Devetnajsto poglavje: PREJŠNJE RAZLAGE PREDMETA .	401
I. Fiziokrati	401
II. Adam Smith	404
1. Smithova splošna pojmovanja	404
2. Smithova razčlenitev menjalne vrednosti v $v + pv$	413
3. Konstantni del kapitala	416
4. Kapital in dohodek pri A. Smithu	422
5. Povzetek	429
III. Kasnejši ekonomisti	434
Dvajseto poglavje: ENOSTAVNA REPRODUKCIJA	438
I. Postavitev vprašanja	438
II. Dva oddelka družbene produkcije	442
III. Zamenjava med obema oddelkoma: I ($v + pv$) za II c	445

IV. Zamenjava znotraj oddelka II. Nujne življenjske potreščine in luksusni predmeti	449
V. Posredovanje zamenjav z denarno cirkulacijo	460
VI. Konstantni kapital oddelka I	471
VII. Variabilni kapital in presežna vrednost v obeh oddelkih	475
VIII. Konstantni kapital v obeh oddelkih	479
IX. Pogled nazaj na A. Smitha, Storchja in Ramsaya	485
X. Kapital in dohodek: variabilni kapital in mezda	488
XI. Nadomestitev fiksnega kapitala	501
1. Nadomestitev dela vrednosti, ki pomeni obrabo, v denarni obliki	505
2. Nadomestitev fiksnega kapitala in natura	511
3. Rezultati	521
XII. Reprodukcijska denarna stvarina	524
XIII. Teorija Destutta de Tracyja o reprodukciji	536
Enaindvajseto poglavje: AKUMULACIJA IN RAZŠIRJENA REPRODUKCIJA	
I. Akumulacija v oddelku I	550
1. Tvorjenje zaklada	550
2. Dodatni konstantni kapital	555
3. Dodatni variabilni kapital	560
II. Akumulacija v oddelku II	561
III. Shematični prikaz akumulacije	566
1. Prvi primer	570
2. Drugi primer	574
3. Zamenjava II c v primeru akumulacije	581
IV. Dopolnilne pripombe	583
IMENSKO KAZALO	587
STVARNO KAZALO	597
MERE IN DENARNE ENOTE	621
K SLOVENSKI IZDAJI II. ZVEZKA »KAPITALA«	623

**KARL MARX
DAS KAPITAL**

**KRITIK DER POLITISCHEN
ÖKONOMIE**

**II. BAND, 2. BUCH :
DER ZIRKULATIONSPROZESS DES KAPITALS**

**KARL MARX
KAPITAL**

KRITIKA POLITIČNE EKONOMIJE

**2. ZVEZEK, II. KNJIGA :
PROCES CIRKULACIJE KAPITALA**

**PREVOD
ALEKSANDER BAJT**

**OPREMA
ING. ARH. JOŽE BRUMEN**

**IZDALO ČASOPISNO ZALOŽNIŠKO PODJETJE
»LJUDSKA PRAVICA«**

**CANKARJEVA ZALOŽBA
PREDSTAVNICA MARIJA VILFAN**

**NATISNILA TISKARNA LJUDSKE PRAVICE
V LJUBLJANI 1967**